

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

ЛИКРКАР

724

$\text{II} \frac{3}{10}$

2009

ԱԿՐԱԷ

4
27 JUN 2005

724

48.

ՊՍՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Ա Կ Ի Ց

2.62 v

Գ Ր Ե Ա Ց

Հ. ՄԻՆԱՍ ՆՈՒՐԻԻԹԱՆ

Ի ՄԻԹ. ՈՒԹՏԷՆ

564

ՄԱՍՆ Ա.

1814-1848

ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՎԱՆՍ Ս. ՂԱԶԱՐՈՒ

1881

Ա. Զ. Դ

Պատմական ուսմանց յառաջադիմումները եւ բազմաթիւ անձանց փափագը, խրախոյս եղան մեզ լրացնելու Պատմութեան այն մասը որ ցարդ կը պակսէր ազգային տպագրեալ մատենից մէջ, եւ որ ժամանակին մերձաւորութեան պատճառաւ ամենէն կարեւոր մասը կը կազմէ:

Առ այս մանաւանդ ստիպուեցանք ՚ի թախանս ձանաց Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանի երիցագոյն աշակերտաց, որոց համար նախ գրուեցաւ Պատմութիւնս դասախօսական ձեւով. եւ որչափ ալ ջանացինք համառօտութեան շաւղէն չխտտորիլ, այսու հանդերձ գժուարին եղաւ մեզ ՚ի սպառ մնալ այն սահմանաց մէջ, ուզելով յիշատակել անհամար դէպքերէն գոնեայ զակաւս, զորս անկարելի էր որ լուեր Պատմութիւնն դարուս ոգին ըմբռնելու համար: Համարեցանք դարձեալ զուսանողս եւ զընծերցողս այնպիսի աստիճանի մը հասած, զորս պարզ դիպաց յիշատակութեամբ չէինք կրնար գոհացնել, առանց այն դիպաց նախնական պատճառքը եւ հետեւանքը բացայայտելու. անոր համար առաջիկայ պատմութեանս

3962 | 724-2009
41

18920

հասկացողութեան համար ամենակարեւոր կը դա-
տինք նաեւ նախընթաց պատմութեանց գիտու-
թիւնը, որոց հետ կապեալ է եւ զօդեալ դիպաց
յիշատակութեամբք:

Ժամանակակից պատմութիւնը իրեր մաս բա-
ժնած ենք. Ա. 1814էն 1848. այն է՝ միապետական
վարչութեանց ժամանակէն մինչեւ այն տարին
յորում ամեն ազգ յեւրոպէ քիչ շատ իր խահմա-
նադրական ազատութիւնքը ստացաւ. Բ. 1848էն
մինչեւ 1871, կամ լաւ եւս ըսել՝ մինչեւ Քաղաքա-
գիտութեան այն յեղափոխութիւնը, ուսկից վեր-
ջը գաղղիական ազդեցութեան տեղ բրուսիականը
փոխանակեց. եւ Գ. մեր օրերը, զոր մեծաւ մա-
սամբ կը կազմեն Արեւելեան պատերազմունք:
Եւ այս երեք մասանց ոճոյն հաշակ մը համարելու
է ներկայ հրատարակեալ Ա. մասը, որ նաեւ Ա. հա-
տորը կը կազմէ:

Կը խոստովանինք եւս այս առթիւ եթէ քանի
դժուարութիւնք ընդ առաջ ելան մեզ Պատմու-
թեան կարգը անցընելու ատեն այն դէպքերը զորս
տակաւին ժամանակը բաւական չէ լուսաւորած,

եւ մանաւանդ պատմագրաց եւ յիշատակարա-
նաց եւ երբեմն ականատեսից տարածայնու-
թեանց պատճառաւ. եւ որչափ ալ ջանացինք խնա-
մով իւրաքանչիւր ազգին մատենագիրքը խոր-
հրդողակցիլ եւ ջանալ անկողմնասէր մնալ, այսու
հանդերձ տակաւին յիշողութեան մէջ կենդանի
պահեալ պատճառաւ նկատմամբ շատ դժուա-
րին կէտ մը երեւցաւ մեզ:

Եւ եթէ տակաւին ուղղելի մասունք նկատուին
ի սմա, կը յուսանք իմաստնոց ներողամտութեան
հանդիպել, խնդրելով միանգամայն լուսաւորուիլ
այն մասանց վրայ:

Հ. ՄԻՆԱՍ ՆՈՒՐԻԻՍՅՆ

3 Յուլիս 1881 վեհետիկ

Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարան.

Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Ա Կ Ի Ց

Գ Լ ՈՒ Խ Ա

Շ ո մ ո ն ի դ ա շ ն ա կ ց ու թ ի լ ն

1. Շումոնի դաշնակցութիւն. — Գաշնակից բանակը
 դեպ 'ի Բարիզ: — 2. Բարիզոս պաշտպանութիւնը: —
 3. Բարիզոս անձնատուր ըլլալը: — 4. Գաշնակցաց
 մուտքը 'ի Բարիզ: — 5. Թաշրան և Պոշրպրանեանց Ա
 վերանորոգումը: — 6. Նարոյեանի անկումը: — 7.
 Մայրաքաղաքին վիճակը. — Սանմանադրութիւն: —
 8. Արդուայի կոմսին մուտքը 'ի Բարիզ: — 9. Նարո-
 յեանի մեկնելը 'ի Գրեղեկոյե և հասնելը յԷջպա: —
 10. Նարոյեանի բանակները: — 11. Արդուայի կոմսը
 կ'ընդունի զձերակոյտը. — Գաշինք 25 Ապրիլի: — 12.
 Լուդովիկոս ԺԶ կը բողոս զԱնգղիա. Հրատարակու-
 րիւն 'ի Սեղ Օսան.

1. ՇՈՄՈՆԻ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ: — ԴԱՇՆԱԿԻՑ ԲԱՆԱԿԻ
 ԴԵՊ Ի ԲԱՐԻԶ: — ՅԵՄ ՈՐԵՅ ՆԱՐՈՅԷՆՈՆ Ա, արհամար-
 հելը էր գոռողութեամբ մը Շաթիլոնի դեսպանաժողո-
 վայն պայմանները, չորս գաշնակից մեծ պետութեանց
 պաշտօնեայք Մեդեանիք՝ Աւսարիոյ, Նէսէլբոս՝ Ռու-
 սիոյ, Հարտընպերկ՝ Բրուսիոյ և Գասլբրի Անգղիոյ,
 դաշինք մը ստորագրեցին 'ի Շումոն, որով չորս պետու-

Թիւնք կը միաբանէին զէնքերնին չթողլու մինչև որ Եւրոպա խաղաղութեամբ գտնայ իր հաւասարակշռութիւնը. այս դաշինքը քսան տարի պիտի տևեր և իւրաքանչիւր պետութիւն 150,000 հոգի զինեալ պիտի ունէր և Անգղիա 50 միլիոն սգէրլին պիտի տար = Արդէն մարտի 19ին Շաթլիոնի դեսպանաժողովը ցրուեր էր, գաշնակցաց երկու բանակները Շվարցէնպէրկի և Պլիւտըրի առաջնորդութեամբ զանազան կողմէ կը յառաջէին Գաղղիոյ հողուն վրայ, որուն զօրքը Եւրոպիոյ այլ և այլ կողմեր տարածուեր էր : Նաբոլէոն սա-կաւաձեան բանակով մը միայն Ռէմսի քով կը գտնուէր . Սուլթ մարաջախտը վրիպակ շարժմամբ մը թողուցած ըլլալով զՊորտոյ՝ Մարտի 12ին Ուէլլինկոն ներս մտեր էր . և ժողովուրդը որ արդէն թշնամի էր կայսերական վարչութեան, մէկէն ոտք ելեր էր : Սպանիայէն դիմեց նաև Անկուլէմի դուքսը Արգոնայի կոմսին որդին, և Պորտոյի մէջ առաջին անգամ հռչակուեցաւ Պուրպոնեան ցեղին վերականգնումը : Սակայն այս հռչակումը ժողովրդեան կողմանէ էր և ոչ 'ի գաշնակցաց . մինչև անգամ Ուէլլինկոն դուքսը ծանոյց Անկուլէմի դքսին որ գաշնակիցք բնաւ չէին խառնուեր Գաղղիոյ վարչութեան և թագաւորելու ցեղից խնդրոց մէջ (1) : Նաբոլէոն Պորտոյէն եկած լուրերը ծածկեց բանակին և աներկիւղութեամբ զօրահանդէս մը կատարելէն ետքը Ռէմսի դիմաց՝ քաղց գէպ 'ի Սէն : Իր մօտենալոյն վրայ՝ գաշնակիցք երկրորդ անգամ թողուցեր էին շրջուա և արդէն յետս ընկրիւէ սկսեր էին, երբ Սլէքսանդր կայսրը խորհրդեան մէջ սաստիկութեամբ պնդեց որ հարկ էր գունդերը կեդրոնացնել Սթրսի՝ սիւր-Օպ, և այն տեղ սպասել Նաբոլէոնի՝ 90,000 զօրք : Եւ յետաւի մարտի 20ին հասաւ Նաբոլէոն 20,000 զօրք և ստիպուեցաւ թշնամեաց հետ կուլիլ : Պատերազմին սկիզբը Նաբոլէոն մեծապէս վասնդեցաւ, հարկ եղաւ

1014

(1) Նէթման իր հռչակաւոր Exposition royaliste գրոց մէջ մեծաւ հմտութեամբ կը ջանայ ցուցնել որ Պուրպոնեանց վերանորոգման մէջ օտարք բնաւ մտա չունէին . Գլ. Բ. Յօդ. Բ.

որ լեհացի գնդի մը քառակուսւոյն մէջ ապաւինի, սակայն քիչ վերջը գուրս ելլելով, զօրքը իր ներկայութեամբ նոր ոգի մը զգեցաւ . և Նաբոլէոն Օպի վրայ մեծ քաջութեամբ կուռեցաւ ընդդէմ գաշնակցաց : Նաբոլէոն կ'ուզէր պատերազմը շարունակել . այլ հարկ եղաւ զիջանիլ իր զօրավարաց խորհրդոյն և անցնիլ Օպը (1) : Երկրորդ օրը յետ մինչև կէսօր ճակատած պահուելու գունդերը գաշնակցաց գիմաց, յանկարծ դիւքը փոխեց և ընթացքը ուղղեց գէպ 'ի Վիգրի : Միտքը դրած էր անցնիլ մինչև 'ի Լորէն և 'ի Մէց, միանալ ուրիշ գունդերու հետ, և միանգամայն զլծնամին իր ետևէն ձգելով հեռացնել մայրաքաղաքէն : Այնչափ ապահով էր այս կարծեաց վրայ որ Բարիլըու ամրութեան համար շատ հոգ չտարաւ . « Եթէ երևնայ թշնամին մայրաքաղաքին առջև, երեք օրուան համար է միայն » կ'ըսէր : Պատուէր զսկեց Մարմոն և Մորդիէ մարաջախտներուն գալ միանալ իրեն հետ Մառնի վրայ՝ Շալոնի ճամբով : Գաշնակից զօրավարք 'ի սկզբան հետևեցան Նաբոլէոնի . սակայն յետոյ խորհրդով որ աւելի քաղաքական միջոցով քան պատերազմով կարելի էր յաղթել անոր, յանկարծական խորհրդով մը որոշեցին իր հեռաւորութեան միջոց գիմել 'ի Բարիլ . և այս խորհուրդին անակունելի և նորանշան երազութեամբ մը 'ի գործ դրին : Աւելի հաստատուեցան իրենց կարծեաց մէջ կայսրուհւոյն և Ռովիկոյի դքսին թղթերուն բռնուելով, յորս Նաբոլէոնի կը պատմէին քաղաքին վիճակը և արդէն հա-կառակութեանց ձայներուն բարձրանալը : Սակայն զՆաբոլէոն լրտեսելու և զինքը պատրելու համար 10,000

(1) Գերմանացի պատմագիր յաղթութիւնը գաշնակցաց կուտան : « Գաղղիացի գունդերուն քաջութիւնը չկրցաւ դիմանալ մեծազոյն զօրութեան դիմաց և ստիպուեցաւ (Նաբոլէոն) նահանջել գէպ 'ի Վիգրի : Ունայն տեղ 5000 հոգի կորսնցուցեր էր և այս անգամ ևս բոլորովն կը ջախջախուէր եթէ յաղթականը գիտնար յաղթութենէն օգուտ քաղել : Փիլսոն . Պամ. Բրուսիոյ . 1814 տա-րին : Վէպեր, Հտ. Բ. Յետին պատերազմներ Նաբոլէոնի : Ընդհակառակն Գաղղիացիք շքեղ յաղթութիւն մը կը համարին Նոբոլէոնի կողմէն :

26 Մարտ

ձիւսորուսու (Թողուցին այն տեղ՝ յանձնելով Վինձին, կրոսուսու զօրավարին հրամատարուածեանը: Մնացած բանակը դէսը 'ի Բարիզ ճամբայ ելաւ. Պլուսիւր արջն՝ Շվարցհայերի ձախէն: Միայն Փրանկիսկոս կայսրը չուղեւ իր դասեր և մետային գահնկէցուածեան ներկայ գտնուել, Մէգէսնիք իշխանին հետ քաշուեցաւ 'ի Տիփոն:

2. ԲԱՐԻԶՈՒ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ: — Մարմնն և Մորդիէ Նաբուլէոնի հրամանին համեմատ կը ջանային անցնել զՄասն՝ պաշտպանելով միանգամայն մայրաքաղաքին ճամբան. սակայն յանկարծ թշնամին իրենց ճամբան կը գուցէ, և կը յառաջէ դէսը 'ի մայրաքաղաք: Այն տակն մարաջախաները խորհուրդ կ'ընեն գունդերնին միացնելով դէսը 'ի մայրաքաղաք քաշուել: Այս նահանջիս մէջ մեծ ճարտարութիւն և արուածիւն ցըցուց Մարմնն որ յետ միանալու Մորդիէի գունդերուն հետ՝ ընդ ամենը 15,000 հոգի՝ Ծէր-Շամբընուտի ճամբան բռնեցին, ուր արդէն հասեր էր թշնամին և ուր հարկ եղաւ պատերազմիլ: Մարաջախաները 3,000 անձն կորսնցուցին, սակայն դիւցազնական արուածեամբ մը ճամբան շարունակ մըցելով 12,000 հոգի ընդդէմ 200,000 ից կը հասնին մինչև Բարիզու սահմանները և կը գլխն այս նոր պարագային համար խորհուրդ և հրաման ընդունելու Խնամակալ կայսրուհիէն և Յովսէփ Թաքաւորէն, որ Նաբուլէոնի եղբայրն էր: Անհնարին է նկարագրել քաղաքին մէջ եղած յուզմունքը: Ժողովուրդը մեծաւ մասամբ թէպէտ ձանձրացած Նաբուլէոնէ և անոր անդադար կռիւնէրէն, սակայն չէր կրնար հանդուրժել տեսնելով զօրուր առ դուրս քաղաքին: Ամենք « զէնք » կ'աղաղակէին քաղաքը պաշտպանելու համար. սակայն զէնք տուող չկար. անհամար բաղմուծիւն մը մոլեղնեալ և յուսահատած կը թափառէր փողոցներուն մէջ: Շփոթութիւնը կ'աւելնար՝ դիւղացուց իրենց կարասեօք 'ի մայրաքաղաքն ասպաւինելով: Ամենը լուր կ'ուզէին թըշնամուցն վրայ և մեծապէս կը զայրանային որ դեռ վարչութիւնը անշարժ կը կենար:

Եւ արդարև Բարիզու կայսերական վարչութիւնը յետին խեղճութեան և տարրամուծեան մէջ էր: Մնամակալ կայսրուհին ինքն անարի, բնաւ վստահութիւն չունէր նաև Յովսէփայ վրայ, որուն ամենայն իշխանութիւն և հրաման աւանդած էր Նաբուլէոն՝ թէ որ յանկարծ թշնամին պաշտպէր զԲարիզ: Պատերազմի պաշտօնեայն Գլարբ՝ չունէր այն յատկութիւնք որ այնպիսի միջոց մը կարևոր էին: Ռովիկոյի գուբար Սավարի՝ իր ամեն բարի դիւանորութեամբք հանդերձ բնաւ աղքատութիւն մը չունէր խորհրդեան մէջ: Քաղաքին հրամանատարը՝ զօրավարն Հիւլէն դեռ չէր շարժեր, և 'ի դուր Մոնտէյ մարաջախոր՝ հրամանատարն աղքատին պահապանաց, զէնք կը խնդրէր. անբաւ հրացանք 'ի Վէնսէն և ուրիշ անգէր պահուած էին և վարչութիւնը չէր ուզէր սուանց Նաբուլէոնի որոշակի հրամանին զանոնք բաժնել: Կար անձ մը որ կրնար այս նեղ միջոցին խորհուրդ տալ կայսրուհեայն, և էր Թայրան (1), կայսրութեան փոխան — կայսրընտիրը. սակայն նա ալ իր անձնական յետքով լքեալ ընդդէմ Նաբուլէոնի, կարծես կը ծիծաղէր այս դիպաց վրայ: Այսու հանդերձ խորհրդեան մէջ, երբ Յովսէփ կը պնդէր որ հարկ էր կայսրուհին և Հոովմայ Թադաւորը ելան 'ի Բարիզէ, ինքը հակառակը կը պնդէր թէ Ժողովրդեան և թէ կայսրութեան շահուն համար: Յովսէփ կը ցուցընէր Նաբուլէոնի երկու յետին թղթերը, և երկրորդ օրը կայսրուհին իր որդւոյն հետ, Նաբուլէոնի առանձնական թղթերով և դանձով կը մեղնի դէսը 'ի Պլուս, 'ի մեծ տժգոհութիւն և 'ի լքումն Ժողովրդեան:

26 Մարտ

Գլարբ՝ Մարմնի և Մորդիէյի հրամայած էր իրենց 22,000 զօրով երկու մաս բաժնուած, Բարիզու շրջակայքը պաշտպանել: Բանակը ինչպէս նաև մարաջախոր թէպէտ իրենց օրական սննդէն նուաղեալ և ութ օրէ 'ի վեր բնաւ հանդիսա չէին առած, սակայն եռանդեամբ

(1) Talleyrand անուան զանազան ընթերցմանց մէջ նախագահ համարեցանք զԹայրան, որովհետև, լրածնորս համեմատ, այս է գործածականը նաև իր ընտանեաց մէջ:

մը կը տանէին այս ամենայն վշտաց, հայրենասիրական զգացմամբ: Եթէ այն միջոցին գտնուէր Բարիչուս մէջ փոխանակ Յովսէփայ և Գլարբի՝ անձ մը, որ ժողովըրդեան եռանդը յօգուտ դործածէր և զէնք բաժնէր, մէկ օրուան մէջ 60,000 հօգուով նոր բանակ մը կը կազմուէր որ կրնար զոգուել 'ի նպաստ մարաջախաներուն, որոնք արդէն սկսեր էին կռիւը, և հրացանի հարուածներուն ձայնը կը լսուէր մայրաքաղաքէն: Մարմնի կրցեր էր Ռոմէնվիլի վրայ գիմեղով թշնամին այդ տեղէն մերժել. և Մորգիէ կրցաւ ամբանալ քիչ մը ժամանակ Սէն-Տընիլի գիմաց: Սակայն անհնար էր 22,000 հօգուով 200,000 թշնամեաց դէմ դնել, և սկսեր էին արդէն Գաղղիացիք յետս յետս ընկրկիլ՝ երբ Յովսէփայ լուր հասաւ որ թշնամեաց ուրիշ զնդեր ալ Շարոնի և Կրոնի կողմէն կը փորձեն Բարիչ մտնալ:

3. ԲԱՐԻՉՈՒ ԱՆՁՆԱՅՈՒՐ ԸՆԴՈՒՐ:--Այս լրոյն վրայ Յովսէփ կալանաւորութենէ վախնալով՝ թողուց զՄոնմարգըրը ուր հրամանատարութեան կեդրոնն էր, և ածասագրեց փախչելու, իշխանութիւն թողնելով մարաջախաներուն անձնատուրը լլայլու՝ եթէ կարևոր տեսնան: Ի դուր Մարմնի ջանաց պաշտպանել զՌոմէնվիլ, հարկ կը լլայլ քաշուէլ 'ի Պէլվիլ, ուր կատարի կռիւ մը կը սկսի: Եվարցէնպէրի իշխանը երկու յարձակմանք կը պատուիրէ, և երկու անգամ ալ չկրնար տիրել աւանին, բայց կը յաջողի զՄարմնի բաժնէլու մայրաքաղաքէն: Մարմնի ինքզինքը բաժնուած տեսնելով, կը ժողիէ իր զօրավարքը և գունդերը և սուրը ձեռքը աննման քաջութեամբ մը պաշտպանուելով կը հեռացընէ Ռուսաց հետեակը (1): Միւս պահմէն Մորգիէ կը պատերազմէր քաջութեամբ Վիլլէրի և Դափելի մէջ. սակայն թշնամին կը զօրանայ իր բազմութեամբ, և ամենէն կարևոր կէտը՝ զՄոնմարգըրը անպատասպար գտնելով, կը քալէ Բարիչուս վրայ: Քաղաքին մէջ բնաւ պատարասութիւն մը չէր եղած, և ան-

(1) Դաշնակիցք պաշտոնական կերպով ստուգեցին որ Բարիչուս գիմաց 44,000 հօգի կարուսեր էին. մինչդեռ Մարմնի բանակը 13,000 զօրքէ կազմեալ էր:

հնար էր թշնամեաց հեղեղին դէմն աւնուլ. Մարմնի՝ որուն ձեռքն էր ընդհանուր հրամանատարութիւնը, տեսաւ որ հարկ էր հրաժարել անօգուտ և վտանգաւոր պաշտպանութենէ մը, և Եվարցէնպէրի իշխանէն զինազազարուան ինդրեց:

Նաբոլէոն քանի մը օր առաջ անցեր էր զՎասսի և կարծելով որ այն 10,000 հեծեալքը ամբողջ Եվարցէնպէրի իշխանին յառաջապահքն են, ետ դարձաւ կռուելու անոնց հետ 'ի Սէն-Տիգիէ, և թշնամին դաշտին վրայ 36 Մարտ թողուց 4000 մեռեալ և շատ մը հրանօթք: Երկրորդ օրը միաքը դրած էր Վիդրիի վրայ գիմեղ երբ Գաղղիացի զինուորաց ձեռքն ինկաւ թշնամեաց թուղթ մը, յորում կը պատմուէր Ֆէր-Շամբընուադի կռիւը. այն ատեն ի մնացաւ Նաբոլէոն թշնամուոյն դէպ 'ի Բարիչ քալելը: Կայծակի պէս լուրը տարածուեցաւ բանակին մէջ. զօրավարք և զինուորք (« 'ի Բարիչ ») կը պոռային, մայրաքաղաքը ազատելու համար. և Նաբոլէոն հրաման կուտայ փութով ձամբայ էլլելու և ինքը առանձին կը կանխէ քան զբանակը:

Մարմնի զինադադարումը ստորագրուէն վերջը քաշուէր էր 'ի Բարիչ. նոյն իրիկունը քաղքին ոստիկանութենէն և ուրիշ նշանաւոր անձանցմէ ստիպեալ դաշնակցաց նուիրակ իրկեց իմացնելու որ Բարիչ անձնատուր կ'ըլլայ, այն պայմանաւ որ բանակը իր զինուորական պատուովը նոյն գիշերը քաշուի ուր որ կ'ուզէ: Պայմանները ընդունուեցան և ստորագրուեցան: Եւ ահա 51 Մարտ քանի մը ժամ վերջը Բարիչէն չորս միոն հեռու կը գտնուէր Նաբոլէոն, և հրաման կը զրկէր մինչև յետին շունչ պաշտպանուելու, մինչև որ իր բանակը հասնի: Սակայն քիչ վերջը կը լսէ անձնատարութիւնը և ջախջախեալ բայց ոչ յուսաբեկ յետս կը քաշուի 'ի Յոնդէնպլայ (1):

(1) Շատերը այս անձնատարութիւնը իրեն մատնութիւն մը կըլտամբնեցին Մարմնի. սակայն Նաբոլէոն անգամ 'ի Ս. Ղեղինէ, այս դէպքիս մէջ կարգաբացիէ զմարաջախտը և ամենայն յանցանք կը ձգէ Գլարբի և մանաւանդ իր եղբօրը Յովսէփայ վրայ

4. ԳՐԱՆՈՒԿԱՅԻՆ ՄՈՒՏՔԸ Ի ԲԱՐԻՉ. — Կայսերականաց մեկնելով քաղաքը անիշխանութեան մէջ մնացեր էր: Ամեն պաշտօնեայք հետեւեր էին Յովսէփայ, և ոստիկանութեան պաշտօնեայն Սավարի՛ էլուամոց և ոստիկանութեան գլխաւորաց պատուիրեր էր միայն, ըզքաղաքը հանդարտ բանելու: Կայսերականաց մեկնելով, Նարոլէոնի ռխակալք մէջտեղ էլեր էին: Թայրան ամեն ջանք և հնարագիտութիւն 'ի գործ դրեր էր Բարիզ մնալու համար՝ ընդդէմ՝ կամաց Գլարքի: Թայրան որուն պահեալ էր կործանելու այն շէնքը զոր ինքն ալ շարտարապետեր էր, նախ ջանաց շահելու զՄարմին, որուն ազգեցութիւնը այս գիրքին մէջ մեծ էր, և Մարմին 'ի բնէ գիւրանաց շողովոց, համադուեցաւ Թայրանի խօսից 'ի նպաստ դաշնակցաց, և ընդդէմ՝ իշխանութեան Նարոլէոնի:

Կայսրը՝ գեա չէր յուսահատած ազատելու զմայրաքաղաքը, և ժամանակ շահելու համար՝ մինչև որ ամբողջ բանակը ետեւէն հասնի, զՔոլէնքուր դուքս Ալեքսանդրայի կայսերաց բանակը զրկէց իբրև դաշնախօսութեան մը պատրուակաւ: Միանգամայն բոլոր ցրուեալ գունդերը կ'ամբողջէր Էսոնի վրայ, ուր եկան նաև Մարմին և Մորդիէ: Բարիզու ոստիկանութիւնը 'ի Պոնտի գնացած էր առ Աղէքսանդր կայսր, անոր խնամոց յանձնելու Բարիզու ժողովուրդը, ուր գնաց նաև Քոլէնքուր: Կայսրը մեծ սիրով ընդունեցաւ իր հին բարեկամը, սակայն յայտնեց որ դաշնակիցք չէին ուզէր բնաւ Նարոլէոնի հետ դաշնաց վրայ խօսիլ. մնացեալ որոշողութիւնքը պիտի ըլլային յետ մտնալու 'ի Բարիզ:

Եւ յերաւի այս մտաքը չբեղուածամբ կատարուեցաւ անմիջապէս երկրորդ օրը: Յաղթանակին պարագլուխն էր Աղէքսանդր կայսրը, իր աջ կողմը Գուլիէլմոս՝ Բրուսիոյ թագաւորը և ձախ կողմը Շվար-

51 Մարտ

որ այնպէս անպատասխար թողուցեր էր շրջակայ բարձունքը: « Ինքզինքը զինուորական անձ մը կը կարծէր, և բնաւ իրի մը տեղեկութիւն չուներ. » Կոմսն Մոնդրան. Բանաստեղծութիւն Նարոլէոնի 'ի Ս. Հեղինէ. հտ. Բ. էջ 492:

յէնպէրի իշխանը փոխանակ Աւստրիոյ կայսեր (1): Իրենց կը հետեւեր բազմութիւն մը զօրավարաց և սպանից:

Որչափ որ ոստիկանութեան գլխաւորք առաջուընէ ժողովրդեան քարոզած էին յաղթականաց բարի գիտաւորութիւնքը, յորդորելով որ սիրով ընդունին զանոնք, այսու հանդերձ ժողովուրդը խորին լուութեամբ և միայն հետաքրքիր աչօք ներկայ եղաւ այս հանգիսին: Զանազան էին զգացմունք. մաս մը արդէն այս նախատանաց վրէժը կը խորհէր, ուրիշ մաս մը կը համբերէր, խաղաղութեան յառաջաբան մը համարելով այս դէպքս. վերջապէս կային նաև, որոնք մեծ ուրախութեամբ իբրև փրկիչ մը կ'ընդունէին զԱղէքսանդր, և ասոնք էին հին թագաւորականք, որոնք արդէն Մորմորանսի, Ռոշֆուրը և Նոպլի դքսերուն յորդորանօք առաւօտուընէ քաղաքին զանազան թաղերուն մէջ սպիտակ դրօշ կանգնէր էին: Եւ երբ կայսրը կ'անցնէր Ալեքսանդրի արուարձանին դիմացէն, այն թագաւորականացմէ ոմանք « Կեցցէ արքայ, կեցցին Պուրզոնք » կ'ազդակէն, սակայն պատասխան առողջ քիչ էին, ամեն կողմ ընդհանուր լուութիւն մը տիրած էր երբ յանկարծ խուճիկ մը դիմացէն անցնելու ժամանակ, որոնք մեծաւ մասամբ տիկնայք էին, կը լսուին « կեցցէ Աղէքսանդր, կեցցէ Գուլիէլմոս » ազդակները: Այս անուամբ կը զանազան անգամ կը կրկնուին, ասով յաղթականք կը խրախուսուին և շքեղ զօրահանգէս մը կը կատարեն յԵլիւսեան դաշտը:

5. ԹԱՅՐԱՆ ԵՒ ՊՈՒՐԳՈՆԵՆՍԱՅ ՎԵՐՄԱՐՈՒԹՅՈՒՄԸ. — Աղէքսանդր 'ի Պոնտի եղած ժամանակ փափաքեր էր գիտնալու թէ արդեօք ինչ կը մտածէ Թայրան Գաղղիոյ

(1) Բարիզու տիրելու արդիւնքը ամենայն պետութիւնք և նոյն իսկ Նարոլէոն Շվարցենպերկի տուն: Եւրոպիոյ ամենայն արքունիք զանազան նշաններով պատուեցին զինքը: Լոնտրա իրեն պատուոյ դաշն մը նուիրէց. Ոքսֆորտի համալսարանը զինքը իրաւագիտութեան վարդապետ անուանեց, Պոհլան արձան մը կանգնեց իրեն և Փրանկիսկոս Բ կայսրը իշխանութիւն տուաւ իր նշաններուն վրայ կրել նաև Աւստրիոյ տան նշանը:

վարչութեան համար, այնքան մեծ համարումն ունէր Պե-
նէնէնքի իշխանին վրայ. և 'ի Բարիզ' սիրով յանձն առաւ
օթևանելու անոր պալատան մէջ Աէն-Ֆլորանդէն փո-
ղոցը, ուր կը ժողվուէին կայսրութեան դէմ ուրիշ
տժգոհ անձինք, և արդէն իրեն շքեղութեամբ և յաճա-
խելոց բազմութեամբը արքունիք մը դարձեր էր: Այն
տեղ առաջին անգամ յաղթական վէհադռնք միաբա-
նեցան Գաղղիոյ վարչութեան վրայ մտածելու, յայտ-
նելով միանգամայն փափաքնին որ բաց 'ի Նարդէնէ
ամենայն վարչութիւն կ'ընդունէին, միայն թէ Եւրո-
պայի խաղաղութեան ապահովութիւն մը տրուի: Երեք
կէտի վրայ հարկ էր խորհիլ կամ ընդունիլ Մարի-Լուիզի
խնամակալութիւնը, կամ զՊէննատոգ, և կամ զՊուր-
պոնները: Թայրան յետ ցուցնելու նախ որ ալ անկա-
րելի էր Նարդէն, անկարելի նաև Պէննատոգ և ան-
նշան Հռովմայ թագաւորը կամ Մարի-Լուիզի խնամա-
կալութիւնը՝ կարելի և իբր « սկզբունք մը » միայն ցը-
ցուց զՊուրպոնները, և այս իր կարծիքը հաստատեցին
նաև զինքը շքապատոզ ուրիշ նշանաւոր անձինք (1):
Դաշնակիցք դեռ այս քայլը չըրած, ուղեցին որ նախ ծե-
րակոյտը Նարդէնի անկումը հրատարակէ: Ի զուր ջա-
նաց Քոլէնքուր իր ներկայութեամբ 'ի Բարիզ յիշեցնել
ծերակուտին Նարդէնի անցեալը. 'ի զուր զանոնք իբրև
շահախնդիր և վատ կը յանդիմանէր. ամենէն յուսա-
բեկ պատասխաններ կ'ընդունէր որ Նարդէն իր ան-
յադ պատերազմական սիրովը կործաներ էր զՏայրենիս,
և ալ ժամանակ չունէին անձնական փառասիրութեան
մը գործիք ըլլալու, Միայն ծերակուտին մէջէն հին ընդ-
գիմանակաց մասը կ'ուզէր որ Պուրպոնները ընդու-

(1) « Թայրանի փափաքածը աւելի խնամակալութիւն էր, յո-
րում ապահով էր վարչութեան մէջ առաջին անձը զօնուելու
կայսերական իշխանութեան մէջ այնչափ մեծ էին իր տիրոջները,
որ ինքը բնաւ ուրիշ կառավարութիւն մը չէր կրնար փափաքիլ
առանց իր անկումը տեսնելու: Եւ աւելի բռնադատուեցաւ 'ի հար-
կէն իրեն ալ ընդունելու զՊուրպոնները քան փափաքեցաւ: Վօրա-
պէլ: Պոմ: Երկուց վերանտրոգութեանց. Գլ. է: Կոման Տ' Օսոն-
փել, Աբբայտոողով 'ի Վէննա:

նուեղու միջոց, պայման դրուի սահմանադրութիւն
մը հաստատելու: Գերակոյտը յետ հրատարակելու 3 Եւրոպ
զՆարդէն անկեալ 'ի կայսրութեանէ, Առժամանա-
կեայ վարչութիւն մը անուանեց, որուն անդամք էին
Թայրան, Տալպէր, Պէտրոնիվալ ար ժոքուր ու Մոնդէս-
քիու քահանայն. և պաշտօնեալք՝ Ապէ Լուի' Էլմամից,
Տիւֆոն՝ պատերազմի և Տրոտլ՝ հրամանատար ազգային
պահապանաց 'ի Բարիզ:

Թագաւորականք իրենց փափաքին հասնելով, կը ստի-
պէին զյաղթականքը և թէ Առժամանակեայ վարչու-
թիւնը որ անմիջապէս դառնան Պուրպոնք և այս շարժ-
ման համաձայն էր նաև քաղքին ոստիկանութիւնը: Հա-
սարակաց եռանդը աւելի բորբոքեցաւ մանաւանդ Վի-
դրոլ պարոնին Բարիզ հասնելով: Վիդրոլ որ Արդուայի
կոմսէն առ դաշնակիցս զրկուած էր, փութով հասոյց
առ իխանը մայրաքաղաքին և յաղթականաց փափաքը:
Արդուայի կոմսը իբրև ընդհանուր տեղապահ Լուդովի-
կոսի ԺԲ, մեծ սիրով ընդունեցաւ այս լուրը և դեռ
պայմանքը չորոշուած և եղբորը բան մը չմտցուցած,
յոժարեցաւ մտնել 'ի Բարիզ հանդիսաւոր կերպով:
Բայց 'ի Բարիզ Վիդրոլի դիմաց երկու մեծ դժուարու-
թիւնք ելեր էին. սահմանադրութեան մը խոստումը և
եռադոյն գրօշակին պահպանութիւնը:

6. ՆԱՐՈՒՆԻ ՄՆԿՈՒՄԸ. — Արչափ որ ծերակոյտը
հրատարակէր էր Նարդէնի անկումը, և զամենայն
գաղղիացիս ազատ ըրեր էր առ նա արուած երգմանէն,
սակայն այս ամենը ոչինչ էր քանի որ Նարդէն իր բա-
նակով Ծոնդէնպոլ հաստատուած էր. հարկ էր բաժ-
նել իրմէ զօրքը. անոր համար Առժամանակեայ վար-
չութիւնը ջանաց դադար նուիրակներու ձեռօք շահել
նախ իրեն զօրավարները, յոմանս արթնցնելով հին
ոխերը, զոմանս շողքորթելով, մանաւանդ զՄարոն,
որուն յանձնուած էր ամենէն էական կէտը Էսոնի վրայ:
Հաւատարիմն Քոլէնքուր 'ի Բարիզ մեծապէս կ'աշխա-
տէր Նարդէնի համար. ոչ Ալէքսանդր, ոչ Գուլիէլմոս
և ոչ Փրանկիսկոս կ'ուզէին ընդունել Նարդէնի իշխա-

նութիւնը Քոլէնքուր յուսահատած դարձաւ ՚ի Ֆոնդէն պլոյ, ուր Նարոլէոն արդէն գիտակ ամենայնի կը պատ-
 րաստուէր ՚ի Բարիդ արշաւելու և սահմաներ էր Սպրիլի
 4ին բոլոր գունդերը դումարել յԷսոն: Ամեն օր զօրահան-
 դէս կը կատարէր յորում անդադար էին կայսերական
 պահասպանաց և զօրուն կեցցէները: Բայց ոչ նոյնպէս կը
 մտածէին զօրավարք, որոնք արդէն գրգռուած ծածուկ
 նուիրակներէն՝ չէին ուղեր կռուել իրենց մայրաքաղա-
 քին մէջ: Եւ մինչ Նարոլէոն զմարտախոնները պատե-
 րազմական խորհրդի կոչած էր, Մաքտոնալ և Նէյի հա-
 մարձակեցան կարծիքնին Նարոլէոնի յայանելու: Զօ-
 րավարաց այս հակառակ կարծիքը, Բարիդէն հասած
 լուրերը, Քոլէնքուրի ՚ի զուր բանագնացութիւնքը, շա-
 տերուն իր հրաժարումը պահանջելը, հարուած մը եղան
 Նարոլէոնի համար. և իմացաւ որ ալ անօգուտ էր իրեն
 համար վարչութեան գլուխ կենալ: Յետ ախուր օրուն
 մը որտեց զՔոլէնքուր Մաքտոնալի և Նէյի հետ Բա-
 րիդ զօհելու իր կայսրութեանէն հրաժարականովը, այն
 պայմանաւ որ որդին յաջորդէ:

Այս նուիրակները ճամբան իրենց ընկեր պիտի առ-
 նուին զՄարմոն, որ դիւրանաց Առժամանակեայ վար-
 չութեանէ իրեն եղած շողովից և խոստմանց, Նարոլէոնի
 միակ յուսացած կէտը, Էսոնի վրայ, յորում կը բանա-
 կէր 20,000 հոգով, դաշամբ մը յանձներ էր Եվար-
 ցենպէրիկ. և արդէն որոշուած էր որ երկրորդ օրը
 իր զօրօք, դէպ ՚ի Նորմանտիա պիտի քաջուէր, հոն
 սարսելու Առժամանակեայ վարչութեան հրամանաց,
 և Եվարցենպէրի իշխանը պիտի բռնէր զԷսոն: Մարմոն
 տեսնելով զմարտախոնները՝ շուարեցաւ և անոնց յայտ-
 նեց ծածուկ դաշինքը. որոնք զինքը բռնադատեցին
 խոստմունքը ետ առնելու: Եվարցենպէրի յետս առաւ
 դաշինքը վսեմութեամբ, և Մարմոն ուղևորեցաւ ՚ի Բա-
 րիդ իրեն տեղ թողով զՍուհամ զօրավարը և պատուի-
 րելով շարժմունք մը չընել առանց իր հրամանին:

Ի Բարիդ ունայն տեղ Էանայցին Նէյ և Մաքտոնալ զի-
 նուորական ճարտասանութեամբ համոզել զԱղէքսանդր,

ընդունելու Մարի-Լուիզի խնամակալութիւնը. իրենց
 խօսքերը շատ ազդեցութիւն մը չգտան: Այսու հան-
 դէրձ ընդորովին խնդրքնին չէր մերժուէր, եթէ անակն-
 ունեի զինուորական գէպը մը չմտառուէր դաշնակցաց
 յետին վախն ալ:

Մարմոնի ՚ի Բարիդ եղած ժամանակը հրաման մը կու-
 դայ ՚ի Ֆոնդէնպլոյէ որ զինքը կը կոչէ փութով առ
 Նարոլէոն: Սուհամ որ գաղանի գաշնակցութեան գի-
 տակ էր, կը համարի որ ամենայն ինչ Նարոլէոնի ական-
 ջը հասեր է և թէ Մարմոն պատժուելու կը կանչուի,
 վախէն որ պատիժը իրեն ալ չհասնի, քանի մը գաղա-
 նեաց գիտակ գլխաւորաց հետ ժողովք կ'ընէ ազատելու
 վտանգէն. և գիշեր ատեն զօրքը կը խաբէն որ դէպ ՚ի
 Բարիդ պիտի քալեն և ընդհակառակն Վէրսայլի ճամ-
 բան կը բռնեն: Ի զուր կտրիճ գնդապետն Ֆապլիէ կ'ու-
 զէ դէմ կենալ այս շարժման, մեծ էր Սուհամի վախը:
 Ֆապլիէ Բարիդ կը դիմէ իմացնելու Մարմոնի գունդե-
 րուն առ թշնամին անցնիլը: Մարմոն յետին յուսահա-
 տութեան մէջ կ'իյնայ, սակայն փոխանակ վրիպակին
 դիմացն առնելու, երկրորդ օրը երբ կը լսէ թէ այն
 մասնեալ գունդերը առաւօտը իմանալով խաբէութիւ-
 նը ապստամբեր են և կ'ուզեն նորէն յԷսոն դառնալ,
 կը վաղէ զանոնք հանդարտեցնելու և յաղթանակով մը
 Առժամանակեայ վարչութեան գովասանքներով կը մղա-
 նայ ՚ի Բարիդ: Էսոնի մատնութեամբ դաշնակիցք բնա-
 ալ երկիւղ չունէին ՚ի Նարոլէոնէ, նա մանաւանդ գրե-
 թէ դերի էր իրենց ձեռքը, որով և Աղէքսանդր յորդո-
 րեց զՔոլէնքուր երթալ համոզել զՆարոլէոն որ ալ անօ-
 գուտ էր ամենայն ինչ և թէ հրաժարի ընդորովին առանց
 պայմանի մը՝ և իր կողմանէ կը խոստանար իրեն զԷլլա
 կղզին: Քոլէնքուր դարձաւ ՚ի Ֆոնդէնպլոյ Մաքտոնալի
 և Նէյի հետ: Նարոլէոն եթէ այն վայրկենին ունենար
 իր երկտասարդութեան աշխոյժը, անցնէր յիտալիա
 ուր Եւգենիէս պատրաստ էր կտրիճ բանակով մը, ա-
 մենայն ինչ դարձեալ կերպարանափոխ կ'ըլլար: Բայց
 որչափ անօգուտ արիւն պիտի թափուէր և այն ան-

ձնական փառասիրութեան մը համար: Յետ երկար խօսակցութենէ մը իր նուիրակաց հետ, որոշեց հրաժարել առանց պայմանի մը, յուսալով միայն որ Էլզան իրեն տրուել և Գոսքանան իր կնոջ և որդւոյն: Քուէնքուր նորէն Բարիզ զըզուեցաւ որ Նաբոլէոնի որդւոցութիւնը իմացնէ Աղէքսանդրի:

7. ՄԱՅՐԱՍԱՅԱՐԱՐԱՆ ՎԻՃԱԿ . — ՄԱՀՄԱՆԱՐՈՒԹԻՒՆ : Որչափ որ Նաբոլէոնի զօրքը տնտես էր այս լրոյն վրայ, նոյնչափ ալ մեծ եղաւ մայրաքաղաքին մէջ շատերուն, մանաւանդ թագաւորականաց ուրախութիւնը: Աղէքսանդր ամենայն հանգստութիւն և ապահովութիւն խոստացաւ թէ Նաբոլէոնի և թէ իր ընտանեաց համար: Միայն Գոսքանայի սեղ հաւանական ցըցուց զՓարմա և զՓիլաէնցա: Արդէն մայրաքաղաքը գրեթէ մոռցեր էր զՆաբոլէոն: Նորասէր և գիւրավառ Գաղղիացիք յետ միանգամ թողլու զՆաբոլէոն, հիմայ հետաքրքիր էին իրենց նոր տէրերը տեսնելու: Սակայն մեծ աեղեկութիւն մը չունէին Պուրպոնեանց վրայ. և շատերը, մանաւանդ երիտասարդք, իբրև նոր ծանօթութիւն մը կը լսէին որ Լուդովիկոս ԺՊ երկու եղբայր թողուցեր է եղեր: Յէզափութեան և կայսրութեան յիշատակները այնքան մեծ և ընդարձակ էին, որ բազմաց անհաւատալի կ'երևար իրենց առաքինի թագաւորին եղբայրը տեսնելը: Այս միայն ժողովրդեան առհասարակ ակորժելի լուր մ'էր որ կրնային այն իշխանաց վարչութեան ներքև հանդարտ և երջանիկ կեանք մը ունենալ, անոր համար վայրկեան մը առաջ կ'ուզէին ակտիւ երջանկութեան տարիները:

Սակայն Վիդրօլ չէր ուզեր սահմանադրութեան և դրօշուն պայմանքն ընդունիլ. թագաւորականք մեծապէս կը զայրանային տեսնելով որ ազգը իշխանէն պայմաններ կը պահանջէ: Իսկ թայրան անվրէպ կարևոր կը դատէր զայն: Ծերակուտի անդամներէն կաղմեալ յանձնաժողովի մը արուեցաւ Մոնդէպրիուի հետ պատրաստել այս սահմանադրութիւնը: Քահանայն Մոնդէպրիուքըլ հռետոր և իմաստասէր, միանգամայն ծայրայեղ

թագաւորական չէր ուզեր ճանչնալ որ ազգը կը կոչէ զԼուդովիկոս ԺԼ 'ի դահ, այլ իրաւամբ յաջորդած Լուդովիկոս ԺԷ ի յետ անոր մահուան: Եռանդուն և երկար վիճաբանութիւնք, ամենայն խնդիր անորոշ թողուցին, թայրանի և Աղէքսանդրի միջամտութիւնը կարևոր եղաւ վէճերը դադարեցնելու համար, և ցուցնելու որ եթէ աւելի երկարէին, մեծ վտակար Պոնաբարգի կողմէն որ դեռ բոլորովն չէր զուրկ յամենայն զօրութենէ. այն ատեն աճապարեցին կազմելու, և մինչ Նաբոլէոնի մարտախոնքերը Ֆոնդէնպլայ կ'երթային պարզ և անպայման հրաժարականը ընդունելու, ծերակոյտը իր քուէիւք կ'ընէր 1814 ին սահմանադրութիւնը, որուն փոխանակեց քիչ վերջը Լուդովիկոս ԺԼ 'ի Գաշանց թուղթը:

Ըստ այսմ սահմանադրութեան Գաղղիա «ազատ կամօք կը կոչէր 'ի դահ 'ի թագաւոր Գաղղիոյ զԼուդովիկոս-Սթանիսլաւ-Քառվիէ, եղբայր Լուդովիկոսի ԺՊ» և թագաւորութիւնը ժառանգութեամբ իրեն կուտար, զոր պիտի ընդունէր յետ երգնլու սահմանադրութեան վրայ: Թագաւորին անձը անբանաբարելի (inviolable) էր, պաշտօնեայք՝ պատասխանատու. երկու ատենաք պիտի ըլլային ժառանգական և ընտրական: Ժառանգականը ատենակալացն էր, որոնք արդէն ծերակուտին անդամներէն պիտի կազմուէին և թիւերնին պիտի ըլլար 200, յորոց 50՝ թագաւորը պիտի անուանէր. ընտրական ատենան ալ Օրէնսդէր ժողովոյն անդամներէն պիտի կազմուէր և ասոնց թոշակները պիտի պահուէին: Գործադիր իշխանութիւնը, ինչպէս նաև պատերազմ և խաղաղութիւն հռչակելու իրաւունքը թագաւորին պահեալ էր: Օրէնսդիր իշխանութիւնը բաժնուած էր թագաւորին և երկու ատենաներուն մէջ: Գատաւորք անխախտաւ էին. կրօնից, անձանց և տպագրութեան ազատութիւն կը տրուէր. կը պահուէր Լէժիօն մ'Օնէօրը, հին և նոր ազնուականութիւնը, բանակին շահած վարձքերը, հասարակաց պարտքը, ազգային եկամուտը. և մոռացումն կը հրատարակուէր 1789 էն 'ի վեր անձի մը դործածներուն և կարծեաց:

Սպիտ

Սահմանադրութիւնը հրատարակուելուն օրը Բարիդ մեծ շարժման մէջ էր: Մերակոյտը ամբոխէն հաւանութիւն գտնելու տեղ անոր ծաղուն նշաւակ եղաւ. կայսերականը անոր վտտուութիւնը կը յանդիմանէին և թագաւորականը իրեն թռչակները և շահերն սպահովցնելը կ'ամբաստանէին: Սակայն սահմանադրութեան հիմը դրուէր էր և ալ պէտք չէր յապաղել Պուրպոնեանց մուտքը: Արդէն զանազան գաւառներ կեցցեթաղաւոր գոչելով հասատեր էին ճերմակ դրօշակները. « Աչ ևս զօրաժողով ոչ ևս միաբանական իրաւունք » (1):

8. ԱՐԳՈՒՄՅԻ ԿՈՄՄԻ ՄՈՒՏՔԸ Ի ԲԱՐԻԶ. — Վիզրօլ հասեր էր Արդուայի կամին, և նախ 'ի Նոնսի երգուէր էր « Զքեղ Աստուած » Գաղղիոյ ազատութեան համար: Իշխանը մեծ ուրախութիւն ցըցուց լսելով որ վերջապէս պիտի մտնար 'ի Բարիդ զոր 1790 ին թողըցեր էր և 25 տարիի չափ պոնդուխտ թափառեր էր: Աւելի իրեն հետ հին բարեկամներէն զմանա՝ Թիւլ Փոլինեաք, աը Պրիւթ, Ռոփէ աը Տամաս, զոր կուսակալի տիտղոսով թողուց 'ի Ղորէն և ինքը ճամբայ ելաւ դէպ 'ի Բարիդ: Դեռ չհասած Թայրանէն թուղթ ընդունեցաւ յորում կը յայանէր եթէ հարկ էր երդնուլ սահմանադրութեան վրայ և ընդունիլ եռադոյն դրօշը: Վիզրօլ ստիպուեցաւ նորէն Բարիդ երթալ, բայց յանկարծական դէպք մը ամենայն խնդիր զիւրնցուց: Ժուրտան մարաջատը լսելով որ Պուրպոնները կը դառնան, առանց հրամանի մը սպասելու, կանգնեց սպիտակ դրօշը, և նոյնը առանց ընդդիմութեան ամեն կողմ տարածուեցաւ: Ասով դժուարութեանց մին կը վերնար: Իսկ սահմանադրութեան խնդրոյն վրայ ալ որոշեցին մուտքէն վերջը խօսելու:

Սպրիւ 12 ին առաւօտը անբաւ բաղձութիւն մը փողոցներուն մէջ շարուէր էր: Արդէն աղգային պա-

(1) « Pas de conscription, pas de droits réunis »:

հապանոց մաս մը 'ի Ղիզի գացած էր իշխանին թիկնապահութիւն ընելու: Բարիդ այլափոխեալ էր. ամեն կողմ « Կեցցե արքայ » կը լսուէր: Քաղքին մէջ իշխանութիւնը քաղաքասահմանէն դուրս ընդ առաջ կ'երթային իշխանին: Գացողներուն մէջ ամենէն շատ ժողովրդեան աչքը գրաւեցին փետրազարդ գլխարկներով կարիճ՝ հեծելոց խուճէ մը, որոնք էին Նէյ, Մարմին, Մոնսէյ, Քիլէրման և Սէրիւրիէ մարաջատները. խմբին գլուխն էր Նէյ՝ դուքս Էլիսինկէնի և իշխան Մուքուայի: Ժողովուրդը խորին յարգանք մը կը գիտէր այս ղեկուորական հանձարները որոնց համբաւը հնչած էր բոլոր աշխարհ: Արդուայի կամը տեսնելով զմարաջատները, յառաջեց և անոնց ձեռք տուաւ: Բարիզու սահմանաց քով կեցած էր Աւժամանակեայ վարչութիւնը, որուն գլուխն էր Թայրան. և յետ համառօտ խօսակցութեան մը, ամենը մէկէն ուղղուեցան 'ի Նորդ-Տամուր շքեղ փառաւորութեամբ հնչուեցաւ « Զքեղ Աստուած » գոհութիւնը: Յետոյ բաղձութիւնը նոյն կեցցէներով ընկերեց իշխանին 'ի Միւլլըրի ուր մանուլ ժամանակ Կարոլոս չեքաւ բռնէլ իր արցուճքը. յետոյ շնորհակալ եղաւ ամեն պաշտօնատեարց, որոնք կամաց կամաց քաշուելու ամեննին կը տեսնային որ իրենց տեղ ուրիշ անձինք էին որ անկէ վերջը արքունեաց վտասհութիւնը պիտի գրաւէին: Սակայն ժողովրդեան վրայ էր քաղցր նայուածքը մեծ սպաւորութիւն ըրած էր և ամենուն բերանները կը պարտէին իր խմաստակց խօսքերը:

9. ՆՍՏՈՒՆՈՆԻ ՄԵԿՆԻՈՒԸ Ի ՅՈՒԳԻՆՊՈՅԵ ԵՒ ՀՍՄԻՈՒՆ ՅԵՂՈՍ. — Յաղթական իշխանը միաբան ընդ Քուէնբուրի և մարաջատներուն կարգադրեր էին ամենայն ինչ Նարբուէնի և իր ընտանեաց համար: Նարբուէնի կը տրուէր Էլլպա կղզին՝ կայսր պատուանոնով, և տարին 2 միլիոն ֆրանկ: Մարի-Լուիզի և Հռովմայ թագաւորին ալ Փարմա և Փիաչէնցա գբսութիւնները. միլիոն մ'ալ Ժողէֆինի. և երկու միլիոն բաժնուէլք իրեն եղբարց և քերց մէջ: Յետ ամենայն ինչ սահմանուելու

200-2009

3969
41

Քոլէնքուր և Մաքտոնայ դարձան 'ի Ֆոնգէնպլոյ, Նէյ մնաց 'ի Բարիզ: Նարոլէոն որչափ որ ալ սիրով ընդունեցաւ իր նուիրակները, սակայն յետին լքման և յուսահատութեան մէջ էր. ափրոնի թունաւոր ըմպելիքով մը ուղեց կեանքը կարճեցնել, սակայն դեղը բափական աղ դեցութիւն չունեցաւ, և յետ երկար տառապանքներու և ցաւերու դարձաւ 'ի կենդանութիւն (1): Հարկ էր սակայն, և հարկ անհրաժեշտ թողուլ զԲարդիւս:

Քոլէնքուր ամենայն պատրաստութիւն տեսաւ Նաբոլէոնի անձին համար, իր եղբարքը ցրուեցան յիտալիա և 'ի Ջուլիցցերի: Մարի-Լուիզ յետ կողոպտուելու իր դանձէն (2) և յետ իր հօրը հետ տեսութեան մը, համոզուեցաւ երթալ 'ի Վեննա: Նաբոլէոն իր յետին վայրկեաններուն յորդորեց իր զօրավարքը և սպայքը հաւատարմութեամբ ծառայել Պաւլոսիններուն: Ամենը քովէն կամաց կամաց կը հեռանային, քովը մնացեր էին Պերդրան, Քոլէնքուր, Պասասնի դուքսը և հաւատարիմն Տրուս: Տերութիւնները մասնաւոր պաշտօնեայք ղրկած էին Նարոլէոնի ճամբորդութեան ընկերելու, որոնք արդէն հասեր էին և հարկ էր մեկնիլ: Վերջապէս որոշեց Նաբոլէոն Ապրիլ 20 ին ճամբայ ելլել: Կայսերական պահապանաց մէկ մասը սխտի ընկերէր յԵլլա, միւսերուն ուղեց իր յետին ողջոյնը տալ. « Ջինուորք իմ, ըսաւ, իմ հին զինակիցքս՝ զորս միշտ պատուոյ ուղւոյն մէջ գտայ, հարկ է բաժնուիլ: Կրնայի դեռ երկար ժամանակ մնալ 'ի ձեզ, սակայն հարկ կ'ըլլար երկարել արիւնահեղ կռիւ մը և արտաքին պատերազմաց վրայ թերևս քաղաքականն ալ յաւելուլ, և չկրցայ որոշել որ այլ ևս տառապեցնեմ զԲարդիւս: Վայելեցէք այն հանգիստը, զոր իրաւամբ ստացաք, և երջանիկ եղէք: Իմ վրաս բնաւ

(1) Գիեր. Պատմ. կայսրութեան Գիրք ԾԳ:
 (2) Առժամանակեայ վարչութիւնը Տերութեան վերաբերեալ ակունքներուն հետ յափշտակեց նաև շերտիմնա թագաւորին կնոջ Թինչև յետին կահ կարասիքն ալ: Դաշնակից իշխանք բողոքեցին այս անիրաւութեանց դեմ, սակայն դրամք և զարդք անհետացեր էին:

մի ցաւէք: Պարտք մը միայն տակաւին ինծի պահեալ է և անոր համար կ'ուզեմ՝ ապրիլ, որ պատմեմ ապագային այն մեծամեծ գործերը՝ զորս միաբան կատարեցինք: Կ'ուզէի զամենիդ ալ ընդգրկել, սակայն բաւական ըլլայ գրիկէլայս գրօշակը որ զձեզ կը ներկայացնէ »: Այս ըսելով կը գրկէ զՓլըի զօրավարը, որուն ձեռքն էր հին պահապանաց գրօշը: Այս տեսարանին վրայ ամենուն աջքէն արցունք թափեցան, նոյն իսկ օտար տերութեանց նուիրակներուն. և Նաբոլէոն հասարակաց հեծեծանաց և արտասուաց մէջ ինքն ալ արտասուած թոր հաղիւ ինքզինքը կառքին անկիւն մը ձգեց և հրամայեց ճամբայ ելլելու:

Ահաւոր և մեծ դաս մը թագաւորաց և արևուր վերջ իշխանութեան մը, որ ամենայն պակասութեամբ հանդերձ չէր այնքան ատելի՝ որչափ կը կարծուէր՝ իր յետին ժամուն: Յիրաւի ինքն փորեց իր անկման խորխորատը փառաց և պատերազմի անյազ սիրով, սակայն կը մոռնային Բարդիւսը որ ինքն էր Յեղափոխութեան արհաւիրաց օրերէն զերէնք փրկողը. ինքը ընդերկար հովանի կեցեր էր ճամբարիտ հաւատոյ, և իրեն արծիւներուն թևերով մտեր էին 'ի Լիզպոնա, Մատրիտ, Վենետիկ, Միլան, Հուովմ, Գուրին, Նափոլի, Վեննա, Մոնադո, Պեռլին, 'ի Վարսաւիա և 'ի Մոսքուս:

Ճանապարհորդութիւնը 'ի սկզբան դիւրին, կամաց կամաց դժուարացաւ, հարկ եղաւ մինչև զէնք գործածել թշնամի ժողովրդեան կատաղութիւնը բռնելու համար: Սակայն անվտանգ հասաւ 'ի Սէն-Ռաֆայել ծոցը, ուսկից նաւ մտաւ 28 ին երթալու յԵլլա, և Մայիս 3 ին հասաւ 'ի Փորթօ-Ֆէրայոյ նաւահանգիստը: Երկրորդ օրը Մայիս 4, ժողովրդեան ուրախութեան ձայներուն մէջէն ելաւ յԵլլա:

10. ՆԱԲՈՒԼՈՆԻ ԲՆԱԿՆԵՐԸ: — Նաբոլէոն Եւրոպիոյ զանազան կէտերու վրայ ունեցած բանակներուն հրաման մը ղրկած չէր: Հռչակաւորն Գուանօ կը պաշտպանէր արևութեամբ զԱնվերսա և Մէլզոն զօրավար բռնած էր Անվերսայէն մինչև Լիլ եղած միջոցը և յաճող դերքի մը մէջ կը դանուէին, իր Առժամանակեայ վար-

չուածենէն Բարիզու փոփոխուածեանց լուրը պաշտօնա- կան կերպով ընդունեցան, և մէկէն հաւանութիւն տուին:

Տալու մարաջատը Հիւսիսային Գերմանիա նորէն հնազանդեցնելու զըզուած էր, և Սեպտեմբեր ամսոյն Համալուրկի մէջ սպառուած ըլլալով; Եոյնմբերէն 'ի վեր լուր առած չէր Գաղղիայէն: Մարաջատը հետը 40,000 կարիճ զինուոր ունէր, որոնցմով զանազան անգամ զարնուեր էր Պէննինկսէն զօրավարին գունդերուն հետ և մեծամեծ փրամներ հասուցեր էր թշնամեաց. թէպէտ զուրկ 'ի լրոց և յօգնութենէ, միաքը դրեր էր ցյեախն կէտ գիմանալ, վճարելով միանգամայն ամենայն գնած փօքրիկ պաշարը: Այս վիճակին մէջ էր երբ թշնամեաց բանակը իրեն իմացուց Բարիզու փոփոխութիւնը: Մարաջատը չհաւատաց թշնամեացմէ տարածուած խօսից: Պէննինկսէն մտէգին յարձակմունք մ' ալ ըրաւ Պուրպոնեան սպիտակ դրօշը բացած, բայց չըրցաւ սիրել և ստիպուեցաւ բանադնացութիւնը սկսել: Այս վիճակին մէջ էր Տալու երբ Առժամանակեայ վարչու- թենէն նուիրակ մը ընդունեցաւ: Այն ատեն Տալու Ժողովը իր 30,000 ողջ մնացած կարիճ զինուորնե- րը, բացաւ սպիտակ դրօշը և Պուրպոնեանց վերական- գնուածը հրատարակեց: Բայց զքաղաքը չուզէց յանձնել մինչև որ Լուդովիկոս ԺԼ էն հրաման մը ընդունի:

Յոյնի

Յիտալիա Եւգինէոս իշխանը կրցեր էր Պէլլըկարտ մարաջատին դէմ գնելու, և իր բանակը աղէկ դրից մէջ կը գտնուէր, երբ 'ի Միլան հասան Բարիզու լուրերը: Եւ- գինէոս վեհանախութեամբ մը Ապրիլ 16 ին զինագագա- րու մը ստորագրեց, որով Գաղղիացուց խաղաղան բանակը իր ամենայն զինուորական կարսեօք 'ի Գաղ- ղիա կը քաշուէր: Սիւշէ մարաջատը յետ հաստա- տելու զՓերախնանտոս Է կը դառնար 'ի Գաղղիա միա- նալու Սուլդի հետ: Օժրոյ որ չէր կըցած Աւստրիացուց դէմ կենալ, քաշուէր էր 'ի Լիոն, մեծապէս զայրացած Եւրոպոսի վրայ, որ զինքը այնպիսի դրից մէջ թողու- ցեր էր:

Սուլդ մարաջատը յետ թողու զՊորտօ դէպ 'ի Թուրուզ քաշուէր էր 36,000 հոգուով, յուսալով որ իր ետեւէն հոն կը ձգէ զՈւէլինկոն: Եւ յերաւի անգղիա- ցի զօրավարը մեծ դժուարութեամբ անցաւ զԿարօն, և Ապրիլ 10 ին զարնուեցաւ Սուլդի հետ: Յետ արեւնա- հեղ պատերազմի մը յորում Ուէլինկոն կորսնցուց 5,000 հոգի և Սուլդ 3,500, յաղթութիւնը աւելի Անդ- ղիս կողմը կրնար համարուիլ: Սուլդ թողուց զԹու- լուզ և քաշուեցաւ դէպ 'ի Քասդէնօտարի, ուր հասան իրեն Բարիզու լուրերը: Չինագագարու մէկէն հրա- տարակուեցաւ և Սուլդ ընդունեցաւ նոր վարչութեան հրամանները:

Այսպէս Եւրոպայի ամեն կողմ գտնուած կայսերա- կան բանակները առանց ընդգիմութեան մը կը մոնային Պուրպոնեանց իշխանութեան տակ:

11. ԱՐԳՈՒՍԵԻ ԿՈՄՍԸ Կ'ԵՐԿՈՒՆԻ ԶՅԵՐԱԿՈՅՏԸ. — ԴԱՇՆԱԿ 23 ԱՊՐԻԼԻ: — Քանի մը օր վերջը, Արգոսայի 25 Յոյնի կոմսը կը ստորագրէր նաև դաշինք մը օտար թագաւո- բաց հետ որով զԳաղղիա 1792 ին սահմաններուն մէջ կը գնէր, մերկանալով Հասարակագետութեան և Կայս- րութեան ամեն աշխարհակալութիւններէն. և որ մեծն է, այն քաղաքաց մէջ անբաւ հրանօթքը և պաշարքը կը թողուր թշնամոյն, որով Գաղղիա ոչ միայն զէրկիւր կը կորսնցնէր, այլ և միլիոնաւոր Ֆրանզներու կազմուած- ներ: Դաշինքը գնօղը և Արգոսայի կոմսին ստորագրել սուտը թայրան եղաւ, դարուս անուանի քաղաքագէտ- ներէն մին: Արդեօք անձնական չա՞ մ'ունեցաւ օտարէն այս բանիս մէջ: — Արչափ որ ամբաստանութիւնը կան որ մինչև և միլիոն ընդունած ըլլայ, բայց որոշ հաւատարի մը չըւնինք: Այս միայն յայտ է որ օտար իշխանը, Աւստրիա, Քրուսիա և Անգղիա, առանց վարձքի չէին յանձն առ- նալ թողուլ զԳաղղիա: Եւ Գաղղիա այնչափ տաղտիւ- ցեր էր օտարաց ներկայութենէն, որ օր մը առաջ որ և իցէ պայմանաւ կ'ուզէր զանոնք հեռացնել:

Այնքանագը կայսրը, որ Բարիզ եղած միջոց միշտ ազա- տութեան և ձերակուտին կողմը բռնած էր, քաղցր բայց

Հաստատամիտ բացատրութեամբ ճանոց Սրբուայի կոմսին՝ որ հարկ էր ընդունել զսահմանադրութիւնը, եթէ կուզէր օրինաւորապէս մտնալ 'ի Գաղղիա: Տուէ՛ր որ Գաղղիա դարձեր էր, երգման ձեւը դիւրնցուց և Սրբուայի կոմսը բանադատուեցաւ յանձն առնելու. և նոյն իրիկունը զճերակոյտը ընդունեցաւ որ իրեն տուաւ « Ընդհանուր աեղապահ » պատուանունը, և ինքն ալ կարգաց Պատասխան մը, յորում ըստ Տուէ՛րի գրածին « Կ'երգնուր պահելու սահմանադրութեան հիմունքը: »

12. ԼՈՒՂՈՒՎԻՊՈՍ ԺԸ ԿԸ ԹՈՂՈՒ ԶԱՆԳՂԻԱ. — ՀՐԱՍԱՐԱՆ ԿՈՒԹԻՒՆ Ի ՍԷՆԳՈՒՍ: — Լուգովիկոս մեծ ուրախութեամբ լսեր էր Բարիզու մէջ եղած քաղաքական փոփոխութիւնը, և Սինգղիա բնակելովը ամենևին դժուարութիւն մը չէր գգար սահմանադրութիւն մը ընդունելու, որով և ոչ փութալու 'ի Բարիզ: Գաղղիոյ նոր թագաւորը, կամ ըստ օրինաւորականաց 1793 էն 'ի վեր թագաւորը, խոհեմ էր և հանդարտաբարոյ. հանձնարէ՛ր ծաղրածու խօսքերու սիրող. իր ոտնացաւին պատճառաւ հանդարտ կենաց դատապարտեալ, ինքզինքը գրականութեան տուած էր և մեծ դիւրութեամբ օրինակներ կը բերէր լատին մատենագիրներէ մանաւանդ յՎլրատիոսէ: Վրէժինդիւր էր իր արքայական իշխանութեան և պատւոյն՝ որուն իրաւունքը յՆրկից միայն կը շանչնար: Կուզէր որ Գաղղիա սահմանադրութիւն մը ունենայ, բայց իրմէ նորոհեալ և ոչ թէ երգուեալ:

Գեռ զՍինգղիա չձգած պարտք մը համարեցաւ իր հիւրընկալուաց նորահալուութիւն ընել, անոր համար թողով զՆարգուէլ՝ ուր կը բնակէր, Լոնտրա եկաւ. ուր արքունական շքով ընդունուեցաւ ինամակալ իշխանէն և ժողովրդէնէն. որ 'ի նշան ուրախակցութեան գլխարկին վրայ սպիտակ նշան մը կը կրէր: Խնամակալ իշխանը ուրախակից եղաւ Լուգովիկոսի իր նախնեաց գահը բարձրանալուն վրայ, և Լուգովիկոս պատասխանեց թէ « յետ Նախանամութեան զՍինգղիա կը շանչնար պատճառ 'ի գահ

բարձրանալուն »: Այս խօսքը մեծ ահաճութիւն պատճառեց միւս դաշնակցաց, մանաւանդ Աղեքսանդրի, որ ինքզինքը միայն կը համարէր պատճառ ամենայնի. և աւելի զայրացաւ երբ լսեց որ Լուգովիկոս ինամակալ իշխանին վիզը անցուցեր էր Կապոյա Ղեֆայն 'ի նշան աղակցութեան: Լուգովիկոս թէ 'ի սկզբան և թէ յետոյ բնաւ երախտագիտական զգացմունք մը չունեցաւ Աղեքսանդրի վրայ, վասն զի Ռոմանօֆ ցեղը նուաստ կը համարէր Պուրպոնեանց գիմաց: Լուգովիկոս 'ի Լոնտրա ընդունեցաւ Բարիզէն ամեն կուսակցութեանց նուերակները. արդէն ծայրայեղ թագաւորականք Սոնդէքիտի բերնով զինքը կը յորդորէին բնաւ յանձն չառնու որ և իցէ կապ և երգումն, մինչդեռ Աղեքսանդր և թայրան անվրէպ զայն կարեոր կը դատէին, և այն պատճառաւ զրկած էին 'ի Լոնտրա զՓօձձօ սի Պորկօ ջորավորը: Լուգովիկոս իր բնական խոհեմութեամբ, ամեն բանի կամաց կամաց սեղեկանալու համար չուզէր երթալ մեկէն 'ի Բարիզ. և նախ կեցաւ 'ի Գոմիիէյն՝ ուր դիւեց խուռն բազմութիւն մը ամեն կարգ պաշտօնէից և զինուորականաց. ոմանք իրենց յարգանքը մատուցանելու, մաս մը հետաքրքրութեան համար, և ուրիշ խումբ մ' ալ իրենք զիրենք յանձնելու Պլաքասի քքսին, որ թագաւորին մտերիմ անձն էր և սանդուխ մը կը կազմէր առ նա հասնելու: Լուգովիկոս ամենէն աւելի մեծ ինամք ցըցուց մարաջախաներուն վրայ, զորոնք միշտ իրեն սեղանակից ըրաւ: Ի Գոմիիէյն եկաւ նա Աղեքսանդր կայսրը. համոզելու զթագաւորը որ ընդունի զսահմանադրութիւնը: Մայիս 2ին թայրան զճերակոյտն ալ ներկայացուց թագաւորին, և իր խօսակցութիւնը շնորհ ըսելով որ « Այս փափաքին ամենը զԳաղղիա ազատ աեսնել, որպէս զի թագաւորն ալ ջորաւոր ըլլայ »: Այս խօսքէս կ'իմացուէր որ ճերակոյտը ալ չէր պահանջէր, այլ կը խնդրէր զսահմանադրութիւնը. որով ամենայն ինչ կը դիւրըննար Լուգովիկոսի համար, և բաւական էր առ ժամն պարզ հրատարակութեամբ մը ընդունել սահմանադրութեան հիմունքը: Եւ այս գործս

յանձնաժողովի մը յանձնուեցաւ, որուն մէջ կը գըւանուէր նաև Վիգորը:

Քիչ օր վերջը Մայիս 22ին առաւօտը կը տեսնուէր Բարիզու որմնց վրայ Սէնդ-Օւանի հրատարակութիւնը, որ այսպէս կոչուեցաւ Բարիզու մօտ Սէնդ-Օւանի զղեւ կէն տրուած ըլլալուն համար: Այս հրատարակութեան մէջ Լուգովիկոս կ'ըսէր, որ քննելով զսահմանադրութիւնը, բաւականապէս լաւ գտեր էր. բայց աճապարանօք շինուած ըլլալուն պատճառաւ կարևոր էր յանձնաժողովի մը յանձնել զայն և կազմել նոր սահմանադրութիւնը առաջնոյն հիմանց վրայ: Յետոյ մի առ մի կը յիշէր ձերակուտին սահմանադրութեան յօդուածները:

Սէնդ-Օւանի հրատարակութիւնը ազէկ տպաւորութիւն մը ունեցաւ ժողովրդեան վրայ, որ սահմանադրութեան ձեռքով իր խաղաղութիւնը ապահովցած կը տեսնար. և տաղակացած անընդհատ պատերազմներու ձայներէն և արինահեղութիւններէն, խաղաղութեան միայն կը փափաքէր:

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ

Առաջին վերանորոգումն

1. Լուգովիկոս ԺԸ 'ի Բարիզ. — Առաջին Պաշտօնարան: —
2. Բարիզու դաշնադրութիւնը: —
3. Գաւազանց քաղաք: —
4. Գաղղիոյ ընդհանուր վիճակը: —
5. Եկեղեցական խնդիրը: —
6. Օրէնք տպագրութեան. — Դրամ քաղաւորիկ. — Կարուածք պակասելու խնդիրը: —
7. Ճանապարհորդութիւն քաղաւորական իշխանաց: —
8. Փոփոխութիւնք պաշտօնեկից: —
9. Ընդհանուր Էշրոպիոյ վիճակը: —
10. Չորս Պետութիւնք: —
11. Վիեննայի արքայաժողովը: —
12. Բրուսիա, Ռուսաստան, Աւստրիա: —
13. Անգղիա: —
14. Տանիմարքա, Շուէտ, Ստորին-Նահանգք, Չուիցցերի: —
15. Գերմանական դաշնակցութիւն: —
16. Սպանիա. — Փորթուգալ. — Իտալիա: —
17. Սրբազան Գաշնակցութիւն. — փախուած Նարդեմի յէշրայ:

1. Լուգովիկոս ԺԸ 'ի ԲԱՐԻԶ. — ԱՌԱՋԻՆ ԳԱՇՏՕՆԱՐԱՆ: — Յետ առնայն ինչ կարգի դնելու Լուգովիկոս ԺԸ, զոր թագաւորականք արգէն սկսեր էին Լուգովիկոս Այլիտեալ անուանել, Մայիս 3ին իրեն շքեղ մուտքը կատարեց 'ի Բարիզ. իր կառաց մէջ ունենալով քովը Անկուէմի դքսուհին, իր գժբազգ եղբօրը գժբազգ բայց արխաիրտ և վեհանձն դուստրը, որ բովանդակ կենաց մէջ պահեց իր գիմաց վրայ մանկութեան քաջած տխուր յիշատակները: Նոյն կառաց մէջ էին նաև երկու Գոնտէները. իսկ քովէն ձիւտորեալ կ'ըն.

կերէին Արդուայի կոմսը և իր որդին Պէրիէ դուքսը : Ետեւէն կուգային մարաջխաները և զօրավարները : Թագաւորին անձնապահուածքին կայսերական պահապանաց յանձնուած էր, որոնց կերպարանքին վրայ հաստատուած հաւատարմութեան հետ, պարտեալ արժուութիւն մ' ալ կը նկատուէր : Անոր համար ծայրայեղ թագաւորականք նոյն իրիկունը այն պատուաւոր պաշտօնը ձեռուընդունէն առին 'ի մեծ վիշալէ գեղնին :

Յիրաւի Լուգովիկոսի մուտքին նուազ էր խնդուութիւնը, քան ինչ որ Արդուայի կոմսին, այսու հանդերձ ուրախակից մուտք մը կրնար համարուիլ : Ամենը հետաքրքրութեամբ կը զննէին Լուգովիկոսի արթուն և վսեմ կերպարանքը, յորում քաջած պանդխտութիւնը և ընտանեաց վիշտերը աւելի սիրելութիւն մը կ'աւելցնէին : Այսպէս յետ 22 ամաց տարադրութեան մը Պուրպունեան ցեղը իր նախկին ժառանգութեան և Իլիւլըրի պալատան մէջ կը մտնար, ուր փառաւոր Կայսրութիւն մը տասը տարի պատգամներ տուեր էր Եւրոպիոյ, ուսկից 16 տարի վերջը պիտի մերժուէր չուզելով իր իրաւունքը զոհել ազգին մեծ մասին կամաց :

Հազիւ իր մտից արարողութիւնքը լինցան, Լուգովիկոս վարչութեան վրայ սկսաւ մտածել : Նախ տեղապահուն ասեանը թագաւորական խորհրդոյ փոխեց : Յետոյ կազմեց առաջին պաշտօնարանը այսպէս . Կնքապահ և ատենագիր Պետութեան Տամարէ, որուն աները նոյն պաշտօնը կատարած էր Լուգովիկոս ԺՎի ատեն, Թայրան՝ Պաշտօնեայ Արտաքին գործոց, քահանայն Մոնդէսքիու՝ Ներքին գործոց, Տիւփոն զօրավարը՝ Պատերազմի, Պարոն Լուի՝ Ելեմսից, Մովային զօրութեան և Գաղթականութեանց՝ Մալուէ : Պաշտօնեայք ուզեցին զՊլաքասն ալ իրենց խորհրդոյն մէջ ընդունիլ, սակայն անհնար եղաւ անոր համար զինքը թագաւորական տան պաշտօնեայ անուանել տուին . վասն զի Պլաքաս իրեն նուաստութիւն մը կը համարէր պաշտօնեայ կարգը մտնալ : Ոստիկանութեան ընդհանուր վարչութիւնն ալ կը յանձնուէր Պէմնէօ կոմսին : Պաշտօ-

նեայք ամեն ջանք ըրին զՎիգորը խորհրդոյ մէջ չընդունիլ որ կը պահանջէր ատենագրարի տիրոջով պաշտօնեայ և թագաւորին մէջ անձ մը ըլլալ : Պաշտօնեայք կ'ուզէին ուղղակի թագաւորին հետ վերաբերութիւն ունենալ . և Վիգորը յանձնուեցաւ միայն թագաւորական խորհրդոյն որոշողութիւնքը գրի վրայ առնուլ, առանց իւրաքանչիւրին խօսակցութիւնքը գրելու (1) :

Յետ պաշտօնարանը կազմելու, թագաւորը խորհրդոյ մէջ յայտնեց ինչ որ կը մտածէր Ելեմսից և Բանակին վրայ : Կարևոր համարեցաւ տուրքերը չնուազեցնել և պահել միաբանական իրաւունքը, ընդդէմ խոտմանց իր եղբորը, և հոգալ անմիջապէս զինուորաց թոշակները : Թագաւորին ամենայն առաջարկութիւնք մեծ ընդունելութիւն դասն . որով և աչք գոցեցին իր զինուորական տանը վերանորոգման, որուն շատերը հաւան չէին նախ մեծ ծախուցը պատճառաւ, երկրորդ՝ ասով կը նորոգուէին հին գունդերու և առանձնաշորհութեանց անուանք որոնք ներկայապէս ատելի էին ժողովրդեան մեծ մասին :

2. ԲԱՐԻՉՈՒ ԳԱՇՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ : — Ինքնակալք սահմանած էին Գաղղիոյ վերաբերեալ խնդիրները որոշել 'ի Բարիզ . յետոյ ժողովուրդ 'ի Վէննա և հոն խօսիլ ընդհանուր Եւրոպիոյ հաւասարակշռութեան վրայ : Բարիզու դաշինքը գրեթէ 23 ին դաշնաց վրայ շինուեցան : Լուգովիկոս Պետութեանց հետ խօսելու պաշտօնը թայրանի յանձնեց, որ 'ի զուր ջանաց Գաղղիոյ պահել զՊելճիա, և որուն մեծապէս ընդդիմացաւ Գալլիի՝ Անդրիոյ դեսպանը : Ինքնակալք զԳաղղիա 1792 ի սահմանին մէջ թողուցին, աւելցնելով վրան, Ժեքսի երկիրը, Սվիսեռնի և Մոնլիարի վիճակները : Մալուա կողմն Անգղիոյ կը մտնար որ կ'առնուր նաև Գաղղիոյ գաղթականութեանց ամենէն հարուստ երկիրը՝ Իլ աը Ֆրանս, Սէնդ-Լիսի և Թապալիօ . 'ի զուր բողոքեց Լուգովիկոս Իլ աը Ֆրանսի համար, դաշնակիցք՝ մա-

(1) Թեպէտ զանոնք ինքը յետոյ գրած է Յիւրոպիայի մէջ :

նաւանդ Անգղիա բնաւ չուզէց մտիկ ընել: Լուսուղիկոսի բարկութիւնը աւելի գրգռուեցաւ, երբ Բրուսիոյ խոհեմ՝ բայց վեժխնդիր Թագաւորը Փրեդերիկոս Գոսլիէլմս պատերազմի մնասուց համար 132 միլիոն Ֆր. պահանջեց. « Աւելի յանձն կ'անուամ, ըսաւ Լուսուղիկոս, երեք հարիւր միլիոն Բրուսիոյ դէմ նորէն պատերազմի համար գործածեւ, քան զայն տալ իրեն » և բայց 'ի բայց մերժեց առաջարկութիւնը: Արդէն Պէրիի դուքսը՝ իր եւանդուն բարուքը ծանր խօսքեր ըսեր էր ընդդէմ դաշնակցաց և սկսեր էր պատերազմ քարողել, երբ միւս դաշնակիցք յորդորեցին զԲրուսիոյ Թագաւորը ետ կենսալու իր պահանջմունքէն: Նաւատորմին համար ալ, որ կը կազմուէր 46 մեծ նաւերէ և ուրիշ երկրորդական նաւերէ, որոշուեցաւ որ երեքին երկուքը իրենց կազմած ներքով Թողուին Գաղղիոյ, միւսերը բաժնուին դաշնակցաց, յորս անբաւ կազմածք կային: Գաշնակիցք յիշատակեցին նաև Նաբուէնի օտար երկիրներէ բերած գեղարուեստից գործերը, սակայն առ ժամն անոնց վրայ որոշուած թիւն մը չեղաւ: Այս դաշնեցները ստորադրուեցան Մայիսի 30 ին, իսկ հրատարակումին եղաւ Յունիս 4 ին: Ժողովուրդը մեծ ախրութեամբ կարգաց զայն, մանաւանդ իշ տը Ֆրանսի կորուստը, որ Գաղղիոյ վաճառականութեան մեծ կէտերէն մէկն էր: Բայց այս ալ ըսենք որ Գաղղիոյ 1790 ին սահմանաց նայելով, բաց յիշ տը Ֆրանսի կորուստէն, կը շահէր զձիւլիմփովիլ, Մարիէնպօրիկ Հոլանտայի կողմը և զԼանտօ դէպ 'ի Հոնոս և Սամբիոյ մաս մը և զորս պիտի կորսնցնէր Երկրորդ վերանորոգման սկիզբը:

3. ԳՆՇՆՏ ԹՈՒՂԹԸ. — Որչափ որ ծայրայեղ Թաւորականք չէին ուզէր սահմանադրութիւն բառ լսել, այսու հանդերձ Լուսուղիկոս յոյժ նուաղ Թագաւորական քան զինքը շրջապատողքը, նոյն հաստատ գիտաւորութեան վրայ էր. և արդէն աշխատութիւնք կը յառաջէին յանձնաժողովի մը ձեռքով զոր Թագաւորը անուաներ էր այսպէս. Երեք Թագաւորական նուիրակք՝ Մոնդէսքիու, Ֆէրրան, և Պէտիէօ, ինը ծերակուտի և

ինը խորհրդարանի անդամք՝ որոնց յանձնուած էր ամենայն ծածկութեամբ գործել և Պէտիէօյի պատուիրած էր մանաւանդ իր մը չհաղորդել Թայրանի: Յետ միանդամ կազմուելու սահմանադրութիւնը, յանձնաժողովը զայն Թագաւորին ներկայացուց, որ նորէն ուրիշ երկու յանձնաժողովոց յանձնեց անոնց քննութիւնը. և վերջապէս Մայիս 27 ին յանձնաժողովը լմնցուց իր աշխատութիւնը: Միայն երկու խնդիրք կը մնային ևս որոշուելու. արդեօք ինչ անուն պէտք էր տալ այս սահմանադրութեան և ինչ Թուական վրան դնել:

Լուսուղիկոս յայտնապէս հրամայեց վրան իր Թագաւորութեան ԺԹ տարին դնել, իբրև սկսած Թագաւորութիւնը, յաղթութիւնքը և փառքը, բաղդախնդրի մը արկածք համարել: Գարձեալ Լուսուղիկոս չէր ուզէր այս օրինաց Սահմանադրութեան անունը տալ. որովհետև սահմանադրութեան բառին իմաստին մէջ ժողովրդեան ալ մասնակցութիւն մը կրնայ կարծուել, մինչդեռ այս օրէնքները ըստ Լուսուղիկոսի իր կամաց չնորք մ'էին (1): Անոր համար սահմանուեցաւ լատինական Գաշն կամ Գիր բառը գործածել (2), ինչպէս ըրած էին Մեծին Կարողսի յաջորդներէն ոմանք: Լուսուղիկոս բնաւ գժուարութիւն մը չէր ցուցցցած սահմանադրութեան վրայ, բայց այս յետին կէտերուն համար մեծապէս վրէժխնդիր էր: Յետ ամենայն ինչ կարգի գրուելու, ամենքը անհամբերութեամբ կը սպասէին Յունիսի 4 ին, յորում առաջին անգամ Թագաւորը պիտի բանար Օրէնսդիր խորհրդարանը և Գաշնց Թուրութիւնը պիտի հրատարակէր:

Արդէն օտար իշխանք ալ Թողուցեր էին զՆաբիդ Աղէքսանդր կայսրը Յունիս 2 ին ձգէր էր զայն շատ դոճ ժողովրդեանէն և մեծապէս աժգոճ Թագաւորական ներէն և մանաւանդ Թագաւորէն, որ զանազան անձանց

(1) Octroi.
(2) Charte.

համար ըրած յանձնարարութեանց մեծ կարևորութիւն մը չէր տուած, յորս կը գանուէին Քոլէնքուր, Եւգինէոս իշխանը և Օրդէնսիա թագուհին: Յունիսի 3 ին ալ մեկնեցաւ Բրուսիոյ թագաւորը. իսկ միւս իշխանք կանխեր էին արդէն և Բարիզ ազատ էր յօտարաց:

Յունիս 4 ին Լուզովիկոս շրջապատեալ բոլոր թագաւորական իշխաններէ, բաց յԱրգուայի կոմսէն որ հիւանդ էր, մեծ շքով Պուրպոնի սպառազ Գնայ ուր կը սպասէին իրեն ծերակոյտը և երեսփոխանք: Թէ սպաւոր մանեղու և թէ 'ի սրահը երևցած ժամանակ անբաւ կեցցէներ չ'նչեցին և Լուզովիկոս ուժով և յստակ ձայնով, միանգամայն արժանաւայել կերպով մը, խօսեցաւ ընտիր և պարագային յարմար ճառ մը, զոր ինքը անձամբ գրեր էր, և յորում յետ ծանուցանելու խաղաղութեան ստորագրուելը, Քաղղիոյ վիճակը, կը լննցնէր խօսքը Քաշանց թղթոյն ծանուցմամբ՝ և կը հրամայէր որ ընթեռնու իր ատենագրուիրը:

Լուզովիկոսի պարզ, արժանաւայել և ճարտար ճառը իրեն գրաւեց բոլոր ունկնդիրքը, որոնք չէին գաղաբեր ծափահարելէն: Յետոյ Ֆէրրան կարգաց Քաշանց թուղթը, որ հիմնեալ էր ծերակուտին սահմանադրութեան վրայ:

Ամենայն գաղղիացի կրնար հասնիլ որ և իցէ պաշտաման. ազատութիւն կը արուէր կրօնից. սեպհական ստացուածք անբռնաբարելիք էին. բնաւ մէկը պիտի չհալածուէր իր անցեալ կենաց և դործոց համար: Թագաւորն անձը սրբազան էր և անբռնաբարելի: Թագաւորն է Պետութեան գլուխը. ինքը կը հրամայէ 'ի ծովու և 'ի ցամաքի. կը հրատարակէ խաղաղութիւն և պատերազմ: Թագաւորը օրէնսդիր իշխանութիւնը կը վարէ 'ի ձեռն երկուց խորհրդարանաց: Պաշտօնեսցա պատասխանատուութիւն ունին: Խորհրդարանը նախ պիտի վիճէր, յետոյ ատենակալաց ժողովը, վերջը թագաւորը պիտի վճռէր: Ատենակալաց ժողովը այն ատեն դումարուի, երբ երեսփոխանաց խորհրդարանը բաց է: Թագաւորական իշխանք հրամանաւ թագաւոր

րին կրնան մասնակցիլ ատենակալաց գումարմանց: Երեսփոխանք ընտրաժողովներով պիտի անուանուին, ամեն տարի խորհրդարանին հինգերորդ մասը նորէն պիտի ընտրուի: Երեսփոխան ընտրուելու համար քառասներորդ տարին պէտք է անցած ըլլալ և տարին 1,000 Ֆր. կալուածական տուրք վճարել: Ընտրող ըլլալու համար 300 Ֆր. տուրք վճարել և 30 տարին անցած ըլլալ: Խորհրդարանը պիտի քննէ որ և իցէ արոց առաջարկութիւնը և առանց երկու խորհրդարաններուն և թագաւորին հաւանութեան տուրք պիտի չհրատարակուին: Պատաւորը անփոփոխելիք էն, և անուանեալք 'ի թագաւորէն: Հասարակաց պարտքը պիտի պահուի ինչպէս նաև Լէժիօն ա' Օնէօրը (1) և նոր աշուականութիւնը: Թագաւորը և իր յաջորդքը իրենց հանդիսաւոր օժման օրը պիտի երգնուն հաւատարմութեամբ պահել Քաշանց թուղթը:

Այս ընթերցմանէն վերջը թագաւորը հօգակեց նոր ատենակալաց անուանելը որոնք մեծաւ մասամբ ծերակուտի անդամներն էին, բաց 53 հոգիէ, որոնք դուրս մնացին: Ասոնցմէ 33 ը Լուզովիկոս թագ մահուան քուէ տուած էին յորս Սիւլէս և Ֆուլէ. ոմանց վրայ ալ զանազան կասկածներ կային: Դուրս մնացին նաև վեց մարաջխաբ Սուլէ, Վիկտոր, Պրիւն և Տալու՝ որուն վրայ մասնաւորապէս զայրացեր էին թագաւորականք զՀամպուրի դաշնակցաց դէմ պաշտպանելուն համար, որոնք սպիտակ դրօշով յարձկեր էին: Ժուրտան, Մասսէնա և ս դուրս մնացին՝ որովհետև հայրենիքնին Քաղղիոյ նոր սահմաններէն դուրս կը մնային: Բայց թէ անուանելոց և թէ դուրս մնացողներուն տարին 30,000 Ֆր. թողակ մը կը հաստատուէր:

4. ԳԱՂՂԻՈՑ ԸՆԳՃԱՆՈՒՐ ՎԻՃԱԿԸ: — Քաշանց թուղթը ունկնդրաց վրայ բարի ազդեցութիւն մ'ըրած էր, որով և թագաւորը անբաւ կեցցէներով մտաւ 'ի Քիւլ-

(1) Լէժիօն ա' Օնէօրի վրայն վերցուեցաւ հարուցման պատկերը և անոր տեղ դրուեցաւ Հենրիկոս Գ. ինը: Աւելցուեցաւ նաև շուշանը, նշան Պուրպոնեանց:

ըզրի: Ժողովուրդը ձանձրացած Նաբոլէոնէ ինքնակամ վարչութեանէն, Գաշնայ թղթով անկէ ինքզինքը ազատած կը տեսնար և միանգամայն մասնակից իր արոց քուէարկութեան:

Կար սակայն մաս մ'ալ մեծապէս տժգոհ, և ասոնք էին ծայրայեղ թագաւորականք, որոնք արդէն սկսեր էին յաճախել 'ի Սէն Քլոս՝ Արդուայի կոմսին քով և կ'ամբաստանէին զԼուգովիկոս իբրև պաշտպան Յեղափոխութեան և Արֆայ Ժաֆալէն (1): Լուգովիկոս որչափ որ ալ կ'արհամարհէր ասոնց արտուղնները, բայց շատ անգամ ալ կը ստիպուէր զինանիլ: Մեծաւ մասամբ հին աղնուականք էին որոնք գաւառներէն կը գիմէին և իրենց այնչափ տարի թագաւորութեան համար քաջածնեբուն փոխարէն պաշտօններ կամ նախկին ստացուածքնին կը պահանջէին: Կայսերականաց մէջէն ալ կային տժգոհներ՝ որոնք արքունիքէն հեռու բռնուած էին, յորս նաև մարջախանեբէն ոմանք: Այս տժգոհներուն վրայ աւելցընելու է նաև օտարէն եկած 100,000 գաղղիացի զինուորք, որոնք կայսրութեան գաղափարներով լցուած ամեն կողմ աղմուկ յարուցին, և զորոնք հանդարտեցընելու համար հարկ էր վճարել շատերուն մէկ տարուէն 'ի վեր չառած թոշակը և այս վճարմանց համար միայն 400 միլիոն ֆր. կարևոր էր: Ելեմտից պաշտօնեայն պարտն Լուի, որ Գաղղիոյ դրամական մասը փութով ծաղկեալ վիճակի մը մէջ դրաւ, առ ժամս 200 միլիոնէն աւելի չէր կրնար տալ, որով կարևոր էր զինուորաց կէտը ցրուել: Օտարէն եկած դուռնիներէն աւելի էր կայսերական պահապանաց տժգոհութիւնը. որոնց ձեռքէն թագաւորին անձնապահութիւնը առնուէր էր և զբնուէր էին 'ի Տոնդէնպոլս: Հոն փողոցներուն մէջ մեծ խռովութիւն հանեցին « Կեցցէ կայսր » աղաղակելով: Ի զուր գիմեց հոն Պէրիէ դուքսը. իր ամենայն սիրելութեամբ հանդերձ չըրցաւ շահիլ զանոնք. հարկ եղաւ

(1) Այս խումբը կոչուեցաւ նաև Pavillon de Marsan, Արդուայի կոմսին բնակած սրահէն 'ի Գիլլըրի:

դուռնիքը բաժնել և զանազան հեռաւոր գաւառներ զրկել:

Այս ցրուած դուռնիքերուն տեղ հին անուանակոչութեամբ դուռնիք հաստատուեցան և թագաւորին անձնապահ կանչուեցան նորէն Ջուիցցերացիք, 'ի մեծ տըժգոհութիւն բոլոր գաղղիական դուռնիքերուն: Թածուկ կը ձևանար ուրիշ կուսակոչութիւն մ'ալ Սահմանադրականց, որոնք կը ժողովուէին Լաֆայէթի և Սդաւ տիկնոջ պաշտառ. և արդէն երեսփոխանաց Պսակի ճառին Պատասխանին մէջ կը տեսնուէր փութով այն կուսակոչութիւնը, որ զսահմանադրութիւնը իրաւունք մը և ոչ իբրև շնորհք մը կը համարէր:

Յ. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՔ: — Պուրպուրեան ցեղին հաստատուելը բաւական չէր թագաւորականաց համար. կ'ուզէին ամենայն ինչ հաստատել այնպէս, ինչպէս որ էր նախ քան զՅեղափոխութիւն. անոր համար կը պահանջէին որ ամենայն աղջային ստացուածք իրենց նախնի տերանց դարձուին. այն եպիսկոպոսունք որոնք երդումն չառնուան համար արքսորուած էին և անոնց տեղ ուրիշներ դրուած էին 'ի Նաբոլէոնէ 'ի ձեռն Գաշնաւորութեան (1), յեախնքս թողուն իրենց աթոռները: Ի Պղանսոն և 'ի Լա Ռոշէլ այս պատճառաւ մեծ շփոթութիւնք ծագեցան. ուղղափառք երկու մաս բաժնուէր էին, մաս մը կը հնազանդէր Գաշնաւորութեան եպիսկոպոսաց, ուրիշ խումբ մ'ալ առանձին կապրէր. և ծայրայեղ թագաւորականք մեծապէս կը գոչէին Գաշնաւորութեան դէմ իբրև ծնունդ մը Յեղափոխութեան: Սոյն զբացմունքը ցուցուցին նաև թագաւորական իշխանք, որոնք իրենց գաւառաց այցելութեան միջոց չուղեցին ընդունիլ Գաշնաւորութեան եպիսկոպոսունքը: Ասով խռովութիւնը աւելի շատցաւ, և յայտնի կը վախցուէր եկեղեցական հերձուած մը: Մոնդէսբիու որչափ որ ըջլաբերականով մը պատուիրած էր հնազանդիլ սեղական եպիսկոպոսին, բայց 'ի նպաստ Գաշնաւո-

(1) Concordat.

7. ՃԱՆՍՊԱՐ ՀՈՐԳՈՒԹԻՒՆ ԹՊԳՄԻՈՐԱԶՈՒՆ ԻՇԻՍՆԱՅ : —
 Որչափ որ երկու խորհրդարանք ալ կը ջանային միաբանել Գաղղիոյ կուսակցութիւնքը, սակայն դաւառաց մէջ վարչութիւնը անորոշ ընթացք մ'ունէր : Մոնղոսքիու, անուանի իմաստասէր, բայց ոչ և վարժ ներքին գործոց պաշտօնատարութեան, շատ մը քաղաքացի մէջ կայսրութեան քաղաքապետները թողուցեր էր, առանց նոր հրաման մը ղրկելու անոնց, որոնք պետութեան փոխուէլովը ժողովրդեան առջև անորոշ և երկչոտ ընթացք մը կը բռնէին : Թագաւորական ընտանիքը կարևոր դատեցաւ որ Արդուայի կոմսը, Անկուէմի և Պէրիի դուքսերը, ճամբորդութեամբ մը շահին գաւառները, և միանգամայն հանդարտեցնեն : Նախ Անկուէմի դուքսը, կարողսի մեծ որդին, ճամբայ ելաւ, պտրտեցաւ 'ի Վանտէա, անցաւ 'ի Պորտոյ, յԱնժէ, ամեն կողմ խոհեմ և բարեմիտ իշխանի անուն թողլով : Իրմէ վերջը ճամբայ ելաւ հայրը՝ Արդուայի կոմսը, որուն 'ինչպէս միւսոց ալ՝ թագաւորը հրաման տուած էր շքանշաններ բաշխելու : կարողս այց ելաւ Սէնի և Օպի անտէր քաղաքներ : կարողս այց ելաւ Սէնի և Օպի անտէր քաղաքներ և խոստացաւ միջնորդութիւն ընել իրենց համար՝ իր եղբորը : Ելեմտից պաշտօնեայն արդէն գիտակ Արդուայի կոմսին բարեսրտութեանը և խոստմանց գիւրամէտութեանը, կանխաւ ժխտած էր որ և իցէ դրամական օգնութիւն : Արդուայի կոմսը շատ բաներ խոստացաւ և առ ժամս հրամայեց 120,000 ծառ կտրել Պետութեան անտառներէն և բաշխել թշուառաց, և հոն միայն քանի մը հարիւր Վէթոն տ'օնէօրի, Սուրբ Լուգովիկոսի և Շուշանի կարգաց խաչեր բաժնեց : Անցաւ անկէ 'ի Տիֆոն և 'ի Լիոն, ուր նաև շատ մը խոստմունքները բրաւ և նշաններ բաժնեց : Յետոյ անցաւ 'ի Մարսիլիա ուր մեծ շքով ընդունուեցաւ. ժողովուրդը խնդրեց իրմէ նաւահանգստին ազատութիւնը. Արդուայի կոմսը միշտ պատրաստ օգնելու, խոստացաւ իրենց և դրեց թագաւորին : Լուգովիկոս իր պատասխանին մէջ յոյս

մը կուտար, առանց խոստանալու, ընդունել զայն Խորհրդարանէն : կարողս հասարակաց թատրոնին մէջ իբրև խնդիրը խոստացաւ հրատարակեց՝ այն առեւ բոլոր հանդիսականք ոտք ելան, ուրախութեան և կեցեցէնեցու չափ չկար. քաղաքապետը ծնրադիր շնորհակալ եղաւ և ամբողջ գիշերը լուսաւորութիւնք և հրախաղութիւնք կատարուեցան : Քիչ վերջը Արդուայի կոմսը կը դառնար 'ի Բարիզ ամեն կողմ ազնիւ սրտի մը յիշատակ թողլով, բայց առանց դաւառաց մէջի չփութութիւնքը հանդարտեցնելու :

Պէրիի դուքսն ալ սահմանազուխները բանակաց պցելութեան ելեր էր, որոնց վրայ մեծ խնամք ունէր. սակայն բանակը որ 'ի սկզբան մեծ սեր ցուցուցած էր այս եռանդուն իշխանիս, քիչ քիչ չափազանց կրակոտ բնաւորութեան համար իրմէ կ'ուժանար, և իշխանը մեծ ընդունելութիւն չգտնելով, աժդոհ գարձաւ իր ճանապարհորդութեանէն :

8. ՓՈՓՈԽՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՊԱՇՏՏՕՆԷՒԹ : — Թագաւորական ընտանիքը աժդոհ էր Ոստիկանութեան վարչին և Պատերազմի պաշտօնէին վրայ : Արդուայի կոմսը և իր խումբը ամեն կողմ դաւաղցուցութիւն կը տեսներ ընդդէմ կենաց թագաւորին, զորս, ըստ իրենց, անհոգութեամբ կը թողուր ոստիկանութիւնը. բայց արթուն Պէտեօ ամենայն ինչ կ'իմացներ Լուգովիկոսի, որ նախ յետմտիկ ընելու իր եղբորը պատմած դաւերուն, յետոյ ոստիկանութեան վարչին հետ կը ծիծաղէր անոնց վրայ : Արդուայի կոմսը՝ այս երևակայեալ դաւերով պաշարուած, մեծապէս զայրացեր էր ընդդէմ Պէտեօի, որուն դէմ զինքը կը դրդուէր մանաւանդ Օդրանդի իշխանը՝ հաչակաւորն Ծուշէ թագաւորասպան. որ իր կեղծաւոր շողմնեքով կրցեր էր շահել մինչև Արդուայի կոմսին պէս իշխան մը : կարողս այնքան տկարացաւ և խաբուեցաւ որ եղբայրասպան անձի մը խոստացաւ ոստիկանութեան վարչութիւնը : Լուգովիկոս իր ընտանեաց ստեղծ խօսքերէն ձանձրացած, Պէտեօյի ձեռքէն առաւ ոստիկանութիւնը, և ծովային զորութեան

պաշտօնեայ անուանեց. իսկ իր տեղը գրուեցաւ Թեոփոն Գորազարը, որովհետեւ Արդուայի կոմսը և Թագաւորական ընտանիքը կը համարէին որ Նոյեմբեր 30 ին Օտէոն երթալու ժամանակ իրենց կենաց դէմ դաւաճանութիւն կար և պաշտօնեայն անհոգ կեցեր էր: Վարդուս և միւս իշխանք այնչափ հաւատացեր էին, որ ամենը զինեալ գացած էին 'ի Թատրոն և Մարմոն աշխուժութեամբ մը, բոլոր քաղաքին մէջ զինուորները ցրուեր էր: Եւ Թէպէտ ընաւ նշան մը չտեսնուեցաւ, բայց Թագաւորական ընտանիքը ամբաստանեց զպաշտօնեայն, և Ղուգովիկոս ստիպուեցաւ փոխելու, առանց միւս պաշտօնեայն հարցնելու. և անոր տեղ անուանեց զՍուրբ մարջախտը 'ի մեծ վելա Մարմոնի որ մեծապէս կը սպասեր այն բարձին: Սուրբ արժանացեր էր այս պատուոյն, Թագաւորականաց հաճելի գործեր ընելով և շերիմ մը ջանալով կանգնել Քիպրոսի անկէրոց համար:

Սյս փոփոխութիւնքը եղած ժամանակ Թայրան կը դանուէր 'ի Վեննա ուր արդէն գումարուեր էր Արքայաժողովը:

9. Ընդհանուր երեւոյթոս Վիճակը: — Նաբոլէոնի անկմամբ հարկ էր որ բոլոր Եւրոպա կերպարանափոխուլար: Այն ամեն աշխարհագրական բաժանմունք, որոնց ինքը պատճառ եղած էր, չէին կրնար ընդունել ըլլալ յողթական Թագաւորաց. անոր համար Բարիպու Գալանց միջոց սահմաներ էին գումարուել յետոյ 'ի Վեննա և հոն արքայաժողովով մը որոշել այսպիսի մեծ խընդեր մը որ բոլոր Եւրոպիոյ կը վերաբերէր:

Ամեն կողմէն տարագրեալ իշխանք իրենց երկիրները կը դառնային. ամենքը իրենց նախկին սահմանները կը պահանջէին և իրենց նախկին օրէնքները կը հաստատէին: Նաբոլէոնի երևումը, իր աշխարհակալութիւնքը, օրէնքները, իրենց համար իբրև ասուպ մը փայլեր և խաւարեր էին: Ամենէն աւելի փոքրիկ աերութիւնք կը շարժէին, որոնք մեծաւ մասամբ զոհ եղած էին Նաբոլէոնի փառասիրութեան: Սակայն այս ընդհանուր շարժ-

ման մէջ ևս այլ և այլ էին զգացմունք: Մաս մը ժողովրդոց՝ որոնց համար Թէպէտ և ցանկալի էր Նաբոլէոնի լուծը Թօթափել, սակայն հիմայ չէին ուզէր Գաղղիայէն բաժնուել: Պելճիա և Հոնոսեան գաւառք, երբ կուրախանային որ Նաբոլէոնի անկմամբ, ծովու և դետոց նաւարկութիւնք պիտի սկսէին, հարկ կըլլար արգ դառն զգացմամբ մը լսել որ հիմայ պիտի դատուէին 'ի Գաղղիոյ, աղբիւր իրենց ամենայն վաճառականութեան: Հոնոսեան անգլի գաւառք՝ որոնց երկիրները պատերազմէն ոտնակոխ եղեր էին, անհամբեր կը սպասէին իրենց սահմանուելը բաղդին: Սպքսոնիա անիշխան էր և Բրուսիա կը սպառնար զայն գրաւելու, 'ի պատիժ Թագաւորին որ Գաղղիոյ կողմը բռներ էր: Ի Ղուկիցերի բաց 'ի 13 քանդոններէ ուրիշ վեց ալ ձեացեր էին, որոնք հիմայ չէին ուզէր վերցուել: Պետնա քանդոնը երկիրներ կը պահանջէր: Այնչափ զայրացաւ վէճը որ հողիւ Աղէքսանդր կայսրը կրցաւ համոզել զպատամբ քանդոնները Յուրիք գումարուած աւագաժողովոյն հնազանդել, որով 19 քանդոնները կը մնային և երկիրներուն խնդիրը Արքայաժողովոյն կը ձգուէր:

Յիտալիա, Միլանու ժողովուրդը ձանձրացած Գաղղիացիներէն և իրենց անդուլ կոխներէն, չէր ուզէր հնազանդել Եւգինէոս իշխանին՝ և սպաստմբերով սպաններ էր զՓուլիա Ելեմից պաշտօնեայն: Աւստրիա փութով զօրք հասուց և Պէլլըկարտ մարաջախտը 50,000 հոգով բռնեց զՂումպարաիա մինչև ցՓօ: Սարտենիոյ Թագաւորը դառնալով իր աքսորանքէն 'ի Գուրին, հաստատեր էր բացարձակ իշխանութիւնը, հալածելով զանոնք որ Գաղղիոյ տերութեան ծառայութիւն մը բրած էին: Ճենովա՝ որ ինքզինքը ուրախութեամբ մը յանձներ էր Անգլիոյ, հիմայ դառնութեամբ կը լսէր որ Փիէմոնթի հետ պիտի միանար և իր անկախութիւնը պիտի կորսնցնէր: Գոպանա ուրախ էր իր Փերտիանանտոս արշիքսին դարձին վրայ, որ ոչ միայն չհալածեց զանոնք որ երբեմն Նաբոլէոնի կողմն անցեր էին, այլ յարգեց և պահեց ինչ որ բարի կարգաւորու-

Թիւն դտաւ: Պիոս է Սր. Քաջանայապէտը մտեր էր 'Ք
 Հուովմ' 'ի մեծ խնդուածիւն ժողովրդեան և կը խըն-
 դրէր և կը պահանջէր 'ի Հիւսիս նուերակուածիւնքը,
 զԱւինեոն և զՊէնեէնդ: Ի Նափոյի գեռ կը թագաւորէր
 Միւրա 'ի մեծ տազնապ Պուրպոնեան ցեղերուն, որոնք
 'ի Միւրա զՆարոլէոն կը տեսնային. և քիչ առաջ բըռ-
 նուած էր 'ի Գաղղիա Էքսէլման զօրավարին Թուղթ մը
 առ Միւրա, որ օգնուածիւն կը խոստանար իրեն եթէ
 հարկ ըլլար կուրիլ օտար Պետուածեանց հետ (1): Ի
 Սպանիա Փերտինանտոս էր և Գորդէնեքուն մէջ մեծ
 տարածայնուածիւն կար սահմանադրուածեան համար.
 Փերտինանտոս ստիպուէր էր զինուք կուուէրու:

1514

Սյս ամեն խնդիրները որոշէրու համար, հարկ էր
 փուծով գումարել արքայաժողովը որ նախ 10 Օգոս-
 տոսի ապա Սեպտեմբերի ձգուէր էր:

10. Ձորս ՊԵՏՈՒԹՅԱՆՔ: — Ծոմնի գաշնակիցք փոքր
 տէրուածեանց վէճերէն աւելի, ուշագիր էին իրենց շահե-
 լիք աւարին: Աւստրիա ապահով էր ընդունել զԻնրոյ,
 զԼոմպարիա և զՎենետիկ: Ռուսաստան կը պահան-
 ջէր զբոլոր Լեհաստան, ինչպէս Բրուսիա՝ զՍքսոնիա
 որուն Թագաւորն արգէն գերի էր 'ի Պեռլին: Սնդղիա
 ապահով էր հաստատուէրու իր ծովային նոր աշխարհա-
 կալուածեանց մէջ: Իւրաքանչիւրը իր պահանջածին՝ օրի-
 նաւոր կերպարանք մը կուտար. Աղէքսանդր՝ իբրու թէ
 զԼեհաստան ամբողջացնելով ազատ վարչուածիւն մը պի-
 տի տար անոր. Բրուսիա՝ Սքսոնիոյ երկիրը իր այս-
 չափ զոհերուն փոխարէն կը համարէր, և թերևս ստա-
 նար իսկ, եթէ դարուն ամենէն նրբամիտ հանձարը թայ-
 րան՝ որ զՂուգովիկոս Թլ կը ներկայացնէր 'ի Վեննա,
 զՍնդղիա և զԱւստրիա իր կողմը չշահէր:

(1) Էքսէլման զօրավարը Միւրայի հեծելոց զօրավարներէն, այս
 նամակիս վրայ բանուեցաւ 'ի Լիլ և Յունուար 25 ին զինուորական
 աստիճանի ներկայացաւ: Յուլիոս որ Գաղղիա Միւրայի հետ պատե-
 րազմ՝ չունէր, որով և ոչ թշնամի: Դասաստանը միաձայնութեամբ
 ազատ թողլոց զզօրավարը, 'ի մեծ տեղոհութիւն ծայրայեղ թա-
 դարականաց:

ՎԼԵՆԱՅԻ ԱՐԴԱՅԱԺՈՂՈՒՄԸ

11. ԻՐԱՅԱՆՔԻ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆՔ ԳԵՄՊԱՆՆԵՐԸ: — Կայ-
 սէրը և իշխանք զիմած էին 'ի Վեննա, ոմանք որոշէրու
 համար, ուրիշները մասնակցէրու, խուճը մ'ալ դար-
 ձեալ թէ ոչ ժողովոյն, գոնեա զուարճուածեանց հան-
 դիսակից ըլլալու (1): Հոն էին Աւստրիոյ և Ռուսիոյ
 կայսերք. Բրուսիոյ, Պալիէրայի, Տանիմարբայի և
 Վիւրդէմուէրի թագաւորները. շատ մը գուքսեր, իշ-
 խաններ, դքսուհիք և իշխանուհիք: Ձորս Պետուածեանց
 թագաւորը իրենց պետուածեան ատենադպրին ձեռքով
 պիտի գործէին, Մէդէոնիք իշխանը կը ներկայացնէր
 զՓրանկիսկոս Բ. Նէսէլոտո՝ զԱղէքսանդր, Հարտըն-
 պէրկ և Հուլմուդը կոմսերը՝ զԲրուսիոյ թագաւորը,
 Լորա Գասլըրի՝ զՍնդղիա: Ձորս Պետուածիւնք որոշած
 էին ամենայն մեծ խնդիր իրենց մէջ որոշէրու, առանց
 միւս Տէրուածեանց միջամտութեանը. և արգէն յար-
 մարցնէրու վրայ էին Լեհաստանի և Սքսոնիոյ երկիր-
 ներուն տիրապետութիւնը, երբ հասաւ թայրան:
 Գաղղիոյ դեսպանը, որ մեծ մաս մը ունեցաւ այս ար-
 քայից ժողովոյն մէջ, շահեցաւ փուծով երկրորդական
 պետութիւնքը և անոնց գլուխ կեցաւ. բողոքեց միան-
 գամայն որ չորս կամ վեց դեսպանք, իրաւունք չունէին
 ուրիշներուն խնդիրները սահմանել, մինչ արքայաժո-
 ղովոյն հիմն պիտի ըլլար « Հասարակաց իրաւունքը և
 օրինաւորութիւնը »: Սյսպիտի սկզբունք մը որչափ

(1) Նշանաւոր գրիչ մը Արքայաժողովոյն այսչափ յապաղելու
 պատճառներուն մէջ կաւելցնէ որ « ուրիշ բան չկար, բայց եթէ
 երաժշտական զբօսանք, երեկոբին ուրախութիւնք, պարք և ըն-
 դունելութիւնք. և շատ իրաւամբ կըսէր Լինիի իշխանը յապաղ-
 ման վրայ տեղոհներուն. ինչն կը տեղոհէր. եթէ արքայաժո-
 ղովը չբայլէր, բայց կը պարէ: » կոմսն ա՝ Օսնովիլ Արքայաժո-
 ղով Վեննայի: Նոյն կը հաստատեն Գիէր, Վիէլ-Քասգէլ, Վոլա-
 պէլ և ուրիշ պատմիչք:

որ անյարմար էր այնպիսի անձին մը բերան, սակայն մեծ սաղնապ պատճառեց Նոսինի դաշնակցաց, և փութով ճանչցան որ այնպիսի անձ մը հարկ էր որոշողութեանց մասնակից ընել:

Թայրան Հասարակաց իրաւանց վրայ հիմնեալ, մերժեց իրուսիոյ պահանջն Սաքսոնիոյ համար, ինչպէս Գասլըրի մերժեք էր Ռուսիոյ զԼեհաստան: Գուլիէլմոս և Աղէքսանդր երդուեք էին մեկզմեկ պաշտպանելու և հաստատապէս մտքերնին դրած էին պահանջնին ձեռք բերելու: Թայրան խորամանկութեամբ մը Լուդուիգոսի իմացուց պատերազմի պատրաստութիւն տեսնել մեծ շառաջմամբ մը, դաշնակիցքը վախցնելու համար: Երկայն տեւեցին դարձեալ վեճերը և գումարումները, արդէն արքայաժողովոյն գումարումը Հոկտեմբերէն Նոյեմբերի 1 ին թողուեք էր, հարկ էր վերջապէս միաբանել. ամենէն ծանր ինքիքներն էին Լեհաստանի և Սաքսոնիոյ ինքիքները. 'ի զուր Աղէքսանդր նախ սպառնալէօք ապա ողբանօք ջանացաւ շահիլ զԹայրան. արդէն Գաղղիոյ զինուց պատրաստութեան շառաջով շեղուեք էր Վեննա. և Մեղէնոնիք ծանր և սպառնական կերպ մը առեր էր ընդդէմ երկուց վեհադանց. և Փրանկիսկոս դերմանական երկրորդական տէրութիւններէն դրդուած յայտնապէս տժգոհ էր իր դաշնակցաց պահանջածին վրայ. զոր և իմացուց Մեղէնոնիք իշխանը Ժանուարմբ մը. Շվարցինպէրկ իշխանն ալ յանդիմանեց զԱղէքսանդր իբրև փառասէր, և ինքզինքը պատրաստ ցուցուց պատերազմի՝ եթէ կարևոր ըլլար (1): Նոյն միջոցին Գասլըրի 'ի Լոնտրա կը կանչուեք. այն ատեն անդգլիացի պաշտօնեայն ուղեղով ինքը ըմնցնել

(1) Ամենակարևոր և հետաքնն տեղեկութիւնք և նկարագիրք կը գտնուին այս հաշակուոր արքայաժողովոյն վրայօք Մեղէնոնիք իշխանին Յիշատակարանաց մէջ որոնք դեռ նոր հրատարակուեցան: Մեղէնոնիք միշտ իրատ է Աղէքսանդրի հետ, որուն հետ աւրուելով, ընդ երկար մեկմեկու հետ շէին խօսեր: Այնչափ մեջերին հակակրութիւնը յառաջեց, որ միոյն գտնուած հանդիսից մէջ միւսը չէր գտնուեք: Մեղէն, Յիշ. Հտ. Բ 1815.

այն ինքիքը որուն համար այնքան աշխատեք էր, Զնաց միացնելու ամենուն կարծիքը մանաւանդ որ երկու վեհադուէք լսելով որ Թայրան Մեղղիոյ և Աւստրիոյ հետ դաշնաց ծրագիր մը հաստատեք էր պատերազմի համար, նուազեցուցին իրենց պահանջքը: Այն ատեն արքայաժողովը սկսաւ թուաբանական հաշուով և արժէքով բաժնել երկիրները և ժողովուրդքը, ուսկից մնացած է իր վրայ այն ամբաստանութիւնը թէ, ժողովրդոց զինուոր ըստ կամս տրամադրեց, իբրու թէ ոչխարաց հօտեր ըլլային: Ահաւասիկ են իր որոշողութիւնքը.

12. ԲՐՈՒՍԻԱ, ՌՈՒՍՍԻԱ, ԱՌՍՏՐԻԱ: — Բրուսիա, որ երկիրներու ինքրոց մէջ ամենէն անյարգ երևցեք էր, ձեռք բերաւ այն ամեն նահանգները, զորս իրմէ յափըտակեք էր Նաբոլէոն: Ասոնցմէ զատ ունեցաւ նաև Սաքսոնիոյ ժողովրդեան երեքին մէկը. բայց դաշնակիցք չտուին զԼիպսիա զոր կը պահանջէք և անոր տեղ արուեսցաւ իրեն թոռն. առաւ նաև Շառֆրանիս Փախախան, Վիստֆալիա, Վիերթեմպերլ, և Թուրին, որով Վիստուլայի և Էլպայի ամուր դիբեք էր կը բռնէք:

Ռուսաստան կուենար Լեհաստանի լաւադրն մասը, մինչև 'ի Փոզէն և 'ի Գրաքովիա: Աղէքսանդր խոստացեք էր Լեհաց աղատ և սահմանադրական վարչութիւն մը, բայց միշտ ընդ իշխանութեամբ Ռուսաստանի:

Ռուսաստանի երկիրները արդէն օրէ օր աճելու վրայ էին: Արդէն 1793 ին Լիթուանիոյ մնացեալ մասին տիրեք էր, 1807 ին Նաբոլէոն իրեն առաւ Պիախոթ պալատինեան երկիրը: Հիւսիսային կողմանէ ալ Ֆինլանդիոյ, Պոլնիոյ, և Գաւրլանդիոյ տիրելովը, Պալթիքի տէր կրնար ըսուիլ: Տաճկաստան չկրցաւ ետ առնուլ Պէսարբիան՝ որով Ռուսը մինչև Գանուր կը հասնէք. ունէք նաև Մոլդաւիոյ մաս մը, որուն նոր տիրեք էր Աղէքսանդր: Ասիոյ մէջ դարձեալ կիշիէք Սիպերիոյ, որ աքսորելոց միջոցով կը բաղմամարդանար. իր ձեռքն էր Վրաստան, Կաբիլ, Իւրէիլ, Խիւսէլա. և իշխանութիւն ունեցաւ նաւատորմիլ պահելու 'ի Կասպից ծովը, որով կը սկարանար Պարսից ջորուցութիւնը այն ըճին վրայ:

Աւստրիա արդէն առաջուհնէ բռնէր էր զՂովաբար տիս, ասոր վրայ աւելցուեցաւ նաև Վէնէփիլ: Գարձեալ իրաւունք մը ստացաւ պահանջողը ունենալու Յէրբարայի մէջ: Իրեն արուեստան Գիբու, Սուլդուրիի արտեպիսիպուսուֆիանը, Վէնէփիլան Տալայիս և Կալիցիոյ մաս մը որուն տիրած էին Ռուսք: Աւստրիա այն մեծ շահը ունեցաւ որ Արբիականին վրայ երկիր ստանալով, անկէ վերջը ծովային Պետութեանց կարգը կանցնէր, և մեծապէս կ'օգտուէր վաճառականութեան մասին: Հրաժարեցաւ միայն յօժարութեամբ Ստորին Նահանգաց վրայ ունեցած իրաւունքէն, զոր պաշտպանելը միշտ գոյնար եղած էր հեռաւորութեան պատճառաւ:

13. Անգլիա: — Անգլիա կը հաստատուէր իր ծովային աշխարհակալութեանց մէջ: Գաղղիոյ կողմը ունեցած կղզիներուն վրայ աւելցաւ նաև հէլլոսանփ' Էլպայի և Վէզէրի բերաններուն զիմայ: Արդէն Ճիպրալթարի անառիկ բերդով տիրած էր Միջերկրականի, հիմայ կը հաստատուէր նաև 'ի Մալթա, կը ստանար ազատ անցք Տարտանէլիէն և պաշտպանութիւն մը Յոնիական կղզեաց վրայ: որով Արբիականի մօտ կայարան մը ունենալէն զատ Արևելքի ալ շատ կը մօտենար:

Եւրոպայէն դուրս ալ ընդարձակուէր էր իր զօրութիւնը: 1789 էն 'ի վեր զանազան վաճառատուններ ունէր 'ի Կամպիս, 'ի Գոա ք' օր, Ս. Հէլլինէ և Համբուրգ: 1815ին հաստատուեցաւ Գլուխ բարեկաւար տիրապետութեան մէջ, զոր Հոլանտացուց ձեռքէն յաժիշտակեր էր և Հնդկաստանի ճամբուն ամենէն ալէկ նաւահանգիստն էր: Հնդկային Ովկիանոսին մէջ ունեցաւ նաև Սեյշէլեանք և Իւ քը Փրանս կղզին: 1773 ին տրեցին Պեկինայի, Հոլանտացուց ձեռքէն ալ առաւ Սեյլան կղզին: Ամերիկայի չորս կողմն ալ շատ տեղեր ունէր, Նոր-Երիբ, Պեմաքուէան և Պահամ կղզիները, Եամայիս, Գապոն, Ս. Վէնէսիս, Ս. Լաւիս, Գոնիսիլեան կղզին, Կրանաթ, և Կրանաթիլ: Իսկ բուն Ամերիկայի մէջ Միացեալ Նահանգը կորսնցնելէն վերջը դեռ իր ձեռքն էր Գամապա: Նոր-Սիլիպիս, Նոր-Պրանսիլիպ: Ովկիանիոյ մէջ օրէ օր

աճելու վրայ էին իրենց գաղթականութիւնը 'ի Նոր-Համպս և 'ի Վան-Տիէմ: Միով բանիւ Անգլիա իր գաղթականութեամբը այնչափ կայարաններ ունէր որ ամեն կողմի վաճառականութիւնը առ ինքն կը քաշէր:

14. ՏԱՆԻՄԱՐԲԱ. — ԵՌԻՏ. — ՍՏՈՐԻՆ ՆԱՀԱՆԳ. — ԶՈՒՅՑՅԵՐԻ: — Արբայաժողովոյն ինքնակալքը մասնաւոր խստութեամբ մը վարուեցան Գաղղիոյ բարեկամ երկիրներուն հետ: Տանիմարբայէն առին զՆորվեկիա, և տունի զայն Եուէտի: Տանիմարբայի թագաւորը որ Վէննա կը գտնուէր, արժանավայել կերպով մը բողոքեց այս անիրաւութեան դէմ. սակայն մտիկ ընող չեղաւ. միայն խոստացան Նորվեկիայի տեղ Եուէտական Փոմեւանիան ալ, զոր Բրուսիա յետոյ իրեն առաւ և անոր տեղ Լաւէնպուրիի պղտիկ դքսութիւնը արուեցաւ: Զօրաւոր պետութիւնը Եւրոպական իրաւունք և հաւատարակչութիւն ըսելով, իրենց շահը կ'իմանային: Իսկ Եուէտ որչափ որ Նորվեկիան առնելով ամբողջ թերակղզոյն կը տիրէր. սակայն մեծապէս կը տկարանար կորսնցնելով պիլիպիս, Փոմեւանիս, և Մէլլեմպուրի:

Արբայաժողովը Գաղղիոյ Հիւսիս-Արևելեան կողմանէ վախ չունենալու համար, Հոլանտան և Պեկինան միացնելով Սպրին-Նահանգաց թագաւորութիւնը ձեւացուց, և անոր հարաւակողմի բերդերը մասնաւոր խնամքով մը ամրացուց: Իսկ թագաւորութիւնը Օրանժիցեկին արուեցաւ: Անգլիա՝ որ տիրած էր Հոլանտացուց շատ մը գաղթականութեանց, մեծաւ մասամբ դարձուց զանոնք նոր թագաւորութեան, իրեն պահելով սակայն ամենէն կարևորները: Հոլանտացուց մնացած գաղթականութեանց մէջ ամենէն նշանաւոր Ովկիանիայիներն էին, ինչպէս Չեյլեյեանք, Պոմեիս, Մալթան կղզիները, Ճալաթիս, Սոմարայի մաս մը: Ամերիկայի մէջ ստացան Կիպուս, Անգլիանց մէջ Բարբաոս, Պոնէր և Ս. Եասպատէս:

Ի Զուկցեկրի որոշուեցաւ պահել 19 քանդոնները, այն պայմանաւ որ նոր ձեւացեալ քանդոնները հիւներուն գումար մը դրամ տան. դարձեալ Պեկինայի արուել Փորկիբուի և Պալիլիոյ հին եպիսկոպոսութիւնը:

Որոշուեցաւ որ ամեն քանդոններուն մէջ քաղաքական իրաւանց հաւասարութիւն ըլլայ : Բաց ասոնցմէ Նաբոլէոնի աշխարհակալութեանց աւարներէն երեք նոր քանդոններ հաստատուեցան, Նեշաֆէլ որ Պերթիէյինն էր, Ճիւնա և Վալէ. և այն ժամանակէն շէրուտական դաշնակցութիւնը 22 քանդոն բաժնուեցաւ : Միաբանական խնդիրները մասնաւոր ժողովով մը պիտի սահմանուէին, որ պիտի գումարուէր փոփոխակի 'ի Յուրիք, Պէնոն և Լուչէոնա :

15. Գերմանացի ԳՆՈՒՅՑՈՒԹԻՒՆ : — Հռենոսեան դաշնակցութեան տեղ Գերմանական դաշնակցութիւն մը ձևացաւ : Դաշնակից և ընտրողական ատեան մը չկար, այլ երկու Աւագաժողովք՝ կազմեալ լիակատար իշխանութիւն ունեցող պաշտօնէականերէ : Առաջինը՝ որ կը կոչուէր Լիտիպար, 69 ատենակալներէ կազմուած, հաստատուեցաւ կարգէ դուրս մեծամեծ խնդրոց համար : Միւսը 17 ատենակալներէ բաղկացեալ, պատրաստելու այն առաջարկութիւնք՝ որոնք մեծ ժողովոյն պիտի ենթարկուէին. իւրաքանչիւր գերմանական վիճակ մեծամեծ տէրութեանց քով առանձին գեսպան պիտի ունենար : Մէգէոնիք կը ջանար այս իշխանութիւնները բաժնելով, տկարացնել և անջատել 'ի Բրուսիոյ, Աւստրիոյ ազգեցութեան գիմաց անոյեան մը չունենալու համար :

Գերմանիոյ մէջ 38 տէրութիւնք ձևացան, 4 թագաւորութիւնք՝ Պալէրմա, Սաֆոնիա, Վիւրթեմպերգ, հաննովեր. 7 մեծ-Դքսութիւնք՝ Պալէ, երկուք հէսսէի, Սաֆալայնար, երկու Մեյնֆելդերի և Օլպիպարի : 9 դքսութիւնք՝ Նասսա, Պրոնսլի, 4 Սաֆոնիոյ (Վոլա, Գոպուրի, Մայնիլէի, Հիլպպարիհասպէի), 3 դքսութիւնք Անհալտի (Տըսսա, Պէրպարի, Բոնէի) . 11 իշխանութիւնք՝ երկու Շլարցպարի, երկու հոնելիֆոնի, երկուք Ռեյս, երկուք Լիփթի, մէկ հէսսէ-Հոնպարի, Լիտիւնիսլայն, Վալպէ . 4 ազատ քաղաքներ՝ Լիպպէ, Փոսնիֆֆորտ, Պրեմս և համպուրի : հոլլանդի և Լաւենպարիի շահաւէտէնք Տանիմարքայի թագաւորին արուեցան և Լիտիւնիսլայնի մեծ-Դքսութիւնն ալ Ստորին-Նաշանգաց թագաւորին, որով այս

թագաւորք ալ Դաշնակցութեան մէջ կը մտնէին : Այս անկախ պետութեանց ներքե, կային դարձեալ ուրիշ իննսուն մ'ալ որոնք կախումն ունէին :

Տանիմարքայի և Ստորին Նաշանգաց թագաւորներէն զատ, Աւստրիա և Բրուսիա ալ Գերմանական դաշնակցութեան մաս համարուեցան : Աւստրիան՝ Պոնիֆոյ, Լիւրիլիէի, Մորաւիոյ, Աւստրիոյ արշիդքսութեան, Իստրիոյ, և Գիլլիի համար . Բրուսիան՝ հոնոնտան գաւառաց, Սաֆոնիոյ, Պրանպէպարիի, Շլէսիոյ և Փոնիւնիոյ համար : Գերմանական փոքրիկ պետութեանց մէջ, արքայաժողովոյն մէջ ազգեցութիւն ունեցաւ Պալիէրա, որուն արուեցաւ Լանաօ, Սիլի, Տեօֆոն, և Բայպեր-Լապպէն. իր գեսպանը դարձեալ գերմանական խնդրոց համար հաստատեալ Յանձնաժողովոյն նախագահն էր : Այս պատուոյն արժանի եղած էր գլխաւորապէս իր մարաջնախ Վրէտ իշխանին պատճառաւ, որ դաշնակցաց բանակին մէջ ամենէն անուանի և փորձ դորավարներէն մէկն էր : ԶԱՆգղիսա ալ գոհացնելու համար զձաննովը թագաւորութիւն ձևացուցեր էին աւելցնելով վրան հիլպպարի և Օպպիոյ :

16. ՍՊԱՆԻԱ. ՓՈՐԹՈՒԳԱԼ. ԻՏԱԼԻԱ : — Պուրպոնները նորէն 'ի Սպանիա հաստատուեցան . բայց քիչ վերջը պիտի կորսնցնէին իրենց դաղթականութեանց մեծ մաս մը և ձեռուրնին պիտի մնային Ովկիանիոյ մէջ Փիլիպպինոս, Մարիպեան կղզիները, և Միլաֆո : Մէքսիքոյն նշուցին մէջ ալ Փորթո-Ռիֆա և Գուպա :

Պրականցայի ցեղն ալ որ Պրազիլ քաղուեր էր, նորէն իր հեղինակութիւնը ստացաւ 'ի Փորթուգալ : Ինքն ալ քիչ վերջը պիտի կորսնցնէր իր դաղթականութեանց մեծագոյնը զՊրալէ, և պիտի մնային իրեն Ասրեանք, Մարիբա, Արիպիլաֆոս Դալարի գլխոյ, Ս. Թովմաս Կըշիլերը, Իւլիանի կշիլ, Սան Անտոն : Կուրինիոյ նշուցին մէջ Անիլա և Գոնիօ, Մոպպիլիֆ վարութիւնը . Հնդկաստանի մէջ Կոս, Տիոս, Զինաստանի մէջ ալ Մոպա :

Ինչպէս ըսինք Իտալիոյ Հիւսիս-Արեւելեան մասը ստացաւ Աւստրիա, Փիէմոնթի թագաւորութիւնը նորէն հաստատուեցաւ, աւելցնելով վրան Սալոնա, և Ճե.

նաև: Եւ որովհետեւ թագաւորը Վիկտոր Էմանուէլ Ա իւր եղբայրը որդի չունէին, որոշուեցաւ որ անոնց մահուանէ վերջը թագաւորութիւնը Սափլյիա-Քարի նեանոյի ցեղին անցնի: Միջին Իտալիա ալ այնպէս կազմուեցաւ ինչպէս որ էր 1789 ին. այսինքն՝ Մէժ-Գլաու-Քիան Դոմոսայի, յոր հաստատուեցաւ նորէն Փերտինա նոս արշիգուքը՝ Դքսութիւնը Փարմայի, Փիալէնցայի, և Վաստրալլայի, որոնք արուեցան Մարի-Լուիզի՝ Նաբոլէոնի կնոջ, և որովհետեւ այս երկիրը Ետրուրիոյ թագուհուհոյն էր, որոշուեցաւ որ Ետրուրիոյ թագուհին ունէնայ Լուքսեմբուրգի եկամուտը, քանի որ Մարի-Լուիզի ողջ էր: Ասոնցմէ զատ կային միջին Իտալիոյ մէջ դքսութիւն Մոպէնայի և Վիճախ Ելեդեյայ, ուսկից յափշտակուած երկիրքը անորոշ վիճակի մէջ թողուեցան ընդ հսկողութեամբ Աւստրիոյ: Կը մնար Նափոլի, որուն տակաւին կը տիրէր Միւրա. և Լուգոմիկոս ժԸ իր գետաբանին ձեռքը կը պահանջէր անոր գահընկէցութիւնը և Պուրպոնեանց հաստատուելը: Սակայն Մէդէոնիք առ ժամս կուզէր ըսել այս խնդրոյն վրայ, նախ որովհետեւ խոստացեր էր իրեն չդպչելու (1), երկրորդ Միւրայի 80,000 հոգուով բանակին դէմ հարկ էր որ Աւստրիա դոնէայ 100,000 զինուոր իջեցնէ յԻտալիա. և Մէդէոնիք կը յորդորէր զԹոպրան՝ հանդարտ սպասելու մինչև որ Միւրա իր սովորական անխոհեմութեամբ թերութեան մը մէջ ինկնայ, և այն առթով զինքը սպաժեւու (2): Եւ յիբաւի դեռ արքայաժողովը չցրուած, Միւրա գործեց ակնկալեալ յանցանքը: Այլ և այլ ձայներէ գրգռուած սպառ-

(1) Ասոր պատճառները կուտայ ինքնին Մէդէոնիք իր Յիշատակարանաց մէջ հտ. Բ. 4815:

(2) Սափարի իր Յիշատակարանաց մէջ կրէ որ Միւրա թայրանի յանձնած էր ծածուկ իր գտար պաշտպանելու Արքայաժողովոյն մէջ և իրեն վարձը զրկած էր 1,250,000 ֆր. զոր սիրով ընդունէր էր: Նոյնչափ մ'ալ զրկէր էր իրեն փերտինանոս Նափոլիի թագաւորը, Միւրայի անպետքը, զոր նոյնպէս ընդունեցաւ թայրան և նախամեծար ընտրեց պաշտպանել զֆերտինանոս, որ ի վարձ շնորհեց նորէն իրեն Պինեկեղի իշխանութիւնը և իր թոռան տուաւ Տինայի դքսութիւնը: Յիշատակարանը դքսոյն Ռովիկոյ. Հտ. Ը: Սակայն Սափարի ըսածին ուրիշ հաստատութիւն մը չունենք:

նացաւ ունակոխ ընել Իտալիոյ գաւառները եթէ զինքը նեղէն: Այն ատեն Աւստրիա մէկէն զօրք հասուց սահմանները պաշտպանելու համար և պատերազմը սկսաւ ինչպէս պիտի տեսնանք:

17. ՍՐԲԱԶԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ. — ՓՍՈՒՍՏ ՆԱՐՈՒՆԻ ՅԵԼՊԱՅ. — Յեա այս որոշողութեանց Ադէքսանդր կայսրը սիրող խորհրդական և մթին գաղափարաց, Քրիւստէր տիկնոջ խորհրդով միւս Վիհաղանց գաշինք մը աւաջարկեց ստորագրելու, զոր աւելի հաստատեցին Նաբոլէոնի երկրորդ անգամ հրաժարմանէն վերջը: Այս գաշնակցութիւնս որ Սրբապան դաշնակցութիւնս կոչուեցաւ, խարխիս մը պիտի ըլլար իրենց վարչութեան և «կարգի պիտի դնէր, ըստ քրիստոնէական սկզբանց, ժողովըրդեան ընդ իշխանս ունեցած յարաբերութիւնքը:» Անդրեա չընդունեցաւ այս գաշնակցութիւնը, և իր դեսպանը ծանոյց որ թէպէտ մէջի եղած զանազան սկզբունքները չէր մերժէր, սակայն իր երկրին սահմանադրութիւնը չէր ներէր այնպիտի դաշինք մը ստորագրել: Գաղղիա ալ ինչպաշարէլի արքայաժողովոյն միջոց ընդունեցաւ զայն և համաձայնեցաւ Սրբազան Գաշնակցութեան մէջ գանուած Պետութեանց:

Այսպէս արքայաժողովը գրեթէ ըմնցած էր, երբ յանկարծակի հարուածի մը պէս ըսուեցաւ ՚ի Վիեննա, երբ իշխանք երեկոյեան զուարճութեանց և պարուց ժողովուած էին, որ Էլպայի բանտեալը՝ Նաբոլէոն փախեր էր: Բայց ո՛ւր. ոչ ոք զիտէր:

Փութով ամենայն ինչ կնքեցին իշխանք, խօսք տուին հաստատուն պահելու որոշողութիւնները, որոնց բնաւ այլայլութիւն մը չբերաւ Նաբոլէոնի երեւումը, և շարունակեցին իր երկրորդ անկամանէն վերջը:

Այսպէս Վիեննայի արքայաժողովը գրեթէ կէս դարու չամ Եւրոպիոյ աշխարհագրական բաժանմանց պատգամ եղաւ:

(11)

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ

Հ ա Ր Ի Լ Ը — Ա Ն Ո Ւ Ր Ը

1. Նարոյեան յԼրգա: — 2. Նարոյեան 'ի Գաղ-
ղիա. — Խօսք առ ազգև. — Նարոյեան 'ի Կրկնօղլր:
— 3. Նարոյեանի փախտանաև յոչր 'ի Բարիգ. —
Արքունեաց փիճակր. — Զինուորական հրաւնաևս-
տարոչրիւնք. — Նարոյեան 'ի Լիւն: — 4. Նէյ մա-
րաւախտիւն քանակր. — Կայսեր կողմր կանցնի. —
Նարոյեան 'ի Գրեկեկոյոյ: — 5. Բարիգոս փիճակր. —
Արքունեական ընտանեաց փախտաւոր: — 6. Պատմաւոր
Մարտ 20/և Յեղափոխութեան. — Մոտք Նարոյեանի
'ի Բարիգ: — 7. Լոյսիփիկոս ԺԸ 'ի Կանր. — Անկու-
շեմի դոչրը և դքսոսիկն 'ի Հարաւ: — 8. Գաւնակից
Պետարիւնք 'ի Վեկեա. — Վճիռ ընդդէմ Նարոյեանի:
— 9. Գաղղիոյ հարաւայիկ գաւառաց ևոսաձոձը: —
10. Յաւերաձ Կայսրութեան օրիւնաց: — 11. Յաւե-
րաձոյն ազդեցութիւնք. — Գոչի:

1. ՆԱՐՈՒԵԱՆ ՅԵԼԳԱ: — Եւրոպիոյ յաղթականը
մեծ ընդունելութիւն գտեր էր Էլլայի աղքատ ժողո-
վորդեանն, որ հանդիսով զանիկայ եկեղեցի տարեր էր
և հոն «Զքեզ Ատուած» գոհարանութիւնը երգեր
էր: Նաբոլէոն որչափ որ ալ կայսրութեան մեծամեծ
հանգիսից և ընդունելութեանց սովորեալ, այսու հան-
գերձ մեծ սիրով ընդուներ էր տեղւոյն իշխանութիւն-
քը: Երկրորդ օրը Պէրզբանի և Տրուոյի հետ ամբողջ
կղզւոյն շրջանը ըրաւ, և ծրագիր մը կազմեց ամբողջ
նեւր զիղղին և մանաւանդ զՓորթօ-Յէրայօ քաղաքը,

որ հարկ եղած միջոց կարենայ իր ամբուլթեամբը երկար
պաշարման մը գիմանալ: Արգէն իր հետը բերած էր
կայսերական դունդերէն զոմանս, ընդ ամենը 800 հոգի.
Նախ զանոնք կարգաւորեց, յետոյ անոնց հետ միացուց
տեղացի զինուորները, որոնց հրահանգները իր ամեն-
օրեայ զբաղմունքը եղան, և թէպէտ գրամական կողմա-
նէ անօգնական, սակայն միշտ յանդուգն իր խորհրդոյ
մէջ, հետը բերած 3,400,000 Ֆրանկը նաւատորմիդ
մը կազմելու գործածեց, յորում յաջողեցաւ. և փու-
թով սկսան նաւերը Էլլայի մեղուաղարգ գրօշով կղզ-
ւոյն շրջակայքը պտրտիլ: Յետոյ զարգարեց Փորթօ-
Յէրայօյի փողոցները, ճամբաները. շինեց նաև պալատ
մը ուր եկան իր մայրը և Պաւլինէ քոյրը, որուն միջո-
ցաւ հաշտուեցաւ Միւրայի հետ: Թէպէտ ժողովուրդը
մեծապէս գոհ էր երկրին յառաջեւուն վրայ, սակայն
Նաբոլէոն ստիպուած էր յետին աստիճանի խնայողու-
թիւն ընել, վասն զի կղզւոյի եկամուտը ոչինչ կը տեսնար
իր միաքը դրած խորհրդոյ և իր ծախուց համար և ան-
կարելի կ'երևար իրեն այսպէս ապրիլ ընդ երկար: Ի
զուր Աղէքսանդր կայսրը կը բռնադատէր զՊաւլին-
կոս ԺԸ, խոստացեալ 2 միլիոնը վճարել. թագաւորա-
կանը ոչ միայն կը զլանային զայն, այլ և կը պահանջէին
որ Նաբոլէոն Ատրեան կղզիները զրկուի:

Նաբոլէոն անյազութեամբ ամբողջ օրը լրագիրներ
կը կարդար և հաճութեամբ կը դիտեր Պուրպոնեանց
սխալները և ընդհանուր տժգոհութիւնքը: Ամենէն ա-
ւելի տժգոհ զինուորականքն էին, մանաւանդ սպայից
մաս մը, որոնց շատերուն թողակը կէսի վերածուած
ըլլալով, կայծի մը կը սպասէին բարկութիւննին յայտ-
նելու համար: Գտնուեցան նաև ծածուկ դատակցու-
թիւնք, յանդէսս Նաբոլէոնի, որոնց գրգիռ եղան
Սուլէ, Լալլուման եղբարը և կոմսն Տրուէ ա' Էլլոն, սա-
կայն ելք մը չունեցան: Նաբոլէոն որչափ որ ասոնց ան-
գէտ էր, սակայն գիտէր զինուորականաց, մանաւանդ
կայսերական գլխաւորաց զայրոյթը, որոնք խիստ հըս-
կողութեան մը տակն էին, կը լսէր նաև որ յԱտրեան

կողմնները պիտի փոխադրուի և տարակուսեալ վիճակի մէջ էր երբ հասաւ Բարիզէն տը Շապիւղուն երկտասարդը Պասանոյի գբսին կողմանէ որ պատմեց իրեն՝ զինուորականաց Նաբոլէոնի վրայ ունեցած զգայմունքը: Որչափ որ Պասանոյի գբսին կողմանէ հրաւեր մը չկար Գաղղիա արշաւելու, սակայն այս անգործ կեանքէն Նաբոլէոն տժգոհ, ինչպէս տժգոհ էին նաև իր հետը եկած գունդերը, որոշեց ելլել Էլպայէն և նորօրինակ յանգրգնութեամբ մը մտնալ 'ի Քաղղիա և յառաջել գէպ 'ի Բարիզ. կամ չարագործի մահ կը պահուէր իրեն կամ կայսերական գահը: Իր այս խորհուրդը յայտնեց Պէրգրանի, Տրուոյի և իր մօրը, և ամենէն ալ ընդունելութիւն գտաւ: Փութով ամենայն պատրաստութիւնք տեսնուեցան. զօրքերը նաւերուն մէջ տեղաւորուեցան և Փետրուար 26, ժամը երեկոյեան 7 ին, կայսրը յետ իր հրաժարականը տալու մօրը և քրոջ, 'ի մեծ տխրութիւն կողքեցուց՝ նաև մտաւ:

2. ՆԱԲՈԼԵՈՆ Ի ԳՊՂՂԻՍ. — Խօսք ԵՌ ԱԶԳՅ: — ՆԱԲՈԼԵՈՆ Ի ԿՐԵՅՈՊԼԸ: — Նաւարկութիւնը որ 'ի սկզբբան երկիւղալից եղեր էր անդրիացի նաւերու հանդիպելու վախէն, քիչ վերջը յաջողութեամբ 'ի դուրս ելաւ և նաւերը հասան Ժուան Ժոնը, հոն զօրքը «Կեցցէ կայսր» աղաղակաւ ցամաքը ելաւ 'ի Քան, ուր ժողովուրդը խոնած հետաքրքիր աչօք կը գիտէր այս նորօրինակ տեսարանը:

Նաբոլէոն լեռնային ճամբան ընտրեց գէպ 'ի Բարիզ չուելու համար, և բողբոլին բաղդին ապաւինած, հետը բերած հրանօթքն ալ ճամբուն վրայ թողուց: Միանգամայն վստահ իր հրատարակութեանց աղբեցութեան վրայ, փութով երկու խօսք հռչակեց, մին՝ առ Աղբն՝ յիշեցնելով իր փառքը. և առ Զինուորս յիշեցնելով միտքան ըրած յաղթութիւնքը և կը լինցնէր այս նշանաւոր խօսքերով «Կայսերական արծիւը աղբային գունոց հետ զանգակաց աշտարակէ աշտարակ թուշելով, մինչև Նորդ-Տամի աշտարակները պիտի հասնէր»: Որքան կը յառաջէր 'ի Քաղղիա, այնքան իրեն կողմաւ

կիցներ կը գտնար և քիչ ժամանակուան մէջ ընթացքը յաղթանակի մը ձև առաւ: Այնն կողմանէ ժողովուրդը կը գիմէր զինուորաց օգնելու համար. մեծ պատուով մտաւ 'ի Կափ և 'ի Գոր և մտեցաւ Կրնօպլի: Կրնօպլը իր զինարանին, զինուորական դպրոցաց և բերդերուն համար Պետութեան ամուր և կարևոր քաղաքներէն մէկը կրնար համարուել: Կրնօպլի տիրելով, Բարիզ հասնելու ամենամեծ դժուարութիւններէն մին կը վերցուէր: Քաղղին գունդերուն հրամանատարն էր Մարշան զօրավարը, կայսրութեան անուանի զօրավարներէն մէկը, որ գիտնալով զօրաց զգայմունքը, մեծապէս վարանեալ էր ընելիքին վրայ. էթէ զօրքը թշնամոյն ընդ առաջ հանէր, կը վախէր որ գունդերը փութով Նաբոլէոնի կողմը կ'այնին, գէմ չերթալով ալ հակառակօրդին երկիր կը թողուր: Աւելի խոհեմութիւն համարեցաւ քաղղին գունդը գոցելով ներսը ամրանալ, և Սուդոն-Տիւլէրնէ զօրավարը զրկուեցաւ Սէն-Պոննէ կոչուած կարևոր կիրճը բռնելու:

Սակայն Նաբոլէոն արդէն այս կիրճը անցեր էր և դէպ 'ի Լամբեր իր վրայ զրկուած գնդին ընդ առաջ վազելով կուրծքը բաց՝ աղաղակէր էր «Ո՛վ որ կուգէ իր կայսեր վրայ կրակ պարսկել, ահաւասիկ եմ»: Այս յանգուգն խօսքին պատասխանը «Կեցցէ կայսր» եղաւ, և երկու հակառակ գունդերը խառնուեցան ոտնակոխ ընելով սպիտակ դրօշը: Նաբոլէոն շարունակեց իր ճամբան գէպ 'ի Կրնօպլը, և ահա հեռուանց տեսնուեցաւ գունդ մը, այն ինչ Կրնօպլէն ելած, որուն գնդապետը Լապետուայիէն՝ թէպէտ խնամութեամբ մերձաւոր Պուրպոններուն, սակայն պատերազմական փառաց եռանդով վառեալ, Նաբոլէոնի դարձին կը փափագէր, և ուրախութեամբ Նաբոլէոնի ընթացքը խափանելու պաշտօնը ընդունէր էր Մարշան զօրավարէն: Լապետուայիէն իր գնդովը գիմեց առ Նաբոլէոն որ զինքը իր բազկաց մէջ ընդունեցաւ: Նաբոլէոն անխափան Կրնօպլի գիմաց կը գտնուէր որուն քաղաքապետը և Մարշան զօրավարը փախեր էին: Եւ թէպէտ ներքին հրամանատարութիւնը

դռները դռներ էր, սակայն ժողովուրդը ներսէն, գեղացիք դրսէն վար Եւսէն դռները և Նարոէոն յաղթանակաւ մտաւ 'ի Կրընօպը: Մէկէն ընդունեցաւ տեղոյն մեծամեծքը, խօսեցաւ Գաղղիոյ փառաց վրայ, խօսեցաւ աղափութեան վրայ, ծանոյց որ այս տասնամեայ աքսորը զինքը խրատեր էր թողուլ 'ի բաց ինքնակամ և բացարձակ վարչութիւնը, և սահմանագրական իշխանութիւն մը հաստատելով յետոյ թողուլ զայն իր որդւոյն: Գոհ էր որ Պուրպոնեանք անգամ մը դահուն վրայ դարձեր էին, որպէս զի ժողովուրդը ճանչնայ անոնց անկարողութիւնը: Յետոյ զօրահանգէս մը կատարելով, հրամայեց չուէլ Լիոնի վրայ: Եւ այս յաջողութիւնքը դրեց առ Մարի-Լուիզ 'ի Վէննա, որպէս զի իմացնէ իր հօրը իրեն խաղաղ դիտաւորութիւնքը և Բորիզու գաշանց ընդունիլը:

3. ՆԱՐՈՒՆԻ ՓԱՍՏԱՆԵՆ ԼՈՒՐԸ Ի ԲԱՐՅՁ. — ԱՐԲՈՒՆԵՆԱՅ ՎԻՃԱԿԸ. — ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆԱՅ ԱՐՈՒԹԻՒՆԻՑ. — ՆԱՐՈՒՆԻ Ի ԼԻՈՆ: — Հեռագիրը փութով ամեն քաղաքապետաց ծանուցեր էր մէկ օրուան մէջ Նարոէոնի երևնալը: Լուդովիկոս ԹՐ հանգարտ և պաղ արեամբ լսել էր զայն: Պատուիրուեցաւ չտարածել լուրը, և բաց յիշխանաց և պաշտօնէից ոչ ոք գիտէր: Արողուեցաւ մէկէն որ թագաւորազուն իշխանք բանակաց գլուխ կենան: Արդուայի կոմսը ընդհանուր հրամանատար անուանեցաւ, և պիտի երթար 'ի Լիոն Օռլէանի դքսին հետ. Անկուլէմի դուքսը 'ի հարաւ Մաքտոնայի հետ. Պէրիի դուքսը և Նէյ Մարաշխատը 'ի Ֆրանշ-Քոնթէայն պատճառաւ հեռագրով մը Նէյ ետ կանչուեցաւ իր կալուածներէն: Քիչ վերջը արողուեցաւ որ թագաւորազուններէն մին մնայ 'ի Բարիզ և Պէրիի դուքսը այս բանիս համար սահմանուելով, Նէյ միայնակ մնաց Ֆրանշ-Քոնթէի բանակին գլուխ:

Ամենայն զգուշութեամբ հանդերձ, լուրը մէկէն տարածուեցաւ մայրաքաղաքին մէջ: Ընդհանուր զգացմունքը տեղուցութիւն էր: Յիշուելի շատերը վշտացեր էին Պուրպոնեանց կամ լաւ ևս ըսել զանոնք չըջապաւ.

տողաց բռնած ճամբուս վրայ, այսու հանդերձ էլին ուղեր կրկին անգամ դահուն վրայ տեսնել ինքնակամ բռնաւոր մը, որ զիրենք Գաղղիայէն դուրս, իր փառասիրութեան համար, դաշտերուն մէջ դիակնացեալ պիտի լքանէր: Պաշտօնեայք յետին շփոթութեան մէջ էին: Թագաւորական խորհրդոյ մէջ Մոնդէսքիու խորհուրդ կուտար պաշտօնարանի անձանց փոփոխութիւն մը ընելով, վարչութեան աւելի ազատական ձև մը տալ և ասով շահել տեղուհներէն մաս մը: Մոնդէսքիու՝ երբեմն ծայրայեղ թագաւորական, հիմայ սահմանագրականաց կ'ուղէր մօտենալ, սակայն իր խորհուրդները արհամարհուեցան: Մայրայեղ թագաւորականք, ամենայն չարեաց պատճառ պաշտօնէից թուլութիւնը կը համարէին, և կ'ամբաստանէին մանաւանդ պատերազմի սրտօնեայն, որ այս կայսերական դաւոյն գիմացը չէր կըրցած առնուլ, անօր համար Սուլդ անպատիւ կերպով հանուեցաւ իր պաշտօնէն և տեղը անուանեցաւ զօրավարն Գլաքը՝ դուքս Թէլդրէի, որ Նարոէոնի ժամանակ ընդ երկար սոյն պաշտօնը վարեր էր:

Այս միջոցիս Նէյ հասեր էր 'ի Բարիզ և մեծապէս ուրախացուցեր էր զթագաւորականս, խոստանալով իրենց պարտեալ և դերի բերելու զՆարոէոն (1): Արքունիքը ուրիշ անգամներէն շատ աւելի խրնամք ցուցուց մարաջատին վրայ որ փութով մեկնեցաւ գէպ 'ի բանակը: Արդէն Արդուայի կոմսը մեկնէր էր 'ի Լիոն Օռլէանի դքսին հետ, ուսկից եկաւ անցնելու նաև Մաքտոնալ Նիմ երթալու համար. սակայն ճամբան գոց դտաւ և Արդուայի կոմսը խոչնդութիւն համարեցաւ քովը պահելու զՄաքտոնալ, իր զինուորական հեղինակութեամբ զօրքը բռնելու համար, որ զօրահանդիսի մը

(1) Կ'աւելցնեն պատմագրացմէ ոմանք իբրև թէ խոստացած ըլլայ երկաթե վանդակի մէջ դրած բերել զՆարոէոն: Նէյ իր դատարանին միջոց բացէ 'ի բաց ժխտեց այս խօսքը: Այսու հանդերձ էթէ ըսած ալ ըլլար, բնաւ նշանակութիւն մը չունի, այնպիսի զինուորականի մը բերան, « որ շատ սովորեալ չէր իր բառերը ընտրելու » կ'ըսէ Դիէր. Պատմութիւն Հիւպատոսութեան և կայսրութեան: Գիլք ԾԷ:

ժամանակ յայտնի ցուցուց առ կայսրը ունեցած զգացմունքները: Մաքրոնն ալ ամեն ջանք ըրաւ անխոնջ աշխատութեամբ գոցելու Հռոմէոսի անցքը, սակայն զօրքը զմարաջատար յարգելով հանդերձ, դանդաղ և տհաճութեամբ կ'աշխատէր. և ահա յանկարծ երկցաւ կայսերական գունդը, և լսուեցան « Կեցցէ կայսր » ալազակները: Այս ձայնը կը բորբոքէ զինուորաց սիրար, կ'աղաչէն զմարաջատար միաբան երթալու առ իրենց նախնի տէրը, սակայն Մաքրոնն ալ հաւատարիմ միշտ իր երգման, ձի հեծած կը փախչի: Փութով գունդերը կը խառնուին և Նաբոլէոն Լիոն կը մանայ յաղթանակաւ, հոն ալ նոյն լեզուն բռնելով ինչ որ 'ի Կրքնօլը. և արտաքսպէս կեղծելով իբրու թէ միաբան է Պետութեանց հետ: Լիոնէն հրովարտակով մը լուծեց Բարիզու Խորհրդարանը:

4. ՆԷՑ ՄԱՐՈՋԱՍԻՆ ԲՅԱԿԸ. — ԿՅՅՍԵՐ ԿՈՂՄԸ Կ'ԱՅՑՅԻ. — ՆԱՐՈՒԷՈՆ Ի ՖՈՐԳԻՆՊԼՈՅ. — Նաբոլէոնի բանակը երթալով կ'աճէր. 800 հոգիէն 12,000 ի հասեր էր. և եթէ կար բանակ մը որ կարենար այնպիսի երագ և յաջող ընթացից արդէք մը դնել, Նէյինը պիտի ըլլար, որ 6,000 հոգով Պըզանսոնէն և Լոնը Սոլնիէն Նաբոլէոնի կողմն վրայ պիտի ինկնար: Նաբոլէոն միտքը դրած էր առանց արիւնհեղուծեան մանել 'ի Բարիզ, և անոր համար Պէրդրան մարաջատարն ձեռք Նէյի գրած էր, գործոյ մը ձեռք չգրանել առանց հետևանքը մտածելու. և ինքը յառաջելով հասեր էր 'ի Մարոն և յետոյ 'ի Շալոն, ուր վախ կար Նէյի հանդիպելու:

Յիրաւի կայսեր զօրութիւնը անհամեմատ աւելի էր քան Նէյինը, սակայն Նաբոլէոն կը ճանչնար դիմացի գիւցաղին աննման և մինչև մտէր ին արութիւնը կուռոյ մէջ: Մարաջատար կը տեսնէր որ իր գունդերուն մէջ արի մնար կայսերականք են, իսկ թագաւորականք սակաւ, այսու հանգերձ կազմ էր զարնուելու, և բանակին երկու թևերը յանձնէր էր Պուրմոն և Լըբուրպ զօրավարաց: Մարտի 12 ին մարաջատար 'ի Լոնը Սոլնիէ հասաւ կուռուելու դիտաւորութեամբ, նա մանաւանդ զօ.

բահանդէս մը կատարելով եռանդուն խօսակցութեամբ ջանաց բորբոքել զօրքը, ինչպէս սովոր էր: Սակայն բանակը ցուրտ լուծեամբ մը ընդունեցաւ իր ձայնը: Այս պաղուծեան յաջորդեցին նաև վատեցուցիչ խօսակցութիւնք 'ի նպաստ կայսեր: Նոյն գիւղերը և երկրորդօրը զանազան վաճառականք և զինուորք ծածուկ մը տան բանակին մէջ և ձայն տարածեցին որ Նաբոլէոն ընդհանուր Եւրոպիոյ ծածուկ հաւանութեամբ կը գործէ այս ամենը, որ ձանձրացեր էր Պուրպոններէն: Նէյ զարմանօք կը լսէ այս խօսքերս, կը համարի որ խաբուէր է, կը կոչէ զՊուրմոն և զԼըբուրպ, և կը յայտնէ որ կուզէ անցնել ո՛չ Նաբոլէոնի՛ այլ Գաղղիոյ կողմը, որ առ ժամն կայսեր հետ է: Իր համհարգքը դէմ չեն կենար, և ահա յանկարծ երկրորդօրը Նէյ առ բանակը հրատարակութիւն մը կը կարգայ, որ քիչ ատեն վերջը իր մահուն դատակնիքն պիտի ըլլար. և յորում զՊուրպոնները մշտնախորհապէս անխաղ կը հնչեցէր: Միանգամայն իր սովորական եռանդուն բացատրութեամբ ամենուն կը քարոզէր, որ բնաւ չէր կրնար ընդունիլ զՆաբոլէոն իր նախկին բռնաւորութեամբը և միտք չունէր կրկին անգամ անոր հետ քայլելու դէպ 'ի Մոսքուա: Նէյ յետ այսպէս լքանելու իր զինուորական պարքը և երգմունքը, կը փութայ Նաբոլէոնի կամքը կատարելու, որ արդէն կանխեր հրաման զրկած էր յՈքսեր գանուելու, և ուր արդէն հասեր էր կայսրը: Նաբոլէոն իր բաղկաց մէջ ընդունեցաւ զմարաջատար և յետ խօսակցութեան մը հրամայեց գալ զինքը գտնել 'ի Բարիզ: Նաբոլէոն չէր ուզէր ինքզինքը կարօտ ցուցունել Նէյի զօրաց: Կայսրը յՈքսերէն չուեց 'ի Ֆոնդէնպոլս և Մարտ 20 ին առաւօաբ հասաւ այն տեղ ուր 11 ամիս առաջ իր արտասուշից հրաժարականը տուած էր:

5. ԲՈՐԻՋՈՒ ՎԻՃԱԿԸ. — ԱՐՔՈՒՆԱԿԱՆ ԸՆՏՅՆԵՑ ՓԵՒՈՒՍՏԸ. — Արքունիքը որչափ որ ալ սարսափած էր Նաբոլէոնի Կրքնօլը և Լիոն մոնէլուն վրայ, բայց տակաւին անդէտ Նէյի լքանելուն, մեծապէս կը յուսար անոր արութեան վրայ: Բարիզու զօրաց ընդհանուր

17 Մարտ

Հրամանատար անուանուէր էր Պէրիի դուքսը, և Մաքսոնալ իրեն սպարապետ: Խելմը Թագաւորականք և ազատականք իսկ, ինքնակամ զինուոր դրուէր էին: Բարեղ հակառակ էր Նաբոլէոնի, նախամեծար կը համարէր Պուրպոնեանց սահմանադրական և հանդարտ վարչութիւնը, քան կայսեր աշխոյժ բռնութիւնը, և եթէ արքունիքը ըստ յորդորանաց Մոնդէպրեուի և Լէնէի, Լաֆայէթի յանձնէր ազգային պահպանաց հրամանատարութիւնը և քաղքին պաշտպանութիւնը, Նաբոլէոն յետին վտանգի մէջ պիտի գտնուէր: Սակայն ծայրայեղ թագաւորականք չէին ուղեր խնարհել 1789 ին սահմանադրականին զիմաց և իրենց ծայրայեղ խորհուրդներով և զԹագաւորն անդամ մեծապէս ահաճեցուցեր էին: Լուգովիկոս ԺԼ արքունական իշխաններով խորհրդարանը գնաց ուր յետ ընտիւր խօսից առ երեսփոխանս և առ ազգն. երդուենցաւ Դաշանց Թղթոյն վրայ և յորդորեց ամենը պաշտպան կենալու անոր: Մեծ եռանդեամբ և ծափահարութեամբ ընդունելի եղաւ իր խօսքը, յետոյ Սրդուայի կոմսը, Պէրիի և Օուէանի դքսերն ալ կրկնեցին երդումը ժողովրդեան ծափահարութեանց մէջ և ամբօխը մեծ յուսով և ուրախութեամբ ցրուեցաւ: Սակայն սև քօղ մը ձգուեցաւ այն յուսոյն վրայ երբ լսուեցաւ յանկարծ Նէյի առ Թըշնամիս անցնելը և Նաբոլէոնի Պոնդէնպոլյ մերձենալը:

Պաշտօնեայք և արքունիք յետին շուարման մէջ ինկան: Մայրայեղ Թագաւորականք կը պահանջէին որ Թագաւորը քաջուի ՚ի Վանտէա: Այս յետին տաքնապողական վարկենին մէջ ամեն գլխաւոր անձն տարբեր խորհուրդ կուտար. կը մտածեն նաև զիմէլ առ Պուլէ և իրեն պաշտօնէութիւն մը կ'առաջարկեն. բայց անկայ կը ծիծաղի վրանին. կ'ուզեն բռնել իբրև մտանիչ, սակայն կը փախչի և ծածուկ կը պահուրտի: Փուլէով կը հասի նաև կայսեր Պոնդէպոլյ հասնելու լուրը և Լուգովիկոս որ մինչև այն ատեն չէր ուզած Թողուլ գլխարկը, կը պատուիրէ Մաքսոնալի, մեկնելու հանդերձանքը տեսնել: Արքունեաց ամեն անձանց ըստ բաւականի

դրամ կը բաժնուի: Վիգորլի կը յանձնուի ՚ի Հարաւերթալու և հոն Անկուէմի դքսին և դքսուհւոյն հետ Թագաւորական վարչութիւն մը հաստատել:

Լուգովիկոս որպէս զի չիմացնէ ժողովրդեան իր փախուստը, շքեղ զօրահանգէս մը կը կատարէ և կեցցեցնէրով կը դառնայ ՚ի Դիւլլըրի: Գիշերը ժամը 11 ին պալատան երկաթէ վանդակապատ գրունքը կը գոյուին, և արքունական ընտանիքը ծածուկ ուրիշ դռնէ լուութեամբ կը մեկնի դարձեալ ՚ի պանդխտութիւն և կէս գիշերուան կ'անցնի Սէն Տընիէն առանց ճանչցուելու: 20 ին առաւօտը դեռ ժողովուրդը բնաւ տեղեկութիւն մը չունէր փախստեան վրայ, և ամենը զարմացմամբ կը զիտէին որ արքունեաց գրունք չէին բացուիր և զինուորական անձինք չէին երևնար: Գեռ հոս հոն կը լսուէին « Կեցցէ Թագաւոր » և սպիտակ գրօջ տակաւին կը ծածանէր Պալատան վրայ: Սակայն փութով բերնէ բերան տարածուեցաւ Թագաւորական ընտանեաց մեկնելը ՚ի մեծ ահաճութիւն առ հասարակ ժողովրդեան, բաց ՚ի զինուորականաց: Փութով կէս-Թոշակաւոր սպայք և զինուորք երևեցան մէջ տեղ, ամենը կը վազէն ՚ի Դիւլլըրի, վար կառնուն սպիտակ գրօջ և կը կանգնեն եռագոյնը: Լավալէդ փութով կը ծանուցանէ այս լուրը Նաբոլէոնի, և կայսրութեան գլխաւոր անձինք, որոնք կը գտնուէին մայրաքաղաքին մէջ, ինչպէս նաև Օրդենիսի Թագուհին, որ Վերանորոգման միջոց Ջարին միջնորդութեամբ Բարիդ մնացեր էր, կ'աճապարեն գումարուելու ՚ի Դիւլլըրի:

6. ՊՆՏԱՍՏՈՒՐ ՄԱՐՏ 20 Ի ՅԵՂԱՓՈՒՈՒԹԵՄՆ. — ՄՈՒՏՔ ՆԱԲՈՒԼԵՆՈՒ Ի ԲԱՐԻՁ: — Մայրաքաղաքին մէջ ընդունելութեան պատրաստուողք մեծաւ մասամբ զինուորականք էին, և արդէն Մարտ 20 ին յեղափոխութիւնը բուրովին զինուորական կրնար համարուել: Պուրպոնեքը զայրացուցեր էին զզինուորականս շատերուն Թոշակը կէսի վերածելով և զմասնս ցրուելով: Ամեն քաղաքի մէջ կէս-Թոշակաւոր սպայք իրենց վրէժինդրութեան վարկենին կը սպասէին: Սակայն արդարութեան համար

հարկ է ըսել, որ Պուրպուրեանք այնպիսի դրամական խեղճ վիճակի մէջ, ուրիշ կերպով չէին կրնար շարժիլ: Նաբոլէոնէն անանկուծիւն ժառանգէր էին, գոնեայ երկորդ անգամ պանդխտելու միջոցին, կրնային պարծիլ որ զՊաղղիա ելեմտից նկատմամբ շատ աւելի աղէկ վիճակի մէջ կը թողուին:

Յեղափոխութիւնը պարզ զինուորական ըլլալով, զարմանք չէր որ ժողովուրդը պաղուծեամբ ընդունի զկայսրը, այսու հանգերձ այնքան բազմաթիւ էին զինուորականք, որ շքեղ յաղթանակաւ մը Նաբոլէոն Ծոնդէն պըլէն Բարեղ շերտեցաւ, և երեկոյեան ժամը Ծին անբաւ հեցցէնեքով հասաւ 'ի Կիւլըրի: Յետոյ ընդունեցաւ կայսերական զլիսաւոր անձինքը՝ զՔամարասէրէս, Վիլչենցայի, Պասանոյի, Ռովիկոյի և Կաէդայի դքսերը: Տըգրէ, Մոլիէն, և Ռէնեօ տը Սէնդ Անժէլի կոմսերը, Լավալէդ, այլն: Մեծապէս դովեց զՏալու մարաջխաւը, ար երեսս սիրով ընդունեցաւ զՊուլչէ, և ամենուն հետ ալնոյն լեզուն բունեց ինչ որ 'ի Կընսպը և 'ի Լիոն, որ պիտի պահէր Բարեղու դաշնադրութիւնը, բայց վայ թնամեաց եթէ ուղէն Քաղղիոյ դործոց մէջ մտնել: Յետոյ փութով պաշտօնարան մը կազմեց, Քոլէնքուր՝ Արտաքին գործոց, Տալու՝ Պատերազմի, Տըգրէ՝ Մովային զորութեան, Կաէդայի դուքսը՝ Ելեմտից, Մոլիէն՝ Գանձուն, Գարնօ՝ Ներքին գործոց, Ծուլչէ՝ Թէպէտ յոջ կամ՝ Ոստիկանութեան: Լուսօ կոմսը Բարեղու զորաց հրամանատար անուանեցաւ և պատուիրուեցաւ որ ամեն դունդերը Բարեղէն մէկ մը անցնին: Մարտ 21 ին շքեղ զորահանդէս մը կատարեց և իր սովորական եռանդուն խօսիւք ոգևորեց բոլոր բանակը, որուն ուրախութիւնը մեծ եղաւ տեսնելով իր հին տէրը, որ զինքը յափշտակեր տարեր կը Մատրիտէն 'ի Մոսքուա:

7. ԼՈՒՌՈՎԻԿՈՍ ԺԸ Ի ԿՍԵՔ. — ԱՆԿՈՒԼԵՄԻ ԳՈՒՊՈՐԸ ԵՒ ԳՐՈՒՆԻՒՆ Ի ՀԱՐԱՒ: — Նաբոլէոնի առաջին մտածութիւններէն մին եղած էր՝ փախստական արքունիքը Քաղղիայէն դուրս հանել, անոր համար յանձնեց Էքսէլիան զորավարին 3,000 հեծեղովք ետնէն գիմել և զա-

նոնք վանել առանց վնասելու, միայն ջանալ էա առնելու Քահուն ակունքները:

Լուրովիկոս ԺԸ Մաքսոնալէ հետ Լիլ հասեր էր, որուն հրամանատարն էր Օսլէանի դուքսը Մորդիէի հետ: Քաղղին պահակապանք մեծաւ մասամբ կայսերականք էին և հարկ էր փութով թողուլ քաղաքը: Ամենը խորհուրդ կուտային Լուրովիկոսի քաշուել 'ի Տունքէրք՝ որ թէ գաղղիացի հող ըլլալով և թէ ծովու վրայ գտնուելով, դերին էր վտանգի մը միջոց անցնիլ յԱնգղիա: Սակայն Լուրովիկոս նախամեծար ընտրեց գաղթել 'ի Պելճիա, և բնաւ էտ չլեցաւ այս միաքէն: Այն ատեն Մաքսոնալ որ ամենայն հաւատարմութեամբ ծառայեր էր թագաւորին, ծանոյց Լուրովիկոսի որ ինքը բնաւ չէր յանձն առնուր պանդխտել Քաղղիայէն դուրս, և ինդրեց որ թագաւորը զինքը ազատ ընէ իր երգմունքէն. նոյն ինդիքը ըրին նաև Մորդիէ և Պերթիէ մարաջխատներն ալ, ինչպէս նաև Օսլէանի դուքսը: Մարաջխատները ընկերեցին Լուրովիկոսի Քաղղիոյ հողոյն մինչև յետին կէտը, ուր թողուցին զինքը յետ արձրկուելու իրենց առնա երգմունքէն: Մաքսոնալ քաշուեցաւ իր երկիրները, Օսլէանի դուքսը անցաւ յԱնգղիա և Մորդիէ թողուց զԼիլ Տրուէ ա'իլլոնի ձեռքը և գնաց կայսեր հնազանդելու: Իսկ Լուրովիկոս յետ արձկելու իր զինուորական տունը, 300 հոգեով որոնք իրեն անձնապահէ տեղ պիտի ծառայէին, քաշուեցաւ 'ի Կանթ Պլաքասի հետ, ուր քիչ վերջը ժողուեցան նաև շատ մը թագաւորական անձինք, և արքունիք մը կազմուեցաւ:

Թագաւորութիւնը միայն Քաղղիոյ հարաւային կողմը դեռ կենդանի էր, ուր ժողովուրդը միշտ թնամի կայսրութեան, վաճառականութեան և նաւահանգիստներուն վնասուն պատճառաւ, պատրաստ էին պաշտպանելու Անկուլէմի դուքսը և զքսուհին: Պորտոյէն մինչև Մարսիլիա թագաւորական էր և զինուորական հրամանատարը մարաջխատն Մասէնա, դեռ Նաբոլէոնի կողմը բունած չըլլալով, ինդիրը անորոշ էր:

Նաբոլէոն աւելի մեծամեծ մտածութեանց զբաղած, առ ժամս թողուցեր էր Հարաւային գաւառաց նուաձուիւր:

8. ԳՍԵՆԱԿԻՑ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆԻ Ի ՎԵՆԱ. — ՎՃՌՈՒ ԸՆԴ. ԴԵՄ ՆԱՌՈՒԿՈՆԻ: — Զուարճութեանց մէջ կը գտնուէին վէհազուհիք երբ Նաբոլէոնի Էլպայէն փխստեանն լուրը հասեր էր 'ի Վէննա: Ի սկզբան ահաւոր սարսափ մը տիրեց ամենուն վրայ, բայց այս սարսափը փութով զայրացման փոխուեցաւ: Ամենը կը մեղադրէին և կը բարկանային ընդդէմ Զարին որ Նաբոլէոնի պէս վտանգաւոր անձ մը Եւրոպիոյ մէջ արձակ թողուցեր էր: Աղէքսանդր կ'ընդունէր իր վրիպակը և միանգամայն կը խոստանար իր յետին ղեկուորը և արծաթը սպառելու մինչև որ հասարակաց թշնամին Եւրոպայէն վընսուի: Պետութիւնը առանց նախ քննելու իմանալու Նաբոլէոնի դիտաւորութիւնքը, միաբան պատերազմ որոշեցին. և որպէս զի այս պատերազմը արքայաժողովոյն լճիսնէրուն և իրենց անձնական շահուն փնտս մը չբերէ, ամենը իր ժառանգած երկրին պատուանունը և իրաւունքները կը սկսի գործածել: Յետոյ Մարտ 13ին ընդհանուր յայտարարութեամբ մը Պետութիւնք, Նաբոլէոնի անձը արտաքս կը դնէին յամենայն օրինաց աղքատ իբրև վրդովիչ եւրոպական խղաղութեան, և հասարակաց վրէժխնդրութեան կը մատնէին ղեկքը: Փրանկիսկոս Բ թէպէտ ամենայնիւ համամիտ չէր այս շափաղանց զայրացման, սակայն հարկ էր ընդունիլ իր փեսային համախոհ չ'երևնալու համար: Արգիլուեցաւ ընդունելու որ և իցէ նուիրակութիւն յափշտակչին կողմանէ: Մոնոն կոմսը, որ Նաբոլէոնէն ղրկուեր էր, հաղիւ ծածուկ կը մանայ 'ի Վէննա, և սակայն հոն ամեն կողմանէ զայրացման և սպառնալեաց ձայներ կը լսէ և կը դառնայ պատմելու իր տիրոջ: Նաբոլէոնի ամենէն մեծ ցան այն լրաց, որ իր կինն ալ ղեկքը թողուցեր էր: Մարի-Լուիզ լանձն առեր էր մասնել Գաշնակցաց իր էրկանէն ընդունած և ընդունելիք որ և իցէ թուղթ. և իր որդին իբրև պատանդ՝ Աւսարիոյ կայսեր ձեռքը տուեր էր, որ

1815

սակայն պապը ըլլալով, շատ կը սիրէր զողայն: Յետոյ ճամբայ ելաւ Իտալիա երթալու և հոն գտնելու իր միակ մտերիմ՝ Նայփէրի կոմսը: Իւրաքանչիւր թագաւոր 150,000 զօրք պիտի հանդերձէր և զանոնք ոտքի վրայ պիտի բռնէր մինչև պատերազմին վախճանը: Բաց 'ի Շուէտէ և 'ի Փորթուգալէ ամենը ստորագրեցին այս Գաշնակցութեան: Յետոյ Եվարցէնպէրի քով ժողովուեցան վէհազուհիք և զօրավարք, պատերազմին ծրագիրը կազմելու: Երեք մեծ բանակ պիտի պատրաստուէին, առաջինը 344,000 հոգեով որուն հրամանատարը պիտի ըլլար Եվարցէնպէրի իշխանը, երկրորդը 250,000 հոգեով, որուն հրամանատարը պիտի ըլլար Ուէլինկոն գուբսը միաբան ընդ Պիւլիսըր իշխանին, երրորդը 200,000 հոգեով, ընդ հրամանատարութեամբ Աղէքսանդրի, որով ընդ ամենը 794,000, և մինչև 800,000 կրնար բարձրանալ թիւը: Եվարցէնպէրի Իտալիոյ կողմանէ պիտի սկսէր արշաւանքը, Աղէքսանդր՝ Արևելքէն, Ուէլինկոն և Պիւլիսըր Պելճիսցէն: Հետ այս որոշողութեանց, Ուէլինկոն ղիմեց իր տէրութեան հաւանութիւնը սոնուլ պատերազմին համար, և միանգամայն իր սրամիտ և փորձ պատերազմական հանձարով կարգի գնել չ'իւսիսային բանակը:

9. ԳՍԸՂԻՑ ՀԱՐԱՅԻՐ ԳՍՍՈՍՑ ՆՈՒՍՃՈՒՄԸ: — Նաբոլէոն նոյն ժամանակները զբաղեր էր Հարաւային գաւառները նուաճելու: Գլոզէլ զօրավարը Պորտոյի վրայ ղրկուեր էր, որուն ժողովուրդը մեծաւ մասամբ թագաւորական էր. հոն էր նաև Անկուլէմի դքսուհին որ իր ներկայութեամբ կը ջանայր վառել ոգիները, սակայն քաղքին զօրքը առանց իրեն թշնամութիւն մը ցուցունելու յայտնասպէս ինքզինքը յօժար կը յայտնէ Նաբոլէոնի կողմը անցնելու: Հարկ էր անձնատուր ըլլալ: Մարդիներք անուամբ երիտասարդ փաստաբան մը, յետոյ այնքան նշանաւոր, կուգայ Գլոզէլէն ժամանակ ինդրելու, մինչև որ Անկուլէմի դքսուհին կարենայ մեկնիլ քաղաքէն: Զօրավարը սիրով կը ղեկնի այս շնորհքը ընելու Լուգովիկոս Ժ.Ջի արի դատեր, և քիչ օր վերջը Գլոզէլ Պորտօ կը մանայ:

Վիգորուհի ջանայ Թուրուզի մէջ վարչութիւն մը հաս-
տատեւ, բայց Տըլապորտ զօրավարը գնդով մը քաղաք
կը մանայ, և Վիգորու գերի կը բռնուի ու Վէնէն
գղեակը կը զրկուի:

Կը մնար Անկուէմի գուբըր որ տակաւին արուժեամբ
կը զինմանար կայսերական գունդերուն հակառակ, նա
մանաւանդ կամաւոր զինուորներով ստուարանալով իր
բանակը Կրքնուլի վրայ քալեց: Մարտի 29ին մտաւ 'ի
Մոնդէլմար և յետ տիրելու Լորիոլի կամրջին, յարթա-
նակաւ ընդունուեցաւ 'ի Վալանս: Սակայն անկէ վեր-
ջը ամենայն ինչ ձախող գնաց, Կարտան զօրավարին իր
գունդերով կայսերականաց կողմը անցնելով: Ժիլլի զօ-
րավարն ալ Նիմի մէջ ապստամբեր էր, և Մասսէնա Նա-
բոլէոնի կողմն անցեր էր:

Նաբոլէոն պատերազմին վերջ մը տալու համար
Կրուշի զօրավարը զօրեց: Անկուէմի գուբըր ստիպուեր
էր յետս ընկրկիլ և Լորիոլի կամրջին քով տեսնելով որ
ալ անհնարին էր այսբան սակաւաձեռն գնդով գեմ
կենալ կայսերականաց, անձնատուր եղէր էր Ժիլլի
զօրավարին, այն պայմանաւ որ ազատ ձգուի: Կրուշի
ինդերը այս վիճակին մէջ գտաւ և իմացուց կայսեր
Անկուէմի գքսին բռնուիլը: Նաբոլէոն Եւրոպիոյ զինաց
վեհանձնութիւն ցուցուեցու համար, 'ի մեծ տժգոհու-
թիւն իր կուսակցաց, հաստատեց Անկուէմի գքսին ա-
զատութիւնը, որուն արժանի էր իշխանը, գանեայ իր
քաջութեան պատճառաւ. սակայն պայման դրաց Գա-
հուն ակունքները ետ դարձնելու: Նաբոլէոն զօրաց սիր-
աւ շահելու և վառելու համար, Կրուշի մարաջախ-
տութեան դաւազան տուաւ: Անկուէմի գուբըր քա-
չուեցաւ յԱնդրիա, և իր երթալովը բոլոր Գաղղիա Նա-
բոլէոնի ձեռաց տակ ընկնուեցաւ:

10. ՅԱՒԵԼՈՒՍԻ ՎԵՏՐՈՒԹԵԱՆ ՕՐԻՆՍ: — Որչափ որ
Նաբոլէոն Գաղղիա մտած օրէն սահմանադրական վար-
չութիւն մը հաստատել խոստացած էր, սակայն ամեն
ժամանակ անկեղծ չէր երևեր իր խոստմանը վրայ, և
ստէպ կ'աւաղէր որ « Պուրպոնները զԳաղղիա խափա-

բեր էին 11 ամսուան մէջ, և բնաւ չէր գտնար առջի
հնազանդութիւնը և խորին յարգանքը»: Սակայն խոստ-
մունքը տուած էր և հարկ էր կատարել, որովհետեւ
պզն ալ զինքը այն յուսով ընդուներ էր: Տպագրու-
թեան վրայէն արգելքը վերցուցած ըլլալով, զանազան
պրակներ և լրագիրներ զայն կը պահանջէին: Նաբոլէոն
կը տեսնէր այս յուզումը և կ'իմանար որ ալ անհնարին
էր նախկին վարչութեամբ և շքեղութեամբ ապրիլ, և
կամայ ահամայ հարկ էր յարմարիլ այս յուզման. թողուց
անոր համար նաև զՆիւլլըրի և քաջուեցաւ յԵլեսեան
դաշտը Օրդենիսի թաղուհույն քով, ուր կարող էր
ամենայն խնայողութեամբ և անշուք ապրիլ և ընդունիլ
միայն իր մէկ քանի մտերիմները, որոնց սովոր էր յայտ-
նել իր վշտերը: Սահմանադրութեան մը կազմութիւնն
ալ յանձնեց Պէնժամէն Գոնսդանի (1): Պէնժամէն
Գոնսդան սիրով յանձն առաւ այս պաշտօնը, և եւան-
դեամբ սկսաւ աշխատիլ դործոյն վրայ: Նաբոլէոն ըն-
դունեցաւ խորհրդարանական վարչութիւնը. խորհրդա-
րանք իշխանութիւն և ազատութիւն ունէին վիճելու,
պաշտօնեայք պատասխանատու էին, կը հաստատուէին
անձնական և տպագրութեան ազատութիւնքը. եր-
դուեալք (2) կը սահմանուէին. ատենակալութիւնը
ժառանգական պիտի ըլլար: Նաբոլէոն 'ի սկզբան չէր
ուղեր այս մասը ընդունիլ, սակայն զիջաւ: Ամենէն
ծանր խնդիրն էր կայրուածոց դրաւումը (3): Հին թա-
ղաւորութիւնք այս միջոցը իրենց յօգուտ 'ի կիր առեր
էին յանցաւորքը պատժելու. Յեղափոխութիւնը պան-
դիստեալքը պատժելու համար նայն միջոցը գործածեր
էր, և Նաբոլէոն նոյնը պահէր էր. սակայն քիչ առաջ

(1) Պէնժամէն Գոնսդան մինչև այն ատեն Նաբոլէոնի հակառա-
կօրդ երեցեր էր. Նաբոլէոն ուզելով երեւելի մատենագրի մը յանձ-
նել այս աշխատութիւնը, ընտուել տուեր էր զՊէնժամէն Գոնսդան:
(2) Jury. Սահմանադրական վարչութեան մէջ երբորեւեմ
օրինական դատարաններն գուրս կ'ընտրուին 'ի քաղաքացոց,
և դատատանաց մէջուք տուողքն են:
(3) Confiscation.

վերուցէր էին զայն Պուրպոնը, և ամենայն սեպհական կալուած անբռնաբարեւի հոգսակուեր էր: Նաբոլէոն կ'ուզէր նորէն պահել ընչից գրաւումը: Եւ այնքան հաստատուն էր իր մտաց վրայ, մինչև անգամ սպառնացաւ հակառակողաց: Այն ատեն սահմանադրութեան կալմողք բողոքովին լուեցին:

Իարձեալ տարածայնութիւն ծագեցաւ, որ արդեօք այս սահմանադրութիւնը բողոքովին նոր օրէնք մ'էր, եթէ յաւելուած մը կայտարարեան կանոնաց, և թէ պիտի քննուէին ժողովքէ մը այս յողուածները: Պէնժամէն Գոնսդան բնաւ շարունակութիւն մը չէր ուզեր տեսնել յայնս նախկին կայսրութեան: Նաբոլէոն իրեն նախատինք մը կը համարէր այսպիսի կարծիք մը, և հարկ եղաւ իր կամաց զիջանիլ: Կոյնպէս կարեւորութիւն մը չէր տեսնար զայն ժողովոյ մը որոշմանց ենթարկել միայն աղբը ընդհանուր քուէարկութեամբ պիտի ծանուցանէր իր հաւանութիւնը: Եւ այս քուէից արդիւնքը պիտի հրատարակուէր Արիսեան դաշտին մէջ չքեղ հանդիսել մը Մայիս 20 ին, այն պատճառաւ Բանակ Մայիսի պիտի կոչուէր այն հանդէսը: Ապրիլ 22 ի Մոնիդէօս պաշտօնական լրագիրը կը հրատարակէր պատրաստեալ սահմանադրութիւնը, Յաւելուած կայսրութեան կարգաց արուեստի ի կայսերէն անուամբ: Այսպէս Նաբոլէոն երբ կը ծիծաղէր Իաշանց թղթոյն ի կամաց միայն արգային շնորհեալ ըլլալուն վրայ, նոյնը ինքն ալ կը կատարէր: Նամանակահատուց յետին յողուածին մէջ ազգին ձեռքէն կը վերցնէր ամենայն իշխանութիւն փոխելու իր թագաւորեալ ցեղը: Նաբոլէոնի Յաւելուածը դաշանց թղթէն այս առաւելութիւնը ունէր, որ ատենակալութիւնը յաջորդական էր, խորհրդարանը աւելի բազմաթիւ, տպագրութիւնը ազատ և պաշտօնեայք պատասխանատու էին. բայց ընչից գրաւման օրինօք ստորնադոյն յոյժ կը մնար քան զԻաշանց թուղթը:

11. ՅԱՆԵԼՈՒԱՅՈՅՑ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ. — Ֆոլուէ: — Յաւելուածը որչափ որ ալ ժողովրդեան գոհացուցիչ ազատութիւններ կը խոստանար, այսու հանդերձ ընդ-

հանրապէս տժգոհութիւն գտաւ, նախ իր անուան պատճառաւ, երկրորդ ընչից գրաւման օրինօք: Սահմադրականք միայն հաճութիւն մը ունեցան, և Սիլվմոնի Մոնիդէօսի մէջ պաշտպանութիւն մը հրատարակեց: Այս հասարակաց տժգոհութիւնը իրեն առիթ առնելով Ոստիկանութեան երկմիտ պաշտօնէյն՝ Ֆուլչէ, չէր դադրիր քարողելու ընդդէմ Նաբոլէոնի իբր պատճառ ամենայն չարեաց: Նաբոլէոն գիտէր իր պաշտօնէին ըրածները, սակայն այսպիսի վիճակի մէջ այնպիսի հնարադէտ հանձարի մը հետ մըցելու կարողութիւն չունէր: Բռնուեցան նաև Ֆուլչէի բանադնացութիւնը Մէդէոնիքի հետ, Նաբոլէոն զայրացմամբ զինքը յայնապէս մամուլի կոչեց, սակայն Ֆուլչէ և ոչ իսկ այլայլեցաւ, և Նաբոլէոնի սենեկէն ելած ժամանակ կ'ըսէր ուրիշներուն, որ արդէն ինքը ըսած էր թէ Էլպա կղզին բնաւ փոփոխութիւն մը չէր բերած իր աիրովը բնաւոր բարուց: Նաբոլէոն այսպիսի ծանր պարագաներու միջոց հարկ եղաւ որ լուէ, և յաղթուի իր պաշտօնէէն և զինքը թողու իր պաշտաման մէջ: Ֆուլչէ մինչև յանդգնեցաւ առաջարկել կայսեր որ հրաժարի իշխանութենէ և իր որդւոյն զայն անցնէ, բայց Նաբոլէոն պատասխան չտուաւ: Եւ Ֆուլչէ ասկէ առիթ առնելով, ամենուն կը հոգսակէր Նաբոլէոնի յաճախութիւնը: Նաբոլէոն որ կը պատրաստուէր մըցելու արեամբ չափ բոլոր Եւրոպոյն հետ, կ'արհամարհէր ամեն անձնական նախատինքները և յառաջ կը մղէր զինուորական պատրաստութիւնքը:

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ

Ո Լ Ա Թ Է Ր Լ Ո Ը

- 1. Պատերազմիկն նրաուարակումը 'ի Բյուռսիա : —
- 2. Անգղիոյ խորհրդարանիկն մեջ պատերազմիկն խրեղիբը : —
- 3. Յիսուսիս Միշրայի պատերազմը : —
- 4. Այստամբոսիան 'ի վիսնտա : —
- 5. Պատրաստորիան պատերազմի 'ի Գաղղիս : —
- 6. Մայիսի բանակը . —
- Խորհրդարանիկն բացումը . —
- Նարոյեան կը մեկնի 'ի բանակի : —
- 7. Գաշնակից բանակները 'ի Հիւսիս : —
- 8. Գաղղիացի բանակիկն շարժումը : —
- 9. Պատերազմ 'ի Լիկնի : —
- 10. Ուարերլու : —
- 11. Երկրորդ նրաժարումն : —
- 12. Գաշնակիցը Բարիզոն դիմաց . —
- Սեն-Գրուսի դաշինքը : —
- 13. Նարոյեան Ս. Հնդիկն արքայութիւն :

1. ՊԱՏԵՐԱԶՄԻԿ ՆՐԱՍԱՐԱԿՈՒՄԸ Ի ԲՅՈՒՍԻԱ : —
 Եթէ Աւստրիա յոչ կամն յանձն առեր էր պատերազմը, և Ռուսաստան իր պատիւը պահելու համար խօսք տուած էր մինչև իր յետին զինուորը դործածելու, սակայն ասոնց հակառակ զգացման մէջ էր Բրուսիա : Պատերազմը յանձն առած Ժամանակ Բրուսիա, Ենայի վրէժխնդրութիւնը միայն իր դիմաց կը տեսներ, զոր բաւական յագեցուցած չէր իրեն առաջին անգամ մուտքը 'ի Բարիզ :

Այսու հանդերձ Նարոյեանի Էլզայէն փախստեան լուրը տարածուելուն պէս Բրուսիացի քաղաքագիտացմէ ոմանք, բոլորովին հակառակ մտածութեամբ, կ'ուզէին որ միւս գաշնակիցներուն սպառնալիք մ'ըլլը-

ւի Գաղղիոյ հետ միանալու, եթէ իր ամեն պահանջ մունքները չհնորհուին. և Կնայզէնաւ Բրուսիացի սպարապետը որ 'ի վեննա կը գտնուէր, յիշատակագիր մը շինեց և զայն տուաւ Հարտընպէրիկն թագաւորին ներկայացնելու. սակայն Հարտընպէրիկ մերժեց զայն և չհամարձակեցաւ թագաւորին այսպիսի նիւթի մը վրայ խօսիլ, մինչդեռ արդէն ամբողջ Բրուսիացի աղքը, հակառակ էր զգացմամբ միանալու Գաղղիոյ հետ և կը մտար իր այնչափ ազիտից վրէժն առնելու : Որով Բրուսիա ինքնայոժար միտեր էր պատերազմին և արդէն բանակը կազմ էր 'ի Պելճիս, յանդուգն և հայրենասեր եօթանասուներեքամեայ Պլեւիւրը զորավարին հրամանատարութեան ներքե, և որուն սպայակոյակին գլուխ էր Կնայզէնաւ զորավարը :

2. ԱՆԳՂԻՈՅ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻԿ ՄԷՋ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻԿ ԽՐԵՂԻԲԸ : — Որչափ որ Անգղիոյ պաշտօնարանը ստորագրեր էր Մարտ 25 ին գաշնագրութեանը, սակայն զայն խորհրդարանին չէր իմացուցած. և ապրիլ 7 ին Պասկին շատը այսչափ եղած հանդերձանաց մեկնութիւն մը տալու համար կ'ըսէր, որ պարզ զգուշութեան համար էին անոնք : Քիչ վերջը լրագրիքը հրատարակեցին 25 ին գաշինքը և ստորագրողաց մէջ կը գտնուէր նաև Անգղիա : Խորհրդարանը մեծապէս յուզեցաւ և ինքզինքը պաշտօնարանէն խաբուած համարեցաւ : Վիգպրէտ երեսփոխանը որ ընդգիմակացից գլխաւորներէն էր, խորհրդարանին մէջ հարցուց լորտ Գասլըրիի, որ արդեօք 25 Մարտ կոչուած գաշինքը իրօք կա՞ր : Լորտ Գասլըրի անորոշ պատասխան մը տուաւ, սակայն իմացուց որ շատ մասամբ ստոյգ էր. ընդգիմակացք մեծապէս զայրացան և Վիգպրէտ առաջարկեց խորհրդարանին գումարումները ընդհատելու մինչև որ իրին էութիւնը իմանան. այն ատեն լորտ Գասլըրի Ժամանակ ուզեց և բռնադատուեցաւ ամենայն ինչ պատմելու Ապրիլ 28 ին երկայն բեմասացութեամբ մը. յորում յայտնեց որ բոլոր Եւրոպա պատերազմ ընդունած ըլլալով, Անգղիա չէր կրնար զատուիլ անոնցմէ, և հարկ էր պատերազմիլ

ընդգրկւմ այն մարդուն որ կը վերգովէր Եւրոպիոյ խաղազուածութիւնը :

Գասլըրիի պատասխանեց Փընսընսի, նախ բողոքելու որ այսպէս զետրհրգարանը խաբէր էին, երկրորդ ցուցընելու որ պատերազմին վտանգները բնաւ չէին հաւասարեր առաջ եկած չահուն: Հարկ էր նախ սպասել և դիտել Նաբոլէոնի բռնած ընթացքը և ըրած խոստմանց կատարումը: Եւ սակայն այս կէտն էր որ ամենուն մտաց մէջ անստուգութիւն մը ձգէր էր, և շատերը չէին համոզուիր որ Նաբոլէոն կարենայ հրաժարել իր աշխարհակալութեանց փափաղներէն: Անոր համար որ չափ ալ ընդդիմակացք խօսեցան ընդգրկւմ պատերազմի, այսու հանդերձ պատերազմը ընդունելի եղաւ 273 քուէով ընդգրկւմ 72 ի:

3. ՅԵՏԱԼԻԱ ԴՆԻՐՄԱՅ Ի ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ: — Անգղիա պատերազմի քուէ տուած ժամանակը, արդէն Միւրա զայն սկսեր էր յիտալիա: Նաբոլէոն զԷլպա ձգելու ժամանակ խորհուրդ տուած էր Միւրայի, թշնամոյն Նափոլիի քով սպասել. սակայն Միւրա իր սովորական կարիճ, բայց անխորհուրդ մտածութեամբ որոշեց որ Նաբոլէոնի Գաղլիոյ ախրած ժամանակ ինքն ալ տիրէ Իտալիոյ. և 30,000 հոգևով անցաւ Քահանայապետին վիճակէն և քալեց դէպ 'ի Իոսթանա: Պիոս Է և Հուովմ եղած զանազան իշխանք, ճենովա քաշուեցան և Միւրայի բանակին մէկ մասը առանց Հուովմ մտնելու, Արեցցոյի ճամբով Ֆիրէնցէի վրայ քալեց: Միւս մասը իրեն հետ Անգոնայի և Ռիմինիի վրայ չուեց, հրատարակելով միանգամայն Պետութեանց որ կ'ուզէ միայն 1814 ին զինագազարումն եղած ժամանակին սահմանները բռնել: Սակայն երբ լսեց որ Նաբոլէոն յաջողեր է մտնել 'ի Լիոն և 'ի Բարիզ, կարծելով որ ինքն ալ նոյն յաջողութիւնը սխիտի գտնայ յիտալիա, և զայն առանձին թագաւորութիւն մը պիտի կազմէ, առանց Եւրոպիոյն փոխարքայութեան 'ի Միլան, կ'անցնի սահմանները և ինքզինքը Իտալիոյ թագաւոր կը հրատարակէ: Աւստրիացիք որոնց կը հրամայէր Նուկէնտ զբաղարը,

21 Մասն փոխարքայութեան 'ի Միլան, կ'անցնի սահմանները և ինքզինքը Իտալիոյ թագաւոր կը հրատարակէ: Աւստրիացիք որոնց կը հրամայէր Նուկէնտ զբաղարը,

էրենց դունդերը Փանարոյի քով ամփոփելով, զարնուեցան Միւրայի հետ, ուր երկու կողմանէ 800 հոգի մեռան, և Ֆիլանճիէրի Նէպոլէոնի զօրավարը վերաւորուեցաւ: Միւրա միտքը կը դնէ նախ շետակ Միլանու վրայ քալել, սակայն Անգղիայէն նկատմունք ունենալով ետ կը կենայ իր խորհրդէն և դէպ 'ի Փո կ'ուզէ ընթացքը բայց զայն չկրնար անցնել և կը ստիպուի ետ քաշուել դէպ յԱպրուցցոները, իր ետեւն ունենալով զՊիանթի և զՆայփէրի զօրավարները 60,000 զորք: Միւրա հասնելով 'ի Գոլէնդինօ և տեսնելով որ որ օրուան վրայ կը քիչնայ բանակը դասալիքներուն պատճառաւ, կը ստիպուի պատերազմ տալու: Բայց իր զօրացմէ հազարաւորը կը թողուն կը փախչին, և Միւրա յուսահատած 'ի Նափոլի կ'ապաւինի և անկէ Փրովանս կը փախչի, ուր կը մնայ քիչ մ'ատեն: Թագուհին իրեն և որդւոց համար ազատութիւն խնդրեր էր, և թէպէտ խոստացուեր էր, սակայն դաշնակիցք յետոյ չպահեցին զայն՝ և Նաբոլէոնի քոյրը Գրիէստ տարուեցաւ: Նաբոլէոն, որ կրկին և կրկին նուիրակ զրկած էր Միւրայի հանգարա սպասելու, հիմայ անկուճը լսելով 'ի խոր խոցեցաւ, իրբև դուշակութիւն մը աւելի մեծագոյն և մերձաւոր դժբաղդութեան:

4. ԱՊՍՍՄԲՐՈՒԹԻՒՆ Ի ՎԱՆՏԻԱ: — Գաշնակիցք Նաբոլէոնի զօրութիւնը բաժնելու համար կը ջանային քաղաքական պատերազմ յարուցանել 'ի Գաղլիա: Աւելի ինկոն յորդորեց Ղաւրովիոս ԺԲ, 'ի Վանտա զրկելու զԼուի-Լառոշժաբլէն մարգիզը որ ոտք հանեց զԵւրոպիները և որոնց դուրս կեցան հին ապստամբութեան գլխաւորք. Օդիլան, Միւրան, և Օդոստոս Լառոշժաբլէն: Մայիս 13 ին Վանտա ոտք ելաւ, սակայն զէնք չկար և Անգղիայէն խոստացեալ զբամբ և զօրք ամբողջ չհասաւ:

Նաբոլէոն այս ապստամբութեան լուրը առնելով, ուզեց արագութեամբ նուաճել զայն. երեսուն հազար հոգի զրկուեցան Լամարք և Գրափօ զօրավարաց հրամանատարութեան տակ. որոնք գրեթէ ամբողջ և միս մը կ'ուռէ:

1815
20 Մայիս

լով նուաճեցին երկիրը, Լուի-Լառոշժարէն ալ գուպարածի մը մէջ մեռաւ. միանգամայն Նարոլէոն համալէց Վանտէացի երեսփոխանները մէկդի թողուլ զէնքը, մինչ իրենց թէ կրօնական և թէ զինուորադրութեան ազատութիւն կը արուէր: Վանտէացիք առ ժամ հանդարտեցան: Իրենց ապստամբութիւնը այն վնասը ունեցաւ Նարոլէոնի համար, որ ստիպուեցաւ 30,000 հոգի նուազ ունենալ 'ի Ուաթէրըն թագաւորականաց խըրտմունքը ճնշելու համար 'ի Գաղղիա:

Յ. ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆԻ Ք ՊԱՏՐԱՍՏՄԻ Ի ԳՍՂԱԽԱ. — Նարոլէոն մեծաւ եռանդեամբ յառաջ կը մղէր պատերազմին պատրաստութիւնները: Գաղղիա մտած ժամանակը 200,000 զինուոր դաւեր էր և անոնցմէ միայն 175,000ը կարողք կուուելու: Նարոլէոն փութով 200,000ի հասուց թիւը: Միւս կողմանէ յառաջ կը տանէր բերդօրէից ամրութիւնը, մասնաւորապէս 'ի Բարիզ և 'ի Լիոն:

Մայիսի վերջը 100 շարք հրանօթից՝ լծեալք էին, 250,000 հրազենք պատրաստ, 150,000 ազգային պահապանք զինեալ, և Նարոլէոն կը համարէր Յունիսի մէջ 300,000 զորաց բանակ մը հանել թշնամեաց դիմաց: Նարոլէոն պատերազմին պահպանողական երեսը մը տուած էր, և ընդդիմութիւն դաշնակցաց պահանջմանց, որոնք « ըստ կամս՝ Գաղղիոյ վարչութեան մէջ կը մտնէին, և կը պահանջէին զԱլլաս և զԼորէն »: Որչափ որ ալ դաշնակիցք պաշտօնական կերպով այսպիսի նպատակ մը չէին հրատարակած, այսու հանգերձ թշնամի լրագիրք կարևոր կը համարէին յետ պատերազմին վերցնել իր դերմանական գաւառքը:

Նարոլէոն պատրաստութեամբք միայն կը պատասխանէր այս պահանջմանց, և ամեն հնարք կը մտածէր աւելցնելու զորաց թիւը: Պրէթանիի մէջ քաղաքացիք Միսբանիան գոհ պնուամբ բանակ մը ուղեցին կազմել քաղաքաց պաշտպանութեան համար: Երեսով ամեն քաղաք ուղեց անոնց օրինակին նմանիլ: և Բարիզու մէջ 25,000 է կազմեալ միաբանական դունդերու զորահանդէս կա-

տարեց Նարոլէոն: Ժամանակը կը յառաջէր կը սահէր, և Նարոլէոն հաստատեց, յետ կատարելու Մայիսի բանակը և խորհրդարանը ժողովուելու, երթալ 'ի բանակը, որուն հրամանատարութիւնը արդէն բաժնուած էր: Տավու մարաջախը Բարիզու գունդերուն պիտի հրամայէր և որուն 50,000 զօրք կը թողուր. Սիւշէ՝ Արևելեան սահմանագլուխը պիտի երթար 32,000 հոգուով: Պրիւն մարաջախը՝ ծովու մօտ Ալպեանքը պիտի պաշտպանէր. Լըբուրպ զորավարը՝ Ժիւրայի անցքերը. Նիւսիսային բանակին ինքն էր զօրավար. Կայսերական պահպանուած հրամանատարն էր Մորգիէ մարաջախը: Իսկ Պէրթիէի տեղ, որ այնքան արթնութեամբ միշտ կատարած էր սպայակոյտին հրամանատարութեան պաշտօնը, Սուլզ մարաջախը կը հաստատուէր: Կ'ուզէր Նարոլէոն նորէն Պէրթիէի յանձնել զայն, և Պէրթիէ թէպէտ ճամբայ ելաւ հասնելու 'ի Գաղղիա, բայց սահմանագլուխը վախնալով որ բռնուի 'ի դաշնակցաց, ծածուկ քաշուեցաւ 'ի Գերմանիա, ուր գաղանի և ահա մահ մը ունեցաւ:

6. ՄԱՅՍԻ ԲԱՏԱԿ. — Խորհրդարանի ԲԱՏՈՒՄԸ. — ՆԱԲՈՒԼԵՈՆ ԿԸ ՄԵԿՆԻ Ի ԲԱՏՄԱՆ. — Ուրիշ կողմանէ Յանձնաժողով մը կը ստուգէր և կը թուէր Յաւելուածոյն 'ի նպատակ հակառակ արուած քուէները. գաւառաց մէջ 1,304,206 քուէարկաց մէջէն, 1,300,000 այստուած էր և 4,206 ու: Յետ ամենայն ինչ ստուգուելու, այս քուէից էլքը պիտի հրատարակուէր բոլոր Գաղղիոյ Արիսեան դաշտին մէջ: Մայիս 26 ին անհամար բազմութիւն մը պատեր էր Արիսեան դաշտը, որուն մէջտեղը կը բարձրանար շքեղ հովանաւոր պառչքամբ մը: Կայսրը ութ ձիով լծեալ կառքով և ամենայն շքեղ հանդերձանօք եկաւ բազմելու իրեն պատրաստուած գահայից վրայ, իր չորս կողմը տուած էին իր եղբարքը Յովսէփ, Ժէրոմ և Լիւսիէն՝ որ նոր եկեր էր Հռովմէն: Բարիզ գետ այսպիսի մեծ տեսլարան մը տեսած չէր. 50,000 զինուորք և ազգային պահպանք ներկայ էին հանդիսին: Հանդէսը պատա-

րադով մը սկսաւ, զոր կատարեց Գուրի արքեպիսկոպոսը. յետոյ երեսփոխանաց մին խօսեցաւ առ Նաբոլէոն, խօստանալով Գաղղիոյ կողմանէ ամենայն օգնութիւն և պաշտպանութիւն ընդդէմ օտարին որ հայրենեաց վրայ կը պահանջէր օրէնք դնելու: Կայսրը համառօտ և զօրաւոր ոճով մը պատասխանեց, իր ամենայն վտահունչութիւնը ցուցնելով ազգին վրայ: Այդպէս թիւնը մեծ եղաւ երբ Պուրժի արքեպիսկոպոսը ներկայացուց Ս. Աւետարանը. և Նաբոլէոն ձեռքը երկնցնելով անոր վրայ, երգունցաւ պահել և պահել առ կայսրութեան սահմանադրութիւնքը: Յետոյ անհամար կեցցէնէր լուսեցան թէ կայսեր, և թէ կայսրուհւոյն և Հռովմայ թագաւորին: Նաբոլէոն իջաւ աթոռէն և սկսաւ պատերազմի գունդերուն արծիւները բաժնել, իր սովորական արի և յափշտակիչ խօսքերով: Յետ դրօշուց բաշխուելուն, բոլոր գունդերը Նաբոլէոնի դիմացէն անցան զինքը կեցցէնէրով և երդմամբ բառելով:

Ըստ Յաւելուածոյն ընտրութիւնք եղած էին. բայց ընդդէմ կարծեաց վարչութեան, պոնաբարդեան մասը շատ նուազ էր թուով: Երեսփոխաններէն մեծ մասը կ'ընդունէր զՆաբոլէոն գլուխ վարչութեան, բայց նաև վրէժխնդիր էր սահմանադրութեան: Նաբոլէոն վախնալով որ հեռաւորութեան միջոց այս ոգիները աւելի չգեղծանին, կ'ուղէր անոնց նախագահ ընտրել առ իր եղբայրը Ալեսիէն, որուն 18 Պրիւմէրի յանդիմութիւնը մեծ վտահունչութիւն կը շնչէր իրեն: Խորհրդարանը այս լրջն վրայ վերովեցաւ և իրեն նախագահ ընտրեց զԱնտիօնիէն, որ հակառակ ըլլալով բնաւորութեան, ախորժեղի չէր Նաբոլէոնի. և փոխանակ նախագահի Թլոսթերի, Տիւփոն (աը լ' Էօս), Լաֆայէթ և Կրենիէ զօրավարները: Նաբոլէոն զայրացաւ եղբորը չընտրուելուն համար, սակայն այսպիսի վտանգաւոր ժամանակ խոհեմութիւն համարեցաւ լռել: Յունիս Տին ալ հռչակուեցան նոր Ատենակալք, և 7 ին խորհրդարանին հանդիսաւոր բացումը եղաւ: Կայսրը նոյն շքեղ

զգեստիւք երևցաւ իր եղբայրը հետ ինչ որ Մայիսի բանակին մէջ և յետ ընդունելու ատենակալաց և երեսփոխանաց երդմունքը, խօսեցաւ ներկայ վիճակին վրայ, Եւրոպիոյ անիրաւութեան դէմ, սահմանադրութեան պահպանութեան վրայ. յետոյ յանձնեց իր կողմ խորհրդարանաց՝ օրինակ ապուր հաւատարմութեան և հայրենասիրութեան: Մեծամեծ ծափահարութեամբ ընդունելի եղաւ խօսակցութիւնը:

Սակայն այս ամենայն երդմունք և ծափահարութիւնք կարող չէին փարատելու Նաբոլէոնի տխուր զգացմունքը, որ դեռ պատերազմի ալ չգնացած, Մալմեզուն դնաց այց ելլելու այն դռնակին ուր քիչ առաջ մուտք էր Ժողէֆին: Յետոյ դառնալով Բարիզ, վարչութեան ժողով մը կազմեց, որուն գլուխ դրաւ իր Յովսէփ եղբայրը, և յետ ողջոյնը ապուր թէ ընտանեաց, թէ պաշտօնեից և ամենուն, Յունիսի 12 ին առաւօտը մեկնեցաւ դէպ 'ի Հիւսիսային բանակը, որ էր Պէլճիոյ սահմանագլուխը: Գլխաւոր օր, որ 60,000 կարիճ զիւցազանց կենաց 'ի դուր կորստեան պատճառ պիտի ըլլար:

7. ԴԱՆՏԱԿԻՑ ԲԱՆԱԿՆԵՐԸ Ի ՀԻՒՍԻՍ: — Արդէն դաշնակից բանակներն ալ կազմեր էին իրեց ճակատները. Բրուսիոյ բանակը 116,000 զօրք էր բազկանար, որոնք բանակած էին Շարլըրուայի, Նամուրի, Ալէժի քով, և 312 թնդանօթ: Մերն Պրիւմէր բանակը չորս մեծ գունդեր բաժնած էր, որոնց հրամանատարը էին Ջիլթըն, Փիրիս, Թիլման, և Պուլով զօրավարները: Այնքան էր բուսիայի սպարապետին եւանդը որ և ոչ պահտա գունդ մը որոշէր էր և բոլոր իր գունդերը մոլեղին զայրացմամբ մը կը սպասէին գաղթեացի զրբաց:

Աւելինկրոնի զօրաց թիւն էր 105,950 զինուոր և 196 թնդանօթք: Սակայն այս զօրաց 52,000ը միայն Անդլիայի էին, միւսները Հռլանտացի, Պէլճիացի և Գերմանացի, ամենն ալ վտահ իրենց հանգարտ, հաստատա միտ և արթուն սպարապետին վրայ: Բաց յընդհանուր սպարապետին, ուրիշ նշանաւոր հրամանատարք էին Օրանժի իշխանը, լորտ Հիլ, լորտ Օբսպրիճ, և նշանա

ւոր զորավարք՝ Պրունսվերի գաւաքը, Փէֆընչէր, Փընսըն-
պի, Փիքզոն, ընդհանուր աեղապահ՝ Ալգըն: Անդղիա-
կան բանակը երկայն գիծ մը բռնած էր Նիվիէէն մինչև
'ի Պրիւքսէլ, ուր էր ընդհանուր հրամանատարութիւնը
և գնդերուն միաբանութեան կէտն էր Գաղբը-Պրա
սաւանը:

8. ԳԱՂՂԱՅԻ ԲԱՆԱԿԻՆ ԵՐԹՈՒՄԸ: — Գաղղիացի
բանակը 128,000 զօրք ունէր և 350 թնդանօթ, դար-
ձեալ 12,000 ձիաւոր պահեստ որոց հրամանատարն էր
Կրուշի մարաջախար: Գունդերուն զորավարքն էին ա'էր-
լոն, Ռէյլ, Վանտամ, Լաօ և Ժէրար կոմսերը: Ձիա-
ւորաց զորավարքն էին Փաօու, Էքսէլման, Քէլէրման
և Միլհո կոմսերը: Գարձեալ արուժեամբ նշանաւոր պի-
տի գանուէին այլ և այլ գնդապետներ Փիրար, Փուա,
Ժէրամ՝ կայսեր եղբայրը, Պէրթղէն, և Տիւհէմ և
Տրիան: Գնդապետաց թիւէն էր նաև Պուրմոն զօրա-
վարը, որ 1814ին Պուրպոնեանց կողմը անցեր էր և
յետոյ նորէն կայսրութեան: Պուրմոն, բանակին Գարը-
րուա մտած օրը ձգեց Նաբոլէոնի բանակը և թշնամեաց
կողմը անցաւ: Ասիէ զօրքը մեծ անվստահութիւն ստա-
ցաւ զօրավարաց վրայ: Նաբոլէոն այսչափ նուազ զօր-
քով թշնամեաց յաղթելու համար խորհեցաւ ածա-
պարել և դեռ դաշնակից բանակները չհասած, կուռիլ
նախ Բրուսիացւոց հետ և յետոյ զիմել Անդղիական
բանակին վրայ: Այս բանիս համար հարկ էր ածապա-
րել առանց կասկած մը տալու թշնամւոյն: Իրէր ատեն
բանակը կ'անցնի զՍամպրը, և Յունիս 15ին կը մտնայ
յաղթանակաւ 'ի Գարըրուա:

Նաբոլէոնի Գարըրուա եղած ժամանակը հասաւ
Նէյ, որուն պատուիրած էր կայսրը գալու զինքը գանե-
լու 'ի բանակը, և Նէյ ածապարանօք կը հասնէր առանց
պատրաստութեան մը և առանց իր սպայակոյտին: Նա-
բոլէոն իրեն յանձնեց երկու դուռերու հրամանատա-
րութիւնը (43,000). և հրամայեց երթալ տիրելու Գա-
ղբը-Պրա կոչուած զիւրբին, որով կ'արդիւէր Անդղիա-
ցւոց՝ Բրուսիացւոց օգնութեան հասնելու: Նէյ հասաւ

Գաղբը-Պրա, բայց կէս մը իրեն յանձնուած զօրաց և
զօրապետաց դեռ անվարժ, և կէս մ' ալ վէհերոտու-
թեամբ, դանդաղեցաւ յարձակմունքը ընելու և համա-
րեցաւ որ բովանդակ Անդղիական բանակը կը գտնուէր
'ի Գաղբը-Պրա, և զայն իմացւոց Նաբոլէոնի, որ թէպէտ
մեծապէս զայրացաւ այս դանդաղութեան վրայ, սա-
կայն լռեց, և երկրորդ առաւօտը կրկնեց նոյն հրամանը
տիրելու Գաղբը-Պրայի, և թնդանօթի ձայներուն կը
սպասէր, Բրուսիացւոց վրայ յարձակմունքը սկսելու
համար:

9. ՊԱՏԵՐԱՅՐ Ի ԼՈՒՆԻ: — Նաբոլէոն 'ի զուր ընդեր-
կար սպասեց Նէյի թնդանօթներու ձայնից. հարկ եղաւ
կրկին և կրկին հրամաններ զրկելու, և վերջապէս յետ
միջօրէին ժամը երկուքը անցած, չուղելով օր մ' ալ
կորսնցնել նշան առաւ պատերազմի: Ըսած է Պլիւսըր
որ այսպիսի մտէպին պատերազմ՝ բնաւ տեսած չէր և
զայն հիւսից պարբերա՛մ կոչած է: Երկու կողմանէ անման
մտէպնութեամբ սկսան կրակները: Վանտամ զօրավարը
փութով կը տիրէ Սէնդ-Աման գիւղին, սակայն անկարե-
լի կ'ըլլայ աւելի յառաջելու ահաւոր կրակին պատճա-
ռաւ: Ժէրար Լիների աւանին վրայ կը գիմէ և զայն յետ
անբաւ կորստեան կը յափշտակէ Բրուսիացւոց ձեռքէն
առանց ուշ գնելու թշնամեաց հրացանի հարուածնե-
րուն, որոնք 'ի զուր կը փորձեն նորէն տիրելու: Պլիւ-
սըր անձամբ կը զիմէ հոն շատ մը պահեստ դուռերով,
և թէպէտ առ ժամն անման արուժեամբ յետս կը
վանէ զԳաղղիացիս սակայն կը ստիպուի նորէն տեղիք
աւել: Ձորս անգամ փոփոխակի երկու կողմն ալ կը
տիրապետեն աւանին, փոզոցներուն մէջ սրով և սուի-
նով կը կուռէին: Վերջապէս կը զօրանան Գաղղիա-
ցիք, ժիրար զօրավարին ընկատը յառաջ կը դիմէ, և
թէպէտ ժիրար հարուածներուն տակ կ'իյնայ, սակայն
զօրքը զօրավարին մահուան վրէժն առնելու համար բնաւ
արդէք մը չտեսներ: Պլիւսըր նոր գնդով մը կ'ուղէ
այս մտէպին և յուսահատ զօրաց դէմն առնուլ. ծեղն
Պլիւսըր դարուս զիւցաղն զօրավարաց մէջ առաջններէն

մէջը, չուղէր տեղիք տալ. ձիէն կ'իյնայ և իրեն զօրաց փախստեան միջոց դաշտին վրայ կը մնայ մերձ 'ի Պրի, առանց ճանչցուելու երեկոյեան մ'Թուլթեան պատճառաւ. մինչև տեսնելով Գաղղիացւոց հեռանալը փախըտեամբ կը հասնի իրեննէրուն: Նոյն իրկունը Բրուսիացիք կը քաշուին դէպ 'ի Վալը՝ միանալու Անգղիացւոց հետ: Այսպէս շքեղ բայց արեւնաթաթաւ յաղթանակ մը կ'ունենան Եւրոպէոն (1): Գաղղիացիք 6,800 հոգի կորսնցուցեր էին և Բրուսիացիք 10,000 հոգի. բաց ասկէ 8,000 հոգի ալ հոս հոն ցրուեր փախեր էին. երկու կողմանէ բնաւ դերի ըրած չէին, այնքան էր զօրաց մոլեղնութիւնը: Եւրոպէոն զԲրուսիացիս ջախջախուած համարելով և միանգամայն իր բանակն ալ յոգնած անմիջապէս չհալածեց թշնամի բանակը և միայն զբաւ մէկէն ինկնալ Անգղիացւոց վրայ: Այս յապաղմամբ Բրուսիացի բանակը կրցաւ հանգստեամբ քաշուիլ յետս:

Գաղղիացւոց բանակին երևնալը 'ի Գաղը-Պրա, մեծ երկիւղ պատճառաւ էր մէջը գտնուած անգղիացի սակաւաթիւ զօրաց, որոնք մէկէն Պրիւքսէլ լուր ղըրկեր էին: Զուարճութեան մը միջոց հասաւ այս լուրը և ամեն զօրավար թողով զհանդէսը, վազեց իր բանակին դուրսը և Ուէլլինկոն հրամայեց մէկէն աճապարեւու 'ի Գաղը-Պրա: Եթէ Նէյ 15 ին յարձկած ըլլար, ապահով էր տիրելու Գաղը-Պրայի. 16 ին այլ և այլ դունդերը հասեր էին և 40,000 հոգուով բանակ մը կազմուեր էր: Նէյ դունդերուն անպատրաստ ըլլալուն պատճառաւ ուշ սկսաւ յարձակումը: Սակայն հաղիւ պատերազմը սկսած էր, Նէյ զգեցաւ իր անմասն արուածիւնը. փութով ոտնակոխ ըրաւ Օրանժի և Պրունս վիլքի դունդերը, և գրեթէ տիրելու վրայ էր աւանին՝ երբ անգղիացի ուրիշ նոր դունդեր ալ հասան: Փութով

(1) Գերմանացի Ռոխաւ պատմագիրը, Պատմութեան ամենն արեւնաչեղ յաղթութիւններէն մին կը համարի Լինեիի պատերազմը, և Բրուսիացւոց պարտութեան պատճառ կը սեպէ Ուէլլինկոնի շհասնելը յոգնութիւն Պրիւքսէլի ըստ իր խոստմանն և որում կը սպասեր յետինս:

Քէլլեւմանի հեծեալքը յառաջ մղեց, որոնք հասան Գաղը-Պրայի ամբարտակաց վրայ. հետեակ զըր կարևոր էր զանոնք պաշտպանելու համար, հրաման կը զրկէ տ'Էլըննի իր 20,000 ու պաշտպանել հեծեալքը, երբ անմիջապէս կը լսէ որ տ'Էլընն Եւրոպէոնի հրամանով դէպ 'ի Լինեի կը քալէ: Նէյ կը զայրանայ, փութով ետեւն մարդ կը զրկէ յետս դաւնալու. սակայն տ'Էլընն չկրնար հասնիլ հարկ կ'ըլլայ որ հեծեալք թողուն ամբարտակները. և Նէյ տեսնելով որ իր սակաւաթիւ զօրքով չկրնար տիրել նորանոր գունդերով ամբացած աւանի մը, քաշուեցաւ կարիճ նահանջով մը 'ի Պրասնը յաղթող քան յաղթեալ:

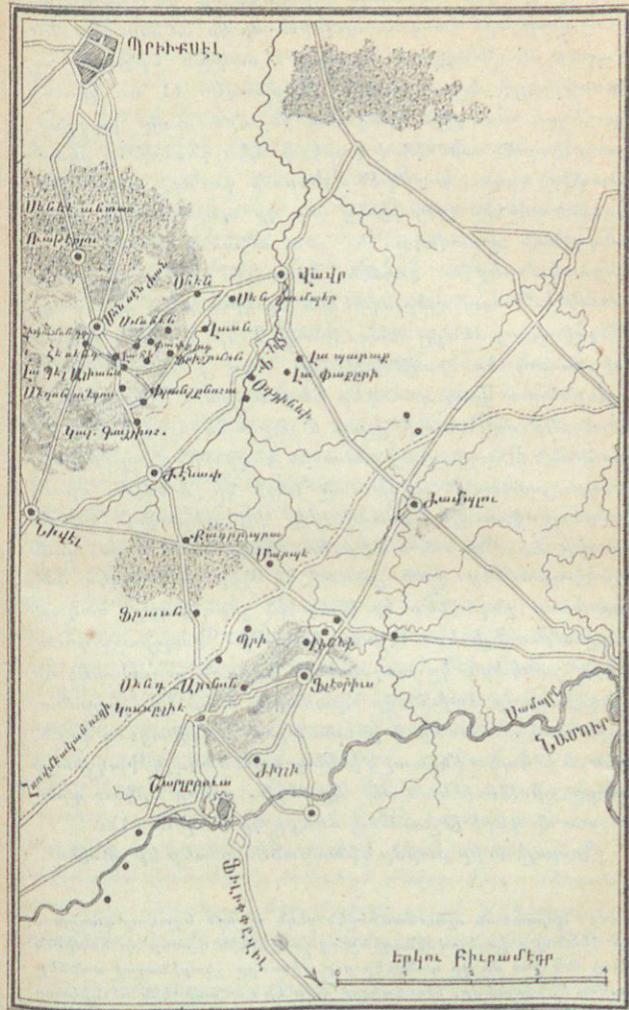
Յուլիս 17 ին օրը իմացաւ Եւրոպէոն Գաղը-Պրայի կուր և նորէն հրաման զրկեց Նէյի զԱնգղիացիս չթողուլ յառաջելու մինչև որ ինքը հասնի: Յետոյ զօրահանդէս մը կատարեց, այց ելաւ վերաւորաց, ժողովուել տուաւ նաև անգղիացի վերաւորներէն սպայները, և բանակը երկու մաս բաժնեց. մէկ մասը (33,000 հոգի և 96 թնդանօթ) Կրուշի մարջախտին յանձնեց, պատուիրելով հալածել զԲրուսիացիս և զանոնք բաժնուած բանել յԱնգղիացւոց, և միշտ հաղորդակցութիւնը պահել իրեն բանակին հետ: Յետոյ 70,000 հոգուով և 240 թնդանօթով ուղևորեցաւ միանալու Նէյի, Անգղիացի բանակին հետ կուուելու համար Սուանեի անտառին գիմաց:

Կրուշի վրիպակաւ համարելով որ Բրուսիացիք դէպ 'ի Նամուր փախած են ընդերկար թափառեցաւ Նամուրի ճամբուն վրայ. իմանալով վերջապէս որ Բրուսիացի բանակը դէպ 'ի Վալը ամիտուուեր է միանալու Անգղիացւոց հետ, այն ատեն փոխեց ընթացքը և երեկոյեան հասաւ 'ի Ժամպու: Հոն Եւրոպէոն ուրիշ նուիրակով մը նորոգեց իրեն առջև հրամանները:

Սակայն անխոնջ Պլիւիւրը մեծապէս օգտուեր էր Կրուշի կորսնցուցած ժամերէն, իմացուցեր էր Ուէլլինկոնի Լինեիի պարտութիւնը և միանգամայն պատրաստութիւնը նորէն կուուելու: Ուէլլինկոն պատրաստութիւնը նորէն քաշուէր դէպ 'ի Պրիւքսէլ և թէ եր-

կրորդ օրը կը պատերազմէր 'ի Մոն-Սէն-Ժան ելժէ Բրուսիացւոցմէ երկու զնդերու օգնութիւն ունենար, զոր մէկէն խոստացաւ Պլիւսըր այնքան մեծ էր կառուելու եռանդը: Այն ատեն Ռէլլինկոն ճարտար նա հանջով մը քաջուեցաւ 'ի Մոն-Սէն-Ժան: Նոյն իրիկունն ալ հասաւ Նաբոլէոն 'ի Պէլ-Սլիանս, որ երեք հազարամէգր հեռու էր 'ի Մոն-Սէն-Ժանէ, ուր գումարուած էր Անգղիա-Հոլանտական բանակը:

10. ՌԻՍԹԵՐՈՒ: — Մոն-Սէն-Ժան տափարակէն չորս հազարամէգր դէպ 'ի Պրիւքսէլ կը գտնուէր Ռաթերլու գիւղը, ուր Ռէլլինկոն հաստատած էր ընդհանուր հրամանատարութիւնը Պրիւքսէլէն 15 հազարամէգր հեռու, և որուն հետ հազարդակցութիւն ունէր Սուանի անտառին մէջ եղած վտանգաւոր և անհարթ ճամբով: Իսկ Նաբոլէոնի ընդհանուր հրամանատարութիւնն էր 'ի Գայլիու կալուածը: Գաղղիացիք կհաբուրակ բլրոց գագաթները բռնած էին ուսկից զիւրակի իրէցուէր մեծ հովիտ մը և անկէ անդին երկիրը կը բարձրանար ուրիշ բլուրներ ձեւցնելու որոնց վրայ կը գտնուէր Անգղիական բանակը, և մասմ' ալ անոնց ետեւը, հարուածներէն պաշտպանուելու համար: Բաց ասկէ Անգղիացիք իրենց մեծ պաշտպանութեան կէս դարձուցիւր էին ալ կողմէն Հիւկուսոն գղեակը, և 'ի կեդրոն' Հէյ-Սէնդ կալուածը. ձախէն Յրիւմոն գղեակը և Սմոհէն գիւղը: Անգղիա-Հոլանտական բանակն էր 75,000 հոգի. Գաղղիացւոցը 72,000: Նաբոլէոն յետ քննելու դիրքը, սահմանեց մէկէն պատերազմին ճրագիրը. ուղեց նախ տիրել երեք յառաջացեալ պաշտպանութեանց, յետոյ իր ալ թեւով ինկնալ Անգղիացւոց ձախին վրայ որ աւելի սկար կ'երևար, զանկիայ դէպ 'ի կեդրոն մնել և տիրել Պրիւքսէլ ճամբուն և գունդերը վանել դէպ 'ի Սուանի անտառը, այսպէս անհարին ընել ամենայն հազարդակցութիւն Բրուսիացւոց բանակին հետ, միւս կողմանէ ալ կը յուսար որ Կրուշի յետ Բրուսիացւոց դիմացն առնելու իր ձախով կրնար օգնել իրեն: Անձրևը որ Նաբոլէոնի շատ Ժամերու կորըս-

տեան և զօրաց խառնակութեան պատճառ եղիւր էր, վերջապէս դադրեցաւ և երկու բանակները դիմացէ

դիմաց երևցան ահաւոր կերպարանօք մը : Անգղիա-
ցւոց վրայ արեւ հանդարտութիւն մը կը տեսնուէր, մեծ
եռանգ մը Գաղղիացւոց վրայ . սակայն երկուքն ալ
պատերազմի կը սպասէին : Վերջապէս 11 ու կիսուն
լսուեցաւ առաջին թնդանօթին որոտումը Գաղղիա-
ցւոց կողմէն : Փութով կարկտի պէս դնդակներ սկսան
թափել երկու կողմերէն : Ժերոմի գունդը նախ Հիւ-
կումնն գլեկին վրայ գիմեց զոր կը պաշտպանէր Գուք
անգղիացի զօրավարը, և յետ ահաւոր կրակի մը և
կորստեան երկու կողմէն, Նասաւի գունդերը սեղիք
տուին և Գաղղիացիք տիրեցին դեկին, բայց պարտեղը
Անգղիացւոց ձեռքը մնաց : Ժամը 3 էր և երկու կողմէն
ալ անորոշ էր յաղթութիւնը, երբ յանկարծ հեռու
բլուրներու վրայ գունդեր տեսնուեցան . Նաբուէնն կը
համարէր որ Կրուշի ըլլայ և շարունակելով կռիւը կը
սահմանէ Անգղիացւոց բանակին կեդրոնին վրայ ինկնալ,
և այս յանդուգն բաղնումը Նէյի կը յանձնէ, որուն
եռանգը կռուոյն յառաջելով՝ իր գերագոյն կէտին
հասեր էր : Կը տեսնուէր իր ձիովը ամեն կողմ, զոմն
կը խրախուսէր, զոմն յառաջ կը մղէր, և թէպէտ հա-
զարաւոր գնդակներ կը թափէին չորս կողմը, սակայն
ինքը անխոցելի էր : Այսու հանդերձ Գաղղիացի գուն-
դերը յանկարծ կը պաշարուին Փիքդոն զօրավարէն որ
Անգղիացւոց ձախին կը հրամայէր և որ իր հրացանա-
ւորներով անհամար կորուստ կ'ընէ Գաղղիացւոց գուն-
դէն, և թէպէտ ինքն ալ կ'ինկնայ հոն, սակայն Գաղղիացի
զօրքը շփոթութեան մէջ կը ձգէ, որոնք երկու գրօշ
և շատ մը գերի թշնամեաց ձեռքը կը թողուն (1) :

Նաբուէնն իր բարձր դիտարանէն տեսեր էր շփոթու-

(1) Կորստեան պատճառներէն մեկն ալ այն եղաւ որ գաղղիա-
ցի հեծեալը վազելով Անգղիացւոց վրայ, չէին դիտեր որ ճամբուն
վրայ մեծ փոս մը կը գտնուէր ուր ձիաւորք չկարենալով անննել
իրենց երկվարները, թաւալքով մեջը կը գահալիծէին և Վիկտոր
Հիւկօ իր « Թշուառք » գրոց (Ուաթերու Գլ ժ) մէջ կ'ըսէ որ տե-
ղական աւանդութիւն մը հոն մեռնողաց թիւը կը դնէ 1,500
մարդ և 2,000 երիվար :

թիւնը, երազ ձիով կը կարէ պատերազմին դաշտը և
Միւշնյի զրահաւորքը կը վազէ թշնամեաց վրայ, և ի
սպառ կը խորակէն գորշագոյն սկոտլիացի գունդը :
Նոյն միջոցին Նաբուէնն կ'իմանայ որ այն երևցած գուն-
դերը Վալուի ճամբուն վրայ՝ Բրուսիացիք էին, որով կը
մտածէ փութով ջանջախել զԱնգղիացիս գեռ Բրու-
սիացիք չհասած և յետոյ Բրուսիացւոց վրայ ինկնալ :
և կը պատուիրէ Նէյի որ և եցէ կերպով տիրել Հէյ-
Սէնդի : Նէյ ահաւոր յարձակմունք մը կը սկսի, ան-
նկարագրելի էր երկու կողմի մղեղնութիւնը և արիւն-
հեղութիւնը : Նէյ կը տիրէ վերջապէս Հէյ-Սէնդի և
յառաջ մղուելով իր անսանձ եռանդէն, նուիրակ կը
ղբկէ Նաբուէննի այլ և այլ անգամ օշնութիւն խըն-
դրելով, խոստանալով իրեն անվրէպ յաղթութիւն մը :
Նաբուէնն հրաման կուտայ գործածելու Միւշնյի զրա-
հաւորքը : Նէյ այսպիսի շքեղ գնդի մը գլուխ անցնելով
կը յարձկի Մոն-Սէն-Ժանի տափարակին վրայ, և յետ
անհամար կորստեան, յետ երկար ժամանակ մղե-
ռանդն կռուոյ կը տիրէ անգղիացի հրանօթից, կը գիմէ
հետևակին վրայ և քառակուսիներէն զոմանս կ'երկ-
մեղիկէ (1) . սակայն հոն ահաւոր մենամարտութիւնք
կը ծագին ուր Գաղղիացիք շատ հոգի կը կորսնցնեն .
Նէյ այս ահաւոր երկնատեղաց հրոյն մէջ միայն անխու-
ցելի կը վազէր ամեն կողմ, կը խնդրէ Նաբուէննին Քեչ-
լէրմանի զրահաւորքը : Նաբուէնն Նէյի եռանդը ժամա-
նակէն առաջ համարելով հանդերձ, յոչ կամս կը շնորհէ
իրեն : Զրահաւորք և ձիաւորք Նէյի պէս զօրավարի մը
առաջնորդութեամբ վառուած կրկին յարձակմամբ ահա-
ւոր ջարդ կը գործեն անգղիական հետևակազօրուն մէջ,
որ իր ամեն կորստեամբ հանդերձ անվրէպ արութեամբ
տեղէն չէր հեռանար, մարաջախտը զուրկ ՚ի հետևակաց
յարձակումը ամրացնելու համար, չորրորդ անգամ՝ ձին

(1) Գաղղիացի պատմագիրը կուզեն հաստատել որ Անգղիա-
ցւոց քառակուսիները ցրուած ըլլան և դրօշակ ալ յափշտակած
ըլլան, զոր բացէ ՚ի բաց կը մերժէ Վալուէր Սոդո իր Պատմութեան
մէջ վկայութեամբ բոլոր ժամանակակից զօրավարաց և սպայից :

փոխեր էր, առանց գլխարկի, զգեստը բոլոր գնդակահարներ, միայն թեթև վերքերով լին, իր համահարզը Հէյմէս՝ կը զրկէ առ Նաբոլէոն, հետեակից գունդ մը զրկելու, յաղթութիւնը պսակելու համար. և ինքը ահաւոր կրակի մը տակ կը պաշտպանէ իր գունդերը:

Ուէլլինկոնի զօրավարներէն շատը վերաւորք էին կամ մեռեալք: Բքսին հաստատամասութիւնը կը հաւասարէր Նէյլի քաջութեան, հանդարտութեամբ ժամացոյցը կը նայէր սպասելով գիշերոյն կամ Բրուսիացւոց: Եւ երբոր Հիւ զօրավարը, որ երկրորդ հրամանատարն էր, իրեն կը հարցնէր որ ինչ հրաման կը թողուր թէ յանկարծ ինքն ալ ինկնար, («մեռանիլ, կ'ըսէր, մինչև յետին զինուոր ինչուան որ հասնին Բրուսիացիք»): Նաբոլէոն Բրուսիացւոց գունդերուն գէմն առնելու համար զԼոպո 10,000 հոգեով զրկեր էր, որով չէր կրնար Նէյլի օգնութիւն զրկել և կը պատուիրէ պաշտպանուիլ ժամ մը, մինչև որ ինքը զԲրուսիացիս վանելով իրեն օգնութեան հասնի: Ժամը 5 էր երբ Պլիւսըրի գունդերը մտեցան և արդէն Պուլով սկսեր էր կռուիլ խորտակել Բազ հետ: Պլիւսըր պատուիրէր էր Պուլովի խորտակել Բազ զինացւոց աջ թևը, և այս յարձակման համար իրեն օգնական զրկեր էր զՓիրրիս և զԶիրթըն զօրավարները դրեաթէ 30,000 հոգեով: Մեծ էր Բրուսիացւոց կռուելու եռանդը, կէս մը 'ի հայրենասիրութենէ շարժեալ և կէս մ' ալ յատկութենէ: Ժամը վեց ու կէսին միջոցները Պլիւսըր հրաման կուտայ Փլանչընուս գիւղին տիրելու: Նաբոլէոն հոն գիմեր էր օգնելու Լոպոյի, և թէպէտ անման արուժեամբ կը կռուէին երկուսսարդանձնապահ կայսեր, սակայն Բրուսիացւոց մուգնութեան գիմաց չէին կրնար առնուլ, որոնք իրենց զինուորաց գիականց վոյսէն քալելով կը տիրեն Փլանչընուայի: Նաբոլէոն չլուսահատիր, հոն կը վազընէ հին անձնապահքը, և յետ համառօտ խրախուսանաց « Կեցցէ կայսր » աղաղակներուն մէջէն կը գիմէ նորէն գիւղին վրայ. երկու բանակք կը մրցին ընդ երկար, և Նաբոլէոն նորէն կը տիրէ Փլանչընուայի և Բրուսիացիք ետ

կը քաշուին: Յաղթութիւնը գեռ անորոջ էր. Նաբոլէոն միշտ կը յուսար. և կ'ուզէ յետին ուժով փորձ մ' ալ ընել Սնդղից բանակին դէմ. կը ժողովուէ կայսերական անձնապահացարի գունդերը և զանոնք ուրիշ զինուորաց հետ միացնելով տասն գունդ կը ձևացնէ, որոնց չորսը նորէն Նէյլի կը յանձնէ որ ամենայն բռնութեամբ Մոն-Սէն-Ժանի վրայ գիմէ և անհրաժեշտ տիրէ. ինքն ալ կը խոստանար ուրիշ վեց գունդերով նեցուկ ըլլալ յարձակման:

Ուէլլինկոն անձնապահաց մուշտակապատ գլխարկներուն տեսքէն անգամ չայլայլէր, հանդարտ կը սպասէ մահուն, և երբ Բէմիգ զօրավարը իրմէ նոր օգնութիւն կը խնդրէ (« Մեռնին ամենը, կը պատասխանէ, բնաւ օգնութիւն չունիմ »):

Սրդէն Նէյ սկսեր էր բազխումը, կը խորտակէ առաջին գիծերը և հրանոթքը, և երբ յաղթութիւնը ընցնել կը կարծէ, յանկարծ Ուէլլինկոնի հրամանով վը Սնդղիացի անձնապահք ահաւոր հրացանի հարուածի մը մէջ կը պարփակէն զԲազիացիս, սակայն Նէյ կը հասնի տափարակին վրայ, և երբ Նաբոլէոն մարաջախտին թիկունքը կ'ուզէր ամրացնել, յանկարծ Սուանեի անտառին ետեւէն երեցան Բրուսիացի հեծեալ գունդերը, որոնք կը գիմէին Գազիացւոց վրայ: Առաջին հանդիպած գունդերը խառնխուռն բանակին մէջ կ'ընկրկին: Նաբոլէոն կ'ուզէ զանոնք կարգի գնել և ընդգիւմանալ, բայց 'ի զուր, որովհետև հեծելազօր չունէր: Հոն կը հասնի նաև Զիրթըն իր հետեակով և այն ատեն Գազիացի բանակը բոլորովին կը չփոթի (1): Մոն-Սէն-Ժանի տափարակին վրայ ելլող գունդը վախնալով որ Բրուսիացիք զիրենք բանակէն չբաժնեն, կը թողուն գիւրքերնին և ետ կը քաշուին: Սնդղիացի և Բրուսիացի բանակք այսպէս կարելով Գազիացի բանակին դաշտը կը միանան 'ի Պէլ-Ալքիանս ուր երկու կտրիճ

(1) Գազիացի պատմագիրներէն ոմանք կ'ախորժին աւելցնել որ այս չփոթութեան պատճառը « Ազատի ո՛վ որ կրնայ » ձայնը եղաւ, զոր մասնիչներէն ոմանք հնչեցոցին բանակին մէջ:

զօրավարք Ուէլլինիզոն և Պլիւսըր մէկզմէկ գրկելով յաղթութիւնը կը հռչակեն, և թողով պաշտպանողական մասը, իրենք կը սկսին յարձակողականը: Այն ասէն ահաւոր շփոթութիւն մը կը տիրէ գաղղիական բանակին մէջ: Նաբոլէոն որ մինչև այն կէտը զեռ լի էր յուսով, դոյնը կը նետէ. միայն անձնապահաց գունդերը չեն ուզեր բնաւ դիրքերնին թողուլ և գրեթէ ամեն ալ աննման արուժեամբ զոճ կըլլան: Նաբոլէոն 'ի զուր մահ կը փնտռէ թշնամեաց մէջ նետուելով, իր Ժէրոմ եղբայրն ալ կ'աղաղակէր որ « Պէտք է մեռնի ամենայն անձն՝ որ Պոնաբարդ անունը կը կրէ »: Նէյ Մոն-Սէն-Ժանէ իջնելով և տեսնելով շփոթութիւնը և զօրաց փախուստը կը Ժողովուէ քանի մը հարիւր հոգի, առանց գլխարկի, սուրը ձեռաց մէջ բեկեալ, բոլոր զգեստը պատռած, այն քիչ հօգուով նորէն կը վազէ թշնամեոյն վրայ « Եկէք, բարեկամք, կ'ըսէր, եկէք տեսնելու ինչպէս Քաղղիոյ մարաջխա մը կը մեռնի »: Ժամը 9 էր ա նօգուտ տեղ մարաջխաը հետի կը կտրէ թշնամեոյն բանակը անբաւ զինուոր կոտորելով, և վերջապէս կը հասնի բանակին որ գիշերուան մուտք օգնութիւն առած կը փախչէր: Ժեննափի մօտ ալ ուզեցին կրկին անգամ դէմ դնել Բրուսիացւոյ, բայց գաղղիացի զօրքը փախաւ և Լուսօ ալ գերի բռնուեցաւ: Պատերազմին զինուորաց փախստեան միջոց Անգղիացիք կը հանդիպին Քամպրոն զօրավարին որու հետ դեռ մնացեր էին քանի մը կտրիճ կայսերական անձնապահք, կը ստիպեն անձնատուրը ըլլալ, Քամպրոն կ'արհամարհէ. քիչ վայրկեանէն ահաւոր կրակ մը զանոնք ամենն ալ կը դիտակնայնէ: Նաբոլէոն ալ նախ քանակուսուող մը մէջ ապաւինուր էր, յետոյ բանակին փոքրաց հետ դէպ 'ի Ժեննափ քաղուեցաւ լուռ և տխուր՝ սպա 'ի Շարլըրուա, ուր բանակին հրամանատարութիւնը իր Ժէրոմ եղբօրը յանձնելով քիչ հեծելովք դէպ 'ի Ֆրիւիփիւրվիլ քաղուեցաւ:

Երկրորդ օրը Պլիւսըր բռնեց զԺեննափ և Ուէլլինիզոն պահեց դարձեալ Ուաթերլու, ուսկից յաղթութեան լուրը արուած ըլլալուն պատճառաւ, պատերազ-

մը այն անուամբ կոչուեցաւ (1): Անգղիացիք 15,000, կորոնցուցեր էին և Բրուսիացիք 7,000. Քաղղիացիք 32,000: Քաղղիացի զօրքը արդէն անկտտահ նախ քան զպատերազմ իր զօրավարաց վրայ, հիմայ յայտնապէս մասնութիւն մը կը համարէր որուն գլուխ էր Կրուշի: Սակայն Կրուշի իր ամենայն դանդաղութեամբ և վրեպակներով հանգերձ կտրիճ զօրավար էր և բնաւ կարող չէր մասնութեան մը (2): Վերպակներէն մէկ մաս մ'ալ Սուլզի էր որ վարժութիւն չունէր հրամանները երազ զրկելու: Երբ Ուաթերլուի թնդանօթներուն ձայները լուեցան 'ի Ժամպուա, Ժէրար զօրավարը խորհուրդ կուտար Կրուշիի դիմէլ այն ուղղութեան վրայ, որով թէ Բրուսիացւոյ դէմը կ'անունին և թէ օգնութիւն կ'ըլլային Նաբոլէոնի. սակայն Կրուշի ընդդէմ իրեն զրկուած հրամաններուն կը համարէր զայն և յետ ընդերկար դանդաղելու հասաւ Վալրի քով, ուր երեկոյեան մօտ սկսաւ կռուիլ Բրուսիացւոյ հետ, և գիշերը վրայ գալով դադրեցաւ. յետոյ գիշերուան մէջ ալ թնդանօթ չլսելով և բնաւ Նաբոլէոնէ նուիրակ մը չտեսնելով գուշակեց ահաւոր պարտութիւնը, և մեծապէս վշտացեալ և յուսահատ, ճարտարութեամբ առանց թշնամեոյն հանդիպելու քաղուեցաւ դէպ 'ի Նամուր (3):

(1) Իսկ Բրուսիացիք ՊէլՍիւանս կուած են, վասն զի հոն հանդիպեցան իրարու երկու յաղթական բանակները:

(2) Մարդիկն Կրուշի որ Նորմանիոյ ազնուական ցեղէ մը սերեալ էր, մեծ արովժիւն ցուցուցած էր Յեղափոխութեան, Հիւպատուութեան և Կայսրութեան պատերազմաց մէջ: Ինքը զՍուստրիացիս վանեց կրկնաց երկիրներէն, մեծապէս քաջացաւ 'ի Շոհէնլինկէն, յՈւլմ, յԷլլուա, 'ի Ֆրիտլանտ, և կոմս անուանեցաւ Կայսրութեան և կառավարիչ Մաթթիսի: Մօքրուայի արշաւանաց միջոց ալ ձիաորաց գունդի մը հրամանատար էր և կուսեցաւ 'ի Քաղղիսէ, Սմոլէնպը և 'ի Մօքրուա:

(3) Նաբոլէոն Ուաթերլուի պարտութեան կեղտը իր զօրավարաց վրայ զրեթէ ամբողջօյն ձգեց. կամ լուս ևս տեղ մտաց կուրուսեան մը որով նոյն օրը պաշարեալ էին իրեն զօրավարներէն շատը, և ոմանք ալ պատճառ եղեր էին անժամ ետանդեամբ, ինչպէս Նէյ: Իր արտօրանաց միջոց 'ի Ս. Հեղինէ միշտ այս օրուան վրայ կը խօսեր և չէր ըմբռնէր որ ինչպէս կրցեր էր յաղթուիլ:

11. ԵՐԿՐՈՐԳ ՀՐԱԾԱՐՈՒԹՅՈՒՆ : — Նարոզէոն բանակը թողուով Յունիս 20 ին Բարիզ հասեր էր, կը յուսար որ Խորհրդարանները, իր դժբաղդուութեան միջոց, զինքը չեն թողուր. և եթէ անոնց ապաւենելը ունենար քիչ ժամանակուան մէջ կը յուսար հաւաքել 120,000 զօրքով բանակ մը: Մայրաքաղաքը Ուաթէրլուի ահաւոր աղետինց լրոյն վրայ մեծապէս յուզեր էր. արդէն Ֆուլէ եղածը կը բաղմնապատկէր և ամենուն կը քարոզէր որ ալ անկարելի էր ապրիլ Նարոզէոնի հետ և կարեւոր էր որ հրաժարի և հանդիստ թողու զԳաղղիս: Կայսրը յԵլիսեան պալատը քաշուած, իր հաւատարիմ կայսերականօք կը ընտար քաղցրութեամբ շահել Խորհրդարանները, մինչդեռ մերձաւորներէն ոմանք, մանաւանդ իր Լիւսիէն եղբայրը, կը յորդորէին դիկտատորութիւն ձեռք առնուլ և ցրուել Խորհրդարանները: Երեսփոխանաց խորհրդարանը լսելով այսպիսի դիտաւորութիւն մը, Լաֆայէթի աւաջարկելով գումարումները մշտաձեանց հրատարակեց և մատնիչ կարգաց ով որ փորձէ զայն լուծելու, միանգամայն հաշիւ տալու կանչեց պատերազմի և ստիկանութեան պաշտօնեայքը:

Ամենուն բերանը կը լսուէր որ Բարիզ պաշտպանուելու վիճակին մէջ չէ և թէ հաշտութեան համար հարկ էր որ Նարոզէոն հրաժարի: Յիրաւի Արևելեան և Հարաւային բանակները կրցեր էին Գաղղիոյ մուտքը յաղորութեամբ պաշտպանել, և Ֆրիմոն աւստրիացի զօրովարը Սիւլէի հետ բռնադատուեր էր զինադադարումն ընելու 1814ի սահմանաց վրայ, այսու հանդերձ ոչինչ էր այս Ուաթէրլուի քով:

Կայսրը իր եղբայրը նուիրակ զրկեց առ ատենականալ, յորդորելով զանոնք որ իրեն հետ միանան զԹշնամին վանելու. սակայն Լիւսիէնի նուիրակութիւնը արդիւնք չունեցաւ: Խորհրդարանք 'ի սկզբան խնդրեցին, յետոյ սկսան պահանջել որ կայսրը հրաժարի: Նարոզէոն այս պահանջողաց մէջ իր հաւատարիմն անդամ տեսնելով և իմանալով որ ալ անկարելի էր ընդերկար մնալ դահուան վրայ, տխրութեամբ ինքնին գրեց իր

հրաժարականը, յորում ծանուցանելով իր յոյսը պատերազմին սկիզբը, կը հրաժարէր կայսրութենէն 'ի նպատ իւր որդւոյն, և զանիկայ կը հուշակէր կայսր՝ Նարոզէոն Բ անուամբ, յորդորելով զամենքը միանալ և հայրենեաց միութեան համար վաստակել: Գարձեալ պաշտօնէից կը յանձնէր փութով Խնամակալ ժողովքը անուանելու:

Խորհրդարաններուն մէջ բաղմութիւ էին կայսերականօք որոնք կը խորչէին Պուրպոններէն և նախամեծար կը համարէին զՆարոզէոն Բ. բայց կրնային յուսալ որ Աւստրիա թողուր փախչել իր ձեռքէն իւր միակ դրաւը: Անոր համար թէ չուզէր զՊուրպոնները, և Նարոզէոն Բի իշխանութիւնն ալ ցնորական համարելով կը փափաքէին ուրիշ ազատական իշխան մը իրենց գլուխ ունենալ, որ էր Օւլէանի Գուբսը Լուի-Ֆրիլիփ: Եթէ վարչութեան ընտրութիւնը բոլորովին խորհրդարաններուն մնացած ըլլար դեռ կ'երկարէր Պուրպոնեանց դարձը. սակայն Ֆուլէ Օբբանդի գուբսը, որ կը փափաքէր ստանալ այն համբաւը ինչ որ Թայրան յամին 1814ի, և որ իր նախատեսութեամբ կ'իմանար որ կանուխ կամ ուշ հարկ էր որ Պուրպոնեանք դառնան, և անոնց դարձին միջոց իրենց դիմաց արդիւնք մը կ'ուզէր ստանալ, զՎիգորով Լէնսէնի բանտէն գաղա հանեց և միաբան սկսան աշխատել Պուրպոնեանց դարձին:

Նարոզէոնի հրաժարէն վերջը գործադիր Յանձնաժողով մը կազմուեցաւ գաշնակցաց հետ բանադնացութիւն ընելու համար. այս ժողովը ճինք հոգիէ կը կազմուէր որուն նախագահ գրուեցաւ Ֆուլէ. մէջը կային դարձեալ Քուէնքուր և Տալու: Փութով նուիրակներ զրկուեցան գաշնակցաց բանակը հաշտութիւն խօսելու համար և Գործադիր յանձնաժողովը աւելի Պուրպոնեանց համար կ'աշխատէր քան Նարոզէոն Բի համար: Եւ որովհետեւ հասարակ ժողովրդէն ոմանք Ելիսեան պալատին դիմաց չէին դադրեր « Կեցցէ կայսր » պոռաւէն, շփոթութիւն մը չէր լայնու պատրուակաւ խնդրեց Նարոզէոնէ՝ որ հեռանայ Բարիզէն. և Նարոզէոն ստիպուեցաւ քաշուելու իր ընտանեօք 'ի Մալմէզոն:

12. ԴԱՇՆԱՄԱՐՆԵՐ ԲԱՐՈՋՈՒ ԴԻՄՄՅՑ • ՍԵՆ-ԳԼՈՒԽԻ ԴԱՇՆԱՐԸ: — Այս միջոցին Պլիւսըրը և Ուէլլինկոյն կը յառաջէին դէպ 'ի Բարիզ: Եւ իրենց ընդհանուր հրամանատարութիւնն էր 'ի Հակընս ուր ուղղուեցան գաղղիացի նուիրակք որոնց գլուխն էր Լաֆայէթ, սակայն դաշնակցաց պայմաններուն չուղղելով զիջանիլ, բրուսիացի բանակը որ կանխէր էր քան զԱնգղիացիս, 28 ին Բարիզու գիմաց երեցաւ: Նաբոլէոն տեսնելով թշնամուոյն բռնած վրիպակ դիրքը, զՊլքէ զորավարը զրկեց առ Գործադիր յանձնաժողովը հրաման խնդրելով իբրև պարզ զօրավար մը երթալ կռուիլ թշնամուոյն հետ և յետ անվրէպ յաղթութեան թողուլ հրամանատարութիւնը, սակայն Գործադիր յանձնաժողովը մերժեց այս խնդրիւքը: Նաբոլէոն վշտացած այս մերժման վրայ, որոշեց փութով ճամբայ ելլալ յԱմբրիկա երթալու. և արգէն Ֆուչէ երկու նաւ պատրաստել տուեր էր 'ի Ռոշֆոր՝ զինքը տանելու համար: Ֆուչէ յորդորեց միանգամայն զՆաբոլէոն առանց սպասելու յԱնգղիոյ անցադիր մը և առանց հանդիպելու անգլիական նաւերու ճամբայ ելլել թշնամեաց ձեռքը չմտանուելու համար: Նաբոլէոնի համար ամենայն յոյս ոչնչացեր էր և ստիպուեցաւ մեկնիլ դէպ 'ի Ռոշֆոր: Պլիւսըր որ Բարիզու մտեցեր էր կը սպառնար կռուելու, բայց Գործադիր ժողովոյն մէջ ամենքն ալ փութով խոնարհելու կարծեաց վրայ չէին. արգէն Պատերազմի պաշտօնեայն Տալու մարալխար որուն ընդհանուր հրամանատարութիւնը յանձնուեր էր, առաջուցորդնէ ամբոյցուցեր էր Սէնի ավուները և 90,000 կարիճ զինուորք, որոնք կ'ուղէին Ուաթերլուի վրէժն առնուլ, կը սպասէին թշնամուոյն: Տալու որ 'ի սկզբան անհարկն կը համարէր մայրաքաղաքը պաշտպանել, և միշտ անձնատուր ըլլալու կողմը բռնած էր, երբ տեսաւ որ իբր վատ և մասնիչ մը կը նախատուի, միանգամայն կտրիճ գունդերուն տեսքէն խրախուսեալ յաղթութիւն անգամ սկսաւ խոստանալ, եթէ կռուոյն առջի երկու ժամերուն մէջ չմեռնէր: Հրաման տուաւ Էքսէլմանի վանե-

լու զթշնամին և Էքսէլման տեսնելով Բրուսիացուց հեծեալազօրը որ զՎերսայլ անցեր է, որոնք 1,200 էն աւելի էին, վրանին արշաւեց, հալածեց զանոնք Վէրսայլէն և ամբողջ ջոկասար խորտակեց: Բանակը անհանգարտ կռուելու նշանին կը սպասէր. կը մնար միայն մտածել թէ այս երկու բանակաց յաղթելով պիտոր կրնային Աւստրիոյ և Ռուսիոյ դուռներուն ալ ընդդիմանալ: Ֆուչէ որ ամենայն եռանդեամբ և ծածուկ կ'աշխատէր Պուրպոնեանց գարձին, բնաւ պատերազմ չէր ուղեր և ահաճեցաւ կռուիլ սկսելուն վրայ: Գառնո՝ որ Սէնի պաշտպանութիւնըր զիտելու գացեր էր, անբաւական համարեցաւ զանոնք ժողովոյն մէջ և Գործադիր ժողովը պատուիրեց Տալու մարալխախին գագրեցնելու կռուիլ և փութով Պլիւսըրէն զինագագարումն խնդրել: Բրուսիացի զօրավարը պայման դրաւ Բարիզու և բոլոր բանակին անպայման անձնատուր ըլլալը: Փութով հասնելով Ուէլլինկոյն աւելի խոհեմ և հանգարտ քան զբրուսիացի զօրավարը, մեղմացուց Պլիւսըրին պահանջքը և Յուլիս 3 ին զինուորական դաշնագրութիւն մը եղաւ 'ի Սէն Գլու, որով զինագագարումն կը հաստատուեր, և դաղղիացի բանակը երեք օրուան մէջ պիտի պարպուէր Բարիզէն և 8 օրուան մէջ Լուառէն անդին պիտի անցնէր: Օտարը բնաւ պիտի չդուչէին ներկայ իշխանութեանց, ինչպէս նաև հասարակաց ընչից, բաց մարդ աղատ էր և բնաւ պիտի չհալածուէր անցելոյն մէջ ունեցած որ և իցէ կարծեաց համար:

13. ՆԱԲՈՒԼԵՐՈՒ Ս. ՀԵՂՈՆԻ ԱՅՏՈՐՈՒՄԸ: — Դաշնիքը հաստատուելու միջոց Նաբոլէոն հասեր էր 'ի Ռոշֆոր ուր պատրաստ դատաւ վարուութեան իրեն համար պատրաստած նաւերը (1): Սակայն կէս մը ներքին յոյսը, երկրորդ ճամբան ժողովրդէնէն տեսած սերը

(1) Պատմագիրներէն ոմանք կը համարին որ Ֆուչէ մասնած ըլլայ այսպէս զՆաբոլէոն. բայց Գիէր յայտ արդար կը գտնէ զՖուչէ:

դեռ չէին թողուր Գաղղիոյ հողը ձգել, մինչդեռ հարկ էր ածասպարել: Մօտերը անգղիացի նաւաց կայարան մը կար. օրերը անցնելով կ'առաւելուր բռնուէլու վտանգը. և իրօք սաստիկացաւ երբ անգղիացի Պէլէրոֆոն նաւը կասկած առնելով, Ռօշֆորի գիմօց երեցաւ: Տանիմարբացի վաճառական նաւ մը յանձն կ'առնուր առանց վտանգի զինքը հասցնել յԱմերիկա, սակայն Նաբոլէոն նախատինք կը համարէր այսպիսի փախուստ մը, մանաւանդ որ բռնուէլու ալ երկիւղ կար: Երկու գաղղիացի նաւապետքը Փոնէ և Պոտէն, յանձն կ'առնուին զինքը փախցնելու համար, թէպէտ և հարկ ալ ըլլար կ'ուսիլ: Նաբոլէոն յետ երկար Խորհելու որոշեց փոխանակ հեռաւոր և անապատ երկիրներ գաղթելու, միշտ բռնուէլու վտանգով, երթալ հանդարտ ու ուսու մասկան կենօք ապրիլ յԱնգղիա, և այս Անգղիա անցնելու փափաքը յայտնեց Մէյդլէնաի՛ որ Պէլէրոֆոնի նաւապետն էր: Մէյդլէնա մեծ ուրախութեամբ յանձն առաւ զինքը տանիլ յԱնգղիա և յորդորեց իսկ: Այն ատեն Նաբոլէոն թուղթ մը գրեց առ ինամահալ իշխանն Անգղիոյ որ « իբրև թէմիստոկէս կուգար Բրիտանական Ժողովըրդեան խարուկին քով նստիլ և անոր օրինաց հնազանդիլ »:

Երկրորդ օրը Յուլիս 15, Նաբոլէոն Պէլէրոֆոն նաւը մտաւ, 16 ին ճամբայ ելաւ և 24 ին հասաւ 'ի Փլիմըթ, սպասելով առ Խնամահալ իշխանն գրած թղթոյն պատասխանը, զոր բնաւ չընդունեցաւ: Անբաւ Ժողովուրդ Լոնտրայէն և ուրիշ ամեն կողմանէ կը վաղէին աեսնելու այն մեծ անձը որ 20 տարիէ 'ի վեր կը վրդովէր զԵւրոպա, և ամբողջ օրը նաւուն չորս կողմը հազարաւոր նաւակներ կը սպասէին այն ժամուն, յորում Նաբոլէոն սովոր էր չըլելու կամբջին վրայ:

Անգղիոյ վարչութիւնը մեծ տարակուսանաց մէջ էր ինչպէս վարուելու այն անձին հետ, որ թէպէտ ստիպեալ 'ի հարկէն, սակայն ինքնայօժար առ ինքն զիմեր էր: Վերջապէս յաղթեց այն կարծիքը որ խոհմոնթիւն էր Եւրոպիոյ վրդովիչը այնպիսի վիճակի մը մէջ թու

ղուէլ, որ նորէն կարենայ զայն խռովել: Որոշուեցաւ հեռացնել զինքը Եւրոպիոյ և տանիլ 'ի Ս. Հեղինէ, վերցնել իրմէ կայսր տիտղոսը, առնուլ քովէն ամենայն հարստութիւն, և լորտ Բէյթ ծովակալին յանձնուեցաւ իմացնելու այս ամենը Նաբոլէոնի: Նաբոլէոն զայրացմամբ բողոքեց, որ ինքը ինքնայօժար հիւր գիմեր էր յԱնգղիա և բնաւ գերի չէր: Սակայն այն Պետութեան Հարկը որուն պատրուակաւ երբեմն ինքը չէրք երկրի մը վրայէն յախշտակելով, հրացանի բռներ էր Անկիէնի Ղբսին պէս անմեղ թագաւորագուն մը, նոյն Պետութեան Հարկը, նա մանաւանդ բոլոր Եւրոպիոյ Պետութեանց Հարկը հիմայ իր վրայ ալ կը ծանրանար. մեծ՝ բայց ալ անօգուտ խրատ մը անյադ փառասիրութեան: Լորտ Բէյթ իր սուրն ալ ինգրեր էր, բայց Նաբոլէոն խոժոռ հայեցուածով մը և ոչ իսկ պատասխան տուեր էր: Թող տրուեցաւ իրեն երեք ընկեր ընտրելու իր աքսորանաց, որոնք եղան Պէրգրան, Մոնդոն, և Կուրթօ զօրավարները, առջի երկուքը իրենց ընտանեօք և Լազքազ իբրև թարգման: Ուրիշներ ալ ինգրեցին այս շնորքը բայց չտրուեցաւ: Նաբոլէոն Պէլէրոֆոնէն 'ի Նորթուսպըրլանտ նաւը փոխուեցաւ, որուն հրամանատարն էր Գրքավրն ծովակալը որ մեծ յարգանք և ինամբ ցուցուց դժբաղդ կալանաւորին: Սպաստոս 8 ին ճամբայ ելաւ Նորթուսպըրլանտ ուրիշ նաւերով չըջապատեալ, գերի տանելով զայն որ ամիս մ'առաջ կը յուսար օրէնք տալ բոլոր Եւրոպիոյ. և յետ անգամ մ'ալ ցուցնելու իրեն Գաղղիոյ ամուսնքը, յետ 70 ծանր և տաժանելի աւուրց՝ իրեն համար, հասցց զինքը 'ի Ս. Հեղինէ որ իրեն գերեզման պիտի ըլլար: Այս էր ահա շքեղ և ահաւոր կայսրութեան մը վախճանը:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե

ԵՐԿՐՈՐԳ ՎԵՐԱՆՈՐՈՂՈՒՄՆ

1. Լուորովիկոս ԺԼ 'ի Կրանք : — 2. Լուորովիկոս Գարդիա կր մտնայ . Հրատարակութիւն Գանկրեի : — 3. Ուեյլիկերոն և Պիլիպըր 'ի Քարիզ : — 4. Լուորովիկոս 'ի Քարիզ : — 5. Գաւակիցք 'ի Քարիզ : — 6. Լուառի բանակը . — Դատասպարտութիւնք : — 7. Ընտրութիւնք . — Գոչե և Թայրան պաշտօնեղկեցք : — 8. Պաշտօնարան Ռիշրիկո . — Քարիզոն Բ դաւադրութիւնք և բացումն խորհրդարանի գոսմարմանց : — 9. Սպանութիւնք 'ի Մարտիկոս և սպանումն Պիլիկ մարախախտին . — Խորհրդարանին ոգին . — Դատասպարտութիւն Լապետուայեռի : — 10. — Շէյ մարախախտին դատասպարտութիւնք և դատասպարտութիւնք : — 11. Ուրիշ դատասպարտութիւնք . — Ատանք դատաւորի . — Օրենք Ներերոյ :

1. ԼՈՐՈՎԻԿՈՍ ԺԸ Ի ԿՐԱՆԹ : — Նաբոլեոնի սաւառօրեայ Թագաւորութեան Ժամանակ , Լուգովիկոս ԺԼ 'ի Կանթ քաջուած փոքրիկ Թագաւորութիւն մը ձեւացուցեր էր . ունէր իր պաշտօնեայքը , արքունիքը , զինուորական սուներ , և կը հրատարակուէր նաև Մոնիդէօր մը : Լուգովիկոս և իր արքունիքը գրեթէ սպառնով իրենց կրկին դարձին յիշխանութիւն , մեծաւ ուշադրութեամբ կը դիտէին հակառակորդին դէմ ծագած ընդհանուր եւրոպական զայրոյթը , և որչափ որ տիրութեամբ լսեր էին Լինեիի յաղ-

թութիւնը , քիչ վերջ Ուաթերը զերենք նորէն քաջաւերած էր : Ար մնար հիմայ սրբագրել մէկ քանի վերպակք զորս Թագաւորական վարչութիւնը գործեր էր իր առաջին վերանորոգութեան միջոց : Վէննա Ժողովուած Պետութեանց պաշտօնեայք կը յորդորէին զԼուգովիկոս որ այնպիսի պաշտօնարան մը հաստատէ յորում միակ ուղղութիւն մը ըլլայ և ամեն մէկ պաշտօնեայ առանձին ինքնօրէն վարչութիւն մը չկազմէ , և հեռացուին այն անձինք որք անսիրելի էին Ժողովրդեան մեծ մասին : Ուէլլինկոն այս պաշտօնարանին զուլի զժայրան կ'առաջարկէր . Լուգովիկոս ընդունեցաւ Գրքին յորդորը , սակայն Թայրան չէր ուզէր յանձն առնուլ քանի որ Թագաւորին քովը իբր խորհրդական կը տեսնէր մշա զՊլաքաս իր նախանձորդը : Արդէն նոյն իսկ ծայրայեղ Թագաւորականը Լուգովիկոսի մտերմին դէմ զայրացած էին , իբրու թէ իր կակուղ խորհուրդներով այս վիճակին մէջ զերենք ձգեր էր : Լուգովիկոս բնաւ չէր ուզէր ուշադրութիւն դնել և ամենեւին միտք չուներ բաժնուէլու 'ի Պլաքասոյ , եթէ Ուէլլինկոն անոր պաշտօնընկէցութիւնը անհրաժեշտ կարևոր ցուցունէր : Թագաւորը և Պլաքաս բաժնուէլու Ժամանակին 'ի Մոնս' լացին . և Լուգովիկոս քանի մը միլիոն դրամագլուխ Թողուց իւր մտերմին : Պլաքասի մեկնելէն վերջը ամենայն հեղինակութիւն Թայրանի ձեռքը մնաց , որ արդէն միայնակ պիտայն հազորակցութիւն ունէր Իտալիացաց բանակներուն հետ :

2. ԼՈՐՈՎԻԿՈՍ ԳՍՂՆԱՅ ԿԸ ՄՏՆԱՅ . — ՀՐԱՍՏԱՅ ԿՈՐԹՈՒՆ ԳՍՄՊՐԵԻ . — ՆՈՐ ՊԱՏՏՈՆԱՐԱՅ : — Լուգովիկոս Ուէլլինկոնի յորդորանօք աճապարէր էր ընդդէմ կարծեաց Թայրանի մանել 'ի Գաղլիա հիւսիսային կողմէն , նախ 'ի Մոնս հասաւ , անկէ Քաղօ-Քամպրեզիս , ուսկից առ Ժողովուրդը հրատարակութիւն մը գրեց , յորում յետ կոչելու զՆաբոլեոն բանաւոր յափշտակիչ , կը խոստանար Գաղլիա մանելով հաստատել իր առաւած սահմանադրութիւնը , վարձաբերլ արգարները և օրէնքները 'ի դործ դնել ընդդէմ յանցաւորաց :

Բայց այս հրատարակութիւնը սաստիկ դատուեցաւ իր պաշտօնէիցմէ, մանաւանդ որ Ուէլլինկոն խորհուրդ հոռտար ներելու և մոռնալու ամենայն ինչ, հարկ եղաւ որ քիչ վերջը փոխէ զայն Քամարէ մտած ժամանակը : Այս երկրորդ խօսից մէջ որչափ որ աւելի քաղցր կը տեսնուէր, սակայն կը սպառնար միանգամայն անոնց « որոնք ահաւոր որոգայթ մը լարեր էին, և զորս խորհրդարանի ձեռք օրինաց վրէժինդրութեան պիտի մատնէր » : Յունիս 30 ին հասաւ 'ի Ռուսայ ուր ընդ առաջ եկան իրեն Կուվիոն Սէն-Սիր և Մաքտոնալմարալախտները, և հոն լսեց Նաբոլէոնի 'ի Ռոլֆոր մեկնելը :

Լուգովիկոս կը յառաջէր ըստ յառաջելոյ անդրիական բանակին, և անոր ետեւէն հասաւ նախ 'ի Կոնէս և յետոյ 'ի Սէն-Տընի, ուր ընդունեցաւ զՖուչէ, և Ուէլլինկոնի և ուրիշներու յորդորանօք զանիկայ Ոստիկանութեան պաշտօնեայ անուանեց յօջ կամս, և ուր կազմեց իր նոր պաշտօնարանը. Թայրան նախագահ և միանգամայն պաշտօնեայ Արտաքին գործոց . Պարոն-Լուի' Ելեմտից . Կուվիոն Սէն-Սիր մարաջախտը՝ Պատերազմի, Ժօքուր կոմսը՝ Մովայլին զօրութեան . Փաքիէ՝ Արգարութեան և առ ժամս նաև Կերքին գործոց, Ֆուչէ՝ Ոստիկանութեան, Պէօնէօ Թիթատանց, Տըստլ զօրավարը բարձրագոյն հրամանատար անուանեցաւ ազգային պահապանաց և հրամայուեցաւ բանակ սպիտակ գրօջը : Ուրիշ հրամանով մ' ալ թագաւորը նորոգեց և հաստատեց այն ամեն պաշտօնատարք, որոնք 'ի պաշտաման կը գտնուէին Մարտ 1 ին :

3. ՌԻԵԼԼԻՆԿԻՈՆ ԵՒ ՊԼԻԻՐԸ Ի ԲՄՐԻՁ :— Պիւլիսըր Բարիզու վրայ ընթացեց մեջ ածապարէր էր քան զանդիւացի զօրավարը որ կը յորդորէր զԵանդուն և զյանդուգն ծերունին սպասել իրեն և Պաւիերացի Վրէտ զօրավարին . որովհետև եթէ հարկ ըլլար յանկարծ զօրավարին . որովհետև եթէ հարկ ըլլար յանկարծ կռուիլ, միայնակ անբաւական էր : Եւ յերաւի պատերազմի մը վախը բողբոլին ցնորական չէր : Ըստ Սէն-Քլուի դաշանց Յունիս 4 ին ղենուորք պիտի քաշուէին իրենց բռնած ճամբարներէն : Արդ բանակը մինչև այն

ատեն անգէտ բանագնացութեան, մատնութեան մը կասկածով նորէն ոտք ելաւ . ձեռք 'ի սպարապետութենէ զՏալու, և հրամանատար մը կը փնտռէր պատերազմելու համար : Հարկ եղաւ որ ամենէն աւելի ազդեցութիւն ունեցող զօրավարք միջամտութիւն ընեն, և կէս մը Թոշակաց լիճարումը և կէս մը Տրուոյի աղերսքը և օրինակը հանդարտեցուցին զանոնք քաշուիլ գէտ 'ի Լուա : Արդէն անդրիացի բանակն ալ հասեր էր 'ի Պուա տը Պուլօնեը և Յուլիս 7 ին առաւօտը Պիւլիսըր 50,000 Բրուսիացուլք, փողերով և մեծ յաղթանակի նշաններով մայրաքաղաքը մտաւ և գլխաւոր կէտերը բռնեց, մինչ Սոժամանակեայ վարչութեան Յանձնաժողովը անօգուտ վէճերու զբաղած էր : Պիւլիսըր Եղայմից զօրավարը զրկեց Օդէլ աը Վիլի վրայ գունդերով որ ցրուեց ժողովք . և Ֆուչէ թէպէտ արդէն զիտակ ամենայնի և արդէն գաղտ առջի օրուրնէ սկսեր էր ոստիկանութեան պաշտօնէութիւնը, բողբոք մը բրեց ընդդէմ այս բռնութեան . յետոյ ամենը ցրուեցան և քիչ ժամ վերջը Ֆուչէ Թայրանի պաշտար կ'երթար ուր նոր պաշտօնեայք կերակուրի հրաւերուած էին պաշտօնէից նախագահէն . և ամենայն ինչ հանգերձեցին երկրորդ օրը զթագաւորը ընգունելու համար :

4. ԼՈՒՐՈՎԻՒՈՍ Ի ԲՄՐԻՁ :— Երկրորդ օրը Բարիզ աւելի պատերազմական կերպարանք մ' ունէր քան հանգիստ, 'ի Դիւյլըրի, 'ի Լիւքսամպուր և ամեն հասարակաց պարտէզներուն մէջ բրուսիացի զբահաւորներ կը տեսնուէին . զանազան կամօւրջներու վրայ, զանազան սեղեր Թնդանօթները պատրաստուած էին, և ամբօխը մեծ հետաքրքրութեամբ մը հոս հոն կը տարուբերէր . շատերը չէին գիտեր որ Լուգովիկոս նոյն օրը Բարիզ պիտի մտնար : Բաց 'ի ծայրայեղ թագաւորականներէն ամենը խոժոռ աչքով կը նայէին բրուսիացի և անգղիացի գունդերուն վրայ : Ժամը երեք ու կէսին լսուեցան Թնդանօթի հարուածները և այն ատեն ամենքը իմացան թագաւորին մուտքը : Լուգովիկոսի կառքը Սէն-Տընիի քաղաքասահմանէն կը մտնար . կառքին երկու կողմէն

ձիով կ'երթային Արդուայի համար և Պէրրիի գուքսը: Իսկ ետևէն հեծեալ հուգային Մարմոն, Վիկտոր, Ուտիսօ, Մաքտոնալ, Կուլիոն Սէն-Սիր մարաջխառնէրէն: Գլաբը, Մէզոն, Տըսու և Վիլադ դորավարները, յետոյ Թագաւորին զինուորական սպայք և այլն: Եամարուք քաղաքապետը ընդունեցաւ Ղուգովիկոս և իր մաղթանքը « Հարիւր աւուրք սահեցան » խօսքով սկսելուն համար, ամբողջ այս պանդխտութեան միջոցը « Հարիւր աւուրք » կոչուած է: Լուգովիկոսի ընդունելութիւնը շատ աւելի շքեղ պիտի ըլլար եթէ իր մտից կարապետ երաժ չըլլային Պուշէ և օտար բանակը, որոնց պահանջքը իր մեղքէն վերջը աւելի սաստկացան:

5. ԳԱՇՆԱՍԻՑԻ Ի ԲԱՐՈՋ: — Որչափ որ Ուէլլինկոն կ'աճապարեցնէր Ղուգովիկոս ԺԸ հասնելու 'ի Բարիդ քաղաքը անիշխանութեան մէջ չթողու համար, սակայն Պիւլիսը այնչափ տարիններու վրէժխնդրութեամբ լէցուած, առանց իսկ սպասելու, ինքնին Բարիդու վարիչ անուաներ էր բրուսիացի զորավար մը՝ զկոմսն Միւֆլինկ, և քաղքին վրայ 100 միլիոն ֆրանգ պարտք դրէր էր: Պիւլիսը, ըստ ասից գերմանացի պատմագրի մը « կ'ուզէր Գաղղիացոց զգացնել ինչ պարտք առածը, ինչպէս որ անոնք շատ անգամ զայն գործածէր էին իրենց մերձաւորաց վրայ, և չէր թողուր որ մարդ մը իրեն հետ գերմաներէնէն զատ ուրիշ լէզուով խօսի (1)»: Սակայն ասով գոհ չէր ըլլար, ծէր հայրենասէր զօրավարը, միտքը գրաւ քննել 'ի Գաղղիոյ իւր հայրենեաց պարտութեան ամեն նշանակք: Լուգովիկոս ԺԸ Բարիդ մտած գիշերը կը տեսնուէր հեռուանց յԱրիսեան գաշտը ջահէրու բազմութիւն մը, փութով ստուգուեցաւ որ Պիւլիսը բրուսիացի գունդով մը ական կը փորէր Եէնայի կամրջին տակ օդ հանելու համար, նոյնը պիտի ընէր նաև Աւստրիայի կամրջին և Վանտովի հրապարակին սեան: Լուգովիկոս գիշեր ատեն Ուէլլինկոսին իմացուց այս գործս, և անդիւացի զօրավարը ինդրեց փու-

(1) Փիրսոն. Պատմութիւն Բրուսիոյ. ԳԼ ՊէլՍիանս:

Թով 'ի Պիւլիսընէ որ քանի մը ժամ ուշացնէ մինչև որ իրեն հետ աւանուի, բայց 'ի զուր: Պաշտօնարանը հասաւ տեղւոյն վրայ, փոխեց կամուրջներուն անունը, Եէնայի մը՝ կամուրջ Անկելանոցի անուանեց, և Աւստրիական կրկնեց միջնորդութիւնը, սպասելու մինչև որ հասնին վէհագունք, այսու հանդերձ աշխատութիւնը կը շարունակուէր, բարեբաղքաբար 10 ին հասան վէհագունք, և Աղեքսանդր Լուգովիկոսի աղաչելովը միջնորդեղաւ Բրուսիոյ Թագաւորին, և այսպէս ազատեցան կամուրջները և Վանտովի հրապարակին սիւնը:

Սակայն նոյնը չեղաւ նաև Թանգարաններու մէջ գտնուած պատկերներու համար. որոնցմէ բոլոր օտար երկիրներէ եկածները յափշտակուեցան, յորոց արդարև մաս մը նոյն ինքն Նաբոլէոն յափշտակեր էր, և յաղթականք իրաւունք ունէին զանոնք յետս պահանջելու. բայց մաս մ'ալ Այստրուլիանը գրամով գնէր էր. այս աւարառութեան մէջ ամենէն նշանաւորը գըւնուեցան նախ Բրուսիացիք, յետոյ Պիւլիս-Հրանտացիք և Անգլիացիք: Աւարառութիւնը տարածուեցաւ մինչև 'ի Իւլլիսըի և առանձնական տուններ յորս Բրուսիացիք կը բնակէին: Բրուսիացի զօրավար մը որ Նէյ մարաջխտիին պաշտոնը բռներ էր, յափշտակեց մարաջխտիին մինչև կառքերը, ձիերը և ամենայն հանդերձանքը: Պիւլիսըի 100 միլիոն գրամ պարտքը զանազան միջամտութեամբ 10 միլիոնի վերածուէր էր, սակայն սպահոյնաւոր և համար, Օդէլ տը Վիլի մէջ զինուոր հաստատեց, որոնք ամեն օր սպասնալէօք քաղաքապետէն պիտի պահանջէին որդէալ գումարը: Բարիդ յետին խառնակութեան մէջ էր, Լուգովիկոս և պաշտօնեայք բնաւ ազգեցութիւն չունէին, ամենայն ինչ բրուսիացի զօրավարքը և զօրքը կը գործէին:

Ինչ որ էր 'ի Բարիդ, նոյնը կրնար ըսուիլ նաև զսահման գաւառաց համար. ընդ ամենը 1,200,000 օտար զինուորք կը գտնուէին Գաղղիոյ հողին վրայ: Եւրոպիոյ շատ մը փոքրիկ իշխանք այս առթով գունդ մը զրկած

էին, որոնք մեծամեծ պահանջներով եկած էին: Հարկ էր վերջապէս կարգ մը դնել և որոշուեցաւ որ Անդրկայիք, Հղանտ-Պելճիկայիք և Հանովրայիք Պէլճ ճիւղ սահմանագլխին և Սէնի մէջ եղած երկիրը գրաւեն, ինչպէս նաև 'ի Բարիզ Սէնի աջ կողմը, մինչդեռ Սէնի ձախ կողմը՝ Նորմանտիա, Մէն, Անժու և Պրըգանեը, Բրուսիացիք պիտի գրաւէին. Աւստրիոյ, Պաւլերայի, Վիւրգէմպերկի և Հեսսի զօրքը պիտի գրաւէին զՊուրկոնեը, Նիվերնէ, Պուրպոնէի մաս մը, Լիոնէ և Տօֆինէ: Աւստրիացիք արդէն տարածուած էին մինչև 'ի Փոսովան և 'ի Լանկուոք: Ռուսք 'ի Շամբանեը և 'ի Լորէն. Պատէնի և Սաքսոնիոյ զօրքը յԱլզաս. Գաղղիա ստիպուած էր այսչափ զօրաց սպրուստը, հագուստը, և բնակութիւնը հոգալ: Բայց արդէն օտար զինուորք իրեն չէին թողուր այս հոգը, վասն զի յաղթականք ամեն տեղ կը մտնէին իշխանաբար, և բնաւ տեղացի իշխանութիւն մը չէր կրնար բողոքել: Երէք նշանաւոր քաղաքապետք՝ Թայրանի եղբորորդին, Փաքիէի եղբայրը և Տամպրէ ատենադպրին փեսայն, աւարառութեանց դէմ բողոքելուն համար բռնուեցան և Բրուսիա զըրկուեցան, ուր երկու ամիս բանտարգելութիւն կրեցին: Օտարք իրենց այսքան տարի կրածներնուն քով ոչինչ կը համարէին այս ամենը:

Բարիզու անձնատուր ըլլալով Գաղղիոյ ամեն կողմ ընդդիմութիւնը չէր դադարած. Լոնկվիլ աւելու համար հարկ եղաւ պաշարուամբ ընել, նոյնը պատահեցաւ նաև Հինէնկիլի համար, ուր Պարպանէկը զօրավարը 135 հոգուով դէմ դրաւ թշնամեաց մինչև Օգոստոսի 27, և յետոյ 50 հոգի մնացած ըլլալով, դաշինքով մը զինուորական պատուով ձգեց զՀինէնկիլ:

6. ԼՈՒՌՈՒԻ ԲԱՆԱԿԸ. — ԴԱՏԱՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՔ. — ԱՔՍՈՐՔ: — Ըստ Սէն-Գլուի դաշնագրութեան Բարիզու բանակը Լուառէն անդին պիտի քաշուէր, և որչափ որ ալ թագաւորական լրագիրք կը նախատէին զանոնք Լուառի հէնք կոչելով, այսու հանգերձ բանակը մեծ բարեկարգութեան մէջ էր Տալու մարաջախին հրամանաւ

տարութեան տակ, որուն թողուցեր էին Պուրպոնք այս հրամանատարութիւնը, և Տալու զօրաց ինքնայօժար կամք հաստատեր էր սպիտակ դրօշ: Սակայն դաշնակիցք ինչպէս նաև ծայրայեղ թագաւորականք, չէին կրնար գոհ աչքով մը տեսնել այսպիսի բանակ մը յուրումկայսրութեան ոգին աւելի կը տիրէր, և համոզեցին զԼուգովիկոս ցրուել զայն: Լուգովիկոս հրամանը ստորագրեց, բայց դեռ զօրաց վերաբերեալ այս որոշողութիւնը չհրատարակուած, ուրիշ աւելի նշանաւոր հրաման մը ամենուն ուշադրութիւնը գրաւեր էր, և որուն յորդորողքը օտարք եղեր էին և պահանջողքը ծայրայեղ թագաւորականք. իսկ գրողն էր Ծուչէ:

16 Յուլի

Յուլիս 24ին Հրամանը դաւաճան կը հրատարակէր շատ մը անձինք, որոնք հարիւր օրուան մէջ կայսրութեան կողմը եղեր էին: Ծուչէ երկու խմբի զանոնք բաժնած էր իւրու եղեռնաւորք և յանցաւորք. իսկ Հրամանը այսպէս կ'ըսէր. Որ ուզելով անլուր դաւաճանութեան մը յանցաւորքը պատժել՝ նուազեցնելով միանգամայն անոնց թիւը, Գաղղիոյ օգտին, գահուն պատուոյն և Եւրոպիոյ հանգստութեան և բոլոր քաղաքացւոց ապահովութեան համար կը հրամայէր և կը հրատարակէր սր այն զօրավարք որոնք մատներ էին զթագաւորը Մարտ 23ին, կամ կուուեր էին Գաղղիոյ և կամ Վարչութեան հետ զինուոր, որոնք էին. Ա. Խուամբ. Նէյ, Լապէտուայեռ, Լալլաման երէց և կրտսեր, Տրուէ Տիլլոն, Լըֆէվր-Տէնուէգ, Ամէլլ, Պրէյէ, Ժիլլէ, Մուգոն-Տիւվէրնէ, Կրուշի, Գլուզէլ, Լապորտ, Տըպլէ, Պերգրան, Տրուօ, Գամպոն, Լալլաէթ, գուբան Ռովիկոյ, ասանք պիտի բռնուէին և զինուորական դատասանի պիտի մատնուէին: Բ. Խուամբ. Սուլզ, Սիլբըս, Էքսէլման, գուբան Պասանոյ, Ֆէլքըս Լըփէլլէգիէ, Պրէսինէ, Դիպոսօ, Գառնօ, Վանասամ, Լամարք, Լոպօ, Ռէնէօ (ա'Անժէլի), Տրժան (որդի), Կառնիէ, Հիւլէն և այլն. ասանք երէք օրէն պիտի թողուն զԲարիզ և Գաղղիոյ ներսերը պիտի քաշուին, Ոստիկանութեան պաշտօնէն սահմանուած տեղեր, և հոն հսկողութեան տակ պիտի

ըլլային մինչև որ խորհրդարանը որոշէր թէ արդեօք պիտի աքսորուին թէ դատաստանի պիտի մատնուին: Գ. աքսորեալք իրենց կալուածոց արգիւնքը կրնային վաճելէ:

Լուգովիկոս միշտ միտքը դրած ըլլալով այն անշար գաւառապետին յանցաւորքը պատժել, պաշտօնէից յանձնած էր անոնց անունները նշանակել: Պաշտօնարանը մեծապէս տագնապէր էր, ոչ միայն կայսրութեան կողմը բռնողներուն թուոյն շատութեան վրայ, այլ նաև հարկ էր մատնել այնպիսի նշանաւոր անձինք, որոնք թէ երկրին փառք եղած էին և թէ մտերիմ յարաբերութիւններ ունեցեր էին իրենց հետ. սակայն չհամարձակելով ժխտել թագաւորին, Ֆուլէի յանձնեցին այս ծանր պաշտօնը: Ֆուլէ, անդրայ ամենայն զգացմանց, մեծ արութեամբ և հաստատամտութեամբ կատարեց իրեն յանձնեալը և 110 անուանց ցուցակ մը կազմեց, որոնց մէջ մեծաւ մասամբ իր բարեկամներն էին, ըստ ասից թայրանի: Պաշտօնէից խորհրդով ցանկը 80 ի վերածուեցաւ. թագաւորը ջնջեց Պէնժամէն Գոննդանի անունը, Աղէքսանդր՝ Քուլէքուրինը, և այսպէս արուեստան դեռ զանազան անուններ այլ և այլ միջնորդութեամբ, և մնացին միայն 57 անձինք: Ֆուլէ յետ պատրաստելու այս անուանքը, իր երկմիա բարուքը, ծածուկ շատերուն իմացուց դատապարտութիւննին և իրենց անցագիր տուաւ և թէ՛ մ' ալ գրամ Ոստիկանութեան գանձէն՝ որ փախչին (1):

Գատապարտութեանց Հրամանը տհաճութեան և բարկութեան զգացմունք մը պատճառեց 'ի Բարիդ, մանուական Լուսուի բանակին մէջ, յորս կը գանուէին իրենց ներկայ գլխաւորներէն շատին անունը: Տալու բողբոջ արութեամբ որ այն յանցաւորացմէ շատերը իր հրամանով գործեր էին, և իրեն վրայ էր պատասխա-

(1) Կ'ըսեն ոմանք 'ի պատմագրաց որ Ֆուլէ այս պաշտօնը յանձն առեր էր թագաւորական մասին հաճելի ըլլալու համար. և արդէն թէ՛ որ վերջը վաթսնամեայ հասակին մէջ կը կարգուեր Գասէլլան թագաւորական ազնուական ցեղին օրիորդի մը հետ:

նատուութիւնը և միանգամայն խնդրեց հրաժարել իր հրամանատարութեանէն: Լուգովիկոս սիրով ընդունեցաւ այս հրաժարականը և Մաքսոնալ Լուսուի բանակին հրամանատարութիւնն ընդունեցաւ, բայց զայն ցրուելու համար: Կուլիոն Սէն Սիր պաշտօննայն փութով գաւառ 15 Յուլի 1800-ին Լէֆէնի անուամբ նոր երկասարգներէ բանակ մը կազմեց ընդ ամենը 180,000, յորում բնաւ չընդունուեցան կայսրութեան և հասարակապետութեան հին զինուորք:

7. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՔ. — ՓՈՒՇԻ ԵՒ ԹՍԵՐԱՆ ՊԵՏՏՕՆԸՆԿԵՔ: — Լուգովիկոս հրամանով մը լուծէր էր Հարիւր Աւուրց խորհրդարանը և Օգոստոս 29 ին ընտրութիւնքը եղան ըստ կայսրութեան կարգաց: Պաշտօնարանը յոյս ունէր որ նորընտիր խորհրդարանը անշուշտ մեծաւ մասամբ թագաւորական ըլլալով, նոյն հլութիւնը և լուութիւնը պիտի ունենայ ինչ որ կայսրութեան ժամանակի խորհրդարանքը, բայց խաբուեցան: Երեսփոխաններէն շատերը եռանդուն և երկտասարգ թագաւորականք էին կամ հին պանդխտալք, որոնք Բարիդ կուգային վրէժխնդրութեան ոգւով, և իրենց առաջին պահանջն էր Ֆուլէի պաշտօնընկեցութիւնը: Ֆուլէ կը համարէր յազթէլ այս ընդդիմութեան, երբ ուրիշ պատահար մ' ալ վրայ գալով խնդիրը բոլորովին ծանրացուց: Անկուէ մի դուքսը և դքսուհին յետ փոքրիկ ուղեորութեան մը 'ի Պորսօ, Բարիդ դարձեր էին և թագաւորը ուղեց ներկայացնել իրենց՝ նոր պաշտօնարանը սակայն դքսուհին բացէ 'ի բաց մերժեց ընդունելու այն անձը, որ իր հօրը մահուան քուէ տուեր էր: Լուգովիկոս արդէն յոչ կամ ընտրեր էր զՖուլէ, այս պարագայովս աւելի սաստկացաւ իր ընդդիմութիւնը և թայրան իմացաւ որ Պաշտօնարանը բնաւ ազդեցութիւն մը չկրնար ունենալ քանի որ Ֆուլէ իր թուոյն մէջ էր, և առաջարկեց Ֆուլէի Միացեալ-Նահանգաց դեսպանութիւնը: Ֆուլէ զՏրեզուս ընտրեց, բայց թէ՛ վերջը հոն գանուած ժամանակ, երբ աքսոր դատապարտուեցան այն ամեն անձինք որոնք Լուգովիկոս ժՉի մահուան պատ-

1320

ճառ եղեր էին, Ֆուշէ ալ պաշտօնէն ընկաւ և քաշուեցաւ 'ի Իրիէստ, ուր անծանոթ կենօք ապրեցաւ մինչև ցմահ, թողլով առհասարակ ամենայն կուսակցութեանց առջև ալ առեղի անուն մը:

Թայրայեղ թագաւորականաց համար բաւական չէր Ֆուշէի անկումը, ամենը կը հարցնէին որ երբ թայրան ալ պիտի ձգուի: Թայրան իմացաւ որ անկէ վերջը ինքն ալ անհասնոյ էր թէ գաշնակից Պետութեանց որոնք գաշնիքները առանց իրեն կը կազմէին և թէ խորհրդարանին, և կարևոր համարեցաւ որ թագաւորը պաշտպանէ իր դնացքը Խորհրդարանին առջև: Այս բանս թագաւորէն ընդունելու համայ թայրան Լուգովիկոսի ներկայացաւ իր ընկերներով և յետ խօսակցութեան մը Գաղղիոյ ներկայ դժուարին վիճակին և ընդհանուր մտժոհոնութեանցը վրայ, կ'աւելցնէր որ հարկ էր թագաւորը պաշտպանէ և նեցուկ ըլլայ պաշտօնարանին, « ապա թէ ոչ, պաշտօնարանը կը բանագատուի հրաժարելու»: Լուգովիկոս այս կէս մը սպառնալից կերպին վրայ զայրացած « Այն ատեն, պատասխանեց, ուրիշ մը կը յանձնեմ 'նոր պաշտօնարան կազմելու»: Թայրան ինքն իր խօսքով բռնուած, բռնագատուեցաւ փութով հրաժարականը տալու: Սակայն թագաւորը ուզեց արտաքսապէս պատուել զթայրան, և զինքը իւր տան մեծ սենեկապան անուանեց տարին 100,000 Ֆր. Թոշակով:

8. ՊԱՇՏՕՆԱՐԱՆ ՌԵՎԻՒԵՍ. — ԲԱՐԻՂՈՒ Բ ԴԱՇԵՍ. ԴՐՈՒԹԻՒՆ. — ԲԱՅՈՒՄ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻ ԳՈՒՄԱՐՄԱՆՑ. — Լուգովիկոս նոր պաշտօնարանին կազմութիւնը Ռիչլէօ քեթին յանձնեց (1), որ իր արգարութեան, անկեղծութեան և բարեսիրութեան համար առհասարակ սերել էր: Ռիչլէօ չուզեց այնպիսի պաշտօնարանի մը

(1) Ռիչլէօ առաջին պանդխտաշներէն էր և ընտ չէր պատերազմած Գաղղիոյ դէմ, այլ Ռուսաստան քաշուեր էր, ուր Աղքեսանդր կայսրը վրան մեծ համարմունք ստանալով, Հարաւային գաւառի մը վարութիւնը յանձնեց իրեն. Ռիչլէօ մեծ հանձար և ինամբ ցուցուց այս պաշտաման մէջ և ինքն եղաւ Օտեսայի վաճառականական և լուսամբական յառաջադիմութեան պատճառ:

26 Սեպտ.

գլուխ կենալ որ Գաղղիոյ վրայ դրուած պայմանները պիտի ստորագրէր, սակայն հարկ եղաւ Լուգովիկոսի բռնագատիչ թախանձանաց զիջանիլ և ընդունեցաւ Պաշտօնարանին նախագահութիւնը և Արտաքին գործոց պաշտօնէութիւնը: Միւս պաշտօնէացք էին Գլաքը՝ պատերազմի, մարդիզն Գորվէրդո՝ Ելլամից, Վօպլան՝ Ներքին գործոց, Տիւսուշաժ՝ Ծովային զօրութեան, Պարպէ-Մարպուա՝ Արգարութեան. իսկ Ոստիկանութեան Տքալ՝ որ իր ճարտարութեամբը արդէն արքունեաց մէջ Պլաքասի դերքը և Լուգովիկոսի մտերմութիւնը ստացեր էր: Ռիչլէօ դուքսը սկսաւ փութալ գաշնակցաց հետ լմնցնել գաշնագրութիւնը, որ ծանր պիտի ըլլար Գաղղիոյ համար. որովհետեւ եթէ գաշնակից Պետութիւնը 1814ի գաշնաց մէջ Գաղղիոյ հետ պատուաւոր կերպով վարուեր էին, 1815ին մտքերնին պատժէ էր զայն և խոնարհեցնել, և որովհետեւ յետին պատերազմներով նոր երկիր մը չէր շահած, առաջին աշխարհակալութեանց դիմեցին: Բրուսիա որ առջի գաշնաց մէջ մեծ ազդեցութիւն մը չունէր, հիմա պատերազմին բաղձով բարձրացած, ամենէն աւելի սաստիկապահանջն էր. կ'ուզէր որ Գաղղիոյ ձեռքէն առնուին Ֆլանտրա, Ալզաս, Լորէն և Եամբիանէի մաս մը, և արդէն աշխարհագրութեան քանի մը նորատիպ տախտակներու մէջ այս գաւառները Գերմանիոյ մաս համարուած էին: Աւստրիոյ նուիրակն ալ պաշտօնապէս կը պահանջէր որ ետ դարձուին հիւսիսային կողմանէ այն երկիրները որոնք ատենօք Ստորին Եահանգաց մաս էին. Սարտենիոյ արուի Սաւոյիան. Բրուսիոյ և Գերմանիոյ՝ Արևելեան դաւաւաց մաս մը, բաց ասկէ, հիմնայատակ կործանուին Հիւնէնիկի ամրութիւնքը, 600 միլիոն պատերազմի ծախք և 200 միլիոն Գաղղիոյ սահմանազուլանները բերդեր շինելու և զայն սանձելու համար, և վերջապէս Էօթը տարի 150,000 օտար զօրաց բանակ մը Գաղղիոյ ծախիւք պիտի բռնէր Գաղղիոյ սահմանները: Լուգովիկոս յետին վշտի մէջ էր, տեսութիւն մը ինդրեց Աղքեսանդրի և Ռուելլինիզոնի հետ, և յետոյն այս վնաս խօսքերը

ըսաւ . « Միւրտ, կը կարծէի Քաղղիա դառնալովս
 իշխելու իմ Նահնգեաց Թագաւորութեան վրայ . բայց
 կ'երեւայ թէ խաբուէր էմ, և սակայն միայն այն պայմա-
 նաւ կրնամ մնալ Հոս : Արդեօք, Միւրտ, կը հաճի՞ քու
 Պետութիւնդ որ իրմէ նորէն ապաստանարան մը խն-
 դրեմ) : Աղէքսանդր յուզեցաւ այս վեհ և վշտակց
 խօսքին վրայ և խոստացաւ որ բնաւ չթողու իւր գա-
 ւառաց յափշտակութիւնը : Երկրորդ օրը Նէսէլըտա
 կոմսը կը ծանուցանէր իր ընկերաց, որ իրենք ոչ թէ
 աշխարհակալութեան այլ Բարիգու դաշինքը պահել
 տալու համար զէնք առեր էին, և կ'առաջակէր բնա-
 գաւառ մը չհատանել և միայն զինուորական զգուշու-
 թեամբ և բերդորեկց շինութեամբ գոհ ըլլալ : Թայրան
 որ դեռ այս միջոցիս պաշտօնեայ էր, վրկպակ արթնու-
 թեամբ մը ուղեց վախցընել զգաշնակիցս, իբրու թէ
 այս ծանր պայմաններուն վրայ բոլոր Քաղղիա ապըս-
 տամբութեան մը կը պատրաստուէր . և թէպէտ եւք
 մը չուենցաւ այս հնարքը, բայց զգաշնակիցս աւելի
 խստացուց և զՌուսաստան իսկ որ զիջաւ Քաղղիայէն
 մաս մը վերցուելուն :

Ինդիբը այս վիճակիս մէջ էր երբ Թայրան պաշտօ-
 նարանը ընկաւ և Ռիչլիէօ յաջորդելով, Աղէքսանդր
 իր բարեկամին սիրոյն համար ամենայն ջանք ըրաւ
 զՔաղղիա գոհացնելու և վերջապէս Հրկտեմբեր 2ին
 ստորագրուեցաւ 'ի Ռիչլիէոյէ և յօտար պետութեանց
 նուիրակներէն Բարիլա Բ դաշինք, որով Քաղղիա կը
 վերածուէր 1790ին սահմանաց, կորսնցնելով անկէ
 զՏիլէիվիլ, Մարիէնպուրի, Պուէլոնի դքսութիւնը,
 Սարըլուէի և Սարրի ընթացքը, Լանտօ, Լօդէրի ձախ
 ափունքը ('ի բաց առեալ զՎիսսէնպուրի), շէն Սա-
 վոյիս և Ժէքսի երկրին մաս մը . չէր կրնար պահասան
 պահել 'ի Մոնաքօ և պիտի կործանէր և պիտի զկա-
 րէնար կանգնէլ Հիւնէնիկ բերդերը : Որչտի որ ալ
 առնուածները մեծ երկիրներ չէին, սակայն անով
 Քաղղիա Հիւսիս-Արևելեան կողմէն անպատասպար կը
 մնար : Բաց ասկէ Քաղղիա պատերազմի ծախք պիտի

վճարէր 700 միլիոն Ֆր. 150,000 հոգուով բանակ մը պի-
 տի կերակրէր 7 տարի, որոնք Հիւսիսային և Արևելեան
 բերդերը պիտի բռնէին : Ասոնց հրամանատարը դաշ-
 նակիցք անուանեցին զՌուէլլենկոն : Այս երկրի դրա-
 ւումը երէք տարիէն վերջը ըստ կամաց դաշնակցաց
 կրնար վերցուել կամ տարիները նուազիլ : Մնացեալ
 դուռդերը անմիջապէս պիտի թողուին զՔաղղիա (1) :

Այս գաշանց վրայ ուրիշ յաւելուածներ ալ եղան .
 այսինքն Պետութիւնք միաբան պիտի աշխատէին վեր-
 ցնելու սևերուն առուտուրը . դարձեալ Սնդղիա կը
 պահանջէր որ իրեն վճարուին 1793 էն 'ի վեր կրած
 վաճառականական շխանները : Բնդ ամենը գումարելով
 Քաղղիայէն պահանջուած գումարը կ'ըլլար 1,500 մի-
 լիոն : Մարտի 20ի Յեղափոխութիւնը և Նաբոէնի
 անյազ փառասիրութիւնը ահաւասիկ պողաբերեր էր
 Քաղղիոյ այչափ դրամի և երկրի կորուստ, և որ մեծն
 է այնչափ անձանց մահը ընդ բոլոր Եւրոպէ :

Խորհրդարանի բացումը որ Սեպտեմբեր 25ին որո-
 շուած էր, Պետութեանց հետ գաշանց պատճառաւ
 յապաղեր էր մինչև Հոկտեմբերի 7ը, յորում վերջա-
 պէս կատարուեցաւ մեծ շքեղութեամբ և կեցեցնելով :
 Ստար վէհազանցմէ միայն Բրուսիոյ Թագաւորը ներկայ
 էր . Աւստրիոյ և Ռուսիոյ կայսերք երէք ամիս 'ի Բա-
 կը բնակութեանէն ձանձրացած արդէն մեկներ էին :
 Լուգոմիկոս տխուր բայց արժանաւայել խօսակցու-
 թեամբ մնացուց ներկայ վիճակը և ինչպէս բռնագա-

(1) Գաշանց ստորագրութեան օրը, երբ տուն դարձաւ Ռիչ-
 լիէօ դուա հոն իր բարեկամներէն զմասն, որոնք իրեն կը սպա-
 սէին : Կերպարանքը խոսվեալ և սյաղագունեալէր, ալու ընէր իւր
 տասուօք, ընկաւ գահաորակի մը վրայ, և հոն պանդխտեալ գութ-
 պը իր երկու ձեռքով զլուխը բռնելով « Գաշինք մը ստորագրեցի,
 հառաչեց, որուն համար պէտք էի զլսապարտ ըլլալ : Տիւմբօթիէ
 սը Հօրան . Խորհրդարանական վարչութիւն 'ի Քաղղիա . ԳԼ ԺԱ .
 Սակայն ամէնքը շունէին այս զգացմունքը ինչ որ ձեր դուքսը .
 և Ուէլլինկոն որ Քաղղիա երկար բնակութեամբ ժամանակակից
 նշանաւոր անձանց հետ կենակցութիւն ունեցեր էր, կը գրէր առ
 Տիւմբօթիէ, որ շատ քիչ հայրենասէր տեսեր էր 'ի Քաղղիա :

տուեր էր դաշնակցել օտար Պետութեանց հետ: « Պիտի տեսնաք դուք, պիտի տեսնայ նաև բոլոր Գաղղիա դքսացած մեծ վիշտս, բայց թագաւորին վարչութեան համար կարևոր էր այս որոշողութիւնը. պատուիրեցի որ այս տարի իմ եկամտէս մեծ մաս մը տէրութեան գանձին տրուի, և ընտանիքս ալ էրբ այս որոշողութիւնս իմացաւ, ինքն ալ զանազան նուէրներ ըրաւ: Ալ պատուիրեմ նոյնպէս նուազեցնել առանց խորութեան իմ պաշտօնէիցս և սպասաւորացս ծախքերը. և միշտ պատրաստ եմ մասնակցել այն զոհերուն զոր հարկը կը ծանրաբեռնէ ժողովրդեանս վրայ »: Այս արժանավայել, տխուր և վեհանձն խօսքերն անբաւ կեցցէնէրով ընդհատեցան. ապա Լուդովիկոս երգուընցաւ պահել Ղաշանց թուղթը: Որչափ որ տխուր էր դաշնակցաց պահանջներուն համար, բայց այս ընդունելութեան վրայ գոհ սրտով քաջուեցաւ 'ի Ղիւշլըրի ժողովրդեան կեցցէնէրուն մէջէն:

9. ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԻՔ Ի ՄԱՐՍԵՅԸ, ԵՒ ՍՊԱՆՈՒՄՆ ՊՐԻՒՆ ՄԱՐԱՋԱՆԵՒՆ: — Գաղղիոյ այսպէս խոնարհելուն միջոց, Հարաւային կողմի ժողովուրդքը մոռնալով ընդհանուր թշուառութիւնքը, կայսերականներէն իրենց վրէժը կ'առնուին սպանմամբ: Սպանութեանց առաջին նշանը Մարսիլիա տուաւ: Երբ Յունիս 25 ին Ուաթերլուի պարտութեան լուրը հասաւ, փողոցներուն մէջ զանազան խուճեր ձեւացան որոնք « Կեցցէ թագաւոր » սկսան գոչել, և երիտասարդ մը երբ կ'ուզէր զինուորի մը ձեռքէն զէնքը յափշտակել, սպաննուեցաւ. մէկէն ապրտամբութեան զանգակը հնչեց, և զօրաց քաղքէն դուրս քաշուելովը, ամբոխը տէր մնաց քաղքին, մտաւ կայսերականաց տուները, սպաննեց մէջն գանուողքը և տունէրը կողոպտեց: Ուրիշ գունդ մը զիմեց Նաբոլէոնի Յշիպտոսէն բերել տուած Մէմլուքներուն վրայ և զանոնք ջարդեց: Աւարառութիւնը և կոտորածը ամբողջօրը տևեց, մինչև որ աղքային պահապանք զէնք առին և ցրուեցին աւաղակքը:

Պրիւն մարաջախտը յու կամս Նաբոլէոնէն ընդուներ

էր Վարի կողմէն սահմանադրինն պաշտպանութիւնը. յետ Լուդովիկոսի մահց 'ի Գաղղիա փութով հնազանդութիւնը ըրեր էր և ընդունէր էր սպիտակ դրօշը. յետոյ իր հրամանատարութիւնը իր երկրորդին թողլով, Բարիզ կուգար: Աւինտոն հասած օրը, ոտք ելաւ ամբոխը և անոր դատաստանը պահանջեց: Քաղաքապետը զմարաջախտը իր պալատը ընդունելով, ներսէն ամենայն պատրաստութիւն տեսաւ դէմ գնելու, սակայն երկու հոգի գիշերը տանիքէն մարաջախտին սենեակը մտան և գնդակի հարուածով մը սպաննեցին և դիակը դուրս քաշքշտով, Հոռոզանոս նետեցին:

Որովհետք զօրավարը երբ Թուլուզի մէջ կը ջանար թագաւորականաց շփոթութիւնը հանգարտեցնել, անոնց կատաղութեան զոհ եղաւ: Ժողովրդեան մաս մը նորազանդներուն վրայ գիմեց, Լակարա զօրավարը զիրենք պաշտպանել ուղղելով սպաննուեցաւ:

10. ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻՆ ՈՐԻՆ. — ՂԱՏԱՊԱՐՏՈՒԹԻՒՆ ԼՍՊՏՏՈՒԹԵՒՆ: — Եթէ այս սպանութիւնքը առանց օրինաց և 'ի ձեռն ամբոխին կը գործուէին, խորհրդարանին մեծ մասը օրինաց ձեռքով զայն կը պահանջէր թագաւորէն և իր Պատասխանին մէջ կ'ըսէր որ ա՛յ շատ էր գթութիւնը և « Հարկ էր արդարութիւնը քալէցնել ուր գթութիւնը կանկ կ'առնուր, և դատաստանի արդար խտութեան մասնունին անոնք, որոնք այսօր ալ իրենց անպատուհաս մնալովը խրախուսեալ կը պարծին իրենց անպատուհաս մնալովը » . կը խոստանար ևս եռանդեամբ միաբանելու այս արդարութեան կատարման: Յիրաւի արդէն սկսեր էին խուզարկութիւնքը և քիչ վերջը դատաստանաց կը յանձնուէին կայսրութեան ամենայն նշանաւոր անուանք, որոնց մէջ առաջիններէն մէկն եղաւ Լապետուայէն: Տեսանք Լապետուայէնի Նաբոլէոնի հետ ինչպէս միաբանելը, որուն փոխարէն զօրավարութիւն ընդունէր էր 'ի կայսրէն: Յուլիս 24 ի Հրամանով դատասպարուած ըլլալով, ամենայն միջոց ունէր Գաղղիայէն փախչելու, սակայն դեռ զհայրենիս չձգած, ուղեց մտնել 'ի Բարիզ,

իր կինը և նորածին մանուկը տեսնելու համար: Ոստիկանութեան անձ մը որ հետը ծպտեալ մինչև 'ի Բարիզ ճանապարհորդէր էր, փութով իմացուց իր գալուստը, և բրուսիացի գունդ մը տունը սլաշարեց: Լապէտուայէտ անձնատուր եղաւ և փութով զինուորական ատեան մը կազմուեցաւ իրեն համար: Իր աշնուականութեան անունը և իր արի երիտասարդութիւնը անհամար բազմութիւն մը ձգէր էր 'ի դատաստանարանը, յորս կը գտնուէին նաև իշխանք և օտար քաղաքագէտք: Իրեն եղած հարցմանց պատասխանեց որ ստոյգ ինքը առ ուն հարկանելով իր աշնուական արիւնը և ամենայն պատիւ, գերագոյն համարէր էր հայրենեաց ծառայութիւնը: « Եւ կը յուսամ, կ'ըսէր, որ իմ յիշատակ բնաւ պիտի չզտրթուցանէ ատելութիւն և ամօթ իմ որդւոյս, երբ հայրենեաց ծառայելու հասանի: Ատեանը մահուան դատապարտեց զԼապէտուայէտ իբրև մատնիչ և ապստամբ: Սակայն շնորհուեցաւ իրեն դատաստանի կրկին քննութիւնը և այս միջոցիս իր մայրը և երիտասարդ ամուսինը զիմեցին 'ի Դիւլլըրի և Լուզովիկոսի շրջագայելու ելած ժամանակ ամուսինը արտասուօք գիմացը ինկաւ: Թագաւորը ճանչցաւ զտիկինն Լապէտուայէտ. « Տիկին, ըսաւ խիստ ձայնով մը, գիտեմ քու և ընտանեացդ զգացմունքը ինձի համար և կը ցաւիմ այս շնորհքը քեզ մերժելուս: Միայն բան մը կրնամ ընել ամուսնոյդ. ննջեցելոց պատարագ մը ըսել տալ իր հոգւոյն:» Երկու ժամ վերջը Լապէտուայէտ Ապէի բանտը ձգեց, և մահուան տարուեցաւ Կրքնէլի տափարակը: Յետ գրկախառն ողջոյնը տալու իր բարեկամներէն մէկուն, զինքը սպաննող գնդին գիմաց կեցաւ և ոտքի վրայ, աչուրնէրը ազատ « Նեաեցէք, ըսաւ, բարեկամք և նայեցէք չլքիպելու. » և անմիջապէս ինկաւ: Իր մարմինը Փէր-լա-չէզ գերեզմանոցը թաղուեցաւ, և հրաման չարուեցաւ դամբանին վրայ անունը գրել, բայց թէ պատին կողմը:

11. ՆԵՅ ՄԱՐԱԶԱՍԻՒՆ ԴԱՏԱՍԱՆԸ ԵՒ ԴԱՏԱԳԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ: — Լապէտուայէտի մեռած օրը Բարիզ կը բե-

րուէր բանտարգուելու նաև դարուս « քաջաց քաջը » Նէյ մարաջատը:

Ուստիկընի պատերազմէն ետքը Նէյ Բարիզ եկած էր և Յուլիս 9 ին ուղեով Զուլիցցերի անցնելու էր որ Աւստրիացիք սահմանագրուելը բանած էին և այն ատեն քաջուէր էր 'ի Սէնդ-Ալպան. հոն իր ամուսնոյն միջոցով իմացաւ 24 ին Հրամանը և դատապարտուիլը, որով իր կնոջ խորհրդով Պէսոնի դղեակը քաջուեցաւ, բայց հոն յայտնուելով (1), Քանդալի քաղաքապետին հրամանով բռնուեցաւ և Բարիզ բերուելով, նախ օտարիկանութեան պալատը փակուեցաւ և ապա փոխադրուեցաւ 'ի բանտ:

Ըստ Հրամանի Յուլիսի 24 ին, Նէյ պէտք էր զինուորական Ա. գնդին խորհրդէն դատուիլ, բայց իր մարաջատութեան պատուոյն համար, մասնաւոր ատեան մը կազմեցաւ, որուն նախագահ անուանեց թագաւորը զՄոնսէյ մարաջատը: Սակայն Մոնսէյ գեղեցիկ և արի թղթով մը առ թագաւորն, մերժեց դատաւոր նստիլ իր հին զինակցին (2). և պատերազմի պաշտօնեայն Կուլիոն ար Սէն Սիւր այս մերժման պատճառաւ դատապարտեց զՄոնսէյ երէք ամիս բանտարգուելութեան 'ի Համ դղեակը: Ուրիշ զինուորական ատեան մը

(1) Պատմագրացմէ ոմանք իր յայտնուելուն պատճառ եղիպտական դաշոյնը կը համարին, զոր իր ամուսնութեան օրը ընծայ ընդունել էր 'ի Նաբոլէոնէ և զոր անհոգութեամբ սրահի մը մէջ թողուցեր էր: Գիտողներէն մին ըսեր էր որ այս դաշոյնը կամ Նէյի էր և կամ Միւրպի:

(2) Կ'արժէ որ այս անուանաց յիշատակի արժանի թղթէն միայն կտոր մը յիշենք: « Զինչ, ես մարաջատ Նէյի վրայ վճիռ մը տամ. բայց, Տէր Աբբայ, ներեցէք որ հարցնեմ ձեր վէհափառութեան, որ արդեօք ո՞ր էին իր ամբաստանողք մինչ Նէյ կ'ընթանար պատերազմի դաշտերը: Ա՛հ, եթէ իրօտատան, եթէ դաշտակիցք կը մտնան Մոսքուայի իշխանին դէմ, պէտք է որ Գաղղիս մոռնայ Պէրէզինայի դիւցազնը: Ի Պէրէզինա, Տէր Աբբայ, վրկեց Նէյ բանակին մնացորդքը: Հոն ես ալ ազգականներ ունէի, բարեկամներ և զինուորներ, որոնք արդէն բարեկամք են իրենց զինուորին, և ես մահուան զրկեմ զայն, որուն այնքան Գաղղիսացիք պարտական են իրենց կեանքը, այնքան ընտանիք իրենց օրդիքը, ամուսինքը և հարբը... »

կազմակերպուած որուն նախագահն էր Ժուլիան մարա-
 ջախտը, և անդամք Մասէնա, Օթըրոյ, և Մորդէի մարա-
 ջախտները և ուրիշ երեք զօրավարք: Նէյ Նոյեմբեր 9 ին
 երեւեցաւ այս ատենին դիմաց: Բնաւ դատաստանարան մը
 այնքան հանդիսատես ունեցած չէ ինչպէս Նէյինը: Եւ-
 րօսպից ամեն կողմէն դիմեր էին իշխանք, քաղաքագէտք և
 հեաքքերիք, հոն էր նաև Մէդէոնիք իշխանը, Բրուսիոյ
 Օգոստոս իշխանը, Լորա Գասլըրի, և այլն: Մարաջախտը
 ազնուական կերպովը ամեն տեսանողաց վրայ կարեկցու-
 թիւն կը շարժէր: Իր փաստարանքն էին երկու Պերիէնե-
 ըը հայր և որդի և Տիւֆէն: Իրենց խորհրդովը մարա-
 ջախտը յետ կանոնաւոր հարցմանց, բողբեց որ ինքը
 Գաղղիոյ ատենակալ ըլլալով, ատենակալաց ատենը
 միայն կրնար զինքը դատել: Արդարև անխոհեմ խորհուրդ
 և բողբք. որովհետև ինչ որ ալ ըլլար, անհնար էր որ
 իր զինուց ընկերքը նաև բարեկամքը զինքը մահուան
 դատապարտէին, ինչպէս վերջը ցաւելով ալ կ'ըսէր Օ-
 ժըրոյ մարաջախտը: Ատենը անկարող ճանչցուեցաւ,
 և մարաջախտը պիտի դատուէր Ատենակալաց ատենէն:

Ատենակալաց դատաստանը բացաւ Ռիչլիէօ դուքսը
 ծանր խօսակցութեամբ մը. և հակաճառութիւնքը սկը-
 սան Նոյեմբեր 21 ին: Մարաջախտը ամբողջ հարցաբըն-
 նութեանց և դատաստանին միջոց վսեմ և հանդարտ կերպ
 մը ունեցաւ. զկայից մեջ զինքը ամենէն աւելի ամբաս-
 տանողը Պուրմոն զօրավարն եղաւ: Ամբաստանելոյն բա-
 րեկամք խորհուրդ ատուին դիմել Բարիդու անձնատրու-
 թեան ժի յօդուածին, որով ամենայն ոք գտնուած ՚ի
 մայրաքաղաքին, ազատ էր ՚ի հալածանաց, մարաջախ-
 տին ամուսինը այս բանիս համար առ Ուէլլինիգոն դի-
 մեց, սակայն անդիմացի զօրավարը հմուտ օրէնսդիտա-
 կան թղթով մը ցըցուց որ այն յօդուածը բնաւ Նէյի
 պաշտպանութիւն չէր (1): Պետութեան ընդհանուր

(1) Ուէլլինիգոնի պատաճ էր որ վրկեր այն զօրավարը որուն
 հետ ճակատ առ ճակատ կուրեր էր ՚ի Ուաթէրու, և իրեն մեկ
 խօսքը առ Լուդովիկոս մեծ աղբեցութիւն կրնար ունենալ, սա-
 կայն անդիմացի զօրավարը իր ամենայն կատարելութեամբ հան-
 դերձ չկրցաւ ունենալ այս վեհանախութիւնը:

գործակատարն էր Պէլլար, իր սովորական եռանդուն
 ճարտասանութեամբ նորոգեց ամբաստանութիւնը, և
 խօսքը լմնուց մահուան դատապարտութեամբ: Կարգը
 ատենակալաց քուէարկութեան եկաւ, որոնք 161 էին,
 և ահա 139 քուէ զինքը մահուան կը դատապարտէին, 17
 անուանարկ բանտարդերութեան և 3 հօգի քուէ չէին
 տուած: Որով ատենագլխիւրը մահուան վճիռը հրատա-
 րակեց և Պէլլարի առաջարկութեամբ Լէֆիօն ա'օնէօնի
 ալ վրայէն աւուուեցաւ:

Սակայն մահուան քուէ տուողներէն շատերը բռնա-
 դատեցին զՌիչլիէօ, և նա ինքնայօժար դիմեց ՚ի Ռիչլ-
 լըրի Լուդովիկոսէ ներուամն խնդրելու Նէյի համար:
 Լուդովիկոս հակամէտ երևեցաւ. բայց, կ'ըսէր, ընտա-
 նիքս պիտի զայրանան ինձ այսպիսի շնորհաց մը համար:
 Եւ պատմութեան արդարութեան համար պէտք է ա-
 ւելցնենք որ արքունեաց մեջ ամենէն անողորբին Ան-
 կուէմի դքսուհին էր, Լուդովիկոս թՁ ի դուստրը: Ե-
 այսպիս ահա Ռիչլիէօ չկրցաւ խնդրած շնորհքը ըն-
 դունել:

Նոյն միջոցին ատենակալաց ատենագլխին բանա գա-
 ցեր էր իմացնելու Նէյի իր վճիռը որ շատ սիրով լսեց,
 և երբ ատենագլխիւրը վճառն սկիզբը կ'ընթեռնուր «Մի-
 քայէլ Նէյ, դուքս Էլիսինկէնի, իշխան Մոսքուայի,
 ասպետ Ս. Լուդովիկոսի, մեծ-ըղթայ Լէֆիօն ա'օնէօնի,
 ասպետ Երկաթեայ Թագին, մեծ-խաչ Քրիստոսի կար-
 դին, մարաջախտ Գաղղիոյ, և այլն» «Շուտ անցիր
 տէր, ըսաւ, և աւելցուր՝ քիչ վերջը կտոր մը փոշի:»
 Երկրորդ օրը անհամար բազմութիւն մը ժողովուրդ Գրեկո-
 էր կրնէլն տափարակը, անոր համար Պետութիւնը
 չուզեց հոն տանիլ և ծածուկ Օպսերվադուառի դաւիթը
 տարաւ: Երբ զինուորները պատրաստ էին, ինքը հրա-
 ման տուաւ «Չինուորք, ուղիղ ՚ի սիրտ» ըսելով, և ինկաւ
 վեց գնդակ ընդունելով ՚ի կուրծս և երեք ՚ի գլուխ (1):

(1) Նոյն տարուան Գիտակ Բիւզանդեանը բաց ՚ի զանազան
 պարագաներ մահուան մասը այսպէս կը նկարագրէ. «Սամը
 իննին Մառեշալը երթալու ըլլալով մահապարտութեան տեղը,
 8

իր մարմինը թաղուեցաւ 'ի Փէր-լա-շէզ և իր գերեզմանին վրայ հրաման չարուեցաւ անուէր գրել (1) :

Լազէտուայէս ինչպէս Նէյ ալարդարև յանցաւորք էին օրինաց զիմաց և վճիռը չէնք կրնար կոչել անիրաւ. սակայն Պուրպոնեանց շահը և նոյն իսկ մարդկային զգացմունքը կը պահանջէր որ յետ դատապարտութեան ներուզին այնպիսի անձանց, որոնք բիւր անգամ հայրենեաց նուիրեր էին արիւննին պատերազմական դաշտին վրայ, և իրենց մուրիւր դժբաղդ պարագայից քան ինքնայոժար կամաց արդիւնքն էր: Եւ այս զանազան մահէրը մանաւանդ մարտախառնը՝ Պատմութիւնը Վերա նորոգման ճակատին վրայ մեծ արասներ պիտի նկարէ :

12. ՈՒՐԻՇ ԴՍՏԱՊԱՐՏՈՒԹԻՒՆՔ. — ԱՏԵՆԷՐ ԴՍՏԱԻՈՐԻ. — ՕՐԷՆՔ ՆԵՐՆԷՆՈՅ: — Միայն Նէյի մահուամբ չմնացան դատապարտութիւնը: Թագաւորականք այս չափ տարուան վրէժնին առնելու համար կը շարու նակէին իրենց խուզարկութիւնքը և դատասանները ընդդէմ զօրավարաց: 'Կրավօ' քաղցրութեամբը Վանտէացիքը հանդարտեցնելուն համար մահուան դատապարտուեցաւ: Կոմսն Լավալէդ Կայսրութեան թղթատանց տեսուչը մահուան դատապարտուեցաւ. բայց վճռոյն կատարուէր ուշացաւ, դատաստանը վճռաջինը (2) ատենին զրկուելուն պատճառաւ: Այս յապողումը Լավալէդ տիկինը միջոց առաւ և բանալ մտնէ

ձեռք տուաւ քահանային որ իրմէ առաջ ելլէ առապան նստի: Հասնելուն պէս մահապարտութեան տեղը զրկեց իր խոստովանաչայրը Հոն կը սպասէին իրեն քանի մը խումբ զինուորներու . . . որ զինքը թիւֆէնկով զարնէին պիտի: Ելաւ Մառէշալը կեցաւ զիմացին, կանչեց ամուր ձայնով « Չինուորներ, շատակ սիրտս, աղէկ նշան առէք »: Այս ըսելու ատենս ձախ ձեռքը հանեց շափան, և այժմ ձեռքը դրաւ կուրծքին վրայ . . . Օֆիշիալը հրաման տուաւ կրակ տալ. վար ընկաւ Մառէշալը մեռաւ . . . Մեռելը մնաց հոն գետինը քառորդ մը որ սէլիբ ընէ ժողովուրդը, ինչպէս որ զինուորական կանոնն է »:

(1) Յետոյ 1854 ի թ. Կայսրութեան ժամանակ իր մեռած տեղը պղնձէ արձան մը կանգնուեցաւ:
(2) Cour de Cassation.

ըզ ինքը իր ամուսնոյն տեղը մնաց. և Լավալէդ փախաւ 'ի Պալլիերա. մեծ եղաւ թագաւորականաց շփոթութիւնը. տիկինը յետ վեց ամիս բանտուելու ազատ ձգուեցաւ: Այրիւ 6 ին Տրուս ներկայացաւ Բարիզու զինուորական ատենին զիմաց և ինքզինքը պաշտպանեց, ըսելով որ Նաբոլէոնի ծառայութեան մէջ մնացած ըլլալով, որ օրինաւոր կայսր էր Էլզաբի, պէտք էր անոր հրամանացը հնազանդիլ. և հաղիւ մահուանէ ազատեցաւ, ինչպէս նաև Գամպոն: Ետըդրան զօրավարը Լիլի ատենէն մահուան դատապարտուեցաւ, Պոննէր ծեր զօրավարը պատուէն ինկնալու և 10 տարուան բանտի . Միելէոն իր հազարապետը հրացանի բռնուեցաւ, նոյնպէս նաև Մուզոն Տիւվէրնէ 'ի Լիոն: Գատապարտուեցան նաև մահուան շատ մը զօրավարք, որոնք արդէն Գաղղիայէն ելեր էին: Թագաւորականք իրենց վրէժխնդրութեան միջոց հանեցին նաև Սէն Տրենէն Լուի Պոնաբարդի անդրանիկ որդւոյն մարմինը, զոր ժողովըրդապետ մը ամբիօփեց և թաղեց իր եկեղեցւոյն մէջ:

Որպէս զի այսչափ դատուեալներու հասնել, խորհրդարանը օրէնքով ամեն վիճակի մէջ դատաւորի արեան մը հաստատեց վեց անձանցմէ կազմեալ, որոնցմէ մին զինուորական աստիճան մը պիտի ունենար և ոչ նուազ քան զհազարապետ, և ասոնց ամենայն իշխանութիւն կը տրուէր քննել ո՞ր և իցէ քաղաքական նպատակաւ եղած յանցանքներ: Այնքան մեծ էր իշխանութիւնը որ Գաւաւորին վճռոյն համար չէր կրնար զիմել մէկը առ վճռաջինը ատենանը, և թագաւորը անոնց միայն կրնար ներել, զորս ինքնին դատաւորը կ'առաջարկէր:

Անգամեւի խորհրդարանին (1) մէջ ալ երեսօխոխաններէն շատերը վրէժխնդրութեան հոգին աւելի կ'ուղէին մղել և Տըլա Պուրտոնէ կոմսը կ'ուղէր Յուլիս 24ին Հրամանին ցանկը ընդարձակել և մշտնջենաւորապէս պարտել Պոնաբարդ ընտանիքը: Սակայն թագաւորը հա

(1) Լուզովիկոս այնքան հասնած էր 'ի սկզբան այս խորհրդարանին որ զայն Անգամեւի անուանած էր:

ւան չէր և Ռիչլիէօ արդէն մեծապէս զայրացած Լապէտաւայէսի և Նէյի գատապարտութեամբը, 'Նեբէլոյ օբնիմը անաջարկէց խորհրդարանին: Մայրաշեղ թագաւորականը իրենց փաստաբանին՝ Գորպիէրի ձեռքով բողոքեցին: Կ'ուզէին որ տարագրելոց ինչքերը յափշտակուին և դատափետուին այն ամենքը որոնք Նաբոլէոնի հնազանդէր էին նախ քան զՄարտ 22, և մշանջենաւորապէս բանտուին ամենայն արքայասպանը, որոնք Հարիւր-Աւուրց մէջ պաշտօն մը ունեցեր էին: Լուգովիկոս միայն ընդունեցաւ որ Նաբոլէոնի ընտանիքը բնաւ չմտնայ 'ի Գաղղիա, բայց չուզէց զիջանիլ միւս յօգուածներուն: « Ինչպէս գատապարտեմ այն անձինքը, կ'ըսէր, որոնց արդէն ներեր է Լուգովիկոս ժՉ »: Երեսփոխանաց մեծագոյն մասը հնազանդեցաւ իր կամաց ինչ որ նոր խուզարկութեաց վերաբերեալ էր, բայց արքայասպանները մըշանջենաւոր արքորի գատապարտեցին:

Քիչ օր վերջը որոշուեցաւ որ Յունուար 21ը որ էր Լուգովիկոս ժՉի մահուան օրը, աղքային սգոյ օր ըլլայ, և դամբանարանը շինուին Լուգովիկոսի ժՉի, Եղիսաբէթի, Մարի-Անդուանէթի, Լուգովիկոս ժԷի և Սնկիէնի դրսին:

Մ ի ա պ ե տ ու թ ի ւ ն ք յ Ե ւ ը ո պ ա

- 1. Բրուսիա. — Ազատութեան ոգիները. — Երայն:
- 2. Բրուսիա Գաղղիոյ դէմ կը զինի: — 3. Լանսպեր և Լանսպոյրմ գիւտորոշիւք: — 4. Ազատական մասը կը յայրանակէ 'ի Բրուսիա. — Դաշնակցորիւն ընդ Ռուսիոյ: — 5. Սանմանադորոշիւք 'ի Վերմանիա: — 6. Տօն 'ի Վարդպուրկ. — Սպանուորիւն Գոյցեկուէի: — 7. Դաշնաժողով Գարրուպատի և Վիենայի. — Մազաժողով 'ի Յրաքֆորդ. — Լրումն կարգաց Գերմանական դաշնակցութեան: — 8. Աւստրիա. — Յետիւ տարիները: — 9. Փրակ կիսկոս և Մեդիսերը. — Իրենց փարչորիւնը յԱւստրիա և յօտար կանանցները: — 10. Մագդիա: — 11. Արքատորիւն. — Երկրորդական յոշմունք: — 12. Ման Գերոց Գի: — 13. Ռուսաստան, Աղերսանը: — 14. Արքայաժողով Էստաշարեյի: — 15. Ազատականք. Տըգագ: — 16. Սպանութիւն Պերիի դրսին, Վիլլէյ պաշտօնարան: — 17. Ման Մեծիկ Նաչոյեանի 'ի Ս. Հեղիկէ.

1. ԲՐՈՒՍԻԱ. — ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՈԳԻՆԵՐԸ. — ԵՐԱՅՆ: — Որչափ որ Բրուսիա երկրորդական պետութիւն մը երևցեր էր Նաբոլէոնի դէմ նախկին դաշնակցութեանց միջոց, սակայն յետին կռիւներուն և կայսրութեան անկման ժամանակ զիջաւոր պատճառներէն մէկն եղած էր, և Փրեդերիկոս Գուլիէլմոս բռնադատեալ թերևս այնպիսի ընթացք մը բռներ էր, որով յետոյ այնքան

մեծութեան հասաւ: Ի սկզբան միշտ անորոշ իր խորհրդոց մէջ, մերթ Մարտիկոսի և մերթ Ալեքսանդրի կողմը հակեր էր, մինչդեռ ժողովրդեան մեծ մասը ազգային անկախութեան և գերմանական միութեան կը հառաչէր: Փրեզերիկոս Գուլիէլմոս կ'ուզէր ընդարձակել իր սետուժեան սահմանները, բայց առանց որոշ յայտնելու իր մտածութիւնը, և հպտակելով միշտ զօրագունին: 1807 ին հասարակաց ոգին գոհացնելու համար ուզէր էր զՀարտընպէրի պաշտօնարանին գլուխ դնելու, սակայն Մարտիկոս դէմ կեցեր էր, զՀարտընպէրի միշտ իր խորհրդոց թշնամի գտած ըլլալով: Թաքաւորը այն ատեն կոչեց զՇրայն, որուն ազատական ոգին թէպէտ և ծանօթ էր, սակայն Մարտիկոս լռեց առ ժամ: Շրայն պաշտօնարանին գլուխ անցնելով վարչութեան մէջ փութով սահմանագրական ձև մտուցեր էր, վերցուէր էին կալուածատիրական առանձնանորհուժեանք. գանձը լաւագոյն վիճակի մէջ կը գրուէր և զինուորութիւնը նոր եռանդ մը առեր էր: Այս միջոցիս կազմուէր էր Միւսթիւն Առաքիւնիւն (1) յանդուգն ընկերութիւնը, որուն նպատակն էր գերմանական հայրենեաց ազատութիւնը: Որչափ որ ընկերութիւնը ծածուկ էր, սակայն փութով հռչակուէր և տարածուէր էր, և թէպէտ Մարտիկոս զայն կը լուծէր 1810 ին, բայց ընկերութիւնը շարունակեց կէս մը ազգային և կէս մը յեղափոխական ոգւով:

Շրայնի ազատական գաղափարքը Փերմանիոյ ամեն կողմ ոգիները վառեր էին, անտանելի կերեւար անկէ վերջ Գաղղիոյ լուծը կրէլ, որ իբրև գերույ մը հետ կը վարուէր ընդ Բրուսիոյ: Շրայն դիմանալով որ Գուլիէլմոս Փրեզերիկոս իր առած յուզման պատճառաւ շուտ րէր էր Գաղղիոյ դիմաց, խնդրեց հրաժարականը և քաշուեցաւ: Մարտիկոս ասով գոհ չէր եղած, զինքը թշնա-

(1) Tugendbund. Այս ընկերութեան հիմնողն եղաւ երկուստարդ իշխանաւոր մը Պարտըլէպէն և զլիւսւոր անձանց մէջ կը գտնուէին նաև Կնայզէնաւ և Կրոլման զօրավարները: Կը կոչուէր նաև Միւսթիւն Առաքիւնիւն և Բարոյսիւն:

1808
16 Դեկ.

մի հրատարակէր էր Գաղղիոյ, երկիրները գրաւեր էր, պարտեր էր ի Բրուսիոյ և պատուիրէր էր զինքը բռնելու:

Սակայն այս հալածմամբ Շրայնի անունը աւելի սիրելի էլէր էր և եթէ իր չափազանց մղէլով մեծ օգուտ մը չէր քաղած, հիմայ իր անունը իբր զոճ մը հայրենասիրութեան, աւելի տարածել տուաւ իր գաղափարները:

Գուլիէլմոս Փրեզերիկոս նորէն հրաման խնդրեց զՀարտընպէրի կոչելու վարչութեան գլուխ և Մարտիկոս զինքաւ, Հարտընպէրի ջանաց տուրքերու նոր կարգեր հաստատել. գանձը յետին աղքատութեան մէջ էր. Բրուսիա բաց յիւր բանակէն պիտի պահէր նաև այն գաղղիացի զինուորները, որոնք Օտէրի վրայ բերդերը կը պահպանէին: Հարտընպէրի կը ջանար վաճառահանութիւնն ալ կենդանացնել, էրբ յանկարծ Մարտիկոսի հրաման մը արգիլեց իրեն Անգղիոյ և Միացեալ Նահանգաց հետ վաճառականութիւն ընել: Ուրիշ հրամանով մ' ալ ստիպէր էր այրել շտեմարաններու մէջ գտնուած որ և իցէ անգղիական ապրանք: Ամբողջ Փերմանիա և Բրուսիա իր յետին աղքատութեան և խեղճութեան մէջ իրաւունք ունէր բռնակալութիւն աւուանելու Մարտիկոսի հրամանները: Սակայն ճար չկար, անկարելի էր յաղթել կայսեր յամառութեան, և կամքը կատարուեցաւ:

Փրեզերիկոս Գուլիէլմոս իր ամեն քաղաքական թերութեամբք հանդերձ, ունէր սրտի բարութիւն մը որով մեծապէս կը զգար ժողովրդեան վիշտը. իր այս ամեն դաւնութեանց վրայ աւելցաւ նաև Լուիլայ թագուհւոյն յանկարծական մահը 35 տարուան, զոր մեծապէս կը սիրէր: Բոլոր Բրուսիա և բոլոր Փերմանիա լացաւ թագուհի մը զոր կը սիրէր և կը յարգէր իր ազատասիրութեան, բարեսիրութեան և ազնուական շքամանց համար:

2. ԲՐՈՒՍԻԱ ԳԱՂՂՈՅ ԴԵՄ ԿԸ ԶԻՆԻ: — Երբ Մարտիկոս 1809 ին Սպանիոյ դէմ աննպատակ պատերազմի զբաղէր էր, և էրբ Աւստրիա և Միւսթիա զկայսրը աւելի շուարեցնելու համար իրենք ալ թշնամութիւնը սկսեր

էին, 'ի Բրուսիա ալ զինուորական գլխաւորք՝ Պլիւսըր, Անայդէնաւ և Ռուդիկէր ընդդէմ իսկ կամաց Թագաւորին ջանացեր էին ապստամբութիւն մը հանել: Եիւզնդապետը Օգոստոս 20 ին հիւսարներու գնդի մը գլուխ կեցած, յանկարծ մեկնէր էր 'ի Պէռլինէ, Աւստրիացոց հետ միանալու համար, և Փրեդերիկոս Գուլիէլմոս Պրուսիայէն-Էլզսի դուքսը՝ կամուտը զօրք կը ժողկէր 'ի Պոհնմիա, որոնք իրենց զիրենք՝ Լեգէոն Վեֆերդու-Բեան անուաներ էին: Բոլոր Բրուսիոյ մտադրութիւնը այս երկու զօրավարաց վրայ դարձաւ. ամենքը կը մղէին զթագաւորը ժողովրդեան եռանդեան հետեիլ, պատեւրազմի պաշտօնեայն Եարնհորսդ զօրավարը՝ նոյն խորհուրդը կուտար իրեն, բայց գանձը հասեր էր, 50,000 էն աւելի զօրք չկար և երկար ժամանակ կարևոր էր պատերազմի հանդերձանքը անսելու համար: Պլիւսըր իր բովանդակ էութեամբ կ'աշխատէր Գաղղիոյ նոր նոր թշնամիներ յարուցանելու, Պլիւսըր որ ժամանակիս ժողովրդական եռանդան և կրից յայտարար մը կրնար համարուիլ, և զոր արբուհիքը վախնալով հանդերձ կը շոյէր, Պլիւսըր սեղապի կը գրէր առ Թագաւորը աննման համարձակութեամբ մը, տրտնջալով որ այսպէս ազատութեան առիթը կը կորսնցնեն, և հրաման ինդրելով երթալ օտար գրօշի մը տակ մեռնիլ, փոխանակ վկայ ըլլալու Բրուսիոյ դահուան անկման: Սակայն Սպէնսպէրկի, Էքսիւ-Հիւ - Էյպսպըրկի, Էսլինկի և Վակրամի յաղթութիւնները և Վէննայի դաշինքը լռեցուցին այս ձայները և նորէն տխուր լռութիւն մը պատեց բովանդակ Բրուսիոյ վրայ: Թագաւորը զարհուրեալ Նարոլէոնի յաղթութիւններէն և որ իցէ կասկած մը չտալու համար մահուան դատապարտեց Եիւզնդապետը և Պրուսիայէն-Էլզսի դքսին կալուածները դրաւեց:

Այս պատերազմաց յաջորդէր էր Մոսքուայի արշաւանքը, յորում Բրուսիա ստիպուեր էր 20,000 զօրք օգնել, բանալ իր բերդերը և զօրաց կերակուր հոյթայութել: Յայտնի է այսպիսի ոտնակոխութիւն մը որքան աւելի գրգռեց զհայրենասէրս, մանաւանդ որ Երայն

Արեքսանդրի քով քաշուած իր գրութիւններով աւելի կը գրգռէր զանոնք և կրկին տպագրելով Սուդի Ոգի Ժամանակին գրուածքը բոլոր Բրուսիա ոտք հաներ էր: Ծանօթ է ընթերցողաց Գաղղիացոց 'ի Մոսքուա կրած միանալին, և այս մըտքը ահագին պարտութեան մը ձև կ'առնուր եթէ բոլոր Գերմանիա ոտք ելլելով խափանէր կամ վտանգէր Գաղղիացոց նահանջը. սակայն Փրեդերիկոս Գուլիէլմոս չէր կրնար իր դաշնակից բայց բռնաւոր իշխանը Թողուլ և Երայն անսելով որ անկարելի էր համոզել զթագաւորը, երկրորդական միջոցներու գիմեց և Չարին նամակ մը գրել տուաւ առ Եորք զօրավարը, որ Բրուսիոյ զօրաց հրամանատարն էր Նիէմէնի վրայ. և յորդորեց Թողուլ Գաղղիոյ կողմնակցութիւնը. նոյն յորդորները կրկնեց իրեն նաև Տիէպիլ զօրավարը՝ Բրուսիացի տեղապահ-հազարապետի մը ձեռքով: Եորք ընդերկար տարակուսեցաւ. հայրենեաց ազատութիւնը և զինուորական պարտքը կը կուռէին սրտին մէջ. յետինս յաղթուեցաւ և Եորք քիչ վերջը զօրաց կը հոգալէր որ «Գաղղիացոց բանակը Աստուծոյ վրէժնորի ձեռքէն ջախջախուեր էր. ժամանակ է մեր անկախութիւնը ձեռք ձգելու Ռուսաց հետ միանալով, ո՞վ որ հայրենեաց ազատութեան համար կ'ուզէ կեանքը տալ ինծի հետ միանայ, և ո՞վ որ չուզէր, Թող մնայ. . . . Թէ որ յաջող էր մը ունենամ, Թերևս ներէ ինծի Թագաւորը. իսկ եթէ վրիպիմ, գլխապարտ եմ. որ թէ կատարուի, կը յանձնեմ բարեկամացս իմ կ'ինս և տղաքս.» Այս խօսից ուրախութեան ծափահարութիւնք յաջորդեցին զօրաց կողմանէ, և բոլոր Գերմանիա իբրև ազատարար մը ողջունեց այն զօրավարը որ կը Լքանէր իր զինուորական պարտքը:

Գերմանական ժողովրդոց ատելութիւնը ընդդէմ Գաղղիացոց այն ատեն աւելի դուրս ցատքեց, և որչափ որ Մաքսիմիլիան և Միլերա կը քաշուէին, այնքան կ'առաւելուէին թշնամութիւնք: Այս ոգին աւելի ստատիկ էր Արևելեան Բրուսիոյ մէջ որ քանի մ'անգամ ոտնակոխ եղեր էր, և ըստ սանց ակնաւոր գաղղիացի գրէն

մը (1), իր ժողովուրդը որ 1807 ին հինգերորդ մասին վերածուեւեր էր իր քաղաքացի և արտօրէից աւերմամբ՝ հազիւ սկսեր էր շունչ առնուլ, երբ Նաբոլէոնի բանակը ծանրաքայլ զայն կարեց Ռուսաստան երթալու համար, ուտելով, յափշտակելով առանց վճարքի մը, և զայն նորէն հասոյց ահաւոր աւերածի մը:

3. ԼՍՏՏՎԵՐ ԵՒ ԼՍՏՍՊՈՒՐՄ ԶԻՆՈՒՈՐՈՒԹԻՒՆՔ: — Գուլիէլմոս Փրեզերիկոս Եօրքի ինքնօրէն գործը լսելով, մեծապէս աագնասպեր և զայրացեր էր: Գաղղիոյ զեապանը 'ի Պէռլին՝ Սէն Մարսան, կը պահանջէր որ անմիջապէս Եօրք դատապարտուի: Թագաւորը և Հարթնայէրկ զարհուրած հնազանդեցան, Եօրքի տեղ Քլայագ զօրավարը անուանուեցաւ, և Հայֆէրտ իշխանը Բարիզ ղրկուեցաւ Նաբոլէոնի դիմաց իրենք զիրենք արդարացնելու համար: Փրեզերիկոս և Հարթնայէրկ միտ այն յուսով որ այս ամենայն հպատակութեանց փոխարէն հարկ էր որ Բրուսիոյ սահմանքը ընդարձակուին, չէին ուղեր զայրացնել Ղնաբոլէոն. իրենց հօգը աւելի Բրուսիոյ համար էր քան բոլոր Գերմանիոյ, որուն համար կը ճգնէր մասնաւորապէս Շրայն:

Եօրքի գործը իր հետեանքներն ունեցեր էր. Պուլով զօրավարը իր գլխաւորին օրինակին նմաներ էր, և երբ Եօրք, որ միանգամայն Բրուսիոյ դաւառին կուսակալ էր, ժողովուրդ էր երեսփոխանները, իր պաշտօնը կէցուցութեան լուրը հասաւ. ժողովքը զայն արհամարհեց, և Եօրք խորհրդարան մտած ժամանակ, ամենը ծափահարութեամբ ոտք ելան: Աղէքսանդր Տոհնա նախագահին հրամանով, Եօրք խոստացաւ երթալու և կուտելու Գաղղիացուց հետ, և ժողովքը փութով սահմանեց Լանդէր և Լանդսդորֆ զինուորութիւնքը կարգադրելու:

Լանտվէրի մէջ կը մանային ամենայն քաղաքացիք որոնք կարող էին զենք կրելու 18 էն մինչև 45 տարուան. բաց 'ի յանցաւորաց դատաստանի և կրօնից պաշտօնեանե.

(1) Գնդապետն Շարրա:

րէ: Եթէ նախ կամաւոր ներկայացողք չբաւէին այն ատեն քուէ կը քաշուէր: Լանտվէրը պարզ նշանադրեստ մը ունէր, պետութեանէն կ'ընդունէր իր զէնքը՝ պաշարը, հասարակութեանէն իր հանդերձանքը և վերարկուն: Իսկ իր զգեստը իր ծախքովը պիտի ունենար թէ որ շատ աղքատ չըլլար: Լանտվէրը հետեակ էր և ջոկասներ և դունդեր կը բաժնուէր, իրենց սպայք և զօրավարք իրենց մէջէն էին և թագաւորը բաց 'ի ջոկատի գլխաւորներէն, միւս աստիճանի զօրավարաց ընտրութեան մէջ ամենեւին ազդեցութիւն չունէր: Լանտվէրը միայն պատերազմի ժամանակ թռչակ կ'ընդունէր և դաւառէն դուրս պիտի չելէր:

Իսկ Լանտսդորֆ կը կոչուէին վաթսուէն վար դանուող անձինք, որոնք ոչ բանակին և ոչ Լանտվէրի մաս կը կազմէին: Լանտսդորֆ այն ատեն միայն կը ժողովուրդ էրը թշնամին դաւառին մօտեցած ըլլար. փութով ձեռուընին հրացան, սուր, կացին, մանդաղ և ուր և իցէ գործիք մը, կը ջանային թշնամույն բանակին պաշարները արգելուլ, կամ բանակներուն ետեւէն եկող յափշտակչաց դունդերը ցրուել: Քիչ ատենուան մէջ ապահով էին 60,000 հոգուով բանակ մը ունենալու:

Ժողովքը որոշեց նաև ձիաւոր դունդեր կազմելու, որոնք ձեանան կամ սեպհական և կամ դաւառաց ծախքով: Յետոյ աղերս մ'ալ ուղղեց առ թագաւորը, ապահովցնելով զինքը իր հաւատարմութեան զգացման վրայ և թէ վտանգին մերձաւոր վախէն ստիպուեր էին այսպէս ինքնօրէն գործելու:

Մի և նոյն միջոցին Փրեզերիկոս Գուլիէլմոս ալ վախնալով որ առանց բանակի չմտայ, Շլէզիա անցեր էր ուր դեռ 12,000 հոգուով բանակ մը ունէր և յանձնէր էր Շարնհօրսք զօրավարին, որ իր հանձնարով և զինուորական կարգապահութեամբ մեծ անուն ունէր, կարգաւորելու բանակը: Փութով կամաւոր զինուորաց դունդեր ձեացան, ամենայն պատանի 18 էն 20, որ զինուորագրութեան ժամանակ աղատած էր, հիմա 'ի բանակը կը կոչուէր:

4. ԱՅՁՍՏԱԿԱՆ ՄԱՍԸ ԿԸ ՅԱԸԹՅԱՆԿԻ Ի ԲՐՈՒՄԻՍ. — ԳԻՇՆԱԿՅՈՒԹԻՒՆ ԸՆԳ ԲՈՒՄԻՍՈՅ: — Նարդէննի սիրտը անհանդարտ էր այս զինուորական հանդերձանաց վրայ և Եւգենիէոս իշխանին պատուիրեց զայն արդիւնէլ տալու, միանգամայն իր Պսակի ճառին մէջ բնաւ խոստմունք մը չէր տեսնուէր Բրուսիոյ համար՝ նոր աշխարհունի հասաւ Բրուսիական դաւառին երեսփոխանաց աղերսը. որչափ որ թագաւորը մեծ ցրտութեամբ ընդունեցաւ զինուորակը, այսու հանդերձ միւս կողմանէ ալ մեծապէս աժգոհ՝ որ յետ այսչափ կրելու Նարդէննի համար բնաւ վարձատրութիւն մը չէր ունեցած, որոշեց Ռուսիոյ հետ դաշնակցել: Կայսրը ՚ի սկզբանէ իրեն հաւատարիմ բարեկամ տեսնուէր էր, և դաշինքը ստորագրուեցաւ երկու պետութեանց մէջ ՚ի Քալը:

1813
23 Փետր.

Թագաւորը Մարտ 17 ին հրատարակեց այս դաշինքը պատերազմական ոգւով մը, զոր բոլոր Գերմանիա ծափահարութեամբ ընդունեցաւ: Փրեզերիկոս Գուլիէլմոս անմիջապէս պատուիրեց նաև որ ամեն կողմ լանտվէրք և լանտգուրմք ժողովուրին. և թշնամւոյն մտտեցած ժամանակ գիւղորէից և դաշտաց բնակիչք ամենայն ինչ թէ շէնք թէ պարէն աւերեն և քաղաքները քաշուին: Պետութիւնը վրան կ'առնէր իրենց նսանները հատուցանելու:

Որչափ որ Փրեզերիկոս Գուլիէլմոսի հրամանքը իր երկրին համար էին, սակայն բոլոր Գերմանիա միացաւ Բրուսիոյ հետ: Ամենին նոյն ցեղէ էնք, կ'աղաղակէին, միեւնակ կուռինք: Ամենուն բերանն էին Քէօսնէրի հայրենասիրական երգերը՝ և Ֆիխդ իր դասախօսութեանց մէջ սրբազան պատերազմը կը քարոզէր:

Նարդէննի գիմաց բանակ մը չէր ինչպէս յէնա, այլ ամբողջ ժողովուրդ մը պատրաստ կուռելու մինչև ցլետին կաթիլ արեան, մինչև ցլետին թիզ մը երկիր: Բանակը 33,000 զինուորէ փութով 128,000 ի հասաւ. հակառակ ամենևին կարծեաց Նարդէննի որ լսելով Բրուսիոյ ոտք ելլելը կը համարէր որ 60,000 էն աւելն

չէր կրնար զօրք ունենալ: Արդեօք այս ամենայն պատրաստութիւնք ինչ արդիւնք ունեցան, յայտնի է լայպցիկի պատերազմով զոր պատմագրացմէ ոմանք « պատերազմ ժողովրդոց » կոչած են, որ տեւեց երեք օր (16, 17, 18 Հոկտ. 1813) և ՚ի գլուխ հանեց Նարդէննի Ռուսիա սկսած պարտութիւնը: Նարդէնն բռնադատուեցաւ ետ դառնալու, անցնել նորէն Հռենոս և զգուշանալ իր սեպհական դաւառաց, հետը կրելով ամեն ոտնակոխ եղաց դաւառաց անկէքը, յորս բնակիչք և բնակութիւնք առ հասարակ կ'ողբային իրենց աւերը և նստար:

Այսպէս Բրուսիա՝ Գերմանական ժողովրդոց գլուխ կ'անցնէր, և անկէ ետքը ամեն փոքրիկ պետութիւնք ապաւէն մը կը փնտուէին իր քով: Լայպցիկի պատերազմէն անդին իր պատմութիւնը դաշնակցաց պատմութեան հետ կը միանայ, որոնց հետ միաբան տիրելով այն ամեն բերդերուն որոնք Գաղղիոյ ձեռքն էին, անոնց հետ անցաւ Հռենոսը և Աղէքսանդրի հետ մտաւ ՚ի Բարիդ: Յետոյ Վեննայու արքայաժողովոյն մէջ Բրուսիա դեռ աղատական գաղափարներով զուարթացած, որոնք իրեն փրկութեան առիթ եղեր էին, ամենայն կերպով պաշտպան եղեր էր աղատական սահմանադրութեանց և ինքն ալ նոյնը կ'ուզէր փորձով ցուցնել: Իսկ թէ Բրուսիա ինչ շահեցաւ ՚ի Վեննա և թէ ինչ աղքեցութիւն ունեցաւ երկրորդ անգամ Բարիդու արշաւանաց մէջ, արդէն տեսնք:

5. ԱՆՃՄՏԱԿՈՒԹԻՒՆՔ Ի ԳԵՐՄՏՆԻԱ: — Հազիւ Վեննայի արքայաժողովը լինցեր էր, ամենը կը սպասէին խոստացեալ սահմանադրութեանց: Պետութեանցմէ շատերը, իրենց վտանգին միջոց գրգռեր և զգուշէր էին աղբային հօգին, բայց վտանգն անցնելով, ինչպէս նաև Բրուսիա, առջի բրած խոստմունքնին անխորհուրդ կը տեսնէին: Շատերուն յոյսը գերմանական աւազաժողովոյն վրայ էր. առաջին անգամ գումարումը եղեր էր ընդ նախագահութեամբ Աւստրիացի Պուոլ-Շաւէնդայն նուիրակին, որուն յաջորդեց յետոյ 1823 ին

պարեն Մընիս-Պէլլինի հաւաքէն : Մէդէնիք ամենայն հընարք գործածեց որ Աւագաժողովը մանր և առանձնա նահանգ գործոց զբաղէրով ժամանակ չունենայ հիմնական որոշողութեանց վրայ մտածելու : Գարձեալ ըստ օրինաց , առանց միաձայն հաւանութեան անկարելի էր ասանկ մեծ որոշողութիւններ ընել : Միայն քանի մը իշխանք խոսամունքնին պահեցին : Կարօլոս Աւգոստոս՝ Սաքս Վայմարի գիտնական դուքսը , առաջինն եղաւ որ իր երկրին սահմանադրութիւն մը տուաւ . միայն մէկ խորհրդարան կազմեալ կալուածատէրներէն , քաղաքացւոցմէ և շինականներէ : Նասաւի դուքսը արդի սահմանադրութեանց նման Գաշանց թուղթ մը հրատարակեց , բայց ոչ այնչափ ազատական ինչպէս Սաքս Վայմարինը : Հաննովեր և Հէսսե Գասսել ալ սահմանադրութիւնք ունեցան , բայց կը պահուէին դարձեալ շատ մը կալուածատիրական օրէնքներ : Ի Սաքսոնիա արդէն Փրեզերիկոս Աւգոստոս իր քաղցր և սահմանադրական վարչութեամբ սիրելի եղած էր ժողովրդեան : Պաւլերայի թագաւորը Սաքսիմիլիանոս Յովսէփ , նախանձորք Բրուսիոյ թագաւորին , և ցանկացող Գերմանիոյ երկրորդական աէրութեանց գլուխ կենալու , ուղեց ազատութիւնը իրեն նպաստ աւնելու . և մինչ Նաբոլէոնի ժամանակ չէր ուզած Գաղղիոյ սահմանադրութեան ձևն ընդունիլ , 1818 ին ինքը սահմանադրութիւն մը տուաւ : Բայց այս սահմանադրութիւններէն ոմանք պարզ անուամբ էին . և շատ անգամ խորհրդարանին առաջարկածները կը ջնջուէին աւագաց ատենէն : Համալսարանի ուսանողաց ազատական ընկերութեան հակառակ , աշնուականք ալ ուրիշ ընկերութիւն մը կազմեցին Շլեսա Կաթայ (1) անուամբ , որուն նպատակն էր չին կարգերը պահպանել :

6. ՏՕՆ Ի ՎԱՐԴՊՈՒՐԿ . — ՍՊԱՆՈՒԹԻՆ ԳՈՂՅԵՊՈՒԷԻ : — Ազատականք յուսացեալ ազատութիւնը չստանալով , բռնութեան և ծածուկ միջոցներու դիմեցին , և

(1) Adelskette.

երկու նոր ծածուկ ընկերութիւնք կազմուեցան , որոնց նպատակը զթշնամին վանել չէր ինչպէս Գուկէնպուունտինը , այլ ատելութիւն ընդդէմ թագաւորաց և իշխանութեանց : Այս ընկերութեաց անուանքն էին Ագադեմական ժողով (1) և Արմինիա , որոնց հնոցբը՝ համալսարաններն էին :

Յամին 1817 Հոկտեմբեր 18 ին հինգ հարիւր աշակերտք Եէնայի , Հալե և Լայպցիկի համալսարանից , և քանի մը ուսուցիչք ուղեցին ՚ի Վարդպուրկ նորաղանդութեան երրորդ հարիւրեակը և Լայպցիկի պատերազմին տարեդարձը հանդիսով կատարել : Հոն յետ կէս մը կրօնական կէս մը քաղաքական հանդէսներու , ներբողներ խօսուեցան Լուտերի , Լայպցիկի պատերազմին և Գերմանիոյ ապագայ յուսոյն վրայ : Խարոյկ մը բարձրացուցին որուն մէջ այրուեցան շատ մը դրբեր և իշխանութեանց նշանակներ , ինչպէս գաւազան և այլն : Պէտք ընու մէջ ալ նոյն օրերը Մարմնակրթանաց ընկերութիւնը արտաքին նշաններով ցուցուց ունեցած ազատական ոգին : Մերձակայ իշխանները ձայներին բարձրացուցին և բռնադատեցին Վայմարի դուքսը որ այնպիսի տօներ թոյլ չտայ : Բրուսիոյ մէջ ալ Միւնսդէրի , Էրֆուրդի , Փատերպորնի և Տուխսպուրկի համալսարանները դոցուեցան : Ազատականք չուսածատելով ատելութիւն երդուընցան իրենց թշնամեաց գէմ և մանաւանդ անոնց որոնք սակալ զիրենք ծաղու նիւթ դարձուցեր էին . որոնց մէջ նշանաւոր էր Գողցէպուէ : Գողցէպուէ գերմանացի էր , բայց շատ մտերիմ Ռուսի Տէրութեան , որ ոչ միայն Գերմանիոյ ազատականաց ծածուկ հնարքները Աղէքսանդր կայսեր կ'իմացընէր , այլ և շարժական լրագրով մը կը ծաղբածէր զհամալսարանները : Ծածուկ ընկերութեանցմէ անձ մը Սորիկ Սանա՝ Մանհայմ գնաց , միջոց մը գտաւ Գողցէպուէի հետ տեսնուելու և զինքը խողտողեց : Յետոյ ուղեց ինքզինքն ալ սպաննել , բայց չյաջողեցաւ և վերքը բժշկուէ :

(1) Burschenschaft.

լով, Մանհայմի մէջ սպանուեցաւ: Իրեն կողմնակիցքը
զինքը իրբև գիւցադն և մարտիրոս մը հռչակեցին:

7. ԳՍՇՆԱԹՈՂՈՎ, ԳՍՈՒՍՊՈՍԻ ԵՒ ՎԵՆԵՍՅՈՒ. — ԱՒԱ-
ԳՍԹՈՂՈՎ, Ի ՖԵՍՆՔՅՈՒՅՆ. — ԼՐՈՒՄՆ ՎԱՐԳԱՑ ԳԵՐՄՆԵՍԿԱՍՆ
ԳՍՇՆԱԿՅՈՒԹԵԱՆ. — Գոռցեպուէի մահը և միանգամայն
Նասաւի Փոն-Իպէլ նախագահին կենաց դէմ դաւա-
ճանութիւնը մեծ շփոթութեանց պատճառ եղան: Մէ-
դէոնիք Թէպիլից դնաց տեսնուելու Գուլիէլմոսի և
Հարադնպէրիկի հետ և սահմանուեցաւ որ Գերմանիոյ
իշխանք միաբան ժողովուն 'ի Գաւապաա և այս ազա-
տական խտովութեանց առջև առնուն: Աւսարիոյ կայսրը
և Բրուսիոյ Թագաւորը երկար խօսակցութիւններ ունե-
ցան յեղափոխութեան դիմաց առնելու համար, և իրենց
որոշողութիւնները կրկին հաստատեցին 'ի Վէննա դու-
մարէլով: Եւ այս որոշողութիւնքը հրատարակուեցան
Քրանքֆորդի Աւագագոշովէն իբրև Լրտաճ կարգաց Գերմ-
նական դաւաճարութեան: Ըստ այս օրինաց՝ մասնաւոր հսկո-
ղութեան տակ պիտի ըլլային համալսարանի ուսուցիչքը և
ուսանողքը և հինգ տարի 20 թերթէն նուազ գրուած՝ մաս-
նաւոր գգուողութեան ներքև պիտի ենթարկուէր: Ասկէ
զատ Մայնցի մէջ Աւսարիոյ, Բրուսիոյ, Պաւիերայի, Հան-
նովի, Պատէնի, Հէսսէ Տարմագատի և Նասաւի նուիրա-
կներէն Վէրմանական յանձնարարմը կը հաստատուէր որ պի-
տի հսկէր այս ամեն բաներուն վրայ: Գերմանական դաւ-
նակցութեան վերաբերեալ յօդուածները աւելի պայ-
ծառ բացատրուեցան: ԱՅ և ԼՐ յօդուածները միապե-
տական իշխանութիւնը կ'ամրապնդէին և օրուն բնաւ-
չէին կրնար ստանանել որ և իցէ սահմանադրութիւնք, և
արդէլք չէին համարուիր իշխանաց 'ի լրումն իրենց կա-
լուածատիրական պարտուց: Խորհրդարանաց հակա-
ճառութիւնք այնչափ պիտի հրատարակուէին որչափ
որ Գերմանիոյ հանդարտութեան վտանգաւոր չըլլան:
ԺԵ, ԺԶ յօդուածներուն մէջ ալ միջամտութեան իրա-
ւունք կը տրուէր, թէ յանկարծ ներքին ապստամբու-
թիւն մը միւս վիճակաց ապահովութեան սպառնայր:
Այսու հանդերձ թէք վերջը Վիւրդէմպէրիկ (22 Սեպտ-

1820
15 Մայիս

1819) ըստ օրինակին Պաւիերայի (26 Մայիս 1818),
Պատէնի մեծ գքսութիւնը (22 Օգոստ. 1818) և դեռ
վերջը (1820) Հէսսէ Տարմագատ, տուին իրենց սահ-
մանադրութիւնները: Խտուութեանց առաջին օրինակը
Բրուսիա տուաւ. դոցեց մարմնակրթանաց վարժարան-
ները, Աւնգ և Եահն իրենց պաշտօնէն ընկան, դատասա-
նի կանչուեցան և հսկողութեան տակ գրուեցան: Կէ-
րէս ընդհատուեցաւ Զուլցցերի փախելու: Եէնայի
մէջ Ֆրիձ իմաստաւէրը և Օբէն բնագէտը պաշտօններէն
ինկան: Գուլիէլմոս Հուլմպոլդթ՝ դէմ բողոքելուն համար,
ստիպուեցաւ ձգելու քաղաքական կեանքը. և ուրիշ այլ
անձինք և ուսուցիչք պաշտօններէն ետ քաշուեցան:

8. ԱՌՍՏՐՈՍ. — ՖԵՏՈՆ ՏՄԻՆԵՐՍ: — Աւսարիա
Գաղղիոյ Հասարակապետութեան և Կայսրութեան պա-
տերազմաց մէջ մինչև ցլայպիկի պատերազմը, միշտ ձա-
խող գանուէր էր և Գամբո-Պորմիոյի (1797), Լիւնէ-
վիլի (1801) և Փրէզպուրիկի (1805) հատուութեամբ,
կորուսէր էր իր զանազան գաւառները և Փրանկիսկոս Բ
ստիպուէր էր հրաժարելու Գերմանիոյ կայսրութեանէն,
և կոչուեւոր Փրանկիսկոս Ա՛ Կայսր Աւսարիոյ: 1809 ին
ուղեր էր նորէն փորձ մը փորձել ընդդէմ Նապոլէոնի,
սակայն մեծապէս հարուածեալ յիջբիւհՆ և 'ի Վա-
կրամ, Եէոնպրիւնի դաշինքը ստորագրէր էր, և 1810 ին
իր դուստրը Մարի-Լուիզ հարսնութեան ընծայեր էր
Եւրոպիոյ աշխարհակալին: Մոսքուայի արշաւանաց մի-
ջոց նախ իր փեսային կողմը եղեր էր, բայց յետ նա-
հանջին մինչև 1813 չէզոք ընթացք մը բռնած էր, և
դաշնակցութեան մէջ մտեր էր 1814 ի Օգոստոս 2 ին:

Եայպիկի յաղթութեամբ Փրանկիսկոսի համար նոր
ժամանակ մը կը սկսէր, և Եվրոպէնպէրիկ անունը դաւ-
նակցաց զօրավարաց մէջ անկէ վերջը առաջին տեղին ու-
նէր: Իրմէ ոչ սակաւ նուազ արութիւն և արթնութիւն
ցըցուցեր էին Ռատէցքի, Հոսդից և Պիանքի զօրավար-
ները, ինչպէս նաև Ստեփաննոս Զէննի, որ յետոյ Քժ
Տաճառ անուամբ ծանօթ է: Աւսարիացի դուսդերը Հա-
նուի պատերազմին ալ մասնակից էին և Պաւիերացոց

1806

Հետ միաբան ջանացեր էին կորել Նարոյէոնի ճամբան՝ և արդէն Գաղղիոյ սահմանները հասած էին, երբ Մէդէոնիք խոհեմութիւն համարեցաւ դաշնախօսութիւն մը ընել: Մակայն Շաթիրյոնի գեսպանաժողովը արդիւնք մը չունեցաւ և տեսնելով Շվարցենպէրի ընթացքը Բարիզու վրայ, յաղթութիւնը և Նարոյէոնի հրաժարելը: Աւստրիա յետին խոնարհութենէն մեծ փառաց հասաւ և Վեննայի արքայաժողովոյն մէջ և ոչ իսկ ընդդիմութիւն մը ծագեցաւ իր պահանջներուն վրայ: Երկրորդ պատերազմին միջոց, Աւստրիոյ զօրքը նշանաւոր գործ մը չստեալ: Ի Ուաթերբուրգ և ոչ մի աւստրիացի զինուոր կը գտնուէր, միայն պաշարմամբ և յարձակմամբ տիրեցին Հիւնէնի բերդին, և Շվարցենպէրի առանց դժուարութեան մը մտաւ ՚ի Բարիզ:

Այսպէս Աւստրիա Վեննայի արքայաժողովէն վերջը կը գլխնուր այն ազդեցութիւնը ՚ի Գերմանիա և յիտալիա, զոր շատ ատենէն ՚ի վեր կորուսեր էր, և փոխանակ 24 միլիոն ժողովրդեան զոր կը կառավարէր 1792 ին, հիմա ունէր 28 միլիոն: Փրանկիսկոս Բ Տրաֆալէր էր Գերմանիոյ կայսերական թագը առնլու, սակայն ասով չէր ուզեր իր ազդեցութիւնը կորսնցնել և Մէդէոնիք պահանջեց և ստացաւ իր տիրող համար Ֆրանքֆորտի աւագաժողովոյն նախագահութիւնը:

9. ՓՐԱՆԿԻՍԿՈՍ ԵՒ ՄԵԴԵՈՆԻՔ. — ԻՐԵՆՅ ՎԱՐՁՈՒԹԻՒՆԸ ՅԱՌՏՐԻԱ ԵՒ ՅՕՏԱՐ ՆՍՃԱՆԿՍ. — Փրանկիսկոս որ յանկարծ այս բարձրութեան կը հասնէր, չունէր մեծ հանձար մը, զիտէր սակայն ընտրել իր պաշտօնակցը և անոնց վստահել, որոնք զինքը բարձրացուցին: Սիրող էր զբօսանաց մանաւանդ երաժշտութեան, կ'ախորժէր սիրելի ըլլալ ժողովրդեան, և մեծապէս կը նախանձէր Կարոլոս և Յովհաննէս արշիդքսերուն և Ռատէցքի վրայ որոնք ժողովրդեան սիրելի էին: Աւստրիոյ ժողովուրդը ՚ի բնէ վարժած միապետական կառավարութեան, յօժար կը հնազանդէր Փրանկիսկոսի վարչութեանը, մանաւանդ որ արուեստը և գիտութիւնը առաջ կ'երթային, և Գրիէտզով՝ Արևելքի հետ վաճա-

ռականութեամբ, նոր հարստութեան աղբւր բացուէր էր: Սակայն նոյն հանգստութիւնը չէին վայելէր իր ընդոյն տակ եղող օտար տէրութիւնք: Իր չափազանց կնքնակամ վարչութիւնը զինքը մինչև անդթութեան կը ամնէր: Ի հեռաւորս հակառակ ըլլալով ազատական սկզբանց և սահմանադրութեանց՝ մեծ խստութեամբ կը վարուէր հպատակ ժողովրդոց հետ, որոնք հայրենասիրական փափաք կը ցուցնէին: Ի Մաճառաստան խափանուեցան աւագաց ժողովքները և Ուփսան որ միապետական վարչութեան կը նպաստէր, մեծ կոմս անուանուեցաւ: Ի Լոմպարտիա, Վենեակի փոխարքայն կոմսն Ֆրիան պաշտօնընկէց եղաւ, որովհետև վրան կասկած կար որ ազատութիւն սիրող է, և իր տեղը զըզուեցաւ կոմսն Սդրասսոլոս: Կ'ըսէր անգամ մը Փրանկիսկոս Գաղղիոյ գեսպանին որ « Իմ ժողովուրդս մեկզմէկ չեն ճանչար, և մի և նոյն ժամանակի մէջ չեն հիւանդանար: Երբ ՚ի Գաղղիա ջերմը տիրէ, ամենքնիգալ մեկ օրուան մէջ կը բռնուիք: Ես չունեալարցիները յիտալիա կը գնեմ, զիտալացիս ՚ի Մաճառաստան. մեկ մէկու ընդուն չեն հասկնար և մեկմէկէ կը դարձին. իրենց հակակրօնութենէն կարգաւորութիւն յառաջ կուգայ, և իրենց փոփոխակի ատելութենէն ընդհանուր խաղաղութիւն »:

Իր թագաւորութեան վրայ ամենէն աւելի ազդեցութիւն ունեցողն Մէդէոնիք էր, զոր Լայպցիկի պատերազմէն վերջը իշխան անուանէր էր. և որչափ որ ալ Մէդէոնիք բնաւ չէր խառնուէր ներքին վարչութեան, այսու հանդերձ այնքան մեծ էր Սրապելին գործոց ազդեցութիւնը, որ ամենայն ինչ իրեն ակնարկութեամբ կ'ըլլար: « Եւ Մէդէոնիք, կ'ըսէ Սփրինկէր, կը պահանջէր որ Եւրոպիոյ հետ խաղաղութեամբ երթալու համար կարևոր էր որ հպատակը կոյր հնազանդութիւն ունենան »: Փրանկիսկոս Բ և Մէդէոնիք ամենայն սըրտանց միաբան էին, և միաբան ընդհանուր Եւրոպիոյ ոստիկանութիւնը կը կատարէին: Բայց որչափ որ ազատական դադափարաց նկատմամբ խիստ էին, ոչ նոյնպէս

նաև բարուց կողմանէ, և բոլոր քաղքին մեծ գայթակղութեան նիւթ եղած էր Մէդէնինը իշխանին անկարգ գնացքը: Այնչափ զանազան ժողովուրդներէ կազմեալ ըլլալով երկիրը, հարկ էր որ մեծ հսկողութիւն ունենար, դաշտափարաց չտարածուելուն համար, և անոր համար կը տեսնէիք քիչ վերջը որ Բրուսիոյ հետ կը միանայ ճնշելու որ և իցէ ազատական շարժմունք. և Լայպսի կը կոչէ իբրև դատաստանի Նափոլին թագաւորը, որ բռնադատեալ սահմանադրութիւն մը տուեր էր, և աւստրիացի բանակ մը Ֆրիմոնի ձեռաց տակ կը մտնայ 'ի Նափոլի և ուրիշ մը 'ի Փիէմոնթ: Նոյն միջոցները դարձեալ Սիլվիօ Փէլլիքօ քաղցրախօս մտակերպիչը, որ հայրենասիրութեան համար Սփիլպերկի դաւն բանտերը ձգուեր էր, կը գրէր « Իմ բանտերս » որ մշտնջենաւոր ամբաստանութիւն մը պիտի ըլլար Աւստրիոյ չափազանց խստութեանը յիտալեա և ուրիշ երկիրներ:

10. ԱՅԳՂԻՍ: — Այդդիւս քսանամեայ պատերազմէն յաղթական դուրս ելեր էր: Թէպէտ ժողովուրդը բուրոյն հակառակ էր պատերազմի, այսու հանգերձ Փիզ պաշտօնեայն իր հաստատամտութեամբ յաղթեր էր ընդդիմակացից, Գաղլիոյ դէմ պատերազմը ամենայն յամառութեամբ յառաջ մղուեր էր, և Նէլսոն անմահական անուն մը կը ստանար իր նաւական արուժեամբ: Փիզ փափաքեր էր նաև զիւլանտա միացնելու Անգլիոյ հետ ազատութեամբ ուղղափառաց, սակայն Գէորդ Գի յանձն չառնելով Փիզ ստիպուեր էր հրաժարականը տալու: Քիչ վերջը նորէն թագաւորը զինքը գործոց գլուխ կենալու կոչեր էր, սակայն Աւստրիացի պարտութեան ըստը իրեն հարուած մը եղեր էր և կը մեռնէր 1806 Յունուար 23ի:

Իրեն յաջորդած պաշտօնարանը, որուն գլուխ էր կրէնկիլ, ստիպուեր էր փութով հրաժարելու, որով հետև Գէորդ Գ բնաւ առաջարկութիւն մը չէր ուզեր ընդունիլ 'ի նպատ ուղղափառաց, որով նորէն յաղթանակեցին աշխուհանք, և Փորդլանտ դքսին կը յանձ

նուէր նոր պաշտօնարան մը կազմելու յորում կը մեռնէին Փարսլալ, Բէննինի, Գասլըր: Յերաւի բաց 'ի վերջին երկու անձանցմէ միւսերը բարձր միտք մը չուներին, սակայն այն բանը զոր Փիզ չկրցաւ իր հանձարով և քաղաքականութեամբ ընդդէմ Նաբոլէոնի, այս պաշտօնարանը իր համբերութեամբ և խոհականութեամբ 'ի գլուխ հանեց:

Երբ Նաբոլէոն Փորթուգալի պատերազմ հրատակեր էր, Բրիտանական վարչութիւնը զայն պաշտպանելու համար զիկեր էր Մորնինկիթոն կամին չորբորդորդին Արդուր Ուէլլզլի, որ յետոյ դուքս Ուէլլզինկոն անուամբ այնքան հռչակաւոր պիտի ըլլար, և որ յետ Ամիէնի դաշանց կուուեր էր 'ի Հնդկաստան ընդդէմ Մահարաթներուն և իր քաջութեանց համար մարգիզ տիտղոսը ընդուներ էր: Ուէլլզլի ' Ռոլիսայի և Վիմէրլայի յաղթութեամբ Լիզպոնայի ճամբան բացեր էր և քիչ վերջը ստիպեր էր զՍուլթ թողլու զՕթորոգօ և Գալալիսայի մեծ կուուով արև և հմուտ զորավարի անուն ստացեր էր, ինչպէս նաև Դուքս Ուէլլզլիոնի պատուանունը:

Քիչ վերջը Անգլիացիք տիրեր էին Յոնիական կըղզեաց և Սիր Ճոն Սքրիւար նորէն մտեր էր 'ի Գալապրիա. բայց Սնվերսայի վրայ արշաւանքը ձախող գնաց, և Սնգլիացիք աճապարելով էա քաջուեցան, անբաւ աւար և մարդ կորսնցնելով:

Երբ Նաբոլէոն յետ Էքմիւհէլի և Վալրամի յաղթութեանց և յետ Շէօնպրիւնի դաշնադրութեան բովանդակ ոյժը Սպանիոյ վրայ դարձուց, Ուէլլինկոն Գորէս-Վէտրաս հռչակաւոր գրեց մէջ բանակած էր, և Մասսէնա չկրցաւ հետը կուուիլ: Ուէլլինկոն համբերութեամբ կը սպասէր հոն Մոսբուայի արշաւանաց ձախողելուն, և մինչև 1812 կրցաւ արուժեամբ դէմ կենալ Մասսէնայի, Մարմոնի և Սուլթի: Վերջապէս թողուց պաշտպանողական մասը և սկսաւ ինքը յարձակիլ, կուուեցաւ Մարմոնի հետ յԱրայիլի և մտաւ 'ի Մարիա: Յետոյ դարձեալ քաջուեցաւ ձմերոցները,

և 1813 ին նորէն դաշտ ելաւ և Կրահամ՝ և Հլի զորա-
 վորներուն հետ հասաւ Յովսէփ Թադաւորին՝ ի Վալլիա-
 տօլիա, և Վիկտորիայի յաղթուածեամբ գաղղիացի բա-
 նակը Պիրենեանցմէ անդին վանեց: Ինքն ալ անցաւ այն
 լեռները 1814 ին և հալածեց Սուլդ մարաջխառը մինչև
 ՚ի Թուլուզ, ուր երկու բանակները արիւնահեղ կռիւ մը
 ունեցան ինչպէս տեսանք:

Ուէլլինկդոն այս քաջութեամբ մեծ զորավարի անուն
 ստացաւ. իսկ երբ ՚ի Ուաթէրլու ելցաւ իր հաստա-
 տամուծեամբ յաղթել պատերազմական ամենէն մեծ
 հանձարոյն, Ուէլլինկդոնի փառքը իր գերագոյն կէտին
 հասաւ: Բոլոր Եւրոպա երախտագէտ դանուեցաւ Անգ-
 ղեոյ, և Լուդովիկոս ԺԳ զԱնգլիա թողլու ժամանակ կ'ը-
 սէր Խնամակալ իշխանին որ յետ Նախահամուծեան
 Անգլիա պատճառ եղեր էր իր գահ դառնալուն: Քիչ
 վերջը Վէննայի արքայաժողովոյն մէջ Անգլեոյ ունե-
 ցած ազդեցութիւնը և շահը տեսանք, որոնք մեծապէս
 տարածեցին իր վաճառականութիւնքը և յարաբերու-
 թիւնքը:

11. ԱՂՔԱՏՈՒԹԻՒՆ. — ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՅՈՒՋՄՈՒՆՔ:

— Երկարամեայ պատերազմները հասարակաց պարաքը
 մինչև 900 միլիոն սղերլին հասուցեր էին: Տերութիւնը
 ասոր ճար մը տեսնելու մտրով ծանր սուրբեր գրաւ
 վաճառուց, կերակրեղինաց, բնակութեանց և կալուա-
 ծոց վրայ: Տերութիւնը զերկրագործութիւնը ծաղկե-
 ցնելու համար արգիլեց որ օտար ցորեն ներս չթողուի:
 Ժողովուրդը ասով սոք ելաւ, և աւելի մեծ եղաւ սար-
 սափը երբ իմացաւ որ վարչութիւնը 112,000 հոգուով
 բանակ մը պիտի պահէր. և առաջին անգամ յետ եր-
 կար ամաց խորհրդարանը պաշտօնէին առաջարկութիւնը
 մերժեց և ժողովուրդը մեծ ուրախութեամբ լսեց այս
 լուրը (1):

Տժգոհութիւնը ընդհանուր տարածուեցաւ և աղ-
 մկալեց ժողովականեր եղան ՚ի Պըրմինկէմ, Մէնջըսդը,

(1) Cornwall Lewis, Պատմութիւն վարչութեան յԱնգլիա:

Նորդլինկէմ և ՚ի Տէրպի: Այս ժողովներուն գլուխ
 կեցան և ժողովագրական ճարտարախօսք, որոնք աւե-
 լն կը գրգռէին զաւմիկը, որոնց մէջ անուանի եղան
 Սփէնս, Հէնրէյ Հէօնդ և մանաւանդ Ուիլիամ Գոպ-
 պըդ իր քաղաքական լրագրով, յորում կը պահանջէր որ
 խորհրդարանը տարեկան ըլլայ և ընդհանուր քուէար-
 կութիւն շնորհուի: Որչափ որ ինքը օրինաւոր միջոց-
 ներով կ'ուղէր զասօնք ստանալ, բայց իր խօսքերը մեծ
 ազդեցութիւն ունեցան. և 1816 Դեկտ. 2 ի Լոնտրայի
 մէջ ամբօխը Ուոքսըն վերաբուժին առաջնորդութեամբ
 տարածուեցաւ փողոցներուն մէջ և կողպպեց շատ մը
 կրպակներ: Յօշուաւորի երբ Խնամակալը կ'երթար խոր-
 հրդարանը բանալու, կառքը հազիւ քարերու հա-
 բուածներէն ազատեցաւ: Նոյն միջոցին Մէնջըսդը մէջ
 ալ չմտածութիւն մը եղաւ:

Պաշտօնեայք լսրա Սիտմուդ, Լորտ Գասպի, և նոյն
 իսկ Քէննինկ որ Լիզպոնայի գետապնուծենէն դարձեր
 էր, ուր իբրև աքսոր զրկուէր էր, չէին գիտեր ինչ-
 պէս դէմն առնուլ և պատժել: Լորտ Սիտմուդ պա-
 տուիւրէն խաղաղութեան դատաւորաց բանտարգելու
 որ և իղէ անձն որ խռովարար գրուածք մը հրատարա-
 կէ: Սակայն 1818 տարին հունձքերը առատ ըլլալով
 ժողովուրդը քիչ մը հանգարուեցաւ և տերութիւնը
 կրցաւ այլ և այլ բարեկարգութիւններ ընել Դրամա-
 սեղանոյն վերաբերեալ: Սակայն ժողովուրդը քաղա-
 քական բարեկարգութիւններ կը պահանջէր: Պըրմին-
 կէմ որ խորհրդարանին մէջ երեսփոխան չունէր, 15,000
 հոգուով ժողովք մը, իրեն երեսփոխան անուանեց
 զՄիւր Չարլ Ուոլըրէ և իրեն յանձնեց երթալ խորհրդ-
 դարանէն հաստատութիւն առնուլ: Մէնջըսդը ուզեց
 իրեն նմանիլ, և անբաւ բազմութիւն մը ժողովուե-
 ցան փողոցներուն մէջ. սակայն վարչութիւնը ձիւառ-
 րաց գունդ մը զրկեց. հոն մեծ կռիւ մը ծագեցաւ և
 չորս հարիւր հոգի ձիւաւորներէն ոտնակոխ եղան. այս
 է խորաճ Մէնջըսդը կոչուած աղետալն դէպքը. հոն էր
 նաև Հէօնդ որ փախաւ ձեռքերնէն: Լոնտրայի, Պրիս-

գրել, Եօրքի և Կլէսկոյի մէջ ժողովակներ եղան Մէն-
ջըսգրի կոտորածին զրէժը առնելու համար: Վարչու-
թիւնը զնստուածիւնը սաստկացուց և հրատարակեց լէց
պարտէրներ: որովք կ'արգելուր ազատական գրուած-
ներ, զէնք կրել և ժողովակներ: Այսու հանդերձ այս
ժողովակները շարունակեցին. և 'ի Նորֆոլք գումարման
մը մէջ ներկայ էր նաև թագաւորին եղբայրը Սըսսէքսի
գուբար: Սակայն յուզմունքները քիչ քիչ դադարեցան
և երկիրը խաղաղեցաւ: Վէջ պատուէրները Գէորգ Գի
վերջին հրամաններն էին:

1820

12. ՄԱՃ ԳԵՈՐԳ ԳԻ. — Դժբաղդ թագաւորը մե-
ռաւ 1820 Յունուարին: Արգէն 10 տարուքնէ 'ի վեր
չէր թագաւորէր. կոյր, յիմարեալ, թափառական կը
պատէր իր պաշտանն ամեն կողմ: և վարչութեան գոր-
ծերը կը տեսնային իր պաշտօնեայքը և Խնամակալ իշ-
խանը: Այսու հանդերձ ազգը մեծապէս ցաւեցաւ և
լացաւ իր մահուան վրայ, վասն զի կը սիրէր զինքը
առաքինութեանցը և քաջած վշտացը համար: Ամենը
գիտէին որ ինչ սէր ունէր իր ամուսնոյն և պալայոց
վրայ և թերևս իր հիւանդութեան պատճառներէն մէկն
ալ անոնցմէ կրած ցաւն էր: Խելագարութեան մէջն ան-
գամ բնածին ազնուութիւն մը ունէր. և միշտ մտա-
գիւր եղած էր թագաւորական պարտուց: Իր ատենը
մեծամեծ գէպքեր հանդիպեր էին, որոնց մէջ բնաւ մաս
մը չէր ունեցած. և շատ անգամ և ոչ իսկ ըստ արժա-
նւոյն ճանչցած էր իր արժանաւոր պաշտօնեայքը: Սա-
կայն մեծ վնաս պատճառեց պետութեան իր յամառու-
թեամբը՝ բնաւ չուղեցով որ և իցէ բարեկարգութիւն մը
մտցնել և դէմ կենալով ուղղափառաց ազատութեան: Իր
ամենէն ցանկալի պաշտօնեայն եղեր էր Ատախնիթոն
որ ազնուական մասէն էր, և որու համախոհ էին դարուս
երկու նշանաւոր անձինք Գապըրի և Ուէլինկոն:

1820
21 Յուն.

Գէորգ Գի յաջորդեց իր որդին Գէորգ Գ որ հօ-
րը ժամանակ ալ Կալէսի իշխան անուամբ խնամա-
կալ էր թագաւորութեան, և որուն իր կնոջը դէմ բա-
ցած դատաստանը բոլոր Եւրոպայի մեծ գայթակորու-

թեան պատճառ եղաւ: Վերջապէս ամուսնութիւնը
լուծուեցաւ. այն ատեն թագուհին Քէնինինկի զիմաց որ
իւր փաստաբանութեամբը պաշտպանեց զթագուհին. և
թէպէտ Քարոլինա ոչ այնչափ բարեհամբաւ կին մ'էր,
այսու հանդերձ անպարտ արձկուեցաւ: Այն ատեն իշ-
խանուհին ուղեց թագուհի պահուել, սակայն թագա-
ւորը յանձն չառաւ և զինքը Ուէսթմինսթերէն մերժեց.
ասկէ թագուհին վշտացած յաջորդ տարին մեռաւ և
բոլոր ազգը վրան շատ ցաւեցաւ. իբրև զո՛հ մը զայն հա-
մարելով բանակալութեան, և իր մահն ալ թունաւոր-
մանէ առաջ եկած համարեցաւ:

1821

13. ՌՈՒՍՍՍՏՅՈՒՆ. — ԱՂԵՐՍՏՅՈՒՐ. — ՍԱՀՄԱՆՍ.
ԴՐՈՒԹԻՒՆ ԼԵՀՍՅ. — Գաղղիական պատերազմներով
Ռուսաստանի ազգեցութիւնը աւելի ընդարձակուեր
էր Եւրոպիոյ վրայ և առաջին անգամ Չար մը իբրև պա-
րագլուխ յալթողաց՝ Եւրոպիոյ ամենէն մեծ մայրաքա-
ղաքներուն մէջ կը մտնար: Ռուսաստան արժանի կ'ըլ-
լար այս պատուոյն իր կայսեր պատճառաւ որ զինուո-
րական քաջութեան հետ աննման վեհանճնութիւն և
ազնուութիւն մ'ալ կը ժառանգեր: Աղբքսանդր և Նա-
բոլէոն յետ Էլլուալի և Ֆրիտլանտի պատերազմաց, Նիե-
մէնի վրայ մէկզմէկ գրկելով մշանջենաւոր բարեկամու-
թիւն մը խոստացեր էին: Էրֆուրդի տեսութեամբ եր-
կու կայսերաց բարեկամութիւնը աւելի ամրացեր էր և
մինչ Գաղղիացիք կը պարտէին զԱստրիացիս Ասփէան
և 'ի Վալիլամ, Ռուսերն ալ կ'արշաւէին 'ի Կալէսիա:
Աղբքսանդր յաջող դանուեցաւ նաև Տաճկաց դէմ պա-
տերազմաց մէջ. Սիլիսդրէ, Ռուսնուք, Ճիւրճէվո իր
ձեռքն անցեր էին, և Սուլթանը բանադատուեր էր Պուք-
րէչի խաղաղութեան դաշինքները ընդունել:

Աղբքսանդր բաց 'ի պատերազմաց կ'աշխատէր նաև
երկրին բարեկարգութեան և յառաջագիմութեան. ետ
կանչեր էր արքայադէպերը, վերուցեր էր յանցաւորաց դե-
լարանները և ժառանգական ընչից յափշտակութիւնը.
վաճառականութեան նոր ճամբաներ բացեր էր և ամեն
արհեստից ալ շատ մը ազատութիւններ տուեր էր: Հաս-

ատուեր էր հայտնաբերուած անհետնը, և երկու մայր եկեղեցիներ կանգնեցր էր 'ի Խաղան և 'ի Յեդրուզուրի: Այժմայն ամենայն եւրոպական վաճառք կը յաճախէին 'ի Ռուսաստան, այլ նաև Եւրոպայի ամեն կողմ տարածուեցան էր բերքերը: Գիտութեանց ալ մեծ խնամք տարաւ. կարգի գրաւ համալարանները և երկու հաս ալ նոր շինեց 'ի Քերսոն և 'ի Վիլնա, ինչպէս նաև 204 վարժարան և 2,000 նախնական դպրոցներ: Այս ամեն բարեկարգութեանց, իր անկեղծ և ազնիւ վարման և մա նաւանդ բարեպաշտութեանը համար առ ինքն գրաւեր էր բոլոր հպատակաց սիրտը:

Լեհաստանի վիճակը և Օլանկուրկի գրաւումը 'ի Գաղղիացւոց պատճառ եղան իրեն և Նաբոլէոնի մէջ եղած բարեկամութեան աւրուելուն: Նաբոլէոն այն ստան ձեռք զարկաւ այն աղէտալի և յանգուզն պատերազմին որ անբաւ Գաղղիացւոց կորստեան պատճառ եղաւ: Գաղղիացի բանակին քաշուելու միջոց Աղէքսանդր ընդհանուր հրատարակութիւն մը ըրեր էր Վարսաւիայէն, որուն յաջորդեցին Քալչի և Շոմոնի դաշնակցութիւնք:

1814
24 Փետր.

Քաշնակից իշխանաց մէջ Աղէքսանդր ամենէն սիրելին էր և ամենէն ազատականը, որով և յաղթական Բարիզ մտած միջոց Գաղղիացւոց սիրտը գրաւեր էր. և յաղթականաց ներս մտած միջոց ամենը հետաքրքրութեամբ կը հարցնէին. «Ո՞րն է Աղէքսանդր կայսրը»: Իր միջնորդութեամբ թեթեւցան Գաղղիացւոց վրայ գրուելիք բեռները և Նաբոլէոնի Էլպա կղզին արուեցաւ (1): Յետ առաջին մտից 'ի Բարիզ Լանարա գնաց և կեցաւ ամիս մը, և անկէ անցաւ 'ի Վեննա գրեթէ իբրև իշխանապետ մը հրամայելու հոն ժողվուելիք արքայաժողովոյն և « միանգամայն ամենուն աչքը իր վրան դարձնելու համար » կ'ըսէ Մէդէոնիք: Արքայաժողովոյն մէջ

(1) Շուվալովի կոմսին յանձնեցր էր ընկերելու Նաբոլէոնի մինչև արտաքինաց վայրը և այս խօսքերու ըսեր էր « Այս մեծ պատճառքը կը յանձնեմ, դու քու գլխովդ ինձ պատասխանատու պիտի ըլլաս, թէ յանկարծ մաղ մը ինկնայ Նաբոլէոնին գլխին »:

Իր նուիրակըր եղեր էին Նեպէլոտ, Ռացուսովաքի, Գափօ ա' Իսդրիա և Սապրէէլպերի. իսկ Լեհաստանի վերաբերեալ խնդիրները յանձնեցր էր Զարգորիսքի և Անդէգի:

Յետ փախստեան Նաբոլէոնի յիշուպէ, տեսանք Աղէքսանդրի բռնած ճամբան. որ խոստացաւ գործածելու մինչև իր « յետին զինուորը և յետին սուպլին » = 167,000 բանակի մը ընդհանուր հրամանատարը եղաւ Պալքէ թողի որուն մէջ կը զօրավարէին դարձեալ Տըբզուրոֆ, Ռայէվաքի, Սախէն, Լանկոն, Էրմոլոֆ, Վինձինկրոտ, Փաշէն:

Ուաթէրուէն վերջը Աղէքսանդր կրկին մտաւ 'ի Բարիզ և հոն դարձեալ բացարձակ արդարութան, հոգւոյ մեծութեան, ընդհանուր եղբայրութեան վրայ, 'Քրիստոնէր աիկնոյ չէա ստեպ խօսակցութեամբ Սքիպան Դաւանիցուիանը կազմեց, որուն նպատակն էր ժողովրդոց վարչութիւնը հաստատել ըստ քրիստոնէական վարդապետութեան և բարոյականի:

Աղէքսանդր Գաղղիայէն քաշուելու միջոց հոն թողուց զՎորոնցոֆ զօրավարը 27,000 հոգւով և 84 թընդանօթով բռնելու զՇամփաները և Լորէն. քաղաքազիտական խնդրոց համար ալ թողուց զԱլոփէոս որ կը նստեր 'ի Նանսի:

Երբ դարձաւ նորէն 'ի Ռուսաստան, ծաւալեց Ս. Գրիգ ընկերութիւնը զոր նոր հաստատեր էր Վալչիին իշխանը, Աւետարանը տարածելու համար. լանց Յիսուսեան ընկերութիւնը. Գուրլանտիոյ, Լիվոնիոյ և Էսթոնիոյ մէջէն դերութիւնը ջնջեց, և ջանաց նուազեցնել հասարակաց պարտքը:

Ինչպէս տեսանք Վեննայի արքայաժողովով Լեհաստանի մեծ մասը Ռուսաց ձեռքը մնացեր էր և Աղէքսանդր խոստացեր էր ազատ սահմանագրութիւն մը և ներկայացուցիչ վարչութիւն մը տալ անոր. Կայսր Ռուսաց ինչ ախաղոսին վրան աւելցաւ նաև թագաւոր Լեհաստանի և Յունիս 15 ին թնդանօթի ձայնը 'ի Վարսաւիա, Լեհաստանի վերականգնումը կ'աւետէր և բանակը

1814
30 Ապր.

Վոյայի գաղտերուն մէջ հաւատարմութեան երգճունը կուտար: Կոր սահմանադրութիւնը Գեղեմեմբերի սկսաւ 'ի գործ գրուիլ: Երկու ժողովք կային, ծերակոյտ և երեսփոխանաց խորհրդարան: Ընտրողութեան իրաւունքը կալուածական արցք վրայ հիմնեալ էր, պաշտօնեայք պատասխանատու էին, դատաւորք անկախ, սպազրութիւնը ազատ էր: Աղէքսանդր անձամբ եկաւ նաև 'ի Վարսաւիա գործադրութիւնը տեսնելու. լեհացի պաշտօնեաներ դրուեցան Վարչութեան գլուխ. Մայոն շէք հին ղինուորականը փոխարքայ դրուեցաւ. կայսեր եղբայրը Կոստանդին՝ հրամանատար լեհ բանակին. ԿոլոսիէօՓ՝ կայսերական նուիրակ: Պաշտօնեայք վարչութեան ատեանը կը կազմէին. և թագաւորութեան ատեանը ձևացնելու համար հարկ էր որ ուրիշ գլխաւոր պաշտօնակալք ալ մասնակցէին:

Աղէքսանդր կրնար համարիլ որ հասեր էր իր նպատակին. իսկ թէ ընդհանուր Եւրոպիոյ մէջ որչափ էր իր ազդեցութիւնը, յայտ է ապագայ արքայաժողովներէն յորս առաջինը եղաւ Իսլաւափէլինը:

14. ԱՐՔԱՅԱՅՈՂՈՎ ԷՍՍԵՍԵՐԻԻ: — Տեսանք որ Քաղղիոյ գրամական անտեսութիւնը շատ ծանրացած էր օտար ղինուորաց պահպանութեամբը, որոնց համար տարին 130,000,000 Ֆր. կը արուէր. թող պատերազմին ծախքն որ էր 700,000,000 վճարելիք հինգ տարուան մէջ: Ասիկէ զատ առանձնական անձինք ալ էլան գրամական պահանջներ ընելու այն ամէն վնասուց համար զորոնք կրած էին նախ քան զ1814. մինչև Հենրիկոս Գի ժամանակէն պարտքեր կը պահանջուէին: Այս ամէն պարտքերը երկուք ու կէս միլիարէն աւելի էին, որոնց դէմ բողոքներ էր Ռիչլիէօ առ կայսերս, և Աղէքսանդր կայսրը մեծապէս նուազեցուցեր էր անոնց թիւը: Իսկ պատերազմի և ղինուորաց ծախքը՝ ազգը մեծաւ անձնանուիրութեամբ վճարեց, որպէս զի օտարք օր մը առաջ հեռանան 'ի Քաղղիոյ, որուն համար մեծապէս կ'աշխատէր Ռիչլիէօ:

Վերջապէս Ռուսիոյ, Աւստրիոյ և Բրուսիոյ ինքնա-

կալք միաբանեցան իսլաւաբէլ և Ռիչլիէյի հետ, իբրև ներկայացուցիչ Քաղղիոյ, դաշնադրութիւն մը դրին, որով Նոյեմբերի 30 ին օտար զօրքը Քաղղիայէն դուրս պիտի ելլէր: Թէ Ռուսիոյ կայսրը և թէ Բրուսիոյ թագաւորը Իսլաւաբէլ չգացած Բարիզ Ղուգովիկոս ԺԼԻ այցելութեան եկան: Այս դաշնագրութեամբ որչափ որ ալ Քաղղիա Սրբազան Քաշնակցութեան մէջ կը մտնար, սակայն իբրև երկրորդական Պետութիւն մը, և չորս մեծ գաշնակիցք մէջերնին առանձին գաշնաքով մը կը սահմանէին թէ ինչ կերպով պիտի շարժին, եթէ յանկարծ խռովութիւն մը ծագէր յԵւրոպս:

15. ԱՅԱՅԱՅՈՒՆՔ. — ՏՐԳՈՅ: — Օտարաց քաշուէլովը, Քաղղիոյ մէջ սկսան երեւնալ կամաց կամաց նոր կուսակցութիւններ, աղաքախոս կամ անխոս կուսակցութեան և 1817 ի խորհրդարանին հինգերորդ մասին նորոգուէլուն ժամանակ, այս կուսակցութեանէն իր մէջը կը մտնային Լաֆիտ, Տիւրիէն ա' Լոս, Քաղղիոյ Փէրիէ: Օտար իշխանք, մասնաւորապէս Աղէքսանդր կայսրը, խորհուրդ կուտային Ռիչլիէյի բարեկարգել և չափաւորել ընտրութեան օրէնքը և ջանալ զօրացնել ծայրայեղ թագաւորականաց կողմը: Ռիչլիէօ հակամէտ էր հետեւիլ այս քաղաքականութեան, բայց Տրգաղ Ռսաիկանութեան պաշտօնեայն համոզեց Ղուգովիկոս ԺԼ իր գաշնաց թղթէն շնորոքել, որով ստիպուէցաւ Ռիչլիէօ դուքսը իր պաշտօնէն հրաժարելու: Սակայն խորհրդարանը՝ Աղղին առ նա երախտագիտութիւնը յայտնելու համար, զօտարը Քաղղիայէն դուրս հանելու ջանից պատճառաւ, իրեն աղբային վարձք մը վճնեց. ինքն ալ Պօրտոյի ապաստանարաններուն չնորհեց այն դուժմարը: Քիչ ատենէն Տրգաղ Պաշտօնարանին գլուխ անցնելով, ոչ ազատականաց կողմը բռնեց և ոչ թագաւորականաց. և որովհետև Ատենակալաց ժողովը շատ աժգոհ էր Ռիչլիէօի քաշուէլուն վրայ, անոր համար, Տրգաղ 61 նոր ատենակալներ յանկարծ ընտրել տուաւ, որոնք չափաւոր կարծեաց կողմնակիցք էին: Ասով երկու կուսակցութիւնքն ալ կը ջանար հաւասար-

1810
9 Հոկտ.

1810
29 Դեկտ.

րակչիւ բռնել: Ազատականք, սպադրութեան վերաբե-
րեալ մէկ քանի տրուած ազատութիւններէն խրախու-
սուած. կ'ուղէին առաջարկել խորհրդարանին մէջ բոլոր
տարագրեցոց մինչև արքայասպանից դարձն ալ, բայց
Տրքաղ թագաւորականքը հանդարտեցնելու համար
մերժեց այս խնդիրը: Այսու հանդերձ կամաց կամաց
չատերը դարձան 'ի Քաղղիա:

Լուսուովիկոս ԺԸ կը յուսար որ վերջի ցուցըցած
ազատասիրութեամբ շահած ըլլայ զժողովուրդը, որով
և անշուշտ խորհրդարանին հինգերորդ մասին նորո-
գուելուն, Տէրութեան առաջարկեալքը ընտրուէին.
Բայց խաբուեցաւ: Ընտրելոց երկու երրորդը ազատա-
կանացմէ էր, որոնց թիւէն էր նաև ծեր հռչակաւորն
Կրէկուար, երբեմն եպիսկոպոս Պլուայի, որ թէպէտ
Լուսուովիկոս ԺՊի մահուան քուէարկութեան ներկայ
չըլլալով, քուէ տուած չէր, բայց սպա թղթով հաւա-
նութիւն տուած էր: Ազատականք անգամ տժգոհ էին
այս ընտրութեանց վրայ, և Կրէկուարի ընտրութեան
ձևին մէջ թերութիւն մը գտնելով, ընտրութիւնը ոչն-
չացուցին: Լուսուովիկոս վշտացած նոր խորհրդարա-
նին վրայ, ուղէց ընտրութեան օրէնքը բարեկարգել, և
որուն Տրքաղ ալ հաւանութիւն տուաւ. այս պատճա-
ռաւ պաշտօնէիցմէ օմանք հրաժարեցան, ամբաստանե-
լով զՏրքաղ որ բնաւ սեպհական կողմ և կարծիք մը
չունի, և միշտ անորոշ է իր խորհրդոց մէջ:

16. ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ ՊԵՐԻՒ ԴՔՄՆ. — Օրէնք ԿՐԿՆ
ՔՈՒՆԻ. — ՎԻՂԵՆ ՊԱՇՏՕՆԱՐԱՆԸ: — Երբ Տրքաղ կը
ըսնար Աջակողմեանց հետ բարեկամանալ և ընտրու-
թեան օրինաց փոփոխութիւն մը ընել, աղետալի դէպք
մը իր անկաման պատճառ եղաւ: Պէրիի դուքսը թէհա-
րոն մտնալու ատեն մահացու վէրք մը ընդունեցաւ.
բոլոր արքունական ընտանիքը և Լուսուովիկոս ԺԸ վաղէց
հանդիսից տեսչին խուցը ուր տարուեր էր իշխանը:
Հարուածը խոր էր և անկարելի աղատել զիշխանը որ
քիչ վերջը մեռաւ հոն: Լուսուովիկոս զինքը վերաւորողը 26
տարուան երիտասարդ մ' էր, և խոստովանեցաւ որ

1819
Սեպտ.

Նոյեմ.

1820
Փետր.

Պուրսոնի ցեղին յաջորդութիւնը վերջնելու համար
միայն այս դործոյն յանդգներ էր, և թէ ամենևին համա-
խոհ մը չունէր: Նոյն բաները հաստատեց թէ դասա-
պարտութեան և թէ մահուան ժամանակ ալ:

Այս մահուան պատճառ ազատականք համարուե-
ցան, և թագաւորականք մանաւանդ արքունի ընտանի-
քը, ստիպելին զԼուսուովիկոս ԺԸ Տրքաղ կոմսը ձգելու:
Թագաւորը բռնադատուեցաւ, ուղեւով միանգամայն
պատուել զանիկայ, իրեն դուքս պատուանուէր տուաւ.
և նորէն պաշտօնարան մը կազմելու համար զՌիչլիէօ
կանչեց, որուն մեծապէս օգնել կը խոստանար Ար-
դուայի կոմսն ալ: Մէկէն անձնական և արագրութեան
ազատութիւնք վերցուեցան: Կրիս քուէ անուամբ օրէնք
մը առաջարկուեցաւ, որով երկու ընտրողական ժողովք
կը կազմուէին: Թագաւորական և ազատական երես-
փոխանաց կուր սասակացաւ: Ազատական երեսփո-
խանք Լաֆիդ, Լաֆայետ, Ֆուա զօրավարը, Գալիմիք
Փէրիէ, Պէնթամէն Գոնտալան, Մանիւել, մայրաքաղաքին
չիթութութիւնը իրենց նպաստ առնելով, բողոքեցին այս
օրինաց դէմ: Խորհրդարանին մէջ սաստիկապէս խօսեցան
Ռուայէ Գուար և Ֆուա զօրավարը, բակայն այսու
հանդերձ իրիս քուէի օրէնքը ընդունելի եղաւ:

Խորհրդարանին նոր ընտրութեանց մէջ չափաւոր
մասը զօրացաւ և պաշտօնարանին մէջ մտան Վիլլէլ
և Գոպլէր երկուքն ալ ծայրայեղ թագաւորականք:
Սակայն Խորհրդարանը դոհ չէր Ռիչլիէօ պաշտօնարանին
բռնած ճամբուն վրայ. երկրորդ անգամ Ռիչլիէօ ստի-
պուեցաւ հրաժարելու և իրեն յաջորդեց Վիլլէլ որ
նշանաւոր եղած էր զբարձրական անասութեան մէջ:
Քիչ վերջը վրայ եկաւ Սպանիական պատերազմը, որուն
մասնակից դատուեցան Գալիլիայցիք Սրբազան Գաշնակ-
ցութեան կամքը կատարելու համար, ինչպէս որ յետոյ
պիտի տեսնանք: Այս միջոցին թագաւորականք մեծ ու-
րախութեան նիւթ մը ունեցեր էին. Պէրիի դքսուհին
որ ամուսնոյն մեռած միջոց յղի էր, արու զաւակ մը
ունեցաւ, զոր Հենրիկոս Գուքս Պորտոյի անուանեցին:

1820
Փետր.

1820
Սեպտ.

1821
Դեկտ.

17. ՄԱՀ ՆԱԲՈՒԵՆՈՒՆ Ի Ս. ՀԵՂԻՆԷ. — Ստոնք Եւրոպայ հանդիպած Ժամանակ, կը մեռնէր հեռաւոր աշխարհի մը մէջ, 'ի Ս. Հեղինէ, Եւրոպայ տասը տարի ընդհանուր հրամանատարը, որուն անունը և դործերը այնքան մեծ էին որ դեռ 'ի կենդանութեան իբրև վիպասանութիւն մը բերնէ բերան անցեր էին: Եւսակայն այսպիսի մեծ անձ մը զո՛հ կ'ըլլար անդրիական և եւրոպական ատելութեան. կամ լաւ ևս ըսել զո՛հ կ'ըլլար այն երկիւղին զոր շնչեր էր ամենայն իշխանաց:

Ս. Հեղինէ կղզին հրաբուխի մը ծնունդ կը համարուի. կղզւոյն մեծ մասը բարձունք են, և իր շրջապատն է 10 մլնն. յամենուտ անմասշտի բաց 'ի փոքրիկ նաւահանգստէ մը որ Ճեմն-Պոսն կը կոչուէր: Արջափ որ ախուր և ահաւոր կերպարանք մը ունի, սակայն երկար ճանապարհորդութեանց մէջ յԱվիստոսի՝ միակ կայարան ըլլալով, ճանապարհորդք սիրով կելան 'ի ցամաք և իրենց համար անձկալի վայր մ' է: Նաբուլէոնի հոն հասած Ժամանակ, մէջի լաւագոյն բնակութիւնն էր Փլանդէշըն-Հաւուզ, ուր կը նստէր Հնդկային ընկերութեան կողմանէ վարիչն. և Նաբուլէոնի համար Լոնկուուտ կոչուած տափարակին վայ այս աշապարանօք բնակութիւն մը շինուեցաւ, ուսկից չէր կրնար հեռանալ առանց անդղիացի սպայի մը ընկերութեան. անոր համար և ոչ իսկ կ'ուզէր հեծելութիւն ընել որ իր առողջութեան ամենակարեւոր էր: Գողպըրն ծովակալը խիստ հրամաններ ընդունած էր Լորտ Պաթրըսգ Գաղթականութեանց պաշտօնէէն և չէր կրնար զանց ընել զանոնք կատարելէն. այսու հանգերձ կը ջանար ըստ կարելոյն մեղմացնել այս բանտարգելութեան դառնութիւնքը, եթէ կարելի էին մեղմանալ անձի մը համար, որուն զիմաց Գաղթիա և ամբողջ Եւրոպա սղտիկ երևցեր էր: Կղզւոյն ընդհանուր վարիչ զրիուեցաւ քիչ վերջը Սիր Հըստըն Լօ որ վախնալով յԵւրոպա չամբաստանուի իբրև Գաղթականութեանց պաշտօնէին հրամանները չկատարող, խտաբոյն գտնուեցաւ քան զԳողպըրն ծովակալը. և Նաբուլէոն որ ծովակալին հետ ընտանութիւն մ' ունէր, նոր վարիչն հետ անհաշտ ատելութիւն մը զգաց:

Նաբուլէոն իր ամեն միւխարուծիւնքը ընթերցմունքէ և իր պատերազմաց գրուածքէն և իր աքսորանաց ընկերներէն դաւաւ: Պերգրան մեծ մարջախտը իր հետը ունէր իր ամուսինը և Մոնդոլոն իրեն տիկինը և որդիքը, որոնք մեծ միւխարուծիւն մ'էին Նաբուլէոնի, թէպէտ ստէպ պակաս չէին գժտուծիւնք այս ընտանեաց մէջ, մին միւսին վայ նախանձելով. և շատ անգամ կարեւոր եղաւ որ Նաբուլէոն միջամտութեամբ զերենք խաղաղութեան յորդորէ: Նաբուլէոնի համար դարձեալ զբաղմունք մ' էր ընդունիլ երբեմն նշանաւոր ճանապարհորդներ որոնք Հնդկաստանէն յԵւրոպա կ'անցնէին. և որոնց կը բողբէր վստմութեամբ մը կրած հալածանաց համար: Ամանք կ'ընծայեն Նաբուլէոնի նաև փախուստեան խորհուրդ մը 'ի կղզւոյն, սակայն Նաբուլէոն եթէ կարենար իսկ փախչիլ, զիտեր որ ալ Եւրոպա իրեն համար չէր և աւելի կ'ընտրէր այս միջակը քան աննշան թափառել յՍմերիկա:

Սիր Հըստըն Լօ, քիչ քիչ հեռացուցեր էր Նաբուլէոնի քովէն այն անձինքը որոնք իրեն սիրելի էին. Լաս Քազ իր սիրելի թարգմանը Եւրոպա ստիպուէր էր երթալու, յետ ամիս մը բանտարգելութեան իբրև ծածուկ նամակ գրող յԵւրոպա: Վարիչը Նաբուլէոնի քովէն հեռացուց և զրկեց յԵւրոպա իր բժիշկը Օ' Մերա, որովհետև ասիկայ չէր ուզած պատմել ինչ որ կը խօսէր Նաբուլէոնի հետ: Գողպըրն ծովակալին աղնուական և աղնուասիրտ անձ մը յաջորդեր էր Մալդուլ՝ ծովակալը, որ իր ամուսնոյն հետ ամեն պատիւ և սէր կը ցուցունէր հռչականուն կալանաւորին. Մալդուլ՝ մէկէն անվտասճութեան մէջ ինկաւ և կանչուեցաւ յԵւրոպա: Կուրժօ զորավարն ալ մեկներ էր յԵւրոպա, ինչպէս նաև Մոնդոլոն տիկինը իր որդւոցը հետ. նոյնը կը փափաքէր նաև Պերգրան մարջախտին տիկինը:

Ս, յամեն վտերը, ինչպէս նաև անշարժութիւնը և բնակութեան վտառողջութիւնը քիչ քիչ ստամոքսի ծանր հիւանդութիւն մը պատճառեցին իրեն: Սիր Հըստըն Լօ կը վախնար միանգամայն որ չամբաստանուի

Իբրև կալանաւորին մահը երազ հասցնող մը, և շատ ազաւեց զՄաքուէնն որ բժիշկ մը ընդունի և հրաման տուաւ ձիով պարտիլ աղատ մինչև երեք միոն ընդարձակութեան տեղ մը: Մաքուէնն անհոգ իր կենաց երկարելուն վրայ, իր միտթարուծիւնը ընթերցմանց մէջ կը դանկր և կը շարունակէր իր երկասիրութիւնքը Կեսարու, Դիւրէնի, Կուստու Ատուլի, Գոնտէի և Փրեգերիկոս Ֆի վրայ: 1819 ին իր հօրեղբայրը Ֆէս ծիրանաւորը՝ իրեն բժիշկ մը և երկու քահանայք զրկեց. և Մաքուէնն ամենայն եռանդեամբ սկսաւ մտադրութիւն ընել իր կրօնական պարտուց, և նոյն յորդորը կուտար իրեն հետ եղողներուն ալ: 1820 ին սկիզբը իր բժիշկէն բանագատուելով շարժման նպատակաւ, սկսաւ երկիր աշխատիլ, բանջարեղէններ դարմանել և կաղնիներ տընկել, որոնցմէ ոմանք դեռ հովանի կ'ընեն կղզւոյն: Այս շարժմանց վրայ առողջութիւնը քիչ մը ատեն կաղզուրեցաւ, սակայն շատ քիչ փութով ստամոքսի ցաւերը նորոգուեցան, այժը կորսնցուց և տեսնելով որ ալ մահը մօտեցեր է, յետ իր հոգևոր պատրաստութեան գրեց իր Կտակը որով կը վարձատրէր առատապէս իր աքսորանաց ընկերքը. 2 միլիոն Ֆր. Մոնդոլոն կոմսին կը թողոր. 800,000 Ֆր. Պերդրանի և 500,000 Ֆր. իր սիրելի և հաւատարիմ Մարչան սենեկապանին որուն տուաւ նաև Օրդենսիա թագուհւոյն անդամանդեսայ վճիռը: Վարձատրեց նաև զբժիշկը, քահանայքը և միւս ամեն անձինքը: Աքսորանաց յիշատակներ որոշեց իր ընտանեաց զրկուելու համար և պատուիրեց մանաւանդ իր սիրար ուղւոյ մէջ դրած Մարի-Լուիզի տանելու. կը փափաքէր նաև որ օր մը մարմինը տարուի ՚ի Գաղղիա: Յետոյ ինքը կարգադրեց իր յուղարկուութիւնը ըստ արարողութեան ուղղափառ եկեղեցւոյ և դառնալով իր մերձաւորաց կ'ըսէր որ « Դուք քիչ ատենէն Եւրոպա պիտի դառնաք, պիտի անսնեք հոն իմ փառացս փայլը՝ շքեղացած նաև ձեր անձնանուիրմամբ. ամենը զձեզ երջանիկ պիտի համարին, ես կ'երթամ, գտնելու Քլէպեր, Տըզէքս, Լան, Մասսէնա,

Պէսսիէր, Տիւրոք, Նէյ . . . »: Ամեն անգամ որ այս յետնոյս անունը կը յիշէր կը հառաչէր և կ'աւաղէր որ այնպիսի անկեղծ անձ մը իբրև մասնիչ սպանուէր էր: Օր օրունս վրայ կը սաստկանային ցաւերը, և յետ մեծապէս կրելու Մայիս 2, 3, 4 ին, վերջապէս Մայիս 5 ին կը թողուր երկրաւոր և թշուառ կեանքը: Ո՞վ տասը տարի առաջ այսպիսի վերջ մը կը դուշակէր Եւրոպայի առաջին զինուորական հանձարոյն: Իր յուղարկուութեան կը դանուէին իր բարեկամքը, վարիչը, բոլոր թէ ցամաքային և թէ ծովային սպայակոյտը, և իր բարեկամքը յետ վերջին անգամ մ'ալ աղօթելու իր գերեզմանին վրայ դարձան յԵւրոպա, ուր ամեն տեղ մեծ ընդունելութիւն գտան և մեծ սէր:

Այս վերջը պիտի ունենար դարուս ամենէն մեծ զինուորական և օրինագիր հանձարը, որ իր մահուանէն վերջն ալ տակաւին 50 տարիէն աւելի Եւրոպայի ուղղիչը պիտի ըլլար իր աղջեցութեամբ և օրէնագրութեամբ: Եւ եթէ իր մեծ յատուցեց հետ զիտցած ըլլար դոհանալ չափաւորով և չարհամարհել պարտաւէրը և իր կենակիցքը, տակաւին ցայսօր թերևս հաստատ պիտի տեսնայինք Գաղղիոյ գահուն վրայ իր թոռուները և ցեղը: Սակայն և ոչ իսկ բոլորովին իր վրայ կրնանք ձգել իր անկման բովանդակ պատճառքը, այլ նաև մաս մը ժամանակին, և միւս մաս մ'ալ գաղղիական ազգին բնաւորութեան. և ամեն պարագայք մէկտեղ կ'ընելով ուրիշ բան չմտար մեզ, բայց դարմանալ և հիանալ այն մեծամեծ գործոց վրայ որոնք դարուս սկիզբը պատահեցան:

Յեղափոխութիւնք . Վերոնայի արքայաժողով

1. Սպանիա . — Փերտիևանտոս Է և Խորնորա-
րանք : — 2. Գաղղիականութեանց բաժնոյիլը : —
3. Յեղափոխութիւն 'ի Սպանիա . — Սպարտանու-
րիւն զօրաց . — Ռիէկօ : — 4 . Յեղափոխութիւն և
նահապակ-Յեղափոխութիւն ընդ շոյր Սպանիա . —
Սան-Միկել Խորնորարանք : — 5. Ազգարարութիւն
Պետութեանց : — 6. Փորժուգալ . — Յեղափոխու-
թիւն 'ի Փորքուզալ . — Յովնանեկ Զ : — 7. Հակառա-
կորդք . Տօն-Միկել . — Տօն-Փետրօ . — Տօն-Մա-
րիա տա Կորիա : — 8. Իտալիա . — Գարպունարի-
ներք : — 9. Նափոյի . — Փերտիևանտոս Ա : — 10.
Յեղափոխութիւն 'ի Նափոյի և սաննանաղորութիւն : —
11. Արքայաժողովք 'ի Կրոյիֆուս և 'ի Լայպսի .
Միջամտութիւն աշտրիպիակ : — 12. Փիլիսոսթի-
փիանկը : — 13. Յեղափոխութիւն 'ի փիլիսոսթի . —
14. Վիկտոր Էմմանուէլ Ա կը նրամարի . — Գառչօ
Գիլիէ . — Նուսանուն Յեղափոխութեան : — 15. Ար-
քայաժողով 'ի Վերուս . — Միջամտութիւն 'ի Սպա-
նիա : — 16. Միջամտութեան ինկիլը 'ի Գաղղիա : —
17. Գաղղիոյ բանակը 'ի Սպանիա . — Գատիէի
առունք . Խորնորարանի լուծուիլը : — 18. Ռիէկոյի
լուծուիլը . — Գորքուսթի առունք . — Սպանիոյ
նուսանուիլը : — 19. Ման Աղերսանկրի . — Իր կար-
գաւորութիւնքը .

1. ՍՊԱՆԻԱ . — ՓԵՐՏԻՆԱՆՏՈՍ ԵՒ ԽՈՐՆՈՐԱՐԱՆՔԸ (1) . —
Յետ որոյ Նաբոլէոն իր Յովնէփ եղբայրը Սպանիոյ

(1) Cortes.

Ջրայ թագաւոր դրեր էր, Սպանիացիք ստոյգ հայրե-
նասիրութեամբ մը չուզէցին բնաւ հաւանութիւն մը
սալ այս օտար իշխանութեան . և ամեն կողմ բազմա-
թիւ անկախ ոստիկանութիւններ կազմուեցան : Զէին
գիտեր Սպանիացիք որ մինչդեռ իրենք կեանքերնին
պատրաստ էին զոհելու իրենց թագաւորին համար,
Փերտիևանտոս Է ինքզինքը զուարճութեանց տուած
էր 'ի Վալէնցա, զոր կը պատրաստէր իրեն թայրան Նա-
բոլէոնի հրամանով . ուրախացուածեանց նամակներ կը
գրէր Յովնէփ թագաւորին, կ'աղբարէր Նաբոլէոնի որ-
դէգրութիւնը ընդունելու, և այնքան շքեղ և մեծ լու-
սաւորութեամբ կը հռչակէր Գաղղիացուոց բանակին
յաղթութիւնքը, մինչև անգամ կը վախէր թայրան որ
իր դղեակը չհրդեհէ : Գորդէսը չուզելով հնազանդիլ
օտար թագաւորի, և միանգամայն ինքնագլուխ մնալով
Փերտիևանտոս Էի աթոռէն հրաժարելովը, յարմար
առիթ մը սեպեց շատ մը ազատութիւններ ձեռք բե-
րելու, և սահմանադրութեան մը շինեց գաղղիական
1792 ի սահմանադրութեան վոյ . մէկ միայն խորհրդա-
րանով զոր հրատարակեց Մարտի 19 ին : Նաբոլէոն տես-
նելով որ անհար էր նուաճել այսպիսի ազատասէր ժո-
ղովուրդ մը, և թէ երկիրը երթալով կ'աւերի և անթիւ-
էին սպանութիւնք ինքն ալ պաշարուած էր 'ի դաշ-
նակցաց, Փերտիևանտոսի հետ գաշնադրութիւն մը
ըրաւ . որով Փերտիևանտոս նորէն Սպանիոյ թագաւոր
կ'անուանուէր, այն պայմանաւ որ արձիկ անգլիացի
գունդերը և Յովնէփի կողմնակիցքը չհալածէ, ինչպէս
նաև 30 միլիոն թոշակ մը տայ Վարլուս Իի որ 'ի Հոսով՝
կ'ապրէր : Սպանիացիք մոռնալով Փերտիևանտոսի բնու-
թիւնը և բարքը, հայրենասիրական ոգուով միայն մտա-
ծելով, ուրախութեամբ լուեցին այս լուրը և Փերտի-
ևանտոս Է Մարտի 22 ին մտաւ 'ի Սպանիա :

Սակայն Գորդէսը Փերտուար 2 ին սահմանէր էր
որ Փերտիևանտոս Է իր իշխանութիւնը չսկսի 'ի գործ
դնել, մինչև որ Գորդէսին մէջ չերդնու սահմանադրու-
թեան յաշտպանութեանը : Ժողովուրդը ամեն կողմ

1812

1815

11 Գ-Եր .

1814

1814

մեծ անախմբու-թեամբ և հանդէսներով ընդունեցաւ զինքը և Սպանիոյ ընդհանուր փափաքն այն էր որ թա- դաւորը իր լիովին իշխանութիւնը ունենայ . սակայն Փերսիանտոս խոչնդովութիւն համարեցաւ առ ժամն շահիլ սահմանադրականքը . հաւանեցաւ սահմանադրու- թեան, և մինչև այս իր հաւանութիւնը Գորդէսին ալ թղթով իմացուց, ինչպէս նաև Գորդէսէն ընտրուած Ռաֆայելիան խնամակալներն ։

Բայց իր սլալատականքը, աղնուականաց մեծ մաս մը , ինչպէս նաև Գորդէսէն ոմանք, կը յորդորէին զին- քը ետ կենսալու իր հաւանութենէն : Փերսիանտոս ժո- դովորէան գտած ընդունելութենէն խրախուսուած Վա- լէնցա եղած միջոցը նուիրակներ զրկեց 'ի Մատրիտ ժողովուրդը 'ի նպաստ իրեն շահելու , և դունդ մ' ալ ձիւսոր՝ Գորդէսը սանձելու համար : Մի և նոյն միջոցին Վալէնցայէն հրովարտակ մը հրատարակեց որով կը բո- ղոքէր ընդդէմ՝ Գորդէսին որ իր արքայական իրաւունք- ները յափշտակէր էր , և մահ կը սպաւնար անոնց՝ որոնք ուղէին նորոգել այն կարգադրութիւնը : Բայց միան- գամայն կը խոստանար քիչ ատենէն սկսել Գորդէսին ընտ- րութիւնը ինչպէս նաև անձնական և սպադրութեան ազատութիւնը : Մանքա եղած ժամանակ իրեն ընդառաջ էկեր էին Գորդէսին նուիրակները զորոնք չընդունեցաւ . և Էլիսա զօրավարը իր հրամանով բռնել տուաւ բոլոր այն ատենականները և երեսփոխանները որոնք սահմանա- դրութեան կողմն էին , յորս էին նաև Մարդինէզ տե- լա-Ռոջա, Արկուելլէզ, Մունոս-Գորբերո : Ժողովուր- դը զթագաւորը բացարձակ իշխան հրատարակեց , թա- դաւորն ալ քիչ օր վերջը Մատրիտ մտաւ և փութով պաշտօնարան մը կազմեց : Սակայն պաշտօնէիցմէ աւելի մեծ ազդեցութիւն ունէին թագաւորին մտերիմներն Ալալոնի դուքսը, Մոնդէնէկո անեկապանը, Կազե- չէՖ ուսս դեսպանը, և ուրիշ էրեն սիրելի անձինք : Ամեն կողմ՝ բանտարկելութենք կը շարունակէին և որ և իցէ վիճակ մը և աստիճան մը չէր փրկէր սահմա- նադրական մը : Վճիռները արագ արագ կը արուէին ,

կամ մահ կամ բռնի աշխատութիւն (1) : Ետ մը զօրա- վարներ որոնք Փերսիանտոսի պաշտպանութեան պատ- ճառաւ կայսրութեան դէմ կուռած էին , հիմայ յուսա- հատած Կարլոսնի կը դիմէին . ուրիշներն ալ ապստամ- բութիւն փորձեցին . և ապստամբութեան առաջին նշանը տուողը եղեր էր Էսփոզի Մինա , որ հետեող չգտնելով , Գաղղիա սպաւինեցաւ . բայց իր ապստամբութիւնը շատ մը մահերու պատճառ եղաւ . բոլոր Եւրոպա ահաճեցաւ այս կերպ վարչութեան վրայ , և զայն իմացուցին իրենց պաշտօնէից ձեռքով : Իւր գաստիրարակն Էսքոյիբու-եղ որ համարձակէր էր քանի մը դիտողութիւններ ընելու , փութով արտը զսկուէցաւ : Սպանիա Կարլոս Գի ժա- մանակէն աւելի խեղճ վիճակի մէջ ինկաւ : Արդէն գան- ձը երկար պատերազմներով պարտուէր էր , և մի միակ արժանաւոր պաշտօնեայն Մարդին տէ Կարա Զանացեր էր զայն կարգի դնել , բայց 'ի զուր , շատ մը աւելորդ ծախքեր վերուցեր էր : Ս . Գահուս հրամանաւ եկեղե- ցականաց ստացուածոց վրայ ալ տուրք դրեր էր . սա- կայն իր թշնամիք որոնք զօրաւոր էին արքունեաց մէջ , զինքը պաշտօնէն հանելով . բանն ձգեցին : Ամբաստա- նութեանց մէկն այն էր որ Ամերիկայի պատերազմին համար չէր կրցած գրամ հասցնել :

2. ԿՆԱԳԱՅՆՈՒԹԵՅՑ ԲՄԺՆՈՒՂԸ : — Ամերիկայի դաղթականութիւնք ալ Սպանիոյ ժողովրդոց պէս չէին ուրած հնազանդիլ Յովսեփայ . բայց որովհետև Գորդէ- սը բաւական նաւ չունէր որոնցմով կարենար իր իշխա- նութիւնը պահելու , ասկէ ուղեցին օգուտ քաղել Լոն- արայի , Լիվրուէի , և Կլէսկոյի վաճառականք , և սկսան յաճախել Ամերիկայի նաւահանգիստները , մինչդեռ ա-

(1) « Եթէ երբեմն այս անգութ և վտէժնորութեան ծարաի դատաւորը , չէին համարձակեր մահուան վճիռը տալու , կըտէ սպանիայի պատմագիր մը , Փերսիանտոս ինքնին վճիռը կուտար առանց իշխանութեան մը ներկայութեան : Տակնտոսի զրիչը պէտք էր ժամանակին քանի մը դեպքերը նկարագրելու համար , որոնք Տերերի և Կալիգոլայի ժամանակը իրենցիկ կուտային : » Կոման Դերեւո . Պատմութիւն Սպանիական Յեղափոխութեան :

ուաջ Սպանիացիք ամենայն խստութեամբ չէին թողուր որ օտար նաւ մը մօտենայ նաւահանդստի մը: Ամերիկայի շատ մը նահանգներ Յովսէփիայ վարչութեանն բաժանումը՝ ուղեցին բորբոքիլին անկախութեան վերածել, ըստ օրինակի Միացեալ-Նահանգաց. բայց ամենը համալիտ չէին և ինքիւրը գեռ անորոշ էր երբ Փերտինան ասու նորէն աթոռը դարձաւ:

Գաղթականութեանց վաճառականութիւնը և անոնց թանկագին հանքերը, Սպանիոյ ամենամեծ հարստութիւնն էր. այն պատճառաւ Փերտինանտոսի առաջին մտածութիւնը եղաւ զանոնք նորէն ձեռք բերելու. 10,000 զօրաց բանակ մը զըզուեցաւ յԱմերիկա՝ Մօրիլո զօրավարին հրամանատարութեան տակ: Շատ մը երկտասարդ սպայք, ցանկացողք պատերազմական փառաց կը հրամայէին գունդերուն, յորս նշանաւոր պիտի ըլլային Էսփարդերօ, Ռոտիլ, Լինաճ և Մարօք: Պատերազմին սկիզբները յաճող գային. բայց դրամ և նաւատորմի կարևոր էր և Սպանիա յետին աղքատութեան մէջ էր. վաճառականութեան ճամբաները աւրուած, վաճառականութիւնը գազարած, իսկ մը աւազակներ երկիրը կ'աւրչակէին որոնց գեմ առնելու համար զնոր կարևոր էր. զօրքը վերջին կարօտութեան մէջ էր, շատ անգամ հարկ կ'ըլլար որ կրօնաւորք ողորմին սպայից և զինուորաց, և զանոնք կերակրեն: Մովային զօրութիւնն ալ գրեթէ ընցեր էր, մինչև Ամերիկա զօրք փոխադրելու համար հարկ եղաւ Ռուսաստանէն և ուրիշ տեղերէ նաւեր գնել: Այս հին նաւերը Քրոնշտատէ՝ Գա տիլէ գալու համար վեց ամիս անցուցին. թէպէտ ասով վարձանունու ալ չհասան, որովհետև հարկ եղաւ որ Փլիմութ զըզուին նորոգուելու: Աղէքսանդր այս ինչաճութեան վրայ գլխաւոր, Սպանիոյ երեք նաւ ընծայեց. Այս գլխաւորութեանց վրայ աւելցաւ նաւապատմբութիւնը, որուն գլխաւորք զայն փորձեցին յեղափոխութեան մը մտքով: Սակայն զինուորական անկանոնութեամբ առաջ եկած յեղափոխութիւն մը բնաւ կարող չէր հիմնական բարեկարգութիւններ ընել Սպանիոյ մէջ:

3. ՅԵՂԱՓՈՒՈՒԹԻՒՆ Ի ՍՊԱՆԻԱ. — ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆ ԶՕՐԱՅ, ՌԻԿՈ: — Փերտինանտոս Է մտածեր էր վերջ մը տալ այս բանիս, և Գա տիլէի քով 17,000 հոգեւով բանակ մը կազմեր էր գաղթականութեանց վրայ զըզուելու: Զօրքը շատ տգոհ էր հայրենիքէն բաժնուելուն համար, այս տգոհութեանց վրայ աւելցան նաև ծածուկ ընկերութեանց յորդորանքներ: Ապստամբութեան գըլուխ պիտի կենար բանակին գլխաւորը Օ' Տոնէլ՝ Ապիսպալի կոմսը: Բայց լսելով որ 'ի Մատրիա սկսեր է ձայն մը տարածուիլ այս դաւաճութեան վրայ, Գա տիլէն գունդ մը կ'առնու և կը խոտանայ անոնց որ եթէ հնազանդին իր հրամանաց, զերէնք Ամերիկա չըլլէր. և անոնցմով յանկարծ իր համախոհ դաւաճիցնեւուն վրայ կը զիմէ և զանոնք զինաթափ կ'ընէ. յետոյ կերթայ իմացնելու Փերտինանտոսի սր իրեն Կարոլոս Քի կարգի մեծ շղթայն կը շնորհէ. բայց միանգամայն անվստահ անոր երկմիտ բարուց վրայ, իշխանութիւնը ձեռքէն կ'առնու և զինքը Սնտալուսիա կը զըզէ: Յեղափոխութեան կողմնակիցք 'ի սկզբան յուսահատեր էին, բայց փութով խրախուսուեցան. որովհետև դաւուկն հիւանդութիւնը գալով, զօրաց նաւարիկութիւնը քանի մը ամիս ետև ձգուեր էր, նոյն միջոցին ամեն պատրաստութիւն տեսան, և որոշեցին ապստամբութիւնը սկսելու Յունուար 1ին: Սահմանեալօրը Ռիեկօ երիտասարդ գեղապետը՝ Աստուրիոյ գունդը ժողովուեց և յետ երգունընտելու միաբան 1812ի սահմանադրութեան վրայ, զիմեց Արդոս աւանին վրայ և հոն գերեց զԳալէյա ծեր զօրավարը բոլոր իր սպայակոյտով: Ռիեկայի հետ միացաւ Քուելրոկա և փութով բանակը 30,000ի հասաւ: Բայց Գա տիլէի տիրելու ջանքերին պարասլէ ելաւ և ստիպուեցան Լեոնի կղզւոյն մէջ ամփոփուելու: Ռիեկօ 'ի զուր կը սպասէր օգնութեան մը, ստիպուեցաւ թողուլ զԼէոն և քալեց դէպ 'ի Մալակա: Ամեն կողմ ընդունեւութիւն և պաշար գտաւ ժողովողէն, բայց բնաւ մէկը չներկայացաւ ինքնակամ զնոր կարգուելու: Հապիւ Մալակայի մօտ էր, թագաւ

1813
Յունիս

ւորական բանակը որուն կը հրամայէր Օ' Տոննէլ՝ զինքը պաշարեց. շատ մը արիւնհեղուծիւններէն վերջը Օ' Տոննէլ քաշուեցաւ: Նոյն միջոցին Ռիէկօ ալ Մալաիայէն դուրս ելաւ և զիւցազնական յանդգնութեամբ մը թագաւորական բանակին զխմացէն անցնելով, դէպ 'ի Սիէրրա Մորենա չուեց: Վէց չարաթուան մէջ 150 մըն քալէին և շատ մը անձինք կորսնցնելէն վերջը, Պուէն վէնիտա հասնելով, հոն ժողովք մը բրաւ մնացած ըս պայից հետ, և սահմանուեցաւ որ ալ անկարելի ըլլալով դէմ դնել, հարկ էր որ ամեն մարդ իր գլխուն ճարը մտածէ: Նոյն դիշերը ամենն ալ ցրուեցան, 1 էոնի մէջ մնացող ապստամբն ալ անձնատուր ըլլալու վտայ էին էրբ լսեցին որ իրենց ապստամբութիւնը ուրիշ հետևողներ ունեցեր էր: Փետրուար 20 ին Գորոնիա և Ֆէրրօն խմբերն ալ ապստամբեցան. Վիկօ և Փոնդէվէտրօ անոնց հետևեցան և Մինա զորավարը արսորէն դառնալով ոտք հաներ էր զՆավարա: Քիչ ատենէն ապստամբութիւնը տարածուեցաւ նաև յԱրախոնա և 'ի Գաղալոնիա: Փերտինանտոս որ 'ի սկզբան անհող կեցեր էր, տեսնելով ապստամբաց բազմանալը, հրամայեց որ Մատրիտի դիմաց բանակ մը կազմուի. որուն հրամանատարութիւնը Արիստակալի կոմսին յանձնեց: Այս անգամ Օ' Տոննէլ թողուց զթագաւորը և ապստամբուց կողմը անցաւ. յետոյ Օքթանայի դնդերուն հետ միացած Փերտինանտոսի վրայ եկաւ: Մայրաքաղաքին վրայ սարսափը տիրեր էր, շատերը խորհուրդ կուտային զսահմանադրութիւնը հրատարակելու: Թագաւորը չէր ուզեր, սակայն ստիպուեցաւ կատարելու թագը պահելու համար. և Մարտի 7 ին հրատարակեց որ « տեղիք տալով ժողովրդեան կամաց, կը հաւանի երդնուլ սահմանադրութեան վրայ»: Մէկէն Սրբաքննութեան ատենանը վերցուեցաւ և բանտերը բացուեցան, վերջապէս 9 ին Փերտինանտոս հանդիսապէս երդուընցաւ սահմանադրութեան վրայ. և աղաչեց զԱրիստակալի նոր պաշտօնարան մը կազմելու, որուն մէջ մտան հին Գորդեպին անդամները: Սակայն նոր պաշտօնարանը մեծապէս վրիպեցաւ խտանալով

1820

1820

Յիսուսեանց դէմ (1). խիստ գտնուեցաւ նաև այն պաշտականաց դէմ որոնք նախ թագաւորին մտերմութիւնը դրաւէր էին և զանոնք բանտարկեց: Այնէն մեծ վրիպակներէն մէկն ալ եղաւ զապստամբները վարձատրելը, որով Գուէրօկա, Ռիէկօ զորավար անուանուեցան:

Բացարձակ միապետութեան կողմը եղողները տեսնելով որ թագաւորը սահմանադրականաց կողմը անցաւ, իրենք ալ սկսան ցրուիլ և մեծ մաս մը Արևելեան-Պիրենեանց կողմերը գնաց: Որովհետև Պարզէլոնա քաղաքին մէջ սաստիկ դալուկն ընկեր էր, Գաղղիոյ տերութիւնը, իբրև առողջութեան շղթայ՝ դուռնը մը զսկած էր սահմանադրուիլը. արդ միապետականներէն շատերը Գաղղիացուց բանակը ապականեցան և սկսան հոն շատնալ և նորէն պատրաստուիլ ընդդէմ նորելուկ կարգադրութեանց:

4. ՅԵՂԱՓՈՒՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԸՆԳՊԵՄ ՅԵՂԱՓՈՒՈՒԹԻՒՆ ԸՆԳ ԲՈՂՈՐ ՍՊԱՆԻԱ. — ՍԱՆ-ՄԻԿԵԼ ԽՈՐՀՐԳԱՐԱՆԸ: — Սակայն Սպանիոյ ելեմուտքը մեծ խեղճութեան մէջ էր և հարկ էր փութով դարման մը տանիլ: Հասարակաց կրթութեան համար նոր նոր բարեկարգութիւնք որոշուէր էին զորս կատարելու համար դրամի պէտք ունեին: Գաղղիոյ սեղանաւորաց հետ 40 միլիոն ուէալի մուտք մը դաշնադրեցին, յորում բնաւ օգուտ մը չունեցան: Գանձը լեցնելու համար ուրիշ միջոցներ փնտառուեցան. վերցուեցան ազնուականաց և եկեղեցականաց սասանորդքը, առանց զանոնք եղանակաւ մը փոխարինելու: Փերտինանտոս չուզեց ստորագրել սասանորդաց բարձման հրովարտակին, և սակայն վերջապէս պաշտօնէկից սպառնալեօք տեղիք տուաւ. բայց և իր սփռոհութիւնը ցուցնելու համար յԱրստակալ մեկնեցաւ և հոն կը խորհէր պաշտօնալար փոխելու: Ժողո-

(1) « Ժամանակիս ընդհանուր վրիպակ մ' էր ազատականաց, որոնք կը կարծէին ազատութեան նպատակը կրօնական մարքանութիւնը վերցնելով»: Ռէյնալ. Պատմութիւն Սպանիոյ. Գիրք Գ. Գլ. Բ.

վուրդը պահանջեց որ Թագաւորը Մատրիա դառնայ, և Փերտինանտոս Է դարձաւ ոչ ծափահարութեամբ, այլ արհամարհանքներ ընդունելով, և Ռիէկօ որ քիչ առաջ իր զորավարութենէն ընկեր էր զԹագաւորը և զվարչութիւնը ծաղրելուն համար, նորէն Արակոնի ընդհանուր սպարապետ անուանեցաւ:

Թագաւորը Գորգէսին նիստերը բանալու ատեն իրաւամբ բողբեց որ իր պատիւը առ ուն հարեալ էր: Պաշտօնեայք իրին ստուգութիւնը կը տեսնէին որով և պատրաստուեցան իրենց հրաժարականը տալ, երբ յանկարծ ընդունեցան Թագաւորական հրովարտակը որ զերկնք պաշտօնընկեց կ'ընէր: Սպանիոյ սահմանադրութեան պահասութիւններէն մէկն ալ այն էր որ անիրաւեալ պաշտօնեայք միջոց մը չունէին պաշտպանուելու, որովհետեւ եթէ բողբէին Գորգէսին, Թագաւորը Գորգէսն ալ կրնար լուծել և չկար ատենակալաց հաստատուն ատեան մը որ ասանկ ծանր կէտերու մէջ միջնորդ ըլլար ընդ Գորգէսն և ընդ Թագաւորը:

Նոր պաշտօնարանը սահմանադրական էր, սակայն այնչափ տկար, որ ամեն կողմ Թագաւորական ջոկատներ ձեւացան, ինչպէս 'ի Պուրկոս, 'ի Սելիլիա, յՄնտալուսիա և 'ի Հին-Գասդիլիա ուր ջոկատին գլուխ էր Մերկիո ժողովրդապետը: Ասոնց հակառակ մոլեռանդն ազատականք ալ խումբեր ձեւացուցին և գաղղիական Յեղափոխութեան Սոսփալըզներան նման, ասոնք ալ իրենք զիրենք Տեպոմիստոս կոչեցին. այն բանոր զիմեցին ուր կը գտնուէր Մաթիաս Վինուէզա քահանայն, որ ուղելով Փերտինանտոսի բացարձակ իշխանութիւնը հաստատել, 6 սարուան բանախ դատապարտուած էր. և կացնի հարուածով սպաննեցին զանիկայ իշխանութեանց առջև. և այնչափ յանդգնեցան մինչև կացնոյ կարգ մը հաստատել այս սպանութեան յեշտատակաւ: Երկրորդօրը Գորգէսը փութով զՄորելո Մատրիաի հրամանատար անուանեց և ժողովրդեան բաղմութիւնը այն ատեն միայն ցրուեցաւ, երբ տեսաւ որ զինուորաց հրացանքը իրենց վրայ ուղղեալ էին: Ռիէկօ որ նորէն ուղեր էր

սպասամբութիւն մը հանել, իր պաշտօնէն ինկաւ: Մատրիաի մոլեռանդն կուսակցութիւնը ժողովուրդը ոտք հանելու համար Ռիէկօի պատկերը քաղքին մէջ պարացուց յաղթանակաւ, սակայն Սան-Մարգրին զօրավարը ցրուեց բաղմութիւնը և առ ժամն մայրաքաղաքը քիչ մը հանդարտեցաւ:

Սյուս հանգերձ գաւառաց մէջ երկու կուսակցութիւնք մէկմէկու դէմ կը կռուէին. Մուրսիա, Վալէնցա, Գորոնիա և Գատիչէ սպասամբեր էին: Գատիչէ քաղքին հրովարտակ մը կ'ըսէր որ բնաւ վարչութեան սխալ չհնազանդէր, քանի որ ներկայ պաշտօնեայք գլուխ կենային անոր: Պաշտօնարանը հրաժարեցաւ: Թագաւորը աղաչեց կրկին անգամ զՄարգրինէզ տէլա-Ռոչա նոր պաշտօնարանը կաղմելու, և որչափ որ նորընտիր երեսփոխանք մեծաւ մասամբ մոլեռանդն կուսակցութիւններէն էին, սակայն նախագահը իր հանձնարոյն և խօսից ուժով մեծագոյն մասը իրեն ստացաւ: Գաւառաց մէջ կը շարունակուէին շփոթութիւնք, Թագաւորականք երթալով կը զօրանային, զանազան անձինք գլուխ կը կենային ջոկատներու, յորս գլխաւորքն էին Գուէզասա զօրավարը, Սանդոս-Լատրոն, Պէտրիէրէրէն մն հասարակապետական, Գրուելլո. բայց ամենէն նշանաւոր էր դրարեան կրօնաւոր մը որ դաշտի մը մէջ խաչ մը կանգնելով անբաւ գեղացիներ ժողվուեց, որոնք « Կեցցե բացարձակ Թագաւոր, կեցցե կրօնք » աղաղակներով տիրեցին Չէրվէրայի, ուր հասաւ յետոյ Պէլլիտօ զօրավարը և յետ արիւնահնդ կռուոյ մը նորէն տիրեց քաղաքին: Սակայն Թագաւորականք ուրիշ կողմեր աւելի յաջող դանուեցան: Սելվ-Ուրձէլ բերդին տիրեցին ուր 6 թնդանօթ գտան և 1,600 հրացան. Ուրձէլի մէջ խնամակալութեան ժողովք մը կաղմեցին որ երէք ամիս տևեց և բանակ մը յօրինեցին որուն բանախ հասարակ անունը տուին. և որուն նպատակն էր զՓերտինանտոս Է սահմանադրականաց ձեռքէն աղտակել: Առջի բերանները Թագաւորականք շատ յաջողութիւն գտան. մինչև որ սահմանադրականաց զօրավարը Մինա՝ մեծ

գնդով մը անոնց վրայ զիմեց , առաւ ԳասգէլՅօղիզ . քաղաքը ուր ապաւինած էին թագաւորականք , կործանեց զայն և շատ մը անգլթու թիւններ ըրաւ : Անկէ վերջը թագաւորականաց գործերը ձախորդ դացին : Հաւատոյ բանակը հալածուելով 'ի սահմանադրականաց Գաղղիս եկաւ և հոն ցրուեցաւ և Գաղղիոյ թագաւորականներէն մեծ ընդունելութիւն գտաւ :

Նոյն միջոցին Մատրիտի մէջ խռովութիւնը կը շարունակէր : Գորտովա երիտասարդ սպայն միտքը դրաւ բռնութեամբ զթագաւորը իր իշխանութեան մէջ հաստատելու : Թագաւորը Գորգէսին նիստերը գոցելու դացած օրը երկու կողմէն ոմանք « Կեցցէ սահմանադրական թագաւոր » կ'աղաղակէին , ուրիշները « Կեցցէ բացարձակ թագաւոր » : Աղաղակները կռուի փոխուէլ ցան և թագաւորական անձնապահներէն սպայ մը որ մոլեռանդներուն մասէն էր , սպանուեցաւ : Փութով քաղքին ամեն կողմ՝ դունդեր տարածուեցան և բռնեցին Քոնստիզուցիոն և Վիլլա հրապարակները . Գորգէսը մշտամնաց սահմանուեցաւ և Մօրիլլօ անձնապահաց հաղարատեա անուանուեցաւ :

Ամենայն ինչ ըննցած կը կարծուէր , երբ զինուորաց չորս գունդ նորէն իրենց բնակութեանէն ելլելով , Փարսօ կը գիմեն և անոր կը օրհանան , և կ'ուզեն թագաւորին հետ երթալ գաւառները ոտը հանել : Ծայրայեղ ազատականք ալ սքառանք գոհար մը կը կազմեն և Յուլիս 6 ին գիշերը մոլեգին կռիւ մը կը հանդիպի Մատրիտի փողոցներուն մէջ յորում յաղթող կը դանուին ազատականք , և կը պատմեն որ Փերտինանտո Է մեծ ուրախութիւն ցըցուցած ըլլայ իր կողմնակցաց մահուան վրայ . և Յուլիս 7 ըր աղգային տօներու մէջ կարգեց :

Ազատականաց յաղթելովը՝ թագաւորը անոնց իշխանութեան տակ կը մնար , և որովհետև Մարգինեզ տէ լաՌօզա հրաժարէր էր , թագաւորը պաշտօնարանին գլուխ դրաւ մոլեռանդն կուսակցութեանէն Սան-Միկէլ հաղաբապետը , որ Փռանմասն ընկերութեան գլխաւոր կը համարուէր : Արդիւրուեցաւ Փերտինանտոսի Մատրի-

տէն գուրս պալատները բնակիլ : որով թագաւորը Եւրոպիոյ զիմաց կալանաւորի վիճակ մը առաւ :

5. ԱՅՂԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԵՏՈՒԹԵՍՆՅՅ : — Եւրոպա անհանգարտ աչքով կը զիտէր այս յուզմունքները և Իեկտեմբեր ամսոյն Ռուսիոյ , Գաղղիոյ , Բրուսիոյ և Անգլիոյ ղեեսպանք Սպանիոյ ներքին վիճակին վրայ ծանուցմունքներ ուղղեցին Սան-Միկէլի : Սան-Միկէլ փոխանակ շահէլու զՊետութիւնները , ժողովուեց բոլոր ծածուկ Փռանմասն ընկերութեանց անգամները և անիմաստ պատասխան մը տուաւ Պետութեանց ծանուցման : Բրուսիոյ , Աւստրիոյ , Ռուսիոյ և Գաղղիոյ ղեսպանք անցաբերին ինգրեցին և նախատական կերպով մը արուեցաւ իրենց : Յայտնի էր որ զինուեք միջամտութիւն մը պիտի յաջորդէր , և արգէն պետութիւնը կը գիմէին 'ի Վերոնա զայն որոշուա :

6. ՓՈՐԹՈՒԳԱԼ . — ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ Զ . — ՅԵՂԱՓՈՒՌԻԹԻՒՆ Ի ՓՈՐԹՈՒԳԱԼ : — Երբ Նաբոլէոն իր Լեո զօրավարը զօրք ղրկէց արշաւել 'ի Փորթուգալ , Յովհաննէս Զ որ իր մօրը կենդանութեան ժամանակ ինամական անուն կը կրէր , Պրազիլ ապաւինեցաւ և չգարձաւ 'ի Լիզպոս երկար ատեն : Այս հեռաւորութիւնը իրենց նպատանելով Անգլիացիք զօրացան Փորթուգալի մէջ և գրեթէ բոլոր ափուկը բռնելով , երկրին վաճառականութիւնը իրենք կ'ընէին . Լորտ Պէրսֆրա դալով Անգլիայէն կը կառավարէր նաև զՓորթուգալ : Այս բանիս վրայ սաստիկ բարկացած էին թէ Պրազիլի և թէ Փորթուգալի բնիկ ժողովուրդները : Յովհաննէս Զ կ'ուզէր դարման մը ամենիլ , սակայն չէր ալ ուղեր թողուլ զՌիօ Եանէրո , նախ մօտէն չկրէրու համար Անգլիացուց լուծը , երկրորդ կը վախնար որ չըլլայ թէ Պրազիլի մէջ ալ իր բաժնուէլէն ետքը յեղափոխութիւն մը ծագի , ինչպէս սպանիական գաղթականութեանց մէջ : Միանգամայն չէր ուղեր փոխանակել այսպիսի մեծ երկիր մը Փորթուգալի պէս պգտիկ երկրի մը հետ :

Փորթուգալցիք զայրացած որ թագաւորին զիրենք երեսի վրայ կը ձգէ և Անգլիացիք իրենց երկրին վաճա-

1807

1821

1820
24 Օգոստ.

ուսականութիւնը կը յափշտակեն, Սպանիոյ աղատակա- նաց հեռուեցան և առաջին անգամ սահմանադրութեան անունը հնչեց յՕփորթո և 'ի Լիզպոնա: Լորտ Պերս- իրտ աճապարեց Սնդղիա փոխաւ և Փորթուգալ անկէ- խան մնաց: Յովհաննէս Ջ Փորթուգալի մէջ ծագած խոռ լուծիւնը լսելով, թողուց զՊրաղիւ: 'ի սկզբան պարզ չփոթուծիւն մը կարծելով կը համարէր որ դիւրաւ կը հանդարտեցնէ, բայց տեսնելով որ ճար չկայ ստիպուե- ցաւ Սպանիոյ սահմանադրութեան նման սահմանա- դրութիւն մը տալ և սրբաքննութիւնը վերցնել:

1821
Յուլուստ.

7. ՀԱՅԱՍՏԱՎՈՐԳԻՐ. — ՏՕՆ ՄԻԿԷԼ. — ՏՕՆ ՓԵՏՐՕ. — ՏՕՆԱ-ՄԱՐԻԱ ՏԱ ՎՈՐՈՒՄ: — Թագուհին որ Փերական- տոս էի քոյրն էր, տփքուհիւղ սահմանադրութեան վրայ, որով թագաւորական իշխանութիւնը շատ կը նուազէր, իր երկրորդ որդւոյն Տօն-Միկէլի հետ դուրս կեցաւ սահմանադրութեան հակառակորդաց և բռնի ստիպեց զթագաւորը հալածել զսահմանադրականս: Սակայն Յովհաննէս Ջ միշտ աղատութեան հակամէտ երևնալով, Տօն Միկէլ ապստամբեցաւ. և գործ չկրնա- լով տեսնել Փորթուգալէն արտրուեցաւ:

1825
Մայիս

1824
24 Ապր.

1826
10 Մարտ.

Քիչ վերջը մեռաւ Յովհաննէս Ջ, և սահմանուեցաւ որ ինամակալ վարչութիւն մը կառավարէ զՓորթու- գալ յանուն Տօն Փետրօի, և այն վարչութեան դուրս կենաց Տօնա Իզապելլա Մարիա իր քոյրը: Բայց որով հետև Պրաղիլցիք չէին ուղեր որ նոյն անձը իշխէ թէ իրենց և Փորթուգալի վրայ, Տօն Փետրօ հրաժարեցաւ Փորթուգալի դահէն 'ի նպաստ իւր աղջկան՝ Տօնա Մարիա տա Կլորիա, որ նոյն միջոցին եօթը տարուան էր. այս պայմաններով որ աղայութեան ժամանակ յանձնաժո- ղով մը կառավարէ զերկիրը, Պրաղիլի սահմանադրու- թիւնը ընդունուի 'ի Փորթուգալ և իր եղբայրը Տօն Միկէլ երթայ 'ի Պրաղիլ կարգուելու իր եղբոր աղջ- կան հետ, և երբ չափահաս ըլլայ դառնայ 'ի Փորթու- գալ Տօն Միկէլի հետ:

Տօն Միկէլ որ նոյն միջոցին Վեննա կը դառուէր ըն- դունեցաւ այս պայմանները և հեռուանց նշանտուրը

կատարուեցաւ: Այն ատեն Տօն Փետրօ զՏօն Միկէլ ինամակալ անուանեց մինչև որ իր աղջիկը չափահաս ըլլայ և զՏօնա Մարիա Եւրոպա ղրկեց: Տօն Միկէլ վարչութեան գլուխ անցնելուն պէս իւր հին կուսակից- ները քովը ժողովուեց, ինքզինքը թագաւոր անուանեց և բացարձակ սկսաւ կառավարել. սահմանադրականք Չախլախուեցան և շատերը Սնդղիա փոխան: Քիչ վերջը երբ Տօն Փետրօ ստիպուեցաւ հրաժարելու Պրաղիլի կայսրութենէն (1) 'ի նպաստ իւր որդւոյն, Եւրոպա եկաւ և Սնդղիոյ և Գաղղիոյ օգնութեամբ արշաւեց 'ի Փորթուգալ, և երկիրը երկու տարի ոսնակոխ եղաւ բանակներէն: Չանազան կռիւներու մէջ նշանաւոր դանուեցան անգղիացի Նէվիլը ծովակալը, Վիլլաֆլոր կոմսն որ յետոյ դուքս Իերէէյրայ կոչուեցաւ, Սալ- տանհա մարալխտը և Փալմէլլա մարգիթը:

Վերջապէս Գերէէյրայ կոմսը յանկարծակի տիրեց Լիզպոնայի և Օփորթոյի քով յաղթեց Տօն Միկէլի. այն ատեն Տօնա Մարիա՝ թագուհի հրատարակուեցաւ Փորթուգալի, և Տօն Միկէլ ստիպուեցաւ հրաժարիլ և արտր երթալ: Նախ պարտեցաւ յիտալիա, յետոյ 'ի Գերմանիա և մեռաւ 'ի Հէօպախ 1866ի Նոյեմբեր 13ին:

8. ԻՏԱԼԻԱ. — ՔԱՐՊՈՆԱՐԻՆԵՐԸ: — Սպանիոյ յե- ղափոխութեանց աղաղակը իր արձագանքը ունեցաւ նաև յիտալիա: Իտալիա որ Նաբոլէոնի ժամանակ գրեթէ առանձին տէրութեան մը կերպարանք կ'առնուէր, քիչ վերջը նորէն իր առջի աշխարհագրական վիճակը գտեր էր: Օտարաց ձեռքը եղածներուն մէջ նշանաւոր էր Լոմպարտօ — Վէնէդոյի թագաւորութիւնը՝ Աւստրիոյ ձեռքին տակ: Աւստրիա ուղեց իր մասը բոլորովն գեր- մանացնել: Միլան, զոր Նաբոլէոն Իտալիոյ մայրաքաղաք ըրած էր, կորսնցուց իր ձեռակոյտը և օրէնագիր ա- տեննը, իր պաշտօնեայքը, մեծ վարժարանները և բա- նակը: Ամեն բանի հարկ էր Վեննա զիմէլ և ամեն բան հոնկէ ընդունիլ: Իտալացւոցմէ զինուոր առնուեցան

1852
22 Ապր.

(1) Ձր պիտի տեսնանք յաջորդ գլխոյն մէջ:

որոնք ցիրուցուն սփռուեցան Աւստրիոյ բանակին մէջ: Լրագրաց ազատութիւնը վերցուեցաւ և եթէ յանցաւոր բանուէին, պատիժը ծեծով կը լմնար: Մատենադրական Հանդիսարան մը խաղաղարար անուամբ հաստատեալ 'ի Միլան Սիւլվիօ Բելլիքոյի ձեռքով, կը ջանար նոր ոճ մը տալ գրականութեան և գուրս ցաաքեցընէլ իտալական մատենագրութիւնը: Իրեն գրիչքնէին Ռոմանեօզի, Կոնֆալոնիէրի, Լեօփարտի և ուրիշ անուանի մատենագիրք. դեռ տարին չանցած աւստրիական ոստիկանութիւնը արգիլեց զայն:

Յայտնի է որ հայրենասէրը կ'ուզէին որ այս խտուածիւնները վերցուն, սակայն դժբաղդաբար ուրիշ ճամբայ չէին տեսներ, բայց եթէ ապստամբութեամբք և դաւակցութեամբք, որով աչքերնին դոց իրենք զիրենք գաղանի կուսակցութեանց կուսային, նպատակը գիտելով և առանց քննելու անոնց սկզբունքները, այս ընկերութեանց ամենէն գլխաւորն էր Քարպոնարի կոչուածը:

Քարպոնարիներուն ընկերութիւնը ոմանք մինչև Միլին Գար կը հանեն: Վախճաննին էր հակառակ կենայլ ամենայն իշխանութեանց և մանաւանդ զիտալիա ամենայն իշխանութենէ ազատելով, հասարակապետութիւն մը ձևացնէ: Մէլերնին կարգեր ունէին, ժողովքներ և մասնաւոր արարողութիւններ նման ամեն ժամանակի գաղանի ընկերութեանց: Ընկերութիւնը տարածուեցաւ նաև Եւրոպիոյ զանազան կողմեր. Լաֆայետ, Ֆրանս զօրավարը, Տիւրին (աը Ը'Էօն) 'ի Գաղղիա նոյն ընկերութենէն էին: Իտալիոյ մէջ կայսրութեան միջոց ամեն ջանքերնին եղաւ նախ զՅովսէփ Պոնաբարդ, ապա զՄիւրա վաճառելու: Իսկ անոնց լմնալէն վերջը ամեն ծածուկ ուժերնին Աւստրիոյ դեմ դարձուցին: Ընկերութիւնը շուտով բոլոր Իտալիա տարածուեցաւ, և կ'ըսեն որ 1819 ին մինչև 642,000 հօգի էին որուն մէջ ամեն աստիճանի մարդիկ կային. ամենէն բազմաթիւ Նափոլիի մէջ կը գտնուէին, ուր միշտ առթի մը կը սպասէին ասպալելու Փերաինանտոսի իշխանութիւնը և ազատ սահմանագրութիւն մը հրատարակելու:

9. ՆԱՓՈՂԻ. — ՓԵՐՏԻՆԱՏՏՈՍ Ա: — Յեա Միւրայի պարտութեան 'ի Գոլէնգրինօ Փերաինանտոս Ա Նափոլի մտեր էր շատ մը խոստմունքներով: Արդէն Նաբոլէոնի անկմամբ թէ՛ Գաղղիա և թէ՛ Իտալիա թշնամի կ'ըլլային Միւրայի, որ Գորաիքս դնաց և 250 հօգի ժողովուելով ուղեց յուսահատական փորձով մը Նափոլիի թագաւորութիւնը նորէն ձեռք բերել: Միայնակ էլաւ 'ի Քալապրիա և հոն բանուելով, զինուորական յանձնաժողովի մը մասնուեցաւ 'ի Փէլցցօ և մահուան դատապարտուելով հրացանի բանուեցաւ: Միւրա որչափ որ վարչութեան յատկութիւն չունէր, սակայն արի էր և ժամանակին զիւցազանց առջններէն մէկը: Ըստ Նաբոլէոնի, «բնաւ հեծեալազօր մը այնպիսի զօրավար ունեցած չէ»: Սակայն պատերազմի դաշտէն գուրս չափաւոր էին իր յատկութիւնքը:

Փերաինանտոս Միւրայի հաստատած կարգերը գրեթէ ամենն ալ փոխեց, նոր օրինաց գիրք մը հրատարակեց մէջէն վերցնելով դաղլիացի թագաւորաց անունները, ասոնցմէ դատ շատ մ'ալ ինքնահնար կարգաբոլութիւններ հաստատեց: Նրկիրը փոխանակ առաջ էրթալու շատ տկարացաւ, ամեն կողմ աւազակութիւնը բազմացաւ, մինչև անոնց մէկ խմբին հեա Փերաինանտոս ստիպուեցաւ դաշինք դնելու: Ամեն կողմ տժգոհութիւնը շատ էր և կայծ մը բաւական էր մեծ հրդեհ մը հանելու:

10. ՅԵՂԱՓՈՒԹԻՒՆՆԵՐ Ի ՆԱՓՈՂԻ ԵՒ ՍԱՀՄԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ: — Այս կայծը եղաւ Սլայնիոյ յեղափոխութիւնը, որուն լուրը Իտալիա հասնելուն պէս ազատականը ոտք էլան և իրենք ալ սահմանագրութիւն մը պահանջին: Ամենէն առաջ խռովութիւնը Նոլայի մէջ ծագեցաւ բանակին ոտք ելլելովը, և սկզբունք տուողներն էղան Մէնիկինի քահանայն, Մորելլի և Սիլվադի սպաները: Յուլիսի 2 ին քարպոնարիները հասարակաց հրապարակը ժողովուեցան պողսլով «Կեցցէ Աստուած, թագաւոր և Սահմանագրութիւն:» Երթալով բազմութիւնը շառցաւ, և բանակին մեծ մասը խռովարարաց

կողմը անցաւ, մինչև Գուլիէլմոս Փեփէ զօրավարն անգամ, որուն յանձնուած էր նուաձեւ զանոնք: Այն ատեն Փերտինանտոս Ա լատին խոստացաւ հրատարակելու սահմանադրութիւն մը. բայց որպէս զի կնքը չէր գուրնայ, հիւանդութիւն կեղծեց և հրատարակեց որ վարչութիւնը առ ժամս իր որդւոյն Փրանկիսկոսի՝ Գալապրիոյ գքսին կը յանձնէր, անուանելով զնա ք. Խանորդ Բաֆաորոսէան: Բայց ժողովուրդը ստիպեց թէ զթագաւորը և թէ զորդին որ երգուրնան: Երևա մը Գուլիէլմոս Փեփէ՝ Նափոլի կանչուեցաւ, որ մեծ յաղթանակով ներս մտաւ. և Փերտինանտոս որդւոյն հետ երգուրնացաւ պահել Սպանիոյ սահմանադրութիւնը:

1820
7 Յուլ

Սիկիլիա ալ ոտք ելաւ, բայց որովհետև բողոքովն առանձին ոտսիկանութիւն և վարչութիւն մը կ'ուզէր, անոր համար թագաւորականք զինուք նուաձեցին զայն:

11. ԱՐՔԱՅԱՌՈՂՈՎՔ Ի ԳՐՈՓՈՒ ԵՒ Ի ԼՅՅՊԱՆ: —

Միջմտնութիւն ԱՌՏՐԻՅԱՅԱՆ: — Մեծ տէրութիւնները շատ աճանջան այս փոփոխութեանց վրայ. Փրանկիսկոս Բ կայսրը՝ Նափոլի թագաւորին նոր դեսպանը 'ի վեննա չուղեց ճանչնալ: Մէդէոնիք համոզեց զՓրեդերիկոս Գուլիէլմոս և զԱլեքսանդր որ հարկ էր ճար մը մտածել այս շարժմանց. որով և պէտք էին ժողովուրդ երեք վեհադուր 'ի Դրոփիաւ: Հոն սահմանուեցաւ որ ինքնակալք նոյն միութիւնը պահեն մէջերնին ինչ որ 1815 ին որոշած էին. և ասոր դէմ թէ որ արգելք մը ելլեր, զինուք միջամուխ ըլլան: Եւ այս միջամտութիւնը պիտի յանձնուէր Աւստրիոյ: Հրաւիրեցին դարձեալ զՓերտինանտոս Ա. գալ իրենց հետ գանուել 'ի Լայպպի, որպէս զի միաբան մտածեն այն միջոցները որոնք կարևոր էին ժողովրդեան անդորրութեան համար:

1820
Հոկտ

Փերտինանտոս որ այն ատեն եթանսանամեայ էր, Լայպպի գնաց իրեն հպատակները ապահովցնելով որ սահմանադրութիւնը պաշտպանելու կ'երթայ: Բաց յերից վեհադանց կը գանուէին հոն անգղիացի նուիրակ մը և երեք գաղղիացի լրակատար իշխանութեամբ պաշտօնեայք: Անգղիոյ նուիրակը իմացուց գուժարեւոյ որ

Մեծին Բրիտանիոյ հիմնական օրէնքները չէին թողուր ընդունիլ որ և իցէ Գլաճասթիւն մը օտար երկրի մէջ, ինչպէս սահմանուէր էր 'ի Դրոփիաւ. այսու հանգերձ Սնդիլա կը ճանչնար որ աւստրիացի պաշտօնարանը և իտալացի ուրիշ արքունիքներ կրնային տարբեր կերպով մտածել և նորութեանց դէմն աւելու միջոց գանալ. միայն թէ այն միջոցները « երկիր ընդարձակելու » նպատակ չունենան: Գաղղիա անորոշ և երկփա ճամբայ մը բռնեց, և երկու տէրութեանց չէրք կենալով երեք ինքնակալք սահմանեցին որ Աւստրիա բանակ մը ղեկէ 'ի Նափոլի զոր Փերտինանտոս պիտի պահէր իր ծախեք երեք տարի: Աւստրիոյ այն գունդերը որ 'ի Լոմպարտիա էին, Փո դեար անցան և կարելով Սիկիլիոյ վիճակը, Երկուց Սիկիլիայց սահմանադրուիչ հասան ուր արքայորդին զօրք կը սպասէր իրենց: Խորհրդարանը սահմանեց զինուք դէմ կենալ, ամեն կողմ հայրենասիրական գլուխաձգներ սփռուեցան, բայց հաղիւ Աւստրիացուց բանակը երեցեր էր ամենքը ցրուեցան. և Մարտի 22 ին Աւստրիացուց բանակը Նափոլի մտաւ և նոյն դէրուութեամբ վերցուց սահմանադրութիւնը, որով մտուցեր էին ազատականք: Աւստրիացուց հետ մտաւ նաև Փերտինանտոս և նորոգեց հին վարչութիւնը և մեծպէս խստացաւ սահմանադրականաց դէմ: Մէնիկիսի, Մորէլի և Սիլվադի հրացանի բանուեցան, շատ մը անձինք բանտարկուեցան կամ արքորուեցան:

1821

Մէսսինա միայն ուղեց զինուք պաշտպանել սահմանադրութիւնը. բայց քիչ վերջը հարկ եղաւ որ իր հին տիրոջը հնազանդի:

12. ՓԻԵՄՈՒՒ ՎԻՃԱՎՈՐ: — Փիէմնիթի մէջ գանուած քարպոնարիներն ալ յարմար առթի մը կը սպասէին ոտք ելլելու. անոր համար հաղիւ Աւստրիոյ բանակը թողուց զՓո, քարպոնարիները ալ վախ չունենալով, ուղեցին նաև 'ի Սալոնիա սահմանադրութիւն մտցնել:

Վիկտոր Էմմանուէլ Ա Մայիսի 20 ին մեծ յաղթանակաւ դարձեր էր իր մայրաքաղաքը. բայց չէր ուզած վարչութեան եղանակը փոփոխել: 1815 ին Անգղիոյ

1813 գրգռութեամբ դաշնակցաց օգնութեան 15,000 զինուոր
 զինեւ էր ընդդէմ Նաբոլէոնի, որոնք տիրեւ էին Կըլ-
 նոպլէ: Երկրորդ տարին զինուորական բարեկարգու-
 թիւններ ալ ըրաւ, այնպէս որ թէպէտ ամբողջ տե-
 րութեան բնակիչն էր 3,500,000 հոգի, սակայն կարող
 էր խաղաղութեան ժամանակ 30,000 և պատերազմի
 ժամանակ 60,000 զինուոր հանել: Օտար տէրութեանց
 հետ զանազան դաշնագրութիւններ ըրաւ և զժողո-
 վուրդը շատ մասամբ դոհ պահէց, բաց յազատական-
 ներէն, որոնցմէ շատերը առք գլուխ երիտասարդներ
 էին, որոնց մէջ խառն կը տեսնուէին Փալմա, Լէզիօ և
 Սանդա Ռօզա կոմսերը:

1821 13. ՅԵՂԱՓՈՒՌԻՔԻՆ Ի ՓԻԵՄՈՆԹ: — Փետրուարի
 մէջ քանի մը ուսանողք հասարակապետական գլխարկով
 թատրոն մտնելնուն համար բռնուեցան: Համալսարանի
 միւս աշակերտք այս բանիս համար շիտթութիւն հանե-
 ցին, որոնց հետ միացան նաև քարպոնարիները: Տէրու-
 թիւնը ամեն բան իմանալով շուտ մը այս շիտթու-
 թեան գլխաւորներէն երեքը բռնել տուաւ, որով աղա-
 տականք, որոնք իրենց համամիտ կը համարէին Քարի-
 նեանոյի իշխանը զՔարլօ Ալպէրդօ որ թագաւորական
 ցեղէն էր, աճապարեցին փութով յեղափոխութիւնը
 տարածելու, և սպանիական սահմանադրութիւնը հրա-
 տարակուեցաւ յԱլպէրսանդրիս և յԱդի: Վիկտոր
 Էմմանուէլ Ա այս ըւրը առնելուն պէս Գուրիի մէջ
 10 Մարտ գտնուած իշխանքը, նոյն գիշերը ժողովքի կանչեց,
 որոնց մէջ էր նաև Քարլինեանոյի իշխանը: Թագաւորը
 հարցուց իրեն կարծիքը, որ պատասխան տուաւ թէ
 կարևոր կը համարէր զիջումներ ընել: Թագաւորը յանձն
 չառաւ: Ազատականք եռագոյն գրօջը կանգնեցին Գու-
 րիի բերդին վրայ, ճամբաներուն մէջ գոչելով « Թագա-
 ւոր և սահմանադրութիւն »:

14. ՎԻԿՏՈՐ ԵՄՄԱՆՈՒԷԼ Ա ԿԸ ՀԻՄԺԱՐԻ. — ԳԱՐԸՕ
 ՁԵԼԻՉԷ. — ՆՈՒՆՃՈՒԾՆ ԵՅԵՂԱՓՈՒՌԻՔԻՆ: — Վիկտոր
 Էմմանուէլ որ բնութեամբ հեղ և ժողովրդասէր էր,
 տեսնելով որ զօրաց մեծ մասը սահմանադրութիւն կը

խնդրէ, չուզելով նաև որ արևնհեղութիւն ըլլայ, Մար-
 տի 13 ին գիշերը հրաժարեցաւ թագաւորութենէն 'ի
 նպաստ իր եղբորը Քարլօ Ֆէլիքէի, որ այն ատեն Մօ-
 սենայի արքունիքն էր, և թագաւորութեան տեղապահ
 գնելով զՔարլօ Ալպէրդօ ինքը Նիցցա քաշուեցաւ: Տե-
 ղապահը շուտ մը մարգ զօհեց Մօսենա՝ իմացնելու Քար-
 լօ Ֆէլիքէի ամենայն ինչ և իր հրամանները առնուլ, միան-
 գամայն նոյն միջոցին առանց սպասելու, ժողովուց Գու-
 րիին գլխաւորները և զժողովուրդը և մեծ հանգիսով
 հրատարակեց սպանիական 1812 ին սահմանադրութիւ-
 նը, համարելով որ այն պիտի ըլլար Քարլօ Ֆէլիքէի
 կամքը: Սակայն Քարլօ Ֆէլիքէ ոչ միայն հաւանութիւն
 չտուաւ, այլ և սպասամբ հրատարակեց զայն ընդու-
 նողները, և տեղապահին հրամայեց պաշտօնը թողով
 Նովարա քաշուելու Սալէ տէլլա Գորրէ զօրավարին
 հրամանատարութեան տակ պիտի ժողովուէր հաւատա-
 րիմ մնացած զօրքը: Տեղապահը իմացնելով թագաւո-
 րին հրամանը քանի մը գլխաւորաց, քաշուեցաւ 'ի Սօ-
 վարա, ուր տեղապահութիւնը թողլով անցաւ Գոպա-
 նայի գբսին արքունիքը, որուն գուտարը առած էր:

Թէպէտ մեծ վճատութիւն պատճառեց ասիկայ աղա-
 տականաց, սակայն բողբօլին չյուսահատեցան, 6,000
 զօրքով բանակ մը կազմեցին. դիմացինն ելաւ Տէլլա
 Գորրէ որուն 27,000 աւստրիացի ալ օգնութեան հասեր
 էին: Ազատականաց հրամանատարը Ռէճիս՝ տեսնելով
 հակառակորդաց բազմութիւնը, նահանջ զարկաւ, և
 զօրքը մաս մը ցրուեցաւ և մաս մ'ալ հնազանդեցաւ:
 Երկրորդ օրը Սալէ տէլլա Գորրէ Գուրի մտաւ և թա-
 գաւորական իշխանութիւնը հաստատեց: Եւել մը ա-
 զատականք աքսոր գացին 'ի Քաղիա, 'ի Զուելլցերի
 և յԱլբերիկա • Կոնֆալունիերի, Մարնչէլլի և Սիլվիօ
 Փէլլիքօ Աւստրիացուց ձեռքը ինչալով Աւստրիոյ բան-
 տան գնաց հոն ապստամբութեան համար կուռելու:
 Քարլօ Ալպէրդօ ալ իր ազատականի անունը սրբելու հա-
 մար երկու տարի վերջը գնաց կուռելու 'ի Սպանիա

ընդդէմ յեղափոխութեան: Բաց ասկէ 12,000 աւստրիացի զինուոր մինչև 1822 միշտ Փիէմոնթի մէջ պատրաստ պիտի կենային: 73 հոգի մահուան դատապարտուեցան, յորոց բաց երկուքէն ամենքը փախած էին:

Գարջ Յէլլէն տուրքերը նուազեցուց, բանակը կարգաւորեց, օրէնքներ տուաւ Սարաենիոյ կղզւոյն և շատ մը համազգային դաշնագրութիւններ ըրաւ 'ի նպաստ իւր տէրութեան:

1822
Հոգոս.

15. ԱՐՔԱՅԱԺՈՂՈՎ Ի ՎԵՐՈՆԱ. — ՄիջԱՄՏՈՒԹԻՒՆ Ի ՍՊԱՆԻԱ. — Որովհետև ամեն կողմ Յեղափոխութեան ձայներ կը լսուէին, Թադաւորք դեռ Լայպախէն չբաժնուած որոշած էին մէջերնին երկրորդ աստիճան վերոնաժողովուելու: Գումարումը քիչ մը ուշացաւ Լորտ Գասլըրի յանկարծական անձնասպանութեան պատճառաւ մեկնէլէն առջի իրիկունը, որուն տեղ Սեպտեմբեր 30ին հասաւ Ուէլլինկոնի գուբըր: Ասանկով վերոնայի մէջ կը գտնուէին Փրեդերիկոս Գուլիէլմոս, Փրանկիկոս Բ, Ալէքսանդր Ա. և Լուդովիկոս ԺԼի կողմանէ Մորմորանսի, որուն օգնական տրուեցաւ նաև Գաթալիան: Կային նաև 'ի վերոնա Սարաենիոյ և Նափոլիի Թադաւորները: Առջի դաշնաժողովոյն մէջ իշխանուհիք չէին մտած այս դաշնաժողովոյն ներկայ էին Աւստրիոյ կայսրուհին, Սարաենիոյ Թագուհին, Գոսպանայի մեծ-գբսուհին, Մօտենայի և Լուքսբայի մեծ գբսուհիները և ուրիշ զանազան իշխանուհիք: Խաղերը և զուարճութիւնք ալ պահատ չէին, մանաւանդ հռովմէական կրկիսին մէջ:

Արքայաժողովոյն ամենէն մեծ մտածութեան նիւթ եղաւ Սպանիոյ խնդիրը, որուն առաջարկութիւնը ըրաւ Մորմորանսի, մինչդեռ վիլլէլ պատուիրած էր որ Գաղղիոյ նուիրակը ուրիշին թողուն սկզբնաւորութիւնը: Աւստրիա և Բրուսիա և մանաւանդ Ռուսաստան, զաղղիական միջամտութեան հակամէտ էին, որով և չորս պետութիւնք միաբանեցան զօրօք միջամտութիւն մը ընելու, որն որ Գաղղիոյ յանձնուեցաւ: Անգղիոյ արտաքին գործոց նոր պաշտօնեայն Լորտ Քէնինկ, Ուէլլինկոնի ձեռքով այս բանիս դէմ բողոքեց, վախնալով

որ Գաղղիոյ ազդեցութիւնը չզօրանայ Պրենեանցմէ անդին, և ժողովոյն գումարմանց ստորագրութիւն չտուաւ, պատճառ բերելով որ Ֆրանսուզիներ ընդդէմ է անգղիական սկզբանց: Այսու հանդերձ Մորմորանսի վէհազանց հաւանութեամբ գոհ եղած, առանց դաշնաժողովոյն վճարման սպասելու, Բարիզ դարձաւ: Կաթալիան' որ Մորմորանսիի դառնալէն վերջը մինակ մնացեր էր վերոնայի մէջ, մեծապէս կը վաստակէր պատերազմին կողմը: Քիչ վերջը արքայաժողովը ցրուեցաւ առանց բան մը որոշելու Թէ Յունաստանի և Թէ Ամերիկայի գաղթականութեանց վերաբերեալ:

16. ՄիջԱՄՏՈՒԹԻՒՆ ԽՆԴԻՐԸ Ի ԳԱՂՂԻԱ. — Սակայն պատերազմին խնդիրը մեծապէս կը յուզուէր 'ի Բարիզ, ուր Թադաւորը և վիլլէլ անմիջական պատերազմի հակառակ էին: Մորմորանսի ստիպուեցաւ իր հրաժարաւ կանը խնդրելու և իրեն տեղ յաջորդեց Գաթալիան որ արդէն շատոնց կը սպասէր: Պետութեանց Սպանիոյ վարչութեան եղած ծանուցմունքը, արհամարհական պատասխան մը ընդունեւ էր, և Յունուար 28ին Լուդովիկոս ԺԼ խորհրդարանին բացման շառին մէջ յայտնապէս պատերազմ կը հրատարակէր: Պատկի շառին Պատասխանին աւթիւ, պատերազմին խնդիրը յուզեցաւ նախ ասենակալաց ատենին մէջ ուր նշանաւոր անձինք ընդդէմ երեցան պատերազմին: Թայրան իր խօսելը տպագրեց, յորում կը ցուցնէր եթէ որքան վտանգաւոր էր գաղղիական պատերազմը 'ի Սպանիա: Այս խօսքերը աւելի հաստատութիւն առին երբ Անգղիոյ խորհրդարանին բացման շառը տարածուեցաւ յորում Լորտ Լիվըքուէլ, առաջին պաշտօնեայն, կը հրատարակէր որ Գաղղիա բնաւ օրինաւոր պատճառ մը չունի միջամտութեան, և եթէ Անգղիա առ ժամ չէղբ կը կենար' այսու ամենայնիւ պատրաստ էր պատերազմի: Լորտ Լիվըքուէլ խօսից յաջորդէր էին դեռ ուրիշ շառեր ստորին խորհրդարանին մէջ ընդդէմ Գաղղիոյ միջամտութեան: Պրոտմ և Փիլ յայտնապէս բողոքեր էին ընդդէմ միջամտութեան, սակայն իրենց արհամարհական

ոճը աւելի զայրացուցեր էր Գաղղիոյ Թագաւորականքը, և Խորհրդարանին մէջ պատերազմը ընդունուեր էր 202 քուէով ընդդէմ 93 ի:

Արդէն Պետութեան դանձր լաւ վիճակի մէջ էր և վարչութիւնը մէկէն օրէնքով 100 միլիոն դրամագլուխ ուղեց:

Այս օրէնքին առթիւ անուանի հակաճանուութիւնք ծախեցան որուն սկիզբը տուաւ Ռուսոյէ Գոլար, Թագաւորական հռչականուն ճարտարախօսը, որ զպատերազմը հակառակ կօչեց Թագաւորին կամաց, Գաշանց Թղթոյն և Գաղղիոյ շահուն. նոյն իմաստին վրայ խօսեցաւ նաև Ֆուա զօրավարը: Հակառակ խօսողներուն մէջ նշանաւոր գտնուեցաւ Նաթոպրեան, որ պատերազմին կարևորութիւնը ցուցուց, Սպանիոյ այս շփոթութիւնները Գաղղիոյ յեղափոխութեան նմանցնելով, անոր համար փութով պէտք էր երթալ զայն խղդեղ: Իրեն այս ճառին պատասխան տուաւ Թագաւորականաց ամենէն ատեղի անձը, Մանիւէլ՝ որ յետ անգուր յորըջէլու Փէրաինանտոս էի վարչութիւնը, յիշեց որ նոյն իսկ Փէրաինանտոսի շահ մը չէր Գաղղիոյ միջամտութիւնը: Մգուարդեանը այն պատճառաւ մերժուեր էին յԱնգղիոյ որովհետև օտարաց վրայ յեցեալ էին: Նոյն իսկ Գաղղիոյ Յեղափոխութեան ժամանակ ամենայն դժբաղդութիւնք օտարաց միջամտութենէն առաջ եկած էին « որով և Յեղափոխութիւնը ստիպուեր էր բոլորովին նորօրինակ ղյժ և միջոց մը գործածելու»: Արդէն Թագաւորականքը հաղիւ կը համբերէին. և այս խօսքիս վրայ բարկութիւննին յետին աստիճանի եղաւ: Ամենքը կը գոչէին Մանիւէլի դէմ որ արքայասպանից ջատագովութիւն կ'ընէ, և կը պահանջէին Նախագահն որ խորհրդարանէն դուրս վանուի: Անկարագրելի շփոթութիւն ելաւ խորհրդարանին մէջ, ամենը ոտք ելած կ'ուղէին խօսիլ, 'ի զուր Նախագահը դանդակը հնչեցնելով լուռութիւն կը քարոզէր. հարկ եղաւ որ նիստը վերցնէ:

Երկրորդ օրը Մանիւէլ Մօնիդէօսով մէջ նամակ մը հրատարակեց առ Նախագահը, յորում կը լինցնէր իր

1895
27 Փետր.

ճառին շարունակութիւնը, բողոքելով որ բնաւ ինքը միտք չունէր նախատելու « այն վեհաժամ զոհերը, որոնց սպանուելը վշտացուցեր էր ամեն ազնուական սիրտ: »

Երբ նոյն օրը խորհրդարանը բացուեցաւ, Թագաւորականքը նորէն կը պահանջէին որ Մանիւէլ վանուի: Մանիւէլ բեմը ելաւ և բողոքեց այս բանութեան դէմ. Ֆուա, Ժիրարտէն և նոյն իսկ Ռուսոյէ Գոլար ընդդէմ Գաշանց Թղթոյն համարեցան այսպիսի գործ մը: Աջակողմեանց կողմէն ամենէն զայրացեալն էր Տըլա Պուրտոնէ: Քանի մը օր տեղեց կուր, յորում ժողովրդեան անհամար բազմութիւն մը խորհրդարանին նստարանները բռնած էր: Մանիւէլ հրատարակեց որ միայն բռնութեան տեղիք կուտայ: Թագաւորականքը բազմութիւն ըլլալով որոշեցին որ Մանիւէլ խորհրդարանին նիստերուն ներկայ չըլլայ: Այսու հանդերձ Մանիւէլ բոլոր ձախակողմեան երեսփոխաններով խորհրդարան եկաւ: Այն ատեն աջակողմեանք և Նախագահը դուրս ելան և աղքային պահապանաց գունդ մը զրկեցին ըզ Մանիւէլ դուրս հանելու. աղքային պահապանք յանձն չառին զինքը դուրս քաշելու. պէտք եղաւ որ ուրիշ զինուորներ կանչուին, որոնք զՄանիւէլ բռնի դուրս հանեցին: Մանիւէլին հետ դուրս ելան բոլոր ձախակողմեան երեսփոխաններն ալ որոնց մէջ նշանաւորներն էին Լաֆայէթ, Ֆուա զօրավարը, Պէնժամէն Գոնսդան, Գալիսիէ Փէրիէ, Տիւփոն (ալ լ'Իօս). և ամբողջ այն եղանակին նիստերուն ներկայ չգտնուեցան: Ժողովուրդը որ անհամբեր կը սպասէր ինդորոյն վճարման, Մանիւէլ դուրս հանուիլը լսելով « կեցցէ Մանիւէլ » գոչելով փողոցները շփոթութիւն հանեց, բայց պահապանք շուտով ցրուեցին զանոնք: Մանիւէլ Գաղղիոյ ամեն կողմանէ Թուղթեր և ցոյցեր ընդունեցաւ, այսու հանդերձ անկէ վերջը բնաւ ընտրաժողով մը զինքը երեսփոխան չանուանեց:

4 Մարտ.

1895
4 Մարտ.

17. ԳԱՂՂՈՅ ԲԱՆԱԿ Ի ՍՊԱՆԻԱ. — ԳԱՏՈՉԻ ԵՒ ՆՈՒՒԼԸ. — ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻՆ ԼՈՒԹՈՒԻԸ: — Այս միջոցիս արդէն 100,000 հոգեով բանակ մը Սպանիա կը մտնար.

ընդհանուր հրամանատարն էր Անկուլէմի գուբսը՝ Արգուսայի կոմսին որդին, և սպայակոյտին գլուխ Կիլըմինս զօրավարը. բանակը երեք մաս կը բաժնուէր որոնց կը զօրավարէին Ուալինս և Մոնսէյ մարաջխանները և Մոլիգոր կոմսը . գունդերու հրամանատար էին նաև Հոսէնուհէ իշխանը և Պարազուել զօրավարը (1):

Անկուլէմի գուբսը որ ամբողջ պատերազմին մէջ, պատերազմական հանձարէն աւելի մեծ խոհեմութիւն և ազնուութիւն ցուցուց, ձգեց զԲարիզ Մարտ 15ին:

Սպանիացւոց բանակն ալ չորս մաս կը բաժնուէր, որոնց կը հրամայէին Մինա, Օ՝ Տոնէլ, Մօրիլլօ և Պալլէսպէրօս. բայց այս գունդերը աւելի ասպատակներու երևոյթ ունէին քան բանակի: Անկուլէմի գուբսը Ապրիլ 6ին անցաւ զՊիսասօա և հրատարակութիւն մը ըրաւ որով կ'իմացնէր Սպանիացւոց որ եկեր է ազատելու թէ զժողովուրդը և թէ զթագաւորը: Դքսին բանակին մէջ կային շատ մը կայսերական հին զինուորներ, անոր համար խուճը մը փոխատական Գաղղիացիք, որոնց գլուխ էր Փապիլէ հազարապետը, Սպանիոյ սահմանագլուխները եռադոյն դրօշը բացած և Մարսէլեյ երգելով ուղեցին դքսին բանակը դրդուել որ իրենց միանան, սակայն բանակը հաստատուն մնաց իր սլարաւոց, և փոխատական ջոկատները ցրուեցան: Քանի մը անշուն կռիւներէ ետքը Մատրիտ մտեցան: Գորդէսը թագաւորին ա նուամբ հրովարտակ մը հրատարակեց, որով խրախոյս կը կարդար Սպանիացւոց յանուն թագաւորին՝ և կարելի կը համարէր թողուլ զմայրաքաղաքը եթէ հարկ ըլլար: Փերսինանտոս այս բանին վրայ շատ բարկացաւ և պաշտօնեայքը իրենց իշխանութիւնէն ձգեց: Քաղքին մէջ շատ շփոթութիւն ելաւ, փողոցներուն մէջ « Կեցցէ սահմանադրութիւն և պաշտօնեայք » կը գոչէին:

(1) « Այս հրամանատարութիւնները բաժնուելու ժամանակ, տերութիւնը չուարեր էր, որովհետև անբաւ էին աղաչաւորք: Եւ իրացնէ զժուարին է երևակայել շատոնց անգործ մնացած զօրաւարաց կուռելու փափաքը »: Վօլպիէ. Պատմութիւն Կրկին Պուրպանեան Վերանորոգութեանց:

Փերսինանտոս ստիպուեցաւ պաշտօնեայքը նորէն հաստատելու: Թագաւորը Մատրիտէն չէլէլու համար 'ի սկզբան հիւանդ ձևացաւ, սակայն հարկ եղաւ որ բունի թողու զմայրաքաղաքը բոլոր ընտանեօք. երկրորդ օրը Գորդէն ալ ճամբայ ելաւ որուն վահանափակ պաշտպանութիւն կ'ընէր ազատասէր երիտասարդներու գունդ մը: Մատրիտ Ապիսպալի յանձնուեցաւ, որ ստակի խոստմամբ քաղաքը մասնեց Գաղղիացւոց. և Գաղղիացիք մեծ յաղթանակաւ մտան 'ի Մատրիտ: Անկուլէմի 24 Մայիս գուբսը սահմանադրականները թագաւորականաց կատարութեանէն ազատելու համար, ստիպուեցաւ գաղղիացի զօրքեր գործածել և անոնց կէտնքը պաշտպանել:

Յունիս 9ին Գաղղիացի Պուրք զօրավարը Օրվիէտօ հասաւ և Մօլիգոր 'ի Վալէնցիա. Պալլէսպէրօս փախաւ դէպ 'ի Մուրսիա և Յունիս 10ին Պարազուել պաշարեց զԳորտովա. ուսկից զիւրին էր անցնել 'ի Սիվիլիա: Գորդէսը զարհուրած բունի զթագաւորը Գատիչէ տարաւ, և Սէվիլիա թագաւորականաց ձեռքը անցնելով ամեն անգթութիւն ըրին. հարկ էր որ Անկուլէմի գուբսը պաշտպանէր զսահմանադրականս ընդդէմ իւր դաշնակցայ:

Սակայն քանի որ Գատիչէի չէին տիրած, պատերազմը չէր վերջանար, անոր համար Անկուլէմի գուբսը դէպ ուղիղ Գատիչէի վրայ չուէց, որուն ճամբան արդէն բաց էր. վասն զի Մօրիլլօ ուժ յանձնուած էր Կալիցիայի պաշտպանութիւնը, բնաւ չէր խափանած Պուրքի ընթացքը, նա մանաւանդ հրատարակէր էր որ ինքը կը բաժնուէր Գորդէսէն: Միւս զօրավարներն ալ ինքնագլուխ և անկանոն կերպով կը կռուէին: Անկուլէմի գուբսը Օքոստոս 9ին յԱնդույար հասաւ և հոն հրաման մը հուշակեց յորում կը տեսնուէր թէ իշխանին խոհակնութիւնը և թէ թագաւորականաց զայրոյթը: Ի Պիլպոս, Սարակոսս և Սիվիլիա աղէտալի անգթութիւններ գործուէր էին զորմէք գաղղիացի գունդերն անգամ չէին կրցած արգելուլ: Սահմանադրականք իրենց հայ-

րենակցաց ձեռքէն առ Գաղղիացիս կը դիմէին և մեծ շնորհք մ' էր անոնց գերել կոչուելը: Անկուլէմի գուբար, որուն քաղցրութիւնը և աղատասիրութիւնը ծանօթ էր, այսպիսի բարբարոսութիւն մը խափանելու համար, հրատարակեց Անտայարի հրամանը, որով սպանիացի իշխանութիւնը առանց գաղղիացի գունդերուն հրամանատարի մը, մարդ չէին կրնար բռնել: Սպանիացի թագաւորականք բողոքեցին որ և ոչ Նաբոլէոն այսպիսի բռնութիւն մը ըրած էր իշխանութեան դէմ, և Անկուլէմի գուբար, որ իր աշխուճականութեան հետ չունէր նաև սէպը եղած հաստատութիւնը, բռնադատուեցաւ մեղքելու հրամանը:

18. ՌԻԷԿՈՅԻ ԲՈՆՈՒՆԻԸ. — ԴՐՈՔՏԵՐՈՅԻ ԱՌՈՒՄԸ. — ՍՊԵՆՏԻՆՈՅ ՆՈՒԱՃՈՒՆԻԸ: — Օգոստոս 16 ին Անկուլէմի գուբար Գատիչէի դիմաց հասաւ որ արգէն վեց շաբաթուրնէ 'ի վեր պաշարուած էր: Գուբար, Փերտինանտոսի նամակ մը գրեց իմացնելու որ եկեր էր զինքը ազատելու և միանգամայն կը խնդրէր որ ընդհանուր ներուժն չնորհուի, որ անհրաժեշտ կարևոր էր քաղաքական պատերազմի մը միջոց, և առջև Գորգէսը գումարէ: Փերտինանտոս կը պատասխանէր Գորգէսէն գրուած թղթով մը, որուն ներքև ստորագրեր էր, թէ ինքը ազատ էր, և թէ մեծապէս աժգոհ էր օտարին այս միջամտութեան վրայ, և այս ամենայն արիւնհեղուութեանց պատասխանատուութիւնը կը հղէր գաղղիացի զօրավարին վրայ: Այս նամակէն կը տեսնուէր որ սահմանադրականք դեռ չէին յուսահատած, և յերաւի Գաթալնիոյ մէջ Մինա կարիճ զօրավարը մեծապէս կը տագնապէր գաղղիացի բանակը յարձակմամբ: Մայայո զօրավարը թէպէտ երկմիտ, սակայն դեռ զՄալակա կը պաշտպանէր. և Պալէսպէրոս թէպէտ ծածուկ յանձներ էր քաղաքը, սակայն գեռ ստորագրութիւնը չէր տուած: Ռիէկո այս գնդերուն վրայ վստահացած և զանոնք ուղղելով միացնել, յանդուզն խորհրդով մը կը տրէ Մայայոյ գնդերուն և ընդ առաջ կը դիմէ Պալէսպէրոսի խմբերուն: Երկու բանակները « Կեցցէ աղատութիւն,

կեցցէ Սպանիա» գոչելով կը խառնուին իրարու և մէկ միայն կը ձևանան՝ որուն հրամանատարութիւնը Ռիէկո Պալէսպէրոսի կ'ընծայէ, բայց իմանալով որ անիկայ թշնամեաց կողմը անցեր է, կը բռնէ զանիկայ: Մասնութեան համախոհ գնդապետ մը ուղղելով իր զօրավարը ազատել, Ռիէկայի վրայ կը դիմէ, կը հասնին Գաղղիացիք ևս և Ռիէկո թողլով զՊալէսպէրոս դէպ 'ի Գաթալնիա կը չուէ: Բայց Գաղղիացիք զինքը կը պաշարեն Մանքա-Ռէալի քով, 14 ժամ կը կռուի, ուր կը կորսնցնէ 500 հոգի, այսու հանդերձ նորէն կը կազմէ իր գունդերը և ճամբան կը շարունակէ, երկրորդ օրը նորէն կը պաշարուի գաղղիացի երկու գունդերէ, ուր կը ստիպուի կրկին պատերազմելու և շատ հոգի կորսնցնելէն վերջը ինքն ալ կը վերաւորուի և Գաղղիացի զօրաց ձեռքը կ'իյնայ: Սպանիացի իշխանութիւնը կը պահանջեն զինքը և Գաղղիացիք սկսած կը գրանուին մասնելու զանիկայ հայրենակցաց ձեռքը, որոնք Մատրիտ կը ամսին և նախատական ամսը անցնելով կ'ըսպանեն:

Այս միջոցիս Գատիչէի պաշարումը կը շարունակուէր. սահմանուեցաւ որ յարձակմամբ առնուն ըզ՝ Դրօքատերօ թերակղզին որ Գատիչէի դիմացը կ'իյնար և զոր Սպանիացիք մեծապէս ամրացուցեր էին. և ցամաքէն բաժնելու համար լայն ջրանցք մը բացեր էին: 50 թնդանօթ և 1,700 հոգի պատուարները պիտի պաշտպանէին, որոնց ընդհանուր հրամանատարն էր Կառչէս գնդապետը:

Օգոստոս 31 ին գաղղիացի գունդերը արուժեամբ դիմեցին ջրանցքներու մէջ, ընդ հրամանատարութեամբ Օպէր և Կուժոն զօրավարաց. մտան 'ի թերակղզին և տիրեցին պատնիշաց: Սպանիացեոց կողմէն 150 հոգի մեռան, 300 վերաւորուեցան և 1,000 հոգի գերի բռնուեցան, իսկ Գաղղիացեոց կողմէն 34 միայն մեռեր էին, 110 ալ վերաւոր:

Սեպտեմբերի 20 ին Սուրբ Բիէգրի բերդին առումը յուսահատացուց զԴրօքէսը, որ շուտ մը սկսաւ հաշտու-

Թիւն խնդրել և ամենայն իշխանութիւն թագաւորին յանձնեց: Անկուլէմի դուքսը մեծապէս ձանձրացեր էր աննպատակ կռուէ մը, մինչդեռ ծանօթ էր իրեն Փերախնանտոսի երկմիտ բարբը. և գիտէր որ թագաւորին ազատելովը Սպանիա նոյն չիթոճուածեան մէջ պիտի մնար: Անոր համար աճապարեց հաշտութիւն ընելու: Փերախնանտոսի 4 միլիոն արուեցաւ և Գատիչէ անձնատուր եղաւ: Գորդէսը ինքնիրեն լուծուեցաւ: Փերախնանտոս առ ժամն խոստացաւ ներուժն առ և ազատութիւն. Անկուլէմի գրքսին պալատը դնաց՝ ուր մեծ ընդունելութիւն գտաւ: Երկրորդ օրը թատիչէի փողոցներուն պատերուն վրայ աննուեցաւ Թագաւորին հրովարտակը, որ վերջի երեք տարուան բոլոր իր օրէնքները և կարգադրութիւնները ոչինչ կը համարէր, իբրև գերութեան մէջ տրուած:

27 Անգլոս.

Քիչ վերջը նուաճուեցաւ Փամփելուն. ինչպէս նաև Գաթալոնիա՝ Մոնսէյ մարալստէն, ուր միայն Սպանիացիք իրենց պատերազմական քաջութիւնը և պատիւը պահեցին:

Պատերազմը ըմնալով Անկուլէմի դուքսը Բարիզ դարձաւ, և մեծ յաղթանակաւ մտաւ Գեկտերերձին: Փերախնանտոս ալ Մատրիտ դարձաւ մեծ շքով և վրէժխնդրութեան ոգւով:

19. ՄԱՀ ԱՂԵՐՍՍԵՆՊԻ. — ՆԻԿՈՂՍՅՈՍ Ա. — Միտպետութիւնը մեծ ուրախութիւն ունեցան Սպանիոյ նուաճուելով, մանաւանդ Աղեքսանդր որ գլխաւոր պաշտպան էր պատերազմին. բայց քիչ վայրէց այս ուրախութիւնը, անակնկալ մահ մը վրայ հասնելով: Աղեքսանդր Ռուսաստանի հարաւային կողմերը ճամբորդութեան ելեր էր Ալախու ծովուն եզերքները գիտելու համար. և օգերուն քաղցրութեան պատճառաւ յօժարեցաւ երկար ատեն հոն մնալ, ինչպէս խորհուրդ կուտային բժիշկները՝ կայսրուհւոյն սկարութեան պատճառաւ: Սակայն օգուն յանկարծ յրտանալովը Եոյեմբերի 18 ին սաստիկ ջերմով ընտուած թայգան դարձաւ: Հոն հիւանդութիւնը սաստատկա-

1853

նալով մեռաւ Գեկտեմբերի 1 ին: Վեհանձն էր Աղեքսանդր և քաղցրաբարոյ, ժամանակին թագաւորաց մէջ նշանաւոր իր արգարութեամբ և չղեղմանող բնաւ յաջողութեամբ: Եւրոպա զինքը երկու անգամ Փրկիչ անուաներ էր և սիրելի եղեր էր թէ աղատականաց և թէ բացարձակ իշխանութիւն ուզողներուն: Վեհաց վերջերը միայն վրան ծանր մաղձոտութիւն մը տիրած էր և առանձին կ'ախորժէր ապրիլ: Մեռած ժամանակը 48 տարուան էր:

Աղեքսանդրի վարչութիւնը բաղդատելով Պողոս Ս. վարչութեան հետ, ազատութեան ժամանակ մը կրնանք կոչել. և յորում սկիզբները մեծ ազդեցութիւն ունեցան եռանդուն և ազատամիտ պաշտոնեայք ինչպէս Չարգորիսի, Նովոսիցոք, Սգրոկոնոֆ և Քոչուպէյ. յորոց մանաւանդ առաջին երեքներուն եռապէս անունը արուեցաւ: Արամ Չարգորիսի որ Լեհաստանի աղնուական ցեղէ մը սերեալ էր, և ունեցեր իր իր նախնեաց մէջ նաև թագաւորներ, կը ջանար միանգամայն կենդանացնել իր հայրենիքը Ռուսիոյ կայսեր գաւազանին ներքև. և միշտ յուսով էր Լեհաստանի վարչութեան գլուխ կենալու փոխարքայի պաշտօնով:

Աղեքսանդրի թագաւորութեան ժամանակ հրաման տրուեցաւ Ռուսաց ազատութեամբ ճանապարհորդելու յօտարս, և ներս մտցնելու եւրոպական դրքեր և լրագիրներ, տպագրութեան խտութիւնը կակղցան, և որ և իցէ տարակուսական իմաստ՝ ի նպատակ հեղինակին պիտի դատուէր: Տէրութեան գաղտնի խողաբխախաղ վերցուեցաւ, և քահանայք, սարկաւազուք, աղնուական և քաղաքացիք մարմնաւոր պատիժներէ ազատեցան: Մեծապէս խնամք տարաւ նաև ստրկաց ազատութեան և 1803 ին Փետրուարի հրովարտակով կը վաւերացնէր որ և իցէ տիրող մը իր ստրկաց տուած ազատութիւնը: Սյս ազատեալք առանձին խումբ մը ձևացան Ռուսիոյ մէջ Արաբ հալէ կոչուած և « տասնուչորս տարուան մէջ, կ'ըսէ Պոկտանովիչ, ազատ անձանց կարգը անցան»: Եթէ կը մնար իրենց պահպութիւն մը,

այն էր որ տակաւին երկիր ստացած չէին և իրենց
սեւորց հողերը կը մշակէին:

Պետութեանը վարչութեան մէջ կայսրը պաշտօ-
նեայք մտուց եւրոպական ուրիշ պետութեանց պէս .
որոնք սակայն պատասխանատուութիւն մը չունէին և
կայսրը բնաւ իր մէկ իրաւունքէն չէր հրաժարեր պաշ-
տօնեայ ունենալով հանդերձ: Կազմեց նաև խորհուրդ
մը շարունակեան որուն ընդերկար վարիչ եկաւ Սփերանս-
քի Քաղաքագէտը որ աննշան ծնողացմէ բարձրացած
էր այն ամենամեծ պատուին . և որ յետոյ 1812 ին
պաշտօնընկէց եղաւ, և 1819 ին կուսակալ Սիպերեյոյ,
ուր մեծ բարեկարգութիւններ ըրաւ: Մեծ փոյթերէն
մէկն ալ եղաւ ուսումնական յառաջադիմութիւնը, և
կայսրութիւնը մէջ ուսումնական նահանգ բաժնուեցաւ
և որոնց իւրաքանչիւրը ուղղիչ մը ունեցաւ, ինչպէս
Նովոսիլցոք, Փոգոսքի, Ադամ Զարգորիսքի: Վարժա-
բաններ հաստատեց եկեղեցականաց համար . պատա-
նեաց և տղայոց համար դպրոցներ ամեն տեղուանք,
նաև ուսուցիչներ պատրաստելու համար երկու մեծ
վարժարանք 'ի Մոսքուա և 'ի Ս. Բեդրպուրկ: Բա-
րեկարգեցան Մոսքուայի, Վիլնայի, Տորբաթի հա-
մալարանք և հիմնեցան Խաղանինը, Խաբըովինը, և
յետոյ Ս. Բեդրպուրկինը: Տասնուհինգ ղեկուորա-
կան մեծ վարժարաններ հիմնուեցան . և Արսքէժ
պաշտօնեայն նոր յառաջադիմութիւններ առաջարկեց:
Բացուեցան դարձեալ անուանի Լիկէնք յորս վաճա-
ռականութեան համար անուանի եղաւ Ռիլէիէյինը
յժտեսա՝ և արևելեան լեզուաց համար Հայոց Լազա-
րեանցը 'ի Մոսքուա: Ահա այսպիսի շքեղ թագաւոր-
ութիւն մը ունեցեր էր Աղեքսանդր Ա. Ռուսաց
սիրեցեալ կայսրը:

Ա մերիկայի գաղթականութեանց
ինքնիշխանութիւնը

1. Միջին Ամերիկա ընդ իշխանութեանը Սպանիա-
ցոցոց. — Անկախ ուսիկանութիւնը: — 2. Յեղափո-
խութիւնը: — 3. Միսկոն Պոլիսիար. — Պատերազմուք
Ազատութեան: — 4. Հասարակապետութիւն Գոյում-
պիոյ. — Լա Փրաչա. — Քիլի. — Պուէնու Սյրէս. —
Բեքոս. — Յայսիոյս Փրաչիկուս. — Ոչրակոսա. —
Փարսակոս: — 5. Պոլիսիարի դաշնակցութեան խըն-
դիրը. — Իր զրայ ամբաստանութիւնը. — Հրա-
ժարիլը և մանր: — 6. Մեքսիքո. — Օգրասիկուս
Ա. — Հրաժարիլը. — Սանդ-Անու. — Անիխա-
նութիւն: — 7. Պրաչիլ: — 8. Ինքնիշխանութիւն
Պրաչիլի. — Տօն փետրոս Ա. Ինքնակալ: — 9. Յով-
նակուս Զի մանր և Տօն փետրոսի փորրոզայի գա-
նկն հրաժարիլը. — Յեղափոխութիւնը 'ի Պրաչիլ. —
Տօն փետրոս Բ:

1. ՄԻՋԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱ ԸՆԴ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆՍԻ ՍՊԱՆԻԱ-
ՅՈՒՐՑ. — ԱՆԿԱՍ ՈՍՏԻԿԱՆՈՒԹԻՒՆՔ: — Սպանիոյ մէջ
եղած յեղափոխութիւնը հարկ էր որ իր ազգէցու-
թիւնը ունենար իր հպատակ ժողովրդոց մէջ ալ,
որոնք արդէն շատոնց ծանր լուծի մը տակ կը հե-
ծէին: Գաղթականութեանց մէջ միայն Եւրոպա ծնած
Սպանիացիք կրնային աշխուժեան պաշտօններու հաս-
նիլ, յորս ամեն ջանք կը բանեցնէին ընդհանրապէս

իրենց առանձնական հարստութիւնը շատցնելու համար, առանց երկրին յառաջադիմութեան ուշադրութիւն դնելու: Եւ գժուար խկ էր որովհետեւ նախ ստէպ կը փոխուէին, և երկրորդ իրենց իշխանութեան երկիրները շատ ընդարձակ էին: Միայն Սպանիոյ վաճառքները ներս կը մտնային. ծխախոտի մշակութիւնը անրութեան պահուած էր և գլխաւորապէս Սպանիացոց ձեռքն էր: Փաղթականութեանց մէջ արգիլուած էր Սպանիոյ բերքերը մշակել, ինչպէս գինի, ձէթ, նոյնպէս շաքարի եղէգ, շերամ, երկաթի հանքերուն դործածութիւնը. մինչև երկաթն անգամ սակւոյ գնով Սպանիայէն պէտք էր գնել: Սպանիական նաւերով եկած բերքերն ալ սաստիկ սուղ էին և տուրքերով ծանրաբեռնեալ: Սմէն գաւառի կուսակալն այն վաճառքները օրտի բաժնէր, և ըստ կամս լրանին գին կամ տուրք պիտի գնէր, զոր բռնի վճարել կուտար տեղւոյն բնակչաց: Ընդարձակ գաւառաց համեմատութեամբ ժողովուրդը սակաւաթիւ էր, տեղացիք անկիրթ, որովհետեւ արգիլուած էր դպրոցներու մէջ սորվիլ, որ և իցէ տեսակ զիրք տպել հրաման չկար:

Սպանիական գաղթականութեանց փոխաբջայութիւնքն էին Կոր Կրանդաս, Կոր Սպանիա կամ Մեթիս, Ռիօ Գեյա Փլադա կամ Պոսէնո Այլէս և Բէրո. դարձեալ հինգ ընդհանրական առանձին վարչութիւնք, Քիլի, Վէնէցիոսէս, Կոսաբեմալ, Սաանս և ՓորթոՐիօ. կուսակալք միայն սրտաբերաղի ժամանակ կը հնազանդէին: Բոլոր այս բարեբեր և հարուստ երկիրները երեսի լիցայ ձգուած էին. Սպանիացիք իրենց անյարգութեամբ երկրին ոսկին ժողովուրդը, բնաւ բերքերուն հոգ չէին տանիր, որով ժողովուրդը յետին խեղճութեան մէջ էր: Բնակիչք շատ գժուարութեամբ կը տանէին այս տուրքերուն, և ազգատութիւնը և տժգոհութիւնը ամեն կողմ տիրած էր: Միքանդս Կէ Քարաթաս (1) ճար-

(1) Միքանտա տէ Քարաթաս (ճն. 1730) Ուոշինկիթնի զննակից եղած էր և Տիմուրիէի հետ զինուորած էր Պաղղայ Յեղափոխութեան պատերազմաց մէջ:

տարամիտ գաղթածինը, առաջին եղաւ որ փորձեց Անգլիացոց օգնութեամբ ապստամբէցնել Հարաւային Ամերիկոյ ժողովուրդքը, բայց Անգլիացիք զինքը չուտով ժողովցին և հարկ եղաւ որ ետ քաշուի: 1780 ին երեք անգամ նոր տուրք դրուէր էին. Իսպիսուսուբայի ցեղապետը Քոնտրբուանք՝ ապստամբութիւն մը փորձեց, բայց բռնուեցաւ և բոլոր ընտանեօք սպաննուեցաւ, իր տունը, տեղն ալ հիմնայատակ կործանուեցան: Այս լրջոյն լիցայ շատ մը հնգիկ ցեղեր ոտք ելան, որոնց գլուխ կեցաւ Անարէս. Սորազա քաղաքը պաշարեցին, որուն բնակիչն էր 20,000 հոգի. և բայ ՚ի մէկ քահանայէ մը զամենն ալ սպաննեցին կամ գերեցին: Իրենց ցեղապետին և անոր հետ սպաննելոց մէկին տեղ հինգ հարիւր սպանիացի խողեսողեցին: Բայց յետոյ մասնութեամբ և արծաթով բռնուեցան ապստամբներուն գլխաւորներէն շատերը և սպաննուեցան:

Երբ Պուրպոնները Սպանիայէն վանտուեցան և Յովսէփ Պոնաբարդ մտաւ ՚ի Սպանիա, գաղթականք տարակուսեալ վիճակի մէջ էին. իրենց հրովարտակներ կուգային մերթ յանուն Կարոլոսի Գի, մերթ յանուն Փերարինանտոսի Էլի, և երբեմն ինքնակոչ թագաւորէ մը ինչպէս էր Յովսէփ. բաց ստոնց՝ անթիւ հրատարակութիւններ յանուն ոստիկանութեանց Սէվիլիոյ, Գատիչէի և այլն. յանուն ինքնագլուխ Գորգեսի մը որուն իշխանութիւնը չէին կրնար ընդունիլ: Այս անիշխանութեան միջոց իրենք ալ առանձին նոր ոստիկանութիւններ կազմեցին ոմանք անկախ, ոմանք յանուն Փերարինանտոս Էլի, որով Սմերիկայի գաղթականաց համար Փերարինանտոսի անունը, ազատութեան նշանակ մ'էր. միանգամայն սկսան ծածուկ վաճառականութիւն ընել օտար ազգաց, մանաւանդ Անգլիացոց հետ:

2. Յեղափոխութիւնը: — Մեկտա ոստիկանութեանց առաջին հաստատողը եղաւ Քիլիոյ, բայց ապստամբութիւնը իմացուեցաւ և երկու գլխաւորք սպաննուեցան: Սպանիոյ կեդրոնական բարձրագոյն ոստիկանութիւնը ուղեւով այս տեսակ վտանգաւոր անկախութեանց գէմն

1780

1809

առնուել և զԱմերիկացիս շահէլու մտքով հրատարակեց որ ամերիկայի գաղթականք ալ Սպանիոյ խորհրդարանին մէջ անկէ վերջը անմիջական երեսփոխաններ պիտի ունենային, ինչպէս նաև վաճառականական դիւրութիւններ: Եւ թէպէտ երեսփոխանք գացին 'ի Սպանիա, սակայն մեծապէս տժգոհ էին որ ամեն մէկ քաղաք հաղիւ մէկ երեսփոխան մ'ունէր. և միանգամայն խնամակալ ժողովը որ կեդրոնական օստիկանութեան յաջորդեր էր, կը վերցնէր նորէն վաճառականաց համար եղած խոստմունքը: Այս լրոյն վրայ յեղափոխութիւնը կը ծագի Քարաքաս քաղաքին մէջ, օստիկանութիւնը ձեռք կ'առնու վարչութիւնը իբրև յանուս Փերաինանտոսի, ընդդէմ խնամակալ ժողովին որով և ընդհանուր կուսակալը կը ստիպուի հրաժարելու: Հոն կը վաղէ նաև Միրանտա ծեր զորավարը և ընդհանուր զորավար կ'անուանուի. գաշնաժողով մը կը կազմուի 'ի Քարաքաս, և Վարենաս, Պարցելոնա, Քուամանա, Մարգարիտա, Կրոչելլո և Մէրիտա գաւառները երեսփոխան կը ղըրկեն և Յուլիսի Ծին կը հռչակեն Վենեցիոնէլայի անկախութիւնը և Հասարակապետութիւնը:

Մոնղէվէրտէ՝ նաևու հրամանատար մը թագաւորականաց գլուխ կենալով ապստամբելոց վրայ կ'երթայ սակայն իր զորացմէ աւելի ուրիշ պատճառ մը կը ցրուէ ապստամբութիւնը: Մեծ երկրաշարժ մը կ'ըլլայ 'ի Քարաքաս և 12,000 հոգի կը մեռնին: Ժողովուրդը այս հարուածը իր ապստամբութեան պատիժ համարելով Ասուած մէ, կ'ուղէ նորէն Սպանիացոց հնազանդիլ և շատերը կը թողուն Միրանտայի բանակը. ինքն իսկ որ զիկտատոր անուանուեր էր կը ստիպուի անձնատուր ըլլալու այն պայմանաւ որ ինչ սահմանադրութիւն որ գրուի Սպանիոյ, նոյնը ունենայ նաև Վենեցիոնէլա: Այս հասարակ ներուսն հրատարակուեցաւ, բայց Մոնղէվէրտէ շատերը բռնեց ինչպէս նաև զՄիրանտա և շղթայակալ Քատիլէ ղրկեց, ուր քիչ տարիէն մեռաւ: Այսպէս Վենեցիոնէլա հպատակեցաւ և ապստամբներէն ոմանք գացին Նոր Կրանատայի յեղափոխութեան օգնելու:

1811

1812
26 Մարտ

26 Յուլիս

1816

ի Քիլի և 'ի Քիթոյ ալ թագաւորականք զօրացած էին. և եթէ Փերաինանտոս է. որ նորէն Սպանիոյ գահը գարձեր էր, մտիկ ընէր Ամերիկացոց խնդիրքին և իրենց ալ սահմանադրութիւն մը չնորհէր, Ամերիկացիք թերևս կը մանային իր իշխանութեան տակ. բայց Փերաինանտոս է. մերժեց իրենց խնդիրքը, ըսելով որ առանց պայմանադրութեան մը հնազանդին իրեն: Այն ատեն գաղթականութիւնը փոխանակ հնազանդելու նորէն բողբոջին գլուխ վերուցին և այս անգամ իրենց գլուխ գտան այնպիսի անձ մը՝ որ յետոյ իրենց Ազատարար պիտի ըլլար և իր ազատած երկիրներէն մաս մը իր անունը պիտի առնուր մինչև ցայսօր:

3. ՍԻՄԵՈՆ ԳՈՒԻՍԱՐ. — ԱՍԵՐՈՍՄՈՒՆԻՔ ԱԶՍՈՒԹԵՍԻ: — Սիմէոն Պօլիվար որ գլուխ կեցաւ ապստամբութեան, ծնեալ էր 'ի Քարաքաս, և որչափ որ ալ գաստիրակեալ էր Ներուպա, իրեն առաւել սիրելի եղած էին Միացեալ-Նահանգք և կը զմայլէր անոր Ազատարարին վրայ: Յետ երկար ճանապարհորդութեանց երբ իր հայրենիքը գարձաւ, լն էր ազատութեան գաղափարներով: Ինչպէս տեսնք որ արդէն Վենեցիոնէլա 1811 ին նախ Սպանիացոց լուծը թոթուեր էր և յետոյ նորէն ընդուներ էր, բայց ասելութիւնը փոխանակ նուաղելու, կ'աճէին: Պօլիվար չէր ուղած Միրանտայի հետ միաբանիլ, բայց անոր պարտութենէն վերջը Պօլիվար 600 հոգուով Անտեայքը անցաւ, հաղարաւոր արժգոհներ իր գրօշին տակ վաղեցին: Արդէն Մարինո յանգուզն երիտասարդ զօրավարը կը նեղեր զՄոնղէվէրտէ: Պօլիվար իր գունդերը երկուքի բաժնեց. մէկը յանձնեց իր Ռիպաս եղբորորդոյն, միւսով զիմեց Մոնղէվէրտէյի վրայ, յաղթեց իրեն և յաղթանակաւ մտաւ 'ի Քարաքաս: Այնքան մեծ էր քաղքին ուրախութիւնը որ զինքը Առաքար անուամբ ողջունեց և իր յաղթական կռքը տասուերկու կուսանք կը քաշէին. և գաշնակից ժողովոյն մէջ Իշխանապետ անուանուեցաւ. սակայն իր այս փառքը աղարտեց չափազանց խստութեամբ. և հրատարակուեցաւ Գրոչելլոյի հրովարտակը, որով

1783

1814
Օգոստ

ամեն սպանիացի թագաւորական՝ մահուան կը դատաւարտուէր: Յիրաւի նմանօրինակ խտուածութիւն կ'ընէին նաև թագաւորական զօրավարք, որոնցմէ մէկը, Պովէս՝ վայրենի Լաւէրոս կոչուած ցեղին գլուխ կեցած, անթամբ ձիերով յանկարծ յարձկեցով, մեծ փրասներ հասուց ազատականաց: Երթալով Պովէսի գունդերը շատցան, մինչև 8,000 հոգի: Պօլիվար ընդարձակ դաշտի մէջ ուղեց այս դժբախտին լեգէնին հետ կռուիլ և յանկարծ ձիաւորներէն պաշարուեցաւ: Պօլիվար յաղթուեցաւ և Քարաբաս մտաւ, ուսկից հաղիւնը լուծած գունդերը ժողովուեց և կռուեցաւ յԱրքիբուս, ուր Պովէս նետի հարուած մը ընդունելով մեռաւ: Իր զինուորները իրեն արժանի յուզարկաւորութիւն մը ըրին, սպաննելով ծերերը, կանայքը և աղայք: Ռիպաս ալ որ գերի բռնուէր էր սպաննուեցաւ և իր գլուխը զրկուեցաւ 'ի Քարաբաս ամենուն ցուցունելու:

Յեւրոպա թագաւորականը զօրացած ըլլալով, Փերտինանտոս Է Ամբրիկա զրկելու կարիճ բանակ մը պատրաստեց 10,600 հոգիէ կազմեալ, որոնց զօրավարն էր Մօրիլլօ: Պօլիվար որ նորէն Նոր-Արանտայի և Վենեցի հուեկայի ընդհանուր զօրավար անուաներ էր՝ երեք հազար հոգեով 'ի Մակաուէնա կ'իջնայ, կ'առնու զՄոնփոքս, ուր չորս հազար գերի հրացանի կը բռնէ: Յետոյ կ'երթայ աղատելու զԿարթագինէ զորպաշարեր էր Մօրիլլօ: Մակայն զօրքերը քիչ էին և Եամայլքա կը դիմէ նոր գունդեր հասցնելու, Փէդրոնի քովէն, բայց 'ի դարձին արդէն Կարթագինէ անձնատուր եղեր էր յետ չորս ամիս պաշարման, և Մօրիլլօ յաղթանակաւ ներս մտեր էր: Մօրիլլօ խիստ հրամաններ տուաւ ընդդէմ ապստամբելոց. ամենայն անձն որուն վրան պղտիկ կասկած մը ըլլար, կամ կը կախուէր կամ մշտնջենաւոր բանախ կը դատաւարտուէր (1): Մօրիլլօ որչափ որ

1815
6 ԳԼՈՒԽ

(1) « Մեծ ճարտարութեան հետ այնպիսի վայրենիութիւն մը զործածեց որուն նման արդի պատմութեանց մէջ չունիիր. և կը դրէր առ փերտինանտոս Է որ « Այս գաւառները նուաճելու հա-

կարիճ՝ զօրավար էր, այսու հանդերձ երկիր մը հանդարտեցնելու յատկութիւն չունէր. անթիւ սպանութիւնքը աւելի յուսահատացունցին զԺողովուրդը և անհնարին ըրին նուաճումը: Յիրաւի ոչինչ նուաճելիք մէջ գրանուեցաւ յանդիւսութեան մասին նաև Պօլիվար, որ Մօրիլլայի ըրածին փոխարէն, հարկւար սպանիացի գերիներ մերժել տուաւ:

4. ՀԱՍՍԱՐԱԿԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ԳՈՂՈՒՄՊՈՑ. — ԼՍ ՓԻՍՅԱ. — ԲԵԼԻ. — ՊՈՒԼԵՆՈՍ ՍՅՐԵՍ. — ԲԵՐՈՒ. — ՅԱՅՍԿՈՅՍ ՓԼԱՅԻՆԵԱՆ. — ԱՌԵՍՎՈՒՍ. — ՓԱՐԱԿՈՒՍ. — ԱՅՍՈՒ ՀԱՆԴԵՐԺ ԱՌ ԺԱՄԱ ՍՊԱՆԻԱՅԻՆ ԵՒ ԵՐԱՆՈՐ ԷԼԻ Ե ԲՈՂՈՐ ՆՈՐ-ԱՐԱՆՏԱՅԻ ՄԷՋ ՍՊԱՆԻԱԿԱՆ ԳՐՕՋ ԿՐ ԾԱԾԱՆԷՐ, Ե ՄՕՐԻԼԼՕ ՄԻՄՔՐ ԴՐԱԾ ԷՐ ԻՐ ԱՆՈՒԱՆ ՍԱՐԱՄԻՐ ԽԱՆԷԼՈՒ ՀԱՍՅՐՆԷԼՈՒ ՄԻՆՉԵ 'Ի ԲԵՐՈՒ, ԵՐԵ ՊՕԼԻՎԱՐ ՊՐԻՆՆՆԱԼԱՊԵՏԻՆ 15 ՆԱԼԵՐՈՎԸ ՄԱՐԳԱՐԻԿԱ ԿՐԶՂԻՆ ՀԱՍԱՒ, ՈՐՈՒՆ ԻՆՍԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԱՐԻՄԷՆԳԻ ԱՆՈՒԱՄԸ ԽԱՆԵԱԾՆԻ ՄԸ ԶԵՔՆ ԷՐ, Ե ՈՒՐ ԱՊՍՏԱՄԸՔ ԺՈՂՈՎ ՄԸ ԿԱԳՃԷԼՈՎ ՀՈՇԱԿԵՅԻՆ ՎԷՆԵՑՏՈՒԷԼՅՈՒ ՀԱՍԱՐԱԿԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ « ՄԻ Ե ԱՆԲՈՒՄԵՆԷԼ », Ե ՊՕԼԻՎԱՐ ԻՐԵՆԿ ԴՐՈՒՄ: ՄԻՆՈՎԱՄՅԻՆ յԱՆՃՈՒԷԿՅԱՆ ՄԱԳ-ԱՐԷԿՈՐ ՍԿՈՒՄԻԱՅԵՆԻ ԵՐԹԱՂ ՕՔՆԵԼ ՄԱՐԻՆՕ Ե ՓՐԻԱՐ ԶՕՐԱՎԱՐԱՅ. Ե ՓԱՂԻ ԶՄՕՐԻԼԼՕ ՎԱՆԷԼՈՒ: ՓԱՂ ՀՆԳԻԿ Մ՝ ԷՐ ՈՐ ԻՐ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԱՊԱՆԵՐԱՂՄԻ ՓՈՐԶԵՐԸ ԼՈՒՆԵՐՈՍՆԵՐՈՒՆ ՀԵՄ ԸՐԱԾ ԷՐ 'Ի ՆՊԱՍՏ ՍՊԱՆԻԱՅԵՆԿ, յԵՄՈՅ ՎԱՆՈՒՔ ՍՊԱՆԻԱՅԵՆԿՈՅՄԷ ԲՈՒՄԵԼՈՎ՝ ԱՂԱՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ ՍԿՆԵՐ ԷՐ ԿՐՈՒԼԸ: ԱՌԺԱՄԱՆԱԿԵՂ ՎԱՐՆՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ՀԱՍՏԱՊՈՒԷՆԿԱՆ ՈՐՈՒՆ ԿԵԴՐԱՆՆ ԵՂԱՒ ՊԱՐԿԷԼՆԱ Ե ԶՈՐ ԵԿԱՒ ԱՂԱՐԵՅ ՄՕՐԻԼԼՕ, ԲԱՅԿ ՄԵԾԱՊԵՆ ԱՂԱՐԱՆՈՎ, ՍԽԻԱՊՈՒԷՆԿԱՆ յԵՄ ՆԱՀԱՆՋԷԼՈՒ: ՔԵՆԱ ՄԻՆՉԵ 1818 ՓՈՒՓՈՒՄ ԲԱՂՂՈՎ ԿՐՈՒԷՅԱՆ ԵՐԿՈՒ ԿՈՂՄԷՆ, ՄԻՆՉԵ ՈՐ ՊՕԼԻՎԱՐ ՈՒԷՅՈՎ ԿԵՐՋԻՆ ՈՒԺՈՎ ՓԻՐԺ ՄԸ ԸՆԵԼ Ե ԱՐԻԵԼ ՔԱՐԱԲԱՍԻ, ՈՐ

մար, արիւրու ատենուան միջոցները պէտք էր դործածել:» Եւ մեկ լոյսով մը զոր գրած է Պոկոթուայէն 1816ի Յունիսին, կ'ըսէ « որ ապստամբ հրատարակեր է ո՛ր կարգալ և զրեւ գիտէր, որով և այն քաղքէն 600 աշուտականք մերկ կախուէր էին:» Զեզարէ Գանթու, Պատմ, Հարիւր Ամաց, Ամբրիկա:

երկու տարեկն 'ի վեր Սպանիացւոց ձեռքն էր: Մարի-
նայի յանձնուեցաւ Կոսմանա և Պարցէլոնա դաւառնե-
րուն տիրել, և հոն դբաղեցնել զժնամին մինչդեռ Պօլովար
պիտի զիմէր 'ի վէնեցհուէլա: Անցաւ Անտալայքը անձ-
րևոտ եղանակին և յետ անհամար կորստեան ջրաց'
եղանակին և վայրաց պատճառաւ, հասաւ Սամակո-
սոյի հովիտները, ուր մեծ պատերազմով յաղթեց Սպա-
նիացւոց: Քիչ վերջը Նոր-Կրանատայի և վէնեցհուէ-
լայի հասարակապետութիւնք կը միանային և կը կազ-
մէին մէկ միայն հասարակապետութիւն Գոլոմօլիոյ:

1819
20 Օգոստ.

1825
7 Նոյեմ.

Նոյն միջոցներուն Լա Փլադա ինքզինքը անկախ հրա-
տարակեր էր. Քիլիի և Պուէնոս Այրէսի ժողովուրդք
միացան միաբան կռուելու ընդդէմ Սպանիացւոց և
պզոտիկ նաւատորմով մը որուն հրամանատարն էր լորտ
Գոչոան անգլիացի սպայն, յաղթեցին Սպանիայէն ե-
կած նոր նաւատորմի մը: Լա Փլադայի և Պարզիլի
մէջ եղած Գայոյոս-Փլադիէան դաւառն ալ անկախ հա-
սարակապետութիւն մը ձևացաւ. ինչպէս նաև Մոն-
դելվիտեօ, որուն համար մեծ վեճ կար Պարզիլի և Պուէ-
նոս Այրէսի մէջ, և կոչուեցաւ Ուրախա Արիւելան:

1825

Փարակուայի մէջ ալ յեղափոխութեան գլուխ կե-
ցեր էր Փիւրէգոն. բայց վարչութեան մէջ փութով յա-
ջորդեց իրեն ոստիկանութեան ասեհադպիրը Ծրանչիա,
որ արգիլեց Պուէնոս Այրէսի հետ միութիւնը և զիկ-
տատոր անուանուեցաւ ցիեանս: Առատաձեռն, խնայող
հասարակաց ընկեց, խոհեմ և պարզ, զմոյլող Նա-
բոլէանի վրայ, կը յարդէր ինքնիշխանութիւնը բայց ա-
զատութիւնը միայն իմաստնոց համար աղէկ կը համա-
բէր: Արգիլեց որ օտարականք իր երկիրները չմտնան,
ինչպէս նոյն կանոնը գրած էին Յիսուսեանք իրենց կա-
լուածոց համար. և փոսերով արգէլք մը գրած էին երկրին
սահմանադրութիւնները. և այս խտուրթիւնք տեւցին մին-
չև Ծրանչիայի մահը: Այս կերպով պահեց շատ տարի-
ներ Պոնփլան բնագեղը, ինչպէս նաև Լոնչան և Ռոճիէ,
որոնք մահուանէն վերջը շատ մը տեղեկութիւններ տուին
մեզ այս երկրիս վրայոք:

Ժողովուրդը ստիպուած երկրին բերքով հոգալ իր
պէտքը, թէ երկրագործութիւնը և թէ ճարտարու-
թիւնը յառաջեցին, միանգամայն ապահով ճամբաներ
բացուեցան: Այս իր յատկութեանց հետ ունէր նաև
անգլութիւն մը, և շատ անգամ կախաղանն էր փոքր
յանցանաց պատիժը:

Բերու կը յիշէր Քոնտրբուանք ցեղապետին մա-
հը: Մէնտոպայի կուսակալն Սան-Մարթին, ոտք հանեց
զիւերու և լորտ Քոչոանի հետ միաբան տիրեց Լիմայի, և
Բէրուի անկախութեանը նոյն օրը հրատարակուեցաւ և
Սէն-Մարգին Բերուի ընդհանուր իշխանապետ գրուե-
ցաւ. վերցուց գերութիւնը, բայց և չթողուց որ Սպա-
նիացիք Եւրոպա քաշուին:

1831

Փերալինանտոս Է. ուզէր էր նոր գունդեր հասցնել,
բայց Գատիչէի Ամերիկա գալիք բանակը ճամբայ չէրած
սպասամբեցաւ և Դրիւիդատ նաւուն զինուորք իրենց
հրամանատարը ծով նետեցին. Գորդէսը նորէն ջորացեր
էր՝ այսու հանդերձ գաղթականութեանց ազատու-
թիւն մը չարուեցաւ և կռիւները շարունակեցին: Պօ-
լովար Մօրիլլոյի առաջարկեց կռիւները դադարեցնելու և
երկու կողմանէ հաւանեցան զինադադարուն ընելու:
Պօլովար և Մօրիլլօ հանդիսաւոր տեսութիւն մը և հայ-
կերոյթ մը ունեցան միաբան, և բարեկամաբար բաժ-
նուեցան մէկմէկէ: Գորդէսը մեծապէս աժգոհ ասոր
վրայ, յետ կանչեց զՄօրիլլօ և անզը զրկեց զլադոր
ջորավարը: Այն ատեն նորէն սկսան կռիւները և Պօլ-
վար հետզհետէ առաւ զՎալէնցիա, Քարաբաս, Կուայ-
րա, Կարթագինէ և Քոսմանա. և յետ Գինաբուելոյի
մեծ յաղթութեան, նախագահ ընտրուեցաւ: Գաշնա-
ժողով մը գումարնեցաւ 'ի Գուգութիւն որ կարգադրեց
նոր վարչութեան հիմունքը և սահմանադրութիւն մը
հաշակեց Միացեալ Նահանգաց սահմանադրութեան
նման: Վաճառականական դաշինք մը հաստատեց Միա-
ցեալ նահանգաց հետ, Բէրուի, Պուէնոս Այրէսի, Քիլիի
և Մէքսիքոյի հետ: Պօլովար Գուգութիւնայն անցաւ Բե-
րու, ուր Սպանիացիք նորէն մտեր էին, վասն զի Բե-

1820
15 Նոյ.

րուի ազատարարքը Սան Մարթին զօրավարը և Լորտ Քոնքան ծովակալը իրենց ազատութեան գործը ըմբոսնուցէն ետքը, օսանձին կեանց քաշուեր էին: Հասաւ Պօլիվար և յեա Հունին և Այաբուրոյ յաղթութեանց, Սպանիացիք ստիպուեցան թողլու Ամերիկոյ ծովը: Պօլիվար Լիմայի ժողովքին մէջ խնամակալ անուանուեցաւ ցկեանս: Իր անուամբը Բարձր Բէրու՝ Պօլիվար կոչուեցաւ, ուր Պօլիվար զիկաատոր անուանուեցաւ, և սաՀմանագրութիւն հաստատեց երկու խորհրդարանով, միանդամայն գանձին տեսուչ էր, կ'անուանէր պաշտօնեայքը և պատեոյ սասիճանիքը:

1322 5. Պօլիվարի գաւազնակները Խորհրդի. — Իր գրոս արքայապետութեան. — Հրատարակուեց ԵՒ ՄԱՀԸ: — Պօլիվար Բէրու գանուած ժամանակէն 'ի վեր մեծ խորհուրդ մը ունէր միացնելու բոլոր Ամերիկայի Պետութեանց լիակատար իշխանութեամբ նուիրակներ, և միաբան դաշնակցութիւն մը կազմել ընդդէմ եւրոպական Սրբազան Գաշնակցութեան: Միանգամայն նոյն ժողովը դասաւոր մը պիտի ըլլար յԱմերիկա որ և իցէ տարաձայնութեանց և շփոթից: Ամբողջ 1825ը այս խորհուրդը էացնելու համար աշխատեցան, և անբաւ թուողէր դրուեցան 'ի Գոլումպիա, Բէրու, առ Միացեալ Նահանգս և առ Պրագիւ: Վերջապէս դաշնաժողովը 1826 Յունիս 22ին գումարուեցաւ 'ի Փանամա: Իսոյց հազիւ նիստերը բացուեր էին, եղանակին սաստիկ ջերմութեան պատճառաւ հիւանդութիւն մը տարածուեցաւ, որով մեռաւ նախ Միացեալ Նահանգաց նուիրակը և ժողովը ջրուեցաւ առանց նպատակին հասնելու, միայն Գոլումպիա, Բէրու, Կուաղէմալա և Մէքսիքո աճապարանօք միութեան մշտնջենաւոր դաշինք մը ստորագրեցին:

Պօլիվար մեծապէս վշտացաւ իր խորհրդեան չցալողելուն վրայ: Իր ծածուկ նպատակներէն մէկն ալ էր Գոլումպիա, Բէրու, Պօլիվար, Փլադա և Քիլի միացնել և մեծ հասարակապետութիւն մը կազմել, որուն գլուխը ինքը պիտի ըլլար: Ասով Ամերիկա չորս մեծ Պետու-

թիւն պիտի բաժնուէր. Մէքսիքո՝ որուն հետ պիտի միացնէր զԿուաղէմալա, Հիւսիսային Ամերիկա, Պրագիւ և վերջապէս Հարաւային Ամերիկա, որ Միացեալ Նահանգ հարաւայ պիտի կոչուէր: Որչափ որ այս խորհուրդը ծածուկ պահէր էր, այսու հանդերձ Փանամայի դաշնաժողովոյն մէջ իմացուեցաւ և ժողովոյն նախագահը Վիտար՝ որ Բէրուի արտաքին գործոց պաշտօնեայն էր, մեծապէս զայրացաւ. և Պօլիվարի փառասիրութեան խորհուրդը հրատարակեց Պետութեանց: Արդէն ամենքը կը խօսէին որ Պօլիվար Կեսարու և Նաբոլէոնի պէս կայսերական թագին կը ցանկայ. հիմայ այս իր խորհրդոյն գուրս ելլելովը յայտնի թշնամութիւնք սկսան իրեն գեմաննց կողմանէ, որոնք միութիւն չէին ուզէր և որոնց գլուխն էին Փաղ և Սանգանէր Վենեցիսուէլայի փոխան-նախագահը: Փաղ լաներոսներուն հին զօրավարը Մարինոյի հետ ջանաց ապստամբութիւն մը հանել. Քիլիոյ, Կուայաբուի, Մարաբայիսօ, Փուէրգօ-Գասկէլլօ ապստամբութեան դրօշը կանգնեցին և Պօլիվար ստիպուեցաւ այն ատեն ելլելու Բէրուէն: Փութով ապստամբներուն վրայ գիւմեց, զիւրաւ նուաճեց քաղաքները, և անոնցմէ նորէն իշխանապետ անուանուեցաւ, ինքն ալ ընդհանուր ներումն հրատարակեց: Յետոյ Օքանա քաղքին մէջ ժողովք մը գումարել տուաւ, սահմանագրութեան այլ և այլ մասերը բարեկարգելու համար. սակայն երեսփոխանաց ընտրութեան մէջ ջանաց որ իր կողմնակիցքը յաղթեն: Հակառակորդք կասկածելով թողուցին ժողովքը. Պօլիվար ինքզինքը ժողովքը գեան զիմաց արգարացուց, և նորէն բարձրագոյն իշխանութիւնը իրեն յանձնուեցաւ:

Եոյն միջոցին Բէրու ալ ապստամբեցաւ և վերջոց Ալագուաբիտ տուած սահմանագրութիւնը: Լիմայի դաշնաժողովը հրատարակեց որ Պօլիվարի ցկեանս նախագահութիւնը հակառակ էր ազատութեան. և Լամար զօրավարը նախագահ ընտրուելով, Գոլումպիոյ եղբրները հասաւ նաւատորմով մը: Բէրուի ժողովրդեան օգնութեամբ Պօլիվարիցիք ալ ապստամբեցան, ասանկով

1827 Օգոստ.

Պօլիվար կը կորսնցնէր զԲէրու և զՊօլիվիա, և որ մէծն է՝
 իր միութեան ահագին շէնքը կը կործանուէր. ասոր
 մէկ պատճառն ալ ինքը կրնար համարուիլ որ հակառա-
 կորդները սաստիկ հալածելով ամենուն կասկածը աւելի
 1898 դրդուէր էր: Հասարակապետականք, կամ լաւ ևս ըսել
 ազատականք՝ Սեպտեմբեր 26 ին դիշերը պալատը յարձը
 կեցան, սպաննեցին պահապանները և Պօլիվար հազիւ
 ազատեցաւ: Գաւազնիքը կը համարէին որ ժողովուրդը
 իրենց կողմը ելէ, բայց ընդհակառակն պաշտպանեց
 զՊօլիվար յորում կը տեսնէր վիպասանական դիւցազն
 մը՝ իր Ազատարարը: Սակայն հակառակորդք չուսա-
 հասեցան: Անտիօքիա դաւառը ապստամբեցաւ Գոր-
 տովա զօրավարին ձեռքը, ինչպէս նաև Փօփոյան և
 1899 Ռիօ-Նէկրօ գաւառները: Աւելի մեծ ապստամբութիւն
 23 նոյմբ. մը ծագեցաւ ՚ի Քարաբաս և ականաւոր անձանց ժո-
 ղովը մը սահմանեց որ Վենեցիոսէլա բաժնուի Գոլում-
 պիտյէն, և Փաղի յանձնուեցաւ անոր իշխանապետու-
 թիւնը: Պօլիվար նուիրակի մը ձեռքով խնդրեց դաշ-
 1850 նաժողովէն հրաժարելու իր նախագահութենէն: Բայց
 20 Յուն. դաշնաժողովը նորէն զինքը հաստատեց: Այն ատեն
 որուեց մեծ հարուածով մը ջնջել ապստամբութիւնը:
 8,000 հոգուով Մարաբայիպօ գաւառին վրայ քաղեց ուր
 Փաղ կը սպասէր իրեն մեծագոյն բանակով, և հարկ եղաւ
 որ Պօլիվար կանկ առնու: Կրկին խնդրեց հրաժարելու.
 և այս անգամ գաշնաժողովը որ լմնցուցեր էր նոր սահ-
 մանագրութիւնը, անուանեց զՅովակիմ Մոսքուէրա
 Նախագահ Գոլումպիտյ. միանգամայն յանուն գոլում-
 պիտական ազգին ՚ի նշան երախտագրութեան տարեկան
 155,000 թոշակ մը կապեց Ազատարարին:

Պօլիվարին հրաժարելուն լուրը տխուր ապաւորու-
 թիւն մը ըրաւ իր զինակիցներուն վրայ, և այնքան էր
 յուզմունքը որ Ուրտանէդա զօրավարը և իր սպայք
 բարձրաձայն կ'արտասուէին վերջին ողջունին միջոց:
 Պօլիվարի մեկնելուն ատեն վերջին բառերն եղան «Միու-
 թիւն, Միութիւն»: Սակայն իր մեկնելով միութեան
 կողմնակիցք կը յաղթուէին և Սանդանաէր միութեան

հակառակորդներէն մին, իշխանութեան գլուխ կ'ան-
 ցնէր ՚ի Վենեցիոսէլա, զոր Պօլիվար աքսորեր էր և Յու-
 նիսի 10 ին հրովարտակ մը զինքը իր ամեն առջի աստի-
 ճանաց մէջ կը հաստատէր: Պօլիվար Կարթագինէն հաս-
 նելով, լսեց Վենեցիոսէլայի բաժանումը: Արդէն Էքուա-
 դոր, Տլորէս զօրավարին առաջնորդութեամբ ինքզինքը
 ինքնիշխան հրատարակեր էր: Գոլումպիտա կը կորսնցնէր
 իր երկու կողման սիւները: Պօլիվար այս տխուր լուրե-
 ռով մեծապէս վշտացած, միանգամայն իր յուսոյն պա-
 ըպ էլավարովը խօցեալ չկրցաւ գիմանալ, և մեռաւ 1830
 Իեկտեմբեր 17 ին ՚ի Սան Փէարօ: Պօլիվար իր պատե-
 ըրզմական մեծ հանճարովը հանդերձ, չունէր օրէնսդրի
 մը, որով և ոչ Հասարակապետութեան մը գլուխ կե-
 նալու յառիցութիւնքը. և ինչպէս լաւ կ'ըսէ Չէղարէ
 Քանթու «մեծ դժբաղդութիւն եղաւ Հարաւային հա-
 սարակապետութեանց՝ զօրավարներ ունենալ առանց
 կարգադրի մը ունենալու. Նարբէններ և ոչ մէկ Ու-
 չինիթոն մը»:

Պօլիվար հազիւ մեռեր էր՝ գոլումպիտական Հասարա-
 կապետութիւնը երեք մեծ մաս բաժնուեցաւ. Նոր-
 Կրանատա, Էքուադոր և Վենեցիոսէլա: Վենեցիոսէլա
 կը պարունակէր Յուլիա Մադիւրին և Օրէնօք նահանգ-
 ները. Էքուադոր՝ Կուայաքուիլ, Աստուայ և բուն Է-
 դուադոր նահանգը. և Նոր-Կրանատա, որ յետոյ կու-
 չուեցաւ նաև Միացեալ-Նահանգք Գոլումպիտյ, կը պա-
 ըունակէր Գունարինամարքա, Իսլամ, Պոյաքա, Քաւքա
 և Մակտալէնա նահանգները, որոնց վրայ աւելցան յե-
 ալ Սնտիօքիա, Կուանէնդա, Կուուայիբայի և Մոաքոյի
 վիճակները:

6. ՄԵՔՍԻՔՕ. — ՕԳՈՍՏԻՆՈՍ Ա. — ՍԱՆԴ-ԱՆՏԱ. —
 ԱՆԻԵՐՍԻՆՈՒԹԻՒՆ: — Սպանիացուց ըծոյն ներքև շատոնց
 կը հեծէր նաև Մէքսիքօ, երբ Եւրոպայի պատերազմաց
 լուրերը և Յովէպի Պոնաբարգի թագաւորութիւնը ՚ի
 Սպանիա, լսուեցաւ ՚ի Մէքսիքօ: Բնիկները յարմար
 ժամանակ սեպտեմբեր զայն, և Հիտալիօ ժողովրդապետին
 առաջնորդութեամբ տիրեցին Կուանաքսաքօ քաղքին,

բայց յաղթուեցան փռութիւնը և ընկճուեցան: 1812 ին կրկին անգամ ապստամբութեան փորձ մը ըրին և այս անգամ գլուխնին էր Մորէլոս աւագերէցը . բայց այս երկրորդ ապստամբութիւնը առջինին պէս նուաճուեցաւ, Մորէլոս ալ ձեռք իյնալով Հրացանի բռնուեցաւ: Քիչ վերջը ազատականաց գլուխ կեցաւ Մինս զօրավարը, որ նոյնպէս չյաջողեցաւ և առաջնոց վախճանը ունեցաւ: Երբ 1820 ին ազատականք նորէն խլըրտեցան այն ատեն իրենց գլուխ ընտրեցին նշանաւոր անձ մը Իդուրպիտո՝ որ նախ կուսէր էր ընդդէմ ազատականաց հրամանատարութեան պաշտօնով, յետոյ ամբաստանուած ըլլալով իբրև հարստահարիչ, և թէպէտ արդարացած՝ սակայն թողուցեր էր իր պաշտօնը և առանձին կ'սարէր իր կալուածոց մէջ, մեծապէս տժգոհ թագաւորականներէն: Այս վիճակիս մէջ էր երբ իրեն ընծայեցին ազատականք իրենց հրամանատարութիւնը: Փութով բազմութիւ գունդ մը ձևացաւ իր ձեռաց տակ, Մէքսիքոյի վրայ դիմեց և ստիպեց նոր եկած փոխարքայն Օտանայու՝ Մէքսիքոյի ինքնիշխանութիւնը ձանձնալու, այն պայմանաւ որ իրենց գլուխ Սպանիոյ թագաւորը կամ թագաւորագուն մը ըլլայ. և Մէքսիքացիք ունենան Սպանիացուց ամեն առանձնաշնորհութիւնները և իրաւունքները: Բայց որովհետև Սպանիոյ վարչութիւնը չընդունեցաւ այս դաշնագրութիւնը, ապստամբ ոստիկանութիւնը հրատարակեց զՄէքսիքո բաժանեալ ՚ի Սպանիոյ: Իդուրպիտո ատեն լով որ մեծ տարածայնութիւնը կան վարչութեան մէջ, ծածուկ պետական հարուածով մը ինքզինքը կայսր հրատարակեց Օգոստինոս Ա. անուամբ: Այս բանիս վրայ տհաճեցան թէ թագաւորականք և թէ հասարակապետականք. նոր կայսեր դէմ զօրաւոր կուսակցութիւն մը կազմուեցաւ: Օգոստինոս Ա. իր բանակին վրայ վտահացած դաշնակից ժողովքը ջրուեց և նոր վարիչ ոստիկանութիւն մը կազմեց: Ասով աւելի շատցան իր հակառակորդքը և բանակը վերքը թողուց: Օգոստինոս Ա. յետ մէկ տարուան կայսրութեան ստիպուեցաւ հրա-

1822 Մայիս

ժարիլ իր աթոռէն և Իտալիա քաշուել: Մէքսիքո ազատ տէրութիւն մը եղաւ կառավարուած ժողովքէ մը, որուն նախագահ եղաւ Վեդդերս. Միացեալ-Նահանգաց նման սահմանագրութիւն մը ունեցաւ այն տարբերութեամբ որ կրօնքը ուղղափառ պիտի ըլլար, նոյնպէս ապագրութեան, կարծեաց, ամեն ազատութիւն կար և վաճառականական գաշինքներ դրուեցան Միացեալ-Նահանգաց, Անգլիոյ և Գոլլանդիոյ հետ: Բայց հազիւ այս նոր կերպը սկսեր էին, ներքին շփոթութիւնը սկսան. Կուսուրէրօ նախագահը ուղեց խռովութիւնը դադարեցնել, բայց բռնուեցաւ և սպաննուեցաւ և տեղն անցաւ Պուսգամէնդէ: Վերաբրուզի մէջ ալ ապստամբեցաւ Լոպէզ Սանդ-Աննա զօրավարը և ինքնիշխան սկսաւ կառավարել:

Իդուրպիտո այս եղած անմիաբանութիւններէն խրատուեալ, թողուց զԻտալիա և նորէն արշաւեց իր հայրենիքը, բայց ձեռք ինկնալով հրացանի բռնուեցաւ, և իշխանութիւնը նորէն դաշնակից ժողովքին ձեռքը մնաց. կամ մանաւանդ ըսել, անիշխանութիւնը տիրեց և 22,000 Սպանիացիք քրտորուեցան: Երկու հակառակ կուսակցութիւնը ձևացան որոնք փոփոխակի կը զօրանային, մէկը ժողովրդեան որուն գլուխն էր Սանդ-Աննա, միւսը աղնուականաց որոնց կը հրամայէր Պուսգամէնդէ: Յաղթեց Սանդ-Աննա, բայց երկիրը աւելի անիշխանութեան մէջ մնաց, ինքն ալ քանի մը անգամ իր իշխանութեանէն հրաժարեցաւ, սակայն իրեն յաջորդք տկարացոյն ըլլալով, ինքը նորէն կ'ընտրուէր: Իրմէ վերջն ալ երկայն ատեն շարունակեցին զանազան կուսակցութեանց կռիւները ՚ի Մէքսիքո, որոնք մեծապէս զնասեցին երկրին յառաջադիմութեան:

1824

1829

1850

Կուսակցութիւն ալ առանձին անկախ հասարակապետութիւն ձևացաւ, բայց նոյն անկարգութիւնքը հոն ալ տիրած էին:

1846 Փետր.

7. Պրոքլի: — Շարաւային Ամերիկոյ ամենէն մեծ Պետութիւնը Պրագիլ, Փորթուգալի պէս փոքրիկ աշխարհի գաղթականութեանց մասն կը կազմէր: Պրագիլ

իր Ամազոն գետովը և բարեբեր դաշտերով անբաւ բերք և հարստութիւն կրնար հասցնել, եթէ զանոնք մշակողք գտնուէին: Իր մետաղքն ալ ոչինչ նուազ առատ կամ հաւասար էին Մէքսիքոյի, Բէլուի և Պոլիվիոյ, սակայն իր Ժողովուրդը յոյժ սակաւութիւ էր իր ընդարձակութեան համեմատ, այսօր ևս ամեն տարի 20,000 էն աւելի անձինք կը դիմեն Եւրոպայէն հոն երկիրը մշակելու համար: Դեռ անցեալ դարուն մէջ գերութիւնը ընդհանուր անդազուց վիճակն էր և խեղճ հնդիկները ամենայն տառապանք կը քաշէին սպիտակներէն: Փորթուգալցիք նոյն վաճառականական բռնութիւնները կ'ընէին 'ի Պրազիլ, ինչ որ Սպանիացիք իրենց գաղթականութեանց մէջ (1):

1808

Սրդէն տեսնը որ դարուս սկիզբը Նաբոլէոնի պատերազմաց Ժամանակ Փորթուգալի արքունիքը իր նոր երկրի հարուստ գաղթականութեանց մէջ ապաւիններ էր: Եւ Յովհաննէս Զի ներկայութիւնը այն երկրին մեծ շարժում մը տուեր էր. սպարաններ և ճամբաներ բացուեր էին, երկրագործութիւնը և ճարտարութիւնը յառաջեր էր, ուսմանց Ժողովարաններ բացուեր էին. ինչպէս նաև հիւանդանոց, բժշկութեան և անդամազննութեան դպրոցներ: Թատրոն մը շինուեր էր և իտալացի երաժիշտք բերուեր էին: Գերութեան և բարբարոսութեան պատուարները ինկեր էին և վաճառականութիւնը բացուեր էր ամեն աղքաց: Անկէ վերջը Պրազիլ գաղթականութեանց մաս մը չէր և 1815ի հրովարտակ մը զանիկայ թագաւորութիւն կ'անուանէր:

17 Գեկոս

Սակայն ազատական գաղափարները ինչպէս Եւրոպա, հոն ալ սկսան սարդիլ ամեն կողմ, և Փէրնամպուքոյի մէջ առաջին անգամ Յովհաննէս Ռիպէյրո քահանայնայն աղատութիւն քարոզեց և առժամանակեայ վարչութիւն մը հաստատեց: Ռիպէյրոյի գործը երկուք-

1817

(1) Այնչափ արգիլուած էին ձեռագործք, որ շատ անգամ ինչոյքի մը վրայ ամեն մարդու մէկ զանակ չէր գտնուեր, և դաւաթ մը ամբողջ հացակցաց շրջանը կ'ընէր: Գարիբալի ջրանցքը շինելու համար քարերը Եւրոպայէն բերուեցան:

ուկէս ամիս տւեց. ինքզինքը սպաննեց և թագաւորականք իր գլուխը շրջեցուցին բոլոր Փէրնամպուքոյի մէջ: Տօն Արգոս կոմսը նոյն պատիժը տուաւ նաև ուրիշ գլխաւորաց:

Յովհաննէս Զ. Փորթուգալէն հետը շատ մը պաշտականներ բերած էր, որոնց իրենց հայրենեաց յիշատակը մոռցնել տալու համար, մեծամեծ հանդէսներ միշտ կը կատարէր և առատապէս կը վարձատրէր. այս անօգուտ ծախսը համար ստիպուած էր տուրքերը շտցնել: Փորթուգալ մեծապէս աժգոհ էր որ ոչ միայն ալ Ամերիկայէն հարստութիւն չէր ընդուներ, բայց նաև դրամ պիտի զրկէր արքունեաց համար, և իրենց վաճառականութիւնը Անգլիացուց ձեռքը պիտի մնար: Ասկէ ծագեցաւ Օփորթոյի ապստամբութիւնը որ իր արձագանքը ունեցաւ 'ի Պրազիլ: Փէրնամպուքո նորէն օտք ելաւ և Պահիա և Փանա դաւաւաններ Գորդէսի սահմանադրութիւնը հրատարակեցին: Յովհաննէս վարանեալ մնացեր էր. իր կինը Գարրոգա՝ Փերախինանոս Լիբըրը խորհուրդ կուտար զօրուհեամբ շնչելու, իսկ որդին Փէարո քանի մը զիջողութիւններ ընելու: Վերջապէս այս մասը ընդունեցաւ, և Տօն Փէարո Ս. Յովհաննէս թատրոնին մէջ անձամբ կարգաց Ժողովրդեան թագաւորին հրովարտակը, որով սահմանադրութեան մը հիմունքը կ'ընդունէր: Յովհաննէս Զ. ասով վստահացած որ Պրազիլ հանդարտ կը կենայ, թողուց զայն և Ապրիլ 26 ին նաւ մտաւ Փորթուգալ երթալու. իր անդրանիկ որդին Փէարո խնամակալ թողով: Հինգ օր առաջ Ռիոյի ընտրողք որոնք Ժողովուեր էին Փորթուգալի Գորդէսին ղրկուէիք երեսփոխանները ընտրելու՝ ուղեցին գէմ կենալ թագաւորին մեկնելուն, մինչև որ խոստումն անութեալ, բայց յանկարծ զինուորք ներս յարձկեցան հրացաններով և երեսուն հոգի սպաննեցին:

1821

8. ԻՆՔՆԻՇԻՍԱՆՈՒԹԻՒՄ ՊՐՍՂՈՒԻ: — Տօն ՓԵՏՐՈ Ս. ԻՆՔՆԻՇԻՍԱՆՈՒՄ: — Յովհաննէս Զ. քաղցրաբարոյ և երկհոտ, Լիզպոնա հասնելուն պէս հաւանեցաւ Գորդէսի աղա-

տամբտ սահմանադրութեան, մինչդեռ թագուհին հա-
կառակ էր: Սակայն Փորթուգալի Գորդէան ալ նոյն
ճամբան բռնեց ինչ որ Սպանիայինը. փոխանակ զիջա-
նելու դադթականաց մանաւանդ Պրազիլի, և կէս անկա-
խուութիւն մը տալու այնպիսի մեծ երկիր մը չկորսնցնելու
համար, ուղեց խստութեամբ զանոնք զսպել: Եւ որ ոստի-
կանութիւններ դրուեցան և նորէն ամեն դատաստա-
նական խնդրոց համար պէտք էր Լիզպոնա գիմել: Տօն
Փէարօ ալ Եւրոպա կանչուեցաւ:

Բայ 'ի քանի մը իրենց յատուկ շահը մտածող վա-
ճառականներէն, Պրազիլցիք մեծաւ տնտեսութեամբ
ընդունեցան այս կարգադրութիւնը, և սպասամբ
թեան առաջին ձայնը Ս. Պողոս դաւառին մէջ լսուե-
ցաւ: Ժողովուրդը ստիպեց զՏօն Փէարօ որ Պրազիլ
մնայ և չերթայ 'ի Սպանիա, այն ատեն ինքն ալ նոր
պաշտօնարան մը կազմեց ազատութեան կողմնակից ան-
ձինքներէն: Այս լուրը երբ Փորթուգալի Գորդէսը
լսեց Ռիօ Եանէյրոյի վարչութեան անդամքը սպասամբ
հրատարակեց և զՏօն Փէարօ դահուն յաջորդութեան
կրաւունքէն ինկած՝ եթէ չորս ամսուան մէջ Գորդէսին
հրամանաց չհպատակի: Տօն Փէարօ յետ լսելու մեծա-
մեծաց կարծիքը, սահմանադիր և օրէնսդիր ժողովք մը
գումարեց և արհամարհեց Գորդէսին սպառնալիքը:
Արդէն դէպ 'ի Ս. Պողոս ըրած ճամբորդութեան միջոց
Պրազիլի ինքնիշխանութիւնը հրատարակեց էր. քիչ
վերջը Ռիօ Եանէյրոյի ոստիկանութիւնը զինքը կայսր
անուանեց, և ինքն ալ որ շատոնց կը փափաքէր թագա-
ւորելու, խոստացաւ ժողովոյն որոշելիք սահմանադրու-
թիւնը 'ի դործ դնել: Ռիօ Եանէյրոյի Փորթուգալցի
զինուորները դէպ յԵւրոպա ճամբայ դրուեցան և Փոր-
թուգալցիք ամեն պաշտօններէ վնասուեցան: Միայն
Պահիա դեռ Փորթուգալցուց ձեռքն էր և հոնկէ զա-
նոնք հանելու համար նաւատորմիկ մը կարեւոր էր,
վասն զի Փորթուգալցիք հոն 13 պատերազմական նաւ
ունէին: Տօն Փէարօ ՂԼ՛որս Քոչքանը կանչեց օգնու-
թեան, որ Քիլի ինքնիշխանութիւնէն 'ի վեր առանձին

1822

կ'ապրէր, որ քիչ նաւով վնասեց զՓորթուգալցիս և ան-
բաւ աւար ձեռք ձգեց:

Նոյն միջոցին Փորթուգալի խորհրդարանը ցրուե-
ր, վասն զի ինչպէս տեսանք, Տօն Միկէլ հօրը հեռաւո-
րութեան միջոց բացարձակ իշխանութիւնը ձեռք առեր
էր: Տօն Փէարօ որչափ որ ալ ազատասիրութիւն ցու-
ցուցեր էր, սակայն նոյն հին գաղափարները ունէր ինչ
որ իր եղբայրը. և իր ցասկոտ բնութեամբը չէր կրնար
բարձրագոյն հրամանի մը խոնարհիլ, անոր համար ինքն
ալ սահմանադիր ժողովոյն լծէն խալելու համար ցը-
րուեց զայն, խոստանալով որ աւելի ազատամիտ սահմա-
նադրութիւն մը հրատարակէ: Մասնաւոր յանձնաժո-
ղով մը կազմուեցաւ սահմանադրութիւնը կարգի դնե-
լու, որ վերջապէս հրատարակուեցաւ 1824ին սկիզբը.
և թէ կայսրը և թէ կայսրութեան պաշտօնեայք եր-
գուընցան հաւատարիմ մնալու այս սահմանադրու-
թեան: Ասանկով Պրազիլ բոլորովին կը բաժնուէր
Փորթուգալէն և Տօն Փէարօյի արդիւնքը այն եղաւ որ
այնպիսի մեծ երկիր մը կրցաւ գոնեայ Փորթուգալի թա-
գաւորին կամ թէ ըսել Պրականցայի ցեղին ժառանգու-
թիւն պահել: Սակայն Փէրնամպուքօ և Փարա՝ ժողո-
վըրդական իշխանութեան դէմ համարեցան զայն, և
Փէրնամպուքօ ինքզինքը հասարակապետութիւն հրատա-
րակեց, և յորդորեց միւս Հիւսիսային գաւառները իրեն
հետ միանալ և Հասարակածի դաշնակցութիւն մը կազ-
մել: Փարահիպա, Չէարա և Հիւսիսային մեծ Ռիօն միա-
ցան: Բայց յետոյ նուաճուեցան և մեծ պատիժներ
կրեցին: Ասով տժգոհութիւնը աւելի շատցաւ, և
սպասամբեցաւ նաև յայսիոյս Փլազիլեան գաւառը:
Անկէ վերջը Տօն Փէարօ երկար և անօգուտ կռիւններ
ունեցաւ Արձէնթինայի հասարակապետութեան հետ,
յորս բնաւ իր մը չտահեցաւ:

9. ՅՈՎԱՏՆԵՍ ԶԻ ՄԱՆԸ ԵՒ ՏՕՆ ՓԷՏՐՕՅԻ ՓՈՐԹՈՒ-
ԳՍԻ ԳՍՆԷՆ ՀՐԵԹԱՐԻԸ. — ՅԵՂԱՓՈԹՈՒԹԻՒՆՔ Ի ՊՐԱ-
ԶԻԼ. — ՏՕՆ ՓԷՏՐՕ Բ: — Նոյն միջոցին Փորթուգալի
վարչութիւնը ամեն ջանք ըրաւ որ Պրազիլի հետ հաշ-

տուժիւն ըլլայ, բայց 'ի դուր. հարկ եղաւ որ Յովհաննէս Զ. Ճանչնայ Պրազիլի Ինքնիշխանութիւնը և հրա-
 1825 ժարի այն դահէն 'ի նպաստ իւր անդրանիկ որդւոյն: Պրազիլ ալ Փորթուգալի պարտքէն 50 միլիոն ֆր. վրան
 առաւ:

1826
 10 Մարտ
 Տասը ամիս չանցած կը մեռնէր Յովհաննէս Զ, որով
 թէ՛ Փորթուգալի և թէ՛ Պրազիլի թագերը Տօն Փէտրոյի
 կը մնային: Բայց որովհետև Պրազիլցիք չէին ուզեր որ
 նոյն անձն իշխէ թէ՛ Իրենց և թէ՛ Փորթուգալի վրայ,
 Տօն Փէտրո թողուց զՓորթուգալ իր Տօնա Մարիա տա
 Կլորիա արջկան որ եօթնամեայ էր և Անդրիազոց պաշ-
 տօնարանին միջամտութեամբ սահմանուեցաւ որ Յանձ-
 նաժողով մը կառավարէ զՓորթուգալ մինչև որ Տօնա
 Մարիա տա Կլորիա չափահաս ըլլալով կարգուի իր Տօն
 Միկէլ հօրեղբօրը հետ և դառնայ 'ի Փորթուգալ:

Տօն Փէտրո Ա. Եւրոպայի խնդրոց զբաղած ժամա-
 նակը ստիպուած էր յԱմերիկա Մոնթեվիէրտէի համար
 կռիւր շարունակել, և բանադատուեցաւ թողուլ զայն,
 որով Պրազիլ կը կորսնցնէր Փլազայի լաւագոյն նաւա-
 հանգիստներէն մէկը: Ժողովուրդը մեծապէս աժդո-
 հացաւ այս կորստեան վրայ: Տօն Փէտրո որուն առջի
 ամուսինը Լէօփօլտինա աւստրիացի մեռեր էր 1826 ին,
 ամուսնացաւ կրկին անգամ, Եւգենիոս Պոհանէի
 դստեր հետ որ կը կոչուէր Մարիա-Ամէլիա 'ի Լէօի-
 աէնպերիէ: Նոր ամուսնութեամբ արքունեաց մեջ
 նոր անձինք բազմացան որոնք մեծ աժդոհութիւն պատ-
 ճառեցին թէ՛ ժողովրդեան և թէ՛ Դաշնաժողովոյն:
 Կայսրը լուծեց Դաշնաժողովը, աժդոհութիւնք աւե-
 լի զայրացան և կայսրը բռնադատուեցաւ հասարա-
 կապետական պաշտօնարան մը կազմելու աեղացիներէ:
 Սակայն յանկարծ միտքը փոխեց, և 1830 ին օրէնսգիր
 նիւտները բանալու միջոց տպագրութեան աղասուութեան
 1831 օրէնքը չափաւորեց: Այն ատեն Ապրիլի 6 ին մայրաքա-
 ղաքը ոտք ելաւ, ամբօխը զինուք փողոցները կ'ընթանար
 և Տօն Փէտրո աեանելով որ ալ հնարք չկար իրեն համար
 թաքաւորելու, հրաժարեցաւ իր կայսրութենէն 'ի

նպաստ իւր որդւոյն Տօն Փէտրո Բի որ այն ատեն վէց
 սարուան էր. թողուց զՊրազիլ և գնաց 'ի Փորթու-
 գալ իր դստեր իրաւանց համար կուռելու ընդդէմ
 Տօն Միկէլի:

Տօն Փէտրո Բ, մինչև 1840 խնամակալներու ձեռ-
 քով կառավարեց Երկիրը որոնցմէ վերջինը Փէտրո Ա.
 րաւոյ լիմացին ուղղելով լուծել զխորհրդարանը և անոր
 Իշխանութիւնը չափաւորել, զՏօն Փէտրո Բ. յարբունա
 հասեալ հաշակեց 13 տարուան, և պատանի կայսրը
 Յուլիս 18 ին վարչութիւնը իր ձեռքն առաւ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Թ

ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ • ԲԱՐՁՈՒԾԸ ԵՆԻՉԷՐԵՍՑ

- 1. Տաճկաստան. — Մոչրան Մաննուտ Բ. — Ապստամբութիւն և նիւթերաց : — 2. Հայեր : — 3. Յունաստան. — Մոսսուսերք. — Ընկերութիւն ինքնիշխանութեան : — 4. Այլ փաշա Տեփեալիքի : — 5. Իր ապստամբութիւնը. — Յունաց հետ միասնաբար : — 6. Յոյեր կ'ապստամբիս. — Իսխիականի : — 7. Ապստամբութիւն ՚ի Տաճկաստան. — Առաջին ևսահան կռիւներ : — 8. Եսկիայի առուներ. — Յունաց բացութիւնները : — 9. Մեհեմեդեա Այլ. — Վանասկանց դեմ կռիւն : — 10. Իսրայիլ փաշա Յունաց վրայ կը դրկուի. — Եշրուպի առանձնականը ՚ի Յունաստան : — 11. Միստրաքիսի անկումը : — 12. Զինուորական բարեկարգութիւնը ՚ի Կ. Պօլիս : — 13. Ենիշերիկներու ապստամբութիւնը և ջնջուիլը :

1. ՏՈՒՆԱՍՏԱՆ. — ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԱՀՄԱՌԻՏ Բ. — ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆ ԵՆԻՉԷՐԵՍՑ : — ԲՈՒՐՐ ԵՒՐՈՊԱ ՆԱԲՈՒՆՆԻ ԴԷՄ զինած միջոցը արդէն շատոնց կը թագաւորէր տիեզերաց ճնաշխարհիկ քաղաքին մէջ Սուլթան Մահմուտ Բ. որ նոր քաղաքական և եւրոպական յառաջագիմունքներու Պետութեան և եւրոպական յառաջագիմունքներու պիտի մտցնէր ՚ի Տաճկաստան : Ըստ վկայելոյ գրեթէ ամենայն պատմագրաց՝ Վոսիորի վրայ այսպիսի եռանդուն, յառաջագիմունքեանց սիրող և հաս-

տատամիտ թագաւոր մը չէր նստած. և որ մեծն է զինեալ յարատեութեամբ մը որով կըրցաւ իր միտքը գրած բարեկարգութիւններէն թէ ոչ ամենը գէթ մէկ մաս մը դրուիս հանել : Եթէ կենաց մէջ ունեցաւ մասունք որոնց վրայ ինքն ալ զըջաց, երբեմն պաշտօնէից վրայ մեծ վստահութիւնն եղաւ և մեծ արծաթսիրութիւնը :

Սուլթան Մահմուտի բարեկարգութեանց համար առաջին նպաստինն եղաւ Պայրագտար Մուսղաֆա փաշայն. այն որ Սուլթան Սէլիմին մեծ բարեկամ զՄուսղաֆա ամբողջ ձգելով իր եղբայրը Մահմուտ Բ. թագաւորեցուցեր էր : Սակայն ենիշերեաց համար առաջարկեալ զինուորական բարեկարգութիւնը ըստ եւրոպական կարգաց, մեծ շփոթութեան պատճառ եղան մայրաքաղաքին մէջ. մանաւանդ որ Պայրագտար մեծաբողոքութեամբ կը վարուէր իշխանաւորաց հետ. ասով ենիշերիկներուն զօրասեւը զառմիկը գրգռեց և քաղաքին պատերուն վրայ շատ տեղ վէզերին դէմ գրուածքներ տեսնուեցան : Պայրագտարի բարեկամքը խորհուրդ կուտային թագաւորը առած Էսիքիսէ փախչել : Բայց ինքը համարեցաւ որ փոթորիկը շուտով կը դադրի. և զժողովուրդը վախցնելու համար, երբ անիկայ խորնեալ էր ռամազանի օրը գիտելու վէզերի զօրաց անցքը, Պայրագտար հրամայեց զժողովուրդը շրջափակել : Ասկէ գրգռուած ռամիկը ենիշերիկներուն հետ մէկտեղ զինաց Վէզերին պալատին վրայ և կրակ տուաւ : Մուսղաֆա դէտնայարկ ճամբով մը իր մօտ շառարակը ամրացեր էր, զոր երկրորդ օրը պատեցին ենիշերիկք : Այն ատեն վէզերը կրակ տուաւ ականի մը զոր պատրաստել տուած էր և ինքը և իր թշնամիքն ալ թաղուեցան փլատակաց տակ :

1808
14 Նոյեմբ

Սուլթան Մահմուտ որչափ որ գժուարութեամբ կը համբերէր Պայրագտարին բողոքութեանց, սակայն արտաքսապէս անոր կողմը բռնեց : Հրամայեց պալատականաց զենք առնուլ և յանձնեց Բամիլը և Գատը փաշաներուն նորընտիր Սէյմէն գնդերով խողովութեան դէմն առնուլ : Ենիշերիկներուն մաս մը տեսնելով իրենց ըն-

կերաց ջարդուիլը, խոնարհեցան. Գատը փաշա իր գունդը իրեք մաս բաժնած էր. այս գնդերէն մէկը փոխանակ ենիչէրինները վանելու սկսաւ աները մանկ և կողոպտել, որով բնակիչք ալ անոնց դէմն էլան և միացան ենիչէրիններուն հետ, որոնք կրկին անգամ խրախուսուեցան կռուելու և կրակ ձգեցին Սյա Սոֆիայի ձմերոցաց մէջ: Հոն հասաւ Գատը փաշա և կուրը սաստկացաւ, մինչև Սուլթան Մահմուտ որ արբունիքէն կը դիտէր, տեսնելով արիւնահեղուծիւնը, հրաման ղրկեց Գատը փաշայի որ կուրը գաղթեցնէ: Եւ ենիչէրեաց զօրավարին ալ որ ապստամբութեան մէջ չէր մտած, մահ սպառնացաւ թէ որ մէկէն իրենց սուած հրդեհը չմտնէ: Երկու հրամանքն ալ փութով կատարուեցան: Սակայն ապստամբներէն մաս մը՝ հին մուլեգին ենիչէրիններ, ժողովուեցան թաղաւորին պալատին գիմաց և սկսան աղաղակել իրեն գէմ և կ'ուզէին թաղաւորեցնել նորէն զՍուսդաֆա, որ ծածուկ կը գրգռէր զապստամբութիւնը: Արդէն Սուսդաֆայէն երեք գրգռիչ նամակք բռնուած էին: Երբ այս թղթերը կարդացուեցան, Սուլթան Մահմուտ հրաման տուաւ սպաննել զՍուսդաֆա իր վանդակին մէջ:

17 րոյ.

Ենիչէրիք մեծ հանդիսով թաղեցին Սուսդաֆայի մարմինը և յուղարկաւորութենէն վերջը ժողովուելով պալատան առջև զանազան իշխանաւորաց գլուխքը կ'ուզէին, զոր բարկութեամբ մերժեց Սուլթան Մահմուտ. ասիէ վախցած ենիչէրիններուն գլխաւորները ներուսնինդրեցին. մանաւանդ որ իրենց թշնամիքը Գատը և Քամիլ թողուցեր փախեր էին: Թաղաւորը ընդունեցաւ ենիչէրիններուն հաւատարմութեան երգմունիքը, և բոլոր քաղաքը մեծ ուրախութիւն կատարեց ազատելով մեծ խռովութենէ մը որուն նմանը քիչ տեսնուած էր Կ. Պօլսոյ մէջ:

2. ՀԱՆԻՑ: — Սուլթան Մահմուտ կը ջանար միանգամայն ներքին բարեկարգութիւնքը 'ի գլուխ հանել, ամեն բան անձամբ կ'ուզէր քննել իմանալ, և որպէս զի չըլլայ թէ իր գատողութեան մէջ վրիպի, մասնաւոր

անձինք ալ ընտրեց որ իրեն իմաց տան կարևոր եղածները: Արոնց մէջ շատ կը յարգէր ինքը Հալէթ Էփէնտի անուամբ մէկը որ աղքատ վիճակէ բարձրանալով, մինչև դեսպան դացած էր 'ի Բարիզ Նաբուլէոնի ժամանակ. գիտէր գաղղիարէն և հմուտ էր քաղաքական գործոց: Սակայն ասոնցմէ վեր խորգախուծիւն մը ունէր և չար նախանձ մը, որով միտքը գրած էր զամենը ջախջախելու որ ինքը մնայ միայն մեծ: Իր արդիւնքներէն մէկն այն եղած էր որ երբ անկարելի էր որ և իցէ կերպով նուաճել Պաղատու Սիւլէյման կուսակալը, ինքը գնաց և խորգախուծեամբ մը գլուխը կարել տուաւ և յալթանակաւ դարձաւ 'ի Կ. Պօլս: Ասով Սուլթան Մահմուտի վստահութիւնը աւելի շտտցաւ, զինքը առանձին խորհրդական և Նիշանձի անուանեց: Հալէթ այն ատեն իր վերջին փառաց ծայրը հասած, սկսաւ իր նախանձու նիւթ եղողները սուտ ամբաստանութեամբք վերցնել տալ այս թուոյն մէջ գտնուեցան նաև հայազգի Տիւղեան Չէլէպիք որոնց շատ գրամ պարտք ունէր և որոնց գատաստանը պիտի տեսնանք ժամանակին:

1809

3. ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ. — ՄՈՒՍՏԱԵՐԻԿ. — ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ ԻՆՔԵՆՇԵՆԱՆՈՒԹԵԱՆ: — Սուլթան Մահմուտ բարեկարգութեանց և լաւութեանց զբաղած միջոցը, հարկ եղաւ որ զանոնք թողու և նոր ու թշուառ պատերազմի մը զբաղի ընդդէմ Յունաց, որոնք իրենց ազատութիւնը ձեռք բերելու համար կը կռուէին: Յունաստան չորս մեծ փաշայութիւն կը բաժնուէր. Սէլանիկի, Եանիայի, Լիվաոյից որ է հին Ելլագան և Իրիփոլից, որուն մէջ կը պարունակուէր նաև Մորէա: Բաց ասոնց կային Գանտիա, Նէկրէփոնդ, Կիկլադայք և Սփորտեան կղզիք, որոնք ընդհանուր ծովակալին հրամանատարութեան տակ էին: Իրենց եկեղեցական իշխանութեան գլուխն էր Կ. Պօլսոյ պատրիարքը իր սրբազան սիւնհոգոսով որ կ'անուանէր Եպիսկոպոսունքը և ընդդէմ է պիսկոպոսաց բողոքները կը գատէր: Պատրիարքը բաց յեկեղեցական իշխանութենէն էր նաև Բարձրադոյն Դրան առջև աշխարհական գլուխ մը, ինքը տուրքերը

կը բաժնէր, և իր ազգին յանցաւորը ինքը կրնար դատապարտել և թիոյ ծառայութեան զրկել:

Որչափ որ Յունաստան փաշաներու հրամանատարութեան տակ էր, սակայն և հայրենասէրներէն և նոյն իսկ ազնուականներէն շատերը լեւները ապաւինած ըլլալով, երբեմն երբեմն դաշտային բնակչաց վրայ, թէ տաճիկ ըլլային և թէ յոյն, յարձակումներ կ'ընէին: Եւ օսմանեան Պետութիւնը չկրնալով ասոնց դէմ գնել, դաշինք մը գրած էր անոնց հետ, որով տուրք մը վճարելով փաշային, կարենան զէնք պահել և իրենց օրինօք կառավարուիլ: Գաշտային ժողովուրդք ալ իրենք զիրենք պաշտպանելու համար ազգային զինուորութիւն մը կազմեր էին, որոնք շատ անգամ տաճիկ փաշաներուն հետ տարաձայնութիւն կ'ունենային. մինչև իրենք ալ ստացան այն ազատութիւնները զոր ունէին լեւնաբնակք: Այսպէս Յոյնք փաշաներուն իշխանութեան տակ ըլլալով հանդերձ, իրենք կ'ընտրէին իրենց դատաւորները, հարկապահանջները. և եթէ ունէին տառապանք մը երբեմն փաշաներուն ընչաքաղց և անառակ բարքն էր որ զիրենք յինքնիշխանութիւն կը յորդորէր: Արդէն թէ Կատարինէ Բ. Ռուսիոյ և թէ Անգղիոյ Աննա թագուհին ինչպէս նաև Նաբոլէոնի պատերազմաց ժամանակ Աղէքսանդր Ա. Յունաց ազատութեան յոյս մը տուած էին. բայց Յունաց կողմանէ որ և իցէ խլամուռնք արդիւնք մը չէր ունեցած, ինչպէս նաև Ռիկասի ապստամբութիւնը: Ռիկաս բռնուեցաւ Աւստրիացւոցմէ, յանձնուեցաւ Տաճկաց, որոնք Իանուբի մէջ խղճեցին զինքը: Քիչ վերջը Սերալիան ապստամբեցաւ Գէորգ Զեռնիքի առաջնորդութեամբ:

Սակայն հայրենասիրաց մաս մը յուսալով առաւել 'ի ձեռն գիտութեան քան զինուց զարթուցանել հայրենիքնին՝ Մուսասիրաց ընկերութիւն մը կազմեցին, որուն նպատակն էր հելլենական գիտութիւնքը դարգացնել, և որոնց թուոյն մէջ էր նաև Գափոտիսդրիա կոմսը, Ռուսիոյ նուիրակներէն մէկը յարգայտ ժողովն Վեննայու: Հայրենասէրք իրենց եռանդեան մէջ աւելի

մղուելով և Տէփէաէլէնը Ալի փաշային յանդուգն օրինակէն իրախուսեալ, որ ինքզինքը Բարձրագոյն Դռնէն յայտնի ապստամբ հրատարակէր էր, ընկերակիւն (1) հաստատեցին, որուն պարտքն էր ընտանեաց մէջ եղած թշնամութիւնքը մարել, և Զանալով բոլոր Յոյները միացնել անոնց ազատութեան համար աշխատիլ: Ամենայն նորընտիր անձն հարկ էր որ երգնուր խաչի վրայ քահանայի մը գիմաց, զոհելու իւր ինչքը և կեանքը Յունաստանի ազատութեան համար, հնազանդիլ, և լուսկենալ: Այս ընկերութեան հիմունքը դրուեցան 1815ին: Ընկերութեան հիմնարկուք թէ 'ի Կ. Պօլիս և թէ ուրիշ քաղաքներ, ուր Յոյնք կը գտնուէին, նուիրակներ զրկեցին աշակերտներ շահելու. և այնչափ ընդարձակեցաւ ընկերութիւնը որ 1818ին բազմութիւ ընկերք կը գտնուէին 'ի Չմիւսնիա, Քիոս, Միսոնուսի, Եանիս, Պուքրէշ, Մոսքուա, Բէշթ, Գրեէսդ և ուրիշ քաղաքներ: Ընկերութեան գլխաւոր շարժիչք էին Մարկոս Պոցցարիս, Գէորգ ողնմպացի, Գիրիսդուլիս, Պետրոս Մաւրոմիխալիս: Ընկերութեան գլխաւոր աթոռը հաստատուեցաւ 'ի Կ. Պօլիս, և այնչափ բազմացան յանձնաժողովք, որ արդէն 1819ին Յունաստանի մեծ մաս մը ընկերութեան մէջ էր. մինչև օսմանեան Պետութիւնը յայտնապէս տեսնելով եղած շարժումները, Յունաց դպրոցները գոցել տուաւ և ամեն կուսակալաց արթնութիւն պատուիրեց: Ընկերութիւնը տեսնելով որ հարկ էր յայտնապէս կուռիլ, այն ատեն 1820ին սկիզբները յանձնեց Քասնթոսի երթալ 'ի Ռուսիա ուր շատ Հելլէնք կը գտնուէին կայսեր ծառայութեան մէջ, և ապստամբութեան գլխաւոր առաջնորդութիւնը առաւարկել Գափոտիսդրիա կոմսին, որ սակայն անժամ համարելով գործը չուզէր զլուխ կենալ: Այն ատեն գործոյն գլուխ անցաւ Օսմոտարի մը որդի, Աղէքսանդր Իփսիլանդի՝ որ Բէգրպուրիկ արբունեաց մէջ մեծցած Աղէքսանդրի համհարդն եղեր էր, և ըստ կարծեաց Յունաց իր բերանը: Իփսիլանդի հաւանեցաւ և նաև ստացաւ

(1) Εταιρεία.

Աղէքսանդրի հաճութիւնը (1): Իփսիլանդի իր անբաւ հարստութիւնը ընկերութեան դանձուն բաշխեց, բայց շատ դժուարութիւն դտաւ 'ի սկզբան այնչափ զանազան տարերացմէ կազմեալ ժողովուրդ մը միացնելու համար: Ինքն ալ չունէր ոչ զինուորական և ոչ կառավարութեան այն յատկութիւնք որոնք այնպիսի ժամանակի կարևոր էին: Այնն կողմ՝ ծածուկ ապստամբական հրատարակութիւններ ըրաւ պատրաստ սպասելու այն պատերազմին զոր պիտի սկսէին և որուն սկիզբը իրմէ առաջ տուաւ Բարձրագոյն Գրան կուսակալներէն մէկը՝ Տէփէտէլէնը Ալի փաշա:

4. ԱԼԻ-ՓԱՇԱ ՏԵՓԷՏԷԼԷՆԻ: — Սուլթան Մահմադ 2-րդի թագաւորած ժամանակը արդէն շատոնց Եանիայի կուսակալ էր Ալի փաշա անուամբ Սոնաուուս մը, որ թէպէտ ունէր զինուորական արութիւն մը, սակայն աւերեր էր զայն իր զէլն, անգութ և աւազակ բարուք որ յետին թագաւորաց սկարութիւնը յօգուտ իւր գործածելով՝ Եանիայի տիրացեր էր, և հոն ամենայն անգթութիւն կը գործէր:

Ալի նախ մասնէր էր Բարձրագոյն Գրան իւր աները Տէլէէնի փաշայն որ ապստամբեր էր Պետութենէն: Յետոյ սպաննեց Ալիբիբոգասպրի փաշայն իւր խնամին, ասով Պետութեան զիմաց աւելի համբաւ մը ստացաւ. և երբ Եպիրոսի Սէլիմ փաշային վրայ կասկած էլաւ որ Ռուսաց և Վենետիկեաց կ'օգնէ, Ալիի յանձնուեցաւ զանիկայ սպաննելու, որ հիւրընկալութեան միջոց կատարեց այս հրամանը: Քիչ վերջը զսկուեցաւ այն Յունաց վրայ որ Ռուսաց գրգռութեամբ ապստամբութիւն մը ուզէր էին փորձել, յազմեց անոնց և ամեն

(1) Կը պատմեն թէ 'ի սկզբան Աղէքսանդր կայսրը չուզեց մտիկ ընել բայց երբ Իփսիլանդի շատ կը սնդեր՝ զմայլած անոր անձնանուէր խօսից վրայ աղաղակած ըլլայ. « Լաւ . եթէ բոլոր Յունաստան ոտք ելլէ, իմ խազաններս կ'երթան օգնելու »: Ռուրիշներն ալ կ'ըսեն որ Աղէքսանդր շատ անգամ հառաչանօք ըսած ըլլայ. « Խեղճ Յոյներ, միշտ կը ձենձերին հայրենիք մը ունենալու համար, և ապահովապէս պիտի ունենան. դո՛հ չեմ մեռնիր, մինչև որ իմ խեղճ Յոյներուս համար բան մը չընեմ, Երկնից նշանի մը կը սպասեմ »:

անգթութիւն գործածեց այն եղիւլեաց վրայ. և ստացաւ ամբողջ Եանիայի փաշայութիւնը 'ի փոխարէն: Սուլթան Սէլիմ զինքը հաստատեց իր իշխանութեան մէջ, և Ալի ամեն խնամք ցուցուց գրամական անտեսութիւնը Յունաց ձեռքով կարգի գնելու, և իր ձեռաց տակ խոնարհեցնելու ամեն քաղաքները:

Սակայն մեծ դժուարութիւն դտաւ հնազանդեցնելու Սուլի վիճակին ազատ բնակիչքը, որոնք վտանգին մօտեցած ժամանակ՝ իրենց տավարներով և հօտերով լեբանց մէջ կ'ապաւինէին, յետոյ կը զիմէին նաև աւրելու այն ամեն ամբուլութիւնքը զորս Ալի չինէր կուտար:

Երբ Վենետիկոյ Հասարակապետութիւնը ինկաւ, և գաղղիական եռագոյն դրօշը Գործիուի վրայ ծածանեցաւ, Ալի՝ Եւրոպայի ինքզինքը շանջնեղ տալու համար, ինքն ալ ընդունեցաւ եռագոյն աղատութեան դրօշը, միանգամայն զիմելով ապստամբ Յունաց վրայ, որոնք անհող կեցեր էին, վեց հազար հօգի անոնցմէ սպաննեց Ջատիկի տօներուն: Յետոյ Գաղղիոյ և Բարձրագոյն Գաղղիացոց, ապա տիրեց Փռէվլիայի և շատ գաղղիացի կամ խողեսողեց կամ գերի տարաւ: Եւ այս բանիս համար նոր պատիւներ ստացաւ Գունէն և շատ մ'ալ ուրախակցութիւն 'ի Նէլսոնէ:

Այս յաջողութիւններէն վերջը ամենայն բռնութեամբ Սուլի բնակչաց վրայ ինկաւ, որոնց գլուխ կեցաւ Սամուէլ. և թէպէտ Մամլէլա և ուրիշներ ևս մեծ արութիւն ցուցուցին, բայց յազմութեան և ստիպուեցան թողլու հայրենիքին: Սամուէլ ամենուն սեկնէրէն վերջը, վստօքին կրակ տալով օգ հանել առաւ աւանը որուն տակը թաղուած մնացին 600 տաճիկք. իսկ ելլող ժողովուրդը մօտակայ Պարկաս աւանը քաշուեցաւ. մաս մ'ալ իրեն ձեռքը ինկան որոնք ահաւոր տանջանքներով սպաննուեցան. շատ մը տեղեր հարիւրաւոր մայրեր կ'աթնակեր աղաքը գրկերնին իրենք զերենք գետը նետեցին Ալիին ձեռքը չինկնալու համար: 1806 ին գրեթէ տիրած էր բոլոր Ելլագայի բաց 'ի Բէրովոյի և

1817

Ստորիկէն, և 1811ին օգնեց Անդրկացոց տիրելու Յոնիական կղզեաց, որոնք Գաղղոյ ձեռքն անցեր էին, ուր Հասարակապետութիւն մը կազմուեցաւ որուն վարչը անդրկացի լորտ մը պիտի ըլլար. Անդրկա մեծ պաշտանեաները պիտի անուանէր, և պահապանք անդրկացի պիտի ըլլային, կղզեաց ծախքով: Անդրկացիք Պարկասի ալ պաշտպանութիւն խոստացեր էին. բայց Ալի որ և իցէ առաջարկութեան մը կը պատասխանէր որ « Կ'ուզեմ զՊարկաս »: Անդրկացիք տեղիք տուին այն պայմանաւ որ բնակիչքը թողուն զՊարկաս, և իրենց կալուածոց համար ստակ մը վճարուի: Պարկացիք թողուցին զքաղաքը, հետ երկին տանելով իրենց հալց ոսկորները:

Ծ. ԻՐ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ. — ՅՈՒՆՍՅ ՀԵՏ ՄԻՆՍԱԼՈՒ ԶԱՅԻՐ: — Ալի որ այս դաշնոց միջոց շատ մը ստակ և հրազենք շահեր էր Անդրկացոցմէ, ալ աներկիւղ 'ի Իբանէ, ապստամբեցաւ բոլորովին և Եանիա քաղուելով ինքզինքը անգթութեանց և ամպարչտութեանց տուաւ: Ո՛ր և իցէ հրաման հարկ էր որ անմիջապէս կատարուէր. մերթ արհամարհող ամեն կրօնիքի, իրեն ծաղրածութեան նիւթ մը դարձուցեր էր զանոնք, և իր սրահներուն ճոխութեանց իբրև զարդ մը շարած էր սկիհներ և սրբազան անօթներ. և մերթ տէրվիչներուն սպառնալիքներէն սարսափած յուստներ կը կախել վիզը, սակայն անմիջապէս ամենապիղծ անուակութեանց մէջ կ'ընկղմէր: Սուլթան Մահմուտ նախ կակղութեամբ ուղեց շահիլ, բայց ասպ յայտնապէս ապստամբ հրատարակեց զանիկայ. և Ալի ալ յայտարարութեամբ մը Եպիրոսի և Լիվատիոյ քրիստոնէայքը ջանաց ոտք հանել և ինքզինքը Յունաստանի ազատարար հռչակեց (1): Մաս մը 'ի Յունաց, թէպէտ քսան տարի միշտ այս բռնաւորը անիծած էին, սակայն ազատութեան յու-

(1) Ալի փաշա խոստացաւ Յունաց նաև սահմանադրութիւն մը տալ: Արդէն իդրիոք 1808 ին ուղեր էին իրենց դուրս ճանչնալ Ալիին որդին Վէլի: Փիերի Գորֆուցի. Պամ. Ալատուութեան Յունաստանի. Գլ. Բ.

1820
20 Մարտ.

սով միացան հետը: Միւս կողմանէ Բարձրագոյն Գուռն ալ Եպիրոսի և Լիվատիոյ հաւատարիմ հպատակքը ոտք հանեց և հրաման տուաւ սպաննելու զբռնաւորը: Սյուպէս բոլոր Եպիրոս, Պիւնդոսէն մինչև ցԹերմոպիլէ ոտք էլաւ: Անբաւ բաղմուտիւն մը առնաւուսներու, վազեց Ալիին աւարը ձեռք ձգելու համար և Սուլթիցիներու պատերազմասէր ցեղը եկաւ միանալու Սուլթան Մահմուտի բանակին հետ որ կը յառաջէր բռնաւորէն վրէժը հանելու համար: Ալիի որդիքը՝ Մեհմետ Վէլի և Սուլթատար չըրցան գիմնալ Գունաց, և թողուցին անոնց ձեռքը զՊարկաս, Փրէվէզա և Պէրազ: Օսմանեան բանակը լուեց Եանիայի վրայ և մեծ զնաներ հասուց: Ի զուր կը ճիւղէր Ալի այսպիսի ուժով բանակի մը դէմ կուուելու. հարկ եղաւ որ Եանիայի միջնաբերդին մէջ քաղուի, և հոն, թէպէտ ութմասմեայ, ջանաց խրախուսել իր կողմնակիցքը: Չմեռը վրայ հասաւ և Խուրճիա փաշա Տաճկաց սպարապետը, յետ պաշարուումը ապահովցնելու, Արթա քաղուեցաւ ձեռուելու:

Նոյն միջոցին Ալի յոյն երիտասարդէ մը լսեց ընդերու թեան վրայօք և ուղեց ինքն ալ ընկեր գրուելու. և այս բանս թշնամեաց բանակին մէջ իմաց տուաւ Սուլթիցիներուն զիւցաղին Պոցցարիսի, որ ալ չկարենալով կուուել ընկերով մը դէմ, հարկ եղաւ որ իր զինակիցներով մէկտեղ Տաճկաց բանակը թողու:

Գ. ՅՈՒՆՎ Կ'ԱՊՍՏԱՄԲՈՒՆ. — ԻՓՍԻԱՆԳԻ: — Նոյն միջոցին էր որ Պոցցարիսի ձեռքը նամակ մը ինկաւ. յորում Ղալէպ Էֆէնիսի՝ մտերիմ թաղաւորին, կը գրէր առ Իսմայիլ փաշա, ընդհանուր հրամանատար պաշարման, ընկերութեան յայտուելը. և կը պատուիրէր որ Եանիայի նուաճուելէն վերջը ահաւոր պատիժներով պատուահասէ դաւակիցները: Պոցցարիս այս նամակը Իփսիւնդիի զրկեց, որ արդէն ուրիշ նամակներ ալ ընդունած էր, և որոնք կը նախատէին իր դանդաղութիւնը և թէ տաճիկ փաշայի մը կը թողուր յունական ազատութեան հիմնարկութեան փառքը: Այն ատեն Իփսիւնդի առանց նայելու ինչ վիճակի մէջ ըլլալը 3,600 ընկերներ.

1821
6 Մարտ.

րով անցաւ Փրութը և Մոլտաւիոյ Եաշ քաղաքին մէջ ապստամբութիւնը հրատարակեց: Աղէքսանդր որ այն միջոցին Լայպպիտի արքայաժողովոյն գացեր էր, կամ գաշնակից Պետութիւններէն ստիպեալ և կամ ամեն կողմ ազատական շարժումներէրէ վախցած զԻփսիւլանդի իր սլաշտօնէն ձգեց: Այս բանս հարուած մը եղաւ ապստամբաց. սկսան շուարիլ և անմիաբանութիւնը մէջէնին արեց: Սրբազան գունդը, որուն հրամանատարն էր իր եղբայրը Նիկողայոս Իփսիւլանդի, քաջութեամբ կռուեցաւ Իրահաչիանի քով և բոլորովին ջարգուեցաւ: Այն ատեն Աղէքսանդր Իփսիւլանդի իր զինակիցները թողուց և Աւարիա փախաւ (1):

7. ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆ Ի ՏԱՃԱՍՏԱՆ. — ԱՌԱՋԻՆ ՆԱԻՍԿԱՆ ԳՈՒԻՆՆԵՐ: — Աղէքսանդր Իփսիւլանդի գեա Փրութը չանցած, ամեն յանձնաժողովներու հրաման մը հազար գներ էր ոտք էլլելու: Կ. Պոլսոյ գլխաւորը ջանացին ոտք հանելու նաւաստիները, սակայն շատ անձինք բռնուեցան և սպաննուեցան: Գրիգոր Յունաց Պատրիարքըն ալ նորովեց ընկերութեան անձինքը:

Ոչ նոյնպէս 'ի Յունաստան' ուր Մայնոսը, անողբքի թշնամիք Տաճկաց, Իայիէսի փառարներէն դուրս կ'ելլան Մաւրովիսալիսի և Քողքոգրոնիներուն առաջնորդութեամբ և կը միանան Արայեցոց հետ: Մօրէայի մէջ Գերմանոս՝ Պատրասի արքեպիսկոպոսը զժողովուրդը իր վաւժուուն ճարտասանութեամբ 'ի դէն կը կանչէ, և առաջին ինքը կ'ըլլայ որ ազատութեան դրօշը կը անկէ Քալաթիլիզայի սարսպաց վրայ: Այս ձայնին բոլոր Մօրէա ոտք կ'ելլայ. 'ի Լիվաթիա Տաճկաց վրայ յարձակմունքներ կ'ըլլան, և զանոնք կամ կը սպաննեն և կամ բերդերուն մէջ կը դոցեն: Ծերակոյտ մը կը կաղմուի որուն նախագահ կը նստի Մաւրովիսալիս որ

(1) Աւարիոյ Տերութիւնն ալ զանիկայ եօթը տարի խնտ բանտի մէջ պահեց 'ի Մուրադ և 'ի թերեղիէնչատ: Յետոյ երբ յունական ազատութեան խնդիրը ուրիշ կերպարանք առաւ, Նիկողայոս կայսեր խնդիրով ազատ թողուեցաւ, բայց հազիւ քանի մը ամիս ապրելով մեռաւ:

1821
21 Մարտ

բոլոր Եւրոպայի կը ծանուցանէ յունական ապստամբութիւնը: Փութով ամեն կողմէն յոյն, գերմանացի, լեհ, գաղղիացի, անգղիացի, ռուս և իտալացի երիտասարդք կը գիմեն հոն, սպիտակ՝ կարմիր խաչանիշ դրօշն տակ: Այս՝ ապստամբութեանց լուրը Կ. Պոլիս հասածին պէս, բոլոր քաղաքը ոտք կ'ելլայ. Ապրիլի 22ին բազմաթիւ իմամներ, մոլլաներ, վաճառականք և զինուորը փողոցները կը թափին և առանց խորութեան կը հալածեն և կը վերաւորեն որուն բերնէն որ յունարէն բառ մը կը լսեն: Մօրուլիս Կոստանդին իշխանը արբուսէն քէն ելլելու միջոց կը սպաննուի: Գրիգոր Պատրիարքին կը յանձնուի պահպանել անոր եղբայրը և ընտանիքը զոր քահանայիցմէ մէկը կը փախցնէ: Տերութիւնը՝ Չատկի որը ձայնաւորը հազիւ լմնցած, զութմնամեայ պատրիարքը եկեղեցւոյն դրան գիմաց կախել կուտայ: Նոյն պատիժը կը կրեն ուրիշ երկու արքեպիսկոպոսունք, երկու եպիսկոպոսունք և երեսունի մը չափ ազնուական յոյնք: Նոյն տեսարանները կը հանդիպէին նաև գաւառաց մէջ, անոր համար հարուստ ընտանիքներէն շատերը սկսան կղզեաց մէջ ապաւինիլ: Այն ատեն ահաւոր նաւատորմիլ մը կ'ելլայ զանոնք պաշարելու. 15 պատերազմական նաւ 17 երեքկարգեան նաւք և 160 երկկարգեանք ծովը կը բռնեն:

Իտրացիք շուտ մը 150 չափ վաճառականաց արդասիկ նաւեր առած տաճկական նաւատորմիլն դէմ կը քալեն, որուն միայն երևոյթը բազմակարգ թնդանօթներով, սարսափ կը ձգէր ամենուն վրայ: Իրենց ծովակալ կ'անուանեն Յակոբ Իոնպաղիս որ նաւապետութեան յանկարծ ծովակալութեան աստիճանին կը բարձրանայ: Եւ հրովարտակ մը կը հանեն, որով հայրենեաց մեռելներուն այրիները և որդիքը Վարջութիւնը պիտի հողար. և ամեն քառասնորդաց երրորդ կիւրակէին, անոնց համար եկեղեցւոյ մէջ հանգստեան պաշտօն պիտի կատարուէր: Քոնստանդնուպոլիս և Օսլանոսոս յանձն կ'աւանտան իրենց ծախիւք քսան նաւ պատրաստելու, որոնք փութով ծովեղբրքները կ'ապստամբեցնեն: Մինչ

դեռ Ողբիսևս, երբեմն տեղապահ Ալլի փաշային, ոտք կը հանէր բոլոր Թեազդիա: Մի և նոյն միջոցին կարգաւ ապստամբելոց ձեռքը կ'անցնէին Պատրաս, Նեապօլիս, Նաւարին, Իրիփոլիցա: Արգէն Ազգային Ժողովքը յԵպիտաւրոս հրատարակեր էր յունական ինքնիշխանութիւնը և թէ « այս պատերազմը չէր շնչեալ 'ի ռամիկէն և յապրտամբուածեանէ, այլ ազգային էր և սուրբ, և Յունաց տալու ընչից, պատուոյ և կենաց իրաւունքը »: Հաստատուեցաւ նաև սահմանադրական վարչութիւն մը, որուն նախագահն էր Մաւրորորտադօ և օրէնսդիր ծերակոյտ մը 59 երեսփոխաններով կազմեալ և որուն նախագահն էր Իեմետար Իփսիլանդի:

Խորհուրդ կ'ընեն Յոյնք, որովհետև անկարելի էր ճակատ առ ճակատ կռուիլ, պղտիկ մակոյկներով Տաճկաց նաւատորմին մէջ կրակ ձգել: Երեսով ծեր նաւաստուոյ մը առաջնորդութեամբ մակոյկներ շինուեցան լի դիւրավառ նիւթերով, և տաճկական նաւատորմին դիմաց ելան. և այն պղտիկ մակոյկներէն մէկը Տաճկաց նաւի մը կապելով, Թողուցին փախան. և ահա յանկարծ ճայթմունք մը կը լսուի, և այն ահաւոր նաւը մէջը հարիւրաւոր Տաճիկներով ծովը կ'ընկղմի: Այս ահաւոր դիւտով մեծ փնաս կը հասցնեն օսմանեան նաւատորմին:

Սակայն 'ի զուր էր Յունաց ամենայն քաջութիւնքը, եթէ եւրոպական Պետութիւնք անոր անկախութիւնը չուղչէին:

Երբ Ռուսաստան իբրև պաշտպան քրիստոնէից պահանջեր էր Սուլթան Մահմուտէն որ աւերեալ է կեղեցիները շինուին և փոխարինուած մը ըլլուի սպանեալ Պատրիարքին համար, և Մոլտավիոյ և Վալաքիոյ իշխանաց ընտրութեան մէջ մասնակցի, Սուլթանը պատասխան տուած էր որ « իր Պետութեան իրաց համար մէկու մը հաշիւ տալու պարտք չունիւր »: Եւ աւելի խստիւ այցելութիւն կ'ընէր Վոսփորէն և Չանքաքալէօիէն անցած նաւերուն:

Քիչ վերջը գումարուեցաւ Վէրոնայի արքայաժո-

1821
40 Գ.64.

1822
1 Յուն.

ղովը ուր Յոյնք աղաչաւոր զօրէր էին զՄէդաքսաս. Ժողովը չընդունեցաւ որ ներկայանայ: Ընդհակառակն Տաճկաստանի հետ մեծ բարեկամութեամբ վարուեցաւ: Աղբաւանգը ընդ երկար վարուեցաւ, Գափոտիսղրիս զինքը 'ի պատերազմ կը մղէր և Նեապօլիտ 'ի խաղաղութիւն: Հուսկ յաղթեց իր վրայ Մեդեանիքի ազդեցութիւնը և չուղչեց օգնել Յունաց:

8. ԵՄԵՒՍՅԻ ԱՌՈՒՄԸ. — ՅՈՒՆԱՅ ՔԱՋՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ: — Նոյն տարին Եանիայի մէջ Տեփեէէլէյլի Ալլի փաշան յետ երկար պաշարման դիմանալու Խուրշիտ փաշային խոստմանց վստահելով որ Սուլթան Մահմուտէն ներուժն կը գանայ, բացաւ Եանեայի դռները ուր յետին թշուառութիւն մը կը տիրէր փաշային ազահութեան պատճառաւ և Ալլի փոքրիկ կղզի մը քաջուեցաւ շնորհաց թղթոյն սպասելու: Սակայն ներման տեղ էրէք օր վերջը կենաց դատակնիքը հասաւ. և իր տանը մէջ յետ շատ մը կռուելու ընդդէմ իր վրայ զեկուողներուն, թշնամաց դնդակներէն հարուածեալ ինկաւ:

Խուրշիտ ազատելով Եանիայի պաշարուածէն բոլոր իր ոյժը Յունաց վրայ դարձուց և զանոնք Զախլախեց Արթայի մէջ. նաւատորմին ալ անբաւ մարդ ջարդեց անդուժ տանջանքներով 'ի Քիոս և 40,000 ալ ծախեց. սակայն Քանարիս նաւապետը յանդգնութեամբ մը շատ նաւաստիներով այրեցող նաւակներէն կապեց ծովակալին նաւուն որ մեծ բազմութեամբ միարան ընկըլմեցաւ:

Իւս 1822ի վերջերը և 1823ի սկիզբներն ալ շարունակեցին ասդիս անդին մասնական կռիւներ, որոնց մէջ շատ քաջութիւն և հայրենասիրութիւն ցուցուցին Յոյնք, մանաւանդ Քանարիս և Միտուլիս նաւապետները, Մարկոս Պոցցարիս, Եոհաննիս, Վուրաս, Քոլորդորոնիս, Ողբիսևս, Նիքեդաս: Ժողովուրդն ալ մեծ անձնանուիրմամբ կ'օգնէր անոնց իրեն ինչքով: Սուլթան Մահմուտ հաստատամիտ արութեամբ չյուսահատեցաւ. 100,000 զինուոր և 98 նաւ նոր պատերազմ կը սկսին սակայն Միտուլիս իր քիչ նաւերով կ'արգելու տաճկական նա-

ւատորմողը . և Մարկոս Պոցցարիս ցամաքային բանակին
 դիմաց կ'ելլայ . հոն Սուլիցիներուն մէջ 240 հորի ամենէն
 յանդուգն կարիճներէն ընտրելով Մուսգաֆա մէզդերին
 վրանին վրայ կը դիմէ . « Եթէ զիս կորսնցնէք, ըսաւ,
 դէպ 'ի Մուսգաֆայի վրանը գացէք, հոն զիս կը գտնաք .
 Աստուած տեսնայ և առաջնորդէ մեզ : » Եւ յիրաւի կը
 հասնին Տաճկաց մէջ և այն բաղմաթիւ գիտականց վրայ
 կ'իյնայ նաև Պոցցարիս : Սուլթան Մահմուտ կը պատ-
 րաստուէր նոր գունդեր կազմելու, սակայն ոչ փա-
 շաները և ոչ ենիչերիք կ'ուզէին Յունաստան երթալ .
 այլքան մեծ էր սարսափը : Եւրոպիոյ Պետութիւնք
 սպաշած կը դիտէին, և այն ատեն միայն ոմանք Բարձրա-
 գոյն Դրան սորվեցուցին օգնութեան նոր ճամբայ մը
 զԵգիպտոս :

9. ՄԵՀԵՄԵՏ ԱԼԻ. — ՎԱՀՍՊԵՏՅՑ ԳԻՄ ԿՈՒՌԸ : —
 Պոնաբարդի Եգիպտոսի տիրած միջոց իրեն գէմ կըռ-
 ւորներուն մէջ նշանաւոր եղած էր առնաւուտ զինա-
 պետ մը Մէհէմմէտ Ալի անուամբ (Մ. 'ի Թեազ .
 1709) : Երբ Գաղղիացիք Մընու զորավարին անփորձու-
 թեամբ զԵգիպտոս կորսնցուցին, Տաճկի Տէրութիւնը
 հոն վարիչ գրաւ զՄէհէմմէտ Ալի որ իր առնաւուտ զի-
 նուորներովը երկիրը ալէկ կառավարեց, և իր խար-
 գախութեամբը ինքզինքը Գահիրէի կուսակալանուանեւ
 տուաւ, զոր Բարձրագոյն Դուռը ստիպուեցաւ հաստա-
 տելու, այն սլայմանաւ որ տարեկան տուրք մը վճարէ և
 հնազանգի Սուլթանին հրամանաց : Մէհէմմէտ գրեթէ
 ինքնագլուխ մտալով նախ սկսաւ կանոնաւոր զինուորու-
 թիւն մը հաստատել յԵգիպտոս, յորում մեծապէս օգ-
 նեց իրեն գաղղիացի Սէլվսայն (Սիւլէյման փաշա), ան-
 համար գերիններ ժողուեց քովը երկիրներէն, որոնց եւ-
 րոպական զինուորութիւն սովրեցնել կուտար : Ինամբ
 կը տանէր միանգամայն երկրագործութեան . Եգիպտոս
 նոր կեանք մը ստացաւ . բամպակը և արմախը իրեն
 հարստութեան նիւթերը գարձան և նախանձելի վե-
 ճակի մէջ մտան Նեղոսի ափունքները : Ունեցաւ նաև սլա-
 տերազմներ ալ, որոնց մէջ նշանաւոր էր այն որ ըրաւ-

ըստ հրամանի Բարձրագոյն Դրան ընդդէմ Վահապեանց,
 որոնք Մահմադական արանդաւորք էին և Ասորոց և
 Արաբիոյ մէջ տարածուելով, Մէքքէ և Մէսինէ գացող
 ուխտաւորաց վրայ բռնութիւններ կ'ընէին : Իր Թո-
 սուն որդին առաջին կռիւններուն մէջ սպաննուեցաւ,
 ինքն ալ երկրորդ անգամուն յաղթուեցաւ, այն ատեն
 հրամանատարութիւնը իր Իպրահիմ որդւոյն յանձ-
 նեց, որ երգուընցաւ չքառնալու մինչև որ ջնջէ զՎա-
 հապները . արագ արագ քալեց առաւ Մէքքէ և Մէ-
 սինէ քաղաքները և 'ի Կ. Պօլիս զրկուեցան բանա-
 լիները, ուր շքեղ տօներ կատարուեցան : Պատե-
 ռազմը դեռ տարիներով տևեց մինչև բռնուեցան նաև
 Վահապեանց գլխաւորները և Կ. Պօլիս զրկուելով
 գլխատուեցան : Մէհէմմէտ Ալիի ուրիշ որդի մ'ալ
 Իսմայիլ փաշա, Նուպիոյ դաւառաց մէջ տարածեց հօ-
 րը իշխանութիւնը, ուր սակայն սպաննուեցաւ իր յաղ-
 թանակաց մէջ :

Այս աշխարհակալութեանց մէջ էր երբ Սուլթան
 Մահմուտի հրովարտակը ընդունեցաւ որ կը խոստա-
 նար իրեն Սօրէայի փաշայութիւնը եթէ զայն ընկճէր .
 և Մէհէմմէտ Ալի շատ հաճութեամբ ընդունեցաւ այս
 առաջարկութիւնը :

10. ԻՊՐԱՀԻՄ ՓԱՇԱ ՅՈՒՆՑ ՎՐԱՑ ԿԸ ԴԲՈՒԻ . —
 ԵՐՐՈՊԱՅԻ ԱՌԱՅՆԱԿԱՅՍԿ Ի ՅՈՒՆՍՍԱՆ . — Յուլիսի
 վերջերը 16,000 հեռեակ և 800 ձիաւոր, 63 պատե-
 ռազմական նաւ, որոնց հրամանատարըրը մեծաւ մասամբ
 անգղիացիք էին կամ գաղղիացիք, մեկնեցան Ադրբայդ-
 ըրայէն : Իսկ արշաւանքին գլխաւոր զորավարն էր Մէ-
 հէմմէտ Ալիի կարիճ որդին՝ Իպրահիմ փաշա :

Յունական վարչութեան գլխաւորք այս նոր լծը-
 նամոյն գէմն առնելու համար, ամեն ջանքերնին կ'ընէին
 Եւրոպիոյ Տէրութիւնքը շարժելու : Առաջարկեցին որ
 իրենց վրայ եւրոպացի արքայազուն իշխան մը գրուի, և
 մինչև կը խնդրէին Նրմուրի գուբար՝ Օսլէանի գբոյն
 որդին . սակայն ամեն միջոց պարսպ էլաւ : Իրենց ա-
 ռութեանց վրայ զմայլած էին ամենքը . ժողովրդական

1815
 30 Յուն.
 1818

երգերու նիւթ դարձեր էին, բայց Թագաւորացմէ միայն սպառնալիք կը լսէին: Եթէ օգնութիւն մը ունենին առանձնական հելլենասէրներէն և գիտնականներէն էր: Շատ մը անձինք միաբանեցան Վիւրդէմպէրկցի Նորման զօրավարին հետ և Յունաստան գիմեցին: Հռչակաւոր Լորտ Պայրըն բանաստեղծը իր հանձարը և ինչքը և կեանքը զոհեց Յունաստանի ազատութեան, ուր մեռաւ կլիմային և աշխատութեանց պատճառաւ: Հոն եկած էր նաև կարիճ Սանդա Ռօզա կոմսը Էրբեմն պաշտօնեայ Փիէմմնթի: Մինչև նշանաւոր զօրավարներ անգամ ծածուկ ծրագրերէր կը ղրկէին Յունաց՝ Իպրասիմ՝ փաշային դէմն առնելու համար, որ նախ օսմանեան նաւատորմին հետ Իփսարայի գիմաց երեցաւ: Մէջի ծեբը, կանայք և աղայք մերձաւոր ժայռերուն վրայ ապաւիներ էին, իսկ մնացողները տեսնելով որ բերդը Տաճկաց ձեռք պիտի տրուի, կրակ տուին ականին և միաբան հողին տակ ծածկուեցան: Իսկ կանայք և աղայք Թշնամեաց երևութէն զարհուրեալ ծով նետուեցան: Տաճկաց ձեռքը աւերակ մը կը մնայ. և Միսուլիս նորէն կուգայ կը տիրէ Իփսարայի: Բայց Յոյնք անպատասպար Թողուցեր էին զՄօրէա և Իպրասիմ՝ կրցաւ գիւրաւցամօք ելլել 'ի Մեթոն և պաշարեց զՆավարին քաղաքը: Յետ երկու ամիս կարիճ պաշտպանութեան, հարկագրեցաւ որ անձնատուր ըլլայ: Իպրասիմ՝ նոյն յաջողութիւնը չունեցաւ 'ի Նէապօլիս ուր Յոյնք որոնց կը հրամայէին Իմեար Իփսիւանդի և Յապլիե գաղղիացի հազարապետը, իրենց անդադար կրակովք և քաջութեամբ քաղաքը պաշտպանեցին. և Թէպէտ Իպրասիմ՝ գլուխ կեցած՝ զօրքը կը մղէր, սակայն վերջապէս ստիպուեցաւ շրջակայքը այրելով, քաջուել 'ի Իրիփօլիցա:

Յոյնք մէջերնին անմիաբան էին, մաս մը որոնց գլխաւորն էր Մաւրոգորտագօ, առ Մնդղիացիս գիմեցին խնդրելով անոնց պաշտպանութիւնը. ուրիշները զայրացան այս գործոյս վրայ. և Քարախիքաքիս բաժնուելով 'ի բազմութեանն, առանձին սկսաւ կուռել մեծ յաջողու-

Թեամբ Ռուսէլիոյ մէջ: Իպրասիմ իմացաւ որ աղտասուէր և յուսահատ ժողովրդեան մը հետ էր իր կախը, իր հօրմէն նորէն օգնութիւն խնդրեց և ընդունեցաւ 8,000 հօգի:

Այս միջոցիս ընդունեցաւ Ռաշիտ փաշայէն հրաւեր մը որ զինքը օգնութեան կը կանչէր Միսսոլունիի քաղաքին գիմաց:

11. ՄԻՍՍՈՒՂՈՒՆԿԻԻ ԱՆԿՈՒԹԸ: — Նավարին առնուած ժամանակը 30,000 առնաւուռք Ռաշիտ փաշայի առաջնորդութեամբ Միսսոլունիի գիմաց երևցեր էին որ Լեփանդոյի ծոցին հարաւային կողմը կ'իյնայ, և Նտողիոյ մայրաքաղաքն էր (1): Զանազան բերգեր ունէր որոնք ամենն ալ աղատական անուաներ կը կրէին, ինչպէս, Ռիկաս, Թէլ, Յրանքլինոն. և ուր կային Մարիոս Պոցցարիսի, Պայրընի և Քիլիաքուլիսի գերեզմանները: Քաղաքացիք առաջուրնէ նախագետ, չափնապեցան տաճկական գունդերուն երևնալուն վրայ. մանաւանդ որ Ռաշիտ փաշայի հասած ժամանակը, Նոսիս Պոցցարիս ալ 4,000 ընտիր գնդով մը ինքզինքը քաղաքը ձգեց: Ռաշիտ գոհ եղաւ աւատրիացի շարտարապետներու օգնութեամբ քաղաքը շրջապատելու. պաշարումը այն ատեն սաստկացաւ երբ Թեփալ փաշայն 60 նաւով իրեն օգնութեան եկաւ: Ռաշիտ պատերազմը չսկսած մարդ ղրկեց որ անձնատուր ըլլան: Քաղաքացիք պատասխանեցին որ « Միսսոլունիի բանակները մեր հրանօթից վրայ կախուած են. եկ և առ: » Յարձակման նշանը արուածին պէս Տաճիկք ականով մը պարսպին մեկ կողմը ձեղք մը բացին. և առնաւուռ գունդը ներս վազեց և պարսպաց վրայ Տաճիկի դրօշը կանգնեց. սակայն երկու անգամն ալ ահաւոր Թշնամիներէ մղեալ և վիրաւորեալ, հարկ եղաւ դուրս փախչել զիսկներով գոցելով պատուարին ձեղքը: Այն ատեն աաճիկ զօրավարները մտածեցին քաղաքը սովի բռնել և այնպէս նուա-

(1) Կրնեն որ Սուլթան Մահմուտ ըսած ըլլայ Ռաշիտ փաշային. « Կամ՝ զըւրի գամ Միսսոլունիի »:

ՃԵԼ. բայց յանկարծ Միտուլիսի նաւատորմին երև. նաւուն հարկ եղաւ նորէն պատերազմ սկսելու:

Ռաշխ Դեկտեմբեր 21ին ժողովուրդ բոլոր զօրքը, կարգաւորեց և ինքն ալ սուրը ձեռքը յարձկեցաց Ռիկաս և Մաքրիս աշարակներուն վրայ: Առնաւուտները, մեծ յաջողութեամբ փոսը անցնելու վրայ էին, երբ յանկարծ գետինը կը գողայ կը բացուի և ահաւոր պայթմամբ մը ծխով խառն անբաւ մեռելներ և քորեր կը ձգէ Տաճկաց բանակը: Անհնար է երևակայել Տաճկաց բանակին շփոթութիւնը և սարսափը, Ռաշխ անգամ երկրին ցնցմանէն և ծխէն շփոթած յետ առդիս անդին թմբածի պէս թափառելու, հազիւ իր վրանը կ'ապակինի գրեթէ նուազեալ: Երկրորդ օրը զօրքը կ'աղաղակեր որ պաշարուամբ վերցուի: Սակայն Ռաշխ գիտէր որ իր կեանքը Միտուլունկիի աւամբ է, չուսահատեցաւ և այն ատեն իրեն օգնութեան կանչեց զԻպրահիմ փաշայն. որ շուտով աճապարեց հասնելու և զօրքը Միտուլունկիի քով ցամաք ելաւ 1816ին վերջին օրերը, երբ պաշարուամբ գրեթէ տարի մ' էր որ կը տնէր:

Իպրահիմ անմիջապէս երկու օր վերջը յարձակմունք մը ըրաւ, բայց ետ վանուեցաւ և քննելով իմացաւ որ անկարելի է քաղաքը առնուլ մինչև որ ծովէն հաղորդակցութիւնն ալ չկարէ: Մարտի 9ին Վասիլիաի կղզեայն տիրեց և քիչ օրուան մէջ ծովը բոլորովին գոցեց: Այն ատեն սկսաւ պաշարելոց մէջ զարհուրելի սով. մինչև ստիպուեցան ուտել ձի, շուն և այլ սիրճ կենդանիներ, մինչև պատերուն վրայ ելած խոտն ալ: 15 ամիս էր որ պաշարուամբ կը տնէր, սակայն պաշարեալք մաքերնին դրած էին կամ ազատիլ կամ մեռնիլ: Իպրահիմ գաղղիացի նաւ մը զրկեց, որպէս զի քաղքին մէջի գտնուած եւրոպացի զինուորականք եթէ ուզէն, ելլան: Բայց նաւը պարտաւ դարձաւ: Քաղքին մէջ 9,000 հոգի մնացեր էին, որոնցմէ հազիւ 3,000 հոգի զէնք կրնային գործածել. միւսերն ալ ծերք, կանայք, և աղայք որոնք հաւասար իրենց մարտիկներուն չէին ուզէր թշնամեաց ձեռքն կ'նալ:

1826

Վերջապէս որոշուեցաւ Ապրիլի 12ին գիշերը թուրու գբաղաքը, և ծածուկ Քարախըքաքիս զօրավարին նամակ մը զրկեցին որ իրենց ընդառաջ գայ Արակինթի լերանց կողմէն: Բայց այս թուղթը տանողը, նամակը մասնեց Իպրահիմ: 12ին իրկուցը փոսերուն վրայ կա մուրջներ ձգուեցան և նախ Սուլեյցիներուն գունդը ճամբայ ելաւ, միւս ամեն գունդերն ալ բոլորակ պիտի կազմէին մէջ տեղ առնով մաս մը 'ի ծերոց և 'ի կանանց, և տաճիկ բանակը կարելով պիտի հասնէին Քարախըքաքիս բանակը: Առջի գունդը Ռաշխի բանակը լուռութեան և քնոց մէջ կը գտնայ և առանց վտանգի կ'անցնի, սակայն կը զարհուրէ երբ չտեսներ Քարախըքաքիսի գունդը: Երկրորդ խումբը երբ Իպրահիմ բանակին մէջ կը հասնի, մեծ զարմացմամբ կը տեսնայ որ եգիպտացի գունդերը պատերազմի պատրաստուէր են, որոնք մէկէն կը սկսին կրակ թափել Յունաց վրայ: Գիշերը, թնդանթի հարուածներն և ահաւոր ճիշերը կը շփոթեն Յոյնս, որոնց գունդերը խառնափնդոր գեպ 'ի քաղաք կ'ընկերկնուր կը հասնին եգիպտացիք և հոն սոսկալի կախ մը կը բացուի ամեն ասն գիմաց: Եգիպտացիք յետ կրակ տալու ամեն տուններուն կը հասնին հոն ուր ժողուած էին գրեթէ 2,000 հոգի ծեր, կանայք և աղայք և դռները գոց գտնելով կ'ուզէն կործանել: Բայց ներսի ժողովրդեան դուրսը Խրիսթոս Քափսալիս եպիսկոպոսը, ինքը կը բանայ դռները, ջահ մը կ'առնու ձեռքը և աքքը և ձեռքը բոլոր հոն եղող հիւանդաց, կանանց և աղոց վրայ դարձնելով « Յիշեա զմեզ Տէր » գոչելով կրակ կուտայ վառողին: Ահաւոր պայթեւ մը զէնք 'ի հիմանց սակնու վրայ կ'ընէ, թաղելով աւերակաց սակ 5,000 հոգի յոյն և եգիպտացի (1): Այսպէս կը լինայ գիւցաղ նահան քաղաքի մը կեանքը, որ իր մահուամբ յունական ազատութիւնը գնեց:

Ազատած և փախչող գունդերը, յետ հարուածներ կրելու հազիւ կը հասնին 'ի Սալան, և Իպրահիմ յետ

(1) Վրլապէլ Պոմ. Վերանորոգման. Հտ. Գ.

զՄիասուլունկի կործանելու դարձաւ նորէն 'ի Մօրէա-
խակ Ռաշիա Աթէնքի զիմայ' որ միայն մնացեր էր ապր-
տամբաց ձեռքը: Աթէնք յետ տանումէկ ամիս քաջու-
թեամբ պաշտպանուելու գաղղիացի անուանի Ֆապվիե
հազարապետին շարտարութեամբ, վերջապէս գլխաւո-
րաց անմիաբանութեան պատճառաւ անձնատուր եղաւ:
Յունաստան օր օրուան վրայ աւերակաց կոյտ մը կը
դառնար, երբ հասաւ գաշնադրութեան այն լուրը զոր
Յուլիսի 6 ին ըրած էին մէջերնին Գաղղիա, Մնգղիա և
Ռուսաստան և զոր առաջարկեցին Սուլթան Մահմուտի:

12. ՏԱՃԿԱՍՏԱՆ. — ՋԵՆՈՒՌՈՒԿԱՆ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒ-
ԹԻՒՆՔ: — Միասուլունկի անկումը մեծ ուրախութիւն
պատճառեր էր Կ. Պօլսոյ ժողովրդեան. սակայն ոչ այն-
չափ Սուլթան Մահմուտի, որ ասով իր նպատակին
հասած չէր համարէր, և պատերազմին այսչափ երկարե-
լուն պատճառ զինուորաց անկրթութիւնը կը համա-
րէր, և հարկ կը տեսնար եւրոպական հրահանգները
մոյցնել ամեն գունդերուն մէջ: Մեծ վէզիլը Մէհմեմ-
մէա Սէլիմ փաշա՝ ժողով մը գումարեց գլխաւոր ան-
ձանց, որոնց մէջ էր նաև Ճէլալէտաին Մէհմեմէտ աղա
ենիչերիներուն զօրապետը և ուրիշ հազարապետներ
և հարիւրապետներ: Վէզիլը յետ իմաստնալից խօսից
զինուորական սպրդած անկարգութեանց վրայ, որուն
պատճառ կը համարէր նաև յունական ապստամբու-
թեան այսքան գլխմանը, կարգալ առաւ ժողովոյն
մէջ թագաւորին ինքնագիր հրովարտակը և կանոնքը:
Դեռնպետը օրինական վճռով հաստատեց այս կանոնա-
դրութիւնը, յանցաւոր գրելով որոնք որ չընդունին.
յետոյ ամենն ալ կարգաւ իրենց հաստատութիւնը
տուէին: Վէզիլը կանոնադրութիւնքը առաւ նաև ենի-
չէրեաց զօրապետներուն, որ զօրուն ալ կարգան,
որոնցմէ մեծ մասը բազում եռանդեամբ ընդունեցաւ:
Շուտով մը պարաստուեցան Էլփիմի կոչուած ենի-
չերիներուն համար բախուելիք զլեւսաները և զէնքերը,
և Յունիսի 12 ին մեծ հանդիսով առաջին անգամ ենի-
չէրեաց զօրապետները նոր զինուորական հրահանգը ըն-

1926

դունեցան: Որչափ որ 'ի սկզբան ենիչերի սպաները
ընդունեցան այս կարգադրութիւնքը, սակայն իրենք
ազատ և անկարգ կենաց վարժած (1), հաղիւ առաջին
հրահանգը ըմբերէր, սկսան արտնջալ և յայտնի քա-
րողել որ իրենք սյաղագենից հրահանգներով չէն ուզէր
կրթուել:

13. ԵՆԻՉԵՐԻՆԵՐՈՒՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՋԵՂՈՒԻ-
ԼԸ: — Յունիսի 15 ին ենիչերիներու բաղմութիւն մը
Աթ մէյտանին ժողովուրդացաւ, անոնցմէ ոմանք Ճէլալէտաի-
նի տունը վաղեցին զինքը սպաննելու, բայց զինքը առւնը

1926

(1) Իստաա Էֆէնտի որ Սուլթան Մահմուտի հրամանով գրեց
ենիչերիներուն բարձման պատմութիւնը, ենիչերիներուն ինչ փի-
ճակի մէջ գտնուիլը այն ատեն՝ այսպէս կը նկարագրէ. « Ամ-
նայն որ դեռ որ ենիչերիները սրբազան պատերազմի համար
հաստատուեցան... յետ իրենց քաջութեամբ բազմութիւ յաջ-
թուութիւններ ստանալու, դարէ մը 'ի վեր հանդատեան և դա-
տարկութեան վարժած էին. եռանդնին մարեր էր և թեկնին
թուլցեր էր: Մինչդեռ անհաւաք (այսինքն քրիստոնէայք) կը
մշակէին հաստատմութեամբ զինուորական դիտութիւնը,
նոր արուեստներ կը հնարէին. ենիչերիք փոխանակ անոնց նա-
խանձելու և անոնց զէնքով իրենց հետ կուուելու, անկարգու-
թեանց մէջ ընկղմած էին, միշտ գաւաճանութեանց մէջ որոնք
պատճառ էին հասարակաց աղետից, այսպէս կը փճացնէին այն
ճառայութիւնները զոր ըրեր էին իրենց նախնիքը: Դեռ պատե-
րազմներու մէջ յանդիմութեամբ կ'արհամարհէին վտանգը, բայց
անգէտ քրիստոնէայ եւրոպացի փորձին, կուրօրէն կը գահազի-
թէին թշնամի գունդերուն վրայ, որոնք վրանին կրակ կը հոռէր
և կենքերնին կը զոհէին, առանց անկէ պտուղ մը և փառք
մը շահելու Պետութեան: Սոյս վերջին պատերազմներուն մէջ
որոնցմէ՝ կազմուած էին ենիչերիներուն խումբերը... Եղբրնա-
գործք՝ որոնց սովորական զբաղմունքն էր Կ. Պօլսոյ մէջ հար-
կատու հպատակները տանջելու. կուտարաբք, բեռնակիլք, կար-
կանդակ շինողներ, նաւափաքք, անկարողք զէնք գործածելու
կամ փողոցներուն մէջ սուրերով խաղցողք, որոնց արուեստն էր
Չառիկի տունին վերաբիւնին գետնին վրայ փուէլ և ստիպել-
բրիստանայ հպատակքը անոր վրայ մէկ երկու պղտիկ գրամ
նետել... մեծ հպարտութեամբ թեկնուն վրայ գծուած կը լցու-
ցնէին իրենց խմբին նշանը. բաց արունքներով կը պտտէին, գլուխ-
նին խողք փակթոցով մը... Պատ. Բարձման Էնիչերեաց: Գլ.
ԺԳ: Սոյս ամբաստանութիւններէն աւելի մեծազոյններ կը պատ-
մեն մեր ձերունիք:

չգտնելով, տանը կրակ տուին: Մըյն բանը կատարեցին երկրորդ օրը նաև Պէյլէրաէյ, ուր այրեցին վէզիբին տունը, դասածնին կողոպտեցին և ասդիս անդին ցրուելով, մահ կը սպառնային զենպետին և մեծամեծաց: Միտթուեթիւնը մեծ էր, կրպակները սկսան դոցուել ամեն մարդ տունը կը քաշուէր: Վէզիբը մարդ հասցուց Պէշիբթաշ՝ Սուլթան Մահմուտի իմացնելու մեծ խուճուեթիւնը և միանգամայն խնդրել որ մարդարէին դրօշը հանուի: Ռաշիտ էֆէնտին ապստամբաց վրայ զոհուեցաւ իմանալու պահանջածնին, որոնք յայտնի պոռակցին թէ նոր հրահանգներ չեն ուզեր և զանոնք հնարողներուն գլուխները կը պահանջեն: Վէզիբը յԱւանխանէ գիտեց, ուր գումարուեցան ուրիշ գլխուոր անձինք, ինչպէս նաև թնդանթաձիգներուն հրամանատարը քաջն Իպրահիմ՝ Աղա՝ Գարաձէհէնէմ՝ կոչուած, իր զօրքովը և հրանթներով: Սուլթան Մահմուտ ալ մտկուեցաւ թօփ դափու հասաւ, ուր օրէնսգիտաց խորհրդակցուեթեամբ հաստատուեցաւ ապստամբաց դէմ զէնք դործածել: Ամենքը երգուընցան կեանքերինն տալ օրինաց և իրենց սիրելի թագաւորին համար որ բոլոր մեծամեծներով նուիրական դրօշուն պահուած տեղն երթալով, առաւ զայն և յանձնեց վէզիբին: Մարդարէին դրօշուն բացուելուն լուրը փութով տարածուեցաւ մայրաքաղաքին մէջ և ամեն կողմանէ գիտնականք և արուեստաւորք վաղեցին դրօշուն տակ, և միաբան Սուլթան Ահմէտի մշխեթը գիտեցին, ուր վէզիբը մնաց դրօշուն քով և Հիւսէյին և Մէհմէտ փաշաները զոհուեցան ապստամբաց վրայ:

Ատոնք Աթ մէյտանին ժողովուած էին իրենց կաթասներովը, և դռներն ալ քարերով պարսպի նման ամրացուցեր էին: Ժողովուորքը և զօրականք հասան հոն և տեսնելով որ ապստամբք չեն ուզեր անձնատուր ըլլալ, Հիւսէյին փաշան հրամայեց Իպրահիմի կրակ թափել: Ենիչէրիններուն գլխաւորացմէ ոմանք խաբելով իրենց ընկերները որ իրենք ետեւէն կ'երթան թնդանթաները յափշտակելու, էլան փախան. իսկ միւսները մեծ դրան

դիմաց խոնէր էին երբ յանկարծ թնդանթի հարուած մը դրան մէկ փեղկը ձգեց և շատերը գետին փռեց: Գրան միւս փեղկն ալ քաշուեթեամբ բացաւ Սուսդաֆա անուամբ զնուօր մը, որուն համար յետոյ 2,500 դահեկան ընդունեցաւ: Այս խառնակուեթան վայրկէնին միջոց Գարաձէհէնէմ Իպրահիմ աղան հրապարակը նետուեցաւ և իր ետեւէն կանչեց իր զօրքն ալ, գնդակի հարուած մը վերաւորեց զինքը, այսու հանդերձ քանի մը քայլ հեռացած՝ ձայնով և շարժմունքով կը խրախուսէր զօրքը: Ռումբերը մէկ կողմանէ ահաւոր ջարդ մը կը դործէին, միւս կողմանէ կրակը զարհուրելի բուցով մոխիր կը դարձնէր էնիչէրիններուն ձմբոցը: Քիչ ատենէն հրապարակին մէջ միայն մոխիր մնացեր էր: Ընդ ամենը թէ նոյն օրը և թէ ուրիշ օր մեռածները 30,000 ի չափ կը համարուին (1):

Յաղթուեթեան լուրը տարածուեցաւ քաղքին մէջ, սակայն ուրախուեթիւնը և սարսափը միաբան կ'ընթանար: Սուլթան Մահմուտ գեւո նոյն գիշերը մեծ զգուշուեթիւն պատուիրեց և զօրապետք իրենց տուները չքաշուեցան. երկրորդ օրը գեւո շատ մը կասկածաւոր էնիչէրիններ սպաննուեցան: Մեծամեծ վարձքեր աւրուեցան նաև քաջերուն: Քիչ օր վերջը արքունի հրովարակ մը ելաւ յորում յետ կարգաւ պատմելու 'ի սիլդանէ էնիչէրիններուն ըրածները, կը վերցնէր Էնիչէրի զնուօրուեթիւնը. և 20,000 հասարակ ժողովուրդք որոնք այս խուճուեթեան միջոց մայրաքաղաքը ժողովուած էին, իրենց գաւառները ձամբեց: Վերցուեցան նաև Պէշիթաշի տէրվիշները որոնք կուսակից եղեր էին էնիչէրեաց: Երկու ամիս վերջը Լիւլէձի Ահմէտ անուամբ տէրվիշ մը ուզեց նորէն ապստամբուեթիւն մը փորձել, սակայն բռնուեցաւ և տանջանքներով սպաննուեցաւ:

(1) Երրօրական պետութեանց վրայ մեծ ազդեցուեթիւն ըրաւ Սուլթան Մահմուտի արուեթիւնը և կարգաց սերը, որ այնպիսի պատերազմաց ժամանակ անկարողութեան դէմն առնելու համար յանձն կ'անուօր իր բազմաթիւ գունդերէն զրկուիլ:

1896

Օգոստոսի մէջ ալ մեծ կրօնի մը եղաւ 'ի Պահճէ Գալ
 փոխուսու և Պէդէսթանն ալ այրեցաւ: Սուլթան Մահ-
 մուա ամեն ջանք ըրաւ օգնելու վտանգէրոց. բացաւ իր
 պալատները որպէս զի հոն գիմեն հրկիզելոց ընտանիք-
 ները, որոնց ամեն առասանձեանութիւն ըրաւ, մինչեւ
 տեղերնին անդաւորեց: Հազիւ այս շփոթութիւններէն
 հանգարտեր էր, երբ եւրոպական Պետութիւնք որոնք
 յունական խնդրոյն մէջ մտեր էին, պատերազմին տար-
 ըեր կերպարանք մը տուին:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ

Խորհրդարանք ի Գաղղիա եւ յԱնգղիա

1. Լոնդոնի կու ժ.Բ.ի վերջի տարիները. — Եարու-
 պրիանի անկումը. — Խորհրդարան գտնալ. — Պաշ-
 տօնեայ և կեղեցական իրաց: — 2. Լոնդոնի կու ժ.Բ.ի
 մանր և իր յատկութիւնքը: — 3. Կարոյու խ: —
 4. Օրէնք վասն սպայից. — Օրէնք Սրբապղծու-
 բնան. — Լուի-Յիլիփ. — Գրամ վասն գաղղիոց: —
 5. Կարոյուսի օծումը. — Կոչասկցութիւնք. — Ման
 Ֆուս գորավարիւն: — 6. Ս. Գովինիկոսի կղզին: —
 7. Իրաւունք անկրանկութեան. — Յոբելեան. — Յի-
 տանանք: — 8. Օրէնք Տրագրութեան. — Յրոտումն
 Ազգային պահապանաց: — 9. Արգելք յրագրաց. —
 Վիկիլի պաշտօնարանին վերջին ամիսները. — Կոր
 ընտրութիւնք. — Վիկիլի անկումը: — 10. Մարդիկեաց
 պաշտօնարանը: — 11. Անգղիա. — Գեորգ Գ. —
 Դատարան ընդդէմ րացոյնաց: — 12. Լորտ ֆեւ-
 նիկի. — Ազատական ոգի: — 13. Ռոյալիստութիւն
 յԱնգղիա:

1. Լորտօվիպոս ժ.Բ.ի վերջի տարիները. — Եսթո-
 ճիանի անկումը. — Խորհրդարան գտնալ. — Պատճառն
 եկեղեցական իրաց: — Սպանիոյ պատերազմը Գաղղիոյ
 ուրիշ արգիւնք մը չէր ունեցած, բայց գրամական ծախ-
 քը և Եսթոնիանի անկումը: Եսթոնիան որչափ որ
 իբրև պաշտօնեայ բնաւ ազգեցութիւն մը չունէր Պաշ-
 տօնարանին վրայ, սակայն անունը բոլոր Եւրոպա հըս-
 չակուած ըլլալով իբրև կարիճ՝ մատենագիր և ճարտար-

սան, Սրբազան դաշնակցութեան իշխանք այս միջամտութիւնը իր խօսից արդիւնք համարեցան (1) : Ասով երկու պաշտօնէից մէջ նախանձ ինկաւ և Վիլլէլ շահէնով ղԼուգովիկոս ԺԲ. Սրտաքին գործոց պաշտօնատարութիւնն ալ ինքն առաւ առ ժամս, ձգել տալով զՇաթոպրիան յանակնկալս : Շաթոպրիան այսպէս արհամարհական կերպով մերժուելով, ծածուկ իր դըրով սկսաւ կռուել Պաշտօնարանին դէմ :

Իր անկմանէն մէկ օր վերջը գաբէալ խորհրդարանին (2) մէջ ընդունելի եղաւ եօթն ամաց օրէնքը, որով երեսփոխանք փոխանակ տարուէ տարի նորոգուելու հինգերորդ մը : Եօթը տարի պիտի պահէին իրենց իշխանութիւնը : Եթէ թագաւորը չուձէր խորհրդարանը : Այս օրէնքին մեծապէս ընդգիմացան ազատականք, մանաւանդ Ֆրանսացի դորաւարը, սակայն թագաւորական մասը բաղմամբ իւր լալով յաղթեց : Ընդունուեցան դարձեալ աստեակաւաց ժողովքին մէջ չորս եպիսկոպոսունք և չորս արքեպիսկոպոսք : Ե անոնցմէ ծիրանաւորքը գրեթե աստիճանը պիտի ունենային : Քիչ վերջը Պաշտօնարանին մէջ նոր պաշտօնէութիւն մ'ալ աւելցաւ Պաշտօնարան էկզէնչիան իբաց անուամբ, որ եկեղեցական ինքիւններու հոգ պիտի տանէր, և առաջին պաշտօնէայն եղաւ Ֆրէյսինու քահանայն, թագաւորին ողորմաբաշխը :

(1) « Աղէքսանդր կոյսրը Սպանիոյ պատերազմէն վերջը Շաթոպրիանի, իբրև շարժիչ և պատճառ այս միջամտութեան, Ս. Ստրեբանի կարգին նշանը դրկեց : Վիլլէլտեսնելով Շաթոպրիանի աւելի վեր դատուիլը, մեծապէս վշտացաւ և իր կողմն ալ շահեցաւ նաև ղԼուգովիկոս ԺԲ. : Շաթոպրիան ղթագաւորը հանդարտեցնելու և ղՎիլլէլ զոհացնելու համար ինդրեց և ընդունեցաւ նոյն կարգը նաև նախագահին համար : Սակայն վերջը բացորէր եր և Վիլլէլտեսաւ որ որչափ ալ իշխանութիւնը իրապէս իր ձեռքն էր, սակայն անոր փառքը և պատիւը վայրող՝ Արտաքին գործոց պաշտօնէայն էր : » Վըրպէլ : Պատմութիւն Երկ. Վերանորոգ. Հատոր Է. Գլ. Ա :

(2) Սպանիոյ միջամտութենէն վերջը գումարուած խորհրդարանին Գաղղիացիք խորհրդարան գաբէալ անունը տուին, իբրև թէ վերջապէս թագաւորականաց փախաբը լեցուեցաւ և գտան որթութե ամբողջ թագաւորական տարբերներէ կազմեալ խորհրդարան մը :

2. Լուգովիկոս ԺԲ. Ի ՄԱՀԸ ԵՒ ԻՐ ՅԱՏԳՈՒԹԻՒՆՔԸ : — Լուգովիկոս իր վերջի տարիները աւելի թագաւորի աւանը և պատիւը ունէր քան իշխանութիւնը. ամեն գործոց գլուխ և շարժիչ Սրբուայի կոմսն էր : Ասոր պատճառներէն մէկն ալ իր հիւանդութիւնն էին, որովք ընկճեալ Սեպտեմբերի 15 ին վախճանեցաւ :

Յետ 25 տարի արսոր բնակելու. 65 տարուան էր երբ թագաւորութիւնը ձեռք առաւ : Հիւանդութեան պատճառաւ միշտ անշարժութեան դատապարտուած ըլլալով, հանդարտ և խաղաղ կեանքը շատ կը սիրէր. զուրկ էր մեծ կատարելութիւններէ, սակայն քաղցր էր բնութեամբ և զուարճախօս : Մեծապէս կ'ախորժէր հանձարեղ և երբեմն կճուլ խօսքեր ըսել և լսել իսկ : Իր թագաւորութեան առջև էջերը երևելի արանց մահուամբ նսեմացած են, և որչափ որ ալ ինքը չէր զօննք ուղղը, բայց գէմն կիրար տանու և շատ հոգ չըրաւ : Իր անունը բացարձակ թագաւորականաց ձեռքը գործիք մը եղած էր, և մանաւանդ իր սիրելի պաշտօնէից, սակայն ասոնք այնչափ պարաւելի չէին որչափ Տիւբէլա կոմսուհւոյն վրայ ունեցած մեծ հաւատքը : Այսու հանգերձ վրէժխնդիր էր իր արքայական պատուոյն և գաղղիական թագաւորութեան. այնչափ որ/անու դամ մը դաշնակից ինքնակալքը սեղանի հրաւիրուած ժամանակ, առանց տարակուսելու անոնց գիմացէն ինքը առաջին կ'անցնէր : Իրեն ժամանակին մեծ արդիւնք պիտի համարուի Գաղղիոյ մատենագրութեան, երկրագործութեան յառաջելը և ճարտարութեանց շատալը. ասի մը հող անմշակ չմնաց և անթիւ ձեռագործական աշխատութիւններ աշխարհին ամեն կողմ սփռուեցան :

Լուգովիկոս ԺԲ. ի յուզարկաւորութեան համար 'ի գործ գրուեցան այն ամենայն արարողութիւնք որոնք վերջին անգամ Լուգովիկոս ԺԲ. ի մահուան ժամանակ կատարուած էին, և յետ դերեզմանը կնքելու, անմիջապէս թագաւոր հրատարակուեցաւ Սրբուայի կոմսը՝ Լուգովիկոսի եղբայրը, Կարոլոս Ժ. անուամբ :

3. ԿՈՐՈՂՈՍ Ժ. — Կարոլոս 67 տարուան էր իր եղ-

1824

1824 Սեպտ.

բօրը յաջորդած ժամանակը. որոստէր, առպետական
 և ազատ երկրասարգուծիւն մը ունեցեր էր, զոր
 յետոյ խաղառ թողլով ինքզինքը իրստ կենաց առած
 էր, այսու հանդերձ միշտ ստոյգ ազնուամտականի
 մը օրինակ կը համարուէր: Հաստատուն Բախթալի իշխա-
 նութեան սկզբանց վըայ (1), 1789 ին Գաղղիայէ դուրս
 դաղթագնէրուն առաջիններէն մէկն եղած էր. 'ի Ռէմս
 օծուելու փափաքը նշանակ մը էր իր սկզբանց և բունելու-
 ընթացքին: Շատ կը փափաքէր կենդանացնել նախնի
 ազնուական և եկեղեցական կարգերը: Բայց միանգա-
 մայն չէր ուզէր խրտեցնել աղատականքը. անոր համար
 թագաւորութեան առջև օրերը խոստացաւ անփոփոխ
 պահելու իր եղբօրը տուած Գաշանց թուղթը, շատ
 մը քաղաքական յանցաւորաց ներքեց, և ապագրու-
 թեան աղատութիւն տուաւ: Ասկէ զատ ժողովրդեան
 վըայ մեծ սէր կը ցուցնէր, և կ'ախորժէր աւանց ան-
 ճնապահաց անոնց մէջ մտնել: Այս ամեն բաներուս
 պատճառաւ իր անունը սիրելի եղաւ ժողովրդեան,
 որուն նշանակ էին ծափահարութիւնք և կեցցէներ իր
 երևցած ժամանակ, զորոնք շատ ախորժելով կ'ընդու-
 նէր: Կարողօի թագաւոր հուշակուելէն մինչև օծուել-
 լը 'ի Ռէմս ութը ամիս անցաւ, որոնց մէջ զանազան
 նշանաւոր օրէնքներ հրատարակուեցան:

4. Օրէնք վաստ սգոսոս. — Օրէնք սրբազրտի-
 Թեան. — Լորի-Ֆիլիփ. — Դրստ վաստ ԳԱԹԹԵԼՈՑ: —
 Բանակին ընդհանուր հրամանատարութիւնը հրաման մը
 հանց Դեկտեմբերի 2 ին, Աւագբերլցի պատերազմին
 օրը, որով ամենայն սպայ և զնդապետ, որուն պաշտօ-
 նէն քաշուելու տարին հասեր էր, հարկ էր ետ քա-
 շուել, ընդունելով իր թողակը, որով Յեղափոխութեան
 և Կայսրութեան բոլոր զօրավայր 177 հոգի, կը բը-
 նագատուէին յոչ կամս բանակը և ղենուորութիւնը
 թողուլ. որոնցմէ շատերը կարիճ և փորձ զօրավար-

1824

(1) Շատ ճշմարիտ էր այն խօսքը զոր անգամ մը ըստ-
 « 1789 էն 'ի վեր, ես և Լաֆայէթ միայն բնաւ չենք փոխուած »:

ներ էին և դեռ ծառայելու հասակին մէջ: Այս բանս
 մեծ հարուած մը եղաւ աղատականաց, մանաւանդ ետ
 քաշուող զօրավարաց, որոնց թողակը անբաւական ըլ-
 լալով հարկ էր որ խեղճութեամբ ապրէին և մինչև
 պնտիննին պահելու համար թողուն քաղաքաց բնա-
 կութիւնը, և իրենց որդիքը մեծ դպրոցներէ հանեն:

Ուրիշ հրամանով մը Կարոլոս Ժ. Լուի-Ֆիլիփ Է-
 կալթութի որդւոյն աղաչանաց ղեջանելով զանիկայ թա-
 գաւորադուն իշխան անուանեց և ուղեց դարձնել իրեն
 իր հայրենական կալուածները, որուն մեծապէս դէմ
 կեցան թագաւորական երեսփոխանք խորհրդարանին
 մէջ, սակայն յաղթեց պաշտօնարանին առաջարկը և
 Լուի-Ֆիլիփ հաստատուեցաւ իր իրաւանց մէջ: Շատ
 աւելի կարեոր և նշանաւոր եղաւ Սբբաղծութեան օրէնքը,
 որով կը սահմանուէր՝ թէ Արեւայն սրբապղծութիւն
 սրբալան անօթոց և սրբագործ եալնշխարի մահուան դա-
 տապարտուին ախ կտրուելով պատապարտելոյն ալ թեւը.
 Ինչպէս նաև ամենայն գողութիւն յեկեղեցեաց՝ առա-
 բանաւոյ կամ պատը ծակելու միջոցով, պատժուի պարզ
 մահուամբ, իսկ թէ մէջը պարագաներ ըլլան, այն ա-
 տեն եղեւնագործը մշանընաւոր աշխատութեան դա-
 տապարտուի: Օրէնքը նախ Ատենակալաց ժողովքին մէջ
 ընդունելի եղաւ 127 քուէով՝ ընդդէմ 92 ի. յետոյ խոր-
 հրդարանին մէջ 210 քուէով ընդդէմ 95 ի: Ազատա-
 կանք միտան էին թէ մեծ եղեւնի սրբապղծութիւնը.
 մանաւանդ թէ ոմանք մինչև քաղաքական ալ մեծ յան-
 ցանք սեպեցին, Տերութեան կրօնքը ուղղափառու-
 թիւն ըլլալով, սակայն չէին ուզեր մահուամբ պատժել:

Մեծ խնդիրներու և վեճերու նիւթ եղաւ նաև Գալ-
 Լեւոյ դրսճ, որով խորհրդարանը որոշեց 3 միլիար ֆր.
 այն գաղթելոց համար, որոնց ստացուածքները յափը-
 տակուեր կամ ոչինչ գնով ծախուեր էին (1):

(1) Այս օրինաց՝ խորհրդարանին մէջ հակառակ էլան ծայրա-
 յեղ թագաւորականք և ծայրայեղ ձախակողմանք. առջինները
 պայտի փոխարէն մը անբաւական կը համարէին, երկրորդները
 վնասակար և ընդդէմ սահմանադրութեան. և խորհրդարանին

1825
29 Մայիս

Տ. ԿԱՐՈՂՈՍԻ ՕՆՈՍՏԸ. — ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹԻՒՆՔ. — ՄԱՀ ՅՈՒՄ ՋՕՐԱՎԱՐԻՆ : — Խորհրդարանը աճապարեր էր էր նիստերը գոցելու, որպէս զի կարենայ ներկայ դրաւ նուրի թագաւորին օժանն, որ շքեղ և փառաւոր արարողութեամբէ կատարուեցաւ Ռէմսի մայր եկեղեցւոյն մէջ: Բայ յուղարիաւ Տէրութեանց դեսպաններէն ներկայ էին նաև Ռուսիոյ և Բրիտանիոյ դեսպանք, փոքր Տէրութեանց շատ մը նուիրակներ, մինչև Մահմետական մը ևս թունուղի իշխանութեան կողմանէ: Օժոմը Ռէմսի արքեպիսկոպոսը կատարեց առաջիկայ յուրութեամբ երկուց ծիրանաւորաց: Հանգիսին միջոց թագաւորին մեծ արարողագետն էր թայրան և գունդը զոտասպի պաշտօնը կը վարէր Մոնսէյ մարաջախը: Երկրորդ օրը թագաւորը Սէնդ Էսփուի կարգին սպետներ անուանեց. և թէպէտ ըստ սովորութեան, այս կարգը Գաղղիոյ ամենէն մեծն ըլլալով, առաջին կարգի ազնուական ընտանիքներէն կ'անուանուէին, սակայն Կարոլոս վերջուց այս խտիրը և արդեանց նայեցաւ քան ծննդեան: Անուանուեցան Մարմոն, Մոնսէյ, Մաքտոնալ, Սիւշէ, Ուսինո և Վիկտոր մարաջախները: Տըսը զօրավարը, Տըգազ, Փաքիէ, Վիլլէլ և Շաթոպրիան: Թագաւորը Յունիսի 6 ին Բարիզ դարձաւ ուր շարուանկուեցան նաև հանդէսը և ըլուսաւորութիւնը:

Կարողոսի աթոռ ելած ժամանակ երկու հակառակընդդէմ ոգիներ կը կուռէին Գաղղիոյ մէջ՝ Բարաբիսի և Ալաբախի: Գժբարդաբար երկու մասն ալ փոխանակ միջին ճամբով մը մեկմեկու հետ միանալու երկու մասն ալ աւաւելի կը հետանային մեկմեկէ: Որչափ որ թագաւորը թողուցեր էր 'ի բաց Արգուայի կոմս եղած ժամանակի գաղափարքն և աղատութիւն կը շնորհէր, աղատականք աւելի կը պահանջէին. ամենայն ինչ իրենց աչաց աղատութեան բարձունքն կը տեսնուէր: Աղատութեան պատրուակաւ ամեն բան կ'ուղէին արգար տեսնել: Ասոնց

մէջ մեծ շիտթութիւն ծագեցաւ Գուա զօրավարին կրակոտ խօսից պատճառաւ: Աջակողմեան կարիճ ճարտասանքն էին հռչականունն Տըլա Պարտանէ և Պոմօն:

հակառակ կենալու համար թագաւորականաց մէկ մարը թագաւորէն ալ աւելի վրէժխնդիրը, բունի զթագաւորը ատելի կ'ընէին. ուղեւորվ ամեն բան ձեռք բերել, ամբողջովին կորսնցուցին:

Թագաւորին օժաննէն քանի մը ամիս վերջը ազատականք կորսնցուցին իրենց մեծ պաշտպանը՝ Գուա զօրավարը, որ կը մեռնէր յիսուն տարեկան: Կոմսն Գուա իր զինուորական կենքը Ժէմմափի պատերազմով սկսէր էր և Ուաթերլոյով կնքեր էր, յետ ընդունելու հոն 15 երորդ վէրքը: Զգեց այն ատեն զինուորական կենքը և մտաւ քաղաքական կենաց մէջ, յորում մեծ անուն ձգեց իր պերճախօսութեամբ: Թէպէտ իր հայրենասէր և անկեղծ բարուց համար սիրելի էր ամեն գաղափարի և ամեն կարգի քաղաքացուց, այսու հանդերձ շատ մը վտանգաւոր սկզբունքներ պաշտպանեց, որոնք թերևս աւելի իր բարեկամաց քան իր յատուկ կարծիքներն էին: 100,000 հոգի ներկայ էին իր թաղման, որոնք Գաղղիոյ ամեն կողմէն եկած էին, և յետ կրօնական արարողութեան իր ժողովրդագետական եկեղեցւոյն մէջ, երիասարքը չթողուցին որ դագաղը կառքի վրայ դրուի, այլ ուսերնին առած բոլոր Բարիզ կարելով անհամար բազմութեամբ, հեղեղի նման անձրևով մը տարին մինչև 'ի Փէր-Լաշէզ, ուր դերեզմանին վրայ դամբանական ճառեր խօսեցան: Քաղաքը մեծաւ մասամբ սուղի մէջ էր և շատ կրպակներ գոց էին: Գաղիմիր Փէրիէ դամբանականին մէջ ըսած ըլլալով որ Գուա իր այրին և հինգ որդիքը աղքատ կը թողուր, ձայն մը աղաղակեց որ « Գաղղիա գանոնք կ'որդեգրէ »: Անբաւ ծափահարութեամբ ընդունելի եղաւ այս խօսքը, մեկէն ստորագրութիւն մը բացուեցաւ և քիչ օր վերջը իր այրոյն մէկ միլիոն ֆր. յանձնուեցաւ:

6. Ս. ԴՈՍԻՆԿՈՍԻ ԿՂԶԻՆ. — Սուրբ Դոմինիկոսի կղզին, որուն բնակիչքը մեծաւ մասամբ գաղղիացի գաղթականութիւնք էին, Յեղափոխութեան ժամանակէն 'ի վեր ապստամբեր էր: Նաբոէոն իր թելաւորը Լըբլէր զօրավարը ղեկեր էր, որ բունեց խարդախութեամբ

ասպտամբներուն գլխաւորներէն մին, զՊուսէն, և Բարիզ զրիկեց: Բայց, ինչպէս ծանօթ է, քիչ վերջը Լըքէր մեռաւ գալուկէ, ինչպէս նաև շատ զինուորներ:

Ոչամար Լըքէրի յաջորդը ստիպուեցաւ թողուլ զՍ. Գոմինիոս յետ անբաւ մարդ կորսնցնելու, և ճամբան ալ գերի բռնուեցաւ Անգղիացւոցմէ: Այսպէս աեղացի և գաղթածին բնակիչք ազատած, սկսան մէջերնին ազատութեան վրայ կռուել: Բնիկք, ծիծաղական նմանողութեամբ, Նաբոլէոնի վարչութեան ձեռով իշխանութիւն մը ուղեցին հաստատել. բայց գաղթածինք աւելի խոհեմ շարժելով, քիչ վերջը բռնացան կղզւոյն վրայ և վաճառականութեան գաշնք հաստատեցին Անգղիոյ հետ: Ի զուր Գաղղիոցիք կը ջնային այսպիսի հարուստ գաղթականութիւն մը ձեռքէ չհանել, զանազան ազատութեանց խոստմամբք. վերջապէս Կարոլոս Ժ. հրովարտակով մը ազատ ճանչցաւ երկիրը, այն պայմանաւոր 150 միլիոն ֆր. վճարուի Գաղղիոյ, և գաղղիական նաւերը նաւահանգստի տուրքը կէս վճարեն: Այս հրովարտակը որչափ որ ալ շատ հակառակութիւն դատուեց Ստենից մէջ ծայրայեղ թագաւորականներն, սակայն վերջապէս ընդունելի եղաւ, և վերանորոգման օգտակար հրովարտակներէն մէկն համարուած է:

7. ԻՐԱՌՈՒՆՔ ԱՆԳՐԱՏԿՈՒԹԵԱՆ. — ՅՈՐՈՒՆՆԵՆ. — ՅՈՐՈՒՆՆԵՆՔ: — 1826 ի խորհրդարանին առաջին առաջարկութիւնը Անգլանիայի Իրաւաբար եղաւ, որով 300 ֆր. կալուածական տուրք վճարողը եթէ մեռնելու ժամանակ մասնաւոր որոշմունք մը չէր ըրած իր գումարին այն մասին վրայ որ իր կամաց թողուած է, այն գումարը կալուածատիրոջ անդրանիկ որդւոյն մնայ բայց 'ի ժառանգութենէ. դարձեալ կը չափաւորէր վերադարձի օրէնքը (1):

(1) Վերադարձի (substitution) օրէնքով կ'իմացուէր երբ մէկը ուրիշի մը խօսքով կամ կտակով ստացուածք կամ իր մը կը թողոր որոշեալ ժամանակի մը համար, այն պայմանաւ որ զայն յետոյ ուրիշի մը կամ իր որդւոյն և թոռան անցնէ: Երբեմն այն անցնելքը պարզ տիրոջ մը կ'ըլլար, այն առնն առաւելի:

Անգրանիութեան իրաւանց օրէնքը մեծ ընդդիմութիւն դառաւ բոլոր Տէրութեան մէջ և ամեն աստիճանի մարդ անոր դէմ կը բողոքէր: Հակառակողք մեծաւ մասամբ այն կ'ընէին որ ասով 30 տարուէնէ 'ի վեր արմատացած հասարակեանք կը վերնայ: Անհամար բողոքներ հասան այս խնդրոյս վրայ Ատենակալաց ժողովոյն. և օրէնքը մերժուեցաւ 120 քուէով ընդդէմ 94 քուէի: Բայց վերադարձի օրէնքը հաստատուեցաւ ըսածնուս պէս: Անգրանիութեան օրինաց մերժուելուն վրայ Բարիզու մէջ և Գաղղիոյ զանազան քաղաքներ լուսաւորութիւններ եղան և Վիլլէլ պաշտօնարանը ստիպուեցաւ օրինաց մերժուելուն ամեն չափերով թեմամբ:

Սրբազան Քահանայապետը 1825 ին Յոբելեան հրատարակէր էր և գոցած էր Գեկաեմբերի 24 ին: Ուղղափառ Տէրութիւնք, մանաւանդ Գաղղիա, շատ խնդրեցին Քահանայապետէն որ հրաման տայ նոյն հանդէսները կատարել նաև իրենց երկիրները, և իրենց շնորհուեցաւ: Գաղղիոյ Յոբելեանը բացուեցաւ Փետրուարի 15 ին ամենաշքեղ փառաւորութեամբ և թափօրին գլուխ կեցած էր թագաւորը բոլոր իր արքունիքով, պաշտօնէիւք և մարաջախաններով: Նշանաւոր եղաւ չորրորդ թափօրը որուն առթով Լուդովիկոս Ժ. Գ. ի մահուն քաւութեան համար սրաշարժ հանդէս մը կատարուեցաւ Լուդովիկոս Ժ. Գ. ի հրապարակին մէջ (1):

Անգրանիութեան իրաւանց խնդիրը հազիւ լմնցեր էր

կը կուտէր որ անգրանիկ անդրանիկ կ'անցներ: Կարոլոս Ժ. ի ժամանակ դրուած վերադարձի օրէնքը հրաման կուտար պահել վերադարձը մինչև ջերկրորդ աստիճան. այսինքն անցնելիք տիրոջը կամ ստացուածքը կրնար մինչև որդին և թոռը պահել մնայն:

(1) Երկրորդ օրը Մոնթեթեօ յետ մանրամասն նկարագրութեան, կը խորհրդածէ ժամանակաց փոփոխութեան վրայ, որ այն հանդիսին միջոց Կարոլոսի քով ծունկ չողած կը գտնուէր Յելովիտութեան գլխաւոր անձանցմէ մէկը և որ քանի մը անգամ այն դատախոջոյն տարեգարծը իրեն ազգային տան մը կատարէր էր: Այս անձն էր Թայրան, որ այնչափ անգամ կարծիք փոխէր էր: Ամեն թափօրներուն ներկայ գտնուեցաւ Օսէլանի գուրպը 'ի կեկաեմբեր օրդին, բայց 'ի այս վերջինէս:

1826
Յ. Մայիս

էրը Թաղաւորական երեսփոխան մը Մոնլոզիէ հրատարակեց Յիշատակարանսք 'ի Խորհրդարանէն գրուածքը, որ բոլոր Գաղղիա ոտք հանեց: Գրուածքին նպատակն էր կուռիւ ընդդէմ Յիսուսեան ընկերութեան զոր Միաբանութեան անուամբ կը կոչէր, և որուն նորոգ տարածուելը 'ի Գաղղիա ընդդէմ օրինաց կը համարէր և վարչութեան մեծապէս շնորհակար: Խնդիրը խորհրդարանին մէջ դուրս հանողը եղաւ Աժիէ, ուրիշ ծայրայեղ Թաղաւորական մը, որ նոյն կարծեօք խօսեցաւ ինչ որ Մոնլոզիէ: Պաշտօնարանը որ Միաբանութեան իր մեծամեծ արդեանց համար մինչև այն ատեն ծածուկ կ'օգնէր, հիմայ խնդիրը այս վիճակիս մէջ տեսնելով, յանձնեց Կրօնից պաշտօնէին Ֆրէյսինուէի իմացնել Միաբանութեան էութիւնը 'ի Գաղղիա և զայն պաշտպանել: Այնչափ էր երեսփոխանաց հետաքրքրութիւնը այս ջատագովութեան վրայ, որ մեծաւ մասամբ նստարանին թողուցին և ճարտասանին չորս կողմը շարուեցան, որ իրեն արժանավայել խօսիւքը խոսողանեցաւ նախ Միաբանութեան էութիւնը, որչափ կղերանոց ունենալնին, իրենց արգիւնքը 'ի դաստիարակութեան և 'ի քարոզութեան, սուտ հանելով ամենայն ամբաստանութիւն և միափառելով մանաւանդ որ Միաբանութիւնը վճռով հաստատուի 'ի Գաղղիա: Ֆրէյսինուէ խօսքերը հաստատեցին 'ի հեռուստ և շատ մը եպիսկոպոսուներ, և իրենց անհրաժեշտ կարևոր կը դատէին զՄիաբանութիւնը: Քիչ օր վերջը խորհրդարանին նիստերը դոցուեցան: Սակայն Մոնլոզիէ Թաղաւորական դատաստանարանին փութիւն մը ներկայացուց և դատարար յետ երկար քննութեանց իրենք զիրենք անբաւական հրատարակեցին յայտարարութեամբ մը: Թէպէտ այս յայտարարութեան մէջ պակէ Մոնլոզիէի կողմը կը բռնէին, որով Մոնլոզիէ խրախուսուեցաւ դատը առաջ տանելու:

8. ՕՐԷՆԻ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ. — ՅՐՈՒՈՒՄՆ ԱԶԳՅՅՈՒ ՊԱՀԱՊԱՆՍՑ: — Պաշտօնարանը իրեն դէմ եղած քրդիւններուն պատճառ տպագրութեան ազատութիւնը համարելով, և միանգամայն շատ մը շնորհակար

1896
Ogoss

մատենից առջևը առնլու մտքով, Դեկտեմբեր 25 ին օրէնք մը առաջարկեց երեսփոխանաց խորհրդարանին մէջ, որով գրուածք մը չէր կրնար հրատարակուել 5 օր չկեցած 'իննութեան տեղւոյն մէջ. ամեն գրուածքի մը առաջին թերթին տուրքն էր 1 Ֆրանկ, հետեւեալ թերթերուն 10 հարիւրորդ. դէմ գործողը 3,000 Ֆր. պիտի տուգանէր և տպագրութիւնը պիտի արգիլուէր: Այս օրէնքէն ազատ էին սակայն ամենական ճառերը, հովուականք, քրիստոնէականք, դպրոցաց տարերական քրքերը: Հնգի պիտի վերածուէր լրագրագրութեան և ասոնք պատասխանատու պիտի ըլլային լրագրաց համար: Այս օրինաց դէմ տուգանքը 2,000 էն մինչև 20,000 կրնային բարձրանալ. ամենէն մեծ տուգանքն էր կրօնից, Թաղաւորին և իշխանութեանց դէմ խօսողներուն պահուած էր:

Հաղւե խորհրդարանին մէջ կարգացուեցաւ այս օրէնքը, Գաղղիոյ Փէրիէ աղաղակեց որ «Այս օրէնքը կրնայ մէկ խօսքի վերածուիլ, այսինքն տպագրութիւնը կը վերցուի 'ի Գաղղիոյ և կը փոխադրուի 'ի Պէլճիա յօգուտ օտարին և ազատ երկիրներու»:

Սակայն միայն ազատականք չէին որ այս օրինաց հակառակ պիտի խօսէին. այլ ամենէն առաջ Թաղաւորութեան ջերմեւանդն պաշտպանները ինչպէս Շաթոպրիան, Տըլա Պուրտոնէ կոմսը, Աժիէ, Հիտաք Նեօպիւ: Խորհրդարանէն դուրս ալ մեծ յուզմունք կար ամբողջ Գաղղիոյ մէջ: 250 տպագրագրութեան, որոնց մէջ էր նաև Մօնիգէօս լրագիրը, աղերսագիր մը շինեցին տա խորհրդարանը, որուն մէջ յետ շատ պատճառաց կ'աւելցնէին որ այս օրէնքը 100,000 ընտանեաց հացը կը յափըլտակէր և զանոնք յետին աղքատութեան մէջ կը ձգէր: Նոյն խնդիրանական ընկերութիւնք ոտք ելան և ճեմարանն անդամ աղերս մը գրեց առ Թաղաւորը, զոր ներկայացուցին Վլլիմէն, Լագրըդէլ և Միշօ. երէքն ալ անուանի իրրև մատենագիրը, և իրրև պաշտպանք Թաղաւորութեան: Սակայն Կարոլոս Ժ. ներշնչաւ անոնց և նուիրակութիւնը չընդունեցաւ: Շուտով հա

կաճառութիւնքն ալ սկսան խորհրդարանին մէջ . ուր
թագաւորական մասը զօրաւոր ըլլալով, առաջարկու-
թիւնը ընդունելի եղաւ 233 քուէով ընդդէմ 134 ի :

Այն ատենը ամենը յոյսերնին Ատենակալաց Ժողո-
վոյն վրայ դարձուցին ուր առաջարկուեցաւ եօթը օր
վերջը : Իսկոր Գաղղիա անձկութեամբ կը սպասէր որոշ-
ման : Ատենակալք ուղեցին ծանրութեամբ շարժիլ և
նախ խնդիրը յանձնաժողովոյ մը քննութեան յանձ-
նեցին : Մինչդեռ այս քննութիւնք կ'ըլլային յանկար-
ծական նախատինք մը իրենցմէ վտխձանելոյ մը, խն-
դրոյն վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ : ՌօշՖուր-
Վիանգուր դուքսը մեռեր էր Մարտի 28 ին : Շալոնի
արուեստանոցին աշակերտք, որոնց հիմնադիրը եղած
էր, փախաբէլով որ իրենք կրեն դագաղը, հազիւ յեկե-
ղեցւոյ գուրս ելած էին՝ ոստիկանութեան սաշառնեայ
մը արգիլեց այս բանս, որով աշակերտաց և պահապա-
նաց մէջ կռիւ ծագեցաւ և զագաղը մինչև տիլմբուռն
մէջ գլորեցաւ : Ասով Ատանը սաստիկ բարկացաւ
ընդդէմ Պաշտօնարանին, մանաւանդ որ Գորպիէր իր
հրամանով այնպէս դործուիլը չձածիկեց : Տարակոյս չէր
մնար որ ինչ քուէ պիտի տային Ատենակալք սպագրու-
թեան խնդրոյն վրայ . անոր համար որպէս զի նախատին-
քը ջշտանայ, պաշտօնարանը ետ առաւ առաջարկու-
թիւնը : Փութով ամեն կողմի լրագիրք իբրև յաղթանակ
մը ուրախացան այս բանիս վրայ . փողոցներուն մէջ Աւերշ-
բան չէր լսուէր բայց « Կեցցէ արքայ, կեցցեն Ատենա-
կալք, կեցցէ սպագրութեան ազատութիւնը : »

Քիչ օր վերջը, ըստ սովորութեան, Կարոլոս 1814 ին
տարեդարձին, մեծ զօրահանդէս մը կատարեց ազգային
պահապանաց Ուտինօ մարաջախտին հետ : Ժողովուրդը
« Կեցցէ արքայ » աղաղակելէն զատ նաև կ'աւելցնէր
« Կեցցէ Գաշանց թուղթ, կեցցէ ազատութիւն սպա-
գրութեան » : Կարոլոս ահաձեցաւ : Երեկոյեան աղքա-
լին պահապանք ժողովուրդեան Պաշտօնարանին պատու-
հաններուն զիմաց և սկսան աղաղակել ընդդէմ պաշ-
տօնեկց. անոր համար երկրորդ օրը այս նշանաւոր դուն-

դը որ 'ի սկզբան մեծապէս օգնած էր Պաւլայնեանց
հաստատութեան, լուծուեցաւ թագաւորական հրա-
մանով մը :

9. Արգելաւորութիւնք. — ՎԻՂԻՒ ՊԱՇՏՕՆԱՐԱՆԻՍ ՎԵՐ-
ՋԻՆ ԱՄԻՍԵՐԵ. — ՆՈՐ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԻՍ. — ՎԻՂԻՒ ԵՒ ՄՆ-
ԿՈՒՍԸ. — Խորհրդարանը դոցուեցաւ Յունիսի 22 ին .
անկէ երկու օր վերջը Վիլլէլ հրամանագրով մը կ'ար-
դելուր լրագրաց ամեն ազատութիւն՝ վարչութեան
դէմ՝ խօսելու . սակայն քիչ վերջը հարկադրուեցաւ
նորէն դարձնելու : Թէպէտ ազատականք իրենց կար-
ծիքը և ազատութիւնը տարածելու անբաւ միջոցներ
ունէին, յորս զօրաւորներէն մէկն էր Պէրանժէի հան-
ձարը, որուն քերթութիւնքը մէկու մը չէին ինայեր և
ամենուն բերանները կը պարտէին :

Իմացաւ Վիլլէլ որ այս ընթացքով դժուար էր եր-
կայն ատեն զիմանալ . վասն զի թէպէտ խորհրդարանին
մէջ մեծագոյն մասը իր կողմն էր, սակայն Ատենակա-
լաց Ժողովը գրեթէ ամբողջովին հակառակ էր : Հարկ
էր իր բարեկամներէն անձինք մացնել այս օրէնսգիր
ժողովոյն մէջ : Նոյեմբերի 5 ին յանկարծ խորհրդարանը
կը լուծուէր և 76 նոր Ատենակալաց անուներ կը իջա-
տարակուէին Մօնիդէօնի մէջ : Սակայն խորհրդարանի
ընտրութիւնք մեծաւ մասամբ հակառակ էին Պաշտօ-
նարանին մէջ և ամբողջ Գաղղիոյ 8,000 քուէէն Պաշտօ-
նարանը 1,100 քուէ ունեցաւ, իսկ հակառակորդք 6,700 :

Սակէ աւելի թշնամութեան նշան չէր կրնար ըլլալ :
Ընտրութիւնք եղած էին 17 ին և 18 ին, որ կրնակ
օր կ'իյնար : Երեկոյեան երբ ընդդիմակացից յաղթու-
թիւնը հռչակուեցաւ՝ Աէն Տընիի և Աէն Մարթէնի թա-
ղերը լուսաւորուեցան : Երկրորդ օրը խռովութիւննե-
րը աւելի սաստկացան . Ժողովուրդը զինովցած կը գոչէր
ընդդէմ պաշտօնեկց . մինչև « Կեցցէ Նաբոլէոն » ալ
լսուեցաւ : Ի սկզբան իշխանութիւնը ձայն չէր հանած .
սակայն յետոյ հարկ եղաւ դունդերով քակել ժողովը .
դեան շինած պատնէշները և խռովարարները ջրուել :
Այսու ամենայնիւ Վիլլէլ գեռ չէր ուղեր քաշուիլ : Ու-

1027

Երկու

զէց վերջին փորձ մ' ալ ընել և խնդրել Թագաւորա-
կանաց և ուրիշ կուսակցութեանց նպաստը . բայց անոնք
ալ մերժեցին . այն ատեն հարկ եղաւ որ քաջուի յետ
հնգամեայ պաշտօնէութեան . և կազմուեցաւ նոր Պաշ-
տօնարան մը , որ նախագահին անուամբ կոչուեցաւ
Պաշտօնարան Մարդինեայ :

10. ՄԱՐԴԻՆԵԱՔ ՊԱՇՏՕՆԱՐԱՆԸ : — Արովհետև նոր
Պաշտօնարանին մէջ կային առջի պաշտօնէիցիք ալ ան-
ձինք , այն պատճառաւ աղատականք շատ տժգոհացան և
սկսան արհամարհանք խօսիլ անոր վրայ : Սակայն պաշ-
տօնեայք այնպիսի ծանր զիբրի մը մէջ առէն ջանք ըրին
ողիները հանգարաւ բռնելու : Երկու նոր պաշտօնէու-
թիւնք հաստատուեցան . Հասարակաց Կրթութեան ,
որուն առաջին պաշտօնէայն Վաղիմէնիլ եղաւ . և Վա-
ճառականութեան և Զեռագործաց : Ասիկայ նշան մ' էր
Գաղղիոյ յառաջադիմութեան վաճառականութեան և
արուեստից մէջ : Պաշտօնարանը ուղեւոր միանգամայն
համապատասխանել նոր ընարութեանց ոգւոյն , Յիսու-
սեանց խնդիրը ուղեց քննել և զայն Յանձնաժողովի մը
յանձնեց , որուն մէջ կային եպիսկոպոսուներ ալ : Քիչ
վերջը Թագաւորական հրովարտակով մը հրամայուեցաւ
որ Յիսուսեանց դպրոցները կախումն ունենան Համա-
լսարանէն : Այս հրամանին դէմ մեծապէս բողբեցին
շատ մը եպիսկոպոսուներ , սակայն էլք մը չունեցաւ :
Նոր օրէնք մը գրուեցաւ 'ի նպաստ ապագրութեան
աղատութեան . և Թոյլ տրուեցաւ որ Կիլոս , Գուզէն և
Վիլմէն շարունակէն իրենց դասախօսութիւնքը Սորպոնի
մէջ : Խափանեց Սէաա Սէնեալը ուր Տէրութիւնը Լուզո-
վիկոս ԺԳ . էն 'ի վեր առանձնականաց նամակներ կը
բանար : Մարդինեայ Պաշտօնարանը որոշեց դարձեալ
օգնել յունական աղատութեան , որոնց խնդիրը Արև-
ելքէն սկսելով ամբողջ Արևմուտք դրաւած էր :

11. ԱՆԳՂԻԱ . — ԳԵՌԳ Գ . ԴԱՏԱՍԱՆ ԸՆԳՂԻՄ ԹԱ-
ԳՈՒՀԻՈՅՑ : — Գէորգ Գ.ի եղբայրը Գէորգ Գ. որ Անգ-
ղիոյ դահը կ'ամբառնար իր եղբորը մահուամբ , արդէն
1811 էն 'ի վեր Խնամակալ անուամբ վարչութեան

1828
Յունիս

գրուի էր : Զեղև երտասարգութիւն մը ունեցեր էր .
նախ ստակուած էր Յիւլ-Հէրպէր անուամբ ուղղափառ
օրիորդի մը հետ . ապա իր պարտքերը վճարելու հա-
մար հաւանեցաւ ամուսնանալոյ Պրունսվիքի Գարդինա
իշխանուհւոյն հետ , զոր փութով արհամարհեց և ուսկից
այնչափ կռիւներ և դայթակղական դատեր առաջ եկան :
Իր եղբորը մահուընէ քիչ օր վերջը Թիպլուուտ ա-
նուամբ մէկը , քանի մը ոճրագործներ ժողվելով , փորձ
կ'ուզէր փորձել բոլոր պաշտօնեայքը կերակրոյ մը
ժամանակ սպաննել և ժողովրդական վարչութիւն մը
հաստատել . դաւաճանութիւնը իմացուեցաւ և Թիպլու-
ուուտ իր մէկ քանի ընկերներով սպաննուեցաւ : Եր-
կորդ օրը ամեն բան մոռցուած էր :

Ոչ նոյնպէս Թագաւորին և իր կնոջ մէջ եղած վէճը
որ բոլոր Եւրոպայի մեծ ահաճութիւն և դայթակղու-
թիւն պատճառեց : Իշխանուհին արդէն շատնց Անգ-
ղիա չէր բնակեր , բայց լսելով որ իր ամուսինը դահը
էր է և միանգամայն իր անունը աղօթքներուն մէջէն
վերուցեր է , Անգղիա դիմեց , ուր հասաւ Յունիս Եին :
Թագաւորը շատնց կը փափաքէր բաժնուիլ կնոջին և
արդէն միակ դուստրն ալ որ ունեցեր էր , քիչ առաջ մե-
ռեր էր : Թագուհւոյն հասած օրը լորտ Լիվրբուէլ լոր-
տերուն Ատեանը խմբեր էր Թագուհւոյն գնացքը քըն-
նելու , որուն վրայ շատ ամբաստանութիւնք կային : Յու-
լիսի մէջ դատաստանը սկսաւ , և Գարդինայի փաստա-
բանը Պրոուս որ այս առթիւ մէջ իր շարտասանական
ամենամեծ հանձարը ցուցուց , տարակուսեալ ժողուց
լորտերը և Պաշտօնարանին տաջարկած բաժանումը
մերժուեցաւ : Ասով Թագուհին կը յաղթանակէր . Ժո-
ղովուրդը որ ղԹագուհին հալածեալ անձ մը կը համա-
րէր , մեծ ուրախութեամբ լսեց և ընդունեցաւ այս
Լուրը և Հասարակութեան խորհրդարանը 50,000 սփեր-
լին թողալ մը կապեց իրեն : Թագուհին յաղթութեամբ
բը միայն դոճ չեղաւ , երբ իր էրիկը կը պատկուէր , ինքն
ալ Վէսթմինսթէր գնաց ստակուելու , բայց դռները իրեն
գոցուեցան . սակէ այնքան զայրացաւ և այլայլեցաւ որ

քիչ օր վերջը մեռաւ և իր մարմինը տարուեցաւ 'ի Պրուսիայի: Այս մահը թագաւորին անուշընտանիքը աւաւտ գանուեցաւ արաքին ցլոցերու, այսու հանգերձ ամենուն մտաց մէջ հասարակ անձի մը գաղափար ձգեց, զուրկ 'ի յատկութեանց որոնք զիշխան մը իր ընտանութեան մէջն անգամ սիրելի և յարգելի կ'ընեն իր հպատակաց: Եոյն անսիրելութիւնը կը կրէր նաև իր Պաշտօնարանը, ուսկից Քէննինկ քաջուած էր թագուհւոյն դէմ հալածանաց կցորդ չգանուելու համար, և վարչութիւնը բանագասուեր էր ժողովրդական մասին դիմել: Ամենայն ինչ մերձաւոր փոփոխութիւն մը կը քարոզէր գէպ յազատութիւն: Ստորին խորհրդարանին մէջ սակաւ ճառագասութիւնը կ'ըլլային ընդդէմ չին զեղծմանց: Քէննինկ ուղղափառաց ազատութեան խնդիրը կը նորոգէր, Պրուսիա կ'առաջարկէր որ ամեն ծուխի մէջ Տէրութեան ծախքով գլորոց մը հաստատուի: Պառնիկ Լոնտրայի վաճառականաց աղերսագիրք մը կը ներկայացնէր ազատ առուտուրի համար: Լորտ ձոն Ռուսսէլ կը պահանջէր որ ընտրութեանց բարեկարգութիւն ըլլուի, և Պրուսիա, Հիւքըստօն պաշտպան կ'ըլլային երկրագործութեան, և կը թեթևային ծխախոտի, խահուէի, գինիներու և ալի տուրքերը: Իւլանա մաքսական կարգաց մէջ Անգլիոյ հաւասար կ'ըլլար, և Հնդկաստանի հետ բաց յընկերութեան նաւերէն, ուրիշ նաւեր ալ կրնային վաճառականութիւն ընել, մետաքս բերուելու արդէլքը վերցուեցաւ և տուրք մը վճարելով կրնար ներս մտցուիլ:

12. Լորտ Քէննինկ. — ԱՅՍՏՈՒՄՈՒՆ ՈՂԻ: — Գէորդ Գ. ժողովրդական սէրը շահէլու մտքով յիսլանտա ճամբորդութիւն մը ըրաւ, ուր որչափ որ ալ ժողովուրդը առատ գանուեցաւ արաքին ցլոցերու, այսու հանգերձ ամենուն մտաց մէջ հասարակ անձի մը գաղափար ձգեց, զուրկ 'ի յատկութեանց որոնք զիշխան մը իր ընտանութեան մէջն անգամ սիրելի և յարգելի կ'ընեն իր հպատակաց: Եոյն անսիրելութիւնը կը կրէր նաև իր Պաշտօնարանը, ուսկից Քէննինկ քաջուած էր թագուհւոյն դէմ հալածանաց կցորդ չգանուելու համար, և վարչութիւնը բանագասուեր էր ժողովրդական մասին դիմել: Ամենայն ինչ մերձաւոր փոփոխութիւն մը կը քարոզէր գէպ յազատութիւն: Ստորին խորհրդարանին մէջ սակաւ ճառագասութիւնը կ'ըլլային ընդդէմ չին զեղծմանց: Քէննինկ ուղղափառաց ազատութեան խնդիրը կը նորոգէր, Պրուսիա կ'առաջարկէր որ ամեն ծուխի մէջ Տէրութեան ծախքով գլորոց մը հաստատուի: Պառնիկ Լոնտրայի վաճառականաց աղերսագիրք մը կը ներկայացնէր ազատ առուտուրի համար: Լորտ ձոն Ռուսսէլ կը պահանջէր որ ընտրութեանց բարեկարգութիւն ըլլուի, և Պրուսիա, Հիւքըստօն պաշտպան կ'ըլլային երկրագործութեան, և կը թեթևային ծխախոտի, խահուէի, գինիներու և ալի տուրքերը: Իւլանա մաքսական կարգաց մէջ Անգլիոյ հաւասար կ'ըլլար, և Հնդկաստանի հետ բաց յընկերութեան նաւերէն, ուրիշ նաւեր ալ կրնային վաճառականութիւն ընել, մետաքս բերուելու արդէլքը վերցուեցաւ և տուրք մը վճարելով կրնար ներս մտցուիլ:

Նոր ազատական ոգին տեսնուեցաւ նաև արտաքին Պետութեանց հետ յարաբերութեան մէջ: Երբ 1820 ին 'ի Սպանիա, Նափոլի և Փիէմոնթ գրեթէ մի և նոյն ժամանակին Յեղափոխութիւնը ծագեցաւ, և Հիւսիսային Պետութիւնը Գրոփիաւ ժողովուեցան և սահմանեցին զինուոր միջամտութիւն ընել յիտալիա, Գասլըրի որ

մինչև այն ատեն Սրբազան գաշնակցութեան հպատակ ծառայ մը երեցեր էր, հիմայ կը բռնադատուէր ընդդէմ իւր սկզբանց, հակառակ կենալ Պետութեանց: Եւ այս պատճառաւ իսկ, կը համարին շատերը այնքան մտաց վրայ այլայլութիւն եկաւ որ Վերոնայի արքայա-ժողովոյն մեկնելուն առջի երիկունը ինքզինքը սպաննեց, և Արտաքին գործոց պաշտօնէութեան մէջ յաջորդեց իրեն Քէննինկ որ իր գեսպանին Ուելլինկոնի ձեռք բողոքեց ընդդէմ Վերոնայի արքայա-ժողովոյն որոշմանց և անոնց արդիւնքը նուազեցնելու համար՝ Սմերիկայի գաղթականութեանց ինքնիշխանութիւնը ընդունեցաւ:

Քէննինկ ժողովրդէնէն դտած համակրութիւնէն խրախուսեալ պաշտպան երեցաւ յունական ազատութեան և միանգամայն 'ի Փուրթուգալ պաշտպանեց ՉՏօնա Մարիա և Տօն Փէտրոյի սահմանագրութիւնը, և յԱնգլիա ուղղափառաց ազատութիւնը: Այս միջոցիս էր որ Պաշտօնարանին նախագահը լորտ Լիլլըրու մեռնելով, Գէորդ Գ. յոչ կամս ստիպուած 'ի պարագայից և միանգամայն լսելով Ուելլինկոնի խորհրդոյն, զՔէննինկ նախագահ անուանեց: Իւր ընտրութեան վրայ զայրացան ազնուապետական պաշտօնեայք և հրաժարեցան, որով իշխանութիւնը ժողովրդական մասին ձեռքը մնաց:

Սակայն Քէննինկ չկրցաւ իր խորհուրդքը գլուխ հանել հաղիւ Գաղղիոյ և Ռուսիոյ հետ Յունաց պաշտպանութեան համար դաշինքը դրեր էր, դեռ անոր արդիւնքը և Նավարինի յաղթութիւնը չտեսած, վախճանեցաւ յետ չորս ամիս պաշտօնէութեան: Սուր և բարձր միտք մը ունէր Քէննինկ և մեծ ճարտասանութիւն: Գաղղիոյ մէջ 'ի պատիւ իրեն մետաղներ տրպուեցան, մէկ կողմը Ազատութիւն իրօնախն և քաղաքային ընդբողոք քիւրէր, միւս կողմը Գաղղիայի և Գէորգ Քէննինկ:

Քէննինկի վախճանելով ազնուապետականք նորէն զայրացան և Ուելլինկոն ու Ռուլըրդ Փիլ Պաշտօնարանին գլուխ եղան: Սակայն Ուելլինկոն, թերևս

1820

բողոքներուն հաւանողք էին նաև Պրոտւմ, Քէննինկ, Պլերտէդ և Փլընքըդ, և Լիվլբուլ. Պաշտօնարանին միջոց ուղղափառաց ազատութիւնը յայտնի խնդիր մը դարձան էր, և թէպէտ մեւեր էր Կրագրան, մինչև 'ի վե՛րը ուղղափառաց ազատութիւնը հազարելով, սակայն Փլընքըդ Իսլանտիոյ ընդհանուր գործակատարը որ իրեն յարողեր էր, Քէննինկի հետ միաբան կը շարունակէր պահանջելու ազատութիւնը: Այսու հանդերձ երբ 1823 ին լըրտ Լէնտտուն առաջարկեց որ ուղղափառք և հերձեալք իրաւունք ունենան իրենց եկեղեցւոյն մէջ հանդիսապէս ամենատեղիները հոգալիւ, ատենագրութիւնը շարունակեցաւ ընդդէմ իսկ կարծեաց երկու անդդիական եպիսկոպոսաց որոնք էին Քէնգրպլըրի արքեպիսկոպոսը և Լոնրայի եպիսկոպոսը: Սակայն երկրորդ տարին խորհրդարանը հրաման տուաւ Նոր-Փոլք դքսին իր ժառանգութեամբ ունեցած Մարալտիոս Խոնի պաշտօնը կատարել առանց անդդիական եկեղեցւոյն երդման և առանց ստորագրելու գոյացափոխութեան և սրբոց բարեխօսութեան դէմ հրովարտակները:

Իսոյ վարչութիւնը իմանալով որ Անգլիոյ մէջ ուղղափառք մէջերնին ծածուկ ընկերութիւն մը կազմեր են, խստիւ արգիլեց անոնց դումարումները: Յուզումը աւելի սաստկացաւ. նորալանդք ալ յիսլանտա ժողովակներ կազմեցին ընդդէմ ուղղափառաց և 1826 ին ընտրութեանց մէջ երկու կողմն ալ եռանդեամբ դիմեց քուէարկութեան: Պատերազմը ընդհանուր էր և հարկ էր մէկ կողմը յաղթանակել: Ահա այս վիճակիս մէջ էին ողիները երբ Ուէլլինկոն Պաշտօնարանի գլուխ անցաւ: Ուէլլինկոն դուքսը և Ռոպըրդ Փիլ հակառակ էին կարծեք, և Ռոպըրդ Փիլ 1827 ին հակաճառութեանց մէջ այս ազատութիւնը թէ Անգլիոյ և թէ Իսլանտիոյ քրիստոսակար քարոզեր էր. սակայն այս չէր մեծագոյն մասին կարծիքը, մասնաւոր որ ուղղափառք օրօրուան վրայ աղբեցութիւն կ'առնուին և երբ Թիցճէուալտ Գլաբբ Երեսփոխանը յիսլանտա Հիւսքիսընի տեղ Պաշտօ-

1821

նեայ անուանուեցաւ և կրկին անգամ ներկայացաւ իւր ընտրողաց, նորէն ընտրուելու համար, ընտրողք գիտնալով հանդերձ որ ազատութեան կողմն է, իր տեղը ընտրեցին զուղղափառ մը զՍ' Քոնէլ իսլանտիոյ ճարտարախօս արիբունը: Այս ընտրութեան պատճառաւ քաղաքական մեծ շփոթութիւններ էլան զորս միայն կըցան հանդարտեցնել Ելլ և Օ'Քոնէլ ուղղափառ ընկերութեան գլխաւորք: Ալ հարկ էր ազատութիւնը տալ և Մարտի մէջ ճոն Ռուսսէլ կ'առաջարկէր որ վե՛րցուի միաբանութեան հրովարտակը. և թէպէտ ստորին խորհրդարանին մէջ մեծապէս ընդդիմացաւ Ռոպըրդ Փիլ, և լըրտ Էլքըն լըրտերուն տեսնին մէջ. սակայն առաջարկը ընդունելի եղաւ բաղմութեան և հին երդման տեղ դրուեցաւ « Երբնում 'ի հաւատս ճմաւրիս բրիտանի » ձևը որ ընդդէմ էր միայն Հրէից:

Պաշտօնեայք ասկէ իմացան որ ալ անհրաժեշտ կարևորեց ազատութիւնը չուցնել, և խոստացան իսկ տալ զայն եթէ Իսլանտիոյ մէջ ուղղափառք ջրուէն իրենց ընկերութիւնքը. և ընտրողութեան իրաւունքը 40 շէլլինէն 10 լիվրի բարձրանայ. յանձն առին ուղղափառք և Ռոպըրտ Փիլ 1829 ին հրովարտակ մը առաջարկեց խորհրդարանին որով կը վե՛րցուէր ուղղափառաց վրայէն որ և իցէ զինուորական և քաղաքական ծանրութիւն և անկարողութիւն առ պաշտամունս: Ըսաւ միանգամայն որ թէպէտ ընդդէմ իւր սկզբանց սակայն բունադատեալ և եթէ 'ի հարկէն զայն կ'առաջարկէր: Թէ ստորին, և թէ լըրտերուն խորհրդարանին մէջ կրակոտ հակաճառութիւնք եղան, մինչև պատճառ եղաւ մենամարտութեան մը Էնկլիսի դերակոմսին և Ուէլլինկոն դքսին մէջ: Թաւառը որ ներկայ էր այս վէճերուն և որ 'ի սկզբան խոստացեր էր պաշտօնէից իր հաւանութիւնը մերժեց զայն ապա, բայց իր ընդդիմութիւնը 24 ժամ տեւց և հրովարտակը ընդունելի եղաւ բաղմութեամբ քուէից:

Յերաւի այս հրովարտակը չունեցաւ այն արդիւնքը ինչ որ կը յուսացուէր, նորալանդք միշտ բաղմութիւնը ալով: Այսու հանդերձ մեծ անիրաւութիւն մը կը

վերնար և ուղղափառք այն օրուընէ վերջը նորազանգից պէս հաւասար ազատութիւն ունեցան իրաւանց: Սակայն նորազանգ ժողովուրդը թշնամացաւ Պաշտօնարանին հետ, մինչև անգամ Ուէլլինկոնն որ ուղեց Ոստիկանութիւնը կարգի դնել, ամբաստանուեցաւ որ Թագաւորութեան կը ցանկայ. աջնուսկանք կը թշնամանէին զՌոպըրդ Փիլ որ այնքան շնորհքներ ըրեր էր ուղղափառաց, և մերձ կը տեսնուէր Պաշտօնարանին անկուծը, երբ վրայ հասան Գէորգ Գ. ի մահը և 1830 ին Յեղափոխութիւնը:

Ռուսաստան եւ Տաճկաստան

1. Նիկոլայուսի կայսրութեան սկիզբը. — Խոտուրիւն: — 2. Օրեկադրութիւնք: — 3. Պատերազմուէր ընդ Պարսս և ընդ Տաճիկս: — 4. Երոպայի Տերութիւնք յռուսկան խնդրոյն մէջ. — Լոնտայի դաշնադրութիւն: — 5. Մոչրուս Մանուշի լցիլուսիլը. — Կալարիսի նաշական պատերազմը. — 6. Գաղիսս բաւակ մը կը դրկէ 'ի Յուսաստան: — 7. Ռուսք կ'արշաւեն 'ի Տաճկաստան Երոպայի և Ասիայ. — Դաշնադրութիւն Ադրիանուպոլսոյ. — 8. վերջ յռուսկան խնդրոյն. — Ռոսն Ա:

1. Նիկոլայուսի կայսրութիւնը 'ի Ռուսաստան թիւն: — Նիկոլայուսի կայսրութիւնը 'ի Ռուսաստան մեծ շփոթութեամբ մը սկսեր էր: Աղէքսանդրի Թագաւորութեան վերջերը, ծածուկ ընկերութիւն մը կազմուէր էր յեղափոխական ոգւով Միւսուէն անուամբ: Այս ընկերութիւնը երկու կեդրոն ունէր 'ի Հիւսիս և 'ի Հարաւ: Հիւսիսային տեսչութեան գլուխ էր Սերգիոս Գրուպէչքոյ իշխանը և իրեն ընկեր ՌիլիէՅ տեղապահը: Միւսութեան մէջ կային ուրիշ շատ մը նշանաւոր անձինք: Գաւակիցք սահմաններ էին բանակ մը կազմելով Յունուարի 1 ին ապստամբութիւն մը հանել: Այս մտածութեանց մէջ էին, երբ յանկարծ Աղէքսանդրի մահը վրայ հասնելով աւելի նպաստեց իրենց դաւոյն: Աղէքսանդր երեք եղբայր ունէր, Կոստանդին, Նիկոլայոս և Միքայէլ: Կոստանդինն որուն կ'իյնար յա-

ըորդուծիւնը, 'ի սկզբան կարգուած էր Սաբս-Գո-
պուրկի անէն իշխանուհւոյ մը հետ, ուսկից զաւակ
չունենալով, ուղեց բաժնուիլ և նորէն ամուսնանալ
սոսկական աղնուակոնի մը աղջկան հետ: Աղբքսանդր
այս բաժանմանս այն պայմանաւ միայն հաւանութիւն
սուաւ որ Կոստանդին գահուն յաջորդութեան իրա-
ւունքէն հրաժարի, զոր Կոստանդին սիրով ընդունե-
ցաւ և իր հրաժարման թուղթը Տէրութեան ամեն
գլխաւոր գիւաններու մէջ դրուեցաւ:

Աղբքսանդրի մահուան լուրը տարածուելուն պէս
երբ ամենքը զՆիկողայոս կայսր կը հրատարակէին, ին-
քը Նիկողայոս ծերակուտին Ատեանը գնաց և վեհանձ-
նութեամբ մը իր Կոստանդին եղբայրը նախ կայսր
հռչակելով, որ Վարսաւիա կը գտնուէր, հեռուէն ա-
նոր հաւատարմութիւն երդուաւ: Կոստանդին առանց
գիտնալու Նիկողայոսի բրածը, ինքն ալ Վարսաւիոյ մէջ
կը կատարէր նոյնը իր եղբորը համար. և երբ իր եղբորը
և մայրաքաղաքին զինքը կայսր անուանելը իմացաւ,
բացէ 'ի բայ հրաժարեցաւ աղաչելով վեհմութեամբ
զՆիկողայոս որ զինքը իբրև առաջին հպատակը ճանչ-
նայ, և որուն հաւատարմութիւն ալ երդուընցաւ: Այն
ատեն Նիկողայոս ծերակուտի Ատեանը գնաց և ինք-
զինքը կայսր հռչակեց:

Գաւակիցները նախ մտածեցին խռովութիւն մը
հանելով առժամանակեայ վարչութիւն մը հաստատել
յանուն Աղբքսանդրի Բ.ի որ Նիկողայոսի որդին էր:
Իսկ երբ լսեցին Նիկողայոսի կայսր հռչակուիլը, ուղե-
ցին չլիթութիւն ձգել հրատարակելով զօրաց որ սուս
է Կոստանդինի հրաժարիլը: Նոյն իրիկունը տեսնելով
Դրուպէքոյ դործոյն ձախորդ ելբը, ծածուկ գնաց
թագաւորին հաւատարմութիւն երդուընցաւ: Երկրորդ
օրը դաւակիցները « Կեցցէ Կոստանդին » գոչելով տա-
րածուեցան քաղքին մէջ սպաննելով իրենց ընդդիմա-
կացները: Նիկողայոս չէր ուղեր արեամբ սկսիլ թագա-
ւորութիւնը, անձամբ հետի սկսաւ պտըտիլ բոլոր
զինուորանոցները զանոնք հանդարտեցնելու համար:

1825
26 Դեկտ.

բայց ճար չեղաւ: Բեդրպուրկի քաղաքապետը Մե-
լրատովիչ վաղեց համզել զդաւաճանները, բայց հա-
զիւ կ'ուզէր խօսիլ գնդակի հարուած մը զինքը գետին
փռեց: Այն ատեն Նիկողայոս որսորդ զինուորաց գնդի
մը գլուխ կենալով հրամայեց կրակ թափել ապստամ-
բեւոյ վրայ, որոնք ալ չկրցան դէմ դնել 500 հոգի գերի
բռնուեցան. ամենայն ինչ յերևան ելաւ. Դրուպէքոյ
իշխանը և Ռիլէէֆ բռնուեցան, ինչպէս նաև ուրիշ գլու-
խաւորներ և դաւակիցներ: Յանցաւորները, որոնք 131
հոգի էին, մասնաւոր Ատեանի մը յանձնուեցան: Դատաս-
տանը 6 ամիս տևեց. 31 հոգի մահուան դատապարտուե-
ցան, յորս էին նաև Փեսգէլ, Ռիլէէֆ, Սերգիոս Մու-
րավիէֆ - Ախոսդուլ, Գեսդույէֆ - Ռիուսին, Քախովս-
քի: որոնք արուժեամբ յանձն առին մահը: Մնացածներն
ալ զրկուեցան մշտնջենաւոր արտոր 'ի Սիպերիա և կամ
ուրիշ հեռու որ ամուսնութիւններ: Մահուան դատապար-
տելոց մէջ էին նաև Դրուպէքոյ և Վրլբոնսքի իշխան-
ները և ուրիշ մեծամեծներ, որոնց կենացը յետոյ 'նե-
րեց Նիկողայոս և Սիպերիա զրկուեցան: Աքսորելոց
սիկնայքն ալ մասնաւոր աղերասագրով մը հրաման ըն-
դունեցան ընկերելու իրենց ամուսիններուն: Նիկողայո-
սի թագաւորութիւնը արուստը սկզբունք մը ունեցաւ,
սակայն առջի վայրկեանէն ցուցուց թէ իր վեհանձնու-
թիւնը և թէ իր զինուորական արութիւնը:

2. ՕՐԷՆՍԳՐՈՒԹԻՒՆՔ: — Նիկողայոս, որ Աղբքսան-
դրի կը յաջորդէր Ռուսիոյ գահուն վրայ, բարձր հա-
սակ մը ունէր, ծանր և ազդու կերպ մը, հաստատուն
կամք մը, եռանդուն զինուորական ոգի մը և անոր հա-
մար միշտ զինուորական հանդերձիւքի՛երևար ժողովրդ-
դեան առջև: Յետ ստանձելու արութեամբ իրեն գահուն
դաւաճան խռովութիւնը և յետ ցուցունելու որ նոյն
եղբը պիտի ունենար որ և իցէ դաւակեցութեան մը փորձ
ընդդէմ բացարձակ իշխանութեան, իր հոգը ներքին
օրինաց վրայ դարձուց, որոնք յետոյ մաս մը հրատարա-
կուեցան նախ 1830ին, երկրորդ անգամ 1838ին և վեր-
ջապէս հրատարակուեցան դատաստանական օրէնքները

1845 ին: Մեծն Պետրոս առաքաւորի հաստատեր էր զոր յետոյ վերուցեր էր Այնա Իվանովնա. Նիկողայոս մասամբ մը նորէն զանոնք հաստատեց, և իրաւունք տուաւ հարց կարենալ զայն տրամադրել որդւոց համար: Իարձեալ վաճառականութիւնը խրախուսելու համար, վարձք խոստացաւ արդիւնաւորաց Առաք քաղաքի պաւտուանունը տալու, որով ազատ կ'ըլլային 'ի զինուորութեան, մարմնական պատիժներէն, և քաղաքական պաշտօնէից ընտրութեան մէջ իրաւունք կ'ունենային: Առաք քաղաքացի կրնար ըլլալ գարձեալ որ և իցէ աշակերտ որ կամ համալսարանէ մը և կամ ձեմարանէ մը ընծա յական թուղթ մը ունենար: Առանց բռնադատելու գովեց այն իշխանքը որոնք իրենց ստրկաց ազատութիւն կուտային, ՕւլոյՖ-Չէսմէնքի իշխանուհին 5, 518 արուակ ազատեց: Նիկողայոս սրբազան սիւնհոգիին հսկող գրաւ իր Փրոգասով համհարըը, որ 20 տարիի չափ զինուորական կերպով կառավարեց Ռուսաց եկեղեցին:

Նիկողայոս Վոլկայի և Տոնի ջրանցքներուն համար աշխատութիւնքը նորէն սկսաւ և բարւոքեց Տնեբերիներ: Բեդրպուրիէն Մաքսուայի ուղղափիժ երկաթուղին ձգուեցաւ 130 մղոն. բայց նորօրինակ մտածութեամբ մը առանց հանդիպելու կամ շեղելու մօտ դանուած քաղաքաց, և առանց միանալու Եւրոպիոյ հետ, ուսկից ընդհանրապէս մեծապէս կը խորշէր ազատական դադափարաց համար. անոր համար իսկ որ և իցէ ուսուցիչ մանաւանդ օտարազգիք նստ պիտի քննուէին իրենց կարճեաց համար Ռուսաց վարձարանի մէջ. խափանուեցաւ զըկելու որդիքնին Արեւմտեան համալսարանները, 'ի բաց առեալ մէկ քանի պարագայից, յոր մասնաւոր հաւանութիւն կարևոր էր: Որ և իցէ բնակութիւն յօտար աշխարհս գէշ աչքով տեսնուած էր, և անցագիրք միայն հինգ ասրուան համար հրաման կուտային ազնուականաց և երեք տարի ստորնագոյն քաղաքացոց: Վարժարանաց մէջ ուսուերէն լեզուի և մատենագրութեան մըլումն արուեցան որոնք մեծապէս յառաջեցին: Յետ Լեհաստանի ապստամբութեան Վիլնայի հա-

մալսարանը գոցուեցաւ և անոր տեղ բացուեցաւ Ս. Վլատիմիրի համալսարանը Բիէլլի մէջ: Սակայն Նիկողայոսի խնամքը ամենէն աւելի զինուորական դպրոցներու և մարզարաններու վրայ էր, և որոնց արդիւնքը քիչ վերջը պիտի տեսնար 'ի Պարսս, յԱսիա և յԵւրոպա:

3. ՊԱՏԵՐԱՉՄՈՒՆԻՔ ԸՆԴ ՊԱՐՍՍ ԵՒ ԸՆԴ ՏԱՀԿՍ (1):
 — Յետ կիւլիստանի դաշանց Պարսկաստանի և Ռուսիոյ մէջ ստէպ էին տարաձայնութիւնք: Արբաս Միրզա արքայորդին անցեր էր Երասխը և Նիկողայոս փութով ԷրմոլոյՖ զորավարին որ կողմասային գաւառաց հրամանատարն էր, օգնութեան հասուցեր էր զՓասքելիչ, որ Դէհամի քով 10,000 հոգով ցրուեց արքայորդւոյն բանակը որ 20,000 հոգի էր, և Երասխէն անդին մղեց: Փասքելիչ 1827 ին ընդհանուր հրամանատար անուանուելով անցաւ լեբանց կիրճերը, տիրեց յարձակ մամբ Երևանի, մտաւ յաղթանակաւ 'ի Իսվէթ և Դէհրանի վրայ քալեց: Շահը Ֆէթհ Ալի, աճապարեց խօսել հաշտութիւնը 'ի թիւրքմէնչայ, որով Ռուսաստանի կը մնային Երևան և Նախիջևան գաւառները. 20 միլիոն ռուպլի պատերազմի ծախս, և Ռուս հպատակաց վաճառականութեան ազատութիւններ. Երասխը երկու Պետութեանց սահմանագլուխ եղաւ և Փասքելիչ Երևանի կոչուեցաւ:

Մի և նոյն միջոցին Նիկողայոս նոյն յաղթական ձեռով կը վարուէր Բարձրագոյն Իրան հետ, ինքը որ հակառակ էր ամենայն յեղափոխութեանց և աղտտական գաղափարաց, կէս մը Պետութեան շահուն և կէս մ'ալ կրօնակցութեան պատճառաւ, որոնց պաշտպան ալ անուանուեց էր Քայնարձիկ և Պուբրէշի զաշամբք, Յունաստանի ինքնիշխանութեան կողմը կը բռնէր և փոխաբնութիւն մը կը պահանջէր Յունաց եղած կստորածին 'ի կ. Պօլիս, և իր դեսպանին արհամարհուելուն:

(1) Այս պատերազմաց վրայ աւելի ընդարձակօրէն տես յաւրդ գլխոյն մէջ:

1825
10-22 Փետր.

իր պահանջմանց մէջ մերթ կը միանար Եւրոպիոյ հետ
և մերթ կը բաժնուէր երբ զանոնք աւելի մեղմ կը գտնէր:

1826ի Մարտին մէջ վերջնադիր (1) մը ներկայացուցեր էր Բարձրագոյն Դրան, որով կը պահանջէր, Ա. որ Տաճիկը թողուն քաշուին Դանուբեան իշխանութիւն. ներէն ուր մտեր էին 1821 ին ապստամբութեան պատճառաւ: Բ. Սերպիոյ արոււի իր ինքնօրինութիւնը ինչպէս խոստացուեր էր ըստ դաշանց Պուքրէշի, և այն սերպիացի երեսփոխանք որոնք արգելեալ էին 'ի Կ. Պոլսու ազատ թողուին: Գ. դոհուութիւն մը արոււի այս խընդրոց վրայ և լիակատար իշխանութեամբ նուիրակ մը զտուի: Բարձրագոյն Դուռը ուղեց ընդդիմանալ այս պահանջմանց, բայց յետոյ սեղեք տուաւ յորդորեալ յեւրոպական պետութեանց, և Հոկտեմբեր 8 ին ստորագրուեցաւ Սքքերմանի դաշնագրութիւնը, որուն պայմանքն էին, Ա. Պուքրէշի դաշնքը նորէն կը հաստատուի: Բ. Մոլտաւիա և Վալաքիա ինքնօրէն վարչութիւն պիտի ունենային եօթնամեայ իշխանութեամբ հոսիտարով մը, զոր Բարձրագոյն Դուռը չէր կրնար ձգել առանց Ռուսի հաւանութեան: Գ. Ռուսաստանի կը ձգուէին յԱսիա այն երկիրները որոնց վրայ վէճ կար: Դ. Բարձրագոյն Դրան եօթը տարի ժամանակ կը տրուէր կարգաւորելու զՍերպիա ըստ դաշանց Պուքրէշի: Ե. Ռուսի նաւերը ազատաբար Սև ծովէն Միջերկրական կրնային անցնիլ: Կը մնար միայն Յունաստանի ինդիքը որուն համար արգէն Եւրոպիոյ ազատական վարչութիւնք ալ սկսեր էին հոգ տանիլ:

4. ԵՆՐՈՊԻՈՅ ՏԵՐՈՒԹԻՒՆՔ ՅՈՒՆՍՊԱՆ ԽՆԴՐՈՅ ՄԻՋ՝ — ԼՈՆՏՐՈՍԻ ԴՍՏՆՍՊՐՈՒԹԻՒՆ: — Որչափ որ 'ի սկզբան Եւրոպիոյ Տէրութիւնք հակառակորդ երեցեր էին յունական ազատութեան, բայց մաս մը նախնի յունական յիշատակք, քերթողք և գեղարուեստք, մաս մ' ալ Միաստուենիկի զիւցաղնական անկումը և այնչափ արեւնհեղութիւնք, զիրենք շարժեցին կարեկիր աջքով:

(1) Ultimatum.

մը նայելու Յունաստանի վրայ: Ռուսաստանի Ժողովուրդը կրօնից նոյնութեան պատճառաւ շատ տժգոհ էր Տէրութեան անտարբեր կենալուն համար: Անգղիոյ մէջ ալ լորտ Քէննինկ բարձրագոյն իշխանութեան հասնելով, չէր մոռցած իր երիտասարդութեան սիրելի երազները, և լորտ Ուելլինկոնի ձեռքով Բեգրպուրդի մէջ սահմանուեցաւ որ Անգլիա և Ռուսաստան միջնորդ ըլլան Յունաց և Տաճիկի մէջ, և Յունաց ինքնիշխան վարչութիւն մը արոււի հարկատու մնալով օսմանեան Պետութեան, և 'ի Յունաստան բնակող Տաճիկք դուրս ելլան հոնկէ և իրենց գրամական փոխարինութիւն մը ըլլուի, ձգած երկիրներուն համար: Երկու Տէրութեանց հետ միացաւ նաև Գաղղիա. Աւստրիա ալ կը յորդորէր ըլլալու երեք Տէրութեանց միջնորդութիւնը ընդունելու:

Սուլթան Մահմետ վեր 'ի վերանց պատասխաններ տուաւ և միանգամայն իմացուց որ այս միջնորդութիւնքը Դրոփիաւի, Լայպսիի և Վերոնայի որոշողութեանց հակառակ էր. և թէ ինքը իրբև իշխան չէր ուղէր որ օտարները իր երկրին ինդիրներուն մէջ մտնան: Խնդիրը այս կէտին մէջ էր երբ Աթէնքի առման լուրը Եւրոպա հասաւ: Այն ատեն Անգլիա, Գաղղիա և Ռուսաստան դաշնք մը ստորագրեցին 'ի Լոնտրա, որով պիտի ջանային միջնորդութեամբ քաղաքականապէս բացարձակ բաժանումն մը դնել երկու Ժողովրդոց մէջ, միշտ զՅունաստան հարկատու թողլով: Բայց որպէս զի այս դաշնակցութիւնն ին ապարդիւն չմնայ, առանձին ծածուկ կերպով որոշեցին նաև որ եթէ Բարձրագոյն Դուռը մերժէ իրենց առաջարկութիւնը, այն ատեն իրենք ալ օգնեն Յունաց, և իւրաքանչիւր Պետութիւն 12 պատերազմական նաւ զրկէ հսկելու Յունաստանի ափանց վրայ:

5. ՍՈՒԼՔԱՆ ՄԱՆՄՈՒՏԻ ՁԻՋՁՆԻԼԸ. — ՆԱՎԱՐՆԻ ՆԱՒԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐՈՋՄԸ: — Սուլթան Մահմետ մերժեց այս սպառնալիքները ինչպէս նաև Մէհմեմա Սէլ' ընդգէմ յորդորանաց երեք Տէրութեանց հիւպատներուն, և իր որդւոյն նորէն 4,000 հոգի զրկեց, շատ մը ձի և պաշար:

1827
10 Յունիս

Ս,յն ատեն երեք դաշնակից Պետութիւնք, իւրաքանչեւրը 12 պատերազմական նաւ զրկեց Յունաստանի եզերքը: Նախ Անգղիացւոց նաւատորմիդ հասաւ, որուն հրամանատարն էր Սէր Եգուարդ Գոտրինկիժըն ծովակալը, որ շատ յորդորեց զԽարահիմ փաշա զինագաղաքուն ընելու, որ չընդունեցաւ: Քիչ վերջը հասաւ նաև գաղղիացի նաւատորմիդ որուն հրամանատարն էր ալ Ռինեի և ստիպեցին զԽարահիմ զինագաղաքուն ընելու, մինչև որ Կ. Պօլսէն և Աղէքսանդրիայէն նոր հրամաններ ընդունի: Հսկտեմբեր 18 ին հասաւ նաև Ռուսաց նաւատորմիդ որուն կը հրամայէր Հայտըն ծովակալը:

Սակայն Խարահիմ ծովը թողուցած սկսաւ ցամաքի վրայ նեղել զՅոյնս: Երեք ծովակալք չէին գիտեր ինչպէս շարժիլ, որովհետև իրենց պատերազմելու յայտնի հրաման արուած չէր, այլ իրենց խոհեմութեան թողուած էր: Վերջապէս սահմանեցին ծովու կողմանէ պաշարել Տաճկաց նաւահանդիսաները և այնպէս ստիպել զԽարահիմ ետ կենալ թշնամութենէ: Նաւատորմաց ընդհանուր հրամանատարութիւնը հնարոյն

19 Հոկտ.

ծովակալին լորտ Գոտրինկիժընի արուեցաւ, որ ամեն պարտատուութիւն տեսաւ և 20 ին բոլոր նաւերը, որոնց պարագլուխն էր Աօիս, Նավարինի նաւահանգիստը բռնեցին, դէմ յանդիման տաճիկ նաւատորմին, մանաւանդ թէ գաղղիացի Սէրէն, նաւը մեծ յանդիսութեամբ Տաճկաց նաւերուն մէջ պարապ տեղ մը բռնեց:

Իաշնակիցք բնաւ թշնամութեան միտք չունէին, բայց երբ Անգղիացւոց նաւերէն մին հրաման մը կ'ուզէր հաղորդել թաքիւր փաշա ծովակալին, յանկարծ գնդակ մը կը վերաւորէ մահուկին գլխաւորը. դիմացի նաւէն պատասխան կը արուի և հարուածներուն արձագանքը շուտով կը տարածուի ծովուն մէջ: Լորտ Գոտրինկիժըն կ'ուզէ գաղթեցնել կռիւը և նաւակ մը կ'ուղղէ առ տաճիկ հրամանատարը որ կրակը դադրեցնել տայ. բայց հրացանի հարուած մը կը սպաննէ մահուկին գլուխաւորը, և ուրիշ թնդանութի հարուած մ' ալ կը պար-

պուի Սերէնի վրայ: Գաղղիացիք այս հարուածին կրակով պատասխան կուտան և քիչ վայրկեան մէջ ահաւոր կռիւ մը ամեն կողմ կը տարածուի: Թանձր ծուխ մը նաւերը կը ծածկէ, որուն մէջէն շարունակ փայլահնէրու արօտ լոյսը կը տեսնուի և ուռմբերուն ձայնը նաւերուն շարժման ձայնը կարգելու: Սակայն եւրոպացի ծովակալաց հարուածք բնաւ չէին վրիպիր: 110 նաւ ծովուն վրայ կը մրցէին. արդէն ալիքները սկսեր էին աւրեամբ ներկուիլ և նաւերուն այրելու և ճայթմանց ձայները որոշ կը լսուէին: Երեկոյեան ժամը 5 ին Տաճկաց նաւատորմին առաջին գիծը ջախջախուեր էր. ժամը 7 ին ծովուն երեսը միայն 20 հաս պզտի նաւեր քեալ մնացեր էին: Այսպէս հրացանի հարուած մը Տաճկաց կողմանէ կորսնցուց 6,000 հոգի և 62 նաւ ընդ մեծ և ընդ փոքր: Իսկ գաշնակիցաց կողմանէ միայն երեք նաւ քիչ մը վնասուեցան, 140 հոգի մեռած էին, 300 ալ վիրաւոր: Նավարին և Մուսուլն բերդերը գրեթէ հիմնայատակ կործանուեր էին (1):

Նավարինի պատերազմը զՅունաստան վեր բարձրացուց 'ի յուսահատութենէ, և գաշնակից Պետութեանց վրայ զանազան ազդեցութիւն ունեցաւ: Նիկողոյոս կայսրը ուրախութեան թղթերը գրեց առ անգղիացի և գաղղիացի ծովակալները, և Ռինեի Ս. Աղէքսանդր-Նեվլքի նշանը առաւ, Գոտրինկիժընի ալ Ս. Գէորգայ: Իսկ Անգղիա մեծապէս ահաճեցաւ Տաճկաց յաղթաւելուն վրայ, վախնալով որ չըլլայ թէ ասով Ռուսաստան ջորանայ Աև ծովուն վրայ. անոր համար ոչ միայն լորտ Գոտրինկիժըն Սիջերկրականի ծովուն նաւատորմին

(1) Երբ կարուս Ժիր արտորանաց միջոց տ'իւրվիլ նաւապետին դիմաց կը պարծեր Նավարինի պատերազմին համար, տ'իւրվիլ պատասխանեց. « Ազգի մը համար շատ գժբախտ իր մ' էր այսպիսի սովորական գործ մը այնքան վեր բարձրացնել: Եթէ տը Ռինեի այսպիսի գործոց մը համար մեծ մարդ է, բնչ պիտի ըլլար իր արժէքը թէ որ հաւատար զօրութեամբ կուռելով Անգղիացւոց հետ յաղթէր անոնց: Այսպիսի գովեստներ Ռիւբենի, Տիւկէյ-Դրուէնի և տ'իւրվիլի համար նախատիքներ պիտի ըլլային »: Տէլուրտիւրոնք Տէւան Դիւրվիլ նորաստիւրի:

հրամանատարութիւնը կորսնցուց, այլ նաև 1828 ի խորհրդարանի բացուելուն՝ Պաշտօնարանը այն պատերազմը չախրդր դէպք անուամբ կոչեց, և որուն համար մեծապէս ահաճած էր վարչութիւնը:

Սուլթան Մահմուտ բողոքեց իրեն դրօշին գէմ եղած նախասանաց համար. յայտնի փոխարինութիւն մը պահանջեց թէ բարոյական և թէ դրամական, և մզկէթներուն մէջ սրբազան պատերազմ քարոզուեցաւ:

6. ԳԱՂՂԻԱ ԲՆԱԿ ՄԸ ԿԸ ՂՐԿԵ Ի ՅՈՒՆՍՏԱՆ: — Անգղիոյ վախը անհիմն չէր, վասն զի Տաճիկք ցամաքին վրայ թշնամութիւնները փութով սկսան, և Նիկողայոս որ միշտ առթի մը կը սպասէր, հրաման զրկեց Հայտըն ծովապալին Չանագ քաղէսիին մուտքը բռնել. և Պեսարապիոյ մէջ վեց սարուընէ 'ի վեր բանակող 100,000 զօրաց, որոնց հրամանատարն էր Վիդիկէնշայն Ֆելլամարաջախտը, հրաման զրկուեցաւ Փրուսիէ անցնելու:

Անգղիա կը մտածէր աճապարելու յունական ազատութիւնը կատարելու, որպէս զի Ռուսը պատճառ մը չունենայ Տաճկաստան արշաւելու և կը յօժարէր անգղիացի զօրք զրկել 'ի Յունաստան, բայց Ռուսն ալ վախնալով որ Անգղիա արդէն յոնիական ծովուն կողմնէրով զօրացած, Միլերիքահանի վրայ աւելի չզօրանայ, արդիւնեց Անգղիոյ: Այն ատեն Գաղղիոյ յանձնուեցաւ զօրք զրկել 'ի Յունաստան՝ Տաճկաց գունդերը վանելու համար, և Յուլիսի 19 ին Լոնտրայի դաշինքով վճռուեցաւ այս բանս: Գաղղիոյ պատերազմի Պաշտօնեայն Տը Գո և Մովային զօրութեանց Պաշտօնեայն Հիա աը Նեօփիլ, այնքան մեծ աշխուժութիւն ցուցըցին այս պատրաստութեանս մէջ որ ամիս ու կիսէն, Լոնտրայի դաշնաց ստորագրութենէն 19 օր վերջը 20,000 հոգւով բանակ մը պատրաստ էր Յունաստան երթալու: Բանակը երկու մաս կը բաժնուէր, որոնց զօրապետքն էին Սէպապիանի և Ենայտէր: Իսկ ընդհանուր հրամանատարութեան համար շատ վէճեր ծագեցան. որովհետև Տը Գո կ'առաջարկէր զՄէզոն զօրավարը, ոչ այնչափ հաճոյ Կարօլոսի որ կ'ուզէր զՄարմին զոհացնել և կա՛:

1827
Մայիս

Պուրմինի յանձնել: Կարօլոս զիջաւ պաշտօնէն կամաց և ընդհանուր սպարապետութիւնը յանձնուեցաւ Մէզոն զօրավարին:

Սակայն Անգղիա զղջաց Լոնտրայի 19 ին դաշնաց վրայ, և որպէս զի գաղղիացի գունդերը դէպ 'ի Յունաստան չմեկնին, չուտով նուիրակ հասուց Մէհէմէտ Ալին որ իր գունդերը Յունաստանէն հանէ. որ զիջաւ թողլու զՅունաստան Օգոստոսի մէջ, սակայն Գաղղիացիք արդէն նաւերով ճամբայ ելեր էին: Նավարինի գիմաց անգղիացի ծովապալը Օգոստոս 6 ին դաշինքը մէջ բերելով Լանաց գաղղիացի զօրավարին մուտքը արգելուլ. բայց Մէզոն մտիկ չըբաւ և Յուլիսի գաղղիացի գունդերը ցամաք ելան Կորոնի գիմաց: Բայց հարկ եղաւ որ սպասեն անգործ Օգոստոս 6 ին, որպէս զի Խպրահիմ թողու զՅունաստան: Այս միջոցիս բանակին մէջ հիւանդութիւն ինկաւ, Խպրահիմ կը դանդաղէր. Մէզոն ձանձրացած անգործութենէն պատերազմ սպառնացաւ Եփպոսացի զօրավարին, որ վերջապէս Սեպտեմբեր 9 ին սկսաւ զօրքը նաւերը մտցնել: Այս վայրկէսէն Խպրահիմ մտերիմ բարեկամ երևցաւ Գաղղիացւոց, միշտ այց կ'ելէր անոնց բանակին և կը գովէր զանոնք, մինչև զօրահանդէս մ'ալ կատարեց գաղղիացի զօրաց, անվախ հետն անցնելով միայն մէկ թարգմանով մը բոլոր ծովեզերքը ժողվուած Յունաց մէջէն, որոնք անթիւ բազմութեամբ հետաքրքրութեան համար հոն ժողվուած էին: Մինչև այն ատեն անգուլ զօրավարի համբաւ ունէր, որով և ամենքը ապշած կը դիտէին իր աշխուհական և քաղցր բարբը:

Խպրահիմ մեկնեցաւ Հոկտեմբեր 4 ին. բայց ըստ հրամանաց իր հօրը, բերդերուն մէջ 1,200 հոգի թողուց, որոնք չուզեցին բերդերը յանձնել Գաղղիացւոց, միանգամայն հրաման ալ չունէին կուռելու, որով Գաղղիացիք զիւրբաւ տիրեցին Նավարինի, Մեթոնի, Կորոնի և Փուլթասի. միայն յետին բերդիս համար քիչ մը ընդգիմնութիւն կրեցին և Գաղղիացւոցմէ 25 հոգի ինկան ընդ մեռեալ և ընդ վիրաւոր:

Այսպէս քիչ ժամանակուան մէջ Յունաստանն աղա-
տեցաւ և Մէզոն զօրավարը իր զօրքով դարձաւ 'ի Գաղ-
ղիա: Ինքը մարաջախտ անուանուեցաւ և միւս զօրա-
վարները ամենն ալ վարձատրուեցան. և եթէ Գաղղիա
այս արշաւանքով բնաւ ղինուորական փառք մը չստա-
ցաւ, դոնէ յունական աղատութեան համար կոռուկը
պատիւը ունեցաւ (1): Սակայն Յունաստան գեռ անո-
րոշ և անխելան վիճակի մէջ էր:

7. ՌՈՒՌՔ ԿՄՐՇԱԻՆ Ի ՏԱՃԱՅՍՏՆ ԵՒՐՈՊԻՈՑ ԵՒ
ԱՍԻՈՑ. — ԴԵՇՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐԻՍՏՈՒՊՈԼՍՈՑ: — Ինչ-
պէս տեսնէր Վիզիկէնդայնն ուսս սպարապետը Փրուժ
գետը անցեր էր 100,000 հօգուով. Միքայէլ մեծ-գուքնն
ալ տիրէց Իպրայիլն: Ռուսք երազ սկսան առաջ քա-
լէլէն Յունիս ամսոյն մէջ մտան 'ի Պաղարձըք: Այս
լուրը Կ. Պօլսոյ մեծ սարսափ պատճառեց: Մէհէմմէտ
Սէլիմ վէզիրը Եուսթա ղրկուեցաւ, Սուլթան Մահմուտ
ալ պատրաստուեցաւ բանակը երթալու երբ հասա-
լուրը որ Եուսթա անուեր է և Վորոնցով զօրավարը
պաշտեր էր զՎառնա: Քաղաքապետը Եուսթա փաշա
ուզեց անձնատուր ըլլալ, որուն մեծապէս ընդդիմացաւ
Իզզէթ Մէհէմմէտ ծովակալը. այն ատեն Եուսթա միայ-
նակ Ռուսաց բանակը գնաց և մտանեց քաղաքը: Ռուսք
խնայեցին գերիներուն և Իզզէթ Մէհէմմէտն ալ շատ
պատիւներով ազատ թողացին, որ Կ. Պօլսու եկաւ: Վառ-
նայի առումը դողացուց զՎ. Պօլսա: Եուսթա փաշային
ինչքը արքունիք գրաւուեցան. վէզիրը պաշտօնընկէց
եղաւ և տեղը անուանուեցաւ Իզզէթ Մէհէմմէտ: Չմե-
սը վրայ հասնելով Ռուսք նորէն Կանուբէն անդին քա-
լուեցան, անբաւ աւար թողով Տաճիկաց ձեռքը:

Ասիոյ կողմն ալ Փասքելիս ուզեց մինչև Տրապի-
զոն հասնիլ. առաւ Ղարս, Փոթի, Ախցխա, Պայէ-
ղիտ, Տիատին և Թօփրազքայէ (2). սակայն եղանակը

(1) Կ'ըսէ Նէթման որ այս միջոցիս Գաղղիա և Ռուսաստան
մէջերնին ծածուկ միութիւն մը ունէին: Գաղղիա տփգոճ էր
1815 ի գաղանց, և Ռուսաստանն արեւելեան արդի վիճակին վրայ:
(2) Այս պատերազմաց վրայ աւելի ընդարձակօրէն պիտի խօս-
սինք յաջորդ գլուխներուն մէջ:

առաջ դացած ըլլալուն համար ձեռքոցները քա-
լուեցաւ:

Քարնան պատերազմը նորէն սկսաւ: Ռուսք տիրե-
ցին Կէլիպօլուի, և թէպէտ Օսմանցիք Ռուսաց նաւա-
տորմին վրայ յաղթութիւն մը ըրին, սակայն Տիպիւ
զօրավարը խորտակեց Ռէշիա փաշային բանակը, առա-
Սիլիսարէ, մեծ յանդգնութեամբ մը անցաւ Պալգան-
նէրը, անոր համար Զապափանսի կոչուեցաւ և մինչև
Ագրիանուպօլիս հասաւ, որուն կառավարողը՝ Խալիլ
և Իպրահիմ փաշա իրեն յանձնեցին քաղաքը և ինքն
Օգոստոս 19 ին ներս մտաւ իբրև բարեկամ դաշնակից:

Այն ատեն Սուլթան Մահմուտ ղեջաւ հաշտութիւն
խնդրէրու և պայմանները ստորագրուեցան Ագրիա-
նուպօլսոյ մէջ, որով Ռուսք Տաճիկաց կը դարձնէին Ե-
րուսիոյ մէջ տիրած տեղերը. միայն խնամախալութիւն
մը կ'ունենային Մոլտավիոյ, Վալաքիոյ և Սերպիլոյ վրայ,
որոնց իշխանքը Իուսթա պիտի անուանէր, և հարկատու
էին: Ռուսաց նաւերը կրնային անցնիլ ընդ Վոսփոր
և ընդ Չանափագալէսի. և Ասիոյ մէջ Ռուսաց ձեռքը պիտի
մնային Անաթա, Փոթի, Ախցխա, Աղլոր և Ախալքալաք:
Բարձրագոյն Իուսթա 137 միլիոն պիտի վճարէր պատե-
լազմի ծախք և պիտի ընդունէր նաև յունական խըն-
դրոյն նկատմամբ ինչ որ երէք դաշնակից Տէրութիւնք
որոշէր էին 'ի Լոնարա:

8. ՎԵՐՋ ՅՈՒՆԱԿԱՆ ԽՆԴՐՈՑ. — Օթոն Ա: — Այս
յեան որոշողութիւնը եղաւ 1830 Փետրուար 3 ին որով
Յունաստան ինքնիշխան կը մնար ունենալով իրեն սահ-
ման Վօլօ ծոցէն մինչև Արթայի ծոցը: Իուսթա կը մնային
Թեսսաղիա, Եպիրոս, Սամոս, Գիոս և Կրետէ: Յու-
նաստանի իշխան ընտրուեցաւ Սաքս Գոպուրկի Լէո-
փոլա իշխանը, որ 'ի սկզբան հաւանեցաւ, բայց յետոյ
խօսքը ետ առաւ և իր տեղը ընտրուեցաւ Գափոտի-
սղիա: Արշափ որ Գափոտիսղիա մեծ արդիւնք ունե-
ցաւ աւազակութիւնները դադրեցնելով և ուսմունքը
լարդացնելով, սակայն Լէոփոլաի հրաժարելուն պատճառ
շատերը զԳափոտիսղիա համարելով, և ղինքը Ռու-

1829
Սոսո

1829
14 Սոսո

սաստանի պաշտօնեայ մը սեպեղով էրմէ զատուեցան. քաղաքական շփոթուածիւն ընկաւ մէջէրնին, և մինչև պատերազմը եկան: Միառելիս յոյն ծովակալը յունական նաւատորմից ընկղմեց, որպէս զի ուուս Ռիգորա ծովակալին ձեռքը չինկնան, որ մեծ մտերիմ էր Գափոտիս-քրիայի: Քիչ վերջը Կոստանդին և Գէորգ Մաւրոմի-խալիս, մէկը եղբայր միւսը որդի Պետրոս Մաւրոմի-խալիսի, սպաննեցին զԳափոտիսգրիա 'ի Նէասպօլիս. Ս. Սպիրիտիոն եկեղեցւոյն շէմին վրայ: Կոստանդին մէկէն հոն սպաննուեցաւ և Գէորգ քիչ վերջը կախուեցաւ: Յունաց մաս մը ուրախացաւ իբր բունուածէնէ ազատած, սակայն մեծ մաս մ' ալ Գափոտիսգրիայի Օքոստինոս եղբայրը վարչութեան գլուխ կանչեց, որ յանցաւոր հրա-տարակեց Ռուսիոյ Թշնամիքը: Այն ատեն Եւրոպիոյ Պե-տութիւններէն Լոնտրա գումարուած ժողովը, որոշեց Յունաստանի յաջորդական Թագաւորութիւն մը սալ-աւանց հարցնելու Յոյն ժողովրդոց, և Թագը ընծայե-ցին Պավիէրայի Թագաւորին երկրորդ որդւոյն Օթոնի. որ հասաւ 'ի Յունաստան նաւատորմաւ, գրամով և եւրոպական Պետութեանց խորհուրդներով: Այսպէս Արեւելքի մէջ նոր քրիստոնեայ իշխանութիւն մը կը յառնէր, սակայն իշխանութիւն մը՝ որուն Թագաւորու-թեան անուն տալու համար, շատ ջանք կարևոր էր:

1852

Հայք ընդ իշխանութեամբ Պարսից եւ Ռուսաց

1. Հայք: — 2. Գարսայաչու Մեղիքները: — 3. Ռշիշ Հայ իշխաններ: — 4. Հայք ընդ իշխանու-րեամբ Երկից Պետրեանց: — 5. Գարսից և Ռուսաց կռիւները: — 6. Վրաց քաղաւորութեան վերջանալը: — 7. Թշնամութեանց նորոգութիւն. — Կիւրիստու-նի դաշնադրութիւնը: — 8. Հայաստանի վիճակը Պարսից մասին, միևն. 1827: — 9. Պատերազմները — Մատարեան Հայ գորախարը: — 10. Ռուսք Ալեկսանդրի. — Մարտարայատի, Երևանայ և Գալ-րիժու առուը: — 11. Հայք 'ի Պարսկաստան. — Դազարու Յ. Լազարեան քաղաքացիա 'ի Գալ-րիժ: — 12. Գաշնախօսութիւն 'ի Տէն կարիան. — Դաշիկը թիւրքմէկայի: — 13. Հայոց գաղթականու-րիւնը 'ի Ռուսաստան:

1. ՀԱՅՔ: — Յիրաւի որչափ որ յետ անկման Ռու-բինեան պետութեան, յետ Գաւթի, Տէր Աւետիքի և Միխիլարայ քաջագործութեանց, յատուկ ազգային քաղաքական պատմութիւննիս կը լուէ, սակայն Հայա-ստան անուան յիշատակութիւնն անգամ անձկալի և ակորճելի ըլլալով ազգասիրի մը լսելէաց, սիրով կը յօժարինք պատմութեան կարգին մէջ յիշատակելու-այն ամեն գէպքերը, որ Թէպէտ ոչ 'ի մէջ, բայց մեր հոգին վրայ հանգիստեցան, և կամ ինչ որ Հայ ազգը գոր-

ծեց օտար պանդխտութեան մէջ, իր բնիկ և սեպհական հանձարովը:

Եւ արդարև որչափ որ քաղաքական ինքնօրէն իշխանութիւնն դադրեցաւ, սակայն ազգային յառաջադիմութիւնն բնաւ չգադրեցաւ, և նոյն հայկական յաջողակութիւնն և ճարտարամտութիւնը կը տեսնենք 'ի Բեդրպուրիէ մինչև 'ի Կալկաթա. 'ի Լոնարայէ, յԱմբսդերտօմէ մինչև յՍթաէրխան և 'ի Իրավրէսթ: Նա մանաւանդ ազգն ինքնին ըմբռնելով որ առ այժմ իր երջանկութիւնը իւր կարողութիւնքը զարգացնելու մէջն է, այնուհետև զինքը նուիրեց այն նպատակին, հաւատարմութեամբ հպատակելով միշտ իրեն տեսարց, յորոց միշտ ընդունեցաւ նաև փոխարէն մեծ վտառհուութիւն մը: Ամեն արևելեան քաղաքաց մէջ հայութիւնը ամենակարևոր ազգ մը դարձաւ և հաւատարապէս փայլեցաւ թէ քաղաքական և թէ զինուորական պաշտամանց մէջ. և մինչ ուրախութեամբ կը գիտենք որ Բարձրագոյն Իրան Տնտեսական և Քաղաքական գործոց մէջ հայ անուանք կը յաճախեն, անդին պարձենալով կը նկատենք (հիմայ) որ Ռուսաստանի մեծատարած ինքնակալութեան ապահովութիւնը, բարձրագատիւ Հայ զօրավարի մը կը վստահացուի:

2. ԳՐԱՐԱՅԻՆ ՄԷԼԻՔՆԵՐԸ: — Սակայն որչափ որ ալ ընկճեալ, այսու հանդերձ այս դարուս սկիզբը գեռ Հայաստանի մէջ տեղ տեղ ինքնօրէն վարչութիւնը բողբողին չէր վերցուած: Գարապաղ՝ Թէպէտ Պարսից իշխանութեան տակ, ունէր իր առանձին խանութիւնները և հինգ Մէլիքներ կը կառավարէին Չարաբերդ, Կիւլիստան, Վարանդին, Խաչէն և Տուղախ գաւառները, և Նատր Ծահ որ երկու պատերազմով, մինն Էջմիածնի, միւսն Ղարսի քով, տիրեր էր Հայաստանի և Վրաստանի մեծ մասին, տեսնելով Մէլիքներուն ջանքը վաճառականութեան համար, Թողուցեր էր իրենց հաւանք աղատութեան իրաւունքները, նա մանաւանդ մեծապէս իսկ վարձատրեց զԱւան խանը, որ իր սեպհական ծախքով տարի մը Ծահին զօրքը կերակրեր էր:

Այս Մէլիքները որոնք մինչև Նատր Ծահին մահը, քրեթէ աղատ տէր դարձեր էին Գարապաղի, մէջերնին դժտելով, կորնցուցին քիչ քիչ իրենց իրաւունքները: Նոյն միջոցին իշխեցող Մէլիքներն էին Ծահնազար, Յովսէփ, Միրզա, Արամ և Աւան: Ծահնազար Վարանդին Մէլիքը, Չարաբերդի Մէլիք Արամին և Կիւլիստանի Մէլիք Յովսէփին մէջ եղած դաշնակցութենէն վախնալով, Փանա խանին հետ, որ ճիւղանլիք ցեղին գըլխաւոր տիրապետողն էր, բարեկամութիւն ըրաւ, և անոր սուաւ կնուութեան իր գուստը և Ծուռի աւանը: Քիչ վերջը Ծահնազարի և Արամայ ու Յովսէփայ մէջ կախներ ծաղեցան 'ի մեծ փրատ թէ երկրին և թէ իրենց իրաւանց. Արամ և Յովսէփ ընկճուելով Վրաստան քաջուեցան և Փանա խանը տիրեց անոնց երկիրներուն: Սակայն քանի մը տարի վերջը Գանձակայ խանին միջնորդութեամբ նորէն իրենց երկիրները դարձան:

Բայց պարսկային հարստահարութիւնը նորէն կը շարունակէին. Սիմէոն Կաթողիկոսը տեսնելով Մէլիքներուն կրած նեղութիւնքը գիմեց առ Կատարինէ Բ. Ռուսաց կայսրուհին, յիշեցնելով իրեն Մեծն Պետրոսէն սկսեալ Հայոց օգնութեան եղած խոստմունքները, որոնք ապարդիւն մնացեր էին: Կատարինէ յետ տիրելու Ղրիմու, Վաղերխանոս Զուբով զօրավարը զիկեց տիրելու Իարբանդի, Բաբուի և Ծամախի:

Արամ և Յովսէփ Մէլիքները մեռած ըլլալով, իրենց որդիքը Մէլիքում, Աբով և Բախտամ Աւանի որդին՝ Ռուսաց խոստմունքներուն վրայ վտառացած, դնացին Աղուանից Յովհաննէս կաթողիկոսին գիմաց ամենայն հաւատարմութիւն երգուընցան Ռուսաց, և այս իրենց երգման օրինակ մ'ալ զսկեցին ռուս Բօտեմքին հրամանատարին: Ծուռի խանը Իպրահիմ խմանալով որ Հայք կը դաշնակցին Ռուսաց հետ, բռնեց բանտ դրաւ Մէլիք Աբովը, և Հերաիլ Վրաց թագաւորէն պահանջեց և ստացաւ Մէլիքում և Բախտամ Մէլիքներն ալ, որոնք Թիֆլիզ փախեր էին, և զանոնք ալ բանտ դրաւ: Բօտեմքին զանոնք 'ի զուր պահանջեց,

բայց երբ Հերակլ Ռուսաց բանակին հետ հասաւ 'ի Գանձակ, Արով և Մէլլու՛մ Մէլլքները բանտերէն փախան, և Վրաց Վախտանգ զորավարէն օգնութիւն խնդրեցին ընդդէմ Պարսից: Վախտանգ պատրաստուեր էր 4,000 զինուոր տալու, երբ յանկարծ իրեն հրաման եկաւ դառնալ 'ի Ռուսաստան, և այսպէս Մէլլքները նորէն թիֆլիզ փախան Իպրահիմ խանի ձեռքէն, որ յափշտակեց իրենց՝ կալուածները, Թոննաւորեց Աղուանից կաթողիկոսը, և հազարաւոր անձինք սպաննեց: Ետ անձինք ալ Թողուցին հայրենիքնին և իրենց ապաստանարան փնտաւեցին 'ի Գարբանդ, յԹաւերիան, Գլար, Եասխոր, Սըղնան, թիֆլիզ և 'ի Տաճկաստան:

Երբ Մահմետ խանն Իպրահիմ խանին վրայ դառով տիրեց Գարապաղու և այրեց աւերեց զթիֆլիս, յետ իր քաշուէլուն, Պողոս Ա. կայսրն հրամայեց Բաղեմքին զորապետին տիրելու Գարապաղի: Պետութիւնը խոտացաւ Զինչիա Եահազարեանին և ուրիշ Մէլլքներու և Իւղբաշներու՝ իրենց արածութիւնքը պահելու, եթէ սիրով հպատակին իրեն, միանգամայն հրաւիրելով եթէ կամին՝ դաղժեն 'ի Ռուսաստան: Բաղմաթիւն Հայք ձանձրացած Պարսից խաներուն անամեղի հարստահարութիւններէն դաղժեցին Ռուսաստանի այլ և այլ քաղաքներ. և Մէլլքներն ալ անկէ վերջը բոլորովն հպատակեցան Ռուսաստանի:

Ահա այս կերպով մարեցաւ հայկական ինքնիշխանութեան յետին կայծն ալ:

3. ՌԻՐԻՇ ՀԱՅ ԻՇԽԱՆՆԵՐ: — Բայց 'ի Գարապաղու Մէլլքներէն, որոնք առանձին ինքնօրէն վարչութիւնքն կ'ուղէին քաջութեամբ անկախ պահել, դանուեցան նաև առանձնական անձինք որ նոյն նպատակին կ'ուղէին հասնել ուրիշ միջոցներով, և յորս նշանաւոր դանուեցան մանաւանդ Հեղկաստանի Հայերը: Եահ Սփրեանց ագնուական հարուստ Հայ վաճառականը՝ Վրաց Հերակլ և Գեորգ Թաղաւորներէն ժԼ. դարուն վերջերը գնեց ամբողջ Լոսի նահանգը, որպէս զի կարենայ աղաղային վարչութիւն հաստատել. բայց թէ իր ջանքը

և թէ Իմին Յովնէփեանի մեծ զոհողութիւնքը, արդիւնք մը չունեցան (1) և Հայաստան իմացաւ անկէ վերջը որ իր աղբութիւնը ուրիշ բանի վրայ կը կայանար, և իր Լեզուին զարգացումը և հայրենական գիտութիւնք ընդերկար կաղմոզք պիտի ըլլային Հայութեան: Որով անկէ վերջը առ այն դարձան ամեն աղբասիրաց խնամքները և ամեն կողմ դպրոցներ և ճեմարաններ երևցան:

4. ՀԱՅԳ ԸՆԴ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵՄԹ ԵՐԻՑ ՊԵՏՈՒԹԵԱՑ: — Հայք յետ բաժնուէլու երեք Պետութեանց ներքեւ, Տաճկաստանի, Պարսկաստանի և Ռուսաստանի, իւրաքանչիւր մասն ունեցաւ իր փառքը և վէրքը: Իր վէրքերը եղան գլխաւորապէս կաթողիկոսական և պաթարազական կախիւնքը և ինդիքները, որոնք թէ բարոյական և թէ դրամական մեծամեծ փնտնելու պատճառ եղան, մանաւանդ 'ի Կ. Պօլիս, իւրաքանչիւր կողմ յաղթանակելու համար՝ կարևոր համարեցաւ անբաւ դրամ ծախք ընել Գուռը, զորս աղբային յաւաջաղիմութեան համար իրնային գործածել: Ի Պարսկաստան ընդհակառակն կանխքն էին որ ամեն հարջուտահարութիւն կը գործէին դաւառաց մէջ, և անոնց դիմաց առնելու և ընտանեաց պատիւը պահելու համար ստիպուած էին Հայ մեծամեծք, ինչպէս նաև Ելմիածնի աթոռն, ստեպ ձոխ և հարուստ ընծաներ զրկելու քաղաքաց խաներուն: Ամենէն ձախողն այն էր որ այս խաները պատերազմով կամ երբեմն շահին կամօք գրուէլով, վերցուէլով, անսպառ դանձ կարևոր էր նոր եկողին անյար ընչարօղութեան դրամ հասցնելու համար: Ուր որ երթար խան մը կամ զորապետ մը՝ այն տեղը պիտի կերակրուէր ինքը և իր ամբողջ գունդերը, և թոչակ ալ պիտի արուէր զբայց և հարուստ ընծայ գլխաւորին: Այսպիսի հարստահարութիւնք կարգաւորվէնք զարմանար ինչպէս հազարաւոր Հայք երբ հրաման

(1) Պատկանեան ձերունին կը յիշուրիշ հնդկաստանցի հայկաջուն մ'ալ Պիրէնց անուամբ. որ յետ շրջելու բոլոր Եւրոպէ և գալով Հայաստան յետ ջանալու զարթուցանել աղբային ողին, ինքն ալ նոյն բաղքը ունեցաւ ինչ որ Մէլլքները:

մը գտան գաղթելու, առանց հոգալու իրենց ընդարձակ կալուածքը, թողլով Պարսից հողը ուսկից զրուէր էին, կը դիմէին դէպ 'ի Ռուսաստանի մասը և կամ դեռ աւելի հեռուոր երկիրներ, մինչև 'ի Հնդկիս, հոն քրիստոնէայ իշխանութեան ներքև անձնական և ընչից ապահովութիւն վայելելու, և որ մեծն է ընտանեաց պատիւը պահելու:

Օսմանեան մասին մէջ ալ կը կրէին Հայք զանազան հարստահարութիւնք, և անոնց գլխաւոր հեղինակ երբեմն անկարող կուսակալք էին, և կամ մանաւանդ Քիւրտերն, անսանձ ժողովուրդ մը, որ բնաւ չուզէր մտնալ Բարձրագոյն Դրան օրինաւոր լծոյն ներքև, և անհնար եղաւ զանոնք 'ի սպառ սանձակոծել: Սակայն բաց այս ատուր էջերէն ունինք ուրախարար և պարծենալու մասեր ալ, թէ 'ի Տաճկաստան, թէ 'ի Պարսկաստան և թէ 'ի Ռուսաստան:

Բազմաթիւ Հայք Բարձրագոյն Դրան մեծամեծ պաշտամանց մէջ մուտ գտած էին. շատոնց փողերանոցը Տիւրքեան ազգատոհմին ձեռքն էր, որ մեծամեծ պատիւներ գտեր էր, Արքունի խորհրդեան մէջ մեծ անուն ստացեր էր Պէղճեան Յարութիւնը (Գաղէղ Արթին), որուն անունը դեռ այսօր պատուով կը լսուի թէ մեր ազգին և թէ Տաճկաց բերան . քիչ վերջը Պարութաճի պաշի Սիմէոն ամիրայն և ուրիշ ազգայինք ալ կը հռչակուէին: Պարսից մասին մէջ ալ Քերիմ շահի ատեն ազգայինք հանդիստ և ազատ կեանք մը ունեցան, և կրցան իրենց վաճառականութեան զբաղիլ . հոն նաև Գաւիթ խան Սալինեանց հայկազն զօրավարը մեծ անուն կը ստանար ամեն կողմանէ: Ի Ռուսաստան արդեամբ մեծ համբաւ ստացեր էր Լազարեան ընտանիքը թէ զինուորական քաջագործութեամբ և թէ քաջաբախտ տեսչութեամբ, բայց ամենէն աւելի ազգատիրութեամբ ճեմարաններ և եկեղեցիներ շինելով 'ի Մոսքուա և ուրիշ տեղեր (1):

(1) Լազարեան ազգատոհմին վրայ ծանօթութիւն փոխադրոյք կը դնեն բաց 'ի զանազան մատենից, Մըսերայ Լազարեանց պատմութեան մէջ սպ. յամին 1836, ինչպէս և Տ. Յակոբայ Սուրենեանց՝ Հարեւրամեակի մէջ, սպ. յամին 1879:

Վէհազն Յովհաննէս Լազարեանցի գործակցութեամբ, Յովսէփ Արղւութեանց արքեպիսկոպոսը կատարին թագուհիէն հող ստացեր էր Քերսոն նահանգին մէջ և հոն քաղաք մը շինելով և նուիրելով Ս. Լուսաւորչի պաշտպանութեան, կոչւր էր զայն Գրիգորուպօլիս: Այս շինութեան համար Պետութիւնը դանձէն անբաւ գրամ տուեր էր և մեծ խնամք ցուցուցեր էր Հայոց վրայ: Քիչ վերջը Պօղոս կայսրը Սժտէրխանի մէջ եկեղեցական վարչութիւն մը հաստատեց, որուն ներքև պիտի ըլլային Բեդրպուրիի, Մոսքուայի, Աժտէրխանի, Գլաւրի, Մոզդոքի, Ղրիմու, Գրիգորուպօլսոյ, Նոր Նախիջևանի, Ռուսաց Լէհաստանի, Գարբանդի և Մասիարի եկեղեցիները:

Հայոց բազմաթիւ գաղթականութեանց մէկն ալ էր 'ի Ղրիմ: Յետ 1771 ին պատերազմաց, երբ Ղրիմ մէջ մը անուկելով յետոյ նորէն Տաճկաց դարձուեցաւ, բնակչաց մեծ մասը գաղթելով 'ի Ռուսաստան Տոն գետի վրայ, Ռոստով ամրոցին մօտ շինեցին Նոր Նախիջևանը: Այս գաղթականութեանց պատճառաւ մեծապէս նուազեցաւ Ղրիմու Հայոց թիւը, բայց երբ նորէն թերաւ կղզին Ռուսաց Կայսրութեան ներքև մտաւ, այն ատեն Փոքր Ասիոյ քաղաքներէն, Տրապիզոնէ, Սամսոնէ, յԱմասիայէ և 'ի Մարտուանէ, ինչպէս նաև յԵրզնքումէ և 'ի Կիւմուշլանէէ շատ մը վաճառական Հայեր նորէն անցան 'ի Ղրիմ, և հոն նորէն բազմաթիւ գաղթականութիւն մը կազմեցին, զոր յետոյ այնքան պայծառացուց Ռուսաց Պետութեան առջև լուսահոգի Հ. Մինաս Վ. Բժշկեան իր առաջնորդութեան ժամանակ 'ի Ղարասու Պաղար, և զինքը այցելութեամբք և շքանշաններով պատուեցին Աղբթսանգը և Նիկողայոս կայսերք:

Տ. ՊԱՐՍԻՑ ԵՒ ՌՈՒՍՏԱՑ ԿՈՒՌՆԵՐԸ: — Թողլով գաղթականութեանց պատմութիւնը, որ բողբոլին առանձին Պատմութեան մաս մը կրնայ կազմել, դառնանք մենք ընդհանուր Պատմութեան՝ զոր մեզ նպատակ առած ենք և տեսնանք այն պատերազմները, որոնց տեսլարան եղաւ մեր հայրենիքը:

Երբ Զանգիի ցեղին տկարանալով, խաճար ցեղին իւր
խաններէն Մահմեւտ Աղա Խանն բռնացաւ Պարսկա-
ստանի, Հերակլ Վրաց թագաւորը չուղեց ընդունիլ ա-
նոր շահութիւնը: Մահմեւտ որ արդէն աւթի մը կը
սպասէր իր իշխանութիւնը ընդարձակելու, Վրաց վրայ
խողաց: Կատարինէ Ռուսաց կայսրուհին Գուրովիչ
կոմսին յանձնէր էր արշաւանաց դէմն առնուլ, սակայն
Պարսիկը 1795 Սեպտեմբեր 13ին մտան 'ի Թիֆլիզ, աւ-
րեցին, կործանեցին ամեն կողմ, և փձացուցին յետին
վրացի թագաւորաց ջանքերը, քաղաքին շատ մասանց
կրակ տուին, որ էրէք օր էրէք դիշեր այրեցաւ. յետոյ
բազմութիւ գերիներով, որոնց մեծ մասը տղայք էին և
աղջկունք դարձան 'ի Պարսկաստան: Այս գերեւոյ մէջ
յետոյ անուանի գտնուեցան Պարսից պաշտամանց մէջ
Մանուշար խան Կնակողոփեանց, Միրզա Գորգին և
Խոսրով խան Տէր-Սամուէլեան Ղայթմաղեանց (1):

Կատարինէ՝ Պարսից քաջուէլէն վերջը փութով
գունդեր հասուց 'ի Վրաստան և Վաղերիանոս Զուպով
զօրավարին յանձնուեցաւ գիմել Պարսից վրայ: Զու-
պով կոմսը Գղարէն դէպ 'ի հարաւ չուեց, բռնեց ա-
մենայն երկիրը՝ մինչև 'ի Բագու: Տաղքստանի, Գարբան-
դի, Գուպայի, Բագուի, Եքերոյ: Երրուանի և Գա-
րապաղի խաները մեծ ուրախութեամբ զինքը ընդու-
նեցան:

Այսպիսի շքեղ արշաւանք մը երկար ժամանակ իր
համարու ունեցաւ, և Զուպով կոմսը խուլ աշակ տուամբ
դեռ այն կողմի ժողովրդոց մէջ կը յիշուի հաւասար մե-
ծին Պեարոսի: Սակայն որչափ որ ալ մեծ էր արձագան-
քը, բիւ ազդեցն ունեցաւ: Կատարինէի մահուանէն
ետքը Ռուսք նորէն լերանցմէ անդին կը գտնուէին:

Ե. ՎՐԱՅ ԹԱՂԱՅՈՒՐՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐՁՍԵՆՍԻԸ (2): — Քիչ
վերջը Ռուսք ստացան նաև առանց պատերազմի ամբողջ
Վրաստանն ալ. որովհետև յամին 1783 Հերակլ Բ.

(1) Պատմութիւն Պարսից յօրագրէ Մեսրոպայ Գ. Թաղի-
թեանց. Վ: Ս: Սարկաւազի Էջմիածնի:

(2) Պրոսէ. Պոմ. Վրաց:

1796

Վրաց թագաւորը Կատարինէ Բ.էն ընդդէմ Պարսից
շահէրուն խնդրէր էր պաշտպանութիւն, միանգամայն որ
իւր որդիքը կարգաւ յաջորդաբար թագաւորեն, այս-
ինքն եղբայր յետ եղբոր և ոչ որդի 'ի հօրէ: Հերակլ
մեռաւ 1798ին Մահմեւտ խան Թիֆլիզը աւերելուն
ցաւէն և իրեն յաջորդեց իր որդին Գորգի Ժ.Բ. (որ և
յոմանց Ժ.Գ. կը կոչուի, վասն զի իրմէ առջին Գորգի
Ժ.Ս. էրկու անգամ թագաւորած ըլլալուն համար,
ոմանք իր էրկորդ անգամ դահ նստելուն զինքը Գորգի
Ժ.Բ. կը կոչեն): Արդ Գորգի Ժ.Բ. որդի Հերակլի, իրեն
թագաւորած առաջին տարին, տեսնելով որ Աւարաց
խանը Օմար և Գարապաղու խանը կը սպառնան նորէն
արշաւելու 'ի Վրաստան, իւր հօրը գաշինքը նորոգեց
Ռուսաց կայսեր Պօղոսի հետ և մեռաւ 1800ին: Դեռ
չմեռած՝ իր եղբարքը կ'ուզէին բռնանալ դահուն վրայ,
իրենց հօր Հերակլի կամաց համեմատ, բայց Գորգի Ժ.Բ.
կը խնդրէ կայսրէն թագաւորեցնել իւր Դաւիթ որ-
դին: Սա կուգայ 'ի Թիֆլիզ, բայց զանազան նկատմանց
համար թագապահի անունը միայն կ'առնու և ոչ թա-
գաւորի: Երբ հօրեղբարքը նորէն կը սկսին խլտիլ, մա-
նաւանդ Պարսից դրդուութեամբ, այն ատեն Կուլիաքօֆ
և Լաղարեան զօրավարները զրկուեցան զանոնք հանգաւ-
տեցնելու. հարկ եղաւ պատերազմելու խաներուն հետ
և թշնամեաց կողմանէ 1,500 հօդի ընկան գաշտին վրայ,
որոնց մէջ էր նաև Օմար խանը և ուրիշ գլխաւորներ:
Քիչ վերջը Պօղոս կայսրը և յետոյ Մքեթեանդր, հրա-
տարակեցին որ կարևոր կը տեսնային, յօգուտ և 'ի
խողաղութիւն և 'ի պահպանութիւն Վրաց աշխարհին,
հսկել անոր վրայ, և զանիկայ իրենց ինքնակալութեան
հետ յօդել, որով 'ի Վրաստան ուստ տեղակալ և զորք
զրկեցին, և առաջինը եղաւ Քնորինի, որուն յաջորդեց
Յիցիանով իշխանը: Հրաւիրեցին միանգամայն թագաւո-
րազուրքը 'ի Ռուսաստան, ուր գնացին 1803ին, որոնց
հետ էր նաև Սարիամ գլխայն՝ կին Հերակլի: Սակայն
թագաւորազուրկներէ ոմանք Պարսկաստան փախան և
հոն իրենց ապաւէն դտան: Այսպէս կը վերջանար ահա

1798

1801

Վրաց Թագաւորութիւնը որ անէր էր ընդերկար նաև յետ անկման հայկական Թագաւորութեան:

7. ԹՇՆԱՍՊՈՒԹԵԱՆՅ ՆՈՐՈԳՈՒԻԼԸ. — ԿԻՒԻՍՍԱՏՆԻ ԳԱՇՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ: — Յիցիանով իր աչքը զէպ' ի Կասպից ծովը դարձուց, մանաւանդ որ Հայք արդէն զինքը կը կռ- չէին Կաթողիկոսական աթոռոյն խնդրոց պատճառաւ. վասն զի Էջմիածնի աթոռը երկու բաժնուած ըլլալով, Իաւթի մասին որ յափշտակիչ կը համարուէր, նպաստաւոր էր Երևանու խանն, որ և բանա գրէր էր զԻա- նիէլ օրինաւոր ընտրեալ կաթողիկոսը: Հայք զԻանիէլ ազատելու համար զիմեցին առ կայսրն Ռուսաց որ Յի- ցիանովի յանձնեց Հայոց պաշտպանութիւնը: Յիցիա- նով նախ Գանձակայ վրայ զիմեց որուն խանը չէր ու- ղեր տուրք վճարել, ինչպէս կ'ընէր Հերակլի Թագաւո- րութեան ժամանակ, և պաշարելով զԳանձակ քաղաքը առաւ Ս. Եղիսաբեթի աճին, որով և 'ի յիշատակ կայս- րուհւոյն՝ զայն անուանեց Եղիսաբեթուպոլիս: Անկէ քաղէց Երևանայ վրայ, ուր հասաւ նաև Ֆէթիճ Ալի Պարսից շահը մեծ բանակով, զոր հրաւիրէր էր Երևա- նու Մէհմէմէտ խանը: Յիցիանով յետ 'ի զուր արու- թեամբ կուուելու, բանակին պաշարը պահելով, Թո- ղուց զԵրևան և ետ քաշուեցաւ: Ֆէթիճ Ալի Ռուսաց քաշուելէն վերջը Էջմիածին մտաւ, հաստատեց նորէն զԻաւիթ, և զԻանիէլ յանձնեց Մարաղայ Մէհմէմէտ խանին որ պահէ: Սակայն Եթէ այս կողմանէ պատերազմը դադրեցաւ, Կասպից ծովուն եզերքը և ուրիշ կողմեր դեռ կը շարունակուէին: Արևմտեան իշխանը Քէ- չիչ-Պէյ յաջորդ Լէվանի, չէր ուզէր Բարձրագոյն Իրան հնազանդիլ, և ապաւեն տուէր էր Տրապիզոնի փաշային որ Իրան ձեռքէն իր քով փախէր էր: Յիցիանով օգնեց Քէչիչի որ կարենայ գէժ կենալ Իրան: Լիսանիէլի՛ն Երևանայի պահանջին զօրավարն ալ, անրեց Գարապա- ղի յանդգնութեամբ:

Յիցիանով Բագուի վրայ դացեր էր, խանը վախելով որ ժողովուրդը զինքը չթողու, նենդութեամբ զուս- զօրավարը հրաւիրեց որ գայ բանակները առնէ: Յի-

1801
1 Յունիս

ցիանով մասնութիւն մը չկասկածելով, ճամբան երթա- լու ժամանակ դնդակով մը հարուածեալ կ'ինկնայ (1). սակայն Պուլիաքոֆ զօրավարը 'ի վիճե՛մնդրութիւն այս բանիս առաւ զԻարբանդ Եէիս-Ալիի ձեռքէն, որ դա-ւակցութեան մասնակից էր:

Պարսկաստան ուզէց օգնութեան հասնիլ ընկճեալ ցեղերուն և Աբաս-Միրզա 20,000 հոգով անցաւ Ե- րասխը. նոյնպէս տաճկի բանակ մ'ալ կուգար միանալու- բայց Կուտովիչ կանխեց ջանջախեց զՏաճիկս Թիգրիզի քով որոց կը հրամայէր Եւսուոֆ փաշա, և Պարսիկք սարսափած էա դարձան: Այսու հանդերձ դուպարած- նէրը չգաղթեցան մինչև 1814, յորում՝ Անգլիա Ռու- սաստանի հետ միացած ըլլալով ընդդէմ՝ Նաբոլէոնի, յորդորեց իր դաշնակից Պարսկաստանն հաշտութեան, երկու Տէրութիւնք ալ Կիւլիստան քաղաքին մէջ գա- շիք մը դրին, որով շահը Ռուսաց կայսեր կուտար շնորհուն, և կը հրաժարէր ամեն իրաւունքէ Ապա- ղայի, Տաղստանի և Վրաստանի վրայ:

8. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ ՊԱՐՍԻՅ ՄԱՍԻՆ ՄԻՆՉԵՒ 1827: — Որչափ որ Ֆէթիճ-Ալի Պարսկաստանի մէջ քաղցը վարչութիւն մը չունէր, սակայն Հայաստանի վիճակը իր սիրելի երկրորդ որդւոյն Աբաս-Միրզայի յանձնուած ըլլալով, արքայորդին 'ի բնէ գթափրա՛ ա- մենայն խնամք ցցուց տառապեալ ժողովրդոց վրայ, և Թէ- պէտ իւրաքանչիւր խան առաւելեզք իր ժողվէր իր տուր- քը, բայց Աբաս-Միրզա գեթալով ժողովրդեան, մանա-ւանդ Էջմիածնի աղքատ վիճակին վրայ, տարին հարիւր Թուաման ուսճիկ կը շնորհէր Աթոռոյն (2): Նոյն շնորհքը կ'ընէր նաև ուրիշ վանքերու: Նախավայի վանից՝ բաց 'ի դրամէ, շատ մը սղինձէ սակեղօծ ամաններ կ'ընծայէին պարսիկ ուխտաւորներ, յորս ամենազովելին էր « Ա- բաս-Միրզա շէհապայինը, և նորա որդւոց Չհանգիր և Խոսրով Միրզայից (3) »:

(1) Ճանապարհորդութիւն 'ի Լեհաստան Հ. Միկաս Վ: Բժըւ- կեան:
(2) Մըսեր Մագիստրոս (Սքէ Տեառն 1809-1827):
(3) Ճանապարհորդութիւն 'ի Հայաստան. Կուուել օրագիր. 476:

Աբաս-Միրզա որդի ունենալու համար ուխտի է-
կած էր Նախավկային վանքը, և յետ երկու որդի ու-
նենալու, այնքան սիրելի եղած էին իրեն այն կողմերը,
որ ստեպ Մաուսիան դեղին կողմերը որսորդութեան
կուգար և շատ անգամ տեղացիքը կ'ազատէր հարստա-
հարութիւններէ:

9. ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՆՔ. — ՄԱՏԱԹԵՆՆ ՀԱՅ ԶՕՐԱՎԱՐԸ :
— Բայց կիւլիստանի դաշնադրութենէն 'ի վեր երկու
Պետութիւնք ստեպ խնդիրներ ունէին սահմանաց հա-
մար: Եւհար ոչ միայն կը շարունակէր Գարապաղի և
Գանձակայ խաներէն տուրքը ընդունել, այլ նաև Երրուա-
նայ, Եամախի, մանաւանդ շրջակայ ուսու դաւառաց
վրայ պարսիկ զինուորներ կը զնդէր, որոնք աւարառու-
թեամբ երկիրը կը վրդովէին: Ասոնց հետ միացան տե-
ղացի մահադաններ ալ, որոնք անելութեան ոգևով
ընդդէմ քրիստոնէից՝ Պարսից հետ զինուորեցան: Ե-
ւհար լուրը փութով տարածուեցաւ որ Աբաս-Միրզա
մեծ բանակով կը պատրաստուի Հայաստան մտնել, յո-
րում կը գտնուէին նաև շատ մը անդղիացի սպայներ:

Ռուսք յանկարծակիի դալով, քանի որ դեռ բազ-
մաթիւ բանակ մը չունէին, Երմուզիի Կովկասու կու-
սակալին հրամանով ցրուած գունդերը, ընդ ամենը
4,000 հոգի, ժողվուեցան հայկազն Մատթեան զորա-
վարին քով Գանձակայ սահմանները, որ նախ Եամքորի
մօտ դարնուելով արքայորդւոյն Միրզա Մահմադ որդե-
ւոյն հետ՝ յաղթեց անոր, շատ մը մարդ սպաննելով և
գերելով, և յետոյ անրելով Գանձակայ, միացաւ Փաս-
քելի զորավարին որ պատերազմին հրամանատար զըր-
կուեր էր:

Արդէն արքայորդին Աբաս Միրզա ալ սկսեր էր պա-
տերազմը 24,000 զորքով, բայց ուղղակի թիֆլիզու վրայ
չուելու ժամանակ՝ բռնադատուեցաւ պաշարել Եուզի
ամրոցը, որուն ընակիցքը դիւցազնական քաջութեամբ
վեց շաբաթ դէմ դրին, նոյն միջոցին արքայորդին տե-
նելով Ռուսաց նուազութիւնը 'ի Գանձակ, հոն դիմեց
զանոնք խորտակելու: Փասքելի բանակը 10,000 զորաց-

մէ կազմեալ էր, զորս Մատթեան զորավարին հետ
Քիւրակ դեախն եզերքը բլրոյ մը կողը հարեր էր: Պար-
սիկք նախ սկսան յարձակուելքը և Ռուսք յետո ըն-
կըրկելու վրայ էին, երբ Փասքելի կարիճ հեծելազո-
րուն գլուխ կեցած ահաւոր հրաձգութեամբ թշնամոյն
աջ թևին վրայ ինկաւ, և յետ խորտակելու զայն՝ ուրիշ
պահետ գնդով մ'ալ փախստեայքը հալածեց Երասխէն
անդին, որոնք իրենց պարտութեան ոխը Հայոցմէ առին,
այրելով և կողոպտելով անոնց գիւղերը: Պարսից կողմա-
նէ անթիւ եղան դիակուելք, վերաւորք և գերեալք.
Ռուսաց կողմանէ երեք հարիւր կը համարուին: Ռուսք
անկէ վերջը առին նաև զՆախիջևն և Աբասապատ բեր-
դը, և յետ նորէն յաղթելու Պարսից բանակին ճիվան-
պուլախի մօտ, ձմերոցները քաշուեցան:

10. ՌՈՒՍՔ՝ ՅԵԶՄԻՍՍԻՆ, 'ի ՍՄԲՏԱՐԱՊԱՍ, ՅԵ-
ՐԵԽԱՆ ԵՒ 'ի ԴԱՎՐԵՃ: — Գարնան գրունքը բացուե-
լուն պէս Ռուսաց յառաջապահ գունդը Փէնկէնորֆ
զորավարին առաջնորդութեամբ իջաւ Այրարատայ
դաշտը, և մօտեցաւ Էջմիածնի, ուր ընդունուեցաւ եկե-
ղեցական ամենայն շքով և սիրով, և անկէ շարունա-
կելով պաշարեց Երևանայ ամրոցը: Արքայորդին զոյս
լսելով 12,000 հոգևով եկաւ բանակեցաւ Օշականայ
դաշտը: Ուսկից հեռակայ գունդ մը զրկեց որ չորս օր
ուրակոծեց Էջմիածնի արտաքին պարիսպը՝ արևելից
կողմէն. այլ լսելով որ կրասովքի ուսու զորավարը
3,000 հոգևով օգնութեան կուգայ պաշարելոց, թողուց
Ղջմիածին, և քանի մը գունդեր դարանի նստան Ռու-
սաց, որոնք երկու խումբ բաժնուած կու գային յԷջ-
միածին. առաջին գունդն անխափան մտաւ յԷջմիածին,
սակայն վերջինը յետ նախ յաղթելու Պարսից, երբ
անկասկած կը յառաջէր և գունդերէն ոմանք առուակի
մը վրայ դիմեր էին, Պարսիկք ինկան վրանին և մեծ
արիւնհեղութիւն գործեցին:

Փասքելի զորավարն որ բանակած էր Երասխի մօտ
և կ'ուզէր Էջմիածնէն անցնելով պաշարել Սարտարա-
պատ նորաշէն բերդը, պաշար չունենալով կողը ժող-

1827
17 Օշոստ

վուած Հայոցմէ խնդրեց, որոնք տունն 1,000 քուռ ցորենն, և այս ամեն իրաց մէջ մեծ նպաստ մատոյց իրեն Ներսէս եպիսկոպոսը (1), յետոյ կաթողիկոս:

Յեղոյս

Փասքեւիչ փութով պաշարուամբ սկսաւ և յետ երկու օր զնդահակոծելու, մէջի կառավարը Հասան խան տեսնելով մծտալուտ առուամբ, զիշէրանց փախաւ, թողլով քաղցին մէջ շատ մը հրազէնք և պաշար:

(1) « Ժամանակիս յայտնի (1827 ամի) վերաբերին նաև եղևալէն 'ի տերութենէն Ռուսաց Ազգաբարութիւն առ Հայս և Առաջագրութիւն Հայոց նոր սարգիւղ զօրքի համար, որոնց սպարդիր օրինակէն գտանին 'ի մատննադարանի հօր իմոյ (Մըսեր Մագիստրոսի Մըսերեան), և որք որպէս պատմք Տայրն իմ Չանիւք և աշխատութեամբ Ներսէս արքեպիսկոպոսի սկսեալ էին կատարել և Հայ զինուորութիւնքն օրպէս ինքն (Տայրն իմ) սկանտեսն եղեալ էր, կըթէին յանդիման Էջմիածնի 'ի զինաշարժութիւն, ունելով գառանձին զօջաղ 'ի վերայ որոյ նկարեալ էայնք Մասիս, Տապան 'Նոյն, Սուրբ դատառակ եւ այլն: Բայց ոչ ընդերկար տեսեաց այս, զի 'ի յաջորդ ամի, զչին մեկնելոյն անտի արժիսկոպոսի Ներսիսի 'ի Բեսարապիա, զօրքն այն արձակեցան »: Չարմայր Մըսերեան:

Ար յաւելու ապա զրին ծանօթութեանց մէջ ազգաբարութեան և կանանց օրինակ մը, որուն ներքև ստորագրած է թիֆլիզու զինուորական կուսակալը: Ար շարէ ապա բոլոր Տայ զօրապետաց և զօրաց անուանքը, զնդապետ Խանգոր Լազարեան, տեղապահ Դաւիթ Կորջանով, վեց սպայք տասուերկու ենթասպայք և հարիւր ինն զինուորք: Թեպէտ Հայոց առանձին գունդերը որուեցան, սակայն զինուորացմէ և սպայիցմէ շատերը Ռուսաց բանակին մէջ մասն, և զորս մեծ գովութեամբ կը յիշէ Փնդոն իր կողմանէս պարեալաց մէջ: Փասքեւիչ Տաճկաց դէմ պատերազմին միջոց Ռուսեան անուամբ շորս ջոկատէ գունդ մը կազմը էր, որուն մէջ մասն թէ Մահմետականք և թէ Հայք և որոնք շատ անգամ մեծապէս գովուեցան 'ի զօրապետէն: Բիշ փերջը Բեսարապիոյ Հայոց արքեպիսկոպոսական և թեոք պարսպ գանուելով Ռուսաց կայսրը խնդրեց 'ի կաթողիկոսէն հոն ղրկել զՆերսէս արքեպիսկոպոսը. բայց Մըսեր Մագիստրոսը կարեօր կը համարի նաև այս փոխադրութեան պատճառին համար երկու նորազանդ քաղցաց 'ի Հայս խօսքին դիմել: Այս երկու քարոզիչք Էլի Սիթի և Հէրի շուայթ կըլան որ « Աշինշ կարացար ուսանելով զխորհրդոց նորին ըստ մասին քաղաքական և ոչ զպատճառէ հեռացուցանելոյ զնա 'ի Տփղիս: Չայս միայն պատմեցին մեզ, թէ անբաւականութիւն ինչ ծագեալ 'ի մէջ նորս և Փասքեւիչ սկիզբն եղև անակնկալ հեռացման և կամ ճշմարիտ ևս անը ստորման նորս 'ի Բեսարապիա . . . »:

Փասքեւիչ Սարաարապատի մէջ զորք թողլով, Երևանը պաշարեց ուր ապաւինեք էր նաև Հասան խան, յետ զանազան օր ումբակոծելու՝ մարդ ղրկեց Հասան խանի անձնատուրը ըլլալու: Հասան ժամանակ ուղեղով շահիլ, հրաման խնդրեց որ նախ երթայ տեսնուի Սքասի Մերդաշի հետ. երբ իրեն ժխտուեցաւ, ամբողջ զիշէրը կրակ թափելով ուղեց սարսափեցնել զՌուսս, բայց 'ի զուր: Ռուսք Հոկտեմբեր 1 ին մեծ յարձակմունքը մը ըրին ամբողջին վայ և առին զայն յետ ահաւոր կրակի մը և սպանութեանց, Հասան խանը միկիթի մը մէջ ապաւինեք էր, հոն թշնամեաց ձեռքը ինկաւ հայ երիտասարդի մը նշանակելով:

Փասքեւիչ Երևանայ բերդին տիրելով, փութով շարժական պարիսպներ շինեց սայլերու վրայ, որպէս զի կարենայ պաշտպանուել, Եթէ յանկարծ Պարսիկք յարձեղէին, և հոն թողլով զկարասուլքը զօրավարը քաղաքապետ, անցաւ Երասխը, Դավիթժու տիրելու՝ որուն բնակիչք առանց պատերազմի դռները բացին:

8 Հոկտ.

13 Հոկտ.

11. ՀԱՅԳ Ի ՊԱՐՍԻՍՍՍՍՍՍՍՍՍ. — ՂԱՋԱՐՈՍ Յ. ԼԱՋԱՐԵՍՍՍ ՔԱՋԱՐՈՍՊԵՍ 'ի ԴԱՎՐԵԺ: — Ի Պարսկաստան գտնուած Հայք, որոնք շատ անգամ անիրաւ նեղութիւններ կը բաշէին պարսիկ մեծամեծաց ձեռքէն, և միանգամայն գարշած Պարսից կրօնքէն և բարքէն, ամեն կողմ մեծ ինամք և սէր ցուցուցեր էին Ռուսաց բանակին և կը փափաքէին քրիստոնեայ և կանոնաւոր վարչութեան մը տակ ապրիլ, անոր համար ալ իրենց ուրախութեան շափ չկար Ռուսաց բանակին երենայուն:

Ի Դավիթժու իսկ ինչպէս յԷջմիածնի հայ ժողովուրդը եկեղեցական սպասուք ընդ առաջ գացեր էր Փասքեւիչի, և մեծ հանդիսով ընդունեք էր: Փասքեւիչ Հայոց այսքան սէրը վարձատրելու և շահելու համար խնդրեց 'ի կայսրէն ղրկելու 'ի բանակն զԼազարոս Լազարեան հայկազն հազարապետը, որդի Յովակիմայ: Երբ Լազարոս իշխանը հասաւ 'ի Դավիթժու Փասքեւիչ զինքը քաղաքապետ դրաւ, 'ի մեծ գոհութիւն ամենայն Հայոց, և հայկազուն իշխանն ալ փոխադարձ ամեն ջանք,

ըրաւ որ Պարսից Հայք Ռուսաստանի իշխանութեան ներքեւ մանան:

12. ԴԱՇՆԱԽՍՈՍՈՒԹԻՒՆ 'Ի ՏԵՂ ԿԱՐԿԱՆ. — ԴԱՇՆՔԹԻՒՐԲՄԷՆՉԱՅՈՒ: — Աբաս Միրզա չկարենալով զորօք Ռուսաց դէմն առնուլ, հաւանեցաւ հաշտութիւն խօսիլ, և երկու սպարապետները առնուեցան մէկմէկուհետ 'ի Տէհ Կարկան, ուր Ռուսք բանակած էին: Որոշուեցաւ որ Երասխը երկու Պետութեանց սահման ըլլայ: Ռուսք Դավրիժէն պիտի ելլային, տարուան մը միջոց ազատութիւն պիտի ունենային՝ Թէ Հայք և Թէ Ատրպատականի Ժողովուրդք՝ ընտանեօք Ռուսաց իշխանութեան տակ գաղթելու, և Պարսից Տէրութիւնը 20 միլիոն ռուպլի պիտի վճարէր պատերազմի ծախք:

Ծէծհ Ալի չուղեց ստորագրել այս պայմանաց, հրատարակեց որ Աբաս Միրզա բնաւ իշխանութիւն չունէր այսպիսի դաշանց ստորագրել, և անոր համար զինքը երեսէ կը ձգէր, և Թագը պիտի անցնէր իր Հասան-Ալի-Միրզա եղբորը. միանգամայն կ'իմացնէր որ իր Արասաքին բործոց պաշտօնեայն Ապախէլ-Հասան խան բանակը կը զրկէր դաշնագրութիւն մը ընելու համար: Փասքէիչ որչափ որ ալ իմացաւ Թէ ասիկայ Պարսից կողմանէ դիւա մ' էր Ժամանակ շահելու, այսու հանդերձ սպասեց նոր պաշտօնէին, և ծանոյց միայն իրեն որ բնաւ ուրիշ նոր դաշինք մը չէր ընդունէր. և Թէ մերժուէր Աբաս Միրզայի ստորագրութիւնը, այն ատեն ազատ էր փութով Թշնամութիւնքը սկսելու:

Ապախէլ Հասան խան Ժամանակ ինդրեց Տէրութեան իմացնելու զայս, նոյն միջոցին իմացաւ Փասքէիչ որ ծածուկ նուիրակներ տարածուէր էին Ատրպատականի մէջ զԺողովուրդը Ռուսաց դէմ գրգռելու և Աբաս Միրզայի բանակը զինադադարման դիժը անցեր էր:

Այն ատեն Փասքէիչ իմացուց որ զինադադարում մը կը վերնար, եւ ինքն ալ սկսաւ Թշնամութիւնքը: Յրտասաւոյց ձմերան միջոց բանակը երեք Թև բաժնած, հասաւ Քափլանքուճի ստորոտները, և ձախ Թևով յառաջելով բռնեց զԱլեքսանդր, և պատրաստուեցաւ Դէհրանի վրայ չուեւելու:

Շահը կը յուսար որ կէս մը եղանակին սաստիւութիւնը և մաս մ' ալ Ժողովրդոց ապստամբութիւնը խոչընդոտն ըլլան Ռուսաց բանակին, սակայն ընդհակառակն եղաւ. Ռուսք արհամարհէր էին եղանակին դէշութիւնը, իսկ խաները և Ժողովուրդները ընդունեցան զՌուսս ամեն կողմ, իբրև իրենց ազատարարներ Պարսից բռնութենէն:

Այսպիսի երազ ընթացք մը սարսափեցուց զՇահը, որ հրաման տուաւ նորէն սկսիլ դաշնախօսութիւնը և Փասքէիչ պահանջէր որ պահուին առաջին դաշինքը: Վերջապէս Թիւրքմէնչայ դիւղը ընտրուեցաւ դաշնախօսութեանց տեղը, ուր հասաւ Փետրուար 6 ին Աբաս Միրզա և չորս օր վերջը ստորագրուեցան հաջակաւոր դաշնքները, որով Երասխ սահման կ'ըլլար երկուց Պետութեանց: Ռուսք կը շահէին Երևան և Նախիջևան գաւառները, ինչպէս նաև զԻջմիածին, բաց ասիէ 20 միլիոն ռուպլի պատերազմի ծախք և Կասպից ծովուն ազատ վաճառականութիւնը: Հրաման տրուեցաւ դարձեալ որ ուղղը կարենան գաղթել. յաղթողն Փասքէիչ իր Պետութենէն կոմս Երևանու մականունը ընդունեցաւ:

Փասքէիչ հաշտութենէն վերջը մեծ զորահանդէս մը տուաւ Արքայորդոցն, և յետոյ մեծ խնջոյք մը տրուեցաւ արևելեան ճոխութեամբ, յորում երկու զորավարք ամենայն սեր և բարեկամութիւն ցուցուցին իրարու:

Սակայն Պարսիկք ամբողջ պատերազմին ծախքը վճարած չըլլալնուն համար, Փասքէիչ զորաց մաս մը Լազարեան գնդապետին հրամանատարութեան տակ Թուրուց յԱտրպատական, որ բռնէն զՌոմի, Խոյ և Մակու, մինչև որ ամբողջ դրամը վճարուի. ինքը քաշուեցաւ 'ի Իֆլիղ, ուսկից քիչ վերջը պիտի տեսնենք դարձեալ զինքը կանչուած Հայաստանի օսմանեան հողին վրայ նորանոր պատերազմաց համար:

13. ՀԱՅՈՑ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ 'Ի ՌՈՒՍՍՍՑ: — Երբ հրաման տրուեցաւ բնակչաց, Ռուսաց հողին վրայ գաղթելու, Երեսէս արքեպիսկոպոսը երկու նուիրակ զբերէր 'ի Պարսկաստան, Ժողովուրդը յորդորելու որ

1822
10-256 հար.

եղան թողուն Պարսից երկիրը, ուր այսչափ տարի խաներուն հարստահարութեանց տակ ճնշեալ էին: Անոր համար դարնան բացուելով, բազմութիւն ընտանիքներ ընդ ամենը գրեթէ 40,000 հոգի դէպ 'ի Ռուսի հողք ճամբայ ելան, որոնց առաջնորդութիւնը և հրամանատարութիւնը Լազարեան գնդապետին յանձնեց Փասքելէ: Լազարեան գնդապետը զատոնք պիտի բնակեցնէր Արցախու, Երեանայ և Նախիջևանու գաւառները. և որովհետեւ շատերը միջոց չունէին փոխադրութեան, Պետութեան կողմանէ 25,000 արծաթ մանէթ փոխ պիտի տար, նա մանաւանդ որ գաղթեալք շատերը պիտի թողուին իրենց ստացուածքը և կալուածքը (1): Ասով մեծ աղքատութիւն և խեղճութիւն տիրեց գաղթականութեանց մէջ: Պարսիկ Տերութիւնը ուզելով արգելք ըլլալ և միանգամայն նեղել գաղթեալքը, երեք պաշտոնեայք ալ անուանեց իրեն քննիչք, որ չըլլայ թէ բռնութեամբ ըլլան այս գաղթականութիւնքը: Այնքան սաստկացան Պարսից խուժանին ծաղրածութիւնքը և նախատինքները որ եթէ Լազարեան դընդապետը ամեն կողմ վերակացունէր հաստատած չըլլար, Հայք չէին կրնար անվրէժ թողուլ: Այս մեծ գաղթականութեանց հետ միացաւ նաև պղտիկ խումբ մը Գաղտինոյ հայերէն և սւրիշ մօտ տեղերէն, մեծ յուսով ապագայ երջանիկ կենաց: Սահայն այսքան բազմութեան դեռնոր պատերազմէ ազատած երկիրները գաղթելը, մեծ սղութիւն պատճառեց: Ռուսաց Տերութիւնը խոհեմութիւն համարեցաւ արգիլելու որ նոր գաղթականութիւնք ճամբայ չելլան: Սահայն Հայք յետ միանգամ աւրուելու Պարսից հետ՝ անհնար էր որ անվտի կարենային ապրիլ, և այն ատեն Լազարեան գնդապետը իր վեհանձն առատաձեւնութեամբ մեծապէս օգնեց կարօտելոց որ կարենան գաղթիլ, և այս իր ամենայն ծառայութեանց համար ընդունեցաւ քիչ վերջը նախ Պատուոյ նշան մը, 1827 ին պատերազմին համար. և յե-

(1) Կ'ըսուի որ պարսիկ Տերութիւնը ծածուկ արգիլեր էր չգնելու:

տոյ Ս. Սննայի ասպետութեան Բ. աստիճանը: Մէկ տարի վերջն ալ Աբաս Միրզայի ձեռքով Պարսից շահէն ընդունեցաւ Ասիւճու և Արեգական նշանը Ա. աստիճան (1):

(1) Գազարոս Յ. Լազարեանը վախճանեցաւ 1871 ին. և իր մահուամբ վերջացաւ Լազարեանց անմահանուն ազգատոհմին աբական ճիւղը: Եւ ըստ կտակի Սեպհն խաչատուր Լազարեանց, եկեղեցիներուն և ձեմարանի հոգաբարձութիւնը անցաւ իր Եղիարեթ քրոջ որդւոյն, որ էր աւագ գործար սպայակոյտի, Սեմոն Գալթեան իշխան Աբիմէլիբեանց, որ անկէ վերջը սկսաւ կրել Աբիմէլէք-Լազարեանց շքեղ մականունը:

դէմ կը համարէր հաշտութեամբ փութով լինցնելը, անոր համար առանց սարակուսելու ընտրեց պատե-
րազմը (1):

Արդէն օսմանեան Պետութիւնը հրամայեր էր որ
էր տաննուէկ փաշայութիւնը յԱսիա, Սըվազ, Թօգաթ,
Մուսուլ, Տիարպէքեր, Տրապիզոն, Էրզրում, Մուշ,
Վան, Պայէղիս, Ղարս և Ախցիսա, նպատաւատոյց
ըլլան պատրաստութեանց, և ընդհանուր անտեսու-
թիւնն յանձնուած էր կարնոյ Ղալիպ փաշայ սէրաս-
ֆերին, որ երբեմն դեսպան 'ի Բարիզ Նաբոլէոնի ժա-
մանակ, իր քաղաքագիտութեան հանձնարոյն և գիտու-
թեան համար ամենուն յարգէլն էր, և ղինուորաց մէջ
մեծ բարեկարգութիւն մտուցեր էր. իսկ ղինուորաց
հրամանատարութեան մասին իրեն օգնական տրուեցաւ
կորիճ ղինուորական մը Քէօսէ-Մէհմէտ փաշա, որ իր
արուժիւնը ցուցուցեր էր արդէն ընդդէմ Գաղղիացուց

(1) Հոս պետք է յիշենք մասնաւոր պարագայ մը անտիպ յի-
շատակարարն մը՝ գրուած ժամանակակից անձէ ցուցունելու հա-
մար եթէ արբունի խորհրդոց մէջ սրշափ ազդեցութիւն ունէր
հայկական սեպուհ մը՝ Պէղճեան Գարուժիւն ամիրայն:

« Երբոր Սուլթան Մահմուտ կուգէր պատերազմ հրատարա-
կել Ռուսաց դէմ, 'ի խորհուրդ կը կանչէ իր զինուոր պաշտօ-
նեաները, և կ'առաջարկէ իրենց իր կամքը: Անոնք շէն հաւանիր
պատճառելով զինուորացէս գանձին աղքատութիւնը: Տես-
նալով Մահմուտ այս դժուարութիւնը տխուր կեցած մտածելու
ատեն, կը կանչէ զՊէղճեանը, որ էր Ռւղղիչ փողերանոցին, և կը
ցուցունէ իրեն տրամութեան պատճառը: Իսկոյն Պէղճեանը կը
երախտուէ զինքը ու հնարք զուցցունէ գանձին հարստանա-
լուն, տակելով նոր դրամ մը հինգ զուռուշնոց (զոր ետքը պէւլէ
կոչեցին) որուն մէջ 2 մասն արծաթ և 3 մասն պղինձ խառնած
էր, « որովհետեւ, կըսէր, զօրքը այս դրամը իր տէրութեան մէջ
եղած պատերազմին պիտի ծախէր, հարկ չկար մարտը արժանթ
ըլլալու»: Հաւանելով Սուլթանը, կը ցուցունէ 3 զուռուշնոց
տպած ստակը աւագանոյն, և կը բանայ պատերազմը 1828ին:
Այս եղանակիզքն անարգութեան տաճկի տէրութեան դրամն-
քը. զոր թէպէտ ուզեց ետքը Տիւրքեան Յակոբ չէլէպին վերցնել,
նոր և մարտը արժանթ և ոսկի դրամ կոխելով, բայց չեղև հնար,
և մինչև ցայսօր չկրցաւ նոյն իսկ տէրութիւնը մէջ տեղէն վերցնել
այս փութով կոչուած դրամը»: Համառօտ Յիշատակարանք Հ.
Աղբաքանդը վերջի Պէղճեանը:

Գ Լ ՈՒ Խ Ժ Գ

Հայաստան ընդ իշխանութեամբ օսմանեան
Պետութեան

- 1. Օսմանեանց բանակը 'ի փոքր Ասիա: — 2. Փաքիսիյի բանակը. — Պատերազմիկն հրատարակու-
րիւնը: — 3. Ղարսի բերդը. — Սառնը: — 4. Ժանու-
արիստ. — Սիսապրապրի առումը: — 5. Ախցիսայի
պաշարումը և առումը: — 6. Պայէղիտի և ուրիշ
տեղեաց նռնաձումը: — 7. Բարձրագոյն Գրան պատ-
րաստորիւնը. — Ախցիսայի կրկին պաշարումը:
— 8. Չապորիիկի պատերազմը. — Օսման փաշա կը
յարդոնի 'ի Հիւնքիւսար-Սո. — Քայիկիի պատե-
րազմը: — 9. Միլի-Տիզի պատերազմը. — Հագգի
փաշայիկն գերի բռնուիրը. — Հասան Ղայիկի առումը:
— 10. Էրզրումի պաշարումը և առումը: — 11.
Պաշտապի մուտքը 'ի Բարսիլոյ. — Ի Բարսիլոյ կրած
պարտորիւնը. — Աւրոյդ բանակիկն լուս 'ի Բարսիլոյ.
— Կիւմիսիսանիկի առումը. — Չու դեպ 'ի Տրապի-
զոն: — 12. Գուսարածք միկն 'ի խաղաղորիւն: —
13. Այրիանուպոլոսոյ հաշտորիւնը. — 14. Տիզգանեց
ազգատումն:

1. ՕՍՄԱՆԵԱՆՑ ԲԱՆԱԿԸ 'Ի ՓՈՔՐ ԱՍԻԱ: — Հաղե-
Պարսից պատերազմունքը լինցեր էին երբ ծագեցան
Բարձրագոյն Գրան և Ռուսիոյ մէջ թշնամութիւնը,
որուն զլնաւոր պատճառներէն մէկն ալ եղած էր Յու-
նաստանի խնդիրը: Սուլթան Մահմուտ իր պատուցն

յԵբելպոս, յետոյ ընդդէմ Ռուսաց, Սերպիացոց և Յունաց :

Այս երկու փաշաները ամեն պատրաստութիւն անսան մերձաւոր պատերազմի մը. սահմանադրութիւններուն բերդերը նորոգուեցան, հալար ձիաւորք յանձնուեցան Շէրիֆ Աղայի՝ Գարափափաններուն գլխաւորին, որպէս զի Կիւմրիի ճամբան բռնէ և այն աեղէն Արփաչայի վրայ գիմէ: Պորճնի և Խանի կիրճերը բռնուեցան. ասդին անդին գունդեր ցրուեցան, Սև ծովուն եղելքը բերդեր շինուեցան. Փոթի և Պաթուճ նոր ամրութիւններ ստացան. Ալալխայի մէջ ձիաւորաց գունդ մը հաստատուեցաւ. 1,000 Լազ պիտի պաշտպանէին զԱխալքալաք. 1,000 հոգի պիտի պաշտպանէին զԱրտաշան, 1,000 հոգի զՊայէզիւս և 1,500 ալ զՎան: Բայց ամենէն աւելի Ղարսի պաշտպանութիւնքը շատցան, որուն պահանջոց թիւը 15,000 ի հասուցին. և Ղարս կեդրոն մը պիտի ըլլար ուրիշ քաղաքաց հազար դահլուցութեան: Կ. Պօլսէն երեք հազարով նոր գունդ մը եկաւ, նոր զորաժողով մը պիտի ըլլար և հրամանատարը կը յուսար Սողանլուի մօտ 40,000 հոգւով բանակ մ'ունենալու: Բաց ասկէ Բարձրագոյն Գրան մեծ օգնութիւն կ'ըլլային Սիդաղները, Լէզիկները, կարիճ Լազերը, Չէչէնները, որոնց կը հրամայէր անուանի Պէյ-Պուլլատ. Տաղըստան, Աւարացիք, Քիւրտերը, Գարափափանները, և ամենէն աւելի Կուրիէլի Սոփիա իշխանուհին որ թշնամացեր էր Ռուսաց հետ, որովհետեւ իր որդին փոքր ըլլալով իշխանութիւնը ինքը կը վարէր, բայց Ռուսաստան պահանջեր էր որ ժողովք մը հաստատէ ինքնակալութեան. ասկէ իշխանուհին մեծապէս դժտեր էր Ռուսաց հետ, և հակամիտեցաւ Տաճիկ կողմը բռնելու: Այս էր Տաճկաստանի Ասիոյ վիճակը պատերազմը չսկսած:

2. ՓԱՏԲԵՒԻՉԻ ԲԱՆԱԿ (1). — ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՀՐԱՍԱՐԱ-

(1) Փոքր Ասիոյ Փասքելիկ պատերազմաց մէջ, բայց 'ի մը քանի մանր տպագիր կամ անտպագիր յիշատակարաններէ, հետեւած ենք շատ տեղ Գոնգոն հռչականուն զրչին այն պատերազմաց Պատմութեան:

ԿՈՒԹԻՒՆՆԸ: — Պարսկաստանի բանակը հաղիւ 'ի Վրաստան կը քաշուէր, երբ Եւրոպիոյ կողմէն Ռուսաց բանակը կ'անցնէր զՓրութ և կը մտնար 'ի Վալաքիւս և 'ի Մոլաւա: Փասքելիկոմսը փութով հրաման կ'ընդունէր մինչդեռ Երևանայ մօտ էր, Փոքր Ասիոյ վրայ դարձնելու իր յաղթական գունդերը, որոնք յերաւի թէպէտ յոգնած առջի պատերազմներէն, բայց վստահ աւաջ նորդին քաջութեան և նախկին յաղթանակաց վրայ, սիրով յանձն առին պատերազմը: Փասքելիկ իր 35,000 բանակով որոշեց Կիւմրիի կողմէն սկսել թշնամութիւնքը, տիրել Ղարսի և Ալալխայի փաշայութեանց, և զՏաճիկս մղել Սողանլուէն անդին. բայց միանգամայն գունդերը կարգի դնելու համար ժամանակի պէտք ունենալով, և վախնալով որ Տաճիկք չկանխեն քան զինքը, ձայն հանել առաւ որ Պարսկաստանի բանակը իր բնակութիւնները քաշուեցաւ, և թէ բնաւ պատերազմ սկսելու հրաման մը չկար. ասով օսմանեան բանակին շարժմունքները յապաղեցան և Փասքելիկ ալ ժամանակ ունեցաւ ամենայն ինչ կազմելու: Եւ արգարե Մայիս 25 ին բոլոր պատերազմի գունդերը կազմէին 'ի Գարազիլիսէ, ոչ հեռի 'ի Կիւմրիէ. և ընդհանուր հրամանատարը արդէն իր բանակը կը դնուէր: Քիչ օր վերջը լրտեսները լուր բերին որ Ղարսի փաշան կասկածելով վտանգը, բոլոր փաշայութեան ժողովուրդը սպը հաներ էր. և պատերազմին սրբազան կերպարանք մը տրուէր էր: Այն առեւ Փասքելիկ խօսեցաւ զօրաց և ծանոյց մերձաւոր պատերազմը. և Յունիսի 14 ին Ռուսաց գունդերը յետ ներկայ գտնուելու ատուած ծային պաշտամանց, անցան Արփաչայը Կիւմրիէն չորս վերոք հեռու, և մտան օսմանեան երկիրը, քաղցին Ղարսի վրայ Թիգնիզի և Մչկուի ճամբով: Ղարսի Էմին փաշան իմացուց սէրասքերին Ռուսաց ընթացքը, ասկայն Քէօսէ Մէհմետ փաշա իր բանակով Սողանլուէն անդին էր և նոր գունդերու և պաշարի կը սպասէր, և մեծ վստահութիւն ունէր Ղարսի բերդերուն վրայ, յուսալով միանգամայն զթշնամին երկու կողմանէ դոցել:

յորգոր գրեց Էմին փաշային արուժեամբ պաշտպանուելու այն անտառի բերդերուն մէջ, մինչև որ ինքը հասնի: Նոյն միջոցին Փասքելիչ հասեր էր 'ի Մշհու, որ 29 վերսդ հեռու է Ղարսէն. և բարձանցմէ գիտելով, կարևոր գտաւ էր Քիււչիւք քէոյի կողմէն յարձակմամբ մը բռնել կարնոյ ճամբան, և կտրել Ղարսի հետ հաղորդակցութիւնը, և զայն դիւրացնելու համար թողուց ըզ-Մշհու և քաղեց Աղատ գեղի վրայ. թշնամեաց քանի մը գունդեր ուղեցին այս շարժման արգելք ըլլալ, սակայն Ռուսաց բազմութեան զիմաց ստիպուեցան Ղարսչայէն անդին քաշուիլ, թողով դաշտին վրայ 100 մեռեալ և նոյնչափ մ' ալ գերի: Ռուսաց կողմանէ ալ 12 անձինք ինկեր էին և 31 ալ վերաւորք: Սակայն Ռուսաց մեծ շահը այն եղաւ որ Ղարսի ճամբան բաց էր գիմացնին:

3. ՂԱՐՍԻ ԲԵՐԴԻՐ: — ԱՌՈՒՄԸ: — Ղարս, Մեծ Հայոց անուանի քաղաքներէն մէկը, իր բերդերովը բոլոր Ասիոյ առաջին ամրոցներէն մին համարուած էր, և որոնց շինութիւնը կ'ընծայուի Մուրատ Գ.ի (1578-1589). Ղարս կրկին պարսպաց մէջ էրէք ամրոց ունէր մին միւսին մէջ. բաց ասիէ պաշտպանութեան պարիսպ մը կը շրջապատէր գլխաւոր արուարձանը որ Օրթա-Փափու կը կոչուէի. Ղարս գէտ 'ի հարաւ կը նայի և իւր թիկանց ետեւէն անմատչելի ապարները զինքը անտառի կ'ընեն Ղարսչայի կողմանէ. և միւս կողմէն բազմութիւն հրանօթք կը սարսափեցնէին զթշնամին: Նատր Ծահ 1735 ին յետ յաղթելու Տաճկաց 100,000 հողով բանակին, 'ի զուր 90,000 զօրքով ջանացեր էր տիրելու այն բերդին, և ստիպուեցաւ ետ քաշուելու: Նոյնը հանդիպեցաւ նաև Ռուսաց 1807 ին:

Յետ երկու օր փոքրիկ գուպարածներու, յորս երկու կողմանէ ալ սահաւածիւն եղան մեռեալք, Ռուսք միշտ յաղթող գանուելով մտան այն գեղերը, ուսկից փախեր էին Հայք, և զանոնք նորէն հոն բնակեցուցին: Հոն տաճիկ լրտեսի մը ձեռքով իմացան որ քաղքին մէջ 11,000 զինուորք կային պաշտպանութեան և կը սպասէին Քէօսէ Մէհմետ փաշային դալստեան:

Այս լրոյն վրայ Փասքելիչ աճապարեց յարձակմունք սկսելու. և Ղարսի պաշտպանողքը ցրուելու համար, Գարատաղի լեռանց կողմը և ձախակողմեան բլուրնէրուն վրայ գունդեր զըկեց. թշնամեաց հեծելազօրը վաղեց այս թշնամութեանց գէմն առնելու, և այսպէս առնոց զբաղած ժամանակ Փասքելիչ աշխատութիւնները յառաջ կը մղէր 'ի կեդրոն, և փութով բարձրացան ամբարտակները, և հրանօթք վրանին զետեղուեցան և Յունիս 23 ին առաւօտը ահաւոր կրակ մը սկսաւ թափել ամրոցին վրայ. Տաճիկք արուժեամբ պատասխանեցին: Եւ ահա կը սկսէր այն ահաւոր պատերազմը և թնդանօթաց որոտմունքը զոր մեր ծերունիք ամեն յիշելու ժամանակ կը դողային:

Հաղիւ թնդանօթից կրակը սկսեր էր երբ ուռս որսորդաց երկու գնդին և տաճիկ երկու գունդ հետեւեաց մէջ հրացանի կռիւ մը սկսաւ գերեզմաննոցին մօտ. և որ քիչ վերջը ահաւոր կռուոյ մը փոխուեցաւ, և Ռուսաց օգնութեան հասաւ Միքայէլիքի զօրավարը: Տաճիկք յետս մղուեցան մինչև գերեզմաննոցը, ուր քարէ կոթողներուն ետեւէն սկսան պաշտպանուել. հասան Ռուսք և հոն ծագեցաւ սոււինով կռիւ մը, յորում մահմետականք ամենայն քաջութեամբ կը կռուէին, ընտրելով զմահ քան թողուլ որ իրենց գերեզմանքը ոտնակոխ ըլլան. սակայն Ռուսք յաղթեցին և տիրեցին երկու թնդանօթի և չորս գրօշի: Փասքելիչ կը տեսնէ հեռուէն այս շահը, և ըմբռնելով այն կէտին կարևորութիւնը, նոր գնդեր կը հասցնէ Ռէու հազարապետին հրամանատարութեան տակ. Տաճիկք կ'արիանան և նորէն կը մղեն զՌուսս և կ'ամրանան արուարձանին մէջ:

Ժամը առաւօտեան 4 էր, երբ Փասքելիչ կը յանձնէ Վալապէսքի իշխանին սր և իցէ կերպով վանել անտի զթշնամին, և այս յարձակման մէջ մեծապէս կ'օգնէ իրեն Պօրոտին կարիճ հազարապետը. Տաճիկք նորէն յետս կը մղուին և գէտ 'ի մեծ կամուրջը կը քաշուին. մի և նոյն միջոցին Փասքելիչ թշնամեաց գնդակնէրուն տակ թնդանօթներու նոր գիծ մը կը կազմէր, որոնց

մով կը տիրէր Տէմիր փաշա տափարակին. Մուրավիէֆ զօրավարը կը զիմէ Գարատաղի վրայ և կը տիրէ անոր վրայի հրանօթից. Սախըն զօրավարը Երևանու զնգով կը տիրէ չորս Թնդանօթի. Ետևուֆ փաշա ամրոցը կ'առնուի, և Տաճիկներէն ստացած Թնդանօթներուն բերանքը քաղքին վրայ կը դարձնեն: Արդէն քաղքին երէք կողմանէ հրդեհին ծուխը կը բարձրանար, և Ռուսք տիրէր էին Օրթա Գափու արուարձանին, ամեն կողմ որմնց անկման ձայներ կը լսուէին, զինուորք, բնակիչք Թողուցած զարուարձանս միջնաբերդին մէջ կ'ապուսինին, ուր կը գիմեն խառն 'ի խուռն. Փասքեիչ այս շիթութիւնը տեսնելով կը հրամայէ պատուարներուն վրայ վերելակել: Դեռ Տաճիկք նոր հարուած մը չսկսած՝ Ռուսք տուներուն տանիքներէն պատուարաց վրայ կը գիմեն, դռները կը ջախջախեն և առաւօտեան ժամը 8ին կը տիրեն բոլոր պարսպաց: Այն առան յոյսը կը կորսնցնէ աաճիկ հրամանատարը, և ըստ պետակ դրօշ մը կանգնելով բերդին վրայ հաստութիւն կը խնդրէ: Փասքեիչ կը պահանջէ որ ինքը պատերազմի գերի դայ և բոլոր դունդերն զինաթափ բնակութիւններն քաղուին: Իմին փաշա միշտ յուսով Քէօսէ Մէհմէտ փաշային օգնութեան, իւր օր խնդրեց այս բանիս վրայ մտածելու համար. « Ժամ մը միայն կը Թողում մտածելու, պատասխանեց Փասքեիչ. չնոր՛ հպատակութեան, և մտ՛ ընդդիմութեան » Այս խօսքերուս վրայ դունդերը լքան, Էմին փաշա չէր ուզէր յանձն առնուլ՝ բայց տեսնելով որ դունդերը զինքը կը Թողուն, ակամայ գերի գնաց, տանելով իր հետը բերդին բանալիները:

Այսպէս կ'ինկնար Ասիոյ ամենէն մեծ բերդերէն մէկը: Տաճիկաց կողմանէ 3,000 հոգի խնկեր էին և 800 Ռուսաց կողմանէ. երկու կողմն ալ մեծ արութեամբ կռուեր էր և եթէ յարձակմունքը օր մ' ալ ուշանար և Քէօսէ-Մէհմէտ հասած ըլլար՝ շատ տարակուսելէ էր պատերազմին ելքը: Եւ յերաւի քաղաքը նոր առնուեր էր. երբ Քէօսէ-Մէհմէտի նուիրակքը հասան խրախուսելու որ դեռ օր մ' ալ գիմանան, և օգնու-

Թեան բանակը մերձ էր. սակայն ամենայն ինչ լմնցեր էր. և փաշայն ետ քաղուեցաւ:

Փասքեիչ այս յաղթութիւնը գոհաբանական աղօթքով մը հոչակեց և զինուորաց գովութեան ճառ մը խօսեցաւ. փութով ժողովրդեան Ռուսաց վարչութեան աղէկ դիտաւորութիւնքը քարոզեց, մեծ խոսամունքներ ըրաւ, վարչութեան տտեան մը հաստատեց ամբողջ փաշայութեան համար, որուն նախագահ դրաւ զԷխանն Պէքովիչ Չէրքազբոյ, և որուն անդամքն էին քաղքին գաւին, միւֆտին և ուրիշ նշանաւոր Թէ հայ և Թէ տաճիկ քաղաքացիք:

4. ԺԱՆՏԱՅՈՒՑ. — ԱԽԱԼՔԱՂԱՔԻ ԵՌՈՒՄԸ: — Նոյն ժամանակը հարուածեալ էր հայրենիքնիս ժանտախտով մը որ մեծ ջարդ ըրաւ ամեն կողմ: Դեռ Ղարս չարաշարած արդէն ժանտախտը մեծ կոտորած կ'ընէր Կարնոյ մէջ, և այն տեղէն եկած զինուորք տարածեցին աստը Ղարսի մէջ: Փասքեիչ բոլոր գերիները առանձին զատելով իր զօրացմէ, Կիւմիկ զրկեց և հրամայուեցաւ որ և ինչ տարանք զորս յափշտակէր էին Ղարսէն, կամ այրեն և կամ ջրէն անցընեն: Այսու հանդերձ փութով աստը Ռուսաց բանակին մէջ ալ երևցաւ, և շատերը 24 ժամուան մէջ կը մեռնէին:

Փասքեիչ բռնուողները կը բաժնէր բանակէն, և ամեն օր բժիշկները ամբողջ բանակին այցելութեան պիտի ելլային, հրամանատարէն սկսեալ մինչև ցլետին զինուորը: Բանակը Ղարս-չայի ափանց վրայ եղած բլուրները տարաւ, ուր օդն առողջ էր և զինուորք կրնային ջրով զովանալ. ամեն կերակուր նախ ջրին մէջէն հարկ էր անցնիլ: Այսպիսի մեծ զգուշութեամբ 20 օրուան մէջ դադրեցաւ աստը բանակէն, բայց ոչ 'ի բնակչաց: Բանակին մէջ 530 բռնուողներէն 263 անձինք մեռեր էին:

Փասքեիչ, յետ բանակը այս ահաւոր Թշնամիէն ազատելու, Ախալքալաքի ճամբով Ախուրխայի վրայ քալեց, որուն արի բնակիչքը հրաւերեր էին զՔէօսէ-Մէհմէտ փաշա միաբան կռուելու, և իրենց աղայքը և կանայքը լերանց մէջ զրկելով՝ պատրաստուեր էին ընդ-

ամենը 10,000 հոգի, մինչև ցյեախն կէտ կուուելու: Յուլիս 12 ին Ռուսաց հրանթօթից և պաշարաց սայլերը ճամբայ ելան Ախալքալաքի ճամբով. և Փասքեխէ 17 ին հասաւ 'ի Զայիմ, և 18 ին 'ի Գմրեթ. բանակը բանադաւառուեցաւ Զլորբի լճին եղերքը քիչ մը առեն կենայու, որպէս զի պարենը կարենայ հասնիլ, որ մեծ գժուարութեամբ կը քայլէր ճահիճներուն պատճառաւ. վերջապէս 21 ին հասաւ Կէօք Տաղի գաղաթները, ուսկից առնին տեսան Ախալքալաքի սպիտակ աշտարակները. և 23 ին բանակը Կէնտարի առուակին քով ճամբար դրաւ: Փասքեխէ այն տեղէն մարդ զրկեց Ախալքալաքի որ անձնատուր ըլլայ, բայց անիկայ մերժեց. «Ախլցխայի պատերազմիկ եմք, պտտասխանեցին, հին առած մը կ'ըսէ որ մէկ Ղարսեցի մը երեք Երևանցի կ'արժէ, և երկու Ղարսեցի մէկ Ախլցխացի. այս առածին ստուգութիւնը կ'ուղենք ցուցունենլ»:

Երկրորդ առաւօտը երբ մնջան մինարէէն կը ձայնէր, երկու կողմանէ ալ կրակը սկսաւ աշաւոր սասուկութեամբ, սակայն Օսմանեանց կրակները փութով սպառեցան և պարիսպները սկսան ինկնալ: Փասքեխէ այն առեն նորէն նուիրակ զրկեց որ անձնատուր ըլլան, բայց գլխաւորը բարձրաձայն իմացուց որ պատրաստ էին մեռնելու: Սակայն 'ի դուր էր քաջութիւննին. շատ զինուորք պարսպէն չուանով կախուելով սկսան փախիլ: Ռուսք ետնէն ինկան և շատերը բռնեցին, և այսպէս փութով ակրեցին պատուարաց և քաղաքին, կուուոյն մէջ մեռեր էր Իէնտաք պէյ տաճիկ հրամանատարը, և դերի բռնուեր էր Մուգա պէյ Ախալքալաքի նահանգապետը, քիչ վերջը տիրեցին նաև Խըրդվիզ:

Նոյն միջոցին ռուր ալ հասաւ որ բանակին աջը Զէս զորավարին առաջնորդութեամբ՝ յետ օր մը պաշարման տիրեր էր Փօթիի, որուն հրամանատարն Ասլան, ունայն տեղ օգնութիւն սպասեւէն վերջը անձնատուր եղեր էր:

Տ. ԱԽՅԵԱՅԻ ՊԵՏԱՐՈՒՄԸ ԵՒ ԱՌՈՒՄԸ: — Յէտ Ախալքալաքի և Խըրդվիզի առման՝ Ախլցխա կը մնար

Ռուսաց զիմաց, ուր կը զիմէր նաև օգնութեան Գէօսէ-Մէհմէտ փաշա 33,000 հոգով: Օգոստոս 3 ին Ռուսաց յառաջապահը մեծ գժուարութեամբ Կուրայ հովիտը իջաւ և գետին աջակողմը բռնեց. Օգոստոս 7 ին անցաւ զգետը, շարուեցաւ Ախլցխայի զիմաց, և ակրեց Գաւան-Փաշա բլրոյն՝ ուր Փասքեխէ ամրոց մը բարձրացուց:

Ախլցխա՝ որ լեբանց մէջ շինուած է, Ասիոյ Տաճիկասանի ամուր և հարուստ քաղաքներէն մէկն էր, ուր վաճառականութեան մեծ մասը Հայոց ձեռքն էր և ուր հոսովէտաբաւանք գեղեցիկ եկեղեցի մը ունէին: Ախլցխա՝ կեղրոն մը դարձեր էր վաճառականութեան և յարաբերութիւն ունէր Երևանու, Կարնոյ, Թիֆլիզու և Տրապիզոնի հետ. բաց իր բերդերէն շրջապատ ամուր պարիսպ մ' ունէր աշտարակներով. իրեն նպաստ մ' էր նաև Փոսխով գետակն, որ քովէն կ'անցնէր: Բայց ամենէն աւելի իր պաշտպանութիւնը միջի զինուորաց և բնակչաց արութիւնն էր, որոնք երբեք թշնամոյ մը զիմաց չէին իտարհած. և Քէօսէ-Մէհմէտ և Մուսղաֆա փաշաներուն օգնութիւնը աւելի վառեր էր իրենց խրախոյսը: Բանակը չորս մասն բաժնուած էր, մէկը հիւսիսային բարձունքը բռնած, ուրիշ մը Իուլպա մզլիթին քով Գայա-Տաղի աշտարակէն վէրսդ մը հեռու. երրորդը որ ամենէն նշանաւորն էր՝ կը գտնուէր Սուխլիս գիւղը, և բռնէր էր Արտահանի ճամբան. չորրորդը կը գտնուէր Մաւաղա-Փաշա՝ քաղքէն Տ վերսդ հեռու Արտահանի ճամբուն վրայ:

Փասքեխէ մտածեց իւր գունդերով ծածուկ գիշերը չուել 'ի Յիրուա գիւղը, և անկէ Տաճիկ բանակին վրայ ինկնալով մղէլ զայն դեպ Մարտահան. այս նպատակին համար իրեն առաջնորդ ելաւ Մուգապէյ, զոր Մխալքալաք գերեր էր. յառաջապահուն դերը փութով հասան, և մինջ միւս գունդերուն կը սպասէին իմացաւ թշնամին բանակին շարժումը, փութով հրացանի հարուածները կը սկսին. հեռակաց գունդ մը կը փորձէ Ռուսաց կեդրոնին վրայ ինկնալ և հոն աշաւոր խառնուրդ մը կը հանդիպի, յորում Ռուսք

յաղթօղի կը հանդիսանան: Տաճիկք կրկին անգամ նոյն փորձը կ'ընեն երեկոյեան ժամը 2ին, բայց 'ի զուրբ և բանակը կ'ամբողջի Սուխիսի և Աշաղա-փաշայի մէջ: Այս վրիպակ շարժմունքներէն խրատուեալ Ռուսք' նոր օգնութիւն հասած ըլլալով ՄուրաՎիէֆ զօրավարը, իրենք կը սկսին յարձակողականը. սակայն Քորոլքոֆի գունդը, որուն յանձնուած էր այս յարձակումը, կը խորտակի 'ի Տաճիկաց և զօրավարը կ'ինկնայ. Պորոսին կտրիճ հազարապետը հոն կը հասնի Շիրուանայ գնդով, և առանց ահաւոր կրակին ուշ դնելու կը հասնի կողմնակի ամբարտակի մը. իրեն կը դիմեն օգնելու Ռէտու և ՄուրաՎիէֆ զօրավարք. Տաճիկք ամեն կողմանէ պաշարուած կը թողուն գիւրբերնին, չորս թնդանօթ և եօթն գրօշակ կորսնցնելով:

Ի զուրբ Բէտուէ-Մէհմէտ, որ վերք մը ընդուներ էր, կը ջնջար նորէն զօրքը շարելու. անսնելով որ Խաղախներու գունդ մը գէպ յԱխլցիսա կը վազէ, իրենց նահանջը կտրելու, 5,000 հոգով կ'աճապարէ քաղաքը մտնելու, ջրուեալ գունդերէն մաս մ'ալ կը դիմէ միանալու Մուշի փաշային հետ՝ որ Ախլցիսայի օգնութեան կը դիմէր, սակայն մեծ մաս մը ճամբան գերի կը բռնուի Ռուսաց գունդերէն:

Փաքելիէ մէկէն քաղքին պաշարումը կը սկսի և յետ կազմելու ահաւոր կրակ մը ուղղափառաց եկեղեցւոյն ամբարտակաց դիմաց, ուր Տաճիկաց զօրութիւնը կեդրոնացեր էր, զՄուգա-պէյ քաղաքը կը զրկէ որ անձնատուր ըլլայ: Սակայն թէ հրամանատար զօրավարը Բէտուէ-Մէհմէտ և թէ բնակիչք հաստատութեամբ պատրաստ էին մեռնելու: Երկու կողմի բանակք ալ հրանօթից ամբարտակներ կաղմեցին այլ և այլ գիւրբերու սկան երկու կողմանէ. Ռուսաց յարձակմունքը ուղղափառաց եկեղեցւոյն վրայ կ'ուղղուի, ուր անկարաքրերի կուլ մը կը ծագի, յորում մինչև կանայք անգամ կը մասնակցին ընդդէմ Ռուսաց, սակայն Շիրուանայ գունդը իր Պորոսին հազարապետով կը արիւն

Օղտա.

անոր, ինչպէս նաև գերեզմանոցին. և մինչ այս լուրը Փաքելիէ կը հաղորդէր, հոն կ'ինկնայ գնդակէ մը:

Նոր գունդեր կը հասնին օգնութեան. սակայն դեռ յաղթութիւնը անորոշ էր մինչև երեկոյեան ժամը 7ին: Փաքելիէ հրաման կուտայ գունդերուն՝ կրակ ձգել քաղքին մէջ, և յերաւի կրակը փութով կը սկսի արուարձաններուն մէջ և հովը զայն աւելի կը տարածէ: Տաճիկ բնակիչք աւելի յանձն կ'առնուն կրակին մէջ պրիւլ քան Ռուսաց ձեռքն ինկնալ. 400 հօգի մղկէթի մը մէջ այրեցան. դիշերը վրայ հասնելով տեսարանը աւելի ահաւոր կերպարանք մը առաւ. պատերազմը դեռ կը շարունակուէր գիշերուան ժամերուն մէջ բոցերուն լուսով: Տաճիկք մեծապէս լքեր էին և գիշերուան ժամը երեքին հարուածներն յետ ախուր որոտմանց՝ լռեցին:

Առաւօտը փաշայները նուիրակ զրկեր էին վեց օր զինագազարուածն ինքրերու, սակայն Փաքելիէ պահանջեց որ անձնատուր ըլլան, որուն վերջապէս հաւանեցան փաշայները և հրաման արուեցաւ իրենց որ զենքով, զնոսորով և պաշարով քաղքէն քաշուին, և ժամը 8ին ուս գրօշակը կը ծածանէր այն պատուարաց վրայ, որ 250 տարիէ 'ի վեր Տաճիկաց սեպհական երկիր մը դարձեր էր:

Տաճիկ գունդերը վսեմ գոռոզութեամբ մը քաշուեցան և Ռուսք քաղաքը մտնելու ժամանակ շատ անդ ստիպուած էին զիսկանց կոյտերու վրայէն քաշուլու և փութով ամեն ջանք ըրին կրակը մարելու: Տաճիկաց կորուսան ընդ ամենը կը համարուի 5,000 հօգի, իսկ Ռուսաց կողմանէ մեռալ 130 և 500 ի չար ալ վերաւոր, ըստ իրենց վկայութեան: Փութով քաղքին մէջ վարչութիւն մը հաստատուեցաւ ինչպէս 'ի Ղարս աղքատ ընտանեաց դրամ բաժնուեցաւ, և գաւառապետ Բեհբուզով հայկազն իշխանը:

6. ՊԱՅԵՂԻՍԻ ԵՒ ՈՒՐԻՇ ՏԵՂԵՍ ՆՈՒՅԱՌԻՍԸ: — Յետ Ախլցիսայի անկման առանց մեծ դժուարութեան մը Պերկման զօրավարը տիրեց Արտասհանի: Սոֆիա՝ կուրիէ

էն իշխանուհին Տրապիզոն փախաւ, և Հէս սարապաեաբ տիրեց Օղուզդէթի և Աբաքանի աւաններուն. Չեաղվազցի իշխանն ալ կը չուէր Պայէզիտի վրայ, որուն հրամանատարն էր Պահլիւշ փաշա և որուն մեծապէս կ'օգնէին քերտ ասպատակները: Ռուս զօրավարը կը ցրուէր քերտ գնդերը, և յետոյ ինկնալով Պայէզիտի վրայ կը տիրէ անոր: Պայէզիտի տիրուէլէն վերջը հայ ժողովուրդք, որոնք մեծապէս կ'երէին Քիւրտերէն, ղէնք կ'առնուէն և կը տիրեն Տիւտիտի բերդին: Յետոյ Չեաղվազցի իշխանը կը տիրէ նաև Թօփրաք-Քալէի՝ Նփրատայ Ճիւղի մը ձախ ափին վրայ. ասանկով կը բացուի Ռուսաց զիմաց ամբողջ Ալաշկերտ բարեբեր նահանգը: Չեաղվազցին մինչև Հոկտեմբեր 15 ստէպ կը կռուի քերտ ասպատակներուն հետ, որոնք կ'աւրչակէին Հայոց գեղերը, և կը վանէ Մուշի փաշան որ Ախլցխայի օգնութեան համար եկեր էր:

Այսպէս ձմեռը մտնելով Ռուսը զբաղեցան միայն պաշտպանութեան: 1828 ին պատերազմով որ 5 ամիս տևեց կը շահէին երեք նշանաւոր բերդեր Ղարս, Ախլցխա և Պայէզիտ, և միանգամայն ոսկւոյ միջոցով շահէր էին զՔիւրտս, որոնք գլխաւորք խոտացեր էին իրենց նպաստել, և Փասքելիզ գունդեր կազմեց թէ՛ ՚ի Հայոց և թէ՛ ՚ի Քիւրտերէն:

7. ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԳՐԱՆ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆԵՐԸ. — Ախլցխայի ԳՐԱՆ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆԸ: — Այս ամեն ձախողութեանց պատճառ Բարձրագոյն Գուռը զգլխաւորս համարելով, Ղալիպ և Քեօսէ-Մէհմէտ փաշայներն իրենց պաշտաններէն ինկան, և իրենց տեղ գրուեցան Հաճի-Սալիհ և Հաղի փաշայները, աւջինը իբրև սէրապէր՝ երկրորդը իբր սպարապետ: Երր փաշաները մեծ եռանդեամբ պատրաստութեանց ձեռք զարկին, մեծամեծ ամբարանոցներ կազմուեցան ՚ի Կարին և ՚ի Հասան-Ղալէ, Հաճի-Սալիհ կը յուսար մինչև գարուն 80,000 հոգով բանակ մը ունենալ և յետ ձեռք բերելու կորուսեալ երկիրները՝ գիմէլ Ռուսի հողին վրայ: Անոր համար շահեցաւ Աճարներուն գլխաւորը ՂԱՏՄԷՏ-ԱԿԷՆ որ կարինձ

Սեպտ.

պատերազմողի անուն ունէր, և ոսկւով և Ախլցխայի փաշայութիւնը խոտանալով համոզէ, յարձակմունք մը փորձէլ Ախլցխայի վրայ:

ԱՏՄԷՏ-ԱԿԷՆ ժողովուրդք 15,000 հոգիէն աւելի Ղազ, որոնց հետ միացան նաև 5,000 կանանաւոր զինուորք, և ծածուկ Ախլցխայի վրայ քալեց, մինչ Տրապիզոնի հըրամանատար Խալիսաթ Օղլու Օսման փաշան ալ 3,000 հոգով Պաթուսէն Կուրիէլի վրայ պիտի քալէր: ԱՏՄԷՏ-ԱԿԷՆ Ախլցխայի մտեցաւ, և մտակայ դեղերուն 18-19-ի կե... բնակիչքն այն ահաւոր և աւերիչ բանակին դիմացէն գեպ ՚ի քաղաք գիմէցին, յորոց Ռուսը միայն զՀայս ներս ընդունեցան: Քաղքին հրամանատարն էր Քեհ-բուղով իշխանը. որ հետը եղած բանի մը ջոկատով որու շէջ մինչև ցմահ դիմանալ: Արդէն ԱՏՄԷՏ-ԱԿԷՆ չորս կողմէն պաշարեր էր. Ռուսը բնաւ հաղորդակցութիւն մը չուէր, նա մանաւանդ ԱՏՄԷՏ-ԱԿԷՆ եղբայրն Ալախ-ԱԿԷՆ կը յառաջէր Պորճոնի կիրճէրը բռնելու, որպէս զի Պուրասովի գունդերը օգնութեան չհասնին: Սակայն Պուրասով կանխէր էր և հնարագէտ շարժմամբ մը պատելով զԱլախ-ԱԿԷՆ գեպ յԱխլցխա կը դիմէր, որուն պաշարումը սասկուութեամբ յառաջ կը մղէր ԱՏՄԷՏ-ԱԿԷՆ: Ահաւոր կրակով մը պարսպին մէկ կողմը փուլցեր էր և քաղքին վրայ կրակ կը թափէր, մինչև նուիրակ իսկ զրկեր էր որ պահանջող անձնատուր ըլլայ: Բայց ուս զօրականը Քեհբուղովի հետ պատրաստուեցաւ զԹշնամի պատուարաց վրայ ընդունելու:

ԱՏՄԷՏ-ԱԿԷՆ կը պատրաստուէր երկրորդ անգամ մղելով յարձակման, երբ իր եղբորմէ լուր առաւ Պուրասովի գալստեան: Այն ատեն վախնալով որ երկու կրակի մէջ չբռնուի, աճապարանօք նահանջ ըրաւ, և Քեհբուղով այս նահանջին ետեւէն ինկնալով փախտեան փոխեց զայն, և ցրուեց Աճարներուն բանակը. յետոյ դառնալով յԱխլցխա գտաւ թշնամեաց զորքէն գասալիք աւար ժողովողները, որոնք պարսպաց քով տուները սպաւիներ էին և չէին ուղեր անձնատուր ըլլալ, հրաման առաւ կրակ թափելու և այրեց տունները մէջի ան.

ձինքներով: Քիչ վերջը երեցան Պուրատովի գունդերը, որոնք օգնութեան կը վազէին: Բայց Ախլցիա որ արդէն առաջին պաշարմամբ անշէնցեր էր, այս երկրորդով բոլորովին աւերակ մը դարձաւ: Եւ այն միջոցին Հէս սպարապետն ալ Կուրիէլի իշխանաց օգնութեամբ կը յաղթէր Տրապիզոնի Քեայեա օղու փաշային՝ Լիմանիի քով:

8. ՉԵՊՈՐԻԷԻ ՊԵՏԵՐՉՄԸ. — ՕՍՄՍԵ ՓԱՍԵ ԿԸ ՅԱԼԹՈՒԻ 'Ի ՀԻՒՆՔԵՍԵՐ-ՍՈՒԻ. — ՔԱՅԻՆԵԼԻԻ ՊԵՏԵՐՉՄԸ: — Հազիւ գեռ ձիւները հալեր էին երկու կողմի գունդերը նորէն կը ջանային ամրանալ. Փապեւիչ լսելով որ սերասքերը Դարսի վրայ կը չուէ և Քեայեա հաղարապետը յԱխլցիա, յետ Բանդրատիէֆ հայկազն զօրավարին օգնութիւն զրկելու որ Ղարս կը գանուէր, Պուրատով զօրավարին յանձնեց Քեայեա հաղարապետին ընթացքը խափանել: Պուրատով զՀօֆման գնդապետը զրկեց զընտելու Տաճիկի բանակին գերքը: Երբ Տաճիկը տեսան Ղուուս, իջան բարձունքներէն դէպ 'ի գետ, ուրիշնէրը Տեկորի մօտ բարձունքը բռնեցին: Հօֆման ստիպուեցաւ կռուելու, քիչ վերջը հասաւ իրեն օգնութեան նաև Պուրատով իր գունդերովը, ինչպէս Մուրավիէֆ: Ծանր պատերազմ մը եղաւ Չապօրիէի քով, յորում Տաճիկը յաղթուեցան, և գունդերը ցրուեցան. նոյն ձախորդութիւնը ունեցաւ նաև Օսման փաշա 'ի Հինքքեար-Սու:

Կը մնային սակայն գեռ երկու մեծ բանակք որոնցմէ մին կը գանուէր 'ի Չէվին, Սերասքերին հրամանատարութեան տակ, և որոնք արդէն սկսեր էին չուէլ միանալու համար Չաղենի կիրճերով: Փապեւիչ գիտէր որ ինչ մեծ վնաս էր իրեն այս միութիւնը: Արդէն Սերասքէր փաշայի գունդերը որոնք Քայինլի ճամբուն վրայ կը գանուէին, սկսեր էին կրակ թափել, որուն Ռուսք պատասխանեցին և ընդ երկար փոփոխ բաղադով կռուեցան մինչև Բանդրատիէֆ զօրավարը տեսնելով Չաղեր-Պապայի բարձրէն Ռուս գնդերուն տկարանալը՝ գիմեց օգնութեան, և Սաիէն զօրավարն, իր հեծեալներով կը սպառնայ Միլլի-Տիւզէն զերենք կտրել, այն առնէս պա-

տերազմն կերպարանքը փոխուեցաւ. տաճիկ գունդերը մեծապէս վնասուած ետ կը քաշուին սպասելու նոր օգնութեանց, որպէս զի երկրորդ օրը նորէն պատերազմը սկսին. սակայն Փապեւիչ յանակնկալս երեկոյեան մութը կոխելու ժամանակ կրակով և բռնութեամբ տաճիկ բանակին վրայ կ'իսկնայ. այս անակնկալ յարձակմունքը կը տաքնապէ տաճիկ գունդերը: Սերասքէրը հազիւ իր նժուգով Հասան-Ղալէ կը ձգէ ինքզինքը, և Փապեւիչ այս շքեղ յաղթութեամբ տիրելով Չէվինի, պատրաստուեցաւ Հաղքի փաշային գունդերուն վրայ ինկնալու:

9. ՄԻԼԼԻ-ՏԻՂԷԻ ՊԵՏԵՐՉՄԸ. — ՀԱՂԳԻ ՓԱՍԵՅԻՆ ԳԵՐԻ ԲՈՆՈՒՌՈՒԸ. — ՀԱՍՍԵ-ՂԱԼԷԻ ՍՈՒՌՄԸ: — Փապեւիչ ամբողջ ոյժը Միլլի-Տիւզի վրայ դարձուց: Ետ անգամ իր կռիւները գուպարածի կերպարանք ունէին, և ընդդէմ այնպիսի զօրավարաց, որոնք քաշուութիւն ունէին՝ բայց ոչ այն փորձը և համբաւը, զոր ստացեր էր Հաղքի փաշա Ասիոյ պատերազմաց մէջ: Սերասքերի պարտութեան լուրը ասրածուելով բանակին մէջ տաճիկ դերիներու ձեռքով, զորս զրկեր էր ուսս զօրավարը, մեծապէս վհատեցուցին գունդերը, և շատերը սկսան չհնազանդել զօրավարաց: Փապեւիչ իմացաւ այս շփոթութիւնը, գիւ զօրավարաց: Փապեւիչ իմացաւ այս շփոթութիւնը, մտրդ զրկեց որ անձնատուր ըլլան, բայց փաշան յանձն չառաւ. այն ատեն հրամայուեցաւ կրակ թափել: Բանդրատիէֆ զօրավարը կը կտրէ կը մոնայ Տաճիկաց բանակը, կը տիրէ հրանօթից և զանոնք փախուողաց վրայ կը դարձնէ, շատ անձինք կը սպաննուին, շատ անձինք ալ գերի կը բռնուին, յորս և սպարապետն Հաղքի փաշա: Բանդրատիէֆ 15 թնդանօթ և երկու գրօշ ձեռք ձգէր էր, բաց յանբաւ պաշարէ և գերիներէ: Ժամը 11 ին միջոց Հաղքի փաշա Փապեւիչի տարուեցաւ, որ իր սուրը ներկայացնելով յաղթողին « Չինուց բաղդը անհաստատ է, ըսաւ. քանի մը ժամ առաջ 20,000 հոգուց կը հրամայէի, հիմա, 'ի նախատինս ինձ, քու գերիդ եմ»: Փապեւիչ կարեկից եղաւ խեղճ ծերունուոյն վշտաց և մեծ պատուով վարուեցաւ հետը: Երբ հարցուցին իրեն որ

ուր են իր բանակին ամբարանոցքը. «Արդէն դուք ձեզէն կը դանաք զայն, այդպիսի անպատուութեան մէջ մի ձգեք զին» ըսաւ :

Փասքեիչ յետ այսպիսի երազ յաղթութեան անցաւ Սողանլուի կիրճերը, և չուեց Հասան-Ղալէի վրայ, ուր Սէրասքէր փաշան կը գանուէր, և հրաման սուլաճ էր ասգիս անդին գանուած դունդերուն դէպ յէրզրուճ կէդրոնանալ և հոն թշնամույն սպասել: Փասքեիչ 23 ին Քէօփրիւ-Քէյց հասաւ Երասիի մտ, ուր լսեց որ Սալիճ փաշան դէպ 'ի Կարին քաշուէր էր, և Հասան-Ղալէի մէջ մեծ անխնայութիւն տիրէր էր, Փասքեիչ հինգ զնգով երեկոյեան դէմ հասաւ բերդին, և առանց ընդդիմութեան մտաւ 'ի Հասան-Ղալէ, Հայոց հին բերդերէն մէկը, և որուն շինութիւնը Հոռվմայեցոց ժամանակի կը համարուի և կէդրոն է հաղորդութեանց Կարնոյ, Ղարսի և Պայեղիտի: Փասքեիչ ճամբուն վրայ ամեն կողմ առ հասարակ թէ՛ քրիստոնէայ և թէ՛ մահճ մշտական ժողովրդեան պաշտպան երեցեր էր, որով շատ մը թափառական ցեղեր և պէյեր սիրով սկսան օգնել և ծառայել իրեն:

10. Էրջրոտի ՊԱՆՈՒՄԵՐ ԵՒ ՍՈՒՌՄԸ: — Փասքեիչի այսպէս յաղթական ընթացքը և փախստականներու յաճախութիւնը 'ի Կարին, մեծ վհատութիւն ձգէր էր Կարնեցոց սրտին մէջ: Փասքեիչ լսելով զայն, իր գերիներէն երկու ծանօթ գլխաւոր Մամիշ աղա և Պէքրի աղա Կարին զրկեց իմացնելու քաղաքացոց, որ Եթէ անձնատուր ըլլան՝ բնաւ իրենց մնաս մը չէր հասնիր. միայն զինուորական իշխանութիւնք պատերազմի գերի պիտի համարուէին: Երկու գլխաւորաց նուիրակութիւնքը և Փասքեիչի խոստմունքները մեծ ազդեցութիւն ունեցան բնակչաց վրայ. Սալիճ փաշա 'ի զուր ամեն ջանք ըրաւ պատերազմի համոզելու զբնակիչս, ժողովուրդը չէր ուզէր Ախլցիսայի աւերածը կրել: Վերջապէս ինքն ալ կեղծեք հաւանեցաւ և Ռուսաց բանակը նուիրակ զրկեց հաշտութեան վրայ խօսելու, այն ատեն Փասքեիչ ալ նուիրակ զրկեց զզօրավար

իշխանն Պէքրովիչ Ձէրքաղքոյ, անձնատուութեան վրայ խօսելու համար սէրասքէրին հետ: Ռուս զօրավարը իր Ահմէտ աղա բարեկամին տունն իջնալով, հոն վազեց ասճիկ և հայ ժողովուրդը իմացնելու որ ինչ սիրով կը սպասեն Փասքեիչի: Երկրորդ օրը Սալիճ փաշա իր սպայակոյտով ընդունեցաւ զՁէրքաղքոյ և առանձին մնալով շատ աղաչեց որ միջնորդ ըլլայ ուստի հրամանատարին, որ զինքը դէրութեան նախատինքէն ազատեայ ըսելու ժամանակ ինզճ՝ այնքը կուլար. սակայն Ձէրքաղքոյ անողքելի երեցաւ: Այն ատեն սէրասքէրը յանձն առաւ ամեն պայման, բայց գերութեան նախատինքէն ազատելու համար ծածուկ ոտք հանեց ժողովրդեան մոլեգին մասը, որոնք ուստի զօրավարին բնակած տանը վրայ վազեցին և անոր դուրսը կը պահանջէին: Ահմէտ աղա արևելեան սասնակներով և սպասեց իր հիւրը, մինչև Փասքեիչ տեսնելով որ նուիրակութիւնը կ'երկարի, կարևոր դատեցաւ զինուոր զրկել. մանաւանդ որ Թօփ Տաղի վրայ գանուած հրանօթք անդադար հարուածներ կը պարպէին:

Բանգրատիէֆ կարիճ զօրավարն առաջ կ'անցնի քանի մը գնդով առանց կրակի նայելու, կը դիմէ հրանօթից վրայ, և անոնց տիրելով զօրքը պատուարաց վրայ կը շարէ: Մէկէն ժողովուրդը սիրով կը շրջապատէ ըզ-Ռուսս և քաղաքին մէջ հանգարտութիւն կը տիրէ: Միայն բերդին մէջ 300 Առնաւուտք չէին ուզէր տակաւն անձնատուր ըլլալ, սակայն տեսնելով Փասքեիչի զօրաց կերպը՝ թողուցին բերդը և երեկոյեան ժամը 6 ին ուստի գրօշակը կը ծածանէր պատուարաց վրայ: Փութով Բանգրատիէֆ զօրավարը սէրասքէրին գնաց և իմացոց իրեն որ անկէ վերջը սլ գերի էր, ինչպէս նաև Ահմէտ, Օսման և Ապիւլ փաշաները: Կարնոյ տիրելով Փասքեիչ կը ստանար 150 թնդանօթ, շատ մը զէնք և պաշար, 6 գրօշ և սէրասքէրի մականը, և փաշայից թաղերը: Այս առջի անգամն էր որ քրիստոնէայ պետութիւն մը կը մտնէր 'ի Կարին, յետ սրոյ օսմանեան Պետութիւնը տիրէր էր անոր:

Փասքեւիչ փութով Կարնոյ մէջ վարչութեան ժողով մը կազմեց որուն գլուխ դրաւ Չէրքազքոյ իշխանը. քաղքին դատաստանական իշխանութիւնը իրենց պաշտամանց մէջ մնացին: Խարաճը վերցուեցաւ և ուրիշ զանազան բարեկարգութիւններ եղան: Յետոյ լսելով որ Սէրասքէր փաշան ծածուկ փախստեան կը պատրասուի, բռնեց իր երեք օգնական փաշաներով և Թիֆլիզ զբեկեց:

11. ՊԱՐՏՈՎԻ ՄՈՒՏԵՐԻ Ի ԲԱԲԵՐԳ. — Ի ԲԱՐԳ ԿՐԱՄ ՊԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ. — ԸՆԴՉԱՅՈՒՐ ԲԱՅԱԿԻՆ ՉՈՒՆ Ի ԲԱԲԵՐԳ. — ԿԻՄԻՒՆԻՏԵՆԻ ԱՌՈՒՄԸ. — ՉՈՒ ԳԵՊ Ի ՏՐԱՊԵՂՈՆ: — Փասքեւիչ լսած ըլլալով որ Բաբերգի ժողովուրդը սիրով կը սպասէ Ռուսաց, և թէ նոր զբեկուած սէրասքէրը, գունդեր կը ժողովուրէ, աճապարեց զբեկուէն զՊաւրասով, որ առանց դժուարութեան մտաւ նախ 'ի Միւ-Մէրանի, յետոյ 'ի Բաբերգ, անկէ անցաւ 'ի Սպեր և յՕֆ, և պաշարեց զՔարդուր գլխաւորապէս ամրացած էին Լազերը, առանց սպասելու միւս գունդերուն՝ որոնց կը հրամայէր Սաս զնդապետը: Պաւրասով յետ մեծ վնասու, ստիպուեցաւ լերանց վրայ ետ քաշուիլ: Երկրորդ անգամ նորէն փորձեց Սասի գունդերուն հետ միաբան, սակայն մահացու հարուածով մը ինկաւ, և այս իր անկումը վհատեցնելով զզորքը, Լիշինֆէլտ կոմսը որ հրամանատարութիւնը առեր էր՝ նահանջ զարկաւ և նորէն Բաբերգ քաշուեցաւ: Այս ձախորդութիւնը և Տաճկաց յաղթութիւնը մեծ աղգեցուցութիւն ըրաւ տիրեալ քաղաքաց վրայ: Պայեղիտի և Մշոյ մէջ շփոթութիւնը եղան, և հարկ եղաւ գունդեր զրկել հոն: Մնացած գունդերով Փասքեւիչ ճամբայ ելաւ դէպ 'ի Բաբերգ և Յուլիսի 25 ին Խնձաւերակ գիւղը հասնելով հոն բանակեցաւ: Լազի գունդերը բռնած էին չորս կողմն ինչուան 'ի Սոտորջուր, որոնց կը հրամայէր Օսման Չատըր Օղլու փաշան, այն որ յաղթեր էր Պուրասովի, և հիմայ իր բանակը դրեր էր 'ի Քարդ, և որուն վրայ դարձուցին Ռուսը իրենց կրակը: Լազերը մեծ քաջութիւն ցուցուցին, բայց 'ի զուր: Օսման փաշա տե-

տաւ որ անհնար էր յաղթել քաշուեցաւ դէպ 'ի Շապ-Խանէ, այն տեղէն պաշտպանելու զՔարահիսար, Տրասիւզոնի ճամբան: Եւ յիրաւի Ռուսը յետ հնազանդեցնելու զՍպեր և զՕֆ, տիրեցին Չիֆլիքի, և հէծելոց գունդը չուեց 'ի Քարահիսար: Ռայվաքի ալ Կիւմիւշխանէի վրայ քաշելով անցաւ զԻւքա: Փասքեւիչ կը մտածէր Տրասիւզոն հասնիլ և անտի միանալ Հէս զորավարին հետ ծովու կողմանէ, և Տրասիւզոնով բռնել բոլոր Ասիոյ ճամբան: Որչափ որ գեղեցիկ էր խորհուրդն՝ այնքան ալ դժուար, որովհետեւ իր թիկունքը կը ձգէր անթիւ Լազերու ջոկատներ որոնք միանալով կրնային կտրել իր նահանջը, և արդէն 'ի Բաբերգ, Կարին, Վան, Պայեղիտ ապստամբութեան ձայներ լսուէր էին, այսուհանդերձ Փասքեւիչ չուեց ետ կենալ և Սիմնիչ զօրավարը յառաջ չուեցով տիրեց Կիւմիւշխանէի, և հրաման ընդունեցաւ յառաջել 'ի Քարդաք: Ռայվաքի զօրավարն ալ բանակ դրաւ 'ի Քէնիկիար: Սակայն Փասքեւիչի դիմաց Տրասիւզոնի լերանց շրթայքն ահաւոր բանակի մը յոյժ ունեցան. մանաւանդ յետ լրտեսելու երկիրը իմացաւ որ Քարապապանի վրայ կը բնակէր տաճկական բանակ մը և դժուարին ճամբաներէ հարկ էր քաշել հրանօթքը. այն ատեն անկարելի դատեց Պոնտոսի գեղեցիկ մայրաքաղաքէն դիտել Սեւ ծովը, և խոհեմութիւն համարեցաւ յետո նահանջել 'ի Բաբերգ, ուսկից ալ զօրքը հանելով քաշուեցաւ 'ի Կարին:

12. ԳՈՒՊԱՐԱՅԻՐ ՄԻՆՉԵՆ Ի ԽԱՂԱՂՈՒԹԻՒՆ: — Ասկէ վերջը մինչև խաղաղութեան դաշինքը՝ ամեն քաղաքաց զօրավարք աշխատեցան իրենց մերձաւոր պէյերը հնազանդեցնելու, երբեմն յաջող երբեմն ձախող բաղդով: Սախէն գնդապետը որ Բեհբուդովի տեղը Ախլըցիսայի վրայ հրամանատար դրուէր էր, ուղեւորով Աճաբայ վրայ գիւմէլ և զԱհմէտ-պէյը նուաճել, կիրճերուն մէջ բռնուեցաւ և վեց ժամ պատերազմով շատ մարդ կորսնցուց և յետ մեծ վնասներու կրկին դարձաւ յԱխլըցիսա Օչոստոս 28 ին:

Փասքեւիչ, ձմեռուան մտենալով, երբ կը պատրաս-

1820
27 Օգոստ.

տուէր Վրաստան քաշուել, լսեց որ նոր սէրասքէրը Քիւրատէրը և Լազէրը ոտք հանելով՝ նոր արշաւանքի մը կը պատրաստուի. 3,000 էն աւելի Լազ Բաբերդի մէջ ժողովուր էին նոյնչափ մ' ալ 'ի Ձիֆդիք, և Վանե փաշան սկսեր էր արդէն Թշնամուլթիւնքը ընդդէմ Միքլաչկիւքի բանակին: Փասքեիչ դեռ ձմեռը չմտած ամենահարեւոր դատեցաւ նուաճել Լազիստանի մայրաքաղաքը՝ Ղիւսքերդ, և երկու սիւնակ բաժնելով բանակը Պօսինկին և Կուլիէնչմիտ զորավարաց առաջնորդութեամբ չուեց Բաբերդի վրայ ճորտիս քովէն, և ամեն ջանք ըրաւ սէրասքէրի միուլթիւնը տրդելու Լազերուն հետ: Որչափ կը մտենար Բաբերդի՝ Լազերուն դունդերը իրենց ճամբարը թողլով դէպ 'ի Բաբերդ կը քաշուէին, և հոն միացան Ցաճկաց ու Հայոց հետ: Փասքեիչ քաղքին քով հասնելով մեկէն յարձակմունքը պատուիրեց, և Մուրաւիէֆ ահաւոր կրակ մը սկսաւ թափել Լազերուն վրայ, որոնք սակայն ընդդիմացան. և իրենց կորովութեամբ եօթն անգամ վանեցին Ռուսները և աւոնցմէ քաղմութիւ մարդ սպաննեցին: Այն ատեն Փասքեիչ մտածեց ճորտիս ընթացքը դարձնել, դաշտերը ջրով լեցուեցան աւազանի պէս. և վերջին անգամ՝ Լազերուն հետ կուռելու ժամանակ Ռուսք փախուստ ձեւացուցին և Բաբերդիք երկու ժամ զիրենք հալածեցին: Բայց երբ Ռուսք ետ դառնալով սկսան վրանին կրակ թափել, Բաբերդիք ստիպուեցան ետ դառնալ և դաշտերը ջրով լի գտնալով մեծապէս շուարեցան: Մաս մը դէպ 'ի Սպերի ճամբան դիմեց, ուրիշ գունդեր ալ ճորտիս կամրջին վրայ մոլեգնութեամբ կուռեցան ուր 400 քիւրտ մեռան, և 156 Հայք:

Ռուսք գունդեր դրկեր էին Ղիւսքերդ 'ի Թիկանց ալ ուճակոծելու, այսպէս կրակը երկու կողմանէ սկսաւ քաղքին վրայ տեղալ:

Արդէն քաղքին մէջ ալ հրդեհը սկսեր էր, շատ տուներ մոխիր դարձեր էին, բնակիչք և զինուորը հաւասարապէս կը փախէին, և Փասքեիչ յաղթանակաւ ներս կը մտնար: Սէրասքէրը օգնութեան հասնելով

10,000 հոգուով մեծ ցաւով յետ ընկրկեցաւ 'ի Բալահոս, և աւելի մեծ եղաւ ցաւը այս անօգուտ արիւնհեղութեան համար, վասն զի քանի մը օրուրնէ 'ի վեր լսեր էր երկուց Տէրութեանց մէջ հաշտութիւնը յԱրիւսնուպօլիս (1):

13. ԱՌՐԻՍՆՈՒՊՈԼՍՈՅ ՀԱՄՏՈՒԹԻՒՆԸ: — Տիպիչ Չապուզանքի երկու նուիրակ զրկեր էր, մին ծովով, միւրը ցամաքով առ Փասքեիչ, իմացնելու Արիւսնուպօլիսը հաշտութիւնը և միանգամայն պատուիրելու որ ամենայն Թշնամուլթիւնք դադրին: Սակայն Տրասպիզոնե փաշան ծովու նուիրակին չէր թողուցած յաւաջել դէպ 'ի բանակը, մինչև որ հասաւ նաև ցամաքային նուիրակը Բարձրագոյն Կրան պիդագապանով և անդրիացի թարգմանով: Այն ատեն սէրասքէրը, զայն նուիրակով մը իմացուց Փասքեիչի, և սա զրկեց օսմանեան բանակը իր առաջին թարգմանը. և ահա հարիւր մեկ Թիդանօթի հարուածք աւետեցին երկու բանակաց ցանկացեալ հաշտութիւնը: Փասքեիչ յետ իր գունդերուն ուրասխիցութիւն ընելու հրամայեց չուել 'ի Վարին, և ամեն զորապետաց հրաման զրկուեցաւ Թշնամութիւնքը դադրեցնելու: Բաբերդի կուռոյն մէջ բըռնուած դերիները ազատ ձգուեցան. Փասքեիչ ալ բնակ

(1) « Մտեալ Փասքեիչ 'ի Բաբերդ, յաւել ևս կոտորել ըզկորով բնակիչս քաղաքին 'ի Հայոց և 'ի Տաճկաց, անուուկանցեալ գլխէժ կոտորածի զօրաց իւրոց, զոր նոքա կոտորեցին: Իսկ 'ի Հայոց բնակեաց 'ի Բաբերդ՝ մեռան 'ի միջմուշս անդ պատերազմաց 1011 անձինք, և 'ի բրտաց և 'ի տաճկաց 1,500: Իսկ 'ի Ռուսաց առաւել քան 44,000 հօգիս »: Պերդերեան Պատմ. Հայոց. Գլ. 10: Իսկ Ռուսաց պաշտօնական գրութիւնք, իրենց կորուստը կը դնեն 100 հօգի յորս 5 սպայք և 7 վիրաւորք: Իսկ Թշնամուլթիւնք 6 Թիդանօթ, 42 դրոշ, 1,256 գերի և 700 մեռեալք: Նոյն բանը կը հանդիպինք յետին պատերազմաց մէջ ալ. և նշանաւոր գրիչ մը, Արտասանի առման վրայ խօսելով 'ի Լրբիս-Մէլիքօֆէ հայկազն կարիճ զօրավարէն (1877 Մայիս 17) և իւրաքանչիւր կողման կորստեան վրայ խօսելով կը յաւելու Ռուսաց համար որ « ստեպ պիտի տեսնանք թէ ինչ խնամքով կը նուազեցնեն Ռուսք իրենց մեռելոց թիւը պաշտօնական յարաբերութեանց մէջ »:

չաց պաշար և դրամ՝ բաժնեց, և յետ հասնելու Հոկտեմբեր 4ին 'ի Վարին, անտի ճամբայ էլաւ երթալու 'ի Վրաստան իր վարչութեան գաւառները: Ճամբան ընդունեցաւ 'ի Նիկողայոս կայսերէ մարալխաութեան դաւաղանը և շատ մը մաղթանքներ. իր մեկնելուիս բաղմամբ և քրիստոնեայ ընտանեքներ գաղթեցան 'ի Ռուսաստան:

Ադրբանդապուրայ դաշամբ Ռուսաստան կը շահէր յԱսիա՝ զՍնափա, Փոթի, Սիւլցիսա, Աղդոր և Սխալքալսք. բայց ասոնցմէ աւելի՛ բարոյական ոյժ մը և փորձ զինուորութիւն մը:

1819

14. ՏԻՆՉԵՏՆՅ ԱԶԳԱՏՈՒՄԸ: — Դեռ այս դէպքերը չպատահած յԵւրոպէ և յԱսիա, օսմանեան մայրաքաղաքին մէջ ազեպալի պատահար մը մեծ ցաւ կը պատճառէր թէ՛ մայրաքաղաքին բնակչաց և թէ՛ բոլոր Հայ ազգին, և զոր իսպառ ճկարենալով լուել, համառօտիւ մը գոնեայ յիշենք զայն:

Տիւղեան ընտանիքը արդէն առջև թագաւորաց ժամանակ նշանաւոր, Սուլթան Մահմուտի միջոց առհասարակ ամենուն սիրելի և միանգամայն անուանի գերդաստան մը դարձեր էր: Երբ 1813ին վախճանեցաւ Յովհաննէս չէլէպին, որ էր տեսուչ փողերանոցին և սակերիչ թագաւորին և արքունեաց, արքունի նոր հրովարտակով մը փողերանոցին տեսուչութիւնը յանձնուեցաւ իր մեծ աղուն՝ Գրիգոր չէլէպին, իսկ սակերչութիւնը երկրորդ որդւոյն՝ Սարգիս չէլէպին: Գարձալ թէ՛ փողերանոցին և թէ՛ սեղանաւորութեան միւս պաշտօնները մէջերնին բաժնած էին միւս եղբարքը Վարապետ, Մեքայէլ, Յակոբ և Պողոս, և երկու հօրեղբորդիքը Յարութիւն և Մկրտիչ: Երկու մեծ եղբարք փողերանոցին մէջ շատ կարգադրութիւններ ըրին, և յԵւրոպա ազգային անձնիքներ զրկեցին որ երթան հոն փողերանոցներուն մեքենաները դիտեն և ըստ այնմ շինել տան 'ի Կ. Պօլիս: Իրենց այս յարաբերութիւնը Եւրոպայի հետ՝ աւելի գրգռեց տաճիկ համարակալաց նախանձը, որոնք արդէն շատոնց խոժոռ աչքով կը դի-

տէին թագաւորին սերը և համարմունքը քրիստոնեայ գերդաստանի մը վրայ: Փուլթով ամբաստանուեցան իբրև թէ ստակ կ'անցնեն յԵւրոպա գողնալով թագաւորին անձնական գանձէն: Բայց մեծ համարակալը Իպրահիմ Սագիմ էֆէնտի, անհիմն ցուցուց այս ամբաստանութիւնը և դովեց Տիւղեանց ջանքը և կարգադրութիւնը փողերանոցին մէջ: Սուլթան Մահմուտ մեծապէս ուրախացաւ և 'ի նշան սիրոյն խիւլ, հագցուց սամոյր մուշտակաւ, զոր միայն Ուլահ-Պուղտանի պէյերը կրնային կրել և հրամայեց անոնց պէս ձիով երթալու ժամանակին, առջևնէն խաֆիէրէ-թօրուտանէլ և մասնաւոր հրովարտակաւ փառաւորեց բովանդակ Տիւղեանց զարմը: Այս նոր պատիւները և իրենց թագաւորին հետ ունեցած համարձակութիւնը աւելի գրգռեցին իրենց թշնամեաց նախանձը, որոնք դժբաղքաբար ամենն ալ տաճիկ չէին ազգաւ, սակայն իրենց գլուխ անցած էր թագաւորին առաջին պաշտօնային Հալէթ էֆէնտի. որ երբ Յակոբ չէլէպին Բարիզ գացած էր ուսմունք և մանրանկար սորվելու, Հալէթայն միջոցին Բարձրագոյն Կրան դեսպան ըլլալով և իր վասնած ստակին համար կարօտութեան մէջ գանուելով, շատ անգամ Տիւղեան չէլէպիներուն զինած էր և մեծամեծ գումարներ պարտք առած էր: Յետոյ դառնալով 'ի Կ. Պօլիս բնաւ փոյթ չէր ընէր վճարելու, և արտաքին մտերմութեամբ մը և խաբէութեամբ անոնց կորուստը գարանելով կ'ուզէր պարտքերէն ազատել: Հալէթ այս հնարից մէջ էր երբ Տիւղեանց ձեռաց ներքև եղող անձ մը, որուն անունը լաւ կ'ըլլար թէ իսպառ լուռ էր թէ յիշատակաց և թէ պատմութեան մէջ, մտխալով Տիւղեանց և մասնաւորապէս Մկրտիչ չէլէպին իրենց հօրեղբորդւոյն դէմ, զնաց առ Հալէթ էֆէնտիին և իմացուց իրեն թէ Տիւղեանք փողերանոցին յանձնուած գրամադրէն ստակ առած են, և Հալէթալ լուր տուաւ Սուլթան Մահմուտի որ Տիւղեանք փողերանոցին գանձը վատնած են: Փուլթով հրամայուեցաւ որ հաշիւ տեսնուի և որովհետև փողերանոցին ընդ-

հանուր գլխաւորը Ապարահման էֆէնտին էր, որ Տիւղեանց մեծ բարեկամ էր, անոր համար Հալէթ նախ դայն փոխել տուաւ և Տիւղեանց թշնամի գլխաւոր մը դրաւ :

Կոր ոստիկանը, ըստ սովորութեան, պաշտօնին մէջ մտած օրը ուղեց տեանալ գանձուն հաշիւը, զոր Տիւղեանք արդէն պատրաստեր էին և իրեն ներկայացուցին : Բայց զարմացած մնացին երբ անիկայ պատասխանեց որ « Սուլթանը պարզ թղթով մը գոհ չըլլար, հապա անմիջապէս արծաթ ստակով կը պահանջէ ձեզ յանձնուած գրամագլուխը » : Արդ Տիւղեանց յանձնուած գրամագլուխը՝ որով դրամ կը տպէին, գրեթէ 25 միլիոնի կ'ելլար թող ուրիշ Սուլթանին աւանդները : Բայց որովհետեւ՝ իրենք սեղանաւորութիւն կ'ընէին, յայտնի է որ այս գումարը ցրուած էր զանազան տեղեր յԵւրոպա, մասնաւորապէս յԱնգղիա, և 'ի Գաղղիա, և քիչ ժամանակուան մէջ անկարելի էր ժողովուրդէ կամ գոցել վարկերը և վճարմունքը պահանջել դեռ ժամանակը չըրացած : Տիւղեանք այս բանիս վրայ տաքնապած Հալէթի ինկան, որ իր խարեբայ բարուքը զիրենք պատրեց ըսելով որ ինքը ամեն բան կը յարմարցնէ Սուլթանին հետ :

Ոստիկանը ամեն օր այց կ'ելլար փողերանոցին և ըստ սովորութեան հարկ էր որ ինքը նախ ելլար դուրս որպէս զի յետոյ միւսներն ալ ելլային, աներնին երթալու : Աւրբաթ օր մը սովորականէն չորս ժամ աւելի մնաց ներսը, և երբ մեկնելու ժամանակ, դրան դիմաց ամենքը ժողուած էին յարգանքնին ընելու, դարձաւ Տիւղեանց և « Սուլթանը կը հրամայէ, ըսաւ, որ փողերանոցէն չմեկնիք » : Այս ըսելով ձին մտրակեց հետացաւ :

Աւելորդ է նկարագրել երկու եղբայր վիշտը, ինչպէս նաև ընտանեաց տաքնապը ամբողջ այն զիշերը : Երկրորդ օրը Միքայէլ՝ եղբայրնին խնդիրը իմանալու համար Հալէթին դիմեց և այն ատեն իմացաւ որ բարեկամ կարծածնին էր խորխորատ փորողը : Ոստիկանը անորոջ կերպով քանի մ' օր թողուց որ կարենան վը-

ճարել : Երևա մը Անկիւրիոյ և Կ. Պօլսոյ սեղանաւորաց քրեցին. ժողով մը գումարուեցաւ և քիչ օրուան մէջ կարելի էր պահանջեալ գումարը գանել, եթէ, ցաւալի է ըսել սակայն շքմարտութիւնն ալ բոլորովին ծածկել անհնար է, եթէ չգտնուէին աղբին մէջ այնպիսի անձինք, որոնք Տիւղեանց մեծութեանը և պատուոյն կը միտային : Երբ Տիւղեանք չկրցան գտնալ պահանջեալ դրամը, այն ատեն Հալէթ շուտով Սուլթանին դիմաց ելաւ և ստոյգ ցուցուց իր կասկածները, և ամեն ճարտարութիւն թափեց մինչև որ բռնի Սուլթան Մահմուտի բերնէն բոլոր Տիւղեանց և մերձաւորաց բանուելու հրամանը առաւ : Արդէն երկուքը բանուած էին, և ահա դիշեր մը Պօստանձը պաշին զինուորներով Տիւղեանց պալատը կը մտնայ, սարսափած կանայքը և տղայքը կը ժողվուէ, ընդ ամենը 18 հոգի, և ամեն բանէ զուրկ նաւակի մը մէջ գնելով Հայոց պատրիարհարանը կը յուղարկէ, որոնք ամենայն համբերութեամբ կը տանին այսպիսի անտանելի հալածանաց մտածելով որ իրենց ամուսինքը թաց և մթին տեղեր գոցուեր են ուրիշ 80 բարեկամաց հետ : Իսկ պալատան կահ կարասիքը, ամեն զարդերը, ճոխութիւնք, եւրօպական ամենէն ճարտարաբուէստ ձեռագործք՝ յափըշտակուեցան, պալատնին մերկ կողոպուտ դարձաւ, որուն միայն կահ կարասիքը և տիկնայց գոհարները կ'արժէր, կ'ըսեն, 80 հազար քսակ կամ 40 միլիոն զուրուշ, որոնք սրբուց որդի անցեր էին :

Քիչ օր վերջը պալատը զննուելու ժամանակ տեսան որ պալատան մէջ մատուռ ունէին. արդ կրօնական ուրիշ դասն յիշատակաց պարաբայով մը չէին կըրնար առանձին եկեղեցի ունենալ :

Հալէթ այս պարագայն իրեն միջոց առաւ անոնց դատակնիքը առնելու թագաւորին ձեռքէն, և թէպէտ Տիւղեանց աճրդի հանուած կահ կարասիքը գրամագլուխէն աւելի էր, ինչպէս վերը ըսինք, սակայն Հալէթ ամեն ջանք ըրաւ մինչև թագաւորը յոչ կամս անոնց մահուանը վճիռը տուաւ, թէպէտ քիչ ժամ վերջը զըջաց

մեծապէս և մարդ հասուց, կ'ըսեն, հրամանը ետ առնելու, բայց 'ի զուր:

Այս միջոցն երէք եղբարք և մէկ եղբօրորդինին համբերութեամբ կը տանկին դառն բանտի մը 'նեղութեանց շատ անգամ՝ քան զբանտն աւելի ծանր կ'ըլլար իրենց ընտանեաց վրայ լսածնին: Տխուր էին ամենքն և կեանքերնէն յուսահասած, միայն Սարգիս չէլէպին աժիոյժ և եռանդուն ընուժեամբը, դեռ կենաց և ընտանեկան քաղցրութենէ յափշտակուած՝ չէր կրնար գիմացը երևակայել զմահ, կը կարծէր որ արքայութիւնը ամեն բան կը լմնայ: Ընդհակառակն հօրեղբօրորդինին Մկրտիչ չէլէպին, բանտին խոր անկիւն մը ինկած յարդի վրայ, բնա չէր մխիթարուեր: Առատամ մը յանկարծ դռները բացուեցան, ներս մտաւ Պօստանձի պաշին և խրախուսանօք մը կարդաց իրենց այս վճիռը որ « Գրիգոր և Սարգիս պիտի արքայութիւն Արշակեղաբոսի կղզւոյ մը մէջ, Միքայէլ և Մկրտիչ Փօքր Սօխ »:

“Մեծ ուրախութիւն ծագեցաւ ամենուն սիրտը և թէպէտ պիտի զատուէին եղբարք մէկմէկէ, բայց դռնայ յոյս կար օր մը մէկզմէկ տեսնելու: Առտուն կանուխ եկան առին զԳրիգոր և զՍարգիս չէլէպիները ըսելով որ պիտի փողերանոց տանին հաշիւնին գոցելու համար. հաղիւ հասան փողերանոցին քովը հրապարակը, որուն մէջտեղ ամենամեծ սոսի մը կար, անոր ետեւ պահուած դահլիճ մը դուրս ելաւ որ երկու եղբարք ձեռքերը բռնելով տարաւ դէպ 'ի արքունեաց 18 Հօլմո դուռը, և հոն զարկին կտրեցին նախ Գրիգոր չէլէպինի գլուխը, իսկ Սարգիս որովհետև կտրիճ էր և արխասիրտ 'ի սկզբան չէր ուզած կապուիլ և չողիլ՝ սակայն յորդորուած եղբօրմէն նմանելու Փրկչին, յետ անոր գլխատման՝ ինքն ալ գլուխը կ'ընծայէ... Գլուխնին դրան երկու կողմի խոռոչներուն մէջ կը գնէն, ուր սովորաբար պէյերուն և մեծամեծներուն գլուխները կը դրուէին, և իրենց վճիռն ալ առջևնին կանխած, որուն մէջ կը գրէր թէ իրենց տունը եկեղեցի շինելնուն համար, և փողերանոցի գանձէն 24 հալար

18 Հօլմո

քսակ (որ կ'ընէ 120 միլիոն դուռուչ) գողնալնուն համար պատժուէր էին. մինչ պէտք եղածը 8 հազար քսակ էր:

Իսկ միւս երկու սեպուհները Միքայէլ և Մկրտիչ, Պօստանձի պաշին կ'առնու կը տանի յԵնիգիւղ, Տիւզեանց ամարաստունը և հոն ինքն ալ յօջ կամս և բըռնարատեալ 'ի պաշտօնէն, մէկը 'ի նաւարանն և միւսը պարտիզին մէջ կախել կուտայ: Քիչ օր վերջը այս Պօստանձի պաշին որ Ապտուլաս հը կոչուէր, ծովակալ կ'անուանուի, և մեծապէս ղայրացեալ Տիւղեանց մահուան վրայ, ոխերիմ թշնամի կը դառնայ Հալէթի:

Այս աղետալն արկածից ժամանակ Յակոբ չէլէպին Արշակեղաբոսի կղզիները պարտելու ելած էր մասնաւոր նաւով մը: Իրեն ալ հրաման ղրկուեցաւ որ փութով դառնայ 'ի Կ. Պօլիս: Յակոբ չէլէպին որ 'ի Չէա կը գտնուէր, ընդունեցաւ հրովարտակը, համբուրեց ղայն, ճակտին վրայ դրաւ, և փութով նաւ մտաւ դառնալու: Հալէթ որ միտքը դրեր էր փճացնել բոլոր Տիւղեանց ընտանիքը, զՅակոբ չէլէպին ալ ամբաստանեց իբր ապստամբութիւն փորձող մը 'ի Չէա: Սակայն Ապտուլաս ծովակալը պատմելով սեպհին մէկէն թագաւորին հրովարտակը համբուրելը, Հալէթին ստուծիւնը յերեւան ելաւ. Տիւղեան եղբարք արքայութեան միայն, և այն ատեն Ապտուլաս խրախուսուեցաւ ամբաստանելու զՀալէթ և անոր բոլոր նենգութիւնները մէջտեղ հանելու: Սուլթան Մահմուտ կը ձգէ պաշտօնէն զՀալէթ, զինքը կ'արքայութի 'ի Գոնիա և իր տեղը կ'առնուան վեզիր զԱպտուլաս: Հաղիւ Հալէթ ճամբայ ելած էր գտնուեցաւ իր տանը մէջ իր գրողը, յորում կային իր թղթերը և երկու ծրար աշխու, յակիմի ղորմ թագաւորը տուած էր յանձնելու Սարգիս չէլէպինի, իրեն թրի երախակալ մը շինելու համար, և զոր Հալէթ քովը պահելով, ստեպ զՍարգիս չէլէպին իբր դանդաղկոտ ամբաստաներ էր: Այս բանիս վրայ Սուլթան Մահմուտ ղայրացած, հրաման կուտայ երթալ զինքը սպաննելու, և հաղիւ Գոնիա հասած էր, հոն բաղնիքին մէջ զինքը խղճեցին և գլուխը բերուեցաւ 'ի Կ.

Պօլիս, որ Սուլթան Մահմուտի հրամանով Ղալաթայի աղբանոցը նետուեցաւ : Նոյն վիճակը ունեցաւ նաև Իսխէլ հրեայ սեղանաւորը, որ Հարէթի չարութեանց բորժակից էր, և երկուքին ստացուածքն ալ արքունիք գրաւեցան :

Յետ երկուց ամաց երբ Տիւղեան եղբարք ետ եկան արտրէն, Պէդճեան Յարութիւնը Տէրութեանէն առաւ Տիւղեանց ծովանիստ տունը 'ի Քուռուչէշմէ, և առաւ դարձեալ իրենց որ բնակին. և ամսական եկամուտ մը կա պուլեցաւ իրենց : Այսպէս Յակոբ, Կարապետ և Պօղոս չէլէպիները իրենց քոյրերով առանձին կենօք կ'ապրէին, մինչև որ երբ Պէդճեան Յարութիւնը հիւանդացաւ և Սուլթանը զինքը տեսնալու եկաւ, այն առեւ խնդրեց թաղաւորէն որ իր մեռնելէն ետքը փողերանոցը յանձնէ Յակոբ չէլէպիին և իր ընտանի ծառային Քիւչիք Յարութեան : Իր մահուանէն վերջը Սուլթան Մահմուտ միայնակ Յակոբ չէլէպիին կանչեց և զինքը Տեսուչ դրաւ փողերանոցին և իր անձնական եկամտից սեղանաւոր, և իրեն ոսկերիչ դրաւ անոր եղբայրը Պօղոս չէլէպիին : Այսպէս Տիւղեան գերդաստանը նորէն սկսաւ առաջ երթալ մինչև ցամա 1847, յորում Յակոբ չէլէպիին Աղբին մէջ աւմենուն սիրելի իշխանը, և հայկական Մեկենասը, ծանր հիւանդանալով, բռնադատուեցաւ յՌոալիս դիմել և հասնելով 'ի Վիչենցա, յանկարծակի վախճանեցաւ սրտի կտրուածով. որուն մահը լացին ոչ իր բարեկամքը և բարեխորտըքը միայն, այլ և բոլոր Աղբը և օտարաղբիք :

Յակոբ չէլէպիին վեց զաւակ թողուց, երեքը մանչ և երեքը աղջիկ : Փողերանոցին կառավարութեանը յաջորդեց իր հանգուցեալ Սարգիս եղբօր մեակ որդին Միհրան պէյը. իսկ թաղաւորին անձնական սեղանաւորութիւնը արուեցաւ Յակոբ չէլէպիի մեծ աղուն, Օննիկ պէյի, և կրօնական մասից սեղանաւորութիւնը երկրորդ աղուն՝ Գրիգորի, որոնք տակաւին գեռահասակ ըլլալով իրենց հօրեղբայրը Պօղոս չէլէպիին վերակացու գրուեցաւ : Յակոբ չէլէպիին վեց աղոցմէ 2 մանչ և 2 աղջիկ մեռան, և միայն մնացին Օննիկ կամ Յով-

հաննէս պէյը որ 1878 ին հրաժարեցաւ իր սեղանաւորութեանէն, և դուստր մը՝ Տիրուհի : 1880 ին ալ փողերանոցի վարչութեան պաշտօնէն հրաժարեցաւ Միհրան պէյը և իր տեղը անցաւ, առ ժամս, տաճիկ պաշտօնակալ մը : Այսպէս դադրեցան ներկայիս Տիւղեանց իբր հարիւր տարուան ծառայութիւնքը օսմանեան Պէտութեան մեծամեծ պաշտամանց մէջ :

Յեղափոխութիւնն Յուլիանի և Գաղղիա

1. Մարդիկնայ Պաշտօնարանին տխարանայր և
անկումը: — 2. Փոյիկնայ պաշտօնարանը. — Այս
պաշտօնարանիս դիմ ածգոնորիւնք: — 3. Ալձերիի
կոտոյն պատմար. — Պատրաստորիւնք. — Պոր-
մուն արարայտ. — Տերտրեանց միջամտորիւնք.
— Բանակը ձամբայ կ'ելի. — Խորհրդարանին բռ-
նոյնք: — 4. Բանակը յԱլձերի. — Միտայի տարիա-
րակին կոտոր. — Սուրբակի բերդին անկումը: — 5.
Նուստուն Ալձերիի: — 6. Նոր ընտրորիւնք. — Պե-
տական հարուած. — 7. Յոշիսի հրամանները: — 8.
Բարիգոն մէջ յազմուները. — Յոշիս 26, 27, 28. —
Լրացրաց բողոքը. — Մարմնի պաշտօնը. — Այլա-
տաւորաց շխորորիւնք: — Պատուէջ փորոցներուն մէջ:
— 9. Առուն Լուրի, Դիւրբիի և Արքայիսկոպոսա-
րանին. — Մորդար պաշտօնարան. — Օսիանի
բողոք. — Օրէի տը Վիլ: — 10. Կարոյսի և իր որդ-
այն բագաորորներէ հրամարելը. — Ռամպոյիի
արշաւները. — Կարոյս յԱնգղիա. — 11. Արդիւնք
փրանորդորեան:

1. ՄԱՐԳՐԻՆԵԱՔ ՊԱՇՏՕՆԱՐԱՆԻՆ ՏԻՄՈՒՆԱԸ ՆԻ ԱՆ-
ԿՈՒՄԸ: — Կարողս ժ. 'ի սկզբանէ սիրուէք ընդունած
Մարգրինեաք Պաշտօնարանը. երթալով իր անխտահու-
թիւնը շատցաւ և յայտնապէս կը տեսնուէր թագաւոր-

ըին և Պաշտօնարանին մէջ եղած տարածայնութիւնը:
Մարգրինեաք բողոքովն ազատականաց կողմն ալ չբը-
լալով, անոնցմէ ալ հակառակութիւն կը գտնէր: 1829 ին
Նիսպերուն մէջ, ամենայն առաջարկութիւնք մեծ վէճե-
րու նիւթ էղան: Երկու անգամ խորհրդարանին նա-
խագահ ընտրուէր էր Ռուայէ Գողար ընդդէմ Պաշտօ-
նարանի առաջարկածին: Գաւառաց վարչութեան վե-
րաբերեալ օրէնք մը առաջարկած էր Պաշտօնարանը,
ստիպուեցաւ ետ առնուլ: Մարգրինեաք իր գիւթիչ
ճարտասանութեամբ հանգերձ չկրցաւ շահիլ զխորհրդ-
դարանը. թէ աջակողմեանը և թէ ազատականը զսնա-
զան նպատակաւ գոհ չէին: Կարողս ժ. այս հակառա-
կութիւնը գոհ սրտով կը գիտէր, յուսալով որ այս իրեն
անսրբելի Պաշտօնարանին վերջը հասած է. և խորհրդ-
դարանին նոյն տարուան դոցուելէն թէջ օր վերջը լրա-
գիւրը կը ծանուցանէին որ իշխանն Փոլինեաք՝ Կարողսի
մտերմը, Լոնտրայի գեապանութեանէն Բարիզ կանչուէր
էր: Սայց էր լուրը, բայց ոչ թէ իրեն պիտի յանձնուէր
Պաշտօնարանը կազմելու հոգը. վասն զի գեո չհասած,
արդէն Կարողս ժ. կազմեր էր զայն իր կողմի անձանց-
մէ, որոնց թուոյն մէջ էր նաև Փոլինեաք (1):

Երկրորդ օրը Մարգրինեաք և իր պաշտօնակիցքը
լսեցին նոր Պաշտօնարանին կազմուելը և ապշեցան:
Սակայն Կարողս ժ. զիրենք միտարեղու համար ոմանց
թողակ կապեց ոմանց ալ պատիւներ տուաւ:

2. ՓՈՒԼԻՆԵԱՔ ՊԱՇՏՕՆԱՐԱՆԸ. — ԱՅՍ ՊԱՇՏՕՆ-
ՐԱՆԻՍ ԴԵՄ ՏԺԳՈՂՈՒԹԻՒՆՔ: — Օգոստոսի 9 ին Մօնի-
դէօսը կը հրատարակէր նոր պաշտօնէից անուանքը,
որոնց մէջ նշանաւորքն էին, Փոլինեաք՝ Արտաքին գոր-
ծոց պաշտօնեայ. Պուրմոն՝ Ուսթիւրուի դասալիքը՝
պաշտօնեայ Պատերազմի. Տըլա Պուրտոննէ կոմսը՝ Ներ-

(1) Այս այն հուշանունն Փոլինեաքն էր որուն մայրը Մարի
Աթիւնէթի մտերմ տիկնացմէ էր. ինքն ալ գաղթելոց գըւ-
խաւորներէն մէկն էր. գտնուեցաւ Գատուտալի դաւոյն մէջ որուն
ներեց յետոյ Նարուէն. ծայրայեղ թագաւորական և ատնցող
աշխատանք գաղափարաց:

քին գործոց, որ 15 տարուընէ 'ի վեր մեծ անուն հասած էր իր եռանդուն ատենախօսութեամբքը . սակայն որչափ ալ կարիճ ճարտասան, այնքան անհաստատ իր որոշողութեանց մէջ: Եւ երբ Պաշտօնարանին գլուխ մը դնելու խնդիրը ելաւ, չուզելով ոչ ինքը ընտրուիլ և ոչ իրմէ վեր գլուխ մը ունենալ, հրաժարեցաւ պաշտօնէութենէն:

Նոր ընտրուած պաշտօնէից անունը տարածուելուն պէս թէ Բարիզցիք և թէ գաւառները մեծապէս զայրացան: Դատերը դեռ առանց արգիւնք մը տեսնելու իրենց բարձր պաշտօններէն հրաժարեցան, ինչպէս Վիլմէն, Դաթուպրիան, Կիզոյ, Պէնժամէն Գոնարան: Ինչէր դեռ պատանի, և Պէնդէն՝ Ժուռնալ տէ Տէպայի խմբագիրը կրակոտ յողուածներով յայտնի ըրին իրենց արհամարհութիւնը առ Պաշտօնարանը: Եւ թէպէտ Գատաստանարանը այս բանիս համար զՊէնդէն 5 ամիս բանտի դատապարտեց, սակայն անիկայ արքունի ատենին բողոքելով, անպարտ արձկուեցաւ: Կարողս ժ. բարկացաւ այս արձակման վրայ, զոր ժողովուրդն ալ ծափահարեր էր: Ժողովրդեան զբացմունքը աւելի յայտնուեցաւ քիչ վերջը Լաֆայէթի ճամբորդութեան միջոց գաւառաց մէջ, ուր ամեն տեղ շքեղ ընդունուելութիւն և լուսաւորութիւններ գտաւ, մանաւանդ 'ի Լիոն:

Խորհրդարանի բացուելուն՝ Կարողս ժ. այս շարժմանց վրայ յայտնեց իր տգիտութիւնը, մինչև սպառնացաւ նաև անոնց, որոնք կ'ուզէին իր կամաց դէմ դնել: Խորհրդարանը յանձնաժողովը մը յանձնեց պատասխանը գրելու, որուն մեծ մասը ազատականացմէ էր: Այս պատասխանին մէջ յետ յայտնուելու իրենց յարգանքը առ Թագաւորը, կ'աւելցնէին՝ որ ըստ սահմանադրութեան՝ երկիրը իրաւունք ունէր հասարակաց շահուն որոշողութեանց մէջ մաս ունենալու ընդ վարչութեան. արդ «այս միաբանութիւնը չկար»: Երբ այս պատասխանը խորհրդարանին մէջ կարդացուեցաւ, աջակողմեանք շատ դէմ կեցան և օրերով տակեց

1850
2 Մարտ

վէճը: Մարդինէ աք իսկ կ'ուզէր որ մեղմացուին բացաւորութիւնք. սակայն ազատականք կիզոյի բերնով յանձն չառին իմաստը փոխել: Խնդիրը քուէարկութեան ելաւ և պատասխանը ընդունելի եղաւ 221 քուէով ընդդէմ 181 ի:

Կարողս ժ. իմացաւ որ հակառակութիւնը ոչ էր ընդդէմ խորհրդարանին, այլ ընդդէմ Թագաւորութեան: Եւ թէպէտ պատասխանը դեռ իրեն զիմաց չէր կարդացուած, պաշտօնէից առանձին խորհրդակցութեամբ միտքը հաստատեց խորհրդարանը յրուելու և ժողովուելու զայն Սեպտեմբեր 3 ին: Մարտի 18 ին երեսփոխանք ներկայացան. Նախագահը Ռուայէ Գոլար կարգաց պատասխանը, զոր Կարողս ժ. վէհանձնութեամբ մը մտիկ ընէլէն վերջը, յարմար պատասխանով մը զիրենք ճամբեց: Երկրորդ օրը Տը Մոնպէլ պաշտօնեայն խորհրդարանին մէջ կարգաց որ Թագաւորը նիստերը կ'ուշացնէր մինչև Սեպտեմբեր 3: Այս անակընկալ լրոյն վրայ մեծ շփոթութիւն ծագեցաւ. ազատականք քաշուեցան աներնին և հացկերոյթներով և ժողովակներով աւելի գրգռեցին հակառակութիւնը. աջակողմեանք ալ չգաբրեցան զանոնք վատահամբաւելու լրագիրներու մէջ:

Այս խռովութեանց միջոց էր որ Պուրմոն, Պատեւ 15 Մարտ
րագմի պաշտօնեայն, Գուրոն գնաց, հրամանատար կէնալու Ալճէրի գացող բանակին:

3. ԱԼՃԵՐԻ (1) ԿՈՒՌՈՅ ՊԱՏՃԱՌԸ. — ՊՈՒՐՄՈՆ ՍՊԱՐՄԱՅՏ. — ՏԵՐՈՒԹԵԱՅ ՄԱՅՄՍՏՈՒԹԻՒՆԸ. — ԲԱՆՍԿԸ ՃԱՄԲԱՅ Կ'ԵՂԼԱՅ. — ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻ ԼՈՒԾՈՒՒՄԸ. — Գաղղիա 1450 էն 'ի վեր բուստի որսորդութեան համար Արաբացւոցմէ Պոն գաւառին մէջ մէկ քանի նաւահան գիստ վարձած էր: Սակայն Տէյերը ստեպ կը նեղէին զԻադդիացիս աւելի դրամ պահանջելով: Ինչպէս նաև այս ժամանակիս Տէյը ոչ միայն աւելի դրամ կ'ուզէր

(1) Ալճէրի Արևելեայց ձեզայր կոչածն է. սակայն մենք այս երկրորդ անուամբ միայն զմայրաքաղաքը նշանակեցինք, ալլարահին տալով միւս Ալճէրի անունը:

1850

այլ կը պահանջէր նաև որ արձէրիացի հպատակաց թըղ-
 թագրամի արժէքները վճարուին: 1827 ին պայրամին
 իրիկունը Տ. Տըվալ հիւպատը, Հիւսէյին Տէյին գացեր
 էր տօնին առթիւ իր մաղթանքները ընելու. և երբ խօ-
 սակցութիւնը առջինիւ թերուն վրայ դարձաւ, Հիւսէյին
 հարցուց զայրացմամբ թէ ինչո՞ւ Կարողոս Ժ. իր նամա-
 կին պատասխանը կ'ուշացնէ. և երբ Հիւպատը պատաս-
 խանեց, Կ'երևայ որ կարևորութիւն չէ տուած, այն ատեն
 Հիւսէյին ինքն իրմէ դուրս ելած ձեռքն հովահարով
 ապտակ մը զարկաւ Հիւպատին: Գաղղիա փոխարէն մը
 պահանջեց այս նախատանաց և սպառնացաւ իսկ, բայց
 Հիւսէյինն հոգը չեղաւ: 1829 ին Յուլիսի Գաղղիա Տը
 լա Պրըզոնիէր նաւապետը զրիկեց որ ինդիբը քաղցրու-
 թեամբ լինցնէ: Սակայն Հիւսէյին խստիւ պատասխանեց
 և ճամբեց զանիկայ. և երբ նաւը կը մեկնէր Արձէրի նա-
 լահանգտուն շատ մը թնդանօթի հարուածներ պար-
 պուեցան վրան, որոնց պատասխան չտուաւ Տը լա Պրը-
 զոնիէր:

Այս կրկին նախատանաց վրայ բոլոր Գաղղիա ոտք
 էլաւ և զՓոլինեաք իր անհող կը նախատէր: Սակայն
 Պաշտօնարանը արդէն որոշեր էր պատերազմը և նա-
 ւերը պատրաստուեր էին հարաւային նաւահանգստաց
 մէջ, որոնց հրամանատար դրուեցաւ Տիւփէրէ՛ Հասա-
 րակապետութեան ժամանակէն ծովային սպայ մը,
 որովհետև միւս ամեն նաւապետք դժար կամ անկարելի
 կը տեսնէին գունդերը ցամաք հանել յԱրձէրի, և Տիւ-
 փէրէրէ միայն կարելի կը դատէր: Յամաքային ընդհա-
 նուր հրամանատարն էր անուամբ միայն արքայորդին,
 իսկ սպարապետութիւնը ինդրողք շատ զորավարներ
 եղան, յորս կային նաև Կուզիոն տը Սէն Սիբ, Մոլիբոր
 և մանաւանդ Մարմոն՝ ամենն ալ կայսրութեան նշանա-
 ւոր մարտիաք: Սակայն թագաւորը Պատերազմի
 պաշտօնէին աղաչանաց զիջաւ, որ էր Պուրմին, և
 իրեն շնորհեց ընդհանուր սպարապետութիւնը. ժողո-
 վուրդը որ մեծ հեաքըրբութեամբ կը սպասէր հրամա-
 նատարին անուան, շատ տհաճեցաւ Պուրմինի անուա-
 նուեղուն վրայ, յիշելով Ուաթէրուի առաջին երեկոյն:

Սպանիա վախցաւ այս պատրաստութիւններէն, և
 Փերտինանտոս Է. ուղեց մասնակցել արշաւանքին, բայց
 Գաղղիա չընդունեցաւ: Անգղիա ամեն ջանք ըրաւ թէ
 Սուլթանին ձեռքով և թէ ուրիշ տէրութեանց միջոցով
 խափանել այս արշաւանքը, յորում մեծ ֆրաս կը տես-
 նար իր վաճառականութեան. սակայն Փոլինեաք պա-
 տասխանեց որ նախատանաց փոխարէն պահանջելու
 կ'երթան, որուն իրաւունք ունէին, և ոչ աշխարհակա-
 ւութեան:

Մայիսի 11 ին սկսան նաւերը մտնել 37,639 զինուորք, 1850
 նաւատորմին ալ 103 նաւէ բաղկացեալ էր: Ամենքը 23 ին
 ճամբայ ելան յԱրձէրի:

Իսկ արքայորդին Դուլունէն Բարիզ դարձաւ և այն
 ատեն թագաւորական հրովարտակով մը լուծուեցաւ
 խորհրդարանը, և ընտրութեանց ժամանակ դրուեցաւ
 Յուլիսի 3ը:

4. ԲՆՏԱԿ ԱՆՃԻՐԻ Կ'ԵՂԱՍ. — ՄԻՍՈՒԷ ՏՍՓԱՐԱԿԻՆ
 ԿՈՒՐԿ. — ՍՈՒԼՓԱՆԻ ԲԵՐԻՆ ՍԵՎՈՒՐԿ: — Նաւատոր-
 միւր իր ճամբան շարունակեց դէս յԱրձէրի: Ճամբան
 հանդիպեցաւ Թաքիբ փաշային նաւուն, զոր Սուլթանը
 միջնորդութեան համար զրկած էր. սակայն Պուրմին
 չուղեց մտիկ ընել. Յունիսի 13 ին նաւերը ձեզայերի
 դիմաց էին և Պէրզըզն ընդհանուր տեղակալը երկրորդ
 օրը գունդերը նաւերէն դուրս հանել սկսաւ, որոնք
 ուրախութեամբ ցամաք կ'երկէին դոշելով « Կեցցէ ար-
 քայ »: Պուրմին ալ էլաւ Լովէրոյ տեղապահին դըն-
 դերուն հետ:

Հիւսէյին իր կողմանէ ամեն պատրաստութիւն տե-
 սած էր. իւր մեծ զօրութիւնը Մաթալէ տափարակին
 վրայ ժողվուած էր, ուր զանազան բերդեր շինուած էին.
 և զօրքն էր 50,000 մեծաւ մասամբ հեծեալք, և ընդ-
 հանուր հրամանատարն էր իր փեսայն՝ Իպրահիմ Ալա:
 Տեմնելով որ Գաղղիացիք իր հրացանի հարուածոց չէն
 պատասխաներ, համարեցաւ որ ձիաւորաց կը սպա-
 սեն, և յարմար առիթ սեպեց իր հեծեալքը Գաղղիաց-
 ւոց հետևակին վրայ վաղցնելու որ կոխկուտեն: Այս

հեծեալները քիչ ժամանակի մէջ Գաղղիացոց ճակատը կտրելով հասան բանակին կեդրոնը, ուր սկսան կռուիլ սրով և սուխով: Այն ատեն հասեր էր Պուրմին իր գնդովը. հրամայեց որ զօրքը կռուելով, յառաջապահը առաջ քայլէ բերդերուն վրայ, առաջին խումբերը տիրացան առանց ընդդիմութեան մը Արաբացոց լքած բերդերուն և հրանօթից: Արաբացիք տեսնելով որ Գաղղիացիք իրենց դիրքերուն կը տիրեն՝ դժուարութեամբ սկսան յետո նահանջել որ բերդերնին մասան, սակայն մեծ զարմացմամբ տեսան որ Գաղղիացիք տիրած էին և սաղիս անդին ցիրուցան եղան: Պուրմին առաջին յաղթութիւնը կատարեր էր: Սակայն քիչ օր վերջը 2,000 Արաբացոց հետ կռուի մը մէջ կորսնցուց իր Ամէտէ Պուրմին որդին, որ բանակին կտրիճ գնդապետներէն մէկն էր:

Արաբացիք աճապարեցին իրենց ոյժը կեդրոնացնելով Սուլթանիէ բերդին մէջ որ ձեզայիբի գիմաց կ'իյնար և զոր կը համարին թէ Կարողս Ե. շինած ըլլայ: Հիւսիսային անառիկ կը համարէր այս բերդը. գոնեայ հինգ վեց ամիս անվրէպ կրնար դիմանալ: Յունիս 30 րոպէ կը զօրավարը գիմացը կը հասնի և թնդանօթիները կը գետեղէ: Ահաւոր և արիւնահեղ կռիւ մը յաջորդեց անմիջապէս. երկու կողմն ալ քաջութեամբ կռուեցան, սակայն հարկ եղաւ որ Արաբացիք բերդը թողուն՝ միանգամայն չուղելով այնպիսի ամուր տեղ մը թշնամեաց յանձնել, կրակ տուին վառօդին և վայրկեան մը վերջը յետ ահաւոր երկրի ցնցման մը ուրիշ բան չէր տեսնուէր, բայց կոյտ մը քարերու, գնդակներու, փայտերու և գիւղիանց:

5. ՆՈՒԱՅՈՒՄՍ ՃԵՋԱՅԻՐԻ: — Սուլթանիէ բերդին անկմամբ սարսափը տիրեց ձեզայիբի մէջ, Հիւսիսային բոլորովին յուսահատեցաւ և երկրորդ օրը հաշտութիւն խօսելու համար նուիրակ մը ղրկուեցաւ: Տէյը յանձն կ'առնուր ձրի շնորհէրոսի իրաւունքը և պատերազմին ծախքը վճարել. սակայն Պուրմին ընաւ պայման մը չէր ուզեր: Անդդիացոց հիւսպար նորէն մէջ մտաւ

ինդիրը յարմարցնելու, սակայն Պուրմին մերժեց այս միջնորդութիւնը: Վերջապէս ղեջաւ որ Հիւսիսային իր բոլոր ընտանեօք և հարստութեամբք ազատ էլլայ ձեզայիբէն. իսկ ժողովրդեան, վաճառականութեան և երկրին սովորութեանց փոփոխութիւն մը չըլլայ:

Այսպէս Գաղղիացիք տիրեցին երկրի մը որ իրենց աղբււր մ'եղաւ հարստութեան (1) և միանգամայն մեծ փառք ղեկուորութեան: Վերանորոգման ամենէն փառաւոր և ամենէն շքեղ արդիւնքներէն մէկն կրնայ համարուիլ:

6. ՆՈՐ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՔ. — ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՐՈՒՄՔ: — Կարողս Ժ. կը յուսար որ այս յաղթութեանց լուրը հանդարտեցնէ ներքին կռիւները և խոնարհեցնէ իր քաղաքական հակառակորդքը. բայց անոր հակառակը եղաւ: Խորհրդարանին լուծուէլէն 'ի վեր Գաղղիա խառնակութեան մէջ էր, ամենքը սկսեալ 'ի թագաւորէն կը սպասէին ընտրութեանց արդիւնքին: Պատերազմը յայտնի և որոշ էր. թագաւորը կը յուսար յաղթանակել, սակայն չկարծածը հանդիպեցաւ: Ոչ միայն առջի 221 հակառակորդքը նորէն ընտրուեցան, այլ և 181 էն շատերը չընտրուելով, անոնց տեղ ազատականք ընտրուեցան: Ընտրուելիք երեսփոխանք էին 428. ընտրեալներէն 270ը ազատականք էին. 145 Պաշտօնաբանին կողմէն. 13ը անորոշ:

Փողինեք տեսնելով հակառակորդաց բազմութիւնը ուզեց հրաժարիլ պաշտօնէութենէն. սակայն Կարողս թող չտուաւ և յեցեալ Գաշանց թղթոյն ԺԳ. յօդուածին վրայ որ իշխանութիւն կուտար թագաւորին « Հրամաններ և կանոններ հրատարակել երկրին բարւոյն հա-

(1) Պատերազմին համար եղած ծախքն էր 48,500,000 ֆր: Տէյերուն գանձին մէջ ժողովուած գուման 48,684,327 ֆր. առկէ զատ 11,000,000 ի արժեք ունեցող բուրգ. 1,542 ալ հրանօթք:

Յաղթութեան լուրը Բարիզ հասնելուն պէս մեծ հանդիսով արքեպիսկոպոսը Նոյր-Տամ մայր եկեղեցւոյն մէջ « Զքեղ Աստուած » գոհութիւնը երգեց, որուն ներկայ գտնուեցաւ Կարողս Ժ. ըսող իր արքունիքով և ղեկուորականներով: Քանի մը օր վերջը Պուրմին մարջանախի գաւազանը ընդունեցաւ:

1850
8 Յուլ.

մար», միտքը դրաւ պետական հարուածով մը նոր Հրամաններ հրատարակել: Թէ Մէդէններ և Թէ Նիկողայոս կայսրը ծածուկ դրած էին Փոլինեաքի որ բնապետական հարուած մը չընէ, որ այս գրեց մէջ կըրնար 'ի յեղափոխութիւն փոխուել: Սակայն կարող միտքը դրած էր կատարելու: Արդէն Վանտէացւոց և Պրըզմաններուն գլխաւորը գաղա իմացուցեր էին Տը Լա Ռոշֆօրէն կոմսին ձեռքով որ Եթէ պետութեան հարուած մը ընէ, իրենք պատրաստ էին Թագաւորին կողմէ մը ամրացնելու: Փոլինեաք ալ ծածուկ բանակը կարգի դնել կուտար որպէս ղև Հրամանները չհրատարակուած, պատրաստ զօրք ունենայ: Սակայն իր այս մտածութեան խափանարար մը ելաւ:

Փոլինեաք Պրիւքսէլէն հեռագիր մը ընդունեցաւ որ 30,000 Բրգասիացիք Ստորին Նասանդաց Թագաւորութեան կը մտենան. որովհետև Պէլճիացիք աժգոհ էին իրենց վարչութեանէն: 1814ին դաշնաւորութեամբք Պէլճիացիք՝ որոնք ուղղափառք էին, նորազանգ իշխանի մը կաւալարութեան յանձնուեցան, որ շատ պարագաներու մէջ վերաւորեց Պէլճիացւոց կրօնական զբաղմունքը: Պէլճիացւոց աժգոհութիւնը սկսաւ ապստամբութեան փոխուել և Նորանտայի կաւալարութիւնը անվստահ իր բանակին ուղոյն վրայ, ծածուկ Բրուսիոյ միջամտութիւնը խնդրեց: Փոլինեաք Գաղղիոյ Պրիւքսէլ մէջ եղած պաշտօնէին ձեռքով յայտնեց Ստորին Նասանդաց վարչութեան իր մեծ աժգոհութիւնը Բրուսիացւոց գալուն վրայ, սպառնալով միանգամայն որ Եթէ մէկ բրուսիացի զինուոր մը Պէլճիոյ երկիրը կուխէ, Գաղղիացւոց բանակը արագաբայլ պիտի դիմեր Պրիւքսէլ վրայ: Այս սպառնալիքները իրենց արգիւնքը ունեցան և Բրուսիացիք Պէլճիա չմտան: Բայց Փոլինեաք ստիպուեցաւ բանակները հոն պահել, որով Բարիզումէջ նուազ զօրք կը մնար:

7. ՅՈՒԼԻՍԻ ՀՐԱՄԱՆՆԵՐԸ: — Եարունակ պաշտօնեայք ժողովքի կը դուժմարուէին Թագաւորին քով, որոնց ներկայ էր միշտ և արքայորդին. ամենէն շատ վե-

ճեալ խնդիրը ընարութեանց նոր եղանակն էր: Վերջապէս որոշուեցաւ որ այս Հրամանները 25ին սպառնալիքներու տրուին, և Եթէ յանկարծ անոնց պատճառաւ շփոթութիւն մը ելլար, յանձնել Ռակուզայի Դքսին Մարմնի, զօրաց և Թագաւորական պահապանաց հրամանատարութիւնը, որոնց զօրավարութեան պարզ տիպոսը արդէն ունէր: Ետտ մը քաղաքագէտ անձինք յորս նաև Թագաւորին մտերիմք ինչպէս Վիգրօլ, կ'իմանային Թագաւորին այլալուծութենէն որ ծանր խնդիր մը կ'որոշուէր, սակայն պաշտօնեայք այնչափ ծածուկ պահեցին որ բնաւ մէկը չիմացաւ: Եւ ահա Յուլիսի 25ին Մոնիգէօնը կը հրատարակէր Հրամանները, որոնք Թէպէտ հինգ էին Թուով, սակայն անոնցմէ չորսն էին գլխաւորքը:

Առաջինը պարբերական տպագրութեան ազատութիւնը կը վերջնէր. առանց իշխանութեան հաստատութեան՝ ոչ լրագիր և ոչ սրահ մը կրնար հրատարակուել: Գրքերն ալ այս հաստատութիւնը պէտք էին ունենալ: Երկրորդը կը ծանուցանէր որ խորհրդարանը դեռ չգումարուած ջրուած էր: Երրորդով ընարութեանց եղանակը կը փոխուէր և աւելի սահմանափակ կ'ըլլար: Չորրորդը կը հրատարակէր որ ընարութիւնք պիտի ըլլային Սեպտեմբեր 13ին և Ատենակալաց Ժողովքը և խորհրդարանը պիտի դուժմարուէին նոյն ամսոյն 18ին:

8. ԲԱՐԻԶՈՒ ՄԷՋ ՅՈՒԶՄՈՒԹԵՐ. — ՅՈՒԼԻՍԻ 26, 27, 28. — ԼՐԱԳՐԱՅ ԲՈՂՈՒՔ. — ՄԱՐՄՈՆԻ ՊԵՏՏՏՈՐ. — ԱՅԻՍՏԱՆՈՐԱՅ ՏՓՈԹՈՒԹԻՒՆԸ. — ՊԱՏԵՆՅՔ ՓՈՂՈՑՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ: — Անբացատրելի էր քաղցին մէջ եղած յուզմունքը երբ հրատարակուեցան այս Հրամանները: Բարիզում մէջ եղած ազատական լրագիրներէն ամենէն նշանաւորն էր Նախնալ որուն խմբագիրը Ղիէր՝ եռանդուն երկաստարգ մը, արդէն իր Յեղափոխութեան պատմութեամբը նշանաւոր, իր վրայ դարձուցած էր ամենուն ուշադրութիւնը. իրեն վաստակակից էին նաև Գարրիէլ և Մինեէ, երկուքն ալ նշանաւոր գրիչք: Մոնիգէօնին

Տրատարակուելուն պէս հաղարաւոր անձինք Նասիր- նալի սրահները և գաւիթները ժողովուեցան, և կրակոս վիճաբանութիւններ սկսան, կային հոն նաև զանազան երեսփոխաններ: Ամենէն մեծ արտունջնին այն էր որ ըստ Գաշանց Թղթոյն, այնպիսի փոփոխութեանց հա- մար օրէնք կարևոր էին և ոչ Հրամանք, որով և մաս- նակցութեամբ խորհրդարանին: Բողոք մը գրեց շու- տով Գիէր յանուն լրագրագետաց որուն ստորագրեցին տասնումէկ լրագրագետք և շատ մը վաստակակիցք՝ այս լրագրոց մէջ անուանիքն էին Նասիրահալ, Գոնարիբե- սինէլ, Գոսրիէ Փրանէ, Կլոյ, Դան, Փիլարո, Ժառնաւ ԳԵ Բարբ: Գիտութեան ճեմարանը ընդդէմ օրինաց դատեց Հրամանները, փողոցաց մէջ անթիւ բազմութիւն մը կը տարուբերէր. հասարակաց վարկը 100 ին 46 վար իջաւ:

Սակայն պաշտօնեայք անհող կեցած էին և թագա- ւորը որ նոյն միջոցին Սէն Գլուս էր, առաւօտանց կա- նուխ, թէպէտ 73 ամեայ, որսի գացած էր, պալա- տին պահպանութիւնը յանձնելով Մարմնի, որ լու- լով յանկարծ Հրամանաց հրատարակուելը և անհամ- բեր կարգալու զանոնք, Բարիզ վազեց. ուր լսեց նաև իր հրամանատար անուանուելը զանոնք ՚ի գործ դնել տարու համար (1). և երկրորդ օրը թագաւորին հրամա- նով Գարուսէլ հրապարակին մէջ իբրև հրամանատար՝ հաստատուեցաւ:

Ամենէն առաջ խռովութիւն հանուները լրագրոց և ուրիշ թերթերու աշխատաւորք էին, որոնք երբ ա- ռաւօտը իրենց գործարանները գացին, ըսուեցաւ իրենց որ տպագրութեան ազատութեան բարձմամբ՝ այժախա- տութիւն չկայ, գլուխներուն ճարը իրենք մտածեն: Նոյն

(1) Միւշյ՝ ՚ի կենսագրութեան բառարանին, Լուի Ֆիլիպի վա- րոց մէջ, մեծ պահատութիւն մը կը համարի Փոլինեարի՝ այնպիսի մարտիրոսի մը ձեռք յանձնելու թագաւորութեան փրկութիւնը, որ անոր թշնամեաց կողմն էր, և ժխտուեցաւ Պէլլուսի դբսին և և Տօնատիւօ զօրավարին, որոնց և թէ յանձնուէր, անկարելի կ'ըլ- ար յեղափոխութիւնը: Սակայն բնաւ հաւաստիք մը չունինք այս ըսածին Ռակուզայի դբսին վրայ:

27 Յուլիս

միջոցին Ռատիկանութեան պաշտօնեայ մը եկեր էր Նա- սինալի տպարանը կոխելու իր յօդուածներուն պատ- ճառաւ: Հաղարաւոր անձինք բարկացած, սկսան զօրաց վրայ քարէ կարկուտ թափել: Այն ատեն հրաման տրուե- ցաւ զօրաց կրակ թափելու. և բազմութեանէն մեկը ին- կաւ, երեք անձինք ալ վերաւորուեցան: Մէկէն բազմու- թիւնը «Վրէժխնդութիւն, ՚ի զէն» կը գօգէ: Ամբողջ օրը ժողովուրդը միակերպ զօրաց ընթացքը կ'արգելուր, շատ փողոցներ պատնէշներով գոցուեցան, բռնի զի- նուց կրպակներ կոխուեցան և զէնքերը կողոպտուեցան: Փոլինեար Սէն Գլուսէն դառնալու ատեն հաղիւ ազատե- ցաւ: Կարողս Ժ. զՄարմնի առաւօտը Սէն Գլուսէն ղրկած ատեն յանձնած էր որ եթէ չփոթուի իւնը շատնայ չթողու զԲարիզ. երեկոյեան տեսնելով որ Մար- մնի չէրևար, իմացաւ որ քաղաքը խռովութեան մէջ է: 27 ին և 28 ին գիշերները Բարիզ բողոքովն խառնի մէջ էր, բոլոր կանթեղները շարուէր էին. միայն եր- կու լրագրիք տպուեցան՝ Նասիրահալ և Գան. անոնք ալ խռովութիւնը կը բորբոքէին:

28 Յուլիս

Առաւօտը կանուխ փողոցներուն մէջ բազմութիւն մը ձեռուրնին ամեն տեսակ զէնքերով սկսան պատնէշներ բարձրացնել: Պատանի մը կրպակի մը վրայ ելած թա- դաւորական նշանը կոտորելուն պատճառաւ, ամեն թա- դաւորական վաճառականք, վախնալով որ կրպակին չկողպտուի, վար առին թագաւորական նշանները: Ու- ըրի խուճի մը Սթէլ ար Վիլ վազեց, ճերմակ դրօշը վար ստնելու. հոն մէկէն լաթեր կարկուտով եռադայն դրօշ մը կախեցին. և Նորդ-Տամ վազելով սկսան զանգա- կները խառնաշփոթ հնչեցնել: Այս ահաւոր ձայնին բո- լոր քաղաքը ռաք ելաւ. պաշտօնեայք Սէն Գլուս վազե- ցին թագաւորին հետ մտածելու. Մարմնի հրամայեց որ քաղքին չըջակայից մէջ եղած գունդերը Բարիզ ժող- վուին, միանգամայն գրեց թագաւորին որ այս չփո- թուի թիւնը «պարզ յուզմունք մը չէր, սոյլ յեղափո- խութիւն մը. պէտք էր ջանալ ոգիները հաշտեցնել. դեռ գահուն պատելը կրնար փրկուել, որ թերևս

անկարելի էր օր մը վերջը » : Կարողու փոխանակ սրբատերը շահելու հրովարտակով մը զքաղաքը պաշարման միջառնի մէջ գրաւ : Անկէ ետքը ամեն իշխանութիւն Մարմնի ձեռքն էր : Արդէն կէս օր չհասած կրակը և արիւնհեղուծիւնք սկսեց էին փողոցներուն մէջ : Ազատական երեսփոխաններէն մաս մը , որոնց մէջ էին Սեպուսթիանի զօրավարը , Գաղմիք Փէրիէ , Լաֆայեթ , Տիւֆէն , Կիլոյ , որոշեցին մտադ զրկելու Մարմնի որ կրակը դադրեցնէ . սակայն ալ անկարելի էր , ոչ միայն փողոցներուն մէջ էր կռիւր , այլ պատուհաններէն կահ կարասիք կը նետէին զօրաց վրայ (1) : Սակայն ոչ Սեպուսթիանի , ոչ Ժէրար և ոչ Լուսոյ յանձն առին ռամկեն դուրս կենալու : Ապստամբութիւնը գրգռողք շատ մը երեսասարգներ էին , մեծաւ մասամբ քաղաքի . որոնք որպէս զի ժողովուրդը յուսահատեցնեն զանազան տուալներ կը հնարէին (2) : Պաշտօնեայք 28 էն Սէն Գլու չգացին , այլ Իւլլըրի ժողոված էին Մարմնի քով , ուր եկան նաև Լաֆիդ (3) , Գաղմիք Փէրիէ և ուրիշ ազատական երեսփոխաններ աղաչելու զՄարմն կրակը դադրեցնելու : Մարմն նոյն զգացման վրայ էր ինչ որ երեսփոխանք , սակայն չէր կրնար կրակը դադրեցնել

(1) Խոզովութեան ամենէն մեծ պատճառն եղաւ աշխատարաց պարագ մնալն : Կը պատմէ Վոյապէլ որ Պասթիլի հրապարակին մէջ անթիւ բազմութիւն ժողովուրդ էր արանց եւ կանանց . Սէն Դաման զօրավարը հոն հասնելով իր գնդով հրամայեց որ բնակութիւններն մտնան : « Ի՞նչ պիտի ընենք հոն , պատասխանեցին քանի մը կանայք , ոչ աշխատութիւն ունինք , ոչ չաց » : Զօրավարը , իր վրայ ունեցած դրամը կը բաշխէ . ապիւն անդին « Այցեցի արքայ » կը լսուի . բայց ուրիշ զօրաւոր ձայներ կը գոչեն . « Այցեցի սահմանադրութիւն , կորսուին պաշտօնեայք » : Վոյապէլ Պամ. Երկ . վերան . Զորեքը 28 Յուլ : — (2) Նոյն :

(3) Փոլինեաք Մարմնի խորհուրդ տուեր էր բռնելու եօթը դիւաւոր ազատական երեսփոխանքը , որոնց թուոյն մէջ էին Լաֆիդ , Լաֆայեթ և Ժէրար : Հրամանը ստորագրեց Մարմն և հաղարպետ մը զրկուեցաւ բռնելու : Հազիւ մեկներ էր՝ ահա առանց կանչուելու Իւլլըրի հասան Լաֆիդ , Ժէրար , Լուսոյ , Գաղմիք Փէրիէ : Մարմն ամբողջաւ զրկած հրամանին վրայ , երեք հոգի վազուց հաղարպետին ետևէն և հրամանը ետ առնելով պատուեց : Տիւֆերթիէ տը Հօրան . Հտ . Ժ :

առանց իր պարտքէն պակսելու : Խոստացաւ մարդ զրկել Կարողութի որպէս զի հրաման ընդունի , և մեկէն գրեց ալ : Արդէն Վիգորտ ամեն կերպով կը ջանար համազելու զԿարողու հաշտութեան միջոց մը փնտռելու . և Կարողու գրեթէ զըջած էր երբ Փոլինեաք նորէն միտքը փոխել տուաւ : Հրաման զրկուեցաւ Մարմնի որ բոլոր գունդերը իր ձեռքին տակ ժողովուրդ Գարուսէլի հրապարակը : Այս փոխադրութիւնը ընելու համար , որպէս զի քիչ սպանութիւնք ըլլան , գիշերը ընտրուեցաւ : Դժուար է բացատրել նոյն օրուան մէջ եղած արիւնհեղուծութիւնքը Սէնդ Անթուանի թաղը և ուրիշ կողմեր : Գիշերը վրայ հասաւ , ահաւոր գիշեր մը . լուծութիւնը տիրած էր , սակայն խուլ մոնչիւն մը և զանգահաց խառնաշփոթ գանչիւնը ահաւոր առաւօտ մը կը դուժէր :

10. ԱՌՈՒՄՆ ԼՈՒՎՐԻ , ԳԻԵՏԼՐԻԻ , ՍԵՔՊԵՍԿՈՒՊՈՍՏԵՐՍԻՆ . — ՍՈՐԴԵՄՍԸ ՊԵՏՅՍԵՐՍԻՆ . — ՕՌԼԵՍԻ ԳՈՒԲՐԸ . — ՕԹԵԼ ՏԸ ՎՐԻ . — Մարմն առաւօտունէ տեսնելով ամբողջ գէմ կենալու պատրաստութիւնը , Յայտարարութիւն մը հրատարակեց որով կը խոստանար կրակը դադրեցնելու եթէ քաղաքացիք ալ ետ քաշուին : Յայտարարութիւնը ազգեցութիւն մը չունեցաւ և թշնամութիւնը շուտով սկսաւ նոյն իսկ Մարմնի դիմաց , Գարուսէլի մէջ : Կրկին աղաչաւոր զրկեց թաղաւորին և առ ժամ կրակը արգիլեց : Քիչ վերջը երբ երկու գունդ զինուոր վանտով հրապարակը խմբեր էին , հոն ժողովուրդը կամաց կամաց մտեցաւ անոնց , խօսակցութիւնք սկսան և ժողովուրդը շահեցաւ այն երկու գընդերը որոնք ինգրեցին զԺէրար իրենց զօրավար : Սայնս Լուլըր պաշտպանող զօրավարն ալ Մարմնի հրաման մը սխալ հասկնալով զօրքը ամբողջեց չըջակայներէն : Ժողովուրդը մտքը չտեսնելով հասաւ դռներուն դիմաց և կուռելով ներս մտաւ և տիրեց Լուլըրի . ուրիշ բազմութիւն մ' ալ Իւլլըրի վրայ յարձիկեցաւ , ուսկից էլէր էր Մարմն , և քիչ ատենուան մէջ տիրեց գըլեկին , ինչպէս նաև յետոյ Արքեպիսկոպոսարանին :

29

Ասոնց լուրը երբ Սէն Գլու հասաւ, արքայորդին ինքն առաւ զօրաց հրամանատարութիւնը, և հրաման ղտկեց Մարմինի իր զօրօք և թագաւորական գանձով Սէն Գլուի մէջ քաշուել, ասով քաղաքը անխնայնութեան մէջ մնաց:

50 Սակայն ազատական երեսփոխանք Լաֆիդէ տունը քաշուած, խորհուրդ կ'ընէին ինչպէս առաջնորդել ժողովրդեան: Աղքային պահապանք նորէն հաստատուեցան և անոնց հրամանատար գրուեցաւ Լաֆայէթ, և զօրաց ալ ժէրար: Ոստիկանութեան ժողով մը կազմուեցաւ, որուն անդամք էին Լաֆիդ, Գաղիմիր Փէրիէ, Լոպօ, Եէճեհէն, Օտրի աը Փիւրալօ, և ասոնց իշխանութեան կեդրոն պիտի ըլլար Օթէլ աը Վիլ, ուր մեծաւ յալ թանակաւ ժողովուրդը ընկերեց Լաֆայէթի, դուրս հանելով անկէ Տիւլուր սուլայն որ յանուն Առժամանակեայ վարչութեան մը բանացեր էր հոն:

Նոյն միջոցին Սէն Գլուի մէջ ալ ժողովուած թագաւորական երեսփոխանք խորհուրդ կուտային Կարոլոսի Պաշտօնարանը փոխել և Հրամանները ետ կանչել: Կարոլոս և արքայորդին դէմ կը կենային երբ Մարմին հասնելով աւելցուց որ ամեն յոյս ըմպած է: Սոյն ատեն զիջան նոր Պաշտօնարան մը ընտրելու որուն նախագահ գրուեցաւ Մորդըմար, և ժէրար ալ Պատերազմի պաշտօնեայ: Վիգրօլ Բարիզ զրկուեցաւ իմացնելու, բայց « Ես ուշ » պատասխան տուեր էր Եէճեհէն: Խորհուրդարանը ժողովուած ուրիշ կերպ մը կը մտածէր:

Ամբողջ Յեղափոխութեան միջոց չէր ըսուած Օսլէանի դքսին անունը, և ահա իր կողմնակիցքը սկսան առաջարկել զինքը տեղակալ անուանելու թագաւորութեան: Դիէր և Եէֆֆէր 'ի Նեյի զրկուեցան այս տեղապահութիւնը առաջարկելու Օսլէանի դքսին: Ինքը հոն չէր, Յեղափոխութեան երկիւղէն ուրիշ տեղ ապաւիներ էր. բայց իր քոյրը յանուն դքսին խոստացաւ ժողովրդեան Յեղափոխութեան գլուխ կենալու, մինչ դքսուհին միշտ աղոււստիրտ, բաց է 'ի բաց կ'ուզէր մերժել, յախտակելու այնպիսի անձի մը զընկէն

Թագը, որ իրենց ամեն բարութիւն և սէր ցուցուցեր էր: Լուի-Ֆիլիպ գիշեր ատեն հասաւ 'ի Փայէ Ռուայեալ և նուերակներ զրկեց Մորդըմարի, Լաֆիդէ և Լաֆայէթի իմացնելու իր գալուստը: Մորդըմարի կը պատմէր թէ ինչպէս բռնի Բարիզ բերուեր էր և թէ աւելի յանձն կ'առնուր մահ քան թողուլ որ իր զիջուն վրայ թագ դնեն. միայն որպէս զի հասարակապետութիւն չհաստատուի, յանձն կ'ուզէր առնուլ տեղապահութիւնը, և այս բանին Մորդըմար ալ կ'ըսեն, հաւան երեցեր է: Այս իմաստով թուղթ մ'ալ գրեց առ Կարոլոս ժ: Երկրորդ օրը յայտարարութեամբ մը կ'իմացներ որ ընդուներ է ընդհանուր տեղապահութիւնը, կը գումարէր վտորհրդարանը, և կը վերջացներ բռնով որ « Դաշանց թուղթը ասկէ վերջը չըլմարտութիւն մը պիտի ըլլար »:

Սակայն Օթէլ աը Վիլի մէջ Ոստիկանութիւնը և Լաֆայէթ տարբեր կը մտածէին: Ըստ իրենց՝ այսպիսի մեծ փոփոխութեան մը համար ազգին հաւանութիւնը կարեւոր էր: Օսլէանի դուքսը և երեսփոխանք ալ գիտէին որ ոչինչ էր ընդհանուր տեղապահին իշխանութիւնը եթէ չհաւանէր անոր Լաֆայէթ, որուն ձեռքն էր բոլոր զինուորական իշխանութիւնը և խորհուրդ իսկ կը տրուէր Լաֆայէթի հասարակապետութիւն մը հաստատել Միացեալ-Նահանգաց նման: Հարկ էր Օթէլ աը Վիլ երթալ: Երբ Լուի-Ֆիլիպ անբաւ բազմութեան մէջէն անցնելով հասաւ Օթէլ աը Վիլ, դուռը ժողովուած բազմութեան՝ որ « Կեցցէ Աղատութիւն » կը գոչէր և « Կորսուին Պուրպոնները », յանկարծական արթնութեամբ մը « 89 ին ազգային պահապան մ' է, ըսաւ, որ իր նախկին զօրավարին այցելութեան եկեր է »: Այս խօսքը՝ ժողովրդեան ծափահարութիւնը ստացաւ և ամեն կողմէն ըսուեցան « Կեցցէ Օսլէանի դուքսը »: Լաֆայէթ սիրով ընդունեցաւ զԼուի-Ֆիլիպ և ձեռքը եռագոյն դրօշ մը տուած ժողովրդեան ներկայացուց, իշխանն ալ գրկեց զԼաֆայէթ: Այն ատեն ժողովուրդը բոլորովին կը փոխուի, կը ըսուին միաբան

« Կեցցէ Դաշնոց Թուղթը, կեցցէ Օսլէանի դուբը » :
 Օթէլ ար Վիլէն մեծ յաղթանակաւ դարձաւ 'ի Փայէ
 Ռուսայեալ : Իկն որ վերջը Լուի-Ֆիլիպ աւելի շահէլու
 համար զԼաֆայէթ և զհասարակապետականս, կ'ընէր
 Լաֆայէթի որ « Եթէ Թաղը իրեն ընծայեալ էր, ինքը
 խորհրդարանին կը Թողուր հաստատել Թաղաւորու-
 Թեան պայմանները » :

11. ԿԱՐՈՂՈՍԻ ԵՒ ԻՐ ՈՐԳՈՅՆ ՔԱՊԻՏՈՐՈՒԹՅՆ
 ՀՐԱՊԱՐԵԼԸ. — ՌԱՄՊՈՒԹՅԵՒ ԱՐՇԱԽԵՐԸ. — ԿԱՐՈՂՈՍ
 ՅՈՒՂԻՍ. — ԻՐ ԲՆԱՌՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ. — Կարողոս Ժ. լու-
 ղով այս ամեն հանդիպանքները և Մորզըմարի Պաշտո-
 նարանին ապարդիւն մնալը, անորոշ վեճակի մը մէջ էր,
 էրբ Պէրիի դքսուհին սարսափած որ գուցէ գուցէ զի-
 նեալ Բարիզցիք Սէն Գլուի մօտերն ալ տեսնուէր են,
 Թախանձեց զԹաղաւորը ընտանիքը ապահովցնել, և
 Վէրսայլ քաղուիլ : Արքունիքը գիշեր ամեն ճամբայ ելաւ
 դէպ 'ի Իրիանոն Մարմնի առաջնորդութեամբ (1) :

(1) Մարմնի իր հրամանատարութեան ժամանակ Հրաման մը
 հրատարակէր էր զոր արքայորդոյն նախ չէր ցուցուցած : Արքայոր-
 դին մեծապէս կը բարկանայ և պալատին մէջ հոս հոն կը վազէ զըն-
 նելու զՄարմնի, կը գտնայ և կը հրամայէ որ իր սենեակը մտնայ .
 « Հազիւ դուռը գոցուէր էր, կը լսուի արքայորդոյն ձայնը որ կամաց
 կամաց կը բարձրանայ և մինչև պոռալու կը հասնի : Սպայիցմէ
 մէկը սիրտը անհանդարտ դուռը կը բանայ . այն ատեն մարաջխտը
 ետ կը քաշուի . արքայորդին ետեւէն կը վազէ զընտր բաց, ա-
 շտընէրը դարձած, « Մուրդ սուր » գոչելով : Մարմնի գէնքը
 իշխանին կ'երկնցնէ, զոր անկողնի կը ջանայ երկու կտորելու, և
 ձեռքերը կը կտրէ : Այս արեան ստեղծ վրան աւելի կատաղու-
 Թիւն կը բերէ, « Պահապանք, կը դռէ, բռնեցէք » : Ետ մը
 պահապանք սուխններով կը վազեն . . . և զՄարմնի իր սենեակը
 կը տանին կը փակեն : Մէկէն բոլոր զղեկին մէջ ձախորդ խօսքեր
 կը տարածուին, որ մարաջխտը իր մասնիչ գտնուելով ար-
 քայորդին, սուր քաշեր էր Տոֆենին դեմ որ իր կեանքը պաշտ-
 պանելով վերաւորուէր էր : Թագաւորը իմանալով եղածը, կ'ու-
 ղէ իր որդոյն յանցանքը սրբազրել. կը հրամայէ Մարմնի սու-
 րը իրեն դարձնել զոր մեծ շքեղութեամբ Լիքսամպուրի դուբ-
 ար և բարձրագոյն զինուորականք տարին : Կարողոս մէկէն զՄար-
 մնի իրեն հրաւիրեց . Մարմնի սիրտը առաւ . մտնալով իր դեմ-
 բազուութիւնը, վերաւորեալ սիրտ մը հանդարտեցնելու համար

Կարողոս կը մտածէր վարչութիւնը փոխել 'ի Դուր
 կամ 'ի Պլուա և հոն հաստատել նորին Փոլինեաք Պաշ-
 տօնարանը : Անկուլէմի դուբն ալ որ Սէն Գլու մնացէր
 էր, տեսնելով որ զորքը քեչ քեչ ժողովրդեան կողմը
 կ'անցնի, ինքն ալ քաղուեցաւ 'ի Իրիանոն . և անկէ վերջը
 սկսան իրենց անձնական ապահովութիւնը մտածել :
 31 ին իրիկունը Ռամպուլլէյէ հասան . ճամբան քովէն
 շատ մը անձինք նուազեր էին : Այն ատեն վերջին փորձ
 մ'ալ ուղեց փորձել : Թուղթ մը գրեց Օսլէանի դքսին
 ճանչնալով զինքը իրրև ընդհանուր տեղապահ . միան-
 դամայն դիմանալով որ անկէ վերջը անհնար էր իրեն
 Թաղաւորել, կը հրաժարէր Թագէն 'ի նպաստ իւր Թու-
 ան Պէրիի դքսին որդւոյն՝ Հենրիկոսի Ե. դուքս Պոր-
 աոյի, նոյն հրաժարականը ըրաւ նաև արքայորդին Ան-
 կուլէմի դուքսը՝ Լուգովիկոս Անտոն : Կարողոս կը յանձ-
 նէր ընդհանուր տեղապահին իր Թողը Հենրիկոս Ե.
 անուամբ Թաղաւոր հրատարակել և խնամակալութեան
 հօգը վրան աւանուլ :

Օսլէանի դուքսը դեռ այս հրաժարական Թուղթը
 չընդունած էրէք նուիրակներ՝ Մէզոն մարաջխտը,
 Օսիոյն Պարօ և Եէօնէն, զրկեր էր առ Կարողոս, խըն-
 դրելով որ հեռանայ իր գնդերով Ռամպուլլէյէն, որով
 հետև Բարիզու մօտ ըլլալով կրնար չփոթութիւն մը
 ծագել : Կարողոս չընդունեցաւ այս նուիրակութիւնը .
 այն ատեն Օսլէանի դուքսը և իր խորհրդականքը սահ-
 մանեցին բռնութեամբ հեռացնելու Ռամպուլլէյէն :
 Միանգամայն կը մտածէին խռովարար ամբոխը քաղ-
 քէն դուքս զբաղեցնել : Լաֆայէթի յանձնուեցաւ 6,000
 աղբային պահապանով երթալ Ռամպուլլէյէ վրայ, և հըս-
 կել միանգամայն արքունական ընտանեաց ապահովու-
 Թեան : Օգոստոսի 3 ին առաւօտը Թմբուկին ձայնին գրե-
 Թէ 20,000 Բարիզցիք Ելիսեան դաշար ժողովուեցան,

Տեր Թագաւորը ամեն սիրելի խօսքեր ըսաւ Մարմնի : Առաւ
 զինքը արքայորդոյն սենեկին դուռը տարաւ, որ հաշուուեցան :
 Սակայն ոչ Մարմնի և ոչ Անկուլէմի դուքսը մոռցան այս դէպքը :
 Վրայալէ Ռարբ. 50 Յուլիս : Տիւրքիի տը Հօրան. Հտ. Ժ :

ուսկից ճամբայ ելան ոմանք հետի, ոմանք կառքով, ուրիշները ձիով և ամեն տեսակ խառն ղէնքերով: Պահապանաց դուռն էր Փափու զորավարը: Կարողս կ'ուզէր զէմ կենալ և առանձին կանչելով զՄէղոն հարցուց թէ որչափ էր յարձակողաց բազմութիւնը. և երբ մարաջատար ըսաւ, թէպէտ ընդդէմ ճշմարտութեան, որ զօրքը 60,000 էր կարծէր, այն ատեն Կարողս յանձն առաւ թողուլ զՌամսպուրիս, և նախ քաշուեցաւ 'ի Մէնդընոն, անտի 'ի Շերպուր, և որոշեց անցնիլ յԱնդղիա: Օգոստոսի 14 ին մտաւ Մէճն Բրիգանիա ամբրիկացի նաւը և հասաւ շուտով յԱնդղիա, ուր կը փափաքէր ընդունուել իր աստիճանին պատուով, սակայն Սէն-Ճէմն Պաշտօնարանը ժխտեց զայն իրեն:

Կարողս վեհանձն էր և արդար, սիրող իր բարեկամները վերջի աստիճանի. առատաձեռն, քաղցր և կարի ընտանի, բայց և հաստատամիտ իր քաղաքական սկզբբանց վրայ: Սահմանագրութիւնը իր դադափարին մէջ բունութիւն մ'էր թագաւորին վրայ, անոր համար խոփու աջօք կը նայէր անոր: Իր ծեր հասակովը հանդերձ պահած էր եռանդուն և ասորժելի ուրիշ, իր աղնուական և վայելուէց կենսակցութեամբը ամենուն զմայլելի էր: Ի սկզբանէ 'ի վեր նոյն էին իր քաղաքական դադափարքը, ոչ նոր բաներ սովորեցաւ և ոչ հիները մտացաւ. նոյն էր 1830 ին ինչ որ 1789 ին: Կրօնատէր եռանդուն, իր օրական առ Աստուած ամեն պարաբերք՝ անվնէպ կը կառարէր. և կ'ուզէր որ նոյն ուղիղ սկզբունքը սարածուէ ժողովրդեան մէջ: Եթէ թագաւորութեանց առաջին ժամանակներուն մէջ գահ ելած ըլլար, ապահով նշանաւոր թագաւորաց կարգը պիտի տեսնայինք իր անունը:

Ինչ Կարողս Շերպուր չհասած, Օուէանի դուքսը թագաւորութեան գահը ելէր էր: Երեսփոխանաց խորհրդարանը և Ատենակալք կարևոր տեսան զայս և Օգոստոսի 9 ին Լուի-Ֆիլիքի մեծ հանդիսով Պուրպոնի պալատին մէջ հրատարակուեցաւ թագաւոր Գաղղիացուոց, ուր երգուընցաւ պահելու Բաշանց թուղթը իր նոր յաւելուածներով: Յուլիսի Յեղափոխութիւնը

ուրեմն ուրիշ բան չըբաւ, բայց եթէ թագը Պուրպոնի անդրանիկ ցեղէն յափշտակելով, երկրորդ ցեղին դուռնը ղենէ: Առաջինի ծեր թագաւոր մը ձգելէ բարի բայց և շահատէր անձ մը անուանելու համար: Բայց այն սգին որ ղինքը գահ հաներ էր, 18 տարիէն վերջը այն գահէն նորէն ղինքը վար պիտի առնուր:

12. Արգիւնք վերսնորոգութեան: — Արջափ որ Վերանորոգութիւնը կը ապալէր ամբաստանուելով որ քաղաքական ազատութեանց դէմ էր, սակայն և այնպէս չլինար ժխտուել իր առած միջումը 'ի ձեռագործս և 'ի վաճառականութեան, օգտուելով մեծապէս նաև ներքին և արտաքին խաղաղութեանէն, որ հաւասարապէս իր արգիւնքն էր: Սոյնք է որ հասարակաց պարաքը շատցեր էր 'ի Գաղղիա, սակայն ասիկայ հետևանք մ' էր Յեղափոխութեան պատերազմաց, որոնց համար Վերանորոգութիւնը ամենին պատասխանատուութիւն չունէր: Իր միջոցին աղքէ չօրս միջոն աճեցաւ: 1818 ին թագաւորական հրամանով առաջին անգամ Խնայութեան արիւ մը հաստատուեցաւ. և Ֆրնը 1830 ամեն տարի քանի մը հատ կը հաստատուէին:

Բայց Վերանորոգութեան ամենէն մեծ արգիւնքը երկրագործութեան վրայ է, որով Գաղղիոյ բերքը և եկամուտը շատցաւ, ժողովրդեան հարստութեան նոր աղբիւր մը բացուեցաւ, աշխատաւորաց թոշակները բարձրացան, վաճառականութիւնն ալ շատցաւ նոր ճամբաներ և ջրանցքներ բանալով: Ասոնցմէնուազ ինամբ չտարուեցաւ նաև ուսմանց, զորոնք մեծապէս խրախուսեցին Լուզովիկոս ԺԲ. և Կարողս Ժ. Երկուքն ալ սիրող ուսմանց, առաջինը չափն ալ անցնող մինչև երբ պաշտօնեայք կարևոր խնդիրներու համար կուգային իրեն խորհուրդ հարցնելու, ինքը ժամանակին վասնել կուտար ընթելոյ մամբ քերթութեանց: Բայց Վերանորոգութիւնը շատ աւելի սիրելի պիտի երևար ամենուն, եթէ 'ի սկզբան ըրած չըլլար այնպիսի մեծամեծ անձանց դատապարտութիւնքը, և վարչութիւնը մեկ քանի մտերմաց ձեռքը յանձնած չըլլար: Զինուորութիւնը

նոյն փայլը, նոյն մեծութիւնը չունեցաւ ինչ որ Յեղափոխութեան և Կայսրութեան ժամանակ, բայց ասոր պատճառը խաղաղութիւնն էր, ընտրելի քան զպատերազմ: Բայց արդեօք Յեղափոխութիւնը և Կայսրութիւնը իրենց ամենայն պատերազմական փառօք նիւթապէս ինչ շահ բերին Գաղղիոյ, զոր կարենանք Ալճէրիէ աշխարհակալութեան հետ բաղդատել. և զոր բոլորովին պատկէց Յուլիսի Թագաւորութիւնը:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Ե

Հետեւանք Յուլիսի Յեղափոխութեան

1. Լուի-Ֆիլիպի: — 2. Սուսին Պաշտօնարան. — Սահմանադրութիւն 1830 յին: — 3. Դատաստան Կարոլու Ժ.ի պաշտօնեկից: — 4. Լաֆայէրի հրաժարելու. — Ընդհանրակարգ. — Գոնտի իշխանին մահը: — 5. Ալճերի. — Մարսէլիսում Պոչրմոն. — Գրոզէլ. — Պերրոզէ և Սալարի հրամանատարք: — 6. Աշարատարիւն Սեն-Ճերմէնի ա' Օքսերոշա և Արքեպիսկոպոսարանին: — 7. Պաշտօնարան Գազիմիք Փերիէյի: — 8. Պելճիս. — Յեղափոխութիւնք: — 9. Միջամտութիւն Պետտրեանց և Լոնտրայի գոշմարտելը: — 10. Անկերսայի առտւելը. — Լեոյիտ քաղաւոր Պելճիոյ: — 11. Յեղափոխութիւն ՚ի Լինստուան: — 12. Ներքին խռովութիւն. — Նոշամոմէ Լինստուանի: — 13. Փիէմոնք: — Գաշո Ալպերդոյի առջի տարիները. — Արշաւանք Սալոյիոյ: — 14. Նախոյի. — Փերտիւնանտու Բ. — 15. Գրիգոր Ժ.Չ. Բանակայապետ. — Ապստամբութիւն ՚ի Պորտիս և ՚ի Ռոմանիս. — Աստրիոյ միջամտութիւնք. — 16. Գաղղիացիք յԱլգոնս:

1. Լուի-Ֆիլիպ. — Գաղղիացւոց նոր Թագաւորը 57 տարուան էր: Կարիճ երիտասարդութիւն մը ունեցեր էր և մեծ արութիւն ցուցուցեր Տիւմուրիէի ձեռքին տակ ՚ի Վալմի, ՚ի Ժէմմափ, Լուանայի պատերազմներուն մէջ և ՚ի Ներվինտէն: Գնչ լէրջը Տիւմուրիէի հետ

1798
1799

դաշնակցաց բանակը անցաւ, ուր սակայն մերժեց գնդի մը հրամանատար ըլլալը, գիտնալով արդէն թէ իւր և թէ հօրը անունը որքան ատեն ինչ պանդխտեւոց: Հօրը (Կկալիթէի) սպանմանէն վերջը Չուիցցերի ապականեր էր քրոջը հետ, և հոն զԱտեւայիտէ վանքի մը մէջ ապահովցնելէն վերջը, իր ապրուստը ճարեւո՛համար, յետ քննութեան մը, յանձն առեր էր սիրով Ռայինոյ պղտիկ աւանին մէջ 1,400 Փր. թռչակով Չափաբերութեան և արգի լեզուաց ուսուցչութիւն ընել: Հոն ութը ամիս կենալէն վերջը, բարեկամաց օգնութեամբ յԱմերիկա անցեր էր: Եւ անկէ ետքը դարձաւ յԱնգղիա: Մինչ հոն կ'ապրէր քաջուած իր եղբարցը հետ, իւր մայրը Ղուգովիկոս ԺԲ. շատ թախանձելով, Լուգովիկոս ընդունեցաւ զինքը 'ի Միգղաւ զինքը իբրև թագաւորացուն ճանչցաւ, որով և Ռուսիոյ Տէրութիւնն ալ իրեն թողակ մը կապեց, ինչպէս ուրիշ պանդխտեւոց:

Թագաւորականաց գիմաց իր արգիւնքը աւելի շատցաւ երբ Յոնիական կղզիքը ընդգէժ հանեց Գաղղոյ, և Նաբոլէոնի գէժ գնաց կուռելու 'ի Սպանիա, որուն իբրև փոխարէն մը յամուսնութիւն ընդունեցաւ Մարի-Ամէլի տը Պաւլոյն, Փերանանտոս Ի.ի աղջկը: Այս պատճառաւ երկար ժամանակ ալ կեցաւ 'ի Սիկիլիա. մինչև որ Լուգովիկոս ԺԲ. դարձաւ 'ի Բարիզ, ուր ինքն ալ եկաւ: Եւ թէպէտ ամենայն անձնանուրումն և հպատակութիւն կը խոստանար Լուգովիկոսի, այսու հանգերձ մեծ ուրախութեամբ և յուսով կը ըսէր որ իր անունը շատերուն բերանը կը պարտէր իբրև յարմար թագաւորութեան:

Հարիւր-Աւուրց մէջ Լուգովիկոս ԺԲ. իրեն հրամանատարութիւն մը յանձնեց, բայց անիկայ թողով զօրավարութիւնը, և յետ երգմունքէն արձկուելու 'ի թագաւորէն, յԱնգղիա անցաւ. և հոն երկու տարի բնակելէն վերջը նորէն դարձաւ 'ի Գաղղիա, ուր արշաւական երեսփոխանք և գիտնականք սկսան յաճախել իւր պալատը: Կենաց մնացեալ տարիները մինչև 1830

1814

արգէն պատմութեան ընթացքին մէջ տեսանք, յորում որչափ ազատական և ուսուսմասէր իշխանի մը անուն կը ստանար, այնչափ արքունեաց անխտահոութիւնը կ'առաւելուր իր վրայ: Լուգովիկոս ԺԲ. խոհեմութեամբ միշտ իրմէ հեռու կը բռնէր, այլ ոչ նոյնպէս Կարոլոս Ժ. որ զինքը արեանաուռ իշխանաց կարգը ընդունեցաւ, դարձուց իրեն հայրենական կալուածները և ամենայն պաշտպանութիւն ըրաւ: Սակայն այս ամէն բաներով հանգերձ միշտ յարքունեաց հեռի կը բնակէր: Ահա այս վիճակին մէջ էր երբ Յուլիսի Յեղափոխութիւնը զինքը 'ի դահ բարձրացուց:

2. ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՇՏՕՆԱՐԱՆ. ՍԱՀՄԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ 1830 ԻՆ: — Օրոստոսի 11 ին հրատարակած էր Մոնիգէտու նոր պաշտօնից անունները. Տիւփոն (աը լ'Էօն) Սրբաբութեան, Ժէրար՝ Պատերազմի, Կիզը՝ Նեւբրին գործոց, Սեպագիանի՝ Նաւական ջորութեան, Պրոլէր դոքսը՝ Հասարակաց կրթութեան և կրօնից, Սպէ Լուի՝ Գունձուն, Մոլէ՝ Արտաքին գործոց: Բաց 'ի պաշտօնից ունէր դարձեալ տեղապահութեան Ատեան մը որուն անդամքն էին ԼաՖլէր, Գաղմիք Փէրիէ, Տիւփէն, Սեպագիանի և քիչ վերջն ալ Մոլէ: Տիւփէրէի ծովակալութեան պատիւ տրուեցաւ, Ժէրարի՝ մարաջախտութեան, և Լէփիօն տ'օնէտը պատուանշանին վրայ, կայսերականքը շահելու մտքով, եւագոյն ենթակային վրայ Նաբոլէոնի Ա. պատկերը դրուեցաւ. ԼաՖլայէթ ալ բոլոր Գաղղիոյ ազգային պահապանաց հրամանատար անուանեցաւ:

Յետոյ հրատարակուեցաւ 1830 ին սահմանադրութիւնը, որ գրեթէ նոյն էր 1814 ին հետ, բաց 'ի քանի մը փոփոխութեանց: Այսինքն՝ սահմանադրութիւնը ոչ էր չորհրդ մը թագաւորին կողմանէ, այլ իրաւունք աղբին. Զ. յօդուածը վերցուեցաւ որով Տէրութեան կրօնքը՝ մի կը ճանչցուէր. Ժ.Գ. յօդուածն ալ վերցուեցաւ որուն պատճառաւ Կարոլոս Ժ. Հրամանները հրատարակէր էր. տագրութեան արգելքը վերցուեցաւ և ամենայն 23 տարուան անձն կրնար ընտրող ըլլալ:

Եւ որովհետեւ յետին Յեղափոխութեան պատճառաւ աշխատութիւնը նուազեր էին և աղքատութիւնը շատցեր էր, խորհրդարանը բուհարկուութեամբ մը հինգ միլիոն ֆրանկ սահմանեց՝ աղքատ աշխատաւորաց բաժնելու համար: Նաև Թոշակ մը սահմանուեցաւ Յուլիսի Յեղափոխութեան մէջ մեռնողներուն այրեաց . և անոնց անուաները պղնձէ տախտակներու վրայ փորագրեալ, Փանթէոնի մէջ գրուեցան և Փանթէոնն ալ սահմանուեցաւ որ ըլլայ Երիմ' Երևելի արանց (1):

3. ԴՍՏԱՍՏԱՆ ԿՐՈՂՈՍ Ժ.Ի ՊԵՏՏՕՆԵՒՅԻՑ: — Կարողութիւն պաշտօնէիցմէ չորսը՝ Փոլինեաք, Փէրոնէ, Շանթըրոզ, Կուէրնոն-Ռանվիլ, որոնք Յուլիսի հրամանաց ամենէն աւելի խորհրդատուք եղած էին, Գաղղիոյ զանազան կողմեր արգելուած էին: Գատաստանը պետի կարուէր, և ահաւոր տեսարանի մը կը պատրաստուէին ամենքը: Լուի-Ֆիլիպի կը փախագէր անոնց կեանքը ազատել, վախնալով որ անոնց մահը յառաջաբան մը չըլլայ ուրիշ մահչուրու, և ասով կորսնցնէ Եւրոպիոյ Պետութեանց համարմունքը և նեցուկը, մահաւանդ որ Ռուսաստան չէր ընդունած իր Թադաւորութիւնը: Բայց խառնիճազանձը արիւն կը պահանջէր, և Սալվէրդ Երեսփոխանը առաջարկեց որ ամբաստանուին խորհրդարանին մէջ: Ատենակալաց Ժողովոյն մէջ զիրենք ամբաստանող Փէրոնէ եղաւ. իսկ պաշտպան փաստաբանից մէջ կը գտնուէր նաև Մարգրինեաք Երբեմն պաշտօնեայ: Փէրոնէ փաստաբան չուղեց և կնքովնքը վսեմութեամբ մը պաշտպանեց: Ամբաստանութիւն և պաշտպանութիւն այս կէտին վրայ կը դառնային որ արդէօք պաշտօնեայք որչափ պատասխանատուութիւն ունէին օրինաց զիմաց Հրամաններուն համար: Ամբաստանեալք ամբողջ դատաստանին միջոց հանդարտ և արժանավայել կերպ մը ցուցուցին և ամեն յանցանք իրենց վրայ ընդունեցան, արդարացնելով զԿարողս Ժ: Ժողովրդեան մեծ մաս մը յուզման

(1) Այս տախտակները այն տեղէն վերցուեցան 1851ին:

մէջ էր, ապահով մահուան վճռոյն կը սպասէր . և պատրաստ էր յեղափոխութիւն մը հանել եթէ հակառակ վճիռ ելլար: Այնչափ էր վարչութեան վախը, որ Լիբրամպուրի պալատէն, ուր կը Ժողովուէին ատենակալք և ուր էին ամբաստանեալք, մինչև 'ի Ալէնսէն ուր յետոյ պետի տարուէին, ամեն կողմ ազգային պահապանք հաստատուէր էին, և կառաց չորս կողմը 200 ձիաւոր բռնած էին: Ընդհանուր հրամանատարը Լաֆայէթ՝ ամեն կողմ կը հասնէր . վերջապէս Թնդանօթի հարուած մը իմացուց որ ամբաստանեալք անփնաս իրենց բանտը հասեր էին: Արդէն Բարիզում մէջ ձայնը տարածուէր էր Թէ ամբաստանեալք մահուան դատապարտուէր են և անոր նշանակ համարելով Թնդանօթի ձայնը, ազգային պահապանք և Ժողովուրդը մեծ ուրախութեան մէջ էին . որով և մեծ եղաւ չիղթուութիւնը երբ Փաքիէ Ատենակալաց Ժողովոյն նախագահը նոյն իրիկունը հրատարակեց վճիռը որով ամբաստանեալք մշանջնեաւոր բանտի կը դատապարտուէին և Փոլինեաք կը կորսնցունէր նաև ամեն բաղքական իրաւունքը՝ Լաֆայէթի ներկայութիւնը կարևոր եղաւ նորէն հանդարտեցնելու զխուժանը, և ազգային պահապանք՝ համախոհ Ժողովրդեան, յոչ կամս կը հնազանդէին իրենց հրամանատարին . վարչութիւնը զինեց նաև համարարանի աշակերտքն ալ, և այսպէս գիշերուան մը մէջ կրցան խռովութիւնը զսպել:

1850
21 Դ.Կ.

4. ԼԱՅԱՅԵԹԻ ՀՐԱՍՄԵՐԻԸ. — ԸՆԳՂԻՄԱԿՍՅՔ. — ԳՈՆՏԻԻ ԻՇԵՍՆԻՆ ՄԱՀԸ: — Այս չիղթութեան մէջ աւելի դուրս ցատքեց Լաֆայէթի ունեցած ազդեցութիւնը ազգային պահապանաց և Ժողովրդեան վրայ . անոր համար խորհրդարանը որոշեց որ ասկէ վերջը ազգային պահապանաց ընդհանուր հրամանատարութիւնը մեկ անձի մը չյանձնուի: Լուզովիկոս ԺԼ. ի Ժամանակ այս իշխանութիւնը Արդուայի կոմսին ձեռքն էր, բայց Լուզովիկոս ԺԼ. ստիպուեցաւ զայն ձեռքէն առնելու, վասն զի այնպիսի իշխանութիւն մ' էր որ մինչև Թադաւորին վրայ Ժողովրդեան ձեռքով կրնար բռնանալ: Որչափ որ

խորհրդարանը արտաքսպատէս չէր ուղեր վշտացնել զԼա-
 ֆայէթ, բայց զօրավարը քուէից ելքը լսելուն պէս,
 իր հրաժարականը թագաւորին ղոկեց: Լուի-Ֆիլիպի չու-
 ղեց ընդունիլ, և բռնադատեց զԼաֆայէթ որ գոնեայ
 Բարիլու հրամանատարութիւնը պահէ, բայց անիկայ
 իրեն դէմ այսպէս դործուելուն վրայ վշտացած, բո-
 լորովին քաշուեցաւ: Իրեն հետ թողուց քաղաքական
 կեանքը նաև Յուլիսի Յիզափոխութիւնը գրգռողներէն
 մէկը՝ Տիւֆոն (ար լ'Էոս): Թագաւորը ալ պէտք չու-
 նենալով թողուց որ քաշուի: Ազատականք այն ա-
 տեն ատեն որ զԼուի-Ֆիլիպի ընտրելով խաբուէր են,
 և խորհրդարանին մէջ փութով ընդդէմ-նիսնը կաշ-
 մուեցաւ:

Ուրիշ աղետալի գէպք մ' ալ շատցուցեր էր թա-
 գաւորին թշնամիները: Կարողոս Ժ.ի աքսորուեէն վեր-
 ջը, թագաւորական հին ցեղէն մէկ միայն անձ մը մնա-
 ցեր էր Գաղղիոյ մէջ, ծէր Պուրպոնի դուքսը, իշխան
 Գոնտէի և հայր Անկիէնի դքսին: Իր որդւոյն սպան-
 մանէն վերջը մինակ մնացեր էր իր ցեղէն և առանձին
 կ'ապրէր մերթ 'ի Եանթիլի բերդը և մերթ 'ի Սէն
 Լէօ-Գալէրիս: Անդղիայէն իր հետը տիկին մը բերած էր
 զոր յետոյ կարգեց Ֆէօշէր անուամբ զօրավարին հետ,
 սակայն ամուսնութիւնը քիչ վերջը խլեցաւ և Ֆէօշէր
 տիկինը Գոնտէի իշխանին տանը վերահացու մնաց:

Իշխանը երբ Օգոստոսի 31 ին կը պտարաստուէր
 ճամբորդութեան մը, յանկարծ 27 ին առաւօտը իր ան-
 կողնոյ սենեկին մէջ պատահանէն թաշկինակով կա-
 խուած գտնուեցաւ:

Այսպիսի իշխանի մը մահը մեծ տպաւորութիւն
 ըրաւ ամենուն վրայ: Իշխանը իր կտակին մէջ իրեն
 ստացուածոց մեծ մասը ա' Օմալի դքսին կը ձգէր որ
 Լուի-Ֆիլիպի չորրորդ որդին էր: Գատաստանը՝ անձ
 նասպանութիւն վճուեց, բայց հասարակաց կարծիքը
 զՖէօշէր տիկինը պատճառ համարեցաւ մահուան: Իսկ
 օրինաւորականք և կամ կարողութեանը, ինչպէս կը կո-
 չուէին այն ատեն, Գոնտէի իշխանին մահը Լուի-Ֆի-

լիպէն դարանեալ համարեցան՝ իր ժառանգութիւնը
 ստանալու համար միաբան ընդ Ֆէօշէրի (1):

Որչափ որ խուզարկութիւնք և քննութիւնք եղան,
 սակայն յետին Գոնտէի մահուան պարագայք անծա-
 նօթ են մեղ, և նոյն իսկ Լուի-Ֆիլիպի անկմանէն վերջն
 բնաւ իր մը չելաւ յերևան: Տ' Օմալի դուքսը օրինա-
 ւորապէս իշխանին հարստութիւնքը ժառանգեց, և յե-
 սոյ ժամանակաւ իր որդւոց մէջուն սուաւ Իշխան
 Գոնտէի տնտեսը:

Յ. Ալճերի: — Որչափ որ ժողովուրդը հակառակ
 էրեցեր էր Վերանորոգման Յուլիսի Յիզափոխութեամբ,
 սակայն չէր ուղեր կորնցնել անոր վերջին ժամանակ
 ձեռք բերած ամենամեծ շահը: Ալճերի՝ որուն տարա-
 ծուութիւնն է ծովուն կողմանէ 300 հազարամէքը և
 200 կամ 250 հազարամէքը լայնութիւն, երեք միլիոն
 բնակիչ ունէր, ամենն՝ պատերազմող ցեղեր, թշնամիք
 քրիստոնէից, որոնք մեծաւ մասամբ Արաբացիք էին կամ
 Գալիլէք որ Պէրպէրներէն առաջ եկած կը համարուին,
 կամ լաւ ևս ըսենք հին Կուստանդնուքէն: Կային նաև
 Տաճիկք, Հուրայք և Մաւրիտանացիք: Արաբացիք ցեղ
 ցեղ կ'ապրէին և գլխաւորին շնի կ'անուանուէր: Ալճե-
 րի սուլթանին իշխանութեան տակ էր, սակայն զոյն
 կառավարողք քէ մ' էր որ իւր կամաց համեմատ կը հրա-
 մայէր: Բնութիւնը զԱլճերի երկու մաս բաժնած է.
 Իէլ Միլէրիականի եղբրը, և Սահրա: Իէլի մէջ են
 բարեբեր երկիրները, անտառները և արօնները. իսկ
 Սահրայի մասը ընդարձակ աւազուս մ' է զոր հեղեղք
 երբեմն կ'ոռոգեն. երկիր ուղտուց և ոչխարաց երամակ-
 ներու: Իէլի մէջ կը աեսնանք քաղաքներ և գիւղեր.
 Իսկ 'ի Սահրա թափառական ցեղերու միայն կը հան-

(1) Լուի-Ֆիլիպի կրնար փափակել այնպիսի հարստ ժառան-
 գութեան մը, սակայն ոչ մի գէպք, ոչ իր բնաւորութիւնը և ոչ
 քաղաքական պատճառ մը կրնան զինքը մասնակից ցուցունել մա-
 հուան: Եւ նոյն իսկ ժամանակին հին գտնուող անձանց վկայու-
 թեամբ գիտնք, որ այն միջոցներուն մտաց պայլուծիւն մը կը
 տեսնուէր իշխանին վրայ:

դիպիւնք : Գաղղիացւոց տիրած ժամանակը Ալճէրի չորս մեծ նահանգ կը բաժնուէր, Ճէզայիր և Իրիքդէրի մէջ տեղը, Կոստանդինա յԱրւելս և Գլէմնըն յԱրեւմուտս : Մեծ քաղաքներուն գլխաւորք պէյ կ'անուանէին, որոնք երեք տարին անգամ մը տէյին հաշիւ պիտի տային :

Ճէզայիրի առմանէն վերջը Պուրմին մարաջախտը երկու արշաւանք պատրաստեց մէկը Պլիտաճի, միւսը Պոնի և Օրանի վրայ : Առաջին արշաւանքը յաջողուածեմբ լմնցաւ և Գաղղիացիք գիւրաւ տիրեցին Պլիտաճի, ինչպէս նաև միւս քաղաքաց առանց պատերազմի : Բայց երբ Պուրմին գնդապետը՝ որդի մարաջախտին, տիրած քաղաքներուն մէջ զօրք կը հասցնէր, յանկարծ հրաման մը ընդունեցաւ հօրմէն, ետ դարձնելու զօրքը :

Օգոստոսի 10 ին նաև մը հասեր էր Մարսիլիայէն, յետոյ նաև հեռագիր մը որոնք կ'իմացնէին Յուլիսի Յեղափոխութիւնը : Ոմանք կը տարակուսէին այս լուրերուն վրայ, բայց նոյն գիշերը հասած ուրիշ հեռագիր մը հաստատեց ճշմարտութիւնը և 17 ին նաւերուն վրայ եւագոյն գրօջները կանգնուեցան : 18 ին ալ Տիւրքիէրէ պաշտօնական լուր ընդունեցաւ որ Օսլէանի գուբըր « Թագաւոր Գաղղիացւոց » անուանուէր էր : Սակայն բնաւ խօսք մը չկար առ մարաջախտը, որուն ձեռքն էր սակաւին հրամանատարութիւնը :

Սեպտեմբերի հասաւ Գլոզէլ զորավարը որ մարաջախտին տեղը պիտի անցնէր : Պուրմին ուղեց Գաղղիա երթալ Տերուածեան նաւով մը, սակայն ժխտուեցաւ Ալճէրիի տիրող զորավարի մը, ինչ որ գերի տէյին շնորհուած էր :

Բանակը սիրով ընդունեցաւ զԳլոզէլ, որ իրեն արդէն ուրիշ անգամներ պատերազմակից եղէր էր : Գլոզէլի աւաջին զբաղմունքն եղաւ զբանակը կարգաւորել որ զորավարաց փոփոխութեան, հիւանդութեան և շատ մը սպայից հրաժարելուն պատճառաւ մեծ խառնակութեան մէջ էր : Յետոյ պատրաստուեցաւ կռուելու արաբացի թշնամի պէյերուն հետ որոնց ամենէն յանգուգն էր Իրիքդէրի պէյը Պու-Մաձձա : Գլոզէլ 8,000 զօրքով, որոնց

կը հրամայէր Պուայիէ զօրավարը՝ երբեմն զինուոր յԵրկաթու ըուրգերուն պատերազմին ժամանակ, չուեց Մէտէաճի վրայ, առաջնորդ աննելով իրեն մաւրիտա- նացի երևելի զօրապետ մը՝ Մուսդաֆա Պէն Օմար : Պու-Մաձձա 6,000 հոգաւ ճամբան ուղեց արդէնուլ, բայց չյաջողեցաւ և Գլոզէլ 22 ին իրիկունը մտաւ 'ի Մէտէաճ, ուր իր ոտքը եկաւ խոնարհելու նաև Պու-Մաձձա : Մէտէաճի մէջ զՄուսդաֆա Պէն Օմար՝ պէյ հաստատեց և իրեն քով թողուով 1,200 զինուոր և բանի մը թնդանօթ, յետոյ դարձաւ 'ի Ճէզայիր :

Քիչ վերջը Գլոզէլ ուղեւով շահիլ մերձակայ իշխանքը, զԿոստանդինա և զՕրան թունիզի իշխաններու թուուց : Գաղղից Տերուածեանը այս բանիս վրայ տգոհուելով իրեն տեղ Պէրթզէն զօրավարը զրկեց :

Պէրթզէն գժուարին գրից մէջ էր : Արաբացիք իմանալով գաղղիացի զօրաց քիչուորութիւնը ոգի աւին և մեծ դաւակնութեամբ մը կ'ուղէին սպաննել ըստր Գաղղիացիքը և նորէն տէյ հաստատել զՀիւսէյին փաշա որ այն ատեն Լիվոնիս էր : Պէրթզէն իմացաւ դաւաձանութիւնը և իմացուց իր Պետութեան :

Հարկ էր որ մեծադոյն օգնութիւն մը զրկուէր և վարչութիւնը այս անգամ 16,000 զօրքով զրկեց զհրաւակաւորն Սավարի՝ գուբըր Ռովիկոյի : Սավարի թողուց որ Արաբացիք ժողվուին և յանկարծակի վրանին հասնելով անխնայ կոտորեց և սարսափեցուց զԱրաբացիս, Պուայիէ զօրավարն ալ տիրեց Օրանի, և Պոն քաղաքն ալ Գաղղիացւոց ձեռքը մնաց : Տիրեցին յետոյ նաև Պուժի նահանգին : Այն ատեն բանակին յարաբերութիւնը կարգի դնելու համար մասնաւոր արաբական ռեյմի մը հաստատուեցաւ, որուն առաջին գլխաւորը եղաւ Լա Մորիսիէր գնդապետը : Այս միջոցիս երեցաւ Ապաէլ-Բատէր որ այնքան պարտասեցուց և զխաններ հասուց Գաղղիացւոց, և որուն անկման օրը Գաղղիացւոց Ալճէրիի տիրապետելուն առաջին օրն եղաւ :

6. ԱԽԱՐԱՌՈՒԹԻՒՆ ՍԿԵ ԺԵՐՄԵՆԻ ՏՕՓՄԵՐՈՒՍ ԵՒ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՐԱՆԻՆ : — Հաղիւ կը համարէր Լուի-

1850
Կոլորնի

Ֆիլիփ որ Յուզիսի Յեղափոխութիւնը մոռցուէլու վրայ է, և ահա նոր խռովութիւն մը տակնուվրայ ըրաւ մայրաքաղաքը: Յունուար 21 ին Լուդովիկոս՝ ԺՊի մահուան տարեդարձին, Կարոլուսեանք հանգստեան պաշտօն մը կատարած էին առանց արգելքի մը: Ասկէ խրախուսեալ ուղեցին ուրիշ պաշտօն մ՝ ալ կատարել ՚ի յիշատակ սպանման Պէրիի դքսին Սէն Ռոշ եկեղեցւոցն մէջ: Տէրութիւնը արգելեց զայն, սակայն Կարոլուսեանք մտքերնուն մէջ հասաստուն մնալով, որոշեցին հանգստեան պաշտօնը կատարել յեկեղեցին Սէն Ժերմէն տ՝ Օքսէրուա:

Հանգիսին լինեալէն վերջը Պորտոյի դքսին պատկերներ և ուրիշ նշանակներ կայցուեցան հանգուցելոյն դադաղին վրայ: Լուրը տարածուեցաւ քաղքին մէջ և պատմողք՝ ռամկին զայն կը ներկայացնէին իբրև նոր յեղափոխութիւն մը: Այն առեւն ամբխը եկեղեցին կը դիմէ, կը զարնէ կը ջարդէ ամենայն ինչ, յորս կային միջին դարէ ՚ի վեր հազակեալ ապակիները: Ար հասնին աղբային պահապանք բայց աւերածին դէմ՝ չէն կրնաք առնուլ: Աւերողք միտքան խօսք կը դնեն Երկրորդ օրը յարձակիլ արքեպիսկոպոսարանին վրայ: Առաւօտը առանց արգելքի մը ամբխը ներս կը մտնայ, որահից և սենեկաց մէջ գտածը կը ջախջախէ, դրատան դրբերը Աէնի մէջ կը նետէ, ինչպէս նաև եպիսկոպոսական ըզգեսաներ և ուրիշ թանկագին բաներ, և որովհետև բարեկենդան էր ոմանք եկեղեցական զգեստով սկըսան փողոցներու մէջ պտտել: Արգէօք անտարբերութեան թէ ուրիշ պատճառաւ, իշխանութիւնը անհոգ կեցաւ. վերջապէս հաղարապետ մը իր լեզուներով հասաւ, երբ արդէն ամենայն ինչ լինցեր էր:

Այս վայրենի տեսարանէն վերջը, ստակհանութիւնը խոհեմութեան պատրուակաւ վերցնել տուաւ բոլոր հասարակաց շէնքերու վրայէն շուշանածն նշանները. թագաւորն ալ յարմարեցաւ այս հրամանին և վերցուց իրեն ընտանեաց նշանին վրայէն շուշանը (1): Մարտի

(1) Այս շուշանները՝ որոնք նշանք էին Պուրպոնեանց, յետոյ ժամանակաւ դրուեցան դարձեալ շէնքերուն վրայ:

10 ին Լէհաստանէն ձախորդ լուրեր գալուն պատճառաւ ամբխը Փարիզու փողոցներուն մէջ նորէն շփոթութիւն հանեց և Ռուսիոյ դեսպանատան ապակիները ջախջախեց: Բարիզ միշտ յուզման մէջ էր և Լաֆիդ Պաշտօնարանը զանազան ինդրոց մէջ տեսնալով իր նուազութիւնը՝ հրաժարեցաւ. և թագաւորը յանձնեց Գաղմիք Փէրիէի նոր Պաշտօնարան կազմելու, որուն մէջ մասն նաև Սուլթ, Մոնթալիվէ, Ռինէի:

7. ՊԱՇՏՕՆԱՐԱՆ ԳԱԶԻՄԻՐ ՓԷՐԻԵՒԻ: — Գաղմիք Փէրիէ որուն կը յանձնէր Լուի-Ֆիլիփ վարչութիւնը, առջի օրուընէ միտքը դրած էր ընկձիւլ ժողովրդեան պահանջները. տիրել իր ընկերաց վրայ, հրամայել մինչև թագաւորին՝ եթէ կարևոր էր. բնաւ չէր կրնար տանել ընդդիմութեան մը, անոր համար կը ջանար ջախջախել հակառակորդքը քան համոզել: Այսու հանդերձ իւր եռանդուն ոգւովը և աշխուժութեամբ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ վարչութիւնը կենդանացնելու: Բարուք խիստ և գոռոզ, բնաւ սէր չուներ Լուի-Ֆիլիփի վրայ, ինչպէս նա ալ փոխարքաձաբար, և վնէքը պաշտօնեայ ընկուն ժամանակ կարծես բարձրագոյն հարկէ մը ստիպուած էր:

Յուզիսի Յեղափոխութիւնը ամեն տեղ իր արձագանքը ունեցեր էր. սակայն Գաղմիք Փէրիէ սիզբունք զրաւ բնաւ միջամտութեամբ չօգնել ժողովրդոց, այն պայմանաւ որ նոյն ոչ-միջամտութիւնը պահէն նաև միւս Պետութիւնը: Գաղմիք Փէրիէ այս սիզբունքը պահելու համար հարկ էր որ կռուէր ժողովրդեան զբաղման հետ որոնք օգնութեան կ'ուզէին թուիլ ոտք էլած աղբաց, որոնց մէջ առաջինքն էղան Պելճիս և Լէհաստան:

8. ՊԵՂՃԻՍ. — ՅԵՂԱՓՈՒՅԹՈՒՆ: — Արդէն տեսանք Պելճիոյ տժգոհութիւնը ընդդէմ Հոլանտացուց վարչութեան: Գուլիէլմոս թագաւորը փոխանակ շահելու կուսակցութիւնը, աւելի հեռացուց զանոնք. վերցուեցաւ գաղղիարէն լեզուն և անոր տեղ լատիներէն գրուեցաւ, կրօնական ազատութիւնք բարձան, քահանայից ձեռքէն դաստիարակութիւնը առնուեցաւ, միանալ

1821
15 Մարտ

գամայն սկսաւ հալածել տպագրութեան ազատութիւնը, որով ազատական մասը միացաւ կղերականաց հետ: Այն ատեն Պէլճիա յայտնապէս սկսաւ պահանջել Հռօլանտայէն իր նախկին ազատութիւնները: Փողոզը, իր ազատական գրչով չէր գաղբեր կրակը արծարծելու, սակայն նախ բանա գրուեցաւ և յետոյ Պէլճիայէն դուրս աքսորուեցաւ: Որինքը աւելի զայրացան և առթի մը կը սպասուէր:

1850

Օգոստոս 23 ին Պրիւքսէլի թատրոնին մէջ ներկայացուեցաւ Օպերի հռչակաւոր Հաճ Փորթիէի թատրերգութիւնը (1): Ժողովրդեան խումբ մը տեսլարանին մէջ լսած գաղափարներով բորբոքուած, վարչութեան կողմէ նախկէց Նախնաւ լրագրին տպարանը կոխեց. մանաւրժ ևս խմբագրապետին տունը բոլոր կահարասիքը փողոց նետեց. ուրիշ խումբ մ' ալ վազեց նոյն բաներն ընելու 'ի Պալատն Սրդարութեան և Վան-Մանէն պաշտօնէին տունը, որուն կրակ ալ տուին: 26 ին առաւօտը գունդերը փողոցներուն մէջ երեցան խռովարարները ցրուելու համար. և այն ատեն սկսաւ արիւնհեղուցութիւնը որ քիչ տեւեց, որովհետեւ զօրաց զնդապետը ստիպուեցաւ փախչելու: Յեղափոխութիւնը խնամախալութեան ծրուի մը կազմեց. վերջուց Նասաւի դրօշը և տեղը աղջայինը կանգնեց՝ դեղին, կարմիր, սեւաւ, և նուիրարկութիւն մը զրկուեցաւ Գուլէնլմուսի յայտնելու Պէլճիացւոց պահանջները:

Գուլէնլմուս վերի վերանց խոստացաւ, բայց միանգամայն բանակ մը կազմեց, որուն գլուխ կեցան Օրանժի գուբը՝ իր մեծ սրգին, և միւս որդին Փրեդերիկոս, և բանակեցան Պրիւքսէլի մօտ: Ժողովուրդը մայրաքաղաքին մէջ պատնէշներ բարձրացուց և միանգամայն նուիրարկութիւն մը զրկեց Օրանժի իշխանին, որ եթէ կը հաւաքի, առանց զինուորներու կրնայ ապահով մտնալ 'ի Պրիւքսէլ: Օրանժի իշխանը յանձն առաւ և « Կեցցէ ազատութիւն » ձայներուն և պատնէշներուն մէջէն ան-

(1) Այս թատրերգութեան նիւթն էր այն յեղափոխութիւնը որ ծագեցաւ 'ի Նախորի 1647 ին ընդէմ Սպանիացւոց Մազանիէլու անուամբ ձկնորսի մը ձեռքով:

ցաւ մինչև թագաւորական պալատը: Երեք օր կեցաւ մայրաքաղաքին մէջ, ուր Յանձնաժողով մը ներկայացաւ իրեն Պէլճիայի Հռօլանտայէն բաժնուիլը ինդրելու համար: Օրանժի իշխանը սիրով ընդունեցաւ նուիրարկութիւնը, բայց բնաւ խոստմունք մը չտուաւ. և Սեպտեմբեր 3 ին մեկնեցաւ Հայա երթալու իր հօրը քով, հանելով Պրիւքսէլէն բոլոր հոլանտացի զօրքը: Գուլէնլմուս հաւանեցաւ ետ կանչելու Վան-Մանէն պաշտօնէին, և աղջային ժողով մը դուժմարել տուաւ, ուր կանչուեցան նաև պէլճիացի երեսփոխանք բաժանման ինդիրը որոշելու համար: Սակայն երբ լուեցաւ 'ի Պրիւքսէլ, որ թագաւորը ինքստ ճառախոսութիւն մը ըրեր է, նորէն ամբօխը ոտք ելաւ և Ոստիկանութեան պալատին վրայ յարձակեցաւ: Փուլով Փրեդերիկոս իշխանը Պրիւքսէլի վրայ քայլեց. յետ շատ մը դժուարութեանց Սեպտեմբերի 23 ին մտաւ արուարձաններուն մէջ, ուր զօրքը շատ սպաննութիւններ ըրաւ: Այն ատեն զօրը Պէլճիա ոտք ելաւ, ամեն քաղաքներէ օգնութիւններ հասան, սպասամբութեան գլուխ կեցաւ Վան-Հալէն, երբեմն համարզ սպանիացի Միւսա զորավարին, և այնպէս ճարտարութեամբ շարեց իր հրանօթքը որ Հռօլանտացիք ստիպուեցան գիշերանց 'ի Վիլլըմը բաշուիլ, ուրիշ գունդեր ալ յաղթուեցան Լուվէնի քով: Փողոզը կռուոյն երկրորդ օրը գարձաւ աքսորանքէն և Պրիւքսէլի մէջ հնչեց ազատութեան ձայնը:

Երբ այս պարտութեանց լուրերը հասան 'ի Հայա, արդէն երկրորդ խորհրդարանը որոշէր էր բաժանումը, թագաւորը փուլով Օրանժի իշխանը զրկեց իմացնելու զայն Պէլճիացւոց և զանոնք խաղաղացնելու. բայց շատ ուշ, մտիկ ընող չկար: Մաս մը կ'ուզէր միանալ Գաղղնոյ հետ՝ զոր յայտնապէս մերժեց Լուի-Ֆիլիպ. ուրիշ ներք ինչպէս Փողոզը հասարակապետութիւն կ'ուզէին, և այլք՝ ժառանգական թագաւորութիւն մը և այս մասը յաղթեց իր բազմութեամբը:

9. ՄԻՋԱՄՏՈՒԹԻՒՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆՅԵ ԵՒ ԼՈՆՏՐԱՅԻ ԳՈՒ-

1850
Պ. Երև.

ՄԱՐՈՒՄԸ: — Սրբազան դաշնակցութեան Տէրութիւնը որոնք միացուցեր էին Պէլճիա Հոլանտայի հետ, դեսպաններ զրկեցին 'ի Լոնտրա ժողովով մը խնդիրը սահմանելու, և որոշուեցաւ որ Հոլանտայիք 1814ին սահմաններուն մէջ քաշուին: Մի և նոյն միջոց Պրիւքսէլէ մէջ ազգային ժողով մը գումարուեցաւ թագաւոր մը փնտռելու համար: Չանազան արքայազուներ առաջարկուեցան, ոյլ ընտրութիւնը երեք անձանց վրայ կեդրոնացաւ, Լուի-Ֆիլիպի որդւոյն՝ Նըմուրի դքսին, Լէօփուէնպէրկի դքսին որ էր որդի Եւգենէոս Պոհաննէ իշխանին, և Կարոլոս արչիքսին վրայ: Նըմուրի դքսին կողմը զօրացաւ և նուիրակութիւն մը զրկուեցաւ 'ի Գաղղիա առ Լուի-Ֆիլիպի, խնդրելով իրմէ իւր որդին: Լուի-Ֆիլիպի սիրով ընդունեցաւ նուիրակութիւնը, և որչափ որ ընտանեաց շահուն և փառաց համար այնպիսի բանէ մը կը փափաքէր, սակայն զՄիգղիա՝ չբարկացնելու համար, ուր դեսպանաժողովը կը շարունակուէր ' խնդիրքնին մերժեց:

Այն ատեն Պէլճիացիք Խնամակալ վարչութիւն մը կազմեցին նախագահ գնելով զՇոքրէ և սահմանադրութիւն մը հրատարակեցին, որով ամենայն կարգի անձն կրնար պաշտօնի համնիլ և ազատ էր տպագրութեան ձեռքով իր կարծիքը հրատարակելու: Դաստիարակութիւնը ազատ էր. երկու խորհրդարանք կը հաստատուէին՝ մին ծերակուտի, միւսը երեսփոխանաց: Փերակուտի պաշտօնը ութը տարի պիտի տւէր և չորս տարին անգամ մը կէսը պիտի փոխուէր. 40 տարեկան պիտի ըլլային, և տարեկան եկամտից տուրքը 1,000 ֆիօրին: Երեսփոխանք 28 տարին անցուցած պիտի ըլլային և ամեն երկու տարի կիսով պիտի փոխուէին: Երեսփոխանաց թոշակն էր 200 ֆիօրին ամեն մէկ վճուաւարս գումարմանց համար: Երկու խորհրդարանք միաբան ընդ թագաւորին պիտի կրնային օրէնք հրատարակել, և սահմանադրութեան մաս մը փոփոխել:

Պրիւքսէլէ մէջ ասոնք եղած ժամանակը, Լոնտրայի դեսպանաժողովը կ'առաջարկէր իրենց իբրև թագաւոր

1851
Յուլիս

Ղէօփու Սաքս Գոպուրիկ իշխանը (1), զոր Պէլճիա սիրով ընդունեցաւ և Լէօփու զԳաղղիա շահելու համար հարսնութեան խնդրեց Լուիլ ա' Օւլէան Լուի-Ֆիլիպի դուստրը, և քիչ վերջը երգուընցաւ նոր պատրաստուած Սահմանադրութեան վրայ:

Սակայն Հոլանտայի թագաւորը Գուլիէլմոս՝ մեծապէս տժգոհ էր Լոնտրայի դեսպանաժողովոյն որոշողութեանց վրայ. և միտքը դրաւ զինուք ձեռք ձգելու կորսընցուցած դաւաճները. այն պատճառաւ չյանձնեց Լէօփուտի՝ Անվերսայի բերդը, ըստ որոշողութեան դեսպանաժողովոյն: Օգոստոսի 15 ին ալ Օրանժի իշխանին բանակը տիրեց Տիէսդ քաղաքին և յաղթեց Լուլէին քով Պէլճիայի բանակին:

Փութով գաղղիացի բանակ մը որուն հրամանատարն էր Ժէրար մարաշխալը, Պէլճիոյ սահմանադրութիւնը անցաւ, Լոնտրայի դեսպանաժողովոյն որոշողութիւնը պահել տալու համար: Իսկ ժողովը միանգամայն կը շարունակէր իր աշխատութիւնքը: Պէլճիոյ և Հոլանտայի մէջ բաժնեց Լիմպուրի և Լիւքսէմպուրի գաւառները, դարձեալ Պէլճիոյ վրայ կը ծանրաբեռնէր Տէրութեան պարտուց երրորդ մասը. սակայն Գուլիէլմոս նորէն ընդդիմացաւ և բնաւ դաշինք մը չէր ուղեր ընդունելու: Այն ատեն հինգ մեծ Տէրութիւնները Գուլիէլմոսի սահման տուին մինչև ց'12 Նոյեմբերի. և թէ մինչև այն ատեն չընդունէր պայմանները, բունի 'ի դործ գնէլ պիտի տային:

10. ԱՆՎԵՐՍՏՅԻ ՄՈՒՄԸ. — ԼԵՈՓՈՒՏ ԹԱԳԱՒՈՐ ՊԵԼՃԻՈՅ: — Հասաւ սահմանեալ օրը և Շասսէ (2) Անվերսայի բերդին հրամանատարը՝ չէր ուղեր թողուլ զայնայն պատճառաւ Գաղղիոյ յանձնուեցաւ դեսպանաժողովոյն վճիռները 'ի գործ գնելու: Ժէրար 70,000 զը-

(1) Լէօփու հարսնութեան առած էր Գեորգ Գ. Անգղիոյ թագաւորին դուստրը, որ իժէ ապրած ըլլար անշուշտ իրեն պիտի ինկար Անգղիոյ թագը:

(2) Շասսէ զինուորական արձեստը Նարբոնի ձեռաց տակ սորվեր էր ։։

1832

քով Հաբսո զօրավարին հետ միաբան պաշարեց զԱն-
 վերսա: Դեկտեմբերի 14 ին սկսան գնդակները և կրակը
 թափել քաղքին վրայ և այնպիսի գեղեցիկ և ամուր
 քաղաք մը երկու շաբաթուան մէջ աւերակաց կոչոյ մը
 դարձաւ: Անդդիացիք ալ ծովուն կողմանէ պաշարած
 էին շէշքո: Դասակ զօրավարը այն ատեն միայն անձ-
 նատուր եղաւ երբ պարիսպը բացուած տեսաւ և իմա-
 ցաւ որ պաշարելոց կողմանէ ալ մատնութեան մտա-
 ծութիւն կայ: Հօլանտայի պահանջողը ամբողջովին
 28 Գեղ. գուրս ելաւ և Գաղղիացիք արեւելով քաղքին յանձնե-
 ցին զայն Լէոփոլտի և իրենք ետ քաշուեցան:

Ժերար մարաշխտին բանակին մէջ կը գտնուէին
 նաև Լուի-Յիւլիէի երկու որդիքը:

Որչափ որ դաշնակիցք յաղթեցին, այսու հանգերձ
 Պելճիոյ մէջ խռովութիւնը չհանգարտեցան մինչև 1839,
 յորում Գուլիէմս յուսահատած իր ըննից ապար-
 դիւն մնալէն, ստիպուեցաւ ստորագրել Լոնտրայի դա-
 շանց: Պելճիա այս առթով կ'ուզէր շահել ամբողջ
 Լիւքսեմպուրկ, բայց չյաջողեցաւ, և Լոնտրայի դաշինքը
 անփոփոխ մնաց որով և Պելճիա ինքնիշխան թագաւո-
 րութիւն կազմուեցաւ:

Լէոփոլտ իր 34 տարուան թագաւորութեան միջոց
 (1831-1865), Եւրոպիոյ ամենէն նշանաւոր և սիրելի
 թագաւորներէն մէկն եղած է. և իր անուամբ Պելճիոյ
 փոքրիկ թագաւորութիւնը մեծցաւ և փառաւորուե-
 ցաւ. Ժողովուրդն ալ 1830 էն 'ի վեր մեկուկէս միլիոն
 շատցաւ: Պահեց անթերի երդուընցած Սահմանադրու-
 թիւնը և երկրին յառաջագիմութեան համար միայն
 վաստակեցաւ: Առաջին երկաթուղին Պելճիոյ մէջ բա-
 ցուեցաւ 1835 ին Մայիսի, և այս օրս անգամ համեմա-
 աութեամբ Եւրոպիոյ ուրիշ Պետութեանց, ամենէն բազ-
 մաթիւ երկաթուղի ունեցող Տէրութիւնն է:

11. ՅԵՏԱՓՈՒՈՒԹԻՒՆ 'Ի ԼԵՀԱՍՏԱՆ: — Յուլիսի Յե-
 ղափոխութիւնը Պելճիայէն շատ աւելի հեռաւոր եր-
 կիրներու մէջ ալ ունեցեր էր իր ազդեցութիւնը: Ա-
 ղէքսանդր կայսեր մահուանէն վերջը Լեհաց վիճակը ա-

ւելի ծանրացեր էր: Նիկողայոս խոստացեր էր Սահմա-
 նադրութիւննին պահելու և նոյն խոստմունքը կրկնե-
 ր, երբ 1829 ին Վարչաւեհաւ թագաւոր պատկուելու
 թագաւորութեան վաճառականութիւնը և ճարտարու-
 թիւնըը մեծապէս յառաջեր էին, ելլմունքը աղէկ վի-
 ճակի մէջ էր, և Նաբոլէոնի բանակաց նշխարներէն Կոս-
 տանդին մեծ դուքսը 60,000 հոգով կարիճ բանակ մը
 ձևացուցեր էր: Սակայն 'ի սկզբանէ հետև ազատու-
 թեան վարժած և ազատութեամբ վառուած ազգ մը
 չէր կրնար իր վրայ օտար իշխան մը տեսնալ, և կը
 պահանջէր միանգամայն որ իր թագաւորութեան մաս
 համարուին Լիթուանիոյ դաւառները: Միւս կողմանէ
 ալ Նիկողայոս որ և ինչ ազատական խօսակցութիւն
 մը և ընդգիմութիւն մը 'ի Խորհրդարանի, հակառակ
 կը համարէր իր վարչութեան. և սահմանադրութեան յաւե-
 րածով մը նիստերուն հրատարակուելը արգելեց: 1826 ի
 դումարմանց ըննալէն վերջը, անոնց բացուելը ան-
 որոշ Ժամանակի թողուեցաւ, ապաքրութեան ազատու-
 թիւնը նուազեցաւ և Ռոսիկանութիւնը աւելի շատ-
 ցուց իր հսկողութիւնը: Չինուորականք աժգոհ էին մեծ
 Ղբսէն, զոր կ'ամբաստանէին իբրև վայրենի անձ մը,
 մինչ մեծ Գուքսը ամեն սէր կը ցուցնէր Լեհացոց: Այն
 սպայից' որոնք զինուորէր էին Տոմպրովսքիի, Փոնիա-
 դովսքիի և Նաբոլէոնի բանակաց մէջ, անտանելի կ'երևար
 ուստի կարգաց յարմարիւ: Բայց Կոստանդին վրիպե-
 ցաւ չթողով որ Լեհաց բանակը Ռուսիոյ բանակին հետ
 երթայ 'ի Տաճկաստան կուուելու, մինչ բանակը կը փա-
 փագեր, և հոն երկու բանակք միաբան յաղթութեամբ,
 սիրով կրնային կապուել իրարու հետ: Երբ 1830 ին
 Նիկողայոս եկաւ 'ի Վարչաւ անձամբ դումարելու աւա-
 դաժողովը որ իր գահ ելալէն 'ի վեր չէր բացուած, նո-
 ըն ամենուն սրտին մէջ յոյսը արծարծեցաւ և նորէն
 յայանեցին իրենց պահանջները Լիթուանիոյ դաւառաց
 վրայ: Նիկողայոս չէր կրնար այս շնորհքը ընել իր թա-
 գաւորութեան, առանց մեծ վնասու իր կայսրութեան,
 որով թագաւոր և Ժողովուրդ մէկմէկէ աժգոհ բաժ-

նուեցան: Այս զբացման մէջ էին երբ Յուզիսի Յեղափոխութեան և Պեղծից պատմութեան լուրը Վարչաւհասաւ, և Գաղղիոյ հիւպատոսարանին վրայ աննուեցաւ եռագոյն դրօշը:

Քինուորական Ուսումնարանին ազնուազգի աշակերտներէն ոմանք չափազանց ուրախութիւններէն, մաղթանքներ ըրին Քոչիուսքիի համար (1): Լուրը Վոստանդին մեծ իշխանին ահանջը հասաւ, որ վճռեց քուսիի հարուածով պատժել աշակերտները: Վէտոցքի ենթատեղապահը իրենց գլուխ կը կենայ և 130 աշակերտք Պեղծեալերի պաշտօնը կը յարձըկին ուր կը բնակէր մեծ դուքսը. ուրիշ խումբ մ' ալ կը վաղէ ժողովուրդը սոք հանելու:

Վոստանդին հաղիւ կրցաւ ազատիլ, բայց քանի մը զօրականք և ոստիկանութեան անձինք երկատարդաց կատարութեան զոհ եղան: Քիչ վայրկեանի մէջ ժողովուրդք և զինուորք սոք ելան: Մեծ դուքսը իր պահապան գունդերով Վարչաւհի ելաւ և բանակեցաւ 'ի Վիտրցապ, ուսկից թողուց որ Վարչաւ դառնայ լեհացի ձիաւոր որսորդաց այն գունդը որ իրեն հաւատարիմ մնացեր էր: Լիւպէսք իշխանը դուստրեց վարչութեան ժողովքը և յայտարարութեամբ ջանաց քաղաքը հանդարտեցնելու և արիւնհեղութիւնը դադրեցնելու. խոստանալով որ Ռուսք ալ իրենց կողմանէ ամենայն ինչ կը մտնան: Այսպիսի խոհեմ առաջարկութեան մը բողբոջած մտքերը մտիկ չըրին: Քաղքին մէջ Յանձնաժողով մը կազ-

(1) Զօրավար լեհացի Տնալ յամին 1746. զինուորական արհեստը սորվեցաւ 'ի Գաղղիա և Ռուշինիթոնի հետ կառուեցաւ Միացեալհրահանգաց պատուութեան համար, յետոյ դարձաւ յԵւրոպա: Լեհացիք երբ պատմութեան 1794 ին զինքը սպարապետ անուանեցին. յաղթեց Ռուսաց Գրազովիոյ մօտ, բայց յաղթուեցաւ 'ի Մաշէյովիչ ուր վերաւորուեցաւ և գերի տարուեցաւ 'ի Բեդրպուրի, ուր երկու տարի գերի մնաց. յետոյ Պոդոս կայսրը զինքը ազատ թողուց և երկար ժամանակ պտրտեցաւ զանազան տեղեր:

Յուսահատած որ Արեւսանդր կայսրը Լեհաստանի համար բան մը չընէր, Զուխցեցի քաղուեցաւ և հոն մեռաւ 1815 ին:

մուեցաւ, որուն մէջ անուանեցան նաև Զարգօրիպի, Սաղովպի, Մալաքովպի և երևելի ուսուցիչն պատմութեան Լէւովէլ որ մեկէն հարէնաւէր լրագիրը սկսաւ հրատարակել:

Ընդհանուր սպարապետ անուանեցաւ Խլոփիցքի որ Նարոլէնիի ժամանակէն արութեան համբաւ ստացեր էր. որ փութով նուիրակներ զսկեց առ Նիկողայոս հաշտութեան համար: Ժողովրդեան մէջ դանազան էին զբացմունքները. մաս մը կ'ուզէր նորէն հաշտուիլ Ռուսիոյ հետ, ստանալով Լիթուանիոյ դաւանները. մաս մ' ալ կ'ուզէր բաժնուիլ Ռոմանոֆ ցեղէն և բոլորովին անկախ վարչութիւն մը ունենալ միւս կորուսեալ դաւառաց հետ միանալով: Այս երկրորդ կարծիքը աւելի կը բորբոքէին դաղանի ընկերութիւնք՝ որոնց սիրով մտիկ կ'ընէր ժողովուրդը: Այս յուզմունքը աւելի շատացաւ երբ լուեցաւ որ Նիկողայոս մերժէր էր ամեն հաշտութիւն և անմիջական անպայման հնազանդութիւն կը պահանջէր: Խլոփիցքի հրաժարեցաւ սպարապետութենէ, սակայն Յանձնաժողովը զինքը իշխանապետ ընտրեց: Խլոփիցքի փութով գաղանի ժողովարանները գոցեց. 27,000 հոգւով բանակ մը պատրաստեց. եկեղեցեաց զանգակները հալեցուց թնդանօթ ձուլելու համար: Գեկաեմբեր 20 ին խորհրդարանը գուժարուեցաւ և զԽլոփիցքի հաստատեց իր իշխանութեան մէջ: Սակայն գժտեցաւ անոնց հետ որոնք անմիջապէս Լիթուանիոյ վրայ կ'ուզէին դիմել, և հրաժարեցաւ նորէն պաշտօնէն, բանակին մէջ երկրորդական հրամանատարութիւն մը ընդունելով:

Լեհացիք իր տեղը ընտրեցին զՌաժիլով որ բնաւ զինուորական հանձնար մը չունէր: Նոյն միջոցին Խլոփիցքիի զրկած նուիրակներն ալ դառնալով աւելի բորբոքեցին զժողովուրդը և Աւագաժողովը զՌոմանոֆ ցեղը անկեալ հրատարակեց 'ի թագաւորութեան:

Լեհացիք կը համարէին ստիկիլ ստով Արեւմտեան Պետութիւնքը իրենց վրայ մտածելու, սակայն 1815 ին դաշինքները ազարտելով, անկարելի կ'ընէին իշխանու-

Թեանց կողմանէ սրեկեց թէ բարոյական և թէ զինուորական օգնութիւն մը, թէպէտ և ժողովրդական մասէն մեծ համակրութիւն կը տեսնային: Անկման հրովարտակէն վեց օր վերջը, Աւստրալիական վարչութիւն մը հաստատուեցաւ հինգ անձանցմէ կազմեալ, որոնք էին Սիգամ Զարգորիսըն նախագահ, Բարձրբովսքի, Նիէմյի-իէվսքի, Մօրալիէսքի և Յովակիմ Լէլեվէլ: Կոստանդին Թողուցեր էր Լեհաստանի բոլոր բերդերը որոնք ապրտամբէլոց ձեռքն էին: Փետրուարի ահաւոր ցրտով մը 120,000 ռուսք որոնց հրամանատար էր Պալաանեւրու գեւեցազնը Տիպլէ մարտնիտը, Լեհաստան մտաւ և Վարչաւի վրայ դիմեց: Լեհացիք առջի կռիւներուն մէջ յաջողութիւն գտան. Տվէրնէսքի զօրավարը յաղթեց Ռուսաց Սգոչէքի քով. քիչ օր վերջը Կրօքովի քով արիւնահեղ պատերազմ մը եղաւ, յորում՝ գեւեցազնական քաջութիւն ցուցուցին Ձէնէսքի Խլոֆիցքի զօրավարները և յաղթութիւնը ստացան, սակայն սակաւուէցան պատուարաց տակ ամրանալու: Ռածիվիլ զօրավարութենէն հրաժարելով և Խլոֆիցքի ալ վերաւորուած ըլլալով, Ձէնէսքի ընդհանուր հրամանատար անուանուեցաւ, որ Իկանիոյ մօտ մեծ յաղթութիւն մը ըրաւ Ռուսաց վրայ որոնց զօրավարն էր Կայզմար:

Լեհացւոց գործերը որչափ որ ալ յաջող կ'երթային սակայն իրենց յոյսը Եւրոպիոյ աղգաց վրայ էր, որոնք չէին շարժեր. միայն Լիթուանիա Ռուսաց դէմ ապրտամբեր էր: Տվէրնիսքի ջանաց զՎոլինեայի ալ ոտք հանել, սակայն բնաւ նեցուկ մը չգտաւ և Թշնամեաց բազմութենէն նեղը մտնալով Աւստրիոյ հողը անցաւ, ուր իր 600 կտրիճ զինուորներով իբրև պատերազմի գերի բռնուեցաւ. Լեհաց բանակը ցերուցան եղաւ և հաղիւ Տէմպիսքի ջոկատով մը կըցաւ դառնալ 'ի Վարչաւ: Տիպլիս յանգուգն և երազ քայլով մը հասաւ ետնէն և թէպէտ Լեհացիք մեծ արուժիւն ցուցուցին, այսուհանդերձ յաղթուեցան Ռստրօէնքի քով Նարեվի վրայ:

Այս միջոցիս մաղձախտը մեծապէս կը հարուածէր Ռուսաց բանակը, որուն զոհ եղան Տիպլէ մարտնիտը

1851

Փետր.

19, 20

Փետր.

1851

1 Մարտ.

22 Մայիս.

ալ և Կոստանդին մեծ գուքսը: Լեհացիք դեռ կը յուսաւին Արևմուտքէն օգնութիւն մը գտնալ, երբ լուցին որ Բրուսիա Նիկողայոս կայսեր հետ դաշինք գրեր է աւստրիայի պատերազմական կազմած և պաշար հասցնելու, և Սիգլիա չէր ուզեր որ Գաղղիա միջնորդութիւն մը ընէ երկու կողմանց մէջ: Այն ատեն իմացան որ միայնակ էն կտրիճ բանակի մը դիմաց որուն հրամանատարն էր Փասքելի՛ Երևանի կոմսը:

12. ՆԵՐՔԻՆ ԽՌՈՎՈՒԹԻՒՆ. ՆՈՒՍՃՈՒՄՆ ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ: Փասքելիս արագ արագ մտնեցաւ Վարչաւից, որուն մէջ ահաւոր քաղաքական խռովութիւն մը տիրեր էր: Ռամկին մէկ մասը համարելով որ այս թշնամուութեանց պատճառ աշխուհականց մտնութիւնն է, զի նուազաց հետ միացած միջնաբերդը մտաւ. սպաննեց շատ մը պահապան սպաներ և այն ամեն անձինքը զորս աշխուհակական կամ Ռուսաց լրտես կը համարէր, շատ մ'ալ ռուս դերիներ: Ձէնէսքի դասաստանի կանչուեցաւ իբրև մտնիչ և զօրավարութիւնը Տէմպիսքի յանձնուեցաւ, յետոյ Մալաքովսքի: Զարգորիսքի զարհուրած այս խռովութենէն բանակը ապաւինեցաւ: Իր հեռանալովը քաղաքը բոլորովին անիշխանութեան մէջ մնաց: Աւագագողովը Քրուքովիսքի անուամբ մէկը իշխանապետ անուանեց, որ Օքոստոսի 16ին խռովարներէն շատը առանց դատաստանի հրացանի բռնեց:

Սակայն Փասքելիս կը յառաջէր դեպ 'ի Վարչաւ և Լեհաց վրայ հասաւ Վոլինի կողմէն, ուր երկու օր ահաւոր կռիւ մը եղաւ, երկու կողմն ալ քաջութեամբ պատերազմեցան. և այն պատերազմին մէջ մեան Սովինսքի և Վիսոսքի զօրավարները և Ռուսք յաղթող գանուեցան (1): Փասքելիս այն ատեն սկսաւ մայրութապալքը գրնդակահոծել: Քրուքովիսքի Երկրորդ օրը անձնատուութիւն մը առաջարկեց: Սակայն Փասքելիս կը պահանջէր որ առանց պայմանի անձնատուր ըլլան թէ բանակը և թէ ժողովուրդը, Վարչաւ իրեն արուի, Փրակայի կա-

(1) Պատմագրացմէ ոմանք կը համարին որ Ռուսք նոյն օրը 11,000 անձինք կորսնցուցած ըլլան, որ դժուարին կ'երեայ:

մուրջը նորէն գրուել և զօրքը Փլօք քաշուել: Գրուքովէնդքի յանձն առաւ, բայց նոյն միջոցին արդէն պաշտօնընկէց եղեր էր և իրեն յաջորդեր էր Նիկեմյելեվը:

Փասքեիչ պատասխան մը չընդունելուով շարունակեց կրակը, արդէն Զիսքէ աւանը բոլոր կ'այրէր և Ռուսք պատուարաց վրայ կը վերելակէին երբ Լէհացիք ստիպուեցան անձնատուր ըլլալու և Փասքեիչ մէկէն կը գրէր առ Նիկողայոս «Տէր Արքայ, Վարչաւ յոսս քո է»: Լէհացի 20,000 զինուորք զէնքերնին թողուցին 'ի Փլօք, և Աւագաժողովոյն անձինքը Բրուսիոյ սահմանը փախան, ուր հսկողութեան տակ պահուեցան մինչև որ Նիկողայոս կայսրը նուաճելով բոլոր Լէհաստան անոնց ազատութիւն տուաւ: Լէհաց մեծ մաս մը յանձն չառնելով դերութեան մէջ սպրիչ, կամաւոր աքսորանօք թողուց զհայրենիս և գաղթեցաւ 'ի Գաղիա, յՍիւրգիա, 'ի Զուիցցերի, 'ի Գերմանիա, և յԻտալիա: Լէհաստանի, Լիթուանիոյ և Վոլինիոյ ազատականք մեծ պատահամներով պատժուեցան. շատ մը անձինք 'ի մետաղս և 'ի Սիպերիա քշուեցան. ոմանք կեանքերնին կորսնցուցին, ուրիշները պատիւնին ինչքերնին և ամեն քաղաքական իրաւունքնին: Վարչութեան նոր հրովարտակը ծանոյց որ Լէհաստան անկէ վերջը ոչ Սահմանորութիւն ունէր, ոչ Աւագաժողով և ոչ վարչութեան ատեան, այլ Ռուսաստանի գաւառ մը կը դասուար հինգ կուսակալութիւն բաժնուած, Վարչաւ, Ռատով, Լուսլին, Փլօք, Մոսկին: Վարչաւի և Վիլնայի համալսարանները գոյուեցան. շատ մը գեղարուեստից առարկայք 'ի Ռուսաստան փոխադրուեցան և առաջին կուսակալ գրուեցաւ Փասքեիչ զօրավարը իշխան Վարչաւիոյ անտղոսով, որ զայն կառավարեց մինչև իր մահը: Նիկողայոս զԼէհացիս աւելի Ռուսաց յարելու համար, յորդորեց ընդունելու յուսադաւան կրօնքը, և Յովսէփ Սիեմաքօ եպիսկոպոսը որ այս բանին մեծ եռանդն կը ցուցուն էր, ընդհանուր մեարապօլիտ անուանուեցաւ: Սիեմաքօ, համարելով հաճելի ըլլալ Պետութեան ներքեց ուղղափառքը և հալածեց, ուսկից մեծամեծ տժգո-

1856

հուծիւնը ծագեցան մինչև որ յետոյ նորէն Տէրութեան միջոցով տիրեց հանդարտութիւնը:

13. ՓԻԵՄՈՒԹ. — ԳԱՐԼՕ ԱՂԿԵՐԳՕՅԻ ԱՌՁԻ ՏԱՐԻՆԵՐԸ. — ԱՐԵՍԻԱՆԻ ՍՄԱՐՏԻՈՅ: — Գարլօ Ֆելչէ խաղաղութեամբ կառավարեր էր իր Տէրութիւնը մինչև ցմահ: Իր մահուամբ Սալոյիոյ տան անգրանիկ շիւղը լինալով, յաջորդութիւնը 'Բարիեանոյի դքսին անցաւ որ էր Գարլօ Ալպերգօ: Գեռ աթոռը չեւած' Եւրոպիոյ Պետութեանց դիմաց արգիւնք մը ստանալու համար, մասնակից եղեր էր Գաղիացոց պատերազմին 'ի Սպանիա և քաջութեամբ կուռած էր 'ի Գրքբասերոյ: Ժողովուրդը մեծ ուրախութեամբ անոնց իր թագաւորութեան համիրը. թագաւորականք իր 'ի Սպանիա զինուորութիւնը կը յիշէին ընդգէմ ազատականաց, և ազատականք կը յուսային որ Գարլօ Ալպերգօ նոյն է ինչ որ 1821 ին. և առաջին անգամ Յովսէփ Մածձինի ազատականաց կողմանէ գրով մը կ'առաջարկէր Գարլօ Ալպերգոյի, ազատել բոլոր Իտալիա օտարաց ձեռքէն, յորում կը խոստանար իրեն բովանդակ Կրաքաբուր Իրալիոյ օգնութիւնը: Մածձինի անանալով իր գրութեան աւարդիւն մնալը, խառվարար թղթեր հրատարակեց և ծածուկ ընկերութիւններ ժողովուրդեց. զորոնք հալածեց թագաւորը և շատերը աքսորանաց զօրկեց. ասոնց թուոյն մէջ էր նաև Վիլչէնցօ Ճիսպերգի, յետոյ այնքան նշանուոր: Մածձինի, իրբև թշնամի հայրենեաց մահուան դատապարտուեցաւ, որ ծածուկ Ռոմարինօ զօրավարին հետ միաբան երկտասարդաց զինեալ դունդ մը ժողովուրդեց. ուրիշ դունդ մ'ալ ձևացաւ Արանպիսերի լէհ զօրավարին առաջնորդութեան ներքև, և յանկարծակի պիտի տիրէին Սան Ճիուլիանոյի:

1851
27 Ապրիլ

1854

Սակոյն յետ շատ մը թափառելու ընթաց մէջ ցրուեցան առանց գործ մը տեսնալու. Մածձինի սրտին ցաւէն ծանր հիւանդացաւ և իր ընկերքը զինքը Զուիցցերի փախուցին: Այսպէս ընցաւ Սալոյի առաջանգը յետ որոյ ազատականք Գարլօ Ալպերգոյի հափնէ անունը տուին:

14. ՆԱՓՈՒԻ. — ՓԵՐՏԻՆՆԵՏՈՍ Բ: — Փրանկիսիոս Անոյ յաջորդեց որդին Փերտինանտոս Բ. կրթմ և հանձարեղ երիտասարդ մը որ արքունեացմէ հեռացուց շատ մը պարապօրդ անձինք. քաղաքական յանցանայ համար պատժելոց մէկ մասին ներեց, ազատութիւն տուաւ արադրութեան. անձամբ այց ելաւ դաւառաց և ամեն տեղ պատուեց զիտնական անձինքը և խրախուսեց վաճառականութիւնը և լաւ վիճակէ մէջ դրաւ դրամական հարստութիւնը: Այսպիսի բարեյաջող վարչութեան մը գոհ չեղան ազատականք և սկսան շփոթութիւն հանել Սիկիլիոյ մէջ ուր բազմութիւն էին. այն ատեն Փերտինանտոս ստիպուեցաւ խտուութեամբ վարուիլ հետերներն, առջնորդին Տի Մարքա բռնուեցաւ և զանազան անձինք սպանուեցան: Ազատականք յուսահատած ծածուկ սկսան միտքանիլ Ռոմանիոյ ազատականաց հետ որոնք նոյնպէս նոր ապստամբեր էին:

15. ԳՐԻԳՈՐ ԺԶ ԳԱՀԱՆԱՅԱՊԵՏԸ. — ԱՊՈՍՏՐՈՒԹԻՆ 'Ի ՊՈՒՐԻՍԷ ԵՒ 'Ր ՌՈՄԵԱՆՍ. — ԱՌՈՏԲՐՈՅ ՄԵՋԱՄՏՈՒԹԻՆՈՒԸ: — Պիոս Ը. մեռնելով, ծիրանաւորը սրբազան Քահանայապետ ընտրեցին զՊիլըւնցի Մաւրօ Բաբելլաւրի ծիրանաւորը, արդէն համբաււոր իր գիտութեամբ և վարուք, որ Գրիգոր ԺԶ. անունը ընդունեցաւ: Քահանայապետ իրեն աշխարհական Պետութեան պաշտօնեայ անուանեց Պէանէգրի ծիրանաւորը, որ ազատականաց սիրելի չէր: Այս ընտրութեան լուրը երբ Պոլսնիա հասաւ, զոխան-նուիրակը հրաժարեցաւ իր զինուորական և քաղաքական իշխանութիւնէն. քաղաքացւոցմէ յանձնաժողով մը կազմուեցաւ, որ Լեօթամանսիայ վարութեան անունը առաւ և քաղաքական պահպանիչ հաստատեց: Այլըստամբութիւնը շուտով տարածուեցաւ բոլոր Ռոմանիոյ մէջ. միայն 'ի Յոսլի քիչ մը ընդգիմութիւն գտաւ. Անգոնա անձնատուր եղաւ: Ռոմանիոյ հետեւեցան Ումպրիա, Փերուձիա, Սփոլէթօ, Ֆոլինեօ և Նաւնի քաղաքները: Աւստամբական վարչութիւնը սպառնալու իշխանութիւնը վերջուած հրատարակեց. սահմանադրութիւն մը հռչակեց. խորհրդարանի ընտրութեանց

1850
Նոյնի:

1851

1851
Փետր.

ժամանակ մը որոշուեցաւ. ապստամբ գաւառները Միսոլա Գաստաֆ կոչուեցան և զինուորական հրամանատար անուանուեցաւ կրպակնաբի լէհ զօրավարը: Մարի Լուիշ Փարմայի գլխուհին մտքը դարձ էր ամենայն կերպով դէմ գնելու ազատականաց, սակայն ստիպուեցաւ Փարմայէն Փիալէնցա քաշուիլ, ուսկից դարձաւ նորէն իր իշխանութեան քաղաքը աւստրիացի զօրաց օգնութեամբ: Անկէ քիչ վերջը Վեննա գիմեց իր և Նաբոլէոնի միակ որդւոյն Ռայխսգատի գլխին յետին շունչը ընդունելու:

Աւստրիացի զօրքը յառաջ մղեց իր ընթացքը և Աւստրիական կայ վարչութիւնը ստիպուեցաւ Անգոնա քաշուելու: Պոլսնիայի վարչութիւնն ալ իր գունդերուն սպարապետ անուանեց զՅուքքի որ Ռիմինիի քով զարնուեցաւ Աւստրիացւոց հետ և յաղթուելով, Սփոլէթոյի եպիսկոպոսին գլխութեանն ապաւինեցաւ որ էր Մասգայի-Յերբէրդի (1): Քիչ վերջը ԳորՅու փախուելու ժամանակ, բռնուեցաւ Աւստրիացւոցմէ և Վենետիկ տարուելով մահուան դատապարտուեցաւ, սակայն գլխապարտութիւնը մշանջնաւոր բանախ փոխուեցաւ: Անգոնայի Աւստրիական վարչութիւնն ալ յուսահատուելով անձնատուր եղաւ և Աւստրիոյ և Քահանայապետին զինուորները քաղաք մտան:

Սակայն որպէս զի չնորոգուին այս արեւնահեղութիւնը, Աւստրիոյ, Գաղղիոյ, Անգլիոյ և Բրուսիոյ դեսպանները 'ի Հռոմ, Քահանայապետին Յիւրաքապիւր մը ներկայացուցին որով խորհուրդ կուտային թէ գրամական և թէ դատաստանական վարչութեան մէջ աշխարհական անձինք ընդունիլ, դատաստանի կարգերը ուղղել, դաւառական ժողովքներ հաստատել, հասարակութեանց ազատութիւններ տալ և այլն:

Քահանայապետը հաճեցաւ այս բարեկարգութիւնները ընելու, սակայն առանց խոստման և բռնադատութեան: Սպոստամբ գաւառներն ալ որոշեցին սուրբ չլըձարելու մինչև պահանջածնին չխտարուի, և իրենց ղեկ

10 Մարտ

21 Մարտ

(1) Յետոյ Պիոս Թ. Քահանայապետ:

կուած նուիրակին, ծիրանաւոր Ալպանիին դէմ՝ ապրտ-
տամբեցան, ամբաստանելով զանիկայ իբրև սաստիկ
աւատրիասէր: Այն ատեն Աւատրիացիք երկրորդ ան-
գամ սահմանազլուելը անցան Կրասովսքի զօրավարին
առաջնորդութեամբ:

16. ԳԵՂՂԻՍՅՈՒՅԻՔ ՅԱՆԳՈՆԱՅ: — Երբ առաջին անգամ
Աւատրիացիք մտան 'ի Մոսէնա և 'ի Ռոմանիա, Մէզոն
մարաջախար՝ պաշտօնեայ Արտաքին դործոց, Վեննա
ղրկուեցաւ, սպառնալեօք բողոքելու Աւատրիոյ միջա-
մտութեան դէմ, որուն Մէգէանիք ալ պատասխանեը
էր նոյնպիսի սպառնալեօք որ « Ոչ - միջամտութիւնը
Իտալիոյ համար չէր »:

Այս միջոցին Լաֆիգ Պաշտօնարանը հրատարելով և
Գաղիփը Փէրիէ յաջորդելով՝ այս նշանաւոր խօսքը
ըսած էր որ « Գաղիիացւոց արիւնը միայն Գաղիիոյ հա-
մար է »: Ասով կը համարուէր որ բնաւ պատերազմա-
կան միտք մը չունէր: Բայց երբ Աւատրիա երկրորդ
անգամ մտաւ Քաջանայապետին երկիրները, Գաղիիոյ
վարչութիւնը նախանձելով և վախնալով Աւատրիոյ ազ-
դեցութենէն. ծածուկ իմացուց Պէանէդդիի որ ինքն
ալ կ'ուզէր կէտ մը բռնել Եկեղեցւոյ վեճակին մէջ:
Պէանէդդիի ոչ հաւանութիւն ցուցուց և ոչ ընդգիմու-
թիւն: Փետրուար 22 ին գիշերը 1,800 գաղղիացի զինուոր
Անգոնայի մօտ ցամաքը ելան, և քաղքին դռները վար
առնելով ներս մտան (1): Ժողովուրդը 'ի սկզբան զար-
հուրեցաւ. բայց յետոյ սիրով ընդունեցաւ Գաղիիոյ
զօրքը, որոնք Քաջանայապետին զօրքերուն հետ միաբան
սկսան քաղքին պահպանութիւնը ընել: Գոմալ և Կալ-
լուա զօրավարներն ալ, իրենց կողմանէ շատ մը խոստ-

մունքներ ըրին, որով Իտալիոյ ուրիշ կողմերէն ալ ա-
զատականք սկսան յԱնգոնա դիմել իբրև կեդրոն ազա-
տութեան: Այս բանիս վրայ Քաջանայապետը տժգո-
հութիւն ցուցուց Լուի-Ֆիլիպի և խոստմունք առաւ որ
Գաղղիացիք ձգեն ՂԱնգոնա, երբ Աւատրիացիք Եկեղե-
ցւոյ վեճակէն դուրս ելան:

(1) Բարիզ գանուող օտար Տէրութեանց ղեսպանները Գաղի-
մի ֓էրիէի դացին բացայայտութիւն մը ընդունելու և Հասարա-
կաց իրաւանց վրայ խօսեցան. « Եւրոպական իրաւունքը պաշտ-
պանող ես եմ՝ աղաղակեց Գաղիփը Փէրիէ, զիւրի՛ն կը կարծէք
դաշնակցները և խաղաղութիւնը պահպանել: Պէտք է նաև որ
Գաղղիոյ պատիւն ալ տեղն երթայ »: Գեսպանները քաղուեցան
առանց խօսք մը աւելցնելու:

դրամական ձախորդ վիճակի մէջ, մեծ էր Տէրութեան պարտքը . Սգափոնի յանձնուեցաւ Տէրութեան ելևմուտքը կարգադրել: Հարկ եղաւ նոր պարտքեր առնուլ և նոր միջոցներու գիւմել: Ասիկէ բարդաւաճեցան 'ի Վէննա նշանաւոր սեղանաւորը, որոնք ընդերկար Եւրոպայի վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցան ինչպէս Պարիզի, Լապալէր, Փարիզ և Ռոշելտ: Փրանկիսկոսի թագաւորութեան ամենէն օգտակար գործոց մին համարուած է Գրիէսի Լյոս նաւահան ընկերութեան հաստատուիլը:

2. ՄԱՃԱՌՍՏԱՆ: — Լէօփոլտ Բ կայսերական գահէլ ելած ժամանակ Մաճառք Յովսէփ Բ-ի վարչութենէն մեծապէս ներդրած տփգոհ էին, և Լէօփոլտ ամենակարեւոր տեսեր էր Մաճառները շահելու համար մեծ Աւագաժողովը գումարել: Այս լուրը մեծ ուրախութիւն պատճառներ էր Մաճառաց, և Փէյցելի աշխոյժ բանաստեղծը կ'երգէր որ « Երբնունը քանի որ մեր երակաց մէջ կը պառտի Ատաիզասայ արիւնը, քանի որ անհետ չէ եղած Մաճառ անունը, այս օրը միշտ օրհնեալ պիտի մնայ մեր յիշատակաց մէջ »: Լէօփոլտ Բ-ը 'ի սկզբան չէր ուղեր ոչ մի պորտականութիւն ճանչնալ առ Մաճառստան, հօւսով համոզուեցաւ թագաւոր պահուելու, հաստատելու Պաշտօնի իշխանութիւնը, զոր յանձնեց իր պզտիկ օրդոնյն Աղեքսանդր արչիքսին: Աւագաժողովը օրոշեց որ կայսրը իր գահը հասնելէն վեց ամիս վերջը պէտք է գոյ պահուելու, և Ս. Ստեփանոսի թագը Պուսա պիտի պահուի, թագաւորը երեւմ 'ի Մաճառստան պիտի բնակի, Մաճառստանի վերաբերեալ խնդիրները Մաճառ խորհրդականներով պիտի սահմանէ: Մաճառստան ուրիշ դաւառաց օրէնքներուն ներքոյ անկեալ չէ և Աւագաժողովը գոնեայ ամեն էրէք տարին անգամ մը պիտի գումարուի: Ժողովը թեթեւեց շինականաց վիճակը, սակայն մարմնաւոր պատեժները չվերցուց: Թագաւորը ամեն ջանք ըրաւ ազնուականաց և քաղաքականաց մէջ համաձայնութիւն մը մտցնելու և Լէօփոլտ մեռած ժամանակը մեծապէս յինքն դրաւեր էր Մաճառստանի սէրը:

1790

1807

Երբ Փրանկիսկոս կայսերական գահը ելաւ և թիչ վերջը թագաւոր պահուեցաւ, Մաճառք իրենք ղերենք պատրաստ ցուցուցին թագաւորին պաշտպանելու և Աւագաժողովը իրեն թէ ղինուոր և թէ արծաթ մատակարարեց ընդդէմ գաղղիական Յեղափոխութեան: Սակայն ազատութեան գաղափարը ալ իրենց մուտք ունեցան 'ի Մաճառստան: Յիսուն քաղաքացիք Պուսայի բերդը գոցուեցան և հինգ հօգւոյ գլուխները կտրուեցան, ուրիշները Քիւֆշայայի բանտերը փակուեցան յորս նաև Պաքսանի բանաստեղծը, այն որ զգաղղիական մարտէյլը թարգմաներ էր:

Շատ մը ազնուական Մաճառներ Աւստրիոյ բանակին մէջ մտան. 1796 ին Աւագաժողովը վճռեց պատրաստելու 50,000 ղինուոր, 20,000 կով և 2,400,000 չափ ցորեն և նշանաւոր զօրավարներ գացին ծառայելու Աւստրիոյ, յորս նաև Ալլինցի երեւելի զօրավարը: Սակայն Մաճառք այս շնորհները ըրած ժամանակ Աւագաժողովը յաջողեցաւ պահանջելու և ստանալու շատ մը նպաստներ իրեն շնորհին և ազգային անկախութեան համար:

Փրանկիսկոս Մաճառաց աւելի սիրելի ըլլաւ համար իր նոր կայսրուհին Մարիա-Լուիզ' թագուհի պահեց Մաճառստանի և այս պարագայս մեծապէս գրաւեց ՂՄաճառս. որոնք 1809 ի պատերազմաց ժամանակ նոր գունդեր հասուցին. Վերսէլի և Քիսֆայուտի բանաստեղծը 'ի զէն կօչեցին ղժողովուրդս, մեծամեծ ընտանիքներ շատ մը ղոհներ ըրին: Էսդերհազի իշխանը 200 ձի ընծայեց, Քարոլքայի արքեպիսկոպոսը 120: Եռանդին աւելի սաստկացաւ երբ կայսրուհի թագուհին իր օրդոնյն հետ եկաւ ապաւինելու Պուսայի դըղեակը: Նաբոլէոն մտեր էր 'ի Վէննա և Շէօնպրիւնէն յորդոր մը դրեր էր առ Մաճառս ղերենք Աւստրիոյ դէմ հանելու համար, սակայն այս ձայնը ապարդիւն մնաց՝ հազիւ պզտիկ գունդ մը ձևացաւ որ փութով նուաճուեցաւ: Այս ձախորդութիւններէն վերջը արբուները խնդրեց և ստացաւ նորէն Աւագաժողովէն 40,000 ղինուոր, որոնք գացին Կարոլոս արչիքսին բա-

1809

նակին հետ միանալու : Բայց Աւագաժողովը չուզեց վէրնայի գրամական խեղճ վիճակին օգնելու, կայսրը Յովսէփ Պալատինի իր տեղապահին հետ բռնի միջոցներու գիծեց, Աւագաժողովոյն եռանդուն ճարտասաններէն մին՝ Յովսէփ Տրուֆլի մերժուեցաւ ժողովքէն և վերջապէս հարկ եղաւ տեղիք տալ : Այսու հանդերձ Մաճառք չկորսնցուցին իրենց հաւատարմութիւնը և մասնակցեցան 1813ի և 1814ի պատերազմաց, բայց ոչ նոյն եռանդեամբ ինչ որ յառաջ և ուրախութեամբ լսեցին խողազութեան ձայնը, յուսալով որ անով վարձատրուի իրենց հաւատարմութիւնը և անձնանուիրումը :

3. ԱՋԳԱՅԱՆ ՈԳՒՈՅՆ ԱՐԻՄԱՐԻՄԻԸ 'Ի ՄԱՃԱՌՍՏԱՆ. — ԱՆԱԳԱԺՈՂՈՎ ՅԱՄԻՆ 1825. — ԶԷԶԵՆԻ, ՏԵԱՔ, ԳՈՒՄՈՒԹ : — Փրանկիսկոս Բ. 1815էն վերջը ըննաց, բնաւ Աւագաժաժողովը չգումարելու և աղքային եռանդը մարելու, սակայն Բողջեկ, Աղեքսանդր և Կարոլոս Գիսֆալուտի, ինչպէս նաև Պարս իրենց բանաստեղծական և զօրաւոր գրիչներով ցուցուցին որ աղքային ոգւոյն չափազանց չբորբոքելուն միայն դարման էր գումարել Աւագաժողովը և Յովսէփ արշիդուքսը որ շատ տարիներէ 'ի վեր Պալատինեան իշխանն էր, ինքն ալ նոյն խորհուրդը կուտար, նա մանաւանդ որ կայսրութիւնը Իտալիոյ պատերազմաց համար զինուորական օգնութեան պէտք ունէր : Վերջնայէս Աւագաժողովը գումարուեցաւ Սեպտեմբեր 11ին 'ի Փոչոնի : Բացման խօսից թագաւորը կը խոստանար ամենայնիւ պահելու սահմանադրութիւնը և զայն իր յաջորդաց անհրաժեշտ : Մաճառաց սիրբաւ աւելի շահելու համար իր չորրորդ կինը, Շարլոթագ պաւլիսայնի թագուհի պսակեց Մաճառաց :

Աւագաժողովոյն բարձրագոյն խորհրդարանին երեսփոխանաց մէջ շատ նշանաւոր դանուեցաւ Զէչէնի զօր իր ժամանակակիցք Մէլի Մաճառ կոչած էն, ինչպէս նաև 'ի ստորնագոյն խորհրդարանին՝ Պօզոս Եաժի կարիճ ճարտարաբօս, ինչպէս նաև Փրանկիսկոս Տէաք : Տէրութեան կարծածէն աւելի եռանդուն եղան հակաճառութիւնը և բողբք ընդդէմ վարչութեան, մինչև

ճարտարախօսներէն ոմանք համարձակեցան Հապսուրկի տունը 'ի սկզբանէ թշնամի հռչակել Մաճառասանի : Թագաւորը ընդունեցաւ այս բողբքները և հրատարակեց որ անխախտ պիտի պահէր սահմանադրութիւնը : Մաճառք կը պահանջէին դարձեալ որ իրենց երկրին հետ միացուին այն գաւառները, որոնք 'ի պատմութեան իրենց կը վերաբերէին, ինչպէս Տալմացիա, սակայն իսրդիրնին ընդունելի չեղաւ :

Աւագաժողովոյն ամենէն մեծ արդիւնքներէն մէկն եղաւ Մաճառաց լեզուին բարգաւաճիլը : Մինչդեռ ճառախօսութիւնը Վաթին լեզուով կ'ըլլային, Զէչէնի համարձակեցաւ ճառախօսել 'ի Մաճառ և 60,000 Ֆրանկին ստորագրեց Մաճառ Ակադեմիա մը հաստատելու համար : Զէչէնի իր վարժ դրութեամբն ալ նոր լուսաւորութիւն մը տուաւ իր հայրենակիցաց և ահա քիչ վերջը կը տեսնանք որ Բէշդի կամուրջը կը շինուի : Պոլսոյն դուռնէ կը բացուի, և Թիցային ընթացքը կ'ուղղուի :

Փրանկիսկոս Բ. Մաճառքը աւելի շահելու համար, իր ողջութեան ժամանակ Փերսիանոս արշիդուքսը իրեն յաջորդ պսակեց և որովհետև Յուլիս Յեղափոխութենէ վերջը զօրաց պէտք ունէր, նորէն Աւագաժողովը գումարեց, և 20,000 հոգի պատրաստ զինուորք գանուեցան զմիապետութիւնը պաշտպանելու : 1833ի Աւագաժողովով ալ վերցուեցաւ ազնուականաց բռնութիւնը դիւղացւոց վրայ և կալուածատիրական իրաւունքնին, և արոց հաւասարութիւն հաստատուեցաւ : Դարձեալ Մաճառ լեզուն մտաւ խորհրդարանի խօսակցութեանց մէջ և երիտասարդ փաստաբան մը Լուդուիկ Քոշութ աւելի մղում մը տալու համար Մաճառ լեզուով ծածուկ լրագիր մը սկսաւ հրատարակել : Քաշութ իր Աւագաժողով լրագրին մէջ ծածուկ կը գրգռէր զՄաճառները, սէր կը շնչէր յեղափոխութեան մէջ գանուած աղքաց վրայ, և միով բանիւ պատմելով իրենց վարչաւիոյ և Պելճիոյ խռովութիւնքը՝ 1848ին Յեղափոխութիւնը կը պատրաստէր :

4. ԱԼԱՒԻՔ. — ՊՈՂՆԵՄԻԱ. — ՔՈՂԱՍՐ. — Աւստրիոյ

Իշխանութեան ներքեւ Մաճարաններէն վերջը կրնանք դասել զՊոհէմս, որոնց մէջ ալ նոյն ազատական ոգին դարձուս սկիզբը աւելի արծարծումն առաւ:

Լէոփոլտ Բ.էն 'ի վեր Պոհէմիացիք կը պահանջէին իրենց նախկին իրաւունքները և կայսրը բանադատուէր էր Աւադաժողովոյն իշխանութիւն տալ արոյ և առաջարկեալ օրինաց վրայ վիճելու, և Ս. Վինչէսլաւ թագը նորէն 'ի Փրակա փոխադրել:

Այսու հանգերձ մեծ վախ կար որ իրենց լեզուին չգործածուելովը ազգը կորսուի, և իրենցմէ Յիսուսեան մը Պալպին, առանձին գրուածքով մը կը բողոքէր Պոհէմիացոց ազգին և լեզուին դէմ եղած հալածանաց համար, « Սուրբ Վինչէսլաւ սլաշտարան Պոհէմիոյ, կ'ըսէր, մի թողուր որ կորսուինք մենք և մեր յաջորդքը, տուր Զէքերուն իրենց նախնի փառքը »: Սակայն Պոհէմիա գիտէր որ ինքը միայնակ անկարող էր Աւստրիոյ և Գերմանիոյ հետ մրցիլ, և այն ատեն իւր բանաստեղծք մերձաւոր ազգաց հետ արեւնակցութիւնը յիշելով սկսան ջանալ միացնել բոլոր սլաւեան ազգերը և միութիւն մը կազմել: Սլաւոնա-Քրիւն անկէ վերջը ընդհանուր բառ մը դարձաւ որ մեծ կերպարանք մը առաւ մանաւանդ 'Բոլլարի գրչին ներքեւ, որ մերթ կ'ամաչէր որ իրենք զիրենք այսպէս թողուցեր էին ընկճուիլ 'ի գերմանական ժողովրդոց, մերթ Գերմանիոյ դէմ կը բողոքէր, և մերթ բուր սլաւ ազգերը կը կոչէր 'ի մի ձուլելու (1):

Նոյն միութեան ոգին կը տարածուէր նաև միւս սլաւ

(1) « Հարիւր անգամ ըսի և նորէն կը գոչեմ այսօր, ո՞վ ջրուեալ Սլաւք, միանանք և չմանք բաժնուած. կամ ամբողջ ըլլանք կամ ոչինչ: Ա՛հ քանի անգամ ես յիս ըսեր եմ երերմանցս մէջ, եթէ իմ ուլա ժողովուրդքս յոսկոյ էին, յարձաթէ և 'ի պղնձէ, ես զանոնք մէկ արձան կը ձուլիի. Ռուսաստանէն ձեռքերը կը շնեի, Լէհաստանէն իրանը, Զէքերէն զլուիս և բազուկը, Սերպերէն ստուրնները: Մնացեալ երկրորդական ցեղերն ալ զՎանոսս, Լուգաները, Ելեգիացիքը, Խառութները և Սլովաքներն, զէնք կ'ընեի և հանդերձք: Բոլոր Եւրոպա ձուներ պիտի կրկնէր այս կուռքին զիմաց, որուն զլուիս 'ի վեր քան զամպս և իր քայլերով դաշխարհս պիտի կտրէր անցներ »:

ազգաց մէջ և ամեն կողմ լրագիրներ և հանձարեղ գրիչներ կը ջանային զարթուցանել ոգիները ազգային յառաջարկմութեան: Լուգուիկի կայ իր երկու լրագիրներով կ'առաջարկէր միացնելու զՍերպս, Խառութները, Սլովաքները և զՏալմաքները՝ Լիւրիկեցի անուան ներքեւ: Սակայն այս ազգերը չուզէրով կորսնցընել իրենց հնաւանդ օրէնքները և սովորութիւնքը, միութիւնը 'ի գործ չգրուեցաւ և աւելի յետին ժամանակներու պահեալ էր իրենց ինքնօրէն վարչութիւններ պահանջելու:

5. ԳԵՐՄԱՆԻԱ. — Յեղափոխական ՇԱՐԺՄՈՒՆԳՆԵՐ ԵՒ ԱՍՀՄԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ. — Յուլիսի Յեղափոխութեան ձայնը 'ի Գերմանիա ալ հնչեց և մասնաւորապէս 'ի Հռեյնսեան դաւառս, Հէսսէի և Պատէնի մէջ: Սակայն ազատականաց շարժումները գրեթէ ապարդիւն մնացին և իշխանք փութով կրցան նուաճել: Գոնուեցան նաև իշխանութիւնք յորս ժողովուրդք յաջողեցան սահմանադրութիւն մը ստանալու: Պրունսլիքի կարողս դուքսը ժողովրդեան պահանջը անսնալով Անգլիա փախաւ և Գուլիէլմոս եղբայրը իր տեղը անցաւ: Արեան առու իշխանք զկարողս դահլնկեց հրատարակեցին և Գուլիէլմոս նորոգեց 1820 ին սահմանադրութիւնը: Հէսսէի կայսրընտիրն որուն Վիննայի արքայաժողովը թագաւոր տնտրուր ժխտէր էր, միշտ խռովութեան մէջ էր: Տժգոհութիւնը յայտնապէս յերևան ելաւ 1830 ին Գուլիէլմոս Բ.ի ժամանակ, որ բանագատուեցաւ ազատական սահմանադրութիւն մը աալ: Գուլիէլմոս իր աթոռը Հանաւ փոխեց և իր որդին զՓրեդերիկոս Գուլիէլմոս դահակից անուանեց. այն ատեն որդին նուրէն դարձաւ 'ի Գոստէլ և միայնակ սկսաւ կառավարել, բայց ասով խաղաղութիւնը չարեց, Գուլիէլմոսի մահուանէն վերջը իր դահակիցը, կայսրընտիր տնտրուր առաւ:

Սահմանադրութիւն տուաւ նաև Գուլիէլմոս Գ. թագաւոր Հաննովերի և Անգլիոյ: Սակայն երբ մեռաւ Գուլիէլմոս Գ. և Անգլիոյ դահուն վրայ ամբարձաւ Վիկտոր

1850
15 Անգլ.

1851
30 Անգլ.

1849

1855
26 Անգլ.

1850
Նոյ

րիա, որ կին ըլլալով, ըստ գերմանական յարձրդու-
թեան օրինաց չէր կրնար թաղաւորել Հաննովերի վրայ.
Թաղը անցաւ Քրեմպլընանի գրպին Իռնէսդ Օքոստո-
սի որ Գեորգ Դ.ի որդին էր: Կռնէսդ Օքոստոս 1833 ին
սահմանագրութիւնը փոխեց, եւ թը ազատամիտ ուսու-
ցիչք Արթթիկայի համալսարանէն վաճառեցան որոնք
սակայն մեծ ընդունելութիւն դասն Գերմանիոյ ուրիշ
կողմեր:

Սաքսոնիոյ մէջ ալ յեղափոխութիւն մը ծագելով
Սիստն Ա. հրաժարեցաւ Թաղէն 'ի նպաստ իւր եղբոր-
որդւոյն Փրեզերիկոս Ա. քոստոս Դ.ի, որ սահմանա-
դրութիւն մը առաւ աւելի ընդարձակելով սպազրու-
թեան ազատութիւնը:

1856

6. ԲՐՈՒՍԻԱ. — ԳՐԱՍՈՒԱԿԱՆ ՕՐԻՆՔ: — Փոքրիկ
Պետութեանց յուզմունքներէն իմացաւ Փրեզերիկոս
Գրուլիէֆոս որ հարկ էր եղանակաւ մը կատարել իր
առաւած խոստմունքը, և առանց սահմանագրութիւն մը
տալու արտաքսասպէս ներկայացուցիչ իշխանութեամբ
մը գոհացնել ժողովուրդը: 1823 ի օրէնք մը հրատարա-
կեց յորում գլխաւոր յօդուածքն էին. Ա. որ գաւա-
ռաց վիճակը ժողովուրին. Բ. իրենց երեսփոխաններ ըն-
տրեն, բայց երկրատէրք միայն կարենան ընտրուիլ.
Գ. ընտրեալք միայն իրենց գաւառին վերաբերեալ ա-
ռաջարկութիւնքը պիտի քննէին: Բայց որովհետև Բրու-
սիոյ մէջ ընդհանուր երեսփոխանաց խորհրդարան մը
չկար, անոր համար թագաւորը երբեմն ինքնակամ հա-
ճութեամբ գաւառական ժողովոց քննել պիտի տար
ընդհանուր Բրուսիոյ վերաբերեալ խնդիրները:

8 Յունիս

Այս գաւառական ժողովոց համար մասնաւոր օրէնք-
ներ կը յաւելուր, զորոնք յետոյ փոփոխելու համար
պիտի հարցնէր գաւառաց կարծիքը. ազնուականք այնքան
երեսփոխան պիտի ունենային, որչափ քաղաքացիք և
գիւղացիք: Մէկը ընտրուելու համար կարևոր էր որ
տասը տարուընէ կալուածի մը տէր ըլլար և քրիստո-
նէայ պիտի ըլլար, գոնեայ 31 տարեկան և աղէկ համար-
մունք ունենար. նոյն կանոնքն էին նաև ընտրողաց հա-

մար, այս տարբերութեամբ որ 25 տարեկան ալ կրնար
ընտրել: Այս ընտրութեանց ուղղիչ պիտի ըլլար են-
թաքալաքասպետը, իսկ ժողովոցն մարաջխար և փո-
խան-նախագահը թագաւորէն պիտի ընտրուէին: Ժողովը
ամեն երկու տարին անգամ մը պիտի ժողովուրդ և թա-
գաւորը պիտի սահմանէր անոր տեղութեան ժամանակը:
Որ և իցէ խնդիր չառաջարկուած թագաւորը նախ պի-
տի քննէր, պիտի անուանէր մարաջխար, յանձնաժո-
ղովը և ուղղիչները. իրաւունք ունէր որ և իցէ գու-
մարմանց նախագահ նստիլ: Արշուղութիւնք և հակաձա-
ռութիւնք դուռը գոց պիտի ըլլային և հրաման չկար
զաննք հրատարակել: Մարաջխար ուղած ժամանակ
կրնար նիստը վերջնել և նիստերուն գրութիւնը թա-
գաւորին գործակատարին ձեռքէն պիտի անցնէր:

Որչափ որ Յունիս 5 ին օրէնքները սահմանագրական
սպաս վարչութեան մը ձև չունէին՝ այսու հանգերձ ժո-
ղովրդեան մեծ մասը ուրախութեամբ մը զայն ընդու-
նեցաւ, իբրև կարապետ մը մեծագոյն շնորհներու,
բայց երբ մանրամասն հրատարակուեցան ընտրութեանց
կանոնքը և անոնց դործագրութեանց կերպը տեսնուե-
ցան, այն ատեն տագոհութեանց ձայները բարձրացան:
Վրայ հասաւ Գաղղիոյ Յուլիսի Յեղափոխութիւնը և
Փրեզերիկոս Գրուլիէմու լաւ համարեցաւ սպազրու-
թեան ազատութիւնը աւելի ընդարձակել ժողովուրդը
գոհացնելու համար: Պեճիոյ ապստամբութեան միջոց
Չանայ չէզոք ճամբայ մը բռնել և չօգնեց Հոլանտիոյ
ինչպէս նախ փափագէր էր: Սակայն տագոհութիւնը
ծանր կերպարանք մ' առած էր գաւառաց մէջ: Փողէն
գաւառը բողբոջ ընդգէմ այն խտտութեանց որոնք 'ի
գործ կը դրուէին ընդգէմ Վհացուց: Աւելի ուժով
կերպով կը բողբոջէին Հւենոստեան գաւառը Բրուսիոյ
վարչութեան դէմ, որ քիչ քիչ կ'ուզէր փոխել գաղ-
ղական օրէնագրութիւնը որուն իրենք վարժած էին և
1837 ի բոլոր Հւենոստեան գաւառք իրենց այս տագոհու-
թիւնը մասնաւոր յայտարարութեամբ մը կ'իմացնէին
առ թագաւորը:

1856

14 Յունիս

7. ԱՌԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ. — ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՄԱՆՔ: — ԳՈՒԼԻԷՄՈՎ ՈՋ ՄԻՅՈՅՆ քաղաքակնասպէս մէկ կ'ուզէր ձուլել բոլոր գաւառները, այլ ըստ Անգղիոյ և Ռուսաստանի ազգային կրօնք մը կ'ուզէր հնարել: Արդէն 1817 էն 'ի վեր կը մտածէր բոլոր Կալմիկական և Լուսերական զոյնքները մէկի վերածել իւրաքանչիւրէն մաս մը ընտրելով: Պէտքնուր մէջ այս նոր աւելաբարակաւ կուչուած պաշտաման տաճար մը կանգնեց և յանձնաժողովի մը յանձնեց ընդհանրական արարողութեանց գիրք մը յօրինել և թագաւորը անձամբ կը մասնակցէր այս աշխատութեանց: Սակայն այս իր գաղափարը ընդունելի ընելու համար շատ անգամ ստիպուէր էր խտուածիւն գործածելու և զանազան Լուսերական պաշտօնեայք գատապարտուէր էին: Լուսերական աւանները որոնք ըստ Վեստֆալիոյ դաշնացի իրենց պաշտամանց արատութիւնը կը պահանջէին, մերժեցին թագաւորին զրկած նոր պաշտօնեայքը և մաս մ'ալ իրուսիայէն դուրս գաղութեցան: Այս կամաւոր պանդխտեանքէն 450 հոգի թողուցին Մառշ գաւառը և անցան Պէտլինէն Անգղիա երթալու և անտի Աւստրալիա անցնելու: Թագաւորը այս տեսարանէն շարժեալ նամակ մը գրեց իրենց, յորդորելով որ իրուսիոյ հողուն մէջ կենան, սակայն անոնք շարունակեցին ճամբանին, և յետ երկար ճամբորդութեան Լոնարա հասնելով և հոն նաւարկութեան գրամ չունենալով շատերը յետին թշուառութեամբ մեռան յԱնգղիա, ասոր վրայ իրուսիոյ վարչութիւնը պատուիրեց որ մինչև որ անձ մը 408 ֆրանգ չունենայ, չկարենայ գաղթել:

Ուրիշ բանութիւն մ'ալ ընդգէմ ուղղափառաց աւելի մեծամեծ չիթից պատճառ եղաւ: Փրեդերիկոս Գուլիէմով Օգոստոս 17 ին հրամանով մը կը նորոգել խառն ամուսնութեանց վերաբերեալ օրէնքը (1), պատուիրելով որ որդիք իրենց հօր կրօնից մէջ գաստիա-

(1) Խառն ամուսնութիւն կը կոչուի ընդ մէջ ուղղափառի և նորադարձի եղած միութիւնը:

1652

րակուին (1): Ժողովրդապետք բողոքեցին այս բանու-
թեան դէմ և թագաւորը զանոնք լռեցնելու համար Պիոս Ը. Քահանայապետին զիմեց: Քահանայապետը իրաւունք աուաւ ժողովրդապետաց, բայց և հրաման տուաւ որ ժողովրդապետք կարենային խառն ամուսնութեանց ներկայ դանուել կրաւորապէս, և այս ամուսնութիւնը վաւեր համարուին, թէպէտ չկատարուին ալ ըստ պահանջելոյ Տրիտենդեան ժողովոյն (2): Թագաւորը դո՛հ չէրաւ և զՊիոսէն իր Հոռովի պաշտօնեայն կանչելով Գոլոնիոյ Եփիկը արքեպիսկոպոսին հետ 'ի Պէտլին կազմեց 1834ի հաշակաւոր Քաբանախանը՝ որով ըստ Պետութեան կամեց բացառելոցին Քահանայապետին կոնդակը և զայն սկսան գործադրել: Գրեվէսի, Միւնդէրի և Փատերպորնի եպիսկոպոսունք ալ իրենց հաւանութիւնը ծածուկ տուին և երբ երկու տարի վերջը Քահանայապետը բողոքեց այս կանոնադրութեան դէմ, հաւանաւ եպիսկոպոսունք իրեն պատասխան տուին որ այնպիսի կանոն մը չկար: Սակայն Գրեվէսի եպիսկոպոսը մեռնելու ժամանակը յետս կոչուին ըրաւ իր հաւանութեանը: Քիչ վերջը մեռաւ նաև Գոլոնիոյ եպիսկոպոսը, և իր յաջորդը Աւգոստոս Կղեմէս պարոն Տոստ Վիլլըրինիի՝ իր ընտրութեան հաստատութիւնը թագաւորէն ընդունելու համար նախ հաւանեցաւ Քաբանախանի թղթոյն. յետոյ անանալով մէջի պարունակեալը, յայտնապէս հրատարակեց որ Քահանայապետին կոնդակէն դուրս չէր ուզեր ելլալ և միանգամայն գրեց ընդգէմ Հերմէսեանց աղանդոյն (3): Թագաւորը այս ընդգիմութեան վրայ մեծապէս զայրացած Գոլոնիոյ պահապան զօրքով արքեպիսկոպոսարանը պաշա-

(1) Մի և նոյն միջոցին ծածկաբար կը յորդորէր շատ մը պաշտօնակալներ ուղղափառաց գտներց հետ ամուսնանալու, որպէս զի ասով ուղղափառութիւնը կործանի: Վէրսն, Պատմութիւն իրուսիոյ. Հատոր Ա. Գլուխ Գ:
(2) Մեոհէր. Պատմութիւն Եկեղեցական. Հատոր Գ. Գլուխ Ե:
(3) Հերմէս աստուածաբանը (1773-1851) կուզէր Ս. Գրոց մեկնութեան մէջ միտքը փոխանակ հաւատոյ գործածել:

րեց, մերձակայ փողոցներուն բերանները [Թնդանօթները
 դրուեցան ժողովուրդը զսպելու համար : Բանեցին
 յետոյ զարքեպիսկոպոսը, և կառքի մը մէջ գոցած,
 փուռով անցնելով ձիաւոր Թնդանօթածիբ գունդե-
 րու մէջէն, ասրին Մինտէն գլխակը :

Թագաւորը քիչ վերջը հրատարակեց որ Քահանա-
 յապետին գիտութեամբ կը գործէր զայս ամենայն,
 բայց Գրիգոր ԺԶ. իր մէկ խօսից մէջ զայն սուտ հանեց,
 դովելով Գողնիոյ արքեպիսկոպոսին բռնած ճամբան :
 Իսկոր Գողնիա ոտք ելաւ իր եպիսկոպոսը պահանջելու
 համար. իր ասնին օրը անհամար տուներ լուսաւորուե-
 ցան : Պահանորդը դիմեց զանոնք մարելու և մեծ կռիւք
 և անկարգութիւնք անկէ առաջ եկան : Միւսգէրի և Փա-
 տերպոսնի եպիսկոպոսունքն ալ իրենց հաւանութիւնը
 ետ առին և Փողէնի արքեպիսկոպոսը Տունէն՝ չըջաբերա-
 կանով մը պատուիրած ըլլալով որ խառն ամենտութիւնք
 օրհնուին միայն ըստ կանոնաց եգեղոց յեկեղեցւոյ, Տու-
 նէն Պեռլին կանչուեցաւ և դատաստանը զինքը դատա-
 պարտեց 6 ամիս բանտարկելութեան, կարգընկէցու-
 թեան և դատաստանին ծախուց. յետոյ զինքը Գողպէրի
 գղէկին մէջ փրակեցին ուր մնաց մինչև Փրեգերիկոս Գու-
 լիէլմոս Գ. ի մահը : Փողէն գրքութեան կղերը և ուղ-
 զափառք աղերս մը գրեցին առ Թագաւորը եպիսկո-
 պոսնին խնդրելով, բայց Թագաւորը նուիրակութիւնը
 չընդունեցաւ և սպառնալեօք պատասխանեց անոնց :
 Մեծամեծ շփոթութիւններ եղան նաև ՚ի Փատերպոսնի,
 Գողպէնց և ՚ի Գրէվէս, ուր կը վախէր ժողովուրդը որ
 իրենց եպիսկոպոսունքն ալ չլափշտակուին, և ամենայն
 ուղղափառ քաղաքաց մէջ պահանջատանքը զբաղէցան
 կրօնական յաւաքանքները զսպելու, որոնց ամենուն
 պատճառն ալ Պետութեան գլուխն էր, և որոնք անե-
 ցին մինչև իր մահը :

1858
 10 Ապր.
 1859
 8 Փետր.

8. Յուլիոս. ԲԱՐԵՆԲԱՐԳՈՒԹԻՒՆԻ ԳՐԱՄԱԿԱՆ ՏՆՏԵ-
 ՍՈՒԹԵԱՆ. — ՄԱՋ ՓՐԵԳԵՐԻԿՈՍ ԳՈՂՈՒԵԼՄՈՍ Գ. Ի : —
 Բրուսիա շատ աւելի իմաստուն դանուեցաւ մարտական
 և դրամական անտեսութեան մէջ, յորում գլուխ կեցաւ

բոլոր Գերմանական Պետութեանց և այն մեծ միութիւնը
 հաստատեց որ կարապետ պիտի ըլլար ապագայ մե-
 ծագոյն միութեան : Այս մարտական միութեան առաջին
 դաշակարը տուած էր Փրեգերիկոս Լիադ 1819 ին և
 առաջին գործագիրքն եղեր էին Պաւլիերա և Վիւրդէմ-
 պերի, որոնք 1827 Ապրիլ 17 ին վաճառականական դա-
 շինք մը գրին մէջերնին և մարտական միութիւն մը
 1828 ի Յունուար 28 ին : Եոյն ասրին դարձեալ երէք մեծ
 ընկերութիւնք ձեացան ՚ի հիւսիս, ՚ի կեդրոն և ՚ի հա-
 րաւ : Բրուսիա որ 1826 ին շէստի մեծ դքսութեան
 հետ դաշինք մը գրեր էր, 1833 ին միացաւ հարաւային
 ընկերութեան հետ և քիչ վերջը իրեն հետ միաբանեցաւ
 Մաքսոնիա Թագաւորական, Պալիերա և Վիւրդէմ-
 պերի. երկու ամիս վերջն ալ Գուրլինիոյ դքսութիւնք
 և իշխանութիւնք մտան մէջը, և այսպէս կը ձեանար
 Գերմանական գաշնակցութիւնը յորում 1836 ին, 20 էն
 աւելի Վիճակք կային : Յովըրայնը երէք հիմանց վրայ
 հաստատաւ էր, միակերպ օրէնագրութիւն ՚ի սահմա-
 նադուխտ, աղատութիւն վաճառուց ՚ի ներքս, և հաւա-
 սարութիւն մարտի : Որ և իցէ որոշողութեան մը համար
 կարեւոր էր միաձայնութիւնը և գաշնակցաց մէջ հաւա-
 սարութիւն կը տիրէր, որչափ ալ ըլլար իրենց ժողո-
 վուրդը և աստիճանը : Սմեն վիճակ ունէր իր նուիրակը,
 որոնք ամեն տարի կը գումարուէին տարբեր մայրաքա-
 ղաք մը և կը քննէին գաշնակցութեան ընթացքը : Ի
 սկզբան 12 տարուան համար որոշուած էր, բայց յայտ-
 նի էր որ յետոյ ալ պիտի շարունակէր :

1835

Փրեգերիկոս Գուլիէլմոսի Թագաւորութեան յետին
 գործերը կը համարուին երկաթուղեաց բացման օրէնք
 մը, դրամական անտեսութեան բարեկարգութիւնք ու-
 ըրով պետութեան պարտքը 600 միլիոն Թալերէ 170 մի-
 լիոնի իջաւ. գարձեալ շատ մը գործարաններ բացուե-
 ցան և Պրանսկապուրիկ շատ մը անբեր երկիրներ բարե-
 բեր եղան : Փրեգերիկոս Գուլիէլմոս Գ. մեաւ 1840
 Յունիս 7 ին 70 տարուան, յետ 43 տարի հայրենասէր
 բայց անհաստատ Թագաւորութեան մը :

1848

9. ԶՈՒԻՑՑԵՐԻ. — ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄԱՍԻՆ ԶՕՐԱՆԱԼԻՑ: — Վէնայի արքայաժողովը զԶուելցցերի դաշնակից Տէրութիւն մը հաստատեր էր և երկիրը մինչև 1830 խաղաղութեամբ Գաշնակցութեան ձեռքով կառավարուեր էր: Կային առանձին դժտութիւնք ժողովրդակա-նաց և ազնուապետականաց մէջ, սակայն մինչև Յուլիոսի Յեղափոխութիւնը այս դժտութիւնք դեռ ծանր կերպարանք մը առած չէին: Երբ Գաղղիոյ մէջ ժողովրդակա-նան մասը յաղթանակեց, Զուելցցերի մէջ ալ ժողովուրդը ոտք էլաւ ընդդէմ ազնուապետականաց: Պէտ-նայի նահանգին մէջ ազնուականք հարկ եղաւ որ հրա-ժարին իրենց առանձնաշնորհութիւններէն: Նէօշտթէլ ուղեց Բրուսելոյ լուծը թօթափել, բայց դաշնակցաց զօրքը ներս մտաւ և քաղաքը նորէն Բրուսելոյ դարձուց: Պաղիէայի մէջ կռիւր ծագեցաւ ընդ քաղաքն և ընդ գիւղօրէս: Գաշնակցութիւնը զօրք ղեկեց ընդդէմ դաշտայնոց ք որոնք յաղթուեցան և շատ հոգի գերի բռնուեցան: Գաշտայինք կրկին անգամ փորձ փորձեցին և գիւմեցին քաղաքին վայ և դաշնակից ժողովը նուիրակ-ներ ղրկեց որ միջնորդ ըլլան հաշտութեան. քաղաքը չընդունեցաւ և արհամարհեց այն նուիրակները: Այն ատեն դաշնաժողովը իր հեղինակութեամբը սահմանեց որ այն նահանգը երկու բաժնուի՝ Գաղաքային և Գաշ-տային: Յիսունուիրէք հասարակութիւնք դաշտային մա-սին մէջ մտան և աատուիրէք միայն մնացին քաղքին կողմը:

1852
Փետր.

Այս նախատանաց վրայ Պաղիէա քաղաքը ոտք էլաւ և գրգռեց Ուրի, Ռանտերվաւտ, Եվից և Նէօշտթէլ նա-հանգները, որոնք ժողովուեցան ՚ի Սարնէն և գաշնիք դրին ժողովրդական մասին յառաջելուն գիմացը առ-նուէ: Գաշնաժողովը ալ փութաց բանակ մը հանելու. արիւնհասեղ կռիւ մը եղաւ, որուն մէջ 300 Պաղիէացիք մեռան և դաշնակցութեան զօրքը բռնեց Պաղիէա և հաստատեց առաջին բաժանմունքը: Այսպէս ժողովրդ-դական մասը յաղթանակեց:

1852
Նոյ.

1855
Յուլիս

Սակայն պակաս չէին ծածուկ յուզմունքներ զա-նազան նպատակներով, որովհետև ամեն երկրի վարչու-

թեան դէմ տժգոհ անձինք, մեծաւ մասամբ ազատա-միաք, Զուելցցերի ապաւինած էին և հոն չէին դադրեր իրենց սկզբունքները ծաւալելու: Գաշնաժողովը ըստի-պուած մերձակայ ազգաց սպառնալիքներէն, պանդխտե-լոց շատերուն հրամայեց որ թողուն զԶուելցցերի: Գաղ-ղիա կը պահանջէր որ դուրս էլլայ Լուզովկիոս Պոնա-բարդ. ժողովը կ'ուզէր իր ապաւինի իրաւունքը պաշտ-պանել ընդդէմ պահանջմանց օտար ազգաց, երբ Նա-բոլէոն ինքնին թողուց զԶուելցցերի և մեկնեցաւ:

1856

Ժողովրդական մասին զիտմունքներէն մին էր նաև կուուկ ընդդէմ ուղղափառ եկեղեցւոյ. շատ մը վանքեր գոցուեցան, որուն պատճառաւ մեծ շփոթութիւններ ելան յԱրկովիա: Գաշնակցութեան երէք գլխաւոր քաղաքներէն՝ Լուչէնա միայն ուղղափառ էր, իսկ Յու-րէք և Պէննա նորադանդ էին. որոնք կ'ուզէին նաև որ Պէննա իբրև միակ մայրաքաղաք հաստատուի: Ուղղա-փառք բողոքեցին որ Արկովիոյ մէնաստանները բացուին և երբ իրենց խնդիրքը չկատարուեցան, եօթն ուղղա-փառ նահանգներ մէջերնին Առանչի Բոնիֆանը (1) կաղմե-ցին: Երկպառակութիւնը տևեց, ռամկապետական մա-սին կեդրոն եղաւ Ճիներա քաղաքը: Մայրայեղք որոնք միշտ բազմութիւ էին, պահանջեցին որ Յիսուսեանք վերստուին, և Առանչին միութիւնը ցրուի: Միութեան անդամք յանձն չաւին, այն ատեն Տիւֆուր ձի-նըրայի զօրավարը դաշնակցաց զօրքով տիրեց Կրի-պուրկի և Լուչէնայի, որով միւս նահանգներն ալ նուաճուեցան (2):

1859

1846

1847
Նոյ. Գեղա.

Գաշնաժողովը յետ այս յաղթութեան առաջար-կեց որ կրկին քննութենէ անցուին դաշնակցութեան

(1) Sonderbund.

(2) Այս նահանգաց այսպէս երգ ընկձուիլը շատ զարմացուց զԱւստրիա, Գաղղիա և Բրուսիա, որոնք միջամտութեամբ կ'ուզէին պահպանողականաց օգնել, ընդդէմ ռամկապետականաց: Կիցօ թեղծատար մը ղրկեր էր Առանչի Բոնիֆան որ երբ անցաւ Աւ-պիւնըր ամեն բան լծեցած դատաւ, որով և ստիպուեցաւ բոլոր իր թեղծերովը ետ դառնալ:

յօգուածները և սահմանադրութիւնը աւելի ընդարձակուեցաւ: Պէճնայի մէջ հաստատուեցաւ դաշնակից ժողովը որ բարձրագոյն իշխանութեամբ պիտի գործէր իբրև յանուն դաշնակցութեան: Տէրութեան ստեան մ'ալ կազմուեցաւ, 'ի ներկայացուցչաց իւրաքանչիւր նահանգի վարչութեան, ինչպէս նաև ազգային ժողովք մը յորում իւրաքանչիւր նահանգ ունէր իր նուիրակը ըստ բազմամարդութեան: Միանգամայն շատ մը կանոններ դրուեցան ղինուորաց, դրամոց, կշռոց և չափոց վերաբերեալ:

10. ԵՆՈՒՅՏ. — ԿԱՐՈՂՍ ԺԳ. ՕՍԿԱՐ Ս: — ԵՈՒՅՏ որչափ որ իր սովորութեամբք և զգացմամբք օտար 'ի Գաղղիոյ, սակայն ինքն ալ դարուս սկիզբը ունեցեր էր իւր յեղափոխութիւնները: 1809 ին գահընկէց եղեր էր Կուստաւուս Գ. և իւր սեղը սահմանադրական թագաւոր դրուեց էր իր եղբայրը Կարոլոս ԺԳ. որ որդի մը չունենալով, Եոսէտի գահուն յաջորդ ընտրեր էր Գաղղիոյ անուանի մարաջախաներէն մէկը՝ զՊէճնատոգ զօրավարը:

Պէճնատոգ Սգոբճոյմ հաննելուն պէս ընդունել էր լուսեւրականութիւնը, և որչափ ալ ջանացեր էր չթողլու Եսթուէոնի նիդակացութիւնը, սակայն Սգոբճոյմի խոստմունքերուն զմայլած, թողուց զԳաղղիա և դաշնակցութեան մէջ մտաւ: Իսկ թէ ինչ օգուտ ըրաւ ասով դաշնակցաց յայտնի է Լայպցիկի պատերազմով, յորում 70,000 հիւսիսային բանակով պատերազմին բաղդը սահմանեց: Սյուս հանգերձ Պէճնատոգ չուզէր հետեիլ դաշնակցաց 'ի Բարիլզ միայն անոնց Բարիլզ մանալէն վերջը ինքն ալ կէս մը շահու յուսով և մտա մ'ալ կարծելով որ Վէհագուրք ղինը Գաղղիոյ գլուխ կը դնեն, դիմեց 'ի Բարիլզ: Սակայն հոն գտած պղպ ընդունելութենէն վճատեալ (1), աճապարեց դառնալու 'ի Սգոբճոյմ: Իսկ թէ ինչ վիճակ

(1) Պէճնատոգ զաղղիացի մտոնապիտներէ միշտ պատարակուած է, հայրենեաց դէմ ղենք առնելուն համար:

ունեցաւ Եոսէտ Վէննայի արքայաժողովոյն մէջ զայն տեսանք: Կարոլոս ԺԳ. մեռաւ 1818 ին և իրեն յաջորդեց Պէճնատոգ մայիս 5 ին իբրև թագաւոր Եոսէտի և Եորվէկիոյ, Կարոլոս-Յովհաննէս ԺԳ. անուամբ:

Սնկէ վերջը Կարոլոս ԺԳ. ջանաց ամենայն ինամբով միացնելու այս երկու տարբեր թագաւորութիւնը, իւրաքանչիւրին մէջ պահելով երկրին սեպհական սահմանադրութիւնը և կարգերը, զարգացուց ճարտարութիւնը, երկրագործութիւնն և վաճառականութիւնը: Եոսէտի վարկը բարձրացաւ, սքանախաւեան լեռանց մէջէն անցքեր բացուեցան և Պալթիկ ծովը միացաւ Հուսիսային ծովուն հետ Կոթիլոյ ջրանցքով: Ասոնք ամենն ալ Կարոլոս ԺԳ. ի արդիւնքը կը համարուին, որուն թագաւորութիւնը Եոսէտի ամենէն օգտաւետ և պատուաւոր թագաւորութիւններէն մէկը կը համարուի: Մեռաւ Կարոլոս 1844 ին յաջորդ թողլով իւր որդին Օսկար Ս: Եոսէտի ընդունած յառաջաքիմական մղումը Օսկար ալ շարունակեց զանազան օրինական բարեկարգութեամբք: Վերջուց Ագրանիա. Բեան իրաւասիք որ տակաւին կը պահուէր ազնուականաց մէջ. սրբագրեց Եղեւնական դատաստանագիրքը, և Յանձնաժողովոյ մը յանձնեց սահմանադրութեան մէջէն Երից կարգաց խարութիւնը վերջնել: Սյուս առաջարկութիւնը 1848 ին Աւագաժողովոյն ներկայացաւ, սակայն 1851 ի Աւագաժողովոյն մէջ երեք կարգերն ալ մերժեցին զայն: Օսկար Ս. անկէ վերջը մինչև 1859 երկրին նիւթական յառաջագիմութեան համար վաստակեցաւ և գլխաւորապէս երկաթուղիներ հաստատելու, իր վերջն երկու տարիները խնամակալ ժողովք մը հաստատեց վարչութեան համար: Բարգաւաճ միտք մը ունէր Օսկար և նաև գրութիւններ հրատարակած է Գոստախարակութեան և Օրինաց վրայ:

11. ՏԱՆԻՄԱՐԳԱ. — ՓՐԵԴԵՐԻԿՈՍ Զ. ՔՐԻՍՏՈՒՆՈՍ Ր: — Տեսանք ինչպէս Վէննայի արքայաժողովոյն մէջ Պէճնատութիւնը Տանիմաքայի իրաւունքները ոտնակոխ ընելով, Եորվէկիան իրմէ բաժնելով, միոխարէն տուէր էին

Լաւենսպուրիի փոքրիկ դքսութիւնը: Փրեդերիկոս յեա
'ի զուր բողոքելու, քաշուեցաւ իր էրկիրները, յորս
անպակաս էին տարածայնութիւնը, ազգութեանց տարբերութեան պատճառաւ:

1851
13 Մայիս.

Գաղղիոյ 1830 ի Յեղափոխութիւնը իր աղքէցութիւնը ունեցաւ 'ի Տանիմարքա, և Հոլլադայն սահմանադրութիւն մը պահանջեց: Փրեդերիկոս Զ. զայն դժհայնեցու համար՝ Գաւառական ժողովքներ շնորհեց՝ նոյնը տուաւ նաև Շէզլիի և բուն Տանիմարքայի՝ և այս ժողովքները հաստատուեցան յետոյ մասնաւոր օրէնքով մը 1834 ի Մայիսի 15 ին: Այս Գաւառական ժողովքները խորհրդատուք պիտի ըլլային Վարչութեան, ստացուածոց, անձանց և արոց համար: Կրնային խնդիրներ ներկայացնել Թագաւորին, և անոր հաւանութեամբ ոստիկանութեանց վերաբերեալ որոշողութիւններ ընել: Ժողովոյն անձինքը, բաց 'ի մէկ քանի անձէ զորս Թագաւորը կ'անուանէր, միւսերը կալուածատէրներէն կ'ընտրուէին: Փրեդերիկոս խնամք ունեցաւ միանգամայն Երկրագործութեան, Հասարակաց կրթութեան, և ամեն կողմ նախնական դպրոցներ բացուեցան: Մեռաւ 1839 ին սիրելի անուն մը Թողլով իր ժողովրդեան մէջ: Յաջորդը Քրիստիանոս Բ. շնորհեց որ ամեն տարի դաւառական ժողովոց ներկայացուին Պետութեան ծախուց մանրամասն հաշիւքը:

1859

Քիչ վերջը ծագեցան դահուս յաջորդութեան համար կռիւնները, զորս պիտի տեսնանք իրենց ժամանակին:

1843

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Է

Բարեկարգութիւն յԱնգղիա. — Տօն Գարլուսի Սպանիա

1. Անգղիա. — Գոչիէրմու Դ. — 2. Բարեկարգորիւն ընտրութեանց: — 3. Աղքատութիւն: — 4. Խղանտա. — Օրոնեյ: — 5. Սպանիա. — Փերսիականաւ Է. և Գործադիր վճիռ: — 6. Գարլուսեանց և Քրիստիանեանց կռիւները: — Յունալս Գարիէլոյն: — 7. Սպանիոյ զանազան կողմեր խռովութիւնք. — Մեւտիճապալ, Գարրիլա, Կոմեգ: — 8. Սան Խորթոնի սանմանադրութիւնք: — 9. Էսպիարիէրոյ, Մարտո: — 10. Վերջ քաղաքական պատերազմիւն: — 11. Խեւմակարութիւն Էսպիարիէրոյի. Կարլիսեգ. — Անկոմմե Էսպիարիէրոյի. — 12. Իզապելլայի քաղաքները: — 13. Փորրոզալ: — Տօնա-Մարիսա տա Կորիսա. — Սկստեմըներուայր. — Սանմանադրութիւն:

1. Անգղիա. — ԳՈՒԼԻԵԼՄՈ զ: — Գէորգ Դ.ի մահուանէ երկու օր վերջը՝ իր եղբայրը Գլէրէնսի դուքսը՝ Գուլիէրմոս Դ. անուամբ Թագաւոր հռչակուեցաւ: Պատանեկութեան ժամանակէն Նէլսոն ծովակալին ձեռաց ներքև վարժած, սիրելի եղած էր իրեն ծովային զինուորութիւնը, սակայն հաւասարապէս հանգարտաբարոյ քաղաքագէտ մ'էր և սիրող ազատութեան: Գէորգ Դ.ի դրած Պաշտօնաբանը չփոխեց, բայց խորհրդարանը լուծեց:

1850
26 Յունիս

Այս միջոցին հանդիպեցաւ Գաղղիոյ Յուլիսի Յեղափոխութիւնը և Անգղիոյ ազատականաց սիրտը ար-

ծարժեց, որոնք ծածուկ ժողովակիներ կազմեցին և կը գովէին Բարիճեցւոց աներկիւղութիւնը: Դուքսն Ուելշ ընկառննախագահ Պաշտօնարանին, համարելով որ գաղտնի գաւեր կը պատրաստուին ընդդէմ կենաց թագաւորին, դունդերը մայրաքաղաքին չորս կողմը ժողուեց և արգիլեց թագաւորին՝ Կոնարա քաղաքէն արուած հացկերութիւն ներկայ գտնուիլ: Ասկէ մեծ սարսափ մը տիրեց ամենուն վրայ և մեծ ահաճութիւն, մինչև ստիպուեցաւ Ուելշ ընկառն հրաժարել պաշտօնէութենէն: Այն ատեն իշխանութիւնը ժողովրդական մասին ձեռքն անցաւ և Պաշտօնարանին գլուխ կեցաւ լորտ Կրէյ, որ իրեն օգնական առաւ զբրտ Փաշմերտոն Սրտաքին գործոց համար և Մէլլըրն՝ Ներքին գործոց: մասն նաև լորտ Ալթրոյփ, ձոն Ռուսէլ, կրօնական ազատութեան մեծ պաշտպանը, և Պրուս: Նոր Պաշտօնարանը յետ սահմանելու որ Գլենթի գ.բսուհին, մայր Վիկտորիա իշխանուհւոյն, ինամակալութիւն պիտի ունենար եթէ վախճանէր Գուլիէլմոս Գ, անցաւ ընտրութեանց բարեկարգութեանց, որուն համար այնչափ ատենէ՛ի վեր կուտէր էր, և որ Խորհրդարանին մէջ ազնուականաց բողմանուլուն պատճառ մ՛եղեր էր:

2. ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆ ԸՆԴՐՈՒԹԵԱՅ: — Կային աւաններ և քաղաքներ որոնք թէպէտ աւերակ դարձած և հազիւ քանի մը տուն կար մէջընին, սակայն որովհետև ի հուռց իրենց ազնուական ատարքը իրաւունք մը ստացած էին երեսփոխան զիկելու (1), անոր համար հիմար ալ կը շարունակէին նոյնը, մինչդեռ նոր առաջ եկած քաղաքները, ինչպէս Մէնչըսդըր երեսփոխան մը չունէր, կամ 100,000 բնակչոք քաղաք մը ինչպէս Իարմ պըրկ մէկ միայն ունէր: Բաց ասկէ կային գ.բսութեանց իրաւունքներ, ինչպէս Նորֆոլքի դուքսը, տասուերկու

(1) Ասոնց մէջ կը յիշուի Օլտ-Սարոմ, որուն 12 հոգի բնակիչը երկու երեսփոխան կ'անուանէին: Ծովէն ընկուզեալ աւաններն ալ կը պահէին իրենց իրաւունքը: այն կտոր մը ճահճին տէրը, նաւակով կ'երթար երեք հոգեով հոն, ուր էր երբեմն աւանը և կը կատարէր ընտրութիւնը:

երեսփոխան կ'անուանէր, Ուրթլանտի և Նիւքասլիը եւ թը հատ և այլն. այնպէս որ 330 երեսփոխան կընարուէին 15,000 հոգիէ: Ասով բազմութիւ մասը առանձնաշնորհէլոց կողմն էր: Կային զարձեալ շատ մը անտեղութիւնք ընտրութեանց կերպին մէջ: Ընտրութեան օրինաց պահասութիւնը յայտնի էր, սակայն Անգլիացիք ՚ի բնէ իրենց աւանդութեանց հաւատարիմ, չէին ուզեր փոխել զայն: Պրիսդըլի, Հըլի և Կրիսիլի մէջ՝ որ քաղաքացի և հարուստ օժտով աղջկան մը հետ ամուսնացեր էր, իրաւունք ունէր քուէարկութեան: Պատի մէջ միայն Ոստիկանութեան պաշտօնեայք էին ընտրողք, ինչպէս նաև ՚ի Փլիմթ' շատ անգամ՝ ալ ստակով այս իրաւունքը կը ստացուէր: Պիուդի կոմսութիւնը 21 ընտրող ունէր, որոնցմէ 20 ին բնակութիւնը հաստատուէս հոն չըլլալով, քուէարկութեան միջոց ներկայ գտնուողք միայն քուէ կուտային: Փիդ' Անգլիոյ մեծ պաշտօնեայն, ՚ի զուր ջանացեր էր օրէնքով մը կարգադրել այս ընտրութիւնքը: Կէս մը Գաղղիոյ Յեղափոխութեան պատեւարիւնները և կէս մ՛ ալ ազնուականաց ընդդիմութիւնը զինքը անգործութեան մէջ ձգեր էին: Նոյնը անօրուստեղ փորձեր էին Էրսքայն և Ֆրոս: Մարտի 1ին առաջարկուեցաւ հրովարտակը, որով ընտրութեանց կարգ մը կը դրուէր և ընտրողութիւնը կը վերածուէր ըստ եկամտից, մեծամեծ քաղաքներ ալ ըստ իրենց բազմութեան երեսփոխան կուենային: Ստորին Խորհրդարանը ընդունեցաւ այս հրովարտակը, սակայն Աւագ Խորհրդարանին մէջ մերժուեցաւ: Գուլիէլմոս Գ. պաշտօնէից խորհրդակցութեամբ լուծեց խորհրդարանը: Նոր ընտրողութեանց մէջ ժողովրդական մասը յաղթեց և Ստորին Խորհրդարանին մէջ ընդունելի եղաւ հրովարտակը սակայն Աւագ Խորհրդարանը նորէն մերժեց: Պաշտօնարանը միտքը դրաւ հաստատուն կենարու և որպէս զի Աւագ Խորհրդարանին մէջ մեծագոյն մասը ինքը ստանայ, սպառնացաւ 80 նոր առեակալներ ընտրել աալու: Թագաւորը չհասանեցաւ այս բանին, այն ատեն լորտ Կրէյ հրաժարեցաւ և Ուելշ ընկառն գ.բսին

1851

1851
Յուլուս.

յանձնուեցաւ նոր Պաշտօնարան մը կազմելու, որ անկարելի տեսնալով հրաժարեցաւ: Ժողովուրդը մեծ յուզման մէջ էր և Գուլիելմոս նորէն կրէլի յանձնեց Պաշտօնարանը կազմելու, որով յազմեցին ժողովըրդականք: յետոյ Թագաւորը ընդդիմակաց ատենակալները աղաչեց որ դուամբման ներկայ չգանուին, և այսպէս ընդունելի եղաւ հրովարտակը:

Սակայն որչափ որ ընտրութիւնք բարեկարգեցան, այսու հանդերձ նորէն մեծ անհաւասարութիւն կար երեսփոխանաց Թուոյն, որովհետև Անգղիոյ մէջ ամեն 28 հազար մէկ երեսփոխան մը կը զրկէր, Սկովտիոյ մէջ 38 հազարը, Իւլանտիոյ մէջ 76 հազարը: Գարձեալ այս ժողովըրդական ըսուած մասը մեծաւ մասամբ հարուստ կալուածատէրներէ կազմուած էին որոնք այս միջոցով աւելի կ'ընդարձակէին իրենց իշխանութիւնը. որով այս եղած բնրեկարգութիւնը փոխանակ օգնելու ժողովըրդականաց՝ կը բազմացնէր ազնուապետական մասը: Քիչ վերջը բազմացաւ ընտրողաց Թիւը, որովհետև ընտրութեան իրաւունքը կ'ունենար նաև ամենայն անձն որ 1250 ֆրանկ տուրք կը վճարէր կալուածոց, կամ 250 ֆրանկ 'ի քաղաքս: Ասով կը բազմանար ընտրողաց Թիւը և կալուածատիրոջ մը դժուար չէր բռնի կամ դրամով քուէներ շահել, կամ հեռացնել 'ի քուէարկութեանէ իրեն հակառակ կարծեալները:

Ինչոպսորուան օրս անգամ անգղիական սահմանադրութիւնը աւելի ազնուապետական է քան ժողովրդական: Տէրութեան դուլին է Թագաւոր մը որուն անձը անբռնաբարելի է. իր պաշտօնեայքը պատասխանատու են վարչութեան: Խորհրդարանը երկու օրէնսդիր ատեններէ կը կազմուի: Երկրին ազնուական մասին ներկայացուցիչ կը համարուի Աւագ Խորհրդարանը զոր կը բաղկացնեն չորս հարիւրէն աւելի լորտեր, որոնցմէ հազիւ յիսունը Սկովտիայէն և Իւլանտայէն են, կան մէջը նաև երեսուն անգղիական Էպիսկոպոսուէք: Թագաւորը կրնայ որչափ որ պատաճ կը գատի ատենակալ անուանել առանց ազնուականութեան,

միայն արդեանց նայելով, բայց բնաւ աւան մը չկրնար հաստատել: Իսկ Ստորին Խորհրդարանը կամ Հասարակութիւնք որ արոց քուէարկութեան իրաւունքը ունի, կը կազմուի քաղաքաց, կոմսութեան, աւաններու և համալսարանին երեսփոխաններէն որոնք 650 են Թուով: Ընտրող է ամենայն անձն որ կը բնակի Անգղիա և ընտրողական հարկը կը վճարէ: Ընտրողք իրենք կը վճարեն այն ամեն ծախքերը որ ընտրութեան համար կ'ըլլուին, մինչև ընտրողաց ճանապարհի դրամը: Զինուորք ընտրութեան տեղէն երկու մլնն կը հեռանան: Իւրաքանչեւ ընտրելի՝ բեմը կ'ըլլայ ուսկից կը խօսի ամբօխին իր կարծեաց վրայ. յետ ճառախօսութեան դատաւորը կը պատուիրէ որ ընտրելոյն կողմնակիցք, ձեռուընին բարձրացնեն, որով շատ անգամ միայն ընտրողք չեն ընտրութիւն ընողները: Սակայն եթէ ընտրելին բողոքէ, այն ատեն առանձին յայտնի քուէարկութիւն կ'ըլլայ, որուն միայն ընտրողք կը մասնակցին. սակայն այս յայտնի քուէարկութիւնն ալ իր մեծ անտեղութիւնքն ունի և եղծմունքները, անոր համար գաղանի քուէք կը խնդրուին 'ի ժողովըրդականաց:

Ընտրութեանց օրէնքը բարեկարգելէն երկու տարի վերջը լորտ Մէլլըրնի ժամանակ, որ ինքն ալ ժողովըրդական մասնէն էր և յաջողեց լորտ կրէլի, վերջուեցաւ Անգղիոյ գաղթականութեանց մէջէն գերեաց տուրևաւոր:

3. ԱՂՐԱՏՈՒԹԻՒՆ: — Ոչ նուազ նշանաւոր է նաև աղբատաց համար օրէնքը որ լորտ Մէլլըրնի ժամանակ դրուեցաւ: Աղբատուութիւնը Անգղիոյ պէս հարուստ երկրի մը ամենամեծ դժբաղդութիւնը եղած է: Եղևտարէթի ժամանակ օրէնքով տուրք մը վճուուեցաւ 'ի նպաստ կարօտելոց, սակայն այս օգնութիւնը՝ աղբատուութիւնը նուազեցնելու տեղ, ծուրութիւնը բազմացուց: 1834ին օրէնքը կը պահէր աղբատաց համար դրուած տուրքը, անոնց հաւաքման և բաժանման համար մասնաւոր ժողովքներ հաստատելով. այն աղբատանը որոնք կարող չէին աշխատելու, հիւանդանոց պիտի

տարուէին, իսկ կարողք՝ աշխատութիւն մը պիտի ունենային: Այս հարկը մինչև 200 միլիոնի չափ կ'էլար: Այս օրէնքները Իււանտիոյ մէջ 1838 ին մտան:

4. ԻՌԻԱՆՏԱՍ • ՕՐՈՒՆԵԼ: — Արջափ որ Իււանտաբրիտանական Միապետութեան մասը կը կազմէր, սակայն իր կրօնից տարբերութեան պատճառաւ կը հեծէր նորադանդութեան լծոյն տակ: Տեսանք ինչպէ՞ս բարեկարգութեանց մէջ միշտ յետինն կը համարուէր և թերևս մինչև այսօր կը շարունակուէին նոյն սուսպանքները եթէ իր որդւոցմէ մէկը Օքսնէլ իր հանձարով մեծապէս նպաստած չըլար աղատելու զինքը այնպիսի լծէ մը:

Օքսնէլ ծնեալ յամին 1773, իր երիտասարդութեան հասակէն միտքը դրաւ փոխանակ զինուոց՝ հանձարովը ազատել զԻււանտա: Արդէն 1823 ին Շիլ փաստարանին օգնութեամբ ազատու ընկերութիւն մը հիմնէր էր, որուն մէջ մտաւ բոլոր Իււանտա: Տէրութիւնը վախնալով, դատաստանի կանչեց զՕքսնէլ իբրև ապստամբութեան գրգռող մը, բայց յետոյ ազատ ձգեց:

1828 ին Գլէր կոմսութիւնը զինքը երեսփոխան ընտրեց, բայց սովորական երգման ձևը չուզելով ընել, զոր ընդդէմ՝ ուղղափառութեան կը համարէր, չկրցաւ բազմից խորհրդարանին մէջ: Երկրորդ տարին երբ ուղղափառաց աղատութիւն տրուեցաւ կրօնից, Գլէր կոմսութիւնը նորէն զինքը ընտրեց: Օքսնէլ Ժողովրդական մասին ամուր նեցուկներէն մէկն եղաւ խորհրդարանին մէջ. մինչև Մէլլըրն առաջադից իրեն պաշտօնէութիւն մը. սակայն Մեծ յաւելւն ինչպէս կուտային զինքը Անգղիացիք, միտքը դրած էր իր հայրենեաց համար միայն վաստակել, դնելով իրեն նպատակ՝ զԻււանտա 'ի վարչութեան մասին Անգղիայէն բաժնել:

Իււանտայի Ժողովրդեան առաջին պահանջն եղաւ բարձունն տասանորդաց զոր կը վճարէին անգղիական եկեղեցւոյ: Անգղիոյ խորհրդարանը մտիկ չըրաւ այս պահանջման, սակայն երբ Իււանտացի երկրատէրք յանձն չառին վճարելու, այն պտենը խնդրը մեծցաւ, և

1829

երկու կողմէն ալ հարկ եղաւ զինուոց զիմել և Իււանտա արեամբ ներկուեցաւ: Այն ատեն Անգղիոյ խորհրդարանին մէջ երկու հրովարտակբ առաջարկուեցան, առաջինով տասանորդաց գումարը և Իււանտիոյ մէջ անգղիական եպիսկոպոսաց թիւը կը նուազուէր, դրամն մէկ մասն ալ դպրոցաց համար պիտի գործածուէր. երկրորդով Իււանտիոյ կուսակալին իշխանութիւն կը արուէր զինուորական ատենն մը հաստատելու և ցրուելու հասարակաց սպահովութեան փաստակար ընկերութիւններն: Երկու հրովարտակբ ալ մեծ ընդդիմութիւն գտան. առաջինին դէմ բողբեցին աւագ եկեղեցականք իրենց իրաւանց բարձման համար. երկրորդին դէմ էլաւ Օքսնէլ իր կուսակիցներով: Այսու հանդերձ օրէնքը ընդունելի եղաւ և սկսաւ 'ի գործ գրուել: Ժողովրդական Պաշտօնարանը քանի որ վարչութեան գլուխ էր ջանաց նոր օրէնքով մը տասնորդքը բոլորովն վերցնել. այն ատենն ոտք էլան աւագ եկեղեցականք և աշխուսակալանք և Լոնտայի մէջ մեծ յուզումնք ծագեցաւ: Գուլիէլմոս Գ. ստիպուեցաւ Պաշտօնարանը փոխելու և Ուելլինկոնին խորհրդով վարչութեան գլուխ կանչեց զՄիլ Ռոպլըդ Փիլ. այլ յետոյ տասնորդաց համար առաջարկած օրէնքը մերժուեցաւ. Ռոպլըդ Փիլ հրաժարեցաւ և Պաշտօնարանին գլուխ անցաւ նորէն Լորա Մէլլըրն, որուն իշխանութիւնը տևեց մինչև Գուլիէլմոս Գ. ի մահը:

1854
10 Գ. Եկա.
1858
3 Ապ.
1857
20 Յունիս

5. ՍՊԱՆԻԱ • ՓԵՐՏԻՆԱՆՏՈՍ Է • ԵՒ ԳՈՐԾԱԴՐ ՎՃԻՒ: — 1829 ին սկիզբները մեռած էր Փերտինանտոս Է. ի երրորդ կնիկը, Մարիամ Յովսէփինա-Ամէլիա 'ի Սաբոնիոյ առանց զաւակ մը թողու: Բացարձակ իշխանութեան կողմ՝ եղողները մեծապէս ուրախացան որ այսպէս թագը կ'անցնէր իր եղբորը Տօն Գարլոսի, որ հակառակորդ էր սահմանագրականաց: Յիրաւի Փերտինանտոս Է. ալ շատ ազատական թագաւոր մը չէր, սակայն երկու անգամ (1812, 1823) երգուընցեր էր սահմանագրութեան վրայ: Բացարձակ կողմը արդէն սկսեր էր առաջուընէ պատրաստել իր ապագայն, երբ յան

1829

կարծ ասարածուեցաւ լուրը որ Փերտինանտոս Է. կ'ա-
մուսնանար Նափոլիի Մարիա-Քրիստինայի հետ: Տօն
Գարլոսի աթոռը ելլալու ուրիշ միջոց չկար բայց եթէ
ծնանելիք տղայն աղջիկ ըլլար: Սակայն Փերտինանտոս
ասոր ալ ուզէց զիմացը առնուլ և Մարտի 29 ին Գոր-
ծարէր լծիւն (1) հրատարակեց, որով զկանայս ալ կարող
կը ճանչնար թագաւորելու (2): Հոկտեմբեր 10 ին թա-
գուհին աղջիկ զուակ մ' ունեցաւ, Մարիա Իզապէլ-
լա: Տօն Գարլոսի կողմնակիցք կ'ուզէին բողոքել նոր
վճռոյն դէմ, սակայն կէս մը Յուզէսի Յեղափոխու-
թիւնը և կէս մ' ալ ուրիշ պարագաները երկու տարի
ինդիլը թողուցին: Թագուհին 1832 Յունուարի ու-
րիշ աղջիկ մ' ալ ունեցաւ՝ Մարիա-Լուիզ-Ֆերտինանտ:
Փերտինանտոս թէպէտ 48ամեայ, սակայն առող-
ջութիւնը բոլորովին խանգարած էր: Օգոստոսի մէջ
այնպիսի կաթուած մ' ունեցաւ, որով արդէն մահը կը
գուշակուէր: Այն ատեն Գոլոմարս պաշտօնէայն և ու-
րիշ Տօն Գարլոսի կողմնակիցք, յարմար առիթ գտնա-
լով թագաւորը համաձայնեցին ետ առնելու Գործադիր
վճիւրը: Ստորագրութեան վերջը Փերտինանտոս այն-
չափ տկարացաւ, որ չորս օր վերջը՝ արդէն ամեն հեռա-
գիրք էր մահը կը ծանուցանէին: Սակայն դեռ ողջ էր և
քիչ օր վերջը ոյժը վրան դալով, իմացաւ ըրած ստորա-
գրութիւնը և զԳոլոմարս պաշտօնընկէց ըրաւ. Չէս
Պէրմենդէզ պաշտօնէայ անուանուեցաւ որ Լննարս
դեռպան էր, և անոր բացակայութեան միջոց իշխանու-
թիւնը Քրիստինէ թագուհւոյն յանձնեց, որ խոհե-
մութեամբ հանգարտ բռնեց երկու կուսակցութիւնքն
ալ: Փերտինանտոս Իեկտեմբեր 21 ին արքեպիսկոպոսա-

1830

1832

(1) Pragmatic sanction.

(2) Եթէ արդեօք ՚ի Սպանիա իրական ճիղը կրնար թագա-
ւորել յայտ է Գաղղիոյ իրապէլայ թագուհւոյն օրինակէն. և
տալեան օրէնքը Պուրպուրեանց ՚ի Սպանիա մտնալով սկսաւ: Ար-
դէն Կարլոս Ի. պարաստեր էր այս Գործադիր վճիւրը և Փեր-
տինանտոս Է. զայն զիւսանէ միայն դուրս հանեց: Այսպէս կը
տրամաբանեն իրապէլայի իշխանութեան կողմնակիցք:

բանին մէջ մեծ ժողով մը գումարեց, ուր գտնուեցան
Տէրութեան մեծամեծք, և անոնց ամենուն զիմաց ոչինչ
հրատարակեց հիւանդութեան միջոց ըրած ստորագրու-
թիւնը: Տօն Գարլոսի կողմնակիցք պատասխանեցին ա-
սոր՝ ամենայն կողմ խուզութիւններ հանելով ՚ի նպատա
Տօն Գարլոսի. և Փերտինանտոս շնորհեց որ եղբայրը
Փորթուգալ քաշուի, ուսկից անիկայ բողոքեց իրեն
դէմ եղած յափշտակութեան (1): Այն ատեն Փերտին-
անտոս հրամայեց եղբորը թողուլ զՓորթուգալ և Ի-
տալիա Քահանայապետին երկիրներուն մէջ քաշուել-
սակայն Տօն Գարլոս մտիկ չըրաւ: Քիչ օր վերջը կը մեռ-
նէր Փերտինանտոս Է. կաթուածէ մը, թողուլ զՍպա-
նիա շփութից մէջ:

1835
20 Սպայն.

6. ԳԱՐԼՈՍԵԱՆՅԵԻ ՔՐԻՍՏԻՆԵԱՆՅԵՆ ԿՈՒՆԵՆԵՐԸ: — ՅՈՒ-
ՄԱՍ ԲԱՐԵՎԱՐԻ: — Հազիւ Փերտինանտոսի մահուան
լուրը տարածուեցաւ, Տօն Գարլոսի կողմնակիցք կամ
Առաքելական, ինչպէս կոչեցին զանոնք պատմագրացմէ
ոմանք, Սպանիոյ զանազան կողմեր ոտք էրան: Պիլզաօի
մէջ ժողովուրդը « Կեցցէ Կարլոս Ե. » գոչելով մեծ
չփութութիւն հանեց և Վալդէսիլիս մարզիկը յանուն
Տօն Գարլոսի տիրեց քաղաքին: Մերինս ժողովրդապե-
տը Հին Իսպանիոյ մէջ կամաւոր զօրք ժողովուրդեց, քիչ
ատենուան մէջ ստոյգ բանակ մը կազմուեցաւ, որուն
չուրիս կեցաւ կտրիճ և ճարտար զօրավար մը՝ Յունա-
լա Քարէկուի:

Մարիա Քրիստինա որ Իզապէլայի մանկութեան

(1) Այս բողոքն հետ նամակ մ' ալ կ'ընկերէր, յորում յետ
սիրայի բացատրութեանց կ'աւելցնէր. « Գու կը փափարիս գիտնալ
որ արդեօք զիտաւորութիւն ունիմ՝ երգուքնալու զստերդ իրքե Ս-
գորիոյ իշխանուհւոյ. աւանդ որչափ կը փափարէի... իմ փափարս
էր երդուելոց մէջ առաջինն ըլլալ և քեզի այս ահաճութիւնը չտալ-
սակայն իղձմտանքս և պատիւս ինձի թողլ չեն տար: Յրեաւոր
իրաւունք մ' ունիմ թագին, թէ կենաքս երկարի քան զՁերը, կամ
թէ դու արու զուակ չթողուս, ես չեմ կրնար թողուլ այս իրա-
ւունքս որովհետեւ Աստուած տուեր է զիս աշխարհ բերելով և ինքը
մեայն կրնայ առնուլ ինձմէ, քեզ արու զուակ շնորհելով որուն
քեզմէ աւելի ես կը փափարիմ: Գարձեալ պարտական եմ իմ
յարողոցս իրաւունքը պաշտպանել... »

ժամանակ խնամակալ գրուած էր, փութով մայրաքաղաքին մէջ եղած ապստամբութիւնը ընկճեց. զՄարդիկէջ տէ լա-Ռոզա, կարիճ մատենադիրը և բանաստեղծ, որ սահմանադրականաց մեծապէս սիրելի էր, կանչեց Պաշտօնարան մը կազմելու, յորում մտաւ նաև կոմսն Դէրէնօ՝ պատմադիր Սպանիական պատերազմին: Մինա՝ բանակին գլուխ գրուեցաւ, խոստմունք եղաւ նոր սահմանադրութիւն մը տալու և թագուհին սկսաւ արագ երկրին առևտրական յարաբերութեանց խնամք տանիլ: Քրիստիներ կամ սահմանադրականք իրենց նպատառունէն Գաղղիոյ վարչութիւնը, իսկ Գարլըստենց մեծ զօրավիգն կը խոստանար ըլլալ Փորթուգալէն Տօն Միկէլ:

Յուժմալ Գարեհուի Նավարրայի քով ամրացած գէմ կը դնէր Քրիստիներ թանկներուն: Մատրիտէն Պորուսեա հովտին քով, զօրաց մեծ մասը գերի բռնուեցաւ, որոնց մէջ էր նաև Սպիտպալ կոմսին որդին, զոր Յուժմալ ուրիշ հինգ սպաներու հետ միաբան հրացանի բռնեց: Քուէզատա ալ իր ձեռքը ընկած թշնամիք սպաննեց: Սյոպէս Յուժմալ Նավարրայի բոլորովին տէր մնալով, հօն եկաւ նաև Տօն Գարլոս և ընդգէմ թագուհուհոյն վարչութեան, ինքն ալ վարչութիւն մը հաստատեց: Սակայն Փորթուգալի մէջ Տօն Միկէլի գործերը ձախորդ երթալով և յաղթուելով ՚ի Տօն Փէարօն, Սնդղիա քաղաքացաւ այն ատեն Տօն Գարլոս ալ ապահովութեան համար հօն դիմեց: Փութով Ռոտիլ զօրավարը Յուժմալայի վրայ եկաւ և երբ Գարլոսենք լքեր էին, Տօն Գարլոս յանկարծ բանակը դարձաւ և զօրքը իրախուսեալ գէմ գրաւ թշնամոյն:

Քաղաքական դժբաղդութեան վրայ աւելցաւ նաև մաղձախաբ որ անհամար կոտորած կ'ընէր: Վարչութիւնը վերուցեր էր Սրբաբննութիւնը: Յուլիսի 18ին եկեղեցականաց թշնամի անձինք, ամբաստանելով զԿրօնաւորս և զբահանայս իր թէ իրենք են պատճառ այս աղիտից պաշտպանելով զՏօն Գարլոս, մոլեղնաբար կը վաղեն Յիսուսեանց, Կոմսնիկեանց և Փրանկիսկեանց վանքերուն վրայ և շատ կրօնաւորներ կը սպաննեն:

Այս խռովութեանց մէջ բացուեցաւ Գորդէսը, յորում բոլոր երեսփոխանք հաւատարմութիւն երգուընցան Քրիստիներ թագուհուհոյն, և յետոյ զՏօն Գարլոս հրատարակեցին թագաւորութեան ամեն իրաւունքներէ անկեալ, և Սպանիոյ մուսքը իրեն արգելուեցաւ: Այսու հանդերձ մայրաքաղաքը շատ խեղճ վիճակի մէջ էր. բնաւ յօտարաց մերձաւոր օգնութեան յոյս չկար և Յուժմալ կը յառաջէր: Ռոտիլ Էսգրամատուր կանչուեցաւ և Հիւսիսային բանակը երկու մաս բաժնուեցաւ, ընդ հրամանատարութեամբ Մինա, և Օսմա զօրավարաց: Բայց Մինա այն չէր ինչ որ երեմն, այլ հիւանդ, ծեր և անկանոն գունդերու հրամայելու վարժած: Նոյն միջոցին Յուժմալ Վիկտորիայի մօտ Օսմայի ջոկաներէն զոմանս յանկարծակի բերելով շատ մարդ սպաննեց: Մինա հրաժարեցաւ իր պաշտօնէն և Քրիստիներ ձախող վիճակի մէջ կ'իյնար, թէ որ Յուժմալայի մահը զինքը չազատէր վտանգէն: Գարլոսենք ստիպեցին այս կարիճ զինուորը զՊիլպոս պաշարելու, Յուժմալ հնազանդեցաւ, բայց յոչ կամս, որովհետև զօրքը և հրանօթքը անբաւական կը համարէր այսպիսի պաշարման մը: Յուժնիս 15ին յարձակման միջոց վէրք մը ընդունեցաւ ծնգաց վրայ և ութ օրէն մեռաւ: Կտրիճ և անչաստեր զօրավար մ' էր Յուժմալ Գարեհուի և շքեղ անուն մը պիտի ձգէր պատմութեան մէջ թէ զայն չաբառաւորէր անգլութեամբք:

7. ՍՊԱՆԻՅՑ ԶՆՆՁՆՑ ԿՈՂՄԵՐ ԽՈՌՎՈՒԹԻՒՆՑ. — ՄԷՆՏԻՒՍՊԱԼ, ԳԱՐԲԵՐԱ, ԿՈՄԷՉ: — Թէպէտ Յուժմալայի, մահուամբ Գարլոսենք մեծ զօրավար մը կորսնցուցին, սակայն ասով պատերազմը չէր վնասար: Իզպայէլայի վարչութիւնը յետին անկարողութեան մէջ էր. ամեն կողմանէ ձախորդ լուրերով լի, ոչ զօրավար կար բանակին գլուխ կենալու և ոչ ալ գրամ: Մարդիկէջ տէ լա-Ռոզա բռնադատուեցաւ ետ քաղաքը, Կերէնօ կոմսին յանձնուեցաւ Պաշտօնարան մը կազմելու, որուն մէջ մտաւ նաև Մէնտիճապալ, որ այն ատեն Լոնարա կը գտնուէր: Գործերը քիչ մը աշխոյժ աւելին: Երիտասարդ

1371
2 Մայիս

9 Յուլիս

1854

զօրավար մը Էսփարդէրօ՝ զնաց Պիլլաօ աղատելու, բայց իր զանգաղելուն համար ամբաստանուեցաւ որ ինքն ալ բացարձակ իշխանութեան կողմն էր և թէ համախոհ է կրօնաւորաց: Ասկէ Սարակոսայի մէջ մեծ խռովութիւն ելաւ, ժողովուրդը երկու օր վանքեր այրեց և կրօնաւորներ սպաննեց, նոյն բաները հանդիպեցան նաև 'ի Ռէնու և 'ի Պարցէլնաս: Փէտրօ Պասսա զօրավարը երկու հազար զօրքով զրկուեցաւ քաղաքը խաղաղելու, խառնաձաղանձ՝ բաղմունքիւն մը պալատը կոխեց և սպաննելով, մարմինը պատուհանէն վար նետեց և շատ մը տուններ այրեց: Մուրսիոյ և Վալէնցիոյ մէջ ալ նոյն հրդեհի տեսարանները նորոգուեցան՝ կրօնաւորները Գաաիլէէն վճնուեցան, 'ի Սալամանքա վանքերը դողուեցան, կրանատա 1812 ին սահմանադրութիւնը հրատարակեց, Մալախ յեղափոխական ատեան մը հաստատեց, և ուրիշ քաղաքներ ալ առանձին ոստիկանութիւններ հաստատեցին: Օգոստոսի վերջերը Տէրութեան հնազանդ մէկ քաղաք մը չէր մնացած: Իէրէնօ ստիպուեցաւ հրաժարելու և իր յաջորդը Մէնտիծապալ, գեռբան չգործած, խոստմունքներով զամենքը իրեն շահեցաւ: Հրատարակեց որ կը հաւանէր նոր հաստատուած ոստիկանութեանց, արգելեց եպիսկոպոսաց նորընծայ աշակերտը ընդունիլ, վանքերը գոցել տուաւ: Մէնտիծապալ իր յիշխանութիւն բարձրացած ժամանակ ըրած խոստմունքներէն և ոչ մին կատարած էր ինկած ժամանակը:

Այս խռովութիւնքը իրենց նպաստ առնելով Գարլուտեանք, Գաթալոնիոյ և Արակոնայի մէջ շատ զօրացան և Գորտովա զօրավարը չկրցաւ զէմն առնուլ: Քրիստիանանց բոլոր յոյսը Անգղիայէն և Գաղղիայէն եկած կամաւոր լէգէոններուն վրայ էր, առաջիններուն հրամանատարն էր Էլլընս զօրավարը, և երկրորդներուն որոնց գունդը կը կոչուէր Լէգէօն Աճճրի՝ Պէռնէլ զօրավարը և յետոյ Գոնրատ հազարապետը: Սակայն այս գունդերը Պիրենեանց մէջ իրենց ձախող գրից պատճառաւ չկրցան օգնութիւն մ'ընել նա մանաւանդ որ

15 Օգոստ.

իւրաքանչիւր զօրավար ինքն իր գլխուն կ'ուզէր հրամայել առանց միւսներուն համաձայնելու:

Մարտիտի մէջ ալ Գորդէսը մերժեցին ընտրութեանց համար առաջարկեալ օրէնք մը և կ'ամբաստանէին որ Տէրութեան հաշուին մէջ անանկութիւն կայ: Մէնտիծապալ համարեցաւ որ այս ընդդիմութեան դէմ կրնայ առնուլ և լուծեց Գորդէսը: Նոր ընտրութիւնք իրեն յաջող ելան, ժողովուրդը նորանոր խոստմունքներով լեցուած իր անունը կը կրկնէր: Ինքն ալ ասկէ խրախուսուած Խնամակալէն պահանջեց որ պաշտօնընկեց ըլլան իրեն հակառակորդ զօրավարք: Այս անգամ Քրիստիանէ մերժեց ինչդրքը: Մէնտիծապալ ինչդրեց հրաժարիլ, զոր փութով ընդունեցաւ թագուհին և իր տեղն անցաւ պահպանողական խմբէն՝ Խորուրից:

Տօն Գարլուս այս միջոցին իր զօրաց գլուխ դրած էր ՂԲարբէրա դժբաղդաբար նշանաւոր իր անգլիութեամբ՝ որ զինքը պաշտպանողաց մէջ յետինն պիտի ըլլար: Կոմէշ զօրավարն ալ 3,000 հոգուով աներկիւղութեամբ կարեց զԱսդուրիա և մտաւ յՍփիեո: Էսփարդէրօ զօրավարը բանակով մը ետևէն հալածեց, սակայն Կոմէշ շարունակեց իր ընթացքը և մտաւ 'ի Սանդիակօ և անկէ շարունակելով, հասաւ մինչև Լէոնի թագաւորութիւնը, միշտ 'ի թիկանց հալածող ունենալով զԷսփարդէրօ:

Այս յանդուգն արշաւանաց լուրը ոտք հանեց մայրաքաղաքին ժողովուրդը ընդդէմ Գորտովա զօրավարին և ընդդէմ վարչութեան: Ընտրութեանց օրը մեծ շփոթութիւն ելաւ Մատրիտի մէջ, բաղմունքիւնը « Կեցցէ Մէնտիծապալ » կը գոչէր, և հազիւ Քուեղատա զօրավարը կրցաւ աղմուկը հանդարտեցնել: Մալախայի մէջ ալ շփոթութիւն ելաւ և Յուստոս ընդհանուր հրամանատարը սպաննուեցաւ: Մալախայի հետեւեցան Գաաիլէ, Բսերես, Լէոնի կղզին, Սէվիլիա, Գորտովա, և 1812 ին սահմանադրութիւնը հրատարակեցին՝ միանգամայն « Կեցցէ թագուհի » ազդարակելով: Խոռովու,

1856

1857

18 Յուլ.

18 Յուլ.

Օգոստոս

Թիւնը տարածուեցաւ նաև յԱրախոն, 'ի Կարթագինէ, Սարակոսայի ապստամբաց դուռև կեցաւ Էլվարիստոս Սան-Միկել հազարապետը: Մատրիտի մէջ ալ Քուէզատա ամեն ջանք կ'ընէր հեղեղին դէմն աւելու: Քաղաքը պաշարման վիճակի մէջ գրաւ, բայց 'ի զուր՝ Օգոստոսի 9 ին Վալէնցիա ալ սահմանադրութիւն հրատարակեց և Պարցէլոնա 15 ին՝ Միլայի ձեռքով:

1856

8. ՍԱՆ-ԻԼՏԵՖՈՆՍԻ ՍԱՀՄԱՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ: — Թաքուհին ջերմ եղանակին պատճառաւ Մատրիտէն ելած էր և Սան-Իլտեֆոնս պոցած էր Կրանիա պալատը՝ Օգոստոսի 12 ին Սան-Իլտեֆոնսի գունդերը կ'ազդու տամբին և պալատին դիմաց կը ժողվուէին: Քրիստիանէ կը ստիպուէ անոնց գլխաւորները ընդունել և խօսակցել իրենց պահանջածներուն համար: Քիչ վերջը հրաման էլաւ երգնուլ սահմանադրութեան վրայ:

Այս ըտրը էրը Մատրիտ հասաւ, մեծապէս տագնապեցան պաշտօնեայք. Վիկո Մէլէնտէզ զորավարը 'ի Կրանիա ղրկուեցաւ որ դարձաւ Թաքուհւոյն հրովարտակով մը. որով սահմանադրութիւնը կ'ընդունուէր և Քաղաքավայի կը յանձնուէր Պաշտօնարան մը կազմելու: Առջի պաշտօնեայք հարկ եղաւ որ փախչին ծածուկ. Քուէզատա ճամբան սպաննուեցաւ և դիակը կտոր կտոր եղած, անգութ ամբոխին նշուակ եղաւ փողոցներուն մէջ: Թաքուհին փութով մայրաքաղաք դարձաւ, սակայն իր ներկայութիւնը բաւական չեղաւ չիթութիւնը հանդարտեցնելու: Մէնտիճապալ Ելեմոնից պաշտօնեայ անուանուեցաւ որ մէկէն գրաւեց բոլոր եկեղեցական ինչքերը: Ռոտիլ սարապետ գրուեցաւ Էսփարէ և Հիւսիսային զօրաց հրամանատար գրուեցաւ Էսփարէ գերո: Քիչ վերջը Գորդէտո ալ ժողվուեցաւ և 1837 ին սահմանադրութիւնը հրատարակուեցաւ որ ղիլպալէլա Պուրպոն՝ Թաքուհին կը ճանչնար Սպանիոյ. Երկու ատենան կը հաստատէր ծերակոյտ և խորհրդարան. ծերակոտան ընտրութիւնը Թաքուհւոյն վերապահեալ էր, երեսնութանք երեք տարուան համար ընտրուած էին և 50,000 բնակիչ մէկ հոգի պիտի ընարէր: Խորհրդարանը օրէնք կ'առաջարկէր և քուէ կուտար արոց համար:

Գարլուսեանք այս խռովութիւններէն օգտուած, յառաջ մղեցին իրենց արշաւանքը: Կոմէզ՝ Հին Գասթիլիան կտրելով Փալէնցիոյ դիմաց երեցաւ և Մատրիտի մօտեցաւ. Ռոտիլ զօրավարին զրկած գունդը անձնատուր եղաւ. Կոմէզ անցաւ յԱնտալուսիա, յետոյ 'ի Մուրսիա և Սէրրա-Մորէնայի լեռանց մօտ Ալէքս զօրավարին հետ զարնուեցաւ ուր 1,300 հոգի գերի թողուց, սակայն առանց լքանելու, ճամբան շարունակեց և յաղթական մտաւ 'ի Գորտովա ուր վարչութիւն մը հաստատեց, և անկէ անցաւ 'ի Լուսէնա և ուրիշ քաղաքներ: Սակայն տեսաւ որ բնաւ Հարաւային Ժողովորդը չկրնար ապստամբեցնել և նորէն որոշեց Հիւսիս քաշուիլ: Այլ և այլ քրիստիանեան զօրավարներ իր հետոցը ետևէն ինկան: Ինքը գիւցաղնական գնացքով մը, յետ ամբողջ Սպանիա կտրելու 'ի մեծ զարմացումն բոլոր Եւրոպիոյ, Իեկտեմբեր 19 ին Օրտուենա մտաւ: Սակայն Գարլուսեանք իրեն ապերախտ գտնուեցան. ամբաստանուեցաւ որ բոլոր արշաւանաց աւարը միայն իր ղինուորացը բաժնէր էր. ղինուորական դատաստանի կանչուեցաւ և իբրև յանցաւոր Պետութեան, չլծայի զարնուեցաւ:

9. ԷՍՓԱՐԳԵՐՕ. — ՄԱՐԿՕ. — Այսպիսի Ժամանակ յորում՝ Եսփրակէզ և Էսփարդէրօ արդէն սկսեր էին կտրիճ զօրավարի փորձ տալ (1), Կոմէզի դժբաղդութիւնը մեծ փեսա հասուց Գարլուսեանց: Արդէն 1837 ին

(1) Էսփարդէրօ՝ դարուս ամենէն նշանաւոր անձանցմէ մին՝ սպլորդի մը որդի էր ծնեալ 1792 ին և Մորիլլոյի ձեռաց տակ կուտած էր Գաղթականութեանց մէջ (1815): Անտի դարձաւ 1823 ին մեծ հարստութեամբ մը զոր խաղով շահեր էր: Քաղաքական պատերազմին սկիզբը իզապէլայի կողմը բռնեց և թէպէտ չկրցաւ կոմէզի ընթացքը արգելուլ և սպանիացի միւս զօրավարաց գանդաշուութիւնը ինքն ալ ունէր, այսու հանդերձ քաջ զօրավարի անուն ստացաւ: Տեսանք Հիւսիսային զօրաց հրամանատար անուանուիլը. Եղեմբերի մէջ Պիլլուաի դիմաց երեցաւ և նախ երկար ժամանակ դանդաղելէն վերջը, յետոյ մեծ յաղթութեամբ մը Լուքանայի մօտ վանեց թշնամիքը. որով և Կոմս Լուքանայի տիտղոսը ընդունեցաւ:

Փետրուարի կռիւները սկսեր էին, Սէկովկա առնուեր էր Օդեսոսի, և դարչուսեան գունդերը Մատրիտի գիւմաց երեցան: Էսփարդէրօ շարժեցաւ իր դանդաղութենէն, բանակով մայրաքաղաքին վրայ քալէց, և յապաճայս պաշտօնէից, ներս մտաւ Ժողովրդէն իբրև ապստամբ մը հռչակուելով:

Զորքը պահանջեց որ Գալադրավա Թողու Պաշտօնարանը և Էսփարդէրօ որ Սէկովկոյ վրայ պիտի երթար, Մատրիտ մնաց պաշտպանելու զայն ընդդէմ Տօն Գարլուսի, որուն գունդերէն ոմանք արգէն երկու մղոն հեռու բանակած էին: Բայր քաղաքը պաշտպանութեան պտարաստուած էր. ամենքը զէնք առին, երեսփոխանք անգամ. ատելութիւնք դադրեցան, ամենուն բերանը « Կեցցէ Իզապէլլա » կը լսուէր. 'ի նպաստ Տօն Գարլուսի և ոչ ձայն մը լսուեցաւ: Տօն Գարլուս կէս մը մեծ արիւնհաւ հերուժենէ մը խորելու համար, ինչպէս կ'ըսեն իր կուսակիցք, և կէս մ'ալ Էսփարդէրոյի և Օրասյի գունդերէն տաքնապած, հարկ եղաւ որ Թողու հեռանայ և Էպրօն անցնի: Սահայն Հոկտեմբերի կը ծանուցանէր Մարչէմէյա որ իգրնան նորէն պիտի սկսէր պատերազմները: 1838 ին պատերազմէնք գրեթէ ամենն ալ ձախող գացին իր զորավարաց անմիաբանութեան պատճառաւ: Իսկ 1839 ին սկիզբը գուպարածները տխուր յիշատակ մը Թողուցած են Գարբէրայի փոքրիկ յաղթութեամբքը և մեծամեծ անդժուութեամբք և աւելի Մարօզ զորավարին դործերով, որոնք աւելի փութացուցին Տօն Գարլուսի անկումը:

Տօն Գարլուս զօրաց ընդհանուր հրամանատար անուանէր էր զՄարօզ՝ որ երբեմն Սմերկիայի պատերազմաց մէջ կուռած էր: Մարօզ Էսդէլլայի վրայ գնաց և հօն յաղթութեամբ մը Քրիստինեանցմէ հինդ զօրավար բանեց և հագիւ խոստովանելու ժամանակ Թողով աւանդ, յետոյ հրացանի բունց: Տօն Գարլուս իր զօրավանդն ըրածին վրայ, ընդհանուր Թղով մը տժգոհութիւնը յայտնեց և զայն իր պաշտօնէն ձգեց. յետոյ ներեց և նորէն յանձնեց հրամանատարութիւնը. այն

ատեն Մարօզ մասնութեամբ կուռտամինօ քաղաքը առանց պատերազմի Էսփարդէրօի յանձնեց, որ արդէն ուրիշ մեծ յաղթութեան մը պատճառաւ Գարլուսեանց վրայ, Դուս ԅաղթութեան անողորմ ընդունէր էր: Մարօզ ձանձրացած այս անգագսր պատերազմներէն, և փախաբէլով միանգամայն իր փառքը և աստիճանը պահել, առանց հարցնելու միւս զօրավարաց, Էսփարդէրօի հետ խաղաղութեան գաշինք դրաւ 'ի Պէրկարա' և երկու գունդերը խառնուեցան: Տօն Գարլուս Գարդիւ քաղաքէր էր, ապստամբութիւնը երթալով կ'ամբիփուէր միայն Արակոն և Գաթալնիա հաստատուն կեցած էին և Գարբէրա տակաւին կը զիմանար իր ջորքով:

10. ՎԵՐՋ ԲԱՂԱԲԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԵՆ: — Օրաս զօրավարը 20,000 հոգով պաշարեց զՄօրիլլա, ուր ապակնած էր Գարբէրա. բայց Գարբէրա Թողուց քաղաքը և քօլի բլուրներուն վրայէն կը նեղէր զԹշնամին որ վերջապէս Թողուց զքաղաքը: Գարբէրա մեծ յաղթանակաւ ներս մտաւ և իր կուսակիցք զինքը ինն Մօրիլլայ անուանեցին՝ զոր հաստատեց Տօն Գարլուս: Գարբէրա ըստ իր սովորութեան արեամբ արատաւորեց իր յաղթանակը. Վալէնցիոյ վրայ քալէց, հինգ հազար զինուոր գերի բունց՝ և սպաննեց Քրիստինեանց զօրավարը: Սարահոսսայի բնակիչք քանի մը Գարլուսեան սպաննած էին, Գարբէրա սահմանեց որ իւրաքանչիւր մէկ դարչուսանինն անզը տասը Քրիստինեանք սպաննուին և հնարքէ հնարք անցնելով, այն հինգ հազար գերիները վերջապէս ամբողջովին սպաննել տուաւ:

Էսփարդէրօ իր պատրաստութիւնքը լինցուցած, Ապրիլի Մօրիլլայի վրայ քալէց: Երկու նշանաւոր զօրավարք գիմացէ գիմաց կը դանուէին. յաղթութիւնը անորոշ կ'երևար երբ ծանր հիւանդութիւն մը ստիպեց զԳարբէրա իր սենեկէն դուրս չելլել: Մօրիլլա, Սէկուրա և ուրիշ ապստամբ քաղաքներ անձնատուր եղան, Գարլուսեանց ձեռքն ալ քաղաք մը չմնաց և Քրիստինա և Իզապէլլա շքեղ մուտք մը ըրին 'ի Պարցելնիս:

Ահա այսպէս կը ըմնար հնդամեայ քաղաքական պատերազմը, ուրիշ հետեանք մը չունենալով, բայց արեւնհեղուծիւն, աղքատութիւն և ամենայն անկարգութիւն:

11. ՈՍՏԻԿՍՏՈՒԹԵԱՆՑ ՕՐԵՆՔՐԸ. — ԷՍՓԱՐԳԻՐՕ ԽՍՄՍԱՍ, ԹԱԳԱՌՈՐՈՒԹԵԱՆ. — ՆԱՐԳԱՅԶ: — ԱՆԿՈՒՄՏ ԷՍՓԱՐԳԻՐՕՒ: — Քաղաքական կռիւր ըմնալուն պէս, Պաշտօնարանը ամեն ջանք ըրաւ բարեկարգելու երկիրը և վարչութիւնը: Եւ որպէս զի ուրիշ անդամ նոյն բաները չհանդիպին քաղաքաց մէջ, օրէնք մ'առարձակեց որով կը նուազեցնէր ոստիկանութեանց ժողովոյն իշխանութիւնը և աշխատեցուն ընտրութիւնը թագուհոյն կը յանձնէր: Ազատականք տրտնջացին այս օրէնքին դէմ և Էսփարգէրօ անոնց գլուխ կեցաւ: Երկու թագուհիներուն Պարցէլոնա եղած ժամանակ, մեծ խռովութիւն մ'եղաւ այս օրէնքին պատճառաւ: Էսփարգէրօ ընկճեց խռովութիւնը, սակայն թագուհին յանձն չառաւ օրէնքը ետ կանչելու: Արեւմտեմբերի 1ին ալ Մատրիտի մէջ խռովութիւն եղաւ և խնամակալ թագուհին այս շփոթութեանց զինաց առնելու մտքով զէսփարգէրօ նախագահ անուանեց պաշտօնէից: Ոստիկանութեան ժողովքն ընդունեցաւ զայն, առանց իր պահանջներէն ետ կենալու. այն ատեն խնամակալ թագուհին ստիպուեցաւ հրաժարիլ և ինքզինքը Մարսիլիա ձգեց: Այն տեղէն բողբ մը գրեց առ ազգը յիշեցնելով այն ամենայն ծառայութիւնքը զորս մատուցեր էր ազգին, և որոնք սուտ չէին:

Քրիստինէի փախչելովը Էսփարգէրօ Տէրութեան գլուխ մնացած, զիտցաւ շահիլ ոստիկանութեան ժողովք. սակայն Էսփարգէրօ աւելի զինուորական մ'էր քան քաղաքագէտ. իշխանութեան գլուխ անցնելով հրովարտակ հանեց որ ամենայն հայրենասիրական ժողովքները ցրուին. և Մայիսի 8ին Խնամակալն ընտրութեան ժողովոյն մէջ բաղմամբ և բուռն ընդունելով, Խնամակալ անուանուեցաւ: Քրիստինէ բողբեց այս իրաւանց յախշտակութեան դէմ, ինչպէս նաև Էսփարգէրօ

12 Օգոստոս

1241

բողբեց ընդդէմ Քահանայապետին՝ իբրև Տօն Գարըսթ կողմակից, այս պատրուակաւ եկեղեցականաց ստացուածքը յախշտակեց: Տժգոհութիւնը շապան, զորոնք հարկ եղաւ արեւնհեղուծեամբ ընկճել և Պարցէլոնա քաղաքը պաշարման վիճակի մէջ դրաւ: Գորգէսը իր ամեն ըրածներուն հաւանութիւն տուաւ, բայց 'ի Պարցէլոնայի վրայ գրուած ծանրութեանէն:

Պարցէլոնա յայտնի ապստամբեցաւ և Ոստիկանութիւնը Էսփարգէրօի անկումը պահանջեց. կ'ուզէր միանգամայն որ մէկ քանի Խնամակալք անուանուին և Իզապելլա ամուսնանայ սպանիացի իշխանի մը հետ: Ապստամբութիւնը տարածուեցաւ 'ի Գարրակոնա, 'ի Ճէրոնա և 'ի Վալէնցիա և ուրիշ քաղաքներ: Էսփարգէրօ անձամբ Պարցէլոնայի վրայ գնաց և զարհուրելի կրակ մը սկսաւ թափել քաղաքին վրայ, առանց անոր երեսփոխաններուն աղաչանաց մտիկ ընելու: Գեկտեմբերի 4ին Վան-Հալէն զօրավարին հետ միաբան մեռելոց դիականց մէջէն անցնելով քաղաքը մտաւ, ուր երէք հարիւր անձինք հրացանի բռնեց և բաց ուրիշ անգթութիւններէ, քաղաքին վրայ ալ 12 միլիոն ուէարի պարտք դրաւ:

Գորգէսը և բոլոր ըրազիները բողբեցին այս անգթութեան վրայ. և Մատրիտի ոստիկանութեան ընտրութիւնը խնամակալին հակառակ ելան. Էսփարգէրօ համարեցաւ այս տժգոհութեան դէմն առնուլ Գորգէսը լուծելով, սակայն նոր դումարուած Գորգէսն ալ Խնամակալին վարչութեան դէմն եղաւ: Այն ատեն Պաշտօնարանը ստիպուեցաւ հրաժարելու և Էսփարգէրօ Քորդինայի յանձնեց նոր Պաշտօնարան մը կազմելու, և երբ նա ալ յանձն չառաւ, ստիպուեցաւ զիմելու Պարցէլոնայի երեսփոխանի մը՝ Տօն Յովակիմ-Մարիա-Լոփէզ, որուն ազատական դադափաբքը ծանօթ էին ամեռուն: Գորգէսը սիրով ընդունեցաւ Պաշտօնարանը որ յայնապէս պարսաւեց Խնամակալին 'ի Պարցէլոնա գործածը: Խնդրեց միանգամայն որ Լինաճ և Մուրսանօ զօրավարք պաշտօնընկեց ըլլան. Էսփար-

գէրօ յանձն չառաւ և պաշտօնեայք հրաժարեցան: Գորգէտին և Էսփարդէրօի մէջ եղած հռիւն՝ ալ յայտնի էր և Էսփարդէրօ պատերազմի նշանը տուաւ: Մայիս 26 ին զանոնք լուծելով: Փութով Սպանիոյ աւանն հողմն ապստամբութիւններ ելան որոնց նպատակն էր Էսփարդէրօի անկումը և Լոփէզ Պաշտօնարանին դարձը: Գաթալոնիոյ մէջ յանդուգն երիտասարդ մը Փրիմ՝ յետոյ այնքան նշանաւոր, Ռէուս քաղաքը ոտք հանեց: Վալէնցիոյ մէջ Լոփէզի վարչութիւնը հրատարակուեցաւ, որուն յանձնուեցաւ ամենայն պաշտօնէութիւն բաց 'ի պատերազմէ, որ Սէրրանօ զօրավարին տրուեցաւ: Նարվաէզ և Գոնքա զօրավարք ալ հասան: Նարվաէզ ձեռք կ'առնու Վալէնցիոյ հրամանատարութիւնը և քիչ ատենուան մէջ կը հասնի Մաւրիտ ուր կը հաստատուէ Լոփէզ Պաշտօնարանը: Իսկ Էսփարդէրօ և Վան-Հալէն թնդանութով կը զարնէին Սպանիոյ ամենէն գեղեցիկ քաղաքը՝ զՍէվիլիա, և անշուշտ աւերակաց կոյտ մը կը դառնար եթէ Գոնքա զօրավարը չհասնէր օգնութեան: Այն ատեն Էսփարդէրօ աճապարեց Սէն-Մարի նաւահանգիստը, ուր անդղեացի նաւ մը մտնելով Լոնտրա դիմեց, ուսկից իր անձին ջատագու վութիւնը գրեց առ ազգն:

Այսպէս ինկաւ այն անձը զոր Սպանիա երկար աւան իրրե զիւցազն յարգեց, և որ բնաւ չունէր այն յատկութիւնը, որոնք կարեւոր էին վարչութեան մը գլուխ կեցողի:

12. ԻՋՍՊԵԼԼՍԵՅԻ ԹԱԳԱՒՈՐԵԼԸ: — Լոփէզ Պաշտօնարանը փութով ջանաց ամենայն ինչ կարգաւորել: Նարվաէզի տրուեցաւ զօրաց ընդհանուր հրամանատարութիւնը և ամենայն տարածայնութեան և խնամակալաց պահանջմանց գէմն առնելու համար, Իզապէլայի թագաւորելու տարիքը հասած հրատարակեց և Օգոստոսի 8ին Իզապէլա թագուհի Սպանիոյ հռչակուեցաւ, դեռ 13 տարուան:

Սակայն թագաւորութեան առաջին օրերը նորէն ապստամբութիւն ծագեցաւ: Պարցելոնայի Ոստիկա-

նութիւնը որ նախ հրաժարեր էր, նորէն իշխանութիւնը ձեռք առաւ, պատրուակելով որ Լոփէզ Պաշտօնարանը ըստ սահմանադրութեան չկառավարէր: Նարվաէզ բանակին գլուխ անուանուեցաւ որ քիչ ատենուան մէջ նուաճեց ապստամբ քաղաքները: Լոփէզ հրաժարեցաւ իր Պաշտօնարանին նախագահութենէն, և թագուհին իր տեղը կանչեց զՍլոնոհա երբեմն իրեն գաստիարակը, որ թուր կուսակցութիւնը գրգռեց, թշնամացաւ մանաւանդ Սէրրանօ և Նարվաէզ զօրավարներուն հետ և հուսկ՝ սոխպուեցաւ թողուլ թէ Պաշտօնարանը և թէ հայրենիքը:

Պահպանողականներէն Կոնծալէս Պրավօն՝ յանձնուեցաւ Պաշտօնարանը կազմելու որ նորէն մէջ տեղ հանեց ոտքիստանդանց օրէնքը և շրջապատինէ թագուհին Սպանիա կանչեց. խոստացաւ նա եկեղեցականաց դարձնել յափշտակուած ցտացուածքնին:

Քիչ վերջը Փանդալէոն Պոնէ անուամբ գարլոսեան զօրավար մը նորէն ապստամբեցուց Սէրբանդէ քաղաքը, որուն հետեւեցան նաև Կարթագինէ և Մուրսիա, զորոնք յետ մեծ արիւնահեղութեան նուաճեց Ռոնքալը զօրավարը: Այս առթով պաշտօնեայք բոլոր Սպանիա պաշարման վիճակի մէջ գրին, անոր համար խուզարկութիւնը և բանտարգելութիւնը եղան և ասոնց թուոյն մէջ էր նաև Քորդինա:

Պաշտօնարանը յայտնապէս ինքնիշխանօրէն կ'ուզէր գործել, սակայն նոյն օրերը Քրիստինէ հասնելով 'ի Մատրիտ ամենայն ինչ կերպարանափոխ եղաւ: Անկէ վերջը թագուհին ինչ որ գործէր, մօրը ազգեցութեամբն էր, որ Նարվաէզի յանձնեց Պաշտօնարան մը կազմելու: Նարվաէզ և Մարդինէզ սէլա-Ռոզա՝ Քրիստինէի երկու մտերիմ՝ անձինքն էին և պահպանողական մասէն ընտրեցին իրենց բոլոր ընկերները: Մոնի յանձնուեցաւ Ելեմուտը, զոր այնքան իմաստութեամբ և խոհմտութեամբ բարեկարգեց. Փիտալ Ներքին գործոց պաշտօնեայ եղաւ, Վիլլուամա Արտաքին գործոց, և Կոնծալէս Պրավօ՝ Լիզպոնա դեսպան զրկուեցաւ:

1242

Նոր Պաշտօնարանը մեծամեծ հակառակութիւններ
 ունեցաւ, նախ նոր սահմանադրութեան մը հաստատու-
 1845 թեան համար որ միշտ իբրև առաջարկութիւն մը մնաց:
 դրամական վիճակն ալ որչափ որ Զանայ բարեկար-
 գել Մոն, այսու հանդերձ շփոթ վիճակի մէջ էր: Մոն-
 դէմքին կոմսն ալ իր հօրը Տօն Գարրոսի հրաժարելովը
 թագին իրաւունքը ժառանգելով, Եւրոպայ տէրու-
 թեանց բողոք մը գրեց, սակայն առանց արձագանքի
 մնաց: Պաշտօնարանին թշնամիք աւելի բազմացան իր
 նախագահին գոռոզ և անհանգարտ բնաւորութեան
 պատճառաւ որ միշտ տարածայնութեան մէջ էր, մա-
 նաւանդ Մոնի հետ. և երբ Պատասխանին մէջ ալ տեսաւ
 1846 իր կողմնակցաց ընդդիմութիւնը Փետրուար 10 ին հրա-
 ժարեցաւ իր պաշտօնէութիւնէն առանց խորհրդակցելու
 իր ընկերաց հետ, որոնք բռնադատուեցան նոյնպէս
 հրաժարելու: Նոր Պաշտօնարան մը կազմելու յանձ-
 նուեցաւ Միրաֆլորէս մարգիթին որ որչափ ալ խա-
 ղաղասէր անձ մ' էր, այլ առանց մեծ աղբեցութեան և
 Պաշտօնարանը 34 օր տևեց և Նարվաէզ նորէն տեղն
 անցաւ: Այս անգամ վրէժխնդրութեան համար միայն
 իշխանութիւնը ձեռք առաւ: Պաշտօնընկէց ըրաւ բոլոր
 իր հին հակառակորդքը, բարձր պաշտօններու հասուց
 դարձուեան գլխաւորները, ինչպէս Գուէվէլլաս և Պալ-
 պօձ նշանաւոր իր անգլոթութեամբք, բայց 19 օր վերջը
 թողուց պաշտօնարանը, յանձնեց իր ամեն պաշտօնները
 և մեկնեցաւ ի Գաղիա, գրեթէ իբրև յաբսոր: Իշխա-
 նութիւնը նորէն պահպանողականաց ձեռքն անցաւ և
 նախագահ եղաւ Իսպուրից: Այսպէս Սպանիա քաղա-
 քական կռուէ զազատելով, ներքին արքունական շփո-
 թից մէջ ընկեր էր:

13. Փորթոգալ. — ՏՕՆԱ-ՄԱՐՄԱ ՏԱ ՎՂՐԵԱ. —
 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԵԱՅԻ. — ՍԵՂՄԱՆԱՐՈՒԹՅՈՒՆ: — Տօն
 Միկէլի Սպանիա ձգելէն վերջն ալ, ներքին խռովու-
 1834 թիւնք կը շարունակէին: Երկիրը երեք կուսակցութեան
 բաժնուած էր. Միկէլեանք, սամբապետականք, որոնք
 բոլորովին նոր սահմանադրութիւն մը կ'ուզէին, և սահ-

մանադրականք, որոնք Տօն Փէտրոյի 1826 ին սահմանա-
 դրութեան պահպանուելը կ'ուզէին. և յետինքս թեպէտ
 քաղմութիւ, սակայն յայլ և այլ կարծիս մեկմեկէ կը
 տարածայնէին: Տօնա Մարիա 15 տարուան յարուենս
 հասած հաջակուելով, կարգուեցաւ Լէօօդէնպէրկի Ս-
 դոստոս իշխանին հետ, որ շատ սիրելի եղաւ Ժողովը-
 դեան, ոչ նոյնպէս երկրորդ ամուսինը Փերանանտոս
 ՚ի Սաքս Գոպուրկէ, որ թագաւոր տիաղոսը սենեցաւ
 առանց վարչութեան մէջ մաս մ' ունենալու. սակայն
 որովհետև խորհրդարանը չէր ուզէր անոր ձեռքը յանձ-
 նել զինուորական ընդհանուր հրամանատարութիւնը,
 այն պատճառաւ զանազան անգամ լուծուեցաւ: Այս
 յուզմանց մէջ էր Փորթուգալ երբ ՚ի Կրանիա հանդի-
 պածին լուրը հասաւ:

Սեպտեմբերի 9 ին խռովութիւն մը ծագեցաւ Լիզ-
 պոնայի մէջ, հազարաւոր անձինք կը գոչէին « Կեցցէ
 1820 ին սահմանադրութիւնը » գունդերն ալ գրեթէ
 խմբովին Սեպտեմբերայ կողմն անցան. որով Տօնա Մա-
 րիա ստիպուեցաւ զիջանելու անոնց պահանջմանց:
 Սեպտեմբերեայց գլխաւորներէն մէկը Սատա Պանտէյ-
 րա գերակոմսը սամբապետական Պաշտօնարանի մը
 գլուխ կեցաւ: Սակայն ազնուական մասը, որուն գլու-
 խաւորքն էին Իերէյրա, Սալտանհա դքսերը, ծածուկ
 արքունեայ ձեռքով նորէն զօրացան. և հարկ եղաւ որ
 Սեպտեմբերեայց պաշտօնեայք քաշուին: Բայց այս յաղ-
 թութիւնը քիչ տևեց, որովհետև Լիզպոնայի մէջ խռու-
 վութիւնը նորէն շատցան. Սատա Պանտէյրա իր ըն-
 կերներովը նորէն կանչուեցաւ. սահմանադր խորհր-
 1858 4 ՍԵՂ. դարան մը գումարուեցաւ և նոր սահմանադրութիւն
 մը հրատարակուեցաւ որով երկու խորհրդարանք կը
 հաստատուէին, մինչդեռ առաջ մէկ էր, և թագաւորին
 բացարձակ խախտումն կը շնորհուէր:

Այսու հանդերձ հին սահմանադրականք չհանդար-
 տեցան. իրենց գլուխը Գոսդա-Գաբրալ Թագուհուդն
 վրայ մեծ աղբեցութիւն ունէր և Պաշտօնարան մը կազ-
 մել տուաւ որուն նախագահն էր Իերէյրայի գոռքը և

1856

1858 4 ՍԵՂ.

1842

Գոսդա-Գաբրալ մեծ արուժեամբ կառավարեց Տէրու-
 թիւնը և Օփորդոյի մէջ ալ 'ի նոյաստ հին սահմանա-
 դրուժեան ելած խառվուժիւնը հանդարտեցուց: Հա-
 ղեւ սկսեք էր երկիրը հանդարտիլ և ահա յանկարծ
 1845 թիւն մը հանեցին որ քեչ մնաց Տօնա Մարիա իր թագը
 կը կորսնցունէր, և յանձն առաւ Փալմէլլա դքսին
 յանձնել վարչութիւնը, որ սիրելի էր Ժողովրդեան:

Այսու հանդերձ Փալմէլլայի վարչութիւնը քեչ
 տևեց և արքունեաց կուսակցութիւն մը զինքը վար
 1847 ձգեց: Կորէն ասպտամբուժիւն ելաւ յՕփորդօ, որով
 թագուհին օգնութիւն խնդրեց Անգլիայէն և Սպա-
 նիայէն և անոնց միջամտութեամբ կըցաւ նուաճել ա-
 սպտամբուժիւնը և ընդհանուր ներուժն շնորհեց հնա-
 ղանդելոյ: Յետոյ Սալամահայի յանձնուէցաւ նոր Պաշ-
 տօնարան մը կազմելու:

Պաշտօնարանք Լուի-Ֆիլիպի

1. Գագիմիր փերիէ Պաշտօնարան. — Եփորու-
 րիւնք 'ի Լիոն, 'ի Բարիզ. — Մադճախա: — 2.
 Մոնթալիփէ Պաշտօնարան. — Պերիի դրուանիս 'ի
 Վանտես. — Յունիսի խաղաղարիւնք: — 3. Մաշդ
 Պաշտօնարան. — Պերիի դրուանայն բռնախը և ազատ
 քորախը: — 4. Վարչաբնակ դեմ տօգնուարիւնք. —
 Յայտնի և ծածակ ընկերարիւնք: — 5. Յուզուէք 'ի
 Լիոն, 'ի Բարիզ և ուրիշ կողմեր. — Ման Լաֆայե-
 րի: — 6. Եոր ընարարիւնք. — Պաշտօնարան Ժե-
 րար. — Պաշտօնարան Երից աւուրց, Գրամ Միա-
 ցեայ Եանակագ. — Զորեքիիս դաշակցարիւնք: —
 7. Պրոյեր Պաշտօնարան. — Գժոխայիս Մերեկայ.
 — Օրեկք Սեպտեմբերի: — 8. Գիեր Պաշտօնարան.
 — Արման Գարեշ. — Ման կարպու յ.ի: — 9. Մո-
 շէ Պաշտօնարան. — Լուի Եարուէն 'ի Միլլադուրի:
 — 10. Օժիտք և քոչակք արքայազանց. — Ամուս-
 նարիւնք. — Ման Թայրակի, ծնունդ Բարիզու կամ-
 սին: — 11. Պաշտօնարանի փոխախտարիւնք:

1. ԳԱԶԻՄԻՐ ՓԵՐԻԷ ՊԱՇՏՕՆԱՐԱՆ. — ԵՓՈՐՈՒԹԻՒՆԲ
 Ի ԼԻՈՆ, Ի ԲԱՐԻԶ. — ՄԱԴՋԱՍԽԱ: — ԳԱԶԻՄԻՐ ՓԵՐԻԷ
 ԻՐ ԱՊԱՇՏՈՆԵՒԹԵԱՆ ՄԻՋՈՅ, ՀԱՍԱՐԱԿԱՅ ԿԱՐԾԵՔԸ
 ՀԱՏԷՆԸ ՀԱՄԱՐ, ՀԱԿԱՌԱԿ ԻՐ ԱՆՃՆԱԿԱՆ ԿԱՐԾԵԱՅ,
 ՎԵՐՑՈՒՅ ԱՌԵՆԱԿԱՂՈՒԹԵԱՆ ԵՄՋՈՐԳԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԸ:
 ՍԱԿԱՅԻ ԸՈՂՐՈՎԻՆ ՆՈՐՈՐԿԱՆԿ ԽՆԳԻՐ ՄԸ ՆՈՐԷՆ ԱԳԱ-

1851

ճառ պիտի ըլլար շփոթից: Լիոնի մետաքսի գործարանաց աշխատաւորք տժգոհ էին իրենց անքերէն ընդունած թողալէն: Աշխատաւորք ուղեցին որ դին մը հաստատուէի, զոր շնորհաց քաղաքապետը, սակայն տէրերը բողոքեցին և ալ աշխատութիւն չտուին գործաւորաց: Նոյեմբեր 21 ին աշխատաւորք փողոցներուն մէջ պատնէշ բարձրացուցին, զէնք առին և առաջին անգամ տեսնուեցաւ դրօշակ մը վրան գրուած այս նշանաւոր խօսքը « Ապրիլ աշխատելով, մեանիլ կուուելով »: Գաղիմիր Փէրիէ Լիոնի վրայ 36,000 զօրք զըկէց և պատերազմի պաշտօնէայն Սուլթ, Օսլէանի դքսին հետ միաբան առանց ընդգիմուածեան քաղաքը մտաւ: Աշխատութեան գինը նուազեցուցին, ազգային պահապանաց դունդը ցրուեցաւ, որովհետև ապստամբութեան դիմաց չէր ուղած առնուլ, միանգամայն աղքատ աշխատաւորաց օգնութիւն բաժնուեցաւ: Այսպէս լմնցաւ ապստամբութիւն մը որուն մէջ բնաւ քաղաքական նպատակ մը չկար: Կրքնայլի քաղաքապետն ալ բարեկենդանի մէջ թաաերգութեան մը ներկայացումն արգիլած ըլլալով, մեծ շփոթութիւն ելաւ և մահեր ալ հանդիպեցան. այն ատեն քաղաքական պահպանք օտք ելան և զօրքը ստիպուեցաւ քաղքէն ելալու, զոր նորէն ներս մտցնել տուաւ Գաղիմիր Փէրիէ: Բարիզու մէջ ալ ձայն մը ելաւ թէ թագաւորին կենաց դէմ դաւաճանութիւն կը պատրաստուի, ոմանք այս դաւաճանքը կը դնէին մինչև զմտրալախան Պուրմին, և պոնաբարգէան զօրավարներ, սակայն դաւը յերևան չելաւ և միայն քանի մը Ժողովրդական անձինք իբրև կասկածաւորք բռնուեցան:

Մաղձախտի հիւանդութիւնը որ մինչև այն ատեն Եւրոպայի անձանօթ էր, Հնդկաստանէն անցնելով, նախ 'ի Ռուսաստան տարածուեր էր, յետոյ Ռուսք բերին զայն 'ի Լեհաստան. անտի արագ արագ վազէց 'ի Իերմանիա, յԱնգղիա և Մարտի 26 ին մեծ սարսափով լսուեցաւ Բարիզու մէջ մաղձախտէն մեռնողի մը դէպքը: Բանի մը օրուան մէջ ահաւոր ջարդ մը սկսաւ. հիւանդութեան սարսափին վրայ աւելցաւ նաև թունաւոր

1852

ման վախ մը զոր պատճառեց մեռնողաց տարօրինակ դրնը և կերպարանքը. մահաւանդ որ ամեն հնարքներէ և դեղերէ ապստամբ էր անար: Կառքերը չէին բաւեր մեռելները տանելու. հարկ ելաւ զինուորական սայլերու վրայ խոնելով գերեզմանոցները կրելու կը տեսնուէին նաև փողոցներուն մէջ մայրեր որ իրենց սիրելի զաւակներին չուղելով օտար ձեռքերու վստահիլ, բազկաց վրայ առած անձամբ կը տանէին դնելու 'ի գերեզման:

Ամենայն ոք կը փախէր. փողոցները հաղիւ եկեղեցականք կը տեսնուէին, որոնք աստուածային եռանդեամբ վառուած աներկիւղ կարևոր եղած նպատար կը մտաուցանէին հիւանդաց: Միայն Աէն գաւառին մէջ պաշտօնական կերպով վաւերացած մեռելներուն թիւն եղաւ 20,000 որ յայտնապէս շատ նուազ է իրականէն: Իսկ բոլոր Գաղիայ մէջ ըրած ջարդը կը համարուի 120,000 ի չափ:

Գաղիմիր Փէրիէ իր մաղձային կազմուածքին և տկարութեանց ուշ չդնելով, Օսլէանի դքսին հետ միաբան այց ելաւ հիւանդանոցաց: Երեք օր վերջը հիւանդացաւ, և վախճանեցաւ Մայիսի 16 ին: Այսպիսի մեծ շփոթութեան միջոց զօրաւոր պաշտօնէին մահը մեծ տպաւորութիւն ըրաւ ամենուն վրայ և Տէրութիւնը շքեղ յուզարկաւորութեամբ մը պատուեց իր մեծ պաշտօնէայն: Եւ յերաւի որչափ որ ալ զանազան ըլլան իր վրայ դատողութիւնք, սակայն անկարելի է ժխտել իր հաստատամտութիւնը, մեծ հանձարը և դեղեցիկ միտքը. թէպէտ և ժամանակ չուեցաւ 'ի դործ դնել իր մտածութիւնքը, որով թողուց ապագային մեծ անուն մը առանց մեծ դործոց: Իր տեղը Պաշտօնարանին նախագահ անցաւ Մոնդալիլէ:

2. ՄՈՆԳՄԱԼԻՅԷ ՊԱՇՏՕՆԱՐԱՆ. — ՊԵՐԻԻ ԳԲՍՈՒՆԻ Ի ՎԱՏՏԷՍ. — ՅՈՒՆԻՍԻ ԽՈՌՎՈՒԹԻՒՆԸ: — Խորհրդարանին մէջ մեծ էր յուզմունքը, երկու հակառակընդդէմ կուսակցութիւնք կը կուուէին, օրինաւորական և հասարակապետականք. առաջնոց գլուխ կեցած էր, Պէրիէ « Զարտարխօսաց իշխանը » . հասարակապետականաց

ուրիշ նշանաւոր անձ մը՝ Կառնիէ Փաժէս: Պէրիի դըքսուհին հուսաակցութեանց յուզեալ միջոցը յարմար առիթ սեպելով իր որդին Հենրիկոս Ե. Գաղղիոյ գահը դարձնելու, յետ շրջան մ'ընելու Եւրոպիոյ արքունիքները, յորս պող ընդունելութիւն մը գտաւ բաց 'ի Ռուսաստանի, Սպանիոյ և Մոտենայի արքունիքներէն, որոնք Լուի-Ֆիլիպի թագաւորութիւնը չէին ընդունած, յետոյ անցաւ 'ի Մարսիլիա, ուր 'ի նպաստ իրեն ապրտամբուութիւնը ձախողելով, լեւնէ լեւ, ձորէ ձոր անցնելով, այրական քաջութեամբ Վանտէա զիմեց: Օրինաւորականացմէ գլխաւոր անձինք, ինչպէս նաև Պէրիէ հօն եկան զինքը համոզելու որ անժամ էր ձեռնարկը և թէ շատ փնասակար էր քաղաքական պատերազմը սկսիլ: Ի սկզբան համոզուել ջըցուց, սակայն յետոյ միաբը փոխեց: Վարչութիւնը փութով չորս նահանգ պաշարման վիճակի մէջ գրաւ և դըքսուհին ալ ստիպուեցաւ ապաստանէ ապաստան փախչիլ:

Լամարը զօրավարը որ ծանօթ էր իր ռամկապետական սկզբամբը, Յունիսի 3 ին վախճաններ էր: Յուղարկաւորութիւնը 5 ին պիտի ըլլար և ռամկապետականք պատրաստուեցան Գաղղիի ֆէրիէի թաղման հակառակ իրենք ալ ցոյց մ'ընելու: Ետտեքը պատրաստուեցան իբրև պատերազմի: Յունիս 5 ին անբաւ բաղմութիւն մը կը հեռուէր դագաղին, աղբային պահապանաց զանազան դուռներ նշանադրեաններով և սակրով, ինչպէս նաև հրաձիգ զինուորը իրենց հրացաններով, աշակերտք, գաղանի ընկերութիւնք, զինուորք. բազմութեան մէջ տեսնուեցաւ նաև մէկը փութագացի գլխարկով ձեռքը կարմիր դրօշակ: Երբ Պամարէ պուլվարը հասան ծածուկ զէնքերը բացուեցան և մէջ տեղ բանակ մը երևցաւ: Պատիլիլի հրապարակին մէջէն անցնելու ժամանակ բազմութիւնը սկսաւ « Կեցցէ Հասարակապետութիւն » գոչել հրացաններ պարպելով: Ժողովը գեան մաս մը համարեցաւ որ զինուորք քաղաքացուց վըայ կրակ կը թափեն, և սկսան « 'ի զէն 'ի զէն » կանչել. մօտ զինուորանոց մը վաղեցին և կուիւր սկսաւ:

Երեկոյեան դէմ բազմութիւնը դեռին աջակողմեան ափանց մեծ մասի մը, ինչպէս նաև ձախակողմեան մասի մը սիրեր էր. սակայն ոչ Լաֆայէթ, ոչ Մուկէն խորհրդարանին ազատական անուանի հետտորը և ոչ Պըրզէլ զօրավարը որ Ալձէրիէն դարձեր էր, յանձն առին ապստամբութեան գլուխ կենալ: Լուի-Ֆիլիպի աներկելութեամբ պաշտան էլաւ և զօրահանդէս մ'ըրաւ: Ապստամբները աղբային պահապանաց և զօրաց մէջ բռնուելով չկրցան դէմ դնել. միայն մէկ խուճմը մը Սէնդ-Անդուանի թաղին մօտ Սէն Մէրի եկեղեցուոյն չորս կողմը ժողուած « Կեցցէ Հասարակապետութիւն » գոչելով մոլեգնաբար կը կուռէր, բայց հոն ալ շատ անձինք մեռան և մաս մ'աղբերի բռնուեցան: Յունիսի 6 ին Լուի-Ֆիլիպի զիարիզ պաշարման վիճակի մէջ գրաւ. շատ լրագրապետներ բռնուեցան. յորս նաև Արման Գարէլ. բայց յետոյ ազատ ձգուեցան: Միւս բռնուողները 'ի սկզբան զինուորական դատաստանով մահուան դատապարտուեցան. սակայն հինգ հոգի միայն բանտարգուեցան և միւսերը ազատ թողուեցան (1):

Նոյեմբերի մինչգեռ Լուի-Ֆիլիպի խորհրդարան կ'ըրթար նիստերը բանալու, վրան հրացանի գնդակ մը ուղղուեցաւ որ վրիպեցաւ, ասով շատ մը հասարակապետականք բռնուեցան չորս յետոյ թագաւորը արձակուեաւ:

3. ՍՈՒՂԻ ՊԱՇՏՕՆԱՐԱՅՆ. — ՊԵՐԻԻ ԳՐՄՈՒՀԻՈՅ ԲՅՈՒՄԸ ԵՒ ՍԶՍ ԹՈՂՈՒՄԸ: — Լուի-Ֆիլիպի Հոկտեմբերի 11 ին նոր Պաշտօնարան մը կազմեց որուն նախագահ էր մարալախան Սուլդ, որուն մէջ մտաւ նաև Կիլզո Հասարակաց կըթութեան, Պրուրէ՝ Արտաքին գործոց, Ներքին գործոց համար առաջին անգամ Գիէր՝ որ իր անտեսական համութեանց հետ միանգամայն կտրիճ մատենադիր էր, անուանի պատմադիր և ճարտասան:

(1) Քաղերն Ոստիկանութեան գլուխ մը, արքունի հրամանով կը պատուիրէր որ բժիշկները ստիպեալ ըլլան խմցնելու ինչ վիրաւորներու որ կանուխն: Սմէն բժիշկը մէկէն բողբոցին պսպիտի անարժան և անիրաւ լրատութեան մը դէմ, և հրամանը շատով ետ կանչուեցաւ:

13 նոյ. 1859

Նոր Պաշտօնարանը հաստատուած ժամանակ Վան-
տէա նուաձուեր էր, բայց Պէրիի դքսուհին ծածուկ
պահոււրտած մերթ ընդ մերթ ոգիները կը գրգռէր :
Հինգ ամէն 'ի վեր Նանթի մէջ էր, սակայն ոչ ոք գիտէր
իր բնակութիւնը և չէր ալ գիտցուեր, եթէ չըլլար
մատնիչ մը : Դքսուհին իր ծածուկ հրամանները զրկելու-
համար կը գործածէր Տէօզ անուամբ հրեութենէ դար-
ձած անձ մը : Ասիկայ Բարիդ եկաւ և խոստացաւ Մոն-
դալիվէի, մեծ գումարով մը զՄարիա Գարոլինա իրենց
մատնելու : Մոնդալիվէ պաշտօնէն քաշուելու ժամանակ
Դիէրի յանձնեց խնդիրը : Յանկարծ դքսուհւոյն բնա-
կած տունը զինուորք կը կոխեն . ինքը կրակարանի մօտ
պատի մը մէջ կը պահուրտի, զինուորները յուսահա-
տած կրակարանին մէջ կրակ վառեցին, դքսուհին ծու-
խէն խղճուելու մօտ, հարկ եղաւ որ իրեններով գուրս
ելլայ և անձնատուր ըլլայ (1) : Տէրութիւնը զինքը
Պէէյ գղեակը փակեց և յանձնեց պաշտօնէից վրան
խնամք և հսկողութիւն ունենալ : Գաղղիոյ ամէն կողմը
մեծ էր յուզմունքը դատաստանին համար : Պուրպոն
ըլլալուն պատճառաւ ըստ օրինաց պէտք էր որ մահուան
դատապարտուեր . թագաւորականք չէին խնայեր ամէն
նախատիք Լուի-Ֆիլիպի դէմ, և ահա յանկարծ այս
յուզմանց միջոց ըւր տարածուեցաւ որ դքսուհին յղի
էր : Այն ատեն Մարիա Գարոլինա յայտնապէս հրատա-
րակեց իր ծածուկ ամուսնութիւնը յիտալիա Լուքքէզի
Փալլի նէպոլոնեցի կոմսին հետ : Քիչ օր վերջը աղջիկ
մը ծնաւ որ չապրեցաւ : Դքսուհին այսպէս թագաւո-
րականաց զիմաց համարումը կորսնցնելով, Փալէրմօ
տարուեցաւ, ուսկից ուղեց Աւսարիա երթալ իր տղա-
քը տեսնալու : Կարողութիւն հազիւ հաւանեցաւ որ կարճ
տեսութիւն մ' ընէ հետերնին, և չթողուց որ հետը աւ-
նու զանոնք : Եւ այն օրուրնէ սկսաւ թագաւորական
ընտանեացմէ բաժնուած ապրիլ և շատ անգամ կ'ա-

1353
2 Փետր

(1) Տէրութեան օգուտը և արխանհեղութեան խնայելը միայն
կրնան արդարացնել զԴիէրի այսպիսի մատնութեամբ գործ մը
յանձն առնելուն համար :

խորժէր ընկել 'ի Վենետիկ ուր շքեղ պալատ լ'մը
գնած էր :

4. ՎԱՐՁՈՒԹԵԱՆ ԳԵՄ ՏԺԳՈՂՈՒԹԻՒՆՔ. — ՅԱՅՏԻՆ ԵՒ
ԵՄՍՈՒԿ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՔ. — Գաղղիոյ Ժողովրդական մա-
յր մեծ յաղթանակաւ ընդունէր էր Յուլիսի Յեղափո-
խութիւնը և Լուի-Ֆիլիպի թագաւորելը : Քաղաքացի
մասը ազատ վարչութեան կը փափաքէր առանց հասա-
րակապետութեան, և Յուլիսի Յեղափոխութեամբ հա-
մարեցաւ հասնիլ իր նպատակին, որով և քիչ օրուան
մէջ առանց շատ դժուարութեանց այսպիսի նշանաւոր
դէպք մը կատարուեր էր :

Սակայն ժամանակին յառաջելով, չտեսն իրենց ու-
նեցած յուսոյն ըտումը, և հարկ եղաւ որ իրենց տժգո-
հութիւնը յայտնեն զանազան արտաքին նշաններով
կամ չփոթութեամբք, կամ թագաւորին կենաց դարա-
նելով և կամ պաշտօնական հակառակութեամբք : Այս
յուզմունքները աւելի բորբոքեց ծածուկ ընկերութիւն
մը, կոչուած Իրասուկ Տարդո, կազմեալ այն ժամանակին
մէջ, և որ փութով տարածուեցաւ և զօրացաւ Գաղղիոյ
մէջ և յորում կը դանուէին երեսփոխանք և ըտգիւրք :
Քնկերութիւնը իր յայտարարութիւնն ալ ունեցաւ,
որով կը պահանջէր Ժողովրդեան իշխանութիւնը և հա-
սարակաց քուէարկութիւնը : Այս յայտարարութեան
ստորագրողք ամբաստանուեցան, սակայն մէկ հօգի միայն
երեք տարուան բանախ դատապարտուեցաւ . Ոստիկա-
նութեան ալ յանձնուեցաւ մեծ արթնութեամբ հսկել
ընկերութեանց շարժմանց վրայ : Միանգամայն Փեա-
րուար 25ին օրէնք մ' առաջարկուեցաւ խորհրդարա-
նին մէջ, որով ոչ միայն կը խափանուէր ամենայն ծածուկ
ընկերութիւն, այլ և քսան հօգիէն աւելի միութիւն մը
ընդդէմ էր օրինաց եթէ նախ Տէրութեան հաւանու-
թիւնը չունենար :

Այսպիսի օրէնք մը հակառակութիւն կրեց խոր-
հրդարանին մէջ և ընդգիմակաց ատեսախօս մը Փաժէս'
դիտողութիւն մ' ըրաւ թէ արդի պաշտօնէիցմէ երեքը՝
Պրոլէր, Կիլո և Պարթ Վէրանորդութեան միջոց քաղա-

1354

քահանայն ընկերութեանց անդամք էին: Կիրոս պաշտպարնեց Օգնեա Քեւ ընկերութիւնը, յորում դանուած էր երբեմն և իր խօսից մէջ մեծ արհամարհութեամբ նշանակեց հասարակապետական մասը որուն գլխաւորքն էին այն ատեն Արման Մարա, Կոստըրոուա Գամէնեաք, 23 Մարտ Արման Գարէլ և այլք: Օրինաց դէմ խօսեցան նաև մեծաւ ճարտասանութեամբ Օախյոն Պարօ, Պէրիէ և Փաթէս: Այսու հանդերձ օրէնքը ընդունելի եղաւ և Ապրիլ 10ին հրատարակուեցաւ:

Տ. ՅՈՒՋՄՈՒՆԻՔ Ի ԼՈՒՆ, Ի ԲՈՐԻՋ ԵՒ ՈՒՐԻՇ ԿՈՂՄԵՐ. — ՄԱՀ ԼԱՅՈՅԵԹԻ: — Օրինաց վրայ վիճելու օրերը, ծածուկ ընկերութեանց անձինք մեծ յուզման մէջ էին. և էրր գուշակեցին որ օրէնքը ընդունելի պիտի ըլլայ, որոշեցին միաբան ապստամբութեամբ մը Գաղղից ամեն կողմն ոտք ելլալ: Ապստամբութեան նշանը Լիոնի մէջ տրուեցաւ Ապրիլ 9ին, ուր հասարակապետականք Փոփոյն անուամբ ընկերութիւն մը հաստատած էին: Սակայն ապստամբք գլխաւոր մը չունենալով խառն 'ի խուռն կը կռուէին, մինչդեռ զօրաց դնդերը ամենայն ծանրութեամբ և արուժեամբ կը յառաջէին փողոցներուն մէջ: Այսու հանդերձ 10ին և 11ին իրիկունը դեռ յաղթութիւնը անորոշ էր և յետագայ երեք օրուան մէջ հազիւ գունդերը քայլ քայլ կըցան տիրել քաղաքին: Կռիւը վեց օր տեւած էր. ապստամբաց կողմանէ 70 անձինք մեռած էին և 40 ալ գերի, իսկ ընկուտրացմէ 31 անձինք մեռեր էին, որոնց մէջ կար նաև հաղաբապետ մը և 192 ալ վիրաւորուած էին: Լիոնի փողոցներէն շատին մէջ ալ աւերակաց կոյտ մը կը տեսնուէր միայն:

Լիոնի ապստամբութեան ձայնը Բարիզ հասնելուն պէս իրաւունք ճարգոյ ընկերութեան մուկուանդն անձինք ոտք ելան, սակայն ասոնք ալ առանց գլխաւորի էին, որովհետև իրենց գլուխը Քէրոզի գնդապետը՝ կրուտոյն սկիզբէն բռնուէր էր, Սէն-Տընի և ՍէնՄարթէն թագերուն մէջ պատնէշները բարձրացան և մինչև 14ին իրիկունը կռուեցան: Բայց ապստամբաց թիւն ոչինչ բան

էր բանակին և աղքային պահապանաց քով, որոնք 40,000 հոգի էին: Միայն մէկ դէպք մը մշտամնաց տխուր յիշատակ մը ձգեց և ատելի ըրաւ և զգուշելի այն տեղն ուր կատարուեցաւ: Զինուորաց խումբ մը Գրանզնունէն փողոցին տան մը մէջ մտնալով ուսկից կը համարուէր թէ հրացանի հարուած մը արձակուած ըլլայ, խառն 'ի խուռն խողխօլեց զովոր դատաւ հոն, ծեր, կին և տղայ:

Ուրիշ քաղաքներ ալ ինչպէս 'ի Քլէրմոն, Եալոն, Վիէն, Կըրնօպը և 'ի Մարսիլիա ապստամբութիւններ փորձուեցան. որոնք երազ նուաճուեցան: Մէկէն նոր օրէնքով ատենակալաց ժողովոյն յանձնուեցաւ քննելու Տէրութեան ապահովութեան դէմ եղանք յարգելէալ ընկերութեանց, և հրամանով մը ժողովքը կը դումարուէր Ապրիլ 15ին: 1835 տարին բոլոր անոնց դատաստանովը սահեցաւ և ամբաստանելոց անուանց մէջ դատուեցան դանաղան անուններ, որոնք յետոյ 48ին Յեղափոխութեան մէջ ալ նշանաւոր պիտի գտնուէին: Բարիզու ամբաստանելոց վճիռը 1836 Յունուար 24ին եղաւ. արդէն շատերը Սէնդ-Փէլաժի բանտերէն փախած էին. 19 հոգի ընդ ամենը մշտնջենաւոր արքայանազ դատասպարտուեցան, ուրիշները բանտարգելութեան 20 տարիէն մինչ 1 տարուան:

Մայիս 20ին կը մեռնէր հռչականունն Լաֆայէթ, 20 Մայիս որով Տէրութիւնը կ'աղաւտէր այնպիսի անձէ մը որ ինքնին փնտս մը չունէր, և սակայն իր անունը ամենայն թշնամի կուսակցութեանց դրօշ մը դարձեր էր: Իր թաղման հանդիսին Տէրութիւնը մեծ զգուշութիւն ըրաւ որ խաղաղութիւն մը չծագի և կը ցրուէր բազմամբոյս գումարումները. այսու հանդերձ անհամար ժողովուրդ խռնած էր գերեզմանատան դիմաց: Իրմով կը լքննար Յեղափոխութեան առաջին մեծ շարժիչներէն վերջինը: Ազնուական և վեհանաճ սիրա մ'ունէր Լաֆայէթ, սակայն տկար միտք մը. ասպետական ամենայն կատարելութեամբ լցեալ, չունէր այն յատկութիւնքը որոնք քաղաքագէտ անձի կարեւոր էին, որով և յեղափոխութեանց մէջ գործիք մը դարձած էր ուրիշներուն

կամաց և առաջին Յեղափոխութեան չափազանցու-
թեանց գէմ չկրցաւ առնուլ և ոչ երկրորդէն պահան-
ջածներն ստանալ (1) :

6. ՆՈՐ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՔ. — ՊԱՇՏՈՆԱՐԱՆ ԺԵՐԱՐ. —
ՊԱՇՏՈՆԱՐԱՆ ԵՐԻՑ ԱՌՈՒՐՑ. — ԴՐԱՄ ՄԻԱՅԵԱԼ ՆԱՀԱՆ-
ԳԱՅ. — ՉՈՐԵՔԿԻՆ ԳԱՇՆԱԳՅՈՒԹԻՒՆ: — Մայիսի 24ին
օրէնսարական նիստերը գոցուելով, երկրորդ օրը թա-
գաւորական հրամանով մը խորհրդարանը կը ընծուէր
և ընտրութեանց ժամանակ կը սահմանուէր Յուլիս
21ին :

Նոր ընտրութեանց մէջ նշանակելի կէտն այս էր
որ առաջին անգամ օրինաւորականացմէ շատ անձինք
ընտրուեցան և հասարակապետականք կորսնցուցին ,
պատճառը անշուշտ յետին յեղափոխութիւնքն էին 'ի
Լիոն 'ի Բարիշ և ուրիշ կողմեր :

Դեռ այս ընտրութիւնք չէր զած , Սուլք մարաջախ-
աը աժգոճ Սլճէրիի վրայ եղած որոշողութեանց համար ,
հրաժարեցաւ պաշտօնէութենէն , որով Յուլիս 10ին Պաշ-
տօնարանի նախագահութիւնը , և միանգամայն Պատե-
րազմական մասը յանձնուեցաւ մարաջախտ Ժէրարի :
Նոր նախագահին կամքն էր որ ներուսն տրուի ամենայն

(1) Դատ հետաքրքրական է Կարոլոս Ժ.ի Լաֆայետի վրայ
ըրած դատաստանը Պրիթանիա նաւուն մէջ զոր կը պատմէ Տիւ-
ման տ' Խարվիլ իր Յիշատակարանաց մէջ . « Օր մը խօսքը Լաֆայետի
վրայ ինկնալով 'ներեցէք, տէր սարայ, որ այս ալ ըսեմ', աւել-
ցուցեր է տ' Խարվիլ, եթէ Լաֆայետ ուղեր վերջին դեպքերուս
մէջ թագը ձեռք-ձգել, շատ հաւանականութիւն կոր, ես իսկ
տեսայ այն ոգին և ազդեցութիւնը և սերը զոր կը շնչէր ժողովրդ-
դեան, զոր շուներ բնաւ Օռլէանի դուքսը : — Ա՛հ, Լաֆայետ
փառասէր է միանգամայն և ոչինչ, իրեն անունը ծառայեցն ընէն
վերջը զինքը մէկդի կը դնեն » : Յետոյ քանի մը վայրկեան մտա-
ծելէն ետքը « Եւ սակայն, ըսաւ, մանկութեան ժամանակ այսպէս
չէր կարծուեր : Մեծ յոյս կուտար, բայց ծուռ էրաւ : — Ու-
րեմն Չեր Վեհափառութիւնը կը ճանշար զինքը 'ի տղայութե-
նէ : — Յայտնի է, պատասխանեց Կարոլոս Ժ, մարմնակրթանաց
հրահանգները մէկ անգ կ'ընէինք, ձախ էր և անձարակ, բայց և
չորհճալի և սիրելի, բնաւ չէր կարծուեր որ այսպէս պիտի խո-
տորէր » :

քաղաքական յանցանաց որոնք քիչ առաջ գործուէր
էին և արդէն հասարակապետական ըրազիրք զայնխոր-
հուրդ կուտային . սակայն միւս պաշտօնեայք շատ հա-
կամեա չէին երևար : Օր մը խորհրդայ առեն Ժէրար թա-
գաւորին թուղթ մը ներկայացուց այս ներման վրայօք .
« Թագաւորը հակառակ կարծիք ցուցուց, այն առեն Ժե-
րար մէկէն իր հրաժարականը տուաւ և իր տեղն անցաւ
աը Ռինէի : Տը Ռինէի Պաշտօնարանն ալ շուտով ընկաւ
տարաձայնութիւն մ' ըլլալով վարչութեան մասին ընդ
Լուի-Ֆիլիպի :

Թագաւորը մտածեց այն առեն Երբորդ Կոստիցուիէ-
նէն (1) Պաշտօնարան մը կազմել, նախագահ զնելով
Պասանոյի դուքսը , որ շուտով երեք օրուան մէջ
ինկնալով Պաշտօնարան Ելից ասուրց կընուած է և նո-
րէն առջի Պաշտօնարանը դարձաւ նախագահ ունենալով
զՄորզիէ մարաջախաը և ծովային պաշտօնեայ զՏիւ-
փէրէ : Քանի մը ամիս վերջը պաշտօնարանական փո-
փոխութեամբ մէջը մտաւ նաև Պրոլեր, Գիէր և Կիզօ-
սակայն Պրոլեր այն պայմանաւ յանձն առեր էր մտնալ,
որ Միացեալ Նահանգաց' Կայսրութեան ժամանակ վա-
ճառականութեան մէջ կրած փաստուն համար 25 միլիոն
վճարուի (2) :

Մայիս 5ին յետ երկար հակաճառութեանց յորում
կ'ամբաստանուէր վարչութիւնը իբրև յյոյժ ախար քան
զՎերանորոգութիւնը, ընդունելի եղաւ օրէնքը : Քիչ
առաջ հաստատուէր էր նաև Չարլէի դաշնակցութեանը Սպա-

(1) Երբորդ կուսակցութիւնը կազմուած էր այն երեսփոխան-
ներէն որոնք ամեն կուսակցութեանց ծայրայեղ կարծիքներէն կը
խորշէին և անհաստատ խումբ մը կը կազմէին . օգտակար երբեմն
թերևս, և վնասակար ուր հաստատուն ուղղութիւն մը կարևոր
էր : Ասոնք վերջին երկպառակութեանց միջոց Կառավարութիւնը
պաշտպանած էին :

(2) Կայսրութեան ժամանակը Միացեալ Նահանգք Գաղղիոյ
նաւահանգիստներուն մէջ կրած վնասուն համար ուր վաճառք-
ներ յափշտակուած էին 25 միլիոն ֆրանք կը պահանջէին : Պրոլեր
երբ առաջ պաշտօնեայ էր կուղէր որ վճարուի . և երբ խորհրդ-
արանին մէջ մերժուեցաւ, այն առեն փութով իր հրաժարականը
տուած էր :

1854
15 'այ.

նիոյ, Փորթուգալի, Անգղիոյ և Գաղղիոյ մէջ որով Գաղղիա և Անգղիա պիտի օգնէին Սպանիոյ և Փորթուգալի սահմանադրականաց. այսինքն Քրիստոնէի ընդդէմ Տօն Գարլուսի, և Տօն Փէարօի ընդդէմ Տօն Միկէլի:

Լուի-Ֆիլիպի Երկոց աւուրց Պաշտօնարանը կազմելու ժամանակ իր միտքն էր որ անձամբ կառավարէ զՏէրու թիւնը. իրեն արդէլք կը համարէր Պաշտօնարանին գլուխ զօրաւոր և ազգեցութիւն ունեցող անձինք պահել, անոր համար ծածուկ ուրախութեամբ կը դիտէր Փէրիէ. Պրուէր և Ժէրար Պաշտօնարաններուն անկումները, սակայն յետին Պաշտօնարանին մէջ Դիէր և Կիզօ թագաւորին խորհրդոց դէմ կենսալու համար մտեր էին: Քիչ մերջն ալ Մորգիէ մարաջխառը, որ բնաւ ծանօթութիւն մը չունէր քաղաքական գործոց, ճանչնալով իր անբաւականութիւնը տուաւ իր հրաժարականը. այն ատեն խորհրդարանին մեծագոյն մասը ստիպեց զթագաւորը Պաշտօնարանին գլուխ գնելու անձ մը զոր ինքը կ'ատէր՝ զՊրուէր, որ նախագահութեան հետ միաբան Արտաքին գործոց պաշտօնէութիւնն ալ առաւ և Պատերազմի մասը տրուեցաւ մարաջխա Մէզոնի: Թայրան Լոնարայի դեսպանութենէն հրաժարեք էր, իր տեղը զբոկուեցաւ Սէպագիանի զօրավարը:

1858
12 Մարտ

7. Պրուէր ՊԵՏՏՈՆԱՐԱՆ. — ԴՅՈՒՄՅՈՒ ՄԵՔԵՆՍՅՈՅ — Օրէնք սեպտեմբերի: — Որչափ որ ասպտամբութիւնը նուաճուեցան, սակայն Լուի-Ֆիլիպի դէմ եղած ատելութիւնը կը շարունակէին, զոր աւելի կը բորբոքէր ազատ ապագրութիւնը և թատրոնական տեսարանք: Արդէն 1834ի աշունէն մինչև 1835ի ամառը եօթը դաւաճանութիւնք յայտնուած էին թագաւորին կենաց դէմ. երբ Յուլիսի Յեղափոխութեան տարեդարձին օրը հասաւ, յորում սովոր էր Լուի-Ֆիլիպի շքեղ զօրահանդէս մը կատարել ազգային պահպանաց և զօրուն: Ըստ սովորութեան ազգային պահպանք և բանակը շարուած էր Աստեղ կամարէն մինչև Պասդիլը: Լուի-Ֆիլիպի հիծեալ ելաւ Դիւլլըրիէն իր երեք որդուցը հետ՝ Օուէանի դուքսը, Օմալի դուքսը, և Ժոէնվիլի իշխանը. կային պաշտօ-

նէկցմէ Պրուէր, Դիէր, մարաջխան Մէզոն. նոյնպէս, Լապօ Մոլիդոր և Մորգիէ մարաջխանները և ուրիշ անթիւ գնդապետք և աւագ սպայք իրենց ետեւէն: Հազիւ Տաճարի պուլվարը հասած էին երբ յանկարծակի ահաւոր ճայթմամբ մը բազմաթիւ գնդակներ թափեցան թագաւորին և իր ընկերաց վրայ: Սմբոխը զարհուրած թողուց փախաւ. թագաւորին քով եղողներէն շատ մը անձինք հարուածներէն ընկան, որոնց թուոյն մէջ էին Մորգիէ մարաջխառը, տը Վէրինիի զօրավարը և ուրիշ սպայք. մեռան նաև բազմութենէն շատ մը սպայք, կանայք և ծերեր. բազմաթիւ վիրաւորք գետինը մնացին: Թագաւորը իր որդուց հետ անվէհեր արուժեամբ մը այն ահաւոր վայրկենին մէջ անշարժ կեցեր էր: Ծիօթութիւնը լմնալուն պէս՝ հրամաններ տուաւ անկերոց համար: Ետեայ ժողովրդեան իրեն ճողպերուն պատճառաւ ըրած կեցցէներուն և ծափահարութեանց մէջ շարունակեց իր ճամբան դէպ 'ի Պասդիլը: Քանի մը օր վերջը ասանուչորս սև քօղերով սպայք մեռեալները կը տանէին մեծ թափորով Անկերանոցին եկեղեցին:

Հարուածի ձայնը լուսելուն պէս թագաւորին անձնապահք վաղեր էին այն ասնը վրայ, ուսկից կրակը էլէր էր. և քովի աներէն մեկուն դաւթին մէջ փախչելու ժամանակ բանեցին չարագործը որ արդէն սոսկալի վէրք մ'ալ ինքը ընդունէր էր իր գլխուն: Գորսիբացի մ'էր, Ֆիլեքի անուամբ որ ամեն արհեստի ձեռք զարնէլէն վերջը, ինքզինքը չարագործութեանց տուեր էր, և արդէն քանի մը անգամ իբրև գող դատապարտուած էր: Այս եղեռան զինքը զրգուեր էր Մորէյ անուամբ կատաղի և մոլեռանդն հասարակապետական մը՝ յետին ատեցող թագաւորին: Սմբաստանեալք էին դարձեալ զեղագործ մը Փէփէն, որ արծաթ ընձեռած էր, Պէլէր՝ որ իր անյարգիրը տուած էր Ֆիլեքիի և Պուարօ անուամբ ուրիշ մը որ փութով անպարտ արձկուեցաւ: Գատաստանը ատենակալաց առջև եղաւ, ուր խուսն կը դիմէր անթիւ բազմութիւն մը: Ֆիլեքի շատախօս, պարծենկոտ և ծաղրածու կերպ մը բանեց. Մորէյ խիստ և անբարբառ,

1856
Յունիս

19 Յունիս

Փէլիէն 'ի սկզբան երկչոտ յեաղ անվախ. այս երեքը մահուան դատապարտուեցան և Ֆիէսքի նոյն ծաղրածու թիւնները շարունակեց մինչև գլխաման տեղն ալ:

Հարցաքննութեանց մէջ տեսնուեցաւ որ դաւաճանութիւնը քիչ հոգւոյ դործ էր, այսու հանգերձ կուսակցութիւնը մէկմէկու վրայ սկսան ձգել յանցանքը և վարչութիւնն աւելի բորբոքեց զայն, բռնելով չափ մը հասարակապետականք, որոց թուոյն մէջ էր նաև Արման Գարեհ:

Այս դաւաճանութիւնը իրեն առիթ առաւ Լուի-Ֆիլիպի աւելի հաստատելու իր իշխանութիւնը և Պաշտօնարանը արդէն զարհուրած առաջարկեց հռչակաւոր Սեպտեմբերի օրէնք կոչուած երեք օրէնքները: Առաջինը տպագրութեան, երկրորդը դատաստանարանի, երրորդն երգուելոց համար: Տպագրութեան օրէնքը ըստգրաց գրաւի տուած 48,000 Ֆրանկ գումարը, 100,000ի կը հանէր. դաւաճանութիւն կը համարէր թագաւորին եղած նախատեղը մը, որով և տուգանքը կամ բանտարգելութեան ժամանակը կ'երկարէր իրենց, ամենայն յանցանք տեսնակալք պիտի դատէին և չէին կրնար կրել հասարակապետական անունը, արգելուած էր յոյս մը կամ փափաք մը յայտնել վարչութեան փոփոխութեան, դարձեալ թատրոնական փորագրութիւններ կամ ուրուագիծեր: Երգուելոց օրէնքով եօթը քուէ փոխանակ ութի բաւական կը համարուէր դատապարտութեան համար (1): Դատաստանարանի օրէնքին մէջ իրաւասութիւն կը տրուէր նախագահին դուրս հանել տալու ամենայն ամբաստանեալ որ կը խռովէ զունկնդիրս և Արդարութեան պաշտօնեայն իրաւունք ունենայ կարևոր կարծածին չափ դատաստանարաններ հազմելու: Իժոխային մեքենային տպաւորութիւնը ընդունելի ըրաւ օրէնքը, որուն մեծապէս պաշտպան կեցան Պրոլերը, Կիզօ և Իիէր, որոնք վերանորոգութեան ժա-

(1) Երգուելու գատողաց թիւն էր 12:

մանակ այնչափ կուտած էին այսպիսի օրէնքներու հակառակ: Սակայն այս օրէնքներն ալ արագէք մը չէրան վերցնելու թագաւորին կենաց դէմ դաւաճանութիւնքը:

Իիէր երբ քիչ վերջը կը պահանջէր որ հասից վերածուի ըլլայ և խորհրդարանին կարծիքը հակառակ էր Պաշտօնարանին, այն ատեն Պրոլերը ստիպուեցաւ հրաժարելու, և Իիէրի յանձնուեցաւ Պաշտօնարան մը կազմելու, յորում մասն Երրորդ կուսակցութեան անձինք առջին Պաշտօնարանէն մնացին Մէզոն և Տիւփէրէ:

8. Իիէր ՊԵՏՏՕՆԱՐԱՆ. — ԱՐՄՄՆ ԳՍԵՒԼ: — ՄԱՀ ԿՍՐՈՂՈՍ Ժ.Ի: — Այսպէս Իիէր Էքս քաղաքին նուստ գարբնոյ մը որդի, իր ջանից նպատակին կը համէր, վերջապէս նախագահ կանչուելով Պաշտօնարանին, որուն արժանացէր էր իր ծանր ճարտասանութեամբ սակայն քիչ վերջը Սպանիական խնդրոյն պատճառաւ հարկ եղաւ որ հրաժարականը տայ: Տօն Գարըս Սպանիոյ հիւսիսակողման տիրէր էր՝ և թագուհին ծայրայեղներուն ձեռքը մասնուած էր: Սեպտեմբրի 29 օրէնքին գաշակցութեան վրայ առաջարկեց Կազմելոյ որ միջամտութիւն մ'ընեն 'ի Սպանիա 'ի նպատակ թագուհւոյն: Իիէր այս կարծիքէն էր, սակայն Լուի-Ֆիլիպի հակառակ որ և իցէ պատերազմի, չընդունեցաւ առաջարկը, որով և Իիէր իր պաշտօնակիցներովը հրաժարեցաւ:

5 Փետր. 22 Փետր.

25 Օգոս.

Իր նախագահութեան միջոց Լուի-Ալբիսո անուամբ կատարի հասարակապետական երիտասարդ մը, թագաւորին վրայ հրացանի հարուած մը պարպեց և վրիպելով, ինքզինքը իշխանութեան մասնեց: Ատենակալաց ատենին գիմաց յայտնապէս ըսաւ որ բնաւ դաւակնից չունէր և կ'ատէր Լուի-Ֆիլիպի թագաւորութիւնը, որովհետեւ « արեան թագաւորութիւն էր »: Արեքը պաշտպանող փաստաբանն եղաւ Լըտրիւ Ռոլլէն, որ զյանցաւորը դատաւորաց և թագաւորին դիմութեան կը յանձնէր: Ալբիսո մահուան դատապարտուեցաւ:

Քիչ վերջը կը սպանուէր նաև Յուլիսի Յեղափոխութեան գրգռողներէն մին Արման-Գարեհ որ Իիէրի և

Մինեէի հետ միաբան հաստատեր էր շնտոնանալը: Արման Գարեշի էր երկու ընկերներէն զատուելով, գլուխ կեցաւ հասարակասեմականաց և էր լրագիրը անոնց գրօջախը դարձաւ: Քաղաքական կարծեաց կուլւ մ' ունենալով Էմիլ Ժիրարտէնի հետ, որ ՎՓէն լրագիրը նոր հաստատեր էր, հարկ եղաւ որ մենամարտութիւն ընեն. երկուքն ալ վերաւորուեցան, բայց Արման Գարեշի ընդունած հարուածը մահացու էր, և մեռաւ 48 ժամէն: Վեհանձն էր Գարեշի, և էր մեծ հանձարովը և գրջովը մեծ ծառայութիւնները ըրած կ'ըլլար եթէ ուղիղ սկըզբունքները արհամարհած չըլլար:

1856 Նոյեմբեր 2ին ալ կը մեռնէր 'ի Կորիցիա երբեմն հռչականուն կոմսն Արդուայի և յետոյ Կարողոս Ժ. Թադաւորն Գաղղիոյ: Աւրիշ առթով էր մեծ յատկութիւնքը յիշած ըլլալով զայս միայն ըսենք որ էր արտւանաց մէջն ալ Կարողոս մինչև ցվէրը պահեց էր վեհանձնութիւնը, ազնուութիւնը և Թագաւոր անունը, զմայլելիցնելով զամենը որոնք այցելուութեան կ'երթային: Մահուանէն վերջը իւր հին չորս պաշտօնեայքը ազատ Թողուեցան, միայն Փոլինեաք գուբընը քսան տարի արտւրեալ պիտի մնար:

9. ՄՈՒԷ ՊԵՇՏՕՆԱՐԱՆ. — ԼՈՒԻ ՆԱՐՈՒԷՆՈՆ Ի ՍԴՐԱԶՊՈՒՐԿ: — Լուի-Ֆիլիպ Մուէ կոմսին յանձնած էր նոր Պաշտօնարանը կազմելու, որ Թէ մեծ աղքեցութիւն ունէր խորհրդարանին մէջ և Թէ քան զուշները աւելի կը հպատակէր Թագաւորին կամոց: Մուէ Արտաքին գործոց պաշտօնութիւնը իրեն առաւ, Կիզ՝ Հասարակաց կըթուութեան, Կատարէն՝ Ներքին գործոց, Փէրտէ՛ Արդարութեան, Տիւշագէ՛լ Ելեմտից: Որչափ որ սահաւակեաց եղաւ այս Պաշտօնարանը՝ սակայն մեծ դէպքով մը նշանաւոր: Պաշտօնարանը Հոկտեմբեր 31ին հեռագրով մը լսէր էր որ Լուի Նաբոլէոն յեղափոխութիւն մը կ'ուզէր փորձել 'ի Սքրազուրկի:

Յետ մահուան Նաբոլէոնի Բ. ի կայսրութեան իրաւունքները անցեր էին Լուի Նաբոլէոն իշխանին, որ էր որդի Լուի Պոնաբարդի, Հոլանտայի Թագաւորին և Օրդեն-

սիա Թագուհւոյն որով և կը բորբորէ Մեծին Նաբոլէոնի: Երիտասարդութեան առջի տարիները իտալիոյ աշականանց հետ անցուց, բայց յետ որոյ Ռոմանիոյ ապստամբութիւնը նուաճուեցաւ, երիտասարդ իշխանը՝ այն ատեն 28 տարուան, Զուլիցցերի ապաւիններ էր և հոն սկսաւ յարաբերութիւն ունենալ Սքրազուրկի պահանջողին հետ և մասաւանդ հրանօթից չորրորդ գնդին գնդապետին հետ: Մասնուկ սահմանութեցաւ տիրել քաղաքին պահպանութեան, Ժողովուրդը 'ի զէն կոչել, փութով Բարիզ քալել և ապստամբեցնել ճամբան հանգիպած քաղաքները: Իշխանը գաղաւկ Սքրազուրկի կը հասնի, և Հոկտեմբեր 31ին առաւօտը Վտորէյ գնդապետը զանիկայ կը ներկայցանէ Գ զնդին, որ կ'ընդունի զիշխանը « Կեցցէ կայսր » ազազակներով և քաղաքին վրայ կը քալեն: Ի սկզբան յաջողութիւն մը գտաւ, բայց երբ ձայն մը տարածուեցաւ որ խաբէբային մէկն է, այն ատեն ամբօխը սկսաւ յրուել և զնուորանոցի հազարապետ մը ապստամբ դուռեբուն ընթացից դէմ կեցաւ: Լուի Նաբոլէոն գերի բռնուեցաւ և քիչ օր վերջը Բարիզ զրկուեցաւ, ուր գիմէր էր նաև Օրդենսիա Թագուհին էր որդւոյն համար շնորհ ինդրելու: Լուի-Ֆիլիպ այս արկածից մէջ խոհեմ և վեհանձն գանսուեցաւ, և իշխանը Նոյեմբեր 14ին գիշերը դէպ յՍմբրիկա ճամբոյ գրուեցաւ. և 'ի Լորիան փոխան քաղաքապետը Լուի-Ֆիլիպի կողմանէ հարցուց իրեն որ արդեօք բուսական դրամ՝ ունէր հասածին պէս էր առջի կարևոր եղածները հողալու, և երբ իշխանը ոչ սրտասխանեց, Թագաւորին կողմանէ իրեն 16,000 Ֆրանգ յանձնուեցաւ: Լուի-Ֆիլիպ խոհեմութիւն համարեցաւ այս կերպ վարուել Նաբոլէոնի Ժառանգին հետ, որուն դէմ եղած քառասուն մը կրնար շատ խռովութեանց պատճառ ըլլալ: Սքրազուրկի երդուեալը չուղեցին իրեն համախոհները գատապարտել, մինչդեռ գլուխը ազատ կը ձգուէր, որուն համար Ժողովրդէն ծափահարուեցան: Այս կէտիս վրայ ահա՞մեցաւ վարութիւնը և օրէնք մ' առաջարկեց, որով երբ քաղաքացիք և զինու-

րականք դաւակցութեան մը մէջ գտնուէին, քաղաքացւոց դատաստանը քաղաքական ատենով պիտի վճարուէր, և զինուորականացը՝ զինուորականով՝ դարձեալ բանասարգելութեան կը դասապարտուէր սի՛ որ դաւաճանութեան մը վրայօք տեղեկութիւն ունենալով, զայն չիմացնէր: Ընդդիմակայք մեծապէս հակառակեցան այս յօդուածին. դէմ՝ կեցողներուն մէջ էր նաև Տիւփէն՝ Թագաւորականացմէ: Օրէնքը երկու քուէից առաւելութեամբ մերժուեցաւ և Բարիզ մեծ ուրախութիւն ցուցուց. այսու հանդերձ Պաշտօնարարնը չուզէց հրաժարիլ, և դեռ կը մնար եթէ օժտի օրինաց պատճառաւ տարաձայնութիւն մը չծագէր Մոլէի և Կիլոի մէջ, զոր աւելի սաստկացուց Գորմընէնի գրուածիւն մը:

10. ՕժԻՏՏԻ ԵՒ ԹՈՇՄԻՔ ԱՐՔԱՅԱՅԱՅՆՆԵՐ. — ԱՄՈՒՍՏՈՒԹԻՒՆՔ. — ՄԱՀ ԹԱՅԱՅՆԵՐ. — ՄՆՈՒՆՎ ԲԱՐԻՋՈՒ ԿՈՄՍԻՆ: — ԼՈՒԻ-ՃԻԼԻՖԻ շատ տղայ ունէր և իր առանձնական ստացուածքը անոնց մէջ բաժնելով իւրաքանչիւրին մեծ հարստութիւն մը չէր մնար: Այս բանս երբեմն չափազանց ձևերով կը բացատրէր ուրիշներուն, իբր թէ « օր պիտի դայ յորում՝ որդիքը օրական ապրուստի պիտի կարօտին»: Այս պատճառաւ կ'ուզէր որ Տէրութեան ստացուածքէն իւրաքանչիւրին օժիւ մը արուէ: Երբ իր զուտարը Պելճիոյ Թագաւորին հետ կարգեց, արդէն խորհրդարանէն մէկ միլիոն Ֆրանկ խնդրեւ և ընդունէր էր: Արդ Պաշտօնարարնը հիմայ ալ օրէնք մը առաջարկեց որով կը խնդրէր առանձին Թոշակ մը Օւլէանի դքսին համար, որ Թագաժառանգը ըլլալուն պատճառաւ, զուրկ կը մնար 'ի հայրենական ժառանգութենէ, ուրիշ մէկ միլիոն Թոշակ մ' ալ Նրմուրի դքսին համար որ յարբուսն հասեր էր: Այս օրէնքը մեծ ընդդիմութիւն դտաւ խորհրդարանին մէջ և հարկ եղաւ որ ընդդիմակաց պաշտօնեայք հրաժարին, որոնց մէջ էր նաև Կիլո. և Մոլէի կրկին անգամ՝ յանձնուեցաւ նոր Պաշտօնարան մը կազմելու: Նոր Պաշտօնարանը տեսաւ որ հարկ էր խոհեմութեամբ շարժիլ. յանցաւորաց յայտնութեան համար օրէնքը ջլիւուեցաւ. Նրմուրի դքսին Թոշակին

1857
15 Մայիս

համար օրէնքը ետ առնուեցաւ: Իսկ Օւլէանի դքսին համար որոշուեցաւ 2 միլիոն Ֆրանկ Թոշակ. և առաջիկայ ամուսնութեան համար ալ մէկ միլիոն, և եթէ օր մը իշխանուէին այրի մնար 300,000 Ֆրանկ: Այս օրէնքները որոնք կը վերաբերէին Լուի-Ճիլիփի անձնական շահուն, մեծապէս նուաստացուցին Թագաւորութեան անունը: Լուի-Ճիլիփի զայն նորէն ստանալու մտքով ընդհանուր ներուամ շնորհեց քաղաքական յանցաւորաց:

1857
30 Մայիս

Երեսուն օր վերջը կատարուեցաւ Օւլէանի դքսին ամուսնութիւնը Մեքլէմպուրկ-Շվերինի Հեղինէ իշխանուհւոյն հետ: Տարի մը առաջ դուքսը ճամբորդութիւն մ' ըրած էր յԱւստրիա և 'ի Գերմանիա, և խնդրած էր Աւստրիոյ արշիդքսուհի մը, որ իրեն ժխտուեցաւ: Այն ատեն հարկ եղաւ որ խնարհ իշխանութեան մը զիմէ և ընտրեց Մեքլէմպուրկի Հեղինէ իշխանուհին: Շքեղ հանդեսներ կատարուեցան 'ի պատիւ իշխանուհւոյն որ ժամանակին դիանական և ազնուաբարոյ իշխանուհիներէն մէկն էր: Հոկտեմբերի 17ին ալ Վիւրդէմպուրկի Ալեքսանդր դուքսը կը պսակուէր Մարիամ Գաղղիոյ իշխանուհւոյն հետ, ծանօթ այնչափ իր դեղաբուստից սիրովը և իր ծան * Աբտովը, աւաղ որ վաղաժաման մահ մը խլէց զինքը ծաղիկ հասակին մէջ:

1857
18 Յուլիս
1858
17 Մայիս

Լուի-Ճիլիփի կը կորսնցնէր դարձեալ իր ճարտար խորհրդականներէն մին՝ զԹայրան իշխանը, որ մասնակից եղած էր կէս դարէ 'ի վեր ամենայն մեծամեծ արկածից: Եպիսկոպոս Օթէօնի (1779) յետոյ Յեղափոխութեան սկիզբը համախոհ Միլապոյի ինքն էր որ մասոյց Գաշնակցութեան պատարագը. հեռացաւ Գաղղիայէն Արհաւրաց ժամանակ և դարձաւ Տեսչութեան միջոց (1796) և Արտաքին գործոց պաշտօնեայ եղաւ: Առաջին հիւսիսաբար զինքը Պենեկեղի իշխան անուանեց (1806) և զինքը ամենէն դժուարին խնդրոց մէջ գործածեց: Կայսրութեան անկումը գուշակելով և միանգամայն բարկացած ընդդէմ Նաբոլէոնի որ զինքը ըստ արդեանցը չէր վարձատրած, Պաւլոսեանց կողմը անցաւ և Վիեննայի արքայաժողովոյն մէջ Լուրդովիկոս ԺԼէն

նուիրակ զրկուեցաւ. յորում մեծ ճարտարութիւն ցուցուց. յետոյ մինչև 1830ի Յեղափոխութիւնը ապրեցաւ առանց քաղաքական սլաշածնի մը: Լուի-Ֆիլիպի զինքը դեսպան զրկեց 'ի Լոնտրա: Սահայն կենաց վերջերը թողուց ամենայն քաղաքական գործեր. դարձաւ առ կրօնս, զոր թողուցեր էր, և յետս կոչուածն ըրաւ 'իր ամենայն սխալանաց և յանցանաց: Վէհանմն էր Թայրան և աղնուական, ամենքը կը զմայլէին իր ասպետական վարման վրայ, սրամիտ քաղաքագէտ, ճարտար երկու երկպառակ կողմեր միացնելու. բայց և անհաստատ և սիրող փոփոխութեանց: Իր անունը պատմութեան մէջ այն անձանց և քաղաքագիտաց կարգը պիտի դրոշի, որոնք մեծ հանձարովն հանդերձ, չենք գիտեր ինչ բարութիւն կրցան ընել իրենց հայրենեաց, ուղեղով ծառայել այնպիսի սիղբանց որոնք իրենցը չէին:

50 Հոկտ.

Մոլէ՛ խորհրդարանին մէջ մեծ կուսակցութիւն մը չունէր և զայն ստանալու յուսով խորհրդարանը լուծեց, այսու հանդերձ շահ մը չունեցաւ: Խորհրդարանը խուլեցաւ երբ լսեց որ Լուի Նաբոլէոն Զուլցցերի երևցեր է. փութով սպառնալիքներ զրկուեցան 'հաշնակցութեան և իշխանը ինքնին խոհեմութիւն համարեցաւ թողու իր ասպնջական երկիրը:

Արքունիքն ալ մեծ ուրախութեան մէջ էր, որովհետև Օւլէանի դուքսը աղայ մ' ունեցեր էր, որուն Լուի-Ֆիլիպի 'ոն Բարիլը՝ տնադուր տուաւ: Քիչ առաջ հասած էր նաև Կոստանդնույի արշաւանաց յաջող ելքը յԱֆրիկէէ, որուն մասնակից էր նաև Նըմուրի դուքսը: Միանգամայն Անգոնայէն ետ կանչուեցաւ դառընացի պահանջողը:

Գաղղիա փառք ստացաւ Վէրաքրուզի առմտմբ: Վասն զի թէ՛ 'ի Մէքսիքօ և թէ՛ 'ի Պուէնոս Սյորէս գաղղիացի վաճառականք մեծ նախատինք կրած էին, վարչութիւնը նաւատորմիդ մը զրկեց, յորում կար նաև ժուանլիլի իշխանը: Սէն Ժան-Ուլոս բերգը թնդանթեւէն վերջը Վէրաքրուզ անձնատուր եղաւ. նոյնպիսի արշաւանք մ' ալ կատարուեցաւ յաջողութեամբ 'ի Պուէնոս Սյորէս:

1838 Մարտ

11. ՊԱՇՏՕՆԱՐԱՆԻ ՓՈՓՈՒՈՒԹԻՒՆԵՐ: — Անգոնայէն զօրաց ետ կանչուիլը, ինչպէս նաև Պելճիոյ իր երկրին ընդարձակելու ինդրոյն մէջ՝ Հոլանտիոյ նպատեղը, Խոստիցոնիէան երեսփոխանաց տահաճութեամբ եղեր էր և առթի մը կը սպասէին Պաշտօնարանին վրայ յարձկելու: Այս առիթը եղաւ նիստերուն բացման Պասկի խօսից Պատասխանը, որուն վրայ վիճաբանութեան մէջ այնչափ ոգինները բորբոքեցան որ Կիլո յայտնապէս նախատեց զՄոլէ՛ իբրև շողքորթ, և Մոլէ՛ զԿիլո իբրև փառասէր: Վէճերը 12 օր տևեցին և թէպէտ յաղթեց Պաշտօնարանը, սահայն տեսնալով որ բազմութիւնը իր կողմը չէ հարկ եղաւ որ հրաժարի: Թագաւորը հրաժարականը չընդունեցաւ և նորէն լուծեց զխորհրդարանը, սահայն նոր ընտրութեամբը կուսակցութեան կողմը յաղթեց. այն ատեն բռնադատեալ հրաժարեցաւ Մոլէ: Լուի-Ֆիլիպի չուղեց Իիէրի, Կիլոն և Օտիյոն Պարլի մասնուելը, անոր համար առ ժամանակեայ Պաշտօնարան մը կազմեց բոլորովն աննշան անձինքներէ, որոնց անուններուն միայն հոչակուելով Մոնիդէօրի մէջ, ծաղու պատճառ եղան: Թագաւորին կողմնակիցը կը յորդորէին զինքը վերջ մը տալ այս անորոջ վիճակին և խուժութեան որ արդէն սկսեր էր:

1839 Յունիս

Մածուկ ընկերութիւն մը, Սէզոն անուամբ, որուն զլուս էին Արման Պարպէս, Մարդէն Պէրնար և Օկիւսդ Պլանքի, զէնք առաւ: Պարպէս Արդարութեան 2 Մարտ պալատին վրայ գիմեց որուն գլխաւորը սպաննուեցաւ, յետոյ Օթէլ տը Վիլի վրայ: Ուրիշ գնդեր ալ Սէն՝ Տընիլի և Սէն Մարդէնի թաղերուն մէջ պատնէջ բարձրացուցին: Իշխանութիւնը յանկարծակի գալով ամեն զօրաւոր միջոցները գործածեց և նոյն իրիկունը ասպտամ բուժութիւնը նուաճուեցաւ. Պարպէս, Մարդէն Պէրնար և ուրիշ 17 հոգի բռնուեցան:

Ատե՛նակալաց ատենը զՊարպէս մահուան դատապարտեց, ինչպէս նաև զՊլանքի. որոնց պատուհասը սահայն յետոյ բանտարգելութեան փոխուեցաւ: Միւսներն ալ զանազան տարի արգելանաց դատապարտուե-

ցան: Հարկ եղաւ փոռթով Պաշտօնարանը կազմելու, որուն նախագահ եղաւ Սուրբ մարաջախտը, միանգամայն Արտաքին գործոց, Շնայտէր՝ պատերազմի, Տիւշագէշ Ներքին գործոց, Փաստի Ելեմտից, Տիւփերրէ՝ Մովսէյն, Տիւֆօր Հասարակաց շինուց, Վիլմէն Հասարակաց կըրթուածեան: Կուսակցութենէն բնաւ անձ չկար մէջը. բայց այս Պաշտօնարանն ալ Հաստատուն ոյժ մը չունեցաւ:

Քիչ վերջը երբ Արեւելեան խնդրոյն վսայ Դիէր Թագաւորին մտաց համեմատ դադափարներ առաջարկեց, Լուի-Ֆիլիփ Դիէրի յանձնեց, Մուլէի յորդորանօք, նոր Պաշտօնարան մը կազմելու: Դիէր ալ իրեն ընկեր ընարեց զՌէմիւզա՝ Ներքին գործոց, Վիվիէն՝ Արդարութեան և Կրօնից, Ռուսէն՝ Մովսէյն զօրութեան, Գուզէն Հասարակաց կըրթուածեան:

Գ Լ Ո Ի Խ Ժ Բ

Պարսկաստան եւ Հնդկաստան

1. Նատր-Շահի յաջորդը: — 2. Քերիմ խակեկ միկլ և Աղա-Մոհամեկու: — 3. Աղա-Մոհամեկու խակ խաձար, և Լուրֆ-Ալի: — 4. Խաձար Աղա-Մոհամեկու խակի աշխարհակառքիւնը և իր մահը: — 5. Անգղիացիք 'ի Հնդկաստան. — Բնկերութեան կառավարութիւնը: — 6. Լաճօրի քաղաքութիւնը և Բնդիւնուր վարիչը Բնկերութեան: — 7. Ֆերհ-Ալի. — Արաւ Միրզա: — 8. Ֆերհ-Ալիի որդիքը: — 9. Մոհամեկու Միրզա:

1. ՆԱՏՐ-ՇԱՀԻ ՅԱՋՈՐԳՐԸ: — Նատր-Շահ Պարսից Թագաւորութիւնը յարգելի և ահարկու ըրած էր բոլոր մերձաւոր ազգաց: Իր աշխարհակալութեամբ Տերութեան սահմանները հարաւէն՝ տարածուեր էին մինչև Հնդկաստան, և հիւսիսէն՝ Հայաստանի մեծ մաս մը: Սակայն այսպիսի ընդարձակածաւալ իշխանութիւն մը մահուան ժամանակ խռովութեան մէջ կը թողուր: Իր սպանուելէն վերջը Պետութեան մեծամեծք գումարեցան և իրեն յաջորդ դրին եղբօրորդին զԱլի-Ղուլի խան որ հօրեղբօրը գեմ արգէն առաջուրնէ սպասամբած էր և ճարտարութեամբ տիրեր էր Խլաթայ ուր կը գտնուէր Նատր-Շահի գանձը: Թագաւորելուն պէս անունը փոխեց և դրաւ Աալի-Շահ (Թագաւոր Արդարութեան) և հրամայեց սպաննել Նատր-Շահի Ռիզա-Ղուլի կուրացեալ որդին (1), Նատր-Ալի, ինչպէս նաև

1747
25 Մայիս.

(1) Նատր-Շահ Լէզկիներուն վրայ դացած ժամանակ ճամբան վրան հրացան սրբոյունելով, աջ թիւը վերաւորուեցաւ և ձին սպաննուեցաւ: « Կասկած նորա գարեացն՝ միտեցաւ 'ի Ռիզաղուլի յե-

բաղմաթիւ թուուները: Այս կոտորածէն միայն աղայ մը սահէր Գահ-Ռուհ անուամբ, որպէս զի յետոյ եթէ պէտք ըլլայ, անոր միջոցով թագաւորէ: Ատիկայ անգը- թուութիւնները մնայնեւ տալու համար հաճոյից և դժուր զօլուրդը շահելու համար վատնեց Տէրութեան դանձը, թողուց զԱստուածան և բնակեցաւ Ալքաթի պալատան մէջ, իր եղբորը Իպրահիմ խանի թողով Պետութեան հոգերը: Փութով դաւերը սկսան, որոնց մէջ առաջինը եղաւ Մոհամէտ խանինը որ իր անձնապահօց զխաւորն էր և մանակից Նատը-Գահի սպանութեան: Դաւն յերեան ելաւ և Ատիւ-Գահ զՄոհամէտ Նատըի կանանց մտանց որոնք դառն տանջանքներով սպաննեցին զանկայ: Այս դաւերէն վախցած քովը կանչեց իր եղբայրը զԻպրահիմ խան և Ամուր-Ալան խանը, որոնք երկուքն ալ յանձն չառին: Ատիւ փոխանակ եղբորը դէմ պատերազմի ելլալու առաջարկեց որ մէկտեղ թագաւորեն, սակայն Իպրահիմ խան մերժեց առաջարկութիւնը և Ատիւ վրան պատերազմի երթալով, իր զորացմէ ըբեալ Դէհրան ապաւինեցաւ, և ամեն բանէ յուսահատեալ եղբորը զթութեանը զիմեց, սակայն Իպրահիմ բռնեց զինքը և կուրացուց: Յետոյ ուղղելով Գահ-Ռուհն ալ ձեռք ձգել, մեծամեծք ապստամբեցան Իպրահիմէն և սպաննեցին, որով թագաւորութիւնը ինկաւ Գահ-Ռուհի:

1713

րիցազոյն որդւոց, և զովեաց զնա յաչաց: « Չարիք քո, ասաց հայրն ապերձանիկ, մղեն զեա յայս անկողար պատուհաս: — Ո՛չ զեմ, հայր, այլ զաչս Պարսկաստանի կուրացուցեր » . ասաց ասարարդդ որդին, որ այնքան ծմեաց զսիղծ մտաց հայրենի, մինչ յօրէ անտի յայնմանէ, ոչ ինքնին զիտել զերջանկութիւն, և ոչ այլոց ներել ՚ի նոյն: Յայս վայր վարեր իբրև զԹագաւոր, զթութեամբ և արդարութեամբ քան զբազումս յիւրոց նախորդաց. բայց յայտօրէ ՚ի խոնարհ այնքան դժնդակութեամբ զթմնեացան վարք նորա, աղէտիւք որդւոյն կուրացելոյ, մինչ հրէշ սպակերպարան տեսանել զնա աշխարհին Պարսից, ՚ի մահ և յայականութիւն իւր առարեալ յերկնստ: Սա նախ սրով կործանեաց զխոնմ աւագ նախարարացն իւրոց, որոց ներկայ գոլով կուրացման Ռիզազուլույ, ոչ մատուցին զանձինս իրեանց ՚ի փրկանս աչաց այնորիկ, որ փառք էր աշխարհին Պարսից: Թագաւորանց, Պատմութիւն Պարսկաստանի. էջ 197:

որ քիչ ատեն վայեց, վասն զի Սիրտ-Մոհամէտ Մէշէի Եէյխին որդին վրան կրօնական ամբաստանութիւն հանելով, պատերազմի եկաւ և զինքը բռնելով կուրացուց. ինքն ալ վերջը Գահ-Ռուհի Եուսուֆ-Ալի զորավարէն յաղթուեցաւ և բռնուելով աչուրները կուրացան: և Եուսուֆ-Ալի խնամակալի անուամբ վարչութեան գլուխ անցաւ: Սակայն հազիւ իշխանութիւնը ձեռք աւեր էր Բիւրտերու և Արաբացի դուռները վրան պատերազմի գալով, զինքը բռնեցին և խոլտուեցին, յետոյ իրենք ալ մէջերին գժտելով և սպաննուելով, Ահմէտ խան Աֆղանաց առաջին թագաւորը տիրեց Խորասանի: Ահմէտ խան չուղեց իշխել Պարսից վայ, և զԳահ-Ռուհ թագաւոր հաստատելով, ինքզինքը Խնամակալ հռչակեց:

1726

Նատը-Գահի թագաւորութենէն մինչև Քէրիմ խան, Պարսիկ ժողովուրդը ամենազգի ծանրութիւն և տառապանք քաշեց, իւրաքանչիւր ցեղի գլուխ կ'ուղէր բռնանալ պետութեան վրայ: վերջապէս ասոնցմէ մին՝ Մուրտան խան տիրեց Սպահանի և Սոֆիսի ցեղէն թագաւորեցուց իննամեայ մանուկ մը Գահ-Իսմայել: Մուրտան իրեն օգնական առաւնաւ զՔէրիմ-խան Չանգի ցեղէն, զոր Աֆղաններուն դէմ զրկեց: Սակայն Քէրիմ յաղթուեցաւ և ՚ի դարձին անարգ ընդունելութիւն մը գանալով Խնամակալէն, թշնամացաւ անոր հետ և սպաննեց զՄուրտան խան: Իրեն դէմ ալ երկու նոր հակառակորդք եւեր էին Ալլատ խան և Մահմէտ-Հասան խան Խաճար: Առաջինը յաղթուեցաւ և Պաղտատ փախաւ, ուսկից դարձաւ յետոյ Քէրիմի թագաւորութեան միջոց և անոր պաշտօնէից մէջ մտաւ: Կը մնար Հասան խան որ ամբացեր էր ՚ի Մազանդարան: Քէրիմ իրեն դէմ զրկեց զԵէյխ-Ալի խան: Հասան մեռաւ կուրելով, և իրեն գլուխը Քէրիմի բերուեցաւ:

1723

2. ՔԵՐԻՄ ԽԱՆԷՆ ՄԻՆՉԵՆ ԱՂԱ-ՄՈՀԱՄՄԷՏ: — Այսպէս Քէրիմ խան տիրեց ինքնակալութեան բոլոր դաւառաց, միայն զթագաւոր և Խորասանը Գահ-Ռուհի թուրուց: Յետոյ թագաւորութեան մեծամեծներէն ժու

զովք մը գումարելով, Ժողովքը գահճնիէց ըրաւ զՄահ-
 Իանայէլ իբրև անկարող կառավարութեան և զինքը բեր-
 գի մը մէջ գոցեց Շիրազայ մօտ: Այս քաղաքս գնաց
 հաստատուելու նաև Քէրիմ՝ խան ուր շքեղ պալատ մը
 շինեց, և ուսկից խրատուեց բոլոր գեղարուեստները:
 Այսու հանգերձ Քէրիմ խան չուզէր Մահճի անուն ու-
 նենալ այլ միայն զինքը Փիսիսուր անուանեց. ամեն
 խնամք ըրաւ որ այնչափ ատեն աւերակ դարձած երկի-
 րը կենդանացնէ: Երկրագործութիւնը փութով ծաղ-
 կեցաւ և վաճառականութիւնը նոր մղումն ստացաւ:
 Այս գիտամբն նաև մեծ խնամք տարաւ Պարսկաստանի
 մէջ բնակող Հայոց որոնց միջոցով վաճառականութիւնը
 աւելի յառաջեց: Սերող էր նաև դիտութեանց. իր քո-
 կոչելով ց և վարձատրեց գիտականքը և մեծ շքով պա-
 տուեց Սասաի և Հաֆըզ պարսիկ անուանի քերթողաց
 գերեզմանքը: Ունեցաւ նաև պատերազմներ Տաճիկաց
 հետ, որոնք սակայն արգիւնք մը չունեցան: Մեռաւ
 Քէրիմ 80 տարուան և բոլոր Ժողովուրդը լացաւ
 վրան և մինչև ցայսօր իր յիշատակը կենդանի է. վեհանճն
 էր, քաղցր բայց և արդար (1): Իր Ժամանակի
 ապստամբ իշխանները ներելով շահեցաւ. ասոնց թուոյն
 մէջ կը գանուէր նաև իր եղբայրը Ջէրի խան, նշա-
 նաւոր իր՝ ահարկու բնութեամբ, որուն ներքեց և իրեն
 երկրորդ կարգեց վարչութեան մէջ. և երբ հարկ է լրջար
 ծանր և խիստ պաշտօն մը կատարել և վախ ձգել
 հպատակաց վրայ զՋէրի կը զրկէր: Քէրիմ խանի մեռ-

1779

(1) Կը պատմեն որ անգամ մը աղերսքը լսելու սրահէն ելլե-
 լու վրայ էր երբ մէկ անձ մը ներս մտաւ. Ո՞վ էս, հարցոց իրեն
 Քէրիմ: Վաճառական մ՛ եմ, և գողերը բոլոր ունեցածներս գող-
 ցան. — Իսկ դու այն գողութեան միջոց ինչ կ'ընէիր — Կը քնա-
 նայի. — Ուրեմն ինչու կը քնանայիր, անհամբերութեամբ մը
 ըսաւ Քէրիմ. — Արովհետեւ կը կործէի թէ թագաւորը կը հսկեր
 իմ տեղը: Այն ատեն Քէրիմ գառնալով իր վէզերին պատուի-
 րեց վաճառականին կորուստը մճախելու և աւելցուց « Հիմայ կը
 մնայ մեզի այն գողած դրամը գտնալու »: Ասոր նման շատ մը
 բարերարութեանց պատմութիւնք տակաւին կը լսուին Ժողովու-
 րեան բերանը:

նելով երկիրը նորէն անիշխանութեան մէջ ինկաւ. Ջէրի
 խան թագաւոր հրատարակեց իր երկու եղբորորդիքը
 Ապուլ-Ֆուդէհ խան և Մոհամմէտ խան. սակայն իրենց
 փեսայն Սատըբ խան զօրօք Շիրազու վրայ եկաւ և
 քիչ վերջը Կրման քաղաքեցաւ. ապստամբեցաւ նաև
 Ալի-Մուրատ խան աղբակից Ջէրիի որ տիրեց Ասպա-
 հանի: Ջէրի բանակին գլուխ անցաւ և երբ Եզիտ քա-
 ղաքին մէջ անդուժ միջոցներով աուրք կը Ժողովուէր,
 հոն ապանուեցաւ և Ապուլ-Ֆուդէհ խան միայնակ
 թագաւոր հրատարակուեցաւ ի Շիրազ: Ջէրիի մահը
 լսելով Սատըբ խան նորէն Շիրազի վրայ դիմեց և բըռ-
 նելով զԱպուլ-Ֆուդէհ խան կուրացուց: Յետոյ Սա-
 տըբ խան գիմեց Ալի-Մուրատայ վրայ որ յԱսպահան կը
 գանուէր և յաղթուելով Համատան փախաւ: Այն ա-
 տեն Ալի-Մուրատ եկաւ պաշարեց զՇիրազ, ուր կը
 գանուէր Սատըբ խան և աննելով քաղաքը, սպաննեց
 զխանը բոլոր իր ընտանեօք, խնայելով անոնց միայն որ
 չափահաս չէին: Այսպէս Ալի-Մուրատ թագաւորեց
 ինքիշխան բանի մը տարի մինչև որ ապստամբեցան իր.
 մէ Աղա-Մոհամմէտ խան Խաճար, և ճափար խան միակ
 որդի Սատըբ խանի: Ալի-Մուրատ իւր որդին զՇէյխ-
 Վայս զըկեց Աղա-Մոհամմէտի վրայ, որ նուաճելու վրայ
 էր իր ստիւը, երբ զօրքը իրմէ ապստամբեցաւ և իշխա-
 նը Ասպահան ապաւինեցաւ:

1781

Ալի-Մուրատ թէպէտ հիւանդ, բանակի մը գլուխ
 անցաւ, սակայն ճամբան մեռաւ: Այն ատեն Ասպա-
 հանի քաղաքապետը ինքզինքը թագաւոր հրատարա-
 կեց, սակայն ճափար խան վրան գալով զինքը բռնեց
 բանտ գրաւ, յետոյ Էրզրամբ բարեկամութեան իր
 քովը կանչելով նաև զՇէյխ-Վայս, աչուըները փորել
 առաւ:

1795

Այս լուրերը առնելով Աղա-Մոհամմէտ գիմեց
 դէպ յԻրաք, և ճափար այնպէս աճապարանօք թողուց
 զԱսպահան որ ամբոխը կողոպտեց բոլոր իր կահկա-
 րասիքը և թագաւորական զարդերը: Երկու հակառա-
 կորդաց մէջ կռիւը սկսաւ 1789ին, յորում ճափար

խան իր Հաճի-Ալի խան զօրավարը նախատած և մըշտընհնաւոր բանախի դատապարտած ըլլալով, շատ մը մեծամեծք Թաբաւորին գէմ՝ դարանեցան և սպաննեցին. Ճաֆար մէկ միայն որդի կը Թողուր Լուծֆ-Ալի որ Կրման կը գանուէր, և դէպ ուղիւ Ասպահանին վրայ չուէր և ինքզինքը Թաբաւոր հրատարակեց: Նոր Թաբաւորը հաղիւ 20 տարուան էր և արդէն ցուցուցեր էր իր ղեկուորական արուժիւնը, յորում մեծապէս նպաստեր էր Հաճի-Իպրահիմ զօրավարը:

3. ԱՂԱ-ՄՈՀԱՄԵՏԻՏ ԽՆԻ ԽԱՅՐ ԵՒ ԼՈՒԹՖ-ԱԼԻ: — Լուծֆ-Ալի խան Շիրազի վրայ երկու հոգի վարելէ զնկելով Աղա-Մոհամմէտի վրայ չուէր: Սակայն իր հեռաւորութեան միջոց Հաճի-Իպրահիմ զօրավարը զոր իր սպառնօնէն ձգեր էր, վախնալով որ իր կեանքը վտանգի մէջ էր, իր բարեկամաց ձեռքով ապստամբեցուց բանակը, ոտք հանեց զմայրաքաղաքը և քաղքին վերականգնուներն ալ գոցեց միջնաբերդին մէջ, ինչպէս նաև աշնուականաց շատ մը կանայք: Լուծֆ-Ալի սակայն նոր օգնութիւններ գտաւ և փութով դարձաւ դէպ ՚ի Շիրազ. բայց Հաճի-Իպրահիմ հրատարակեց որ ո՛վ իր ամենանոյն կեանքը կ'ուզէ փրկել Թողուր զԼուծֆ-Ալի: Զօրքը մէկէն Թողուց զԼուծֆ-Ալի, որ ուրիշ գունդեր ժողուած կրկին փորձեց պաշարել զՇիրազ, սակայն չկրցաւ աւնուել զայն Հաճի-Իպրահիմի ձեռքէն որուն կ'օգնէր նաև Աղա-Մոհամմէտ, և ստիպուեցաւ նաև կուռելու Աղա-Մոհամմէտ խանի զօրաց հետ, և Թէպէտ ցրուեց անոր բանակը, բայց այս յաղթութենէն վերջը երբ անհոգ կեցեր էր՝ Մոհամմէտ խան ցրուած զօրքերը ժողովուելով Լուծֆ-Ալիի վրայ ինկաւ և անհամար զօրք ջարդեց. Լուծֆ-Ալի ալ հաղիւ իր նժուգով կրցաւ փախչիլ. ասով Մոհամմէտ խան օրերէց բոլոր Պարսկաստանի:

Այսու հանդերձ Լուծֆ-Ալի դեռ չյուսահատեցաւ, մտաւ Կրմանէն ՚ի Խորասան, հոն գունդեր ժողվուեց և ամբացաւ Կրմանի մէջ: Աղա-Մոհամմէտ խան մեծաթիւ բանակով պաշարեց զԿրման, ուսկից հազել-

1795-94

ծածուկ վախաւ Լուծֆ-Ալի: Այս բանիս վրայ բարեկացած Աղա-Մոհամմէտ քաղքին բնակիչքը համաժխտեպելով սպաննեց կամ կուրցուց. բոլոր քաղքին արուները և տղայքը և կանայքը սարուկ տուաւ իր ղեկուորաց (1): Լուծֆ-Ալի Կրմանշիրի կուսակալին քով գիմեց որ ղինքը իր Թնամուոյն մասնեց: Լուծֆ-Ալի ղինքը բռնողներուն դէմ ուզեց պաշտպանուել բայց ՚ի զուր. Աղա-Մոհամմէտի դիմաց տարուեցաւ որ յետ կուրացնելու ղինքը Շիրազ ղրկեց և հոն իր հրամանով խղդեցին: Այս վերջը ունեցաւ 25ամեայ դիւցազն իշխան մը որ լաւագոյն ժամանակներու արժանաւոր էր. և իրմով լմնցաւ Քէրիմ խանի ցեղը: Մոհամմէտ խան հանեց նաև ՚ի գերեզմանաց Նատը-Շահի և Քէրիմ խանի ոսկորները որոնք Խաճար ցեղին ջախջախիւց եղեր էին, և զանոնք իր գրան չէմին տակ Թաղեց որպէս ղե միշտ կոխելով անցնի անոնց վրայէն:

4. ԽԱՅՐ ԱՂԱ-ՄՈՀԱՄԵՏԻՏ ԽՆԻ ԱՅԽԱՐԶԱՅԱՆԼՈՒԹԻՒՆԲԵԿ ԵՒ ԻՐ ՄԱՀԸ: — Աղա-Մոհամմէտ հիմնադրել Խաճար հարստութեան որ ցայսօր կը Թաբաւորէ, իր ցեղին գլխաւորն էր, որդի Մահամմէտ-Հասանի, որ Նատը-Շահի ժամանակ ապստամբեր էր. և իր երկու որդիքը Ատիւ-Շահի ձեռքը ինկեր էին որ զԱղա-Մոհամմէտը ներքինացուցեր էր: Աղա-Մոհամմէտ իր հօրը մատուան միջոց պատանդ կը գանուէր Քէրիմ խանի քով, ուսկից փախաւ իր ցեղին մէջ և անոնց դուռնու եղաւ: Աղա-Մոհամմէտ բազմաթիւ եղբայրներ ունէր յորոց ամենէն կարիճը զՃաֆար նենգութեամբ Գէհրան հրաւիրեց և երբ եղբայրը միամտութեամբ քաղաք կը մշտներ կացիններու հարուածին տակ ինկաւ, և Աղա-Մո-

(1) « Գահէիճը նորա ՚ի հարուածելոյն հաշեալ մաշեցան, իսկ կիրք ներքինույդ անդգայ կացին մնացին. մինչև թիւ կուրացեալց անց ընդ թիւ եօթն հազարաց և սպաննեցն առաւել քան զայն: Քասն հազար ՚ի կանանց և ՚ի մանկուեացն զերկուց բաշխեցաւ. զօրաց նորա, իբրև յաղթանակք մարտի և Լուծֆ-Ալի խան, պարձանքն և պսակ Չանդիկ հարստութեան կալանաւորուալ մտու նեցաւ ՚ի ձեռս նորա »: Թաղղեանց, Պտ. Պարսկ. էջ. 215:

համէտ ինքզինքը արդարացուց ըսելով որ քաղաքահան պատերազմէ զՊարսկաստան ազատելու համար այսպէս ըրեր էր: Յետ տիրելու թողը Պարսկաստանի, ետեւ եղաւ նուաճելու նաև մերձակայ գաւառները և այս միջոցն էր որ կտրեց անցաւ Գարապաղ. դերեց դերիկեց այլ և այլ քաղաքներ. սյրեց զՏփղիս որուն տիրելէն վերջը Թագաւորի անուն ստացաւ և շատ աւարաւ դարձաւ ՚ի Խորասան՝ ուր իրեն ընդ առաջ եկաւ կուրացեալն Շահ-Ռուհ: Աղա-Մոհամմէտ հոն ալ կողովակելով տանջեց նաև զՇահ-Ռուհ, որ ՚ի սկզբան չէր ցուցուցած Հէջդար իմամին շիրմին գանձերը և մասնաւորապէս մէկ սուտակն. և այս տանջանաց ցաւերէն քիչ օր վերջը մեռաւ Շահ-Ռուհ՝ Նատր-Շահի և Ալջարեան ցեղին յետին շառաւիղը: Յետոյ պատրաստուեր էր Պուխարայի վրայ դիմել երբ լսեց որ Ռուսք կ'արշաւեն Պարսից Տէրութեան սահմանները և մեծ դունդերով հասաւ յԱտրպատական: Սակայն Ռուսք կատարինէ կայսրուհւոյն մահուամբ ետ քաշուեր էին, և Աղա-Մոհամմէտ մտաւ նորէն ՚ի Վրաստան ընդդէմ Լէզիկներու, զորս օգնութեան կանչեր էր Գեորգիին խան որդի և յաջորդ Հերակլիտոսի. ապամտնալով ՚ի Շուշի հոն սպանուեցաւ իր երկու ծառաներէն զորս մահուան գատապարտեր էր:

1796

Աղա-Մոհամմէտ 63 տարուան էր մեռած ժամանակ: Կտրիճ էր Մոհամմէտ բայց և մեծապէս անգութ, և այս սրտին վայրենի յատկութիւնքը իր դժոճակ կերպարանաց վրայ ալ կը աեսնուէր: Իր անունը երկար ժամանակ ընկճեալ գաւառաց ահուգողն նշանակ դարձած է իր մահուանէն վերջն անգամ: Այսու հանդերձ մեծ սէր ցուցուց իր երկու եղբորորդւոց վրայ, յորոց ըզմէթ-Սլի իրեն յաջորդ անուանեց: Սակայն Ֆէթհ-Ալիի պատմութիւնը չըրած կարևոր կը համարինք նախ Անգղիացուց Հնդկային ընկերութեան աշխարհակալութեանց վրայ խօսիլ, որոնք մեծ ազդեցութիւն ունեցան ասիկէ վերջը Պարսից Թագաւորաց պատմութեան վրայ:

1797

5. ԱՆԳՂԻԱՅԻՐ Ի ՀՆԳԿԱՍՏԱՆ. — ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՌԱՎ

ՊԱՐՈՒԹԻՒՆԸ: — Եւրոպայի ներքին երկպառակութիւններէն օգուտ քաղած էին երկու մեծ Պետութիւնք ընդարձակելու իրենց աշխարհակալութիւնքը. յԱսիա: Անգղիա յետ կորսնցնելու իր բազմաթիւ գաղթականքը որոնք Միացեալ-Նահանգի անուամբ զատ Տէրութիւն մը կազմեցին, իր վաճառականութեամբ և կէս մ' ալ ներքին բազմամարդութիւնէն ստիպուած, նորանոր գաղթականութեանց ձեռք զարկեր էր յԱսիա: Ռուսաստան՝ տեսնալով որ օտար եւրոպական Պետութեան մը ազդեցութիւնը կը զօրանայ յԱսիա, միանգամայն նոյն վաճառականական փափաքը ինքն ալ ունենալով, հարկ էր որ մրցեր Անգղիոյ հետ: Փոխադարձաբար Անգղիա ալ յետ միանգամ հաստատուելու յԱսիա, մեծապէս կը վախնար որ Ռուսին ղիւրին ճամբայ մը չբացուի օր մը Հնդկաստան անցնելու ուր էին իր գաղթականութիւնքը և վաճառականական աղբերքը:

Արդեօք ինչկերպով սկսաւ Անգղիոյ վաճառականական ընկերութիւնը և ինչ աշխարհակալութիւններ ունեցաւ անցեալ դարուն մէջ, արդի պատմութեան չլիբարբերելով, համառօտ մը միայն յիշենք այն մասունքը որոնք պատմութեան բացայայտութեան համար կարևորք են մեզ:

Հնդկաստան երկու մեծ մասերէ կը կազմուի՝ Յաճապային մասը՝ որ է Գանդէսի բարբեր ձորը, և Տէհան կոչուած Թերակղզին: Անգղիացիք ութնամասնեորդ դարուն մէջ գլխաւորապէս այս Թերակղզւոյն մէջ տարածուած էին: Միայն Փորթուգալացուց ձեռքն էր կօս, և Գաղղիացուց ձեռքը Չանտընակոր և դեղեցիկն Փոնտիշերի, ինչպէս նաև ուրիշ մէկ քանի պղտիկ անդերսակայն և այնպէս 1799ին չկրցան պաշտպանել զԻնդուս-Սախի հուսկանունն Հայտեր-Սլիի քաջ որդին, զոր Նաբուէնն Անգղիացուց դէմ գրգռեր էր որ իր Թագաւորութեան (Մայսուր) հետ, կորսնցուց նաև իր կեանքն ալ Սերինկաբութանի պարսպաց վրայ, որուն տիրեց մարդիզն Ուելլէզլի (1): Սակայն յաղթութեանց

(1) Ընդդէմ Մահաթեանց կռիւներուն մէջ իր պատերազմական առաջին վարժքը ըրաւ նաև կուսակալն եղբայրը Արդուր Ուելլէզլի, յետոյ այնքան նշանաւոր դուռնու Ուելլէզլին անուամբ:

Հետ շատ անգամ հաւատար կ'ընթանային նաև հարըստահարութիւնը և կեղեքմունքը. ամենայն ոք կը փափաքէր որ և իցէ փոքր պաշտօնով մը Հնդկաստան երթալ, ուսկից կը դառնար քիչ վերջը հարուստ աւարով: Ամենայն ոք կը գովէր Հնդկաստանի երկրին արգաւանդութիւնը և հարստութիւնը, առանց աւելցնելու, որ ընկիւք յետին չքաւորութեան և աղքատութեան մէջ էին: Անգղիա այս բանիս տեղեակ չէր. և թէ որչափ հօգ ունէր, այն յայտնի է Ուարրէն Հասթինկսի կառավարչին գէժ եղած դատաստանէն. մինչև Շերիտանի անմասն ճարտարախօսութիւնքը, բաւական չէղան յուզելու Պետութիւնը «այս նոր Վէրրէսին» գէժ որուն գատաստանը տևեց 1786էն մինչև 1795 և վերջապէս անպարտ արձկուեցաւ:

6. ԼՍՀՕՐԻ ԹԱԳԱՆՈՐՈՒԹԻՒՆԵՐ ԵՒ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՎԱՐԻՉՔ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ: — Ընկերութեան յետին թշնամեաց մէջ ամենէն զօրաւորն եղաւ շէյխերուն դաշնակցութիւնը որ իր Ռէնճիա-Սինկ գլխաւորին միջոց մեծ զօրութիւն ունեցեր էր: Ռէնճիա-Սինկ 12 շէյխերու գլուխ կենալով, քիչ քիչ ընդարձակելով իր երկիրը դէպ յԱֆղանիստան, Լահօրի զօրաւոր Տէրութիւնը ձևացուց: Մացուց նաև շատ բարեկարգութիւններ իր երկրին մէջ. մանաւանդ ղինուորաց մեջ՝ որոնց հրահանգէքը երկու գաղղիացի զօրավարք եղան Սշար՝ երբեմն համարչ Պրին մարաջախատին և Վէնգուրա: Այս զօրքերով թեան միջոց ամբողջ պահեց իր տիրած երկիրները, բայց մահտընէն վերջը Անգղիացիք որդւոյն փոքրիւթեան պատրուակաւ, իրբև խնամակալ՝ Լահօր մասն և հոն հաստատուեցան: Ընդհանուր խնամակալներէն մեկը լորս Հասթինկս (1), կուուեցաւ բոլոր ինքնիշխան Տէրութեանց դաշնակցութեան գէժ, տիրեց Տէլհիլ, Զախ-Զախեց Նէփուլք իշխանը և Մահրաթիներուն իշխանութիւնը բոլորովին վերուց: Միայն ըստ կամաց Լոնարայի

(1) Այս Հասթինկս ասրբեր է Ուարրէն Հասթինկս:

վարչութեան, իւրաքանչիւր Տէրութեանց իշխանները թողուց իրենց վիճակին մէջ անկարող ամենայնի՛ մինչ ստոյգ իշխանութիւնը վարչին ձեռքն էր, որ բանակ մը ունէր բնիկ տեղացիներէն կազմեալ, և որոնց կը հրամայէին անգղիացի զօրավարք: Լորս Հասթինկսի յաջորդը՝ Էմհըրսոգ, իր արտաստուութիւնքը շարունակեց դէպ Հնդկա-Չին: Անգղիացիք 1824ին անցան Պրահմա-Փուգրա, և պատերազմ հրատարակեցին Պրամանի թագաւորին, և մեծ յաղթութիւն մը Փրոմի քով ստեպեց Պրամանի կայսրը՝ Եանտապայի դաշնագրութիւնը ստորագրելու, որով Ընկերութեան կը թողուր Աստմի թագաւորութիւնը, Արաքանի դաւաճները, Բէննասէրիմ, Եէ, և Թաւայի՝ Հնդկա-Չինի արևմտեան կողմն վրայ. միանգամայն կայսրութեան Ավա մայրաքաղաքին արբուճեաց մէջ Ընկերութիւնը վարիչ մը պիտի ունենար: Անգղիացիք 1824ին արգէն տիրած էին Սինկափուրի, 1826ին ալ տիրեցին Մալաքքայի:

Լորս Պէգիւնք, լորս Էմհըրսոգի յաջորդը, ամեն ջանք 'ի գործ դրաւ կարգադրելու հարիւր միլիոն բնակչօք կազմեալ կայսրութիւն մը: Չորս մեծ վարչութիւնք կամ նախագահութիւնք կային, Պէնկալա կամ կալիկաթա, Ակրա, Մաարաս և Պոմպայ. ընդհանուր կուսակալը կը նստէր 'ի կալիկաթա: Ընկերութիւնը 25 միլիոն սղերլին կը վճարէր աթոռնիկեց տեղացի իշխանաց: Տասը իշխանութիւնք յորս Հայտերապատ, Մայսուր, աւանձին ստակ մը կ'ընդունէին և միշտ պատրաստ զնգեր պիտի ունենային Ընկերութեան ծառայութեան համար: կային նաև ուրիշ Տէրութիւնք ալ որոնք ընդ հոլանթա-էին Ընկերութեան և առանց անոր հաւանութեան արտաքին գործ մը կարող չէին կատարելու: Անկախ կը մնային Լահօր, Նէփուլ, Սինճա և Մահրաթիներէն մաս մը: Լորս Պէգիւնք խորշեցաւ պատերազմներէ և մեծ բարեկարգութիւններ մտուց 'ի Հնդկաստան. վերուց նաև վայրենի սովորութիւններ որոնք դեռ կը տևէին, ինչպէս այրեաց այրուիլը իրենց ամուսնոյն գերզմանին վրայ, մտուց նաև շոգենաւի գործածութիւն

1824

1825

1 Գ.Կ.Կ.

1828-29

նը: 1833ին սահմանադրութեամբ մը Առաջադիմական ընկերութեան Տէրութեան ընկերութեան փոխուեցաւ . առաջին կալուածները Անգղիոյ Տէրութեան էին, բայց առաջնաց պտուղը կը շնորհուէր ընկերութեան: Ընկերութեանը դարձեալ շարունակեց իր աշխարհակալութիւնը, սակայն որչափ ջանաց բարեկամութեամբը շահել, այնչափ չյաջողեցաւ և շատցան իր թշնամիքը, վասն զի ինչպէս կ'ըսէ անուանի գրիչ մը «Ամեն աշխարհակալութիւն նոր գրացի մը իր գիմացը կը հանէր, որ փութով կը փոխուէր 'ի թշնամի, և որուն հետ պէտք էր կուուիլ: մինչև որ իր անկամայրը յաղթողին գիմաց ուրիշ նոր թշնամի մը ելլար (1)»: Այս էր ասա անգղիական ընկերութեան վիճակը դարուս սկիզբը և որ այնքան մեծ մաս մը ունեցաւ Ստիոյ բոլոր պատմութեան մէջ մասնական 'ի Պարսկաստան, յԱֆղանիստան և 'ի Ալեքսանդրիայ:

7. Ֆիթչ-Ալի. — Աբստ-Միրզա: — Պարսկաստանի վրայ, ինչպէս տեսանք, յետ Աբստ-Մոհամմէտի իշխեց Գեթի-Ալի կամ Բաբա-խան, որ մեղի դաստիարակութիւն մը ստացեր էր կանանոցի մէջ, և իր այս նախնական դաստիարակութեան հետքը տեսնուեցաւ բոլոր իր կենաց մէջ: Սպաննեց զՍաադը-խան իր հորեղբայրը որ ուզէր էր իր ձեռքէն դահլ յափշտակել, ինչպէս նաև զՀաճի-Խարաշիմ, որ իր գահ ամբաստանութուն մեծապէս օգնէր էր. յետոյ կուուեցաւ Ռուսաց հետ այլ և այլ անգամ, մինչև Կիւլիստանի դաշնագրութիւնը (2): Այս ամեն պատերազմաց մէջ անուանի գտնուեցաւ իր որդւոցմէ մին՝ Աբաս-Միրզա, որ եւրոպական հրահանգաց մեծապէս սիրող՝ առ հասարակ ամենուն սիրելի էր: Ֆեթի-Ալի զրկելով իր անդրանիկը զՄէհմէտ-Ալի Կրմանշահի մարզպանութեան, զանիկայ զրկէր էր դահուս յաջորդութեան և Ռուսաց Սոլդատանդը կայսեր խորհրդովը զԱբաս-Միրզա յաջորդ անուանէր

(1) Չէզարէ Բանթու, Ընդհանուր Պատմութիւն, Հտ. ԺԹ:
 (2) Այս պատերազմաց վրայ խօսեցանք ԺԹ զԼոյն մէջ:

էր . և որ այնմ արդարև արժանի էր իր մեծամեծ յատկութեանց համար, որովք ընդ երկար փայլեցաւ: Չանց կ'ընենք հոս պատմելու Ֆեթի-Ալիի թագաւորութեան առջի տարիները և իր պատերազմները Ռուսաց հետ, զորս արդէն տեսանք, մինչև Թիւրքմէնչայի հաշտութիւնը՝ որով կը տկարանար Եասին իշխանութիւնը:

Այս ատեններս ծագեցան նաև Անգղիացոց 'ի Հնդկաստան կռիւները: Անգղիացիք մեծ գումարներ զըկելով առ Եասը ստացան անոր բարեկամութիւնը և իրենց ձեռքը դործի մը առին զՊարսս, խորհուրդին կատարելու համար: Փութով արբուսեաց մէջ երկու կուսակցութիւն ձևացան՝ անգղիական և ռուսական, յետոյս կրնար գլուխ համարուիլ Աբաս-Միրզա, որ թէպէտ միշտ հպատակ իւր հօրը կամաց՝ սակայն մեծ պատիւ և սէր դասած ըլլալով 'ի Ռուսաց, բնական հակափութութիւն մը ունէր անոնց: Իսկ անգղիական կուսակցութեան մէջ կը գտնուէին Եասին միւս որդիքը որոնք մեծապէս տոգոհ էին այն պատիւներուն վրայ, զորս կ'ընդունէր եղբայրնին: Իրենց տոգոհութիւնը հաղորդուած էր նաև շատ մը մեծամեծաց և նոյն իսկ ռամկին, որ արդէն մեծապէս զայրացած Թիւրքմէնչայի դաշնաց վրայ, որ մը գլուխը բորբոքած ժամանակ, վազեց Ռուսաց դեսպանատան վրայ և խողխողեց մոլեգնութեամբ զԱրիպպոյտոֆ դեսպանը իր ընտանիքով և ծառաներով: Այսպիսի մեծեղեռն յանցանք մը Պարսից արբուսները փոխանակ մէկէն արդարացնելու, պատերազմի սկսու պատրաստուիլ: Եասին որդիքը այս առիթը իրենց ձեռք կ'ուզէին տանուլ զԱբաս Միրզա Ռուսաց դէմ զրկելով, դժտեցնել զանիկայ Ռուսիոյ հետ. իսկ թէ յանձն չառնուր զօրավարութիւնը, հօրերուն գիմաց խնդիր մը հանել անոր յաջորդութեան վրայ 'ի գահն:

Ստորագտականի մէջ գունդերը ժողովուեցան և համաբաւեցաւ որ Հասան Ալի-Միրզա Եասին երկրորդ որդին 50,000 զորօք Իսմիլէթի քով հասեր էր՝ պատճառ բերելով որ ըստ դաշնաց Թիւրքմէնչայի կը պա-

Հանձնէր Աբասապատի հրահմութիւնը (1) : Խնդիրը աւելի ծանր կերպարանք մը առաւ երբ Գալբիժուռու ուսու հիւպատը Անդղիացուց խորագէտ սադրանօք թողուց ըզ-Գալբիժ, որով Ռուսիոյ և Պարսկաստանի մէջ պաշտօնական հաղորդակցութիւնը կտրեցան : Այս միջոցիս էր էրբ լուսեցաւ 'ի Պարսկաստան Փառքեխի յալթուութիւնը Տաճկաց վրայ յԱխլայա . և այս լուրը մեծապէս վհատեցուց պաննը՝ որբ-Ռուսիոյ գէմ էին, և յոյս մը ունէին սամանեան Պետութեանն : Աբաս-Միրզա հասարակաց երկիւղը իրեննպաստաւնելով, ձայն տարածեց որ՝ եթէ յանկարծ իր եղբարց հնարիւք Պարսից և Ռուսաց մէջ գծտութիւն մը ծագէր, ինքը ապաւեն մը պիտի փնտուէր 'ի Ռուսաստան : Միանգամայն պատուիրեց՝ որ իւր արբուիքը սուգ մանայ ուսու գեսպանին սպանութեան համար : Աբաս-Միրզա ասով ալ գոհ չըլլալով իր Ալի-Եիւզպաշի համհարը առ Փառքեխ զրկեց խորհուրդ հարցնելու որ ինչպէս պէտք էր շարժիլ : Փառքեխ բարեկամական թղթով մը խորհուրդ տուաւ իր եղբարցմէ մէկը կամ իր որդին նուիրակ զրկել 'ի Բէզըրպուրի և ներուսն ինգրել էղածին վրայ : Քուտաչէֆ իշխանը՝ համհարը Փառքեխի այս նամակը անձամբ տարաւ 'ի Գալբիժ յանձնելու առ Աբաս-Միրզա, և Փառքեխ մնաց 'ի Տփղիս պատասխանը ընդունելու, և յերաւի Մայիս 10ին հասաւ Խոսրով-Միրզա՝ Աբաս-Միրզայի որդին շքեղ սպայակոյտով մը և իր հօրը մէկ թղթով որ զորդին Փառքեխի կը յանձնէր իրեն հօր մը : Սակայն էրբ ուսու սպարապետը ուղեց յուզարկել զանոնք գէպ 'ի Բէզըրպուրի, այն ատեն Խոսրով-Միրզայի հետ եղած իշխանք չուղեցին յանձն առնուլ, ըսելով որ Դասէն հրաման մը չունէին : Բայց Փառքեխ մտիկ չըրաւ և զանոնք շամբայ գրաւ գէպ ի մայրաքաղաք և ինքը գարձաւ 'ի բանակն նոր յալթութիւննիր կատարելու, զորս պատմեցինք : Դասէ ըսելով Ռուսաց մեծապէս զորանալը ընդգէմ՝ Տաճկաց, փութով թղթէր

(1) Խնդան, Պատմութիւն պատերազմաց Փորուն Ասիոյ, ԳԼԺԸ :

Հասուց առ իւր թոռնը՝ Նիկողայոս կայսեր տալու համար, և այս թղթերը հասան մինչ տակաւին Խոսրով-Միրզա կը գանուէր 'ի Նովորոտ, ուսկից շամբան շարունակելով հասաւ 'ի մայրաքաղաքը և արդարացնելով գեսպանին սպանութիւնը իրբե 'ի խուժանէն, հաստատեց խաղաղութեան դաշինքները (1) :

Քիչ վերջը մեաւ Աբաս-Միրզա 'ի մեծ ցաւ բոլոր յառաջագիմութեան փափաքող անձանց, որոնք իր խոհէմ, գիտուն, կիրթ և գթած բարուց վրայ մեծ յոյսեր ունէին, և Ֆէթհ-Ալի թագաւորութեան ժառանգ հրաւանկը զՄոհամմետ-Միրզա, Աբաս-Միրզայի անդրանիկը (2) :

Ֆէթհ-Ալիի ծերութեան միջոց շատ զորացան իր բաղմամբու որդիքը, որոնք իրենց հօրը սկարութիւնը առիթ առնելով ոչ միայն դաւաճաց հարկերը չէին վճարեր, այլ և շատ անգամ լեռնաբնակ ցեղերու հետ միացած հասարակաց շամբաներու վրայ վաճառքներ կը յափշտակէին : Սակե խրախուսուելով նաև մերձաւոր աւազակ ցեղեր՝ իրենք ալ սկսան յափշտակել : մինչև

(1) Նմանօրինակ դէպք մը Հայոց համար կը պատմէ Գալթիթի Դատուրեան 'ի տանէ Մէլք-Շահնազարեանց, սպիտ առաջին աստիճանի կարգացն Արեգական և Առեճու Պարսից, նուիրակ 'ի Գաղղիա : 1815ի Ապրիլին Գէհրանի մէջ մեծ երաշտութիւն մը եղաւ : Դէյո-խէ-խարամը 200ի չափ մտնուանդն անձինք ժողովուրց, զորս համոզեց եթէ այս աղէտը պատուհասը էին այն անկարգութեանց, որոնք կը գործուէին Հայոց բացած սրճանոցներուն և դիմաւանց մէջ, և թէ հիմնադրուել պէտք է զանոնք ընկել : Ամբողջ իրենց զլխաւորէն առաջնորդեալ, Հայոց բնակութեանց վրայ դիմեց, շատ մը կրպակներ կործանեց, տուները կողպուեց այրեց եկեղեցի մը : Ազմուկը հասաւ արբունիք : Ֆէթհ-Ալի-Շահ հրամայեց բռնել Դէյո-խէ-խարամը, որ միկիթ մը փախաւ : 12 րանուող յանցաւորը դատապարտուեցան 20,000 ֆր. վճարել և Դասէն վրան 5,000 ֆր. ալ աւելցուց, իր զանձէն որոնք բաժնուեցան միասեալ ընտանեաց :

(2) Թաղիկեանց պատմագիրը կ'ընէ իրեն համար որ Վարսնոր կարգաց և կանոնաց զհետ եղեալ, եւրոպական հրահանգք կրթեր զզորս իւր, և աշխարհին շինութեան մեծապէս խնամ տանէր : Եւ Յակոբ Դասէն Ջրպետեան հպատակաց անխորբրած պաշապանութեան վրայ զանազան դէպքեր կը յիշէ :

Ասպահանի հարկին վրայ, որ մայրաքաղաք կը տարուէր, յարձկեցով Բախտեարը՝ յափշտակեցին զայն և Դաշուզովա Պարսից գշխոյն որ միաբան կը գտնուէր, ապաւինեցաւ 'ի Ղորուծ, ուսկից եկաւ զինքը ազատելու 3,000 զօրքով և 4 թնգանօթով հայկազուն Դաւիթ խան Սահինեանց քաջ զօրապետը: Ֆեթհ-Ալի որ նոյն միջոցին 86 տարուան, պալատէ պալատ կը ճանապարհորդէր և ամենայն վարչութիւն իր որդւոց ձեռք ձգած էր, Ասպահան գտնուած ժամանակ մեռաւ յետ թագաւորելու 37 տարի:

1834
Գեղար.

8. Ֆեթհ-Ալի ԲԵՆ-ՍԵԻԴ ԲՐԴԻՔԸ (1): — Այն խռովութիւնք որոնք Ֆեթհ-Ալի թագաւորութեան վերջերը կը յուղէին, նոյները շարունակեցին իր թոռան թագաւորութեան սկիզբներն ալ, իր որդւոց պատճառաւ որոնց գրգռէ էր նաև Ապտուլահ-խան՝ Հիւսէյին-Միրզայի կնիւղ եղբայրը: Մոհամէտ-Միրզա իր Մոջուլ-Միրզա եղբօր հետ յՈրոջան գիւղը ապաւինեցաւ ուր կը գտնուէր ընդհանուր զօրաց հրամանատարը Դաւիթ-խան Սահինեանց: Բաղմաթիւ սրիկայք տարածուելով քաղաքին մէջ կողոպտեցին շուկայները և տուները: Հայոց առաջնորդը Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Բագրևանդցի՝ Հայոց մասին փողոցներուն գլուխը ամրացնելով կը հրամայէ ամենուն զինուորիլ և գիշեր ցորեկ հսկել տանց և ընտանեաց վրայ, և սպասել ապագայ Շահին գալըս տեան. որ վերջապէս հասաւ Հոկտեմբերի վերջը Սահինեանց սպարապետին հետ երեք հազար հետևակով և հինգ հարիւր հեծելով: Այսու հանդերձ խռովութիւնը չդադրեցաւ մայրաքաղաքին մէջ: Ապտուլահ խան Քեօհնա Մէյտանի մասին բնակիչքը ոտք հանեց և իրեն բերդի տեղ բռնեց իմասիջումա մզկիթը: Այն անդէն երբեմն երբեմն վաճառանոցներու վրայ յարձակմունք

(1) Ֆեթհ-Ալի մահուանէ վերջը եղած խռովութեանց վրայ մեծաւ մասամբ մեզ առաջնորդ կ'անունը թաղիղեանց սարկաւազը որ ժամանակով և տեղով մերձաւոր աւելի ճշգրիտ կրնար գիտնալ արն խառնակ ժամանակին պատահալքը:

էրնէին և զորս գոցեց վերջապէս իրենց մզկիթին մէջ Սահինեանց սպարապետին գնդապետը Ղարախան Յովսէփեան: Մոհամէտ-Միրզա իմամէն պահանջեց յանցաւորները, որոնցմէ միայն երկուքը տրուեցան, և երկուքն ալ սպաննուեցան:

Հիւսէյին Ալի-Միրզա ապստամբելով ինքզինքը թագաւոր անուանեց 'ի Շիրազ, և զՀասան Ալի-Միրզա եղբայրը ընդհանուր զօրաց հրամանատար: Ռուսաց և Անգլիոյ Գովրէժ եղող դեսպանք տեսնալով այս անկարգութիւնները, յորդորեցին զՄոհամէտաճապարէլ 'ի Իէհրան, և Ռուսաց դեսպանը կը խոստանար օգնել իրեն եօթը հազար անձանց բանակով մը: Անգլիոյ դեսպանը Ռուսիոյ այս միջամտութեան վախնալով, խոստացաւ որ ինքն ալ Ստրպատականի զօրաց մինչև Դէհրան ճամբուն ծախքը մճարէ, միայն թէ անոնց հրամանատարութիւնը իրեն յանձնուի: Մոհամէտ-Միրզա հաւանելով Պամոնր անգլիացիին հրամանատար անուանուեցաւ որ Սըր Հէնրի Յեթուրի գունդ մը յանձնելով իրեն առջևէն զօրեց: Յետոյ ինքն ալ ճամբայ կ'ելլայ Նոյեմբերի 9ին 'ի Դավըլիժէ և ճամբան իրեն հետ կը միանան հայաղբի Խոսրով խան Ղայթմաղեանց և Մանուէար խան մարզպան Ռաշտոց: Յետոյ երբ Մոհամէտ-Միրզա հասեր էր Իէհրանի մօտ, իր Ալի Շահ-Միրզա հօրեղբօր բանակը առանց կռուելու եկաւ հնազանդելու իրեն. Մոհամէտ-Միրզա հրաման տուած էր իր հօրեղբօր փախչելու, բայց անիկայ եկաւ հպատակելու իր եղբօրորդւոյն՝ հետը բերելով նաև իր թաղն ալ:

9. ՄՈՀԱՄԵԴ-ՄԻՐՉԱ: — Մոհամէտ-Միրզա այս պէս զօրացած Իէհրան մտնելուն պէս, հրաման դրեց որ իր հօրեղբարքը ամենն ալ իր քովը ժողվուին, ոմանք ապստամբութիւնը թողով՝ եկան հնազանդելու և ոմանք ապաւինեցան 'ի Շիրազ Հասան Ալի-Միրզայի քով: Մոհամէտ-Միրզա ապստամբաց վրայ զրկեց զԱշայար խան և ինքը սկսաւ մայրաքաղաքը բարեկարգել. ամենէն առաջ իր արքունիքէն արձկեց շատ մը ծառայք և կանայք որոնք իր սպարուն ժամանակէն մեծ

10 Գեղար.

Ճոխութեամբ կ'ապրէին պալատան մէջ: Դէհրանի մօտ քանի մը աւազակներ Դաս-Ապտալաղիմ՝ ուխտատեղին ապաւիններ էին և գենպետք չէին ուղեր զանոնք յանձնել, Մոհամմէտ-Միրզա զօրք և Թնդանօթ զրկեց որ քանդէն այն տեղը. ասկէ վախնալով գենպետները, Թէպէտ դայթակղած իրենց Դահին վրայ, տուին չարաբործները:

Այս միջոցիս խռովութիւնք տակաւին կը տուէին յԱսպազան, ուր աւազակներուն գլուխը Ռամազան Չուսմալունի ինքզինքը Թագաւոր անուաներ էր, և հոն էին Ապտուլաս խան և Հասան Ալի: Սակինեանց սպարապետը սակաւութիւ գնդով ընդ երկար կռուեցաւ անոնց հետ, մինչև հոն հասնելով Սըր Հէնրի Սըթուր, բռնեց ամեն փողոցներուն գլուխը. շատ հոգի բանտարգել տուաւ և շատ մ'ալ փախչելով, քաղաքը նուաճուեցաւ: Անկէ անցաւ տիրեց Գուսթաւի ուր ամրացեր էր Ապտուլաս խանին որդին և կռուելով Հասան Ալիի բանակին հետ զայն ցրուեց: Քիչ օր վերջը Հասան Ալի ալ գերի բռնուեցաւ Սակինեանց սպարապետէն որ զինքը պատուով Դէհրան զրկեց: Իայց Դէհրանի մէջ ապստամբութեան վախ մը ըլլալով, գայմաքամը հրաման զրկեց Ճամբան կուրացնելու զՀասան Ալի: Բռնուեցաւ նաև Հիւսէյին Ալի և բանտ գրուեցաւ: Խոսրով խան, Դահին եղբայրը, Ասպազանայ կուսակալ անուանուեցաւ որ զՌամազան Չուսմալունի շահելով անօր միջոցով գտաբօլոր խռովարարները, բայց յետոյ գժտութիւն ծագելով իր և գենպետին մէջ՝ Թողուց զԱսպազան, և Դէհրան իր պալատը քաջուեցաւ և իր տեղը գրուեցաւ Մանուշար խան (1):

(1) « Զաւուրս սորա արքայազուն հայ Դաւիթ Մելիքեանց Տըփղիսեցի, որոյ գործք բարեբարութեան առ Աղջ մեր բաղմահասոր մատենագրութեանց արժան, և զբաւորական աշխատանք առաջին տեղոյ պարճանաց Աղջիս ամուսնացեալ 'ի Ջուղա, մեծապէս խնամ անի 'ի վերայ Աղջիս մերոյ և Աթոռոյ: Որով Պարոն կարապետ Դիւլլատ շնորհս գտեալ առաջի Մանուշար խանի՝ կարգի իխան գաւառացի Փերիոյ և Չարմալայ, իսկ որդին կարապետի Յոհաննէս՝ կարգի իխան Կոր Ջուղայ »: Թաղիղեանց Պատմութիւն Պարսկ. էջ 279:

Մոհամմէտ-Միրզա այսպէս նուաճելով իր հօրեղբայրները՝ Մարախ 10ին Պարսից տարեգլխին օրը Թագաւորութեան հանդէսը կատարեց և անկէ վերջը ամեն ջանք և ինամք ըրաւ երկիրը բարեկարգելու: Չգեց պաշտօնէն զգայմաքամը՝ որուն վրայ շատ մը հարստահարութեանց ամբաստանութիւնք կային, և անօր տեղ դրաւ զՀամի-Միրզա Աղասի՝ որ երբեմն էր պարսիկ բարգիւր էլմիսանի: Այն տեղուանքը ուր պատերազմունք մեծ աւերներ ըրեր էին՝ Թողութիւն շնորհեց հարկաց և անձամբ ինքն կ'ուղեր լսել ժողովրդեան տըրտունքը իր իշխանաց վրայ և զամենքը կը գոհացներ: Այսպէս անցան իր վարչութեան առջի տարիները. և եթէ Ռուսաստանի և Սնդղիոյ փոխնութիւնքն չըլլային իր արբունեաց մէջ անշուշտ հանդարտ Թագաւորութիւն մը պիտի ունենար: Աժըղը իր Թագաւորութեան միջոց Ռուսք և Սնդղացիք հանդարտ չժողովցին իր արբունիքը և մէկմէկու հետ առաջնութեան վրայ մրցեցան: Մոհամմէտ-Դահ քան զասոնք աւելի յարգեց զԻսաղիտիս որոնց տը Սարգիթ դեսպանին հետ վաճառականութեան դաշինքներ դրաւ: Սիրող ըլլալով միանգամայն քերթութեան, պատկերահանութեան և աշխարհագրութեան, ջանք ըրաւ գրականութիւնը և արուեստքը յառաջացնելու: Ինամք ըրաւ նաև աւազակ ցեղերը վերցնելու և նուաճեց Քիւրտերը, դարձեալ Ելեմսից և հասարակաց պաշտամանց մէջ մեծ կարգաւորութիւններ մտուց: Մեռաւ Մոհամմէտ-Դահ Միրզա 1848ին, և իրեն յաջօրեց իր անդրանիկ որդին Նասր Իտախի կամ՝ Նէսրէտախին-Դահ որ դեռ կը Թագաւորէ:

Գ Լ Ո Ի Խ Ի

Անգղիացիք ի Քապուլ, Պատերազմ
Ափիոնի

- 1. Աֆղանիստան. — Տոսդ-Մէհեմեդէտ : — 2. Պարսիկք կը պաշարեն զՀէրաք : — 3. Անգղիացիք դէպ ՚ի Քապուլ. — Ահաւոր եանաւք : — 4. Վրէժխնդրոյրիւն : — 5. Ռոտաց արշաւները Խիվայի վրայ : — 6. Ռոտաց պատերազմը Չիքրեզներուն հետ : — 7. Չիւնաստան և Անգղիա : — 8. Սիվիտեի Պատերազմը : — 9. Գաղղիոյ դաշինքը Չիւնաստանի հետ : — 10. Ճախիտն :

1. ԱՅՂԱՆԻՍՏԱՆ. — ՏՈՍԴ-ՄԷՀԵՄԵԴԵՏ : — Աֆղանիստան երէք մեծ նահանգ կը բաժնուէր, որոնք առանձին երէք Սուլթանուլթիւն կը կազմէին, Թագաւորուլթիւն Հէրաթի՝ Հիւսիսային Արևմտեան, Թագաւորուլթիւն Քանտազարի՝ ՚ի Հարաւ, և Թագաւորուլթիւն Քապուլի՝ Հիւսիսային Արևելեան, յետինս զօրաւոր էր քան զմիւսները որոնք իրմէ կախնուին ունեին : Նատր-Շահ Պարսից մեծ աշխարհակալը Խիրած էր այս երկրին (1736-1747), սակայն իր մահուանէ վերջը երկիրը անխնայութեան մեջ ինկած էր : Պարսից ամենէն մօտ նահանգն էր Հէրաթը, որ նախնի Խորասանին մաս մ'էր, և Նատր-Շահ իր զօրութեան կեդրոն ըրած էր զայն. « Խորասանը, կ'ըսէր, Պարսկաստանի սահման է, և ով որ Հէրաթի կ'իջևէ, երախակալը իր ձեռքն ունի » : Եւ իրաւունք Հէրաթ Ասիոյ ճին և ամենէն նշանաւոր քաղաքներէն մէկն էր, ինքն էր բանակ և անցք Հնդկաստանի. ամեն կարաւան հարկ էր որ անտի անցնի կամ ՚ի հիւ-

սիս և կամ ՚ի հարաւ երթալու համար. և բոլոր աշխարհակալք ճինիղնանէն սկսեալ Խիրած են Հէրաթի : Աֆղանաց Թագաւորութեան առաջին հիմնադիրը եղաւ Ահմէտ-Շահ, որ մեռաւ 1773ին : Մեռած Ժամանակը կայսրութիւն մը կը թողուր որուն սահմանքն էին Արաբական ծովը, Քաշմիր և Սիրհինա : Յաջորդէց իրեն Թիմուր-Շահ որդին, որուն որդւոյն մահուանէն վերջը զօրացաւ Պարսկացի ցեղը և գահընկէց ըրաւ Ահմէտ-Շահի յաջորդքը : Երբ Պըռնս նաւապետը 1832ին Աֆղանիստան հասաւ Անգղիոյ հետ վաճառականական դաշինք դնելու, Ահմէտ-Շահի յաջորդաց ձեռքն էր միայն Հէրաթի իշխանութիւնը : Աֆղանիստանի մնացեալ մասերուն կ'իջևէր Տոսդ-Մէհեմեդէտ իր եղբարցը հետ որոնք Քապուլէն վաներ էին զՇահ-Սուլթան : Տոսդ-Մէհեմեդէտ մեծ գործունէութիւն և մեծ ճարտարութիւն ունէր, զինուոր էր միանգամայն և կարիճ քաղաքագէտ, սիրող իր հայրենեաց, իմաստուն և արդար իշխան մը (1) : Եւ որ իր իշխանութեան սկիզբները մինչև Պարսից պատերազմը, զերտ բարեկամ երևցեր էր Անգղիացւոց : Եւ Անգղիացիք նախ թշնամացուցին զինքը իրենց անվստահութեամբ :

2. ՊԱՐՍԻԿ ԿԸ ՊՍՏԱՐԵՆ ԶՀԻՐԱՅԻ : — Արդեօք ինչ էին այն հարկեցուցիչք պատճառքը, որոնք համազգեցին զՊարսկաստան պատերազմ հրատարակելու Հէրաթի դէմ, ցարդ դժուարին է գիտնալ և անոր համար անգղիացի պատմագիրք և օրագիրք առ հասարակ այս պատերազմը գրգռող զՌուսաստան համարեցան, որ Պարսից ձեռքով ուղեց Խիրէլ Աֆղանիստանի, Հնդկային Ընկերութեան դիմաց պատուար մը կանգնելու համար : Առաջին զբրկուած բանակը մաղձախտէն ջարդուեցաւ և Շահը սպիլպուեցաւ երկրորդ տարին նոր բանակով մը դալու պաշարելու զՀէրաթ : Պաշարողաց մեջ կային շատ մը ռուս զինուորականք : Հնդկաստանի ընդհանուր վարիչն ալ ըրաւ Օբլանտ, անգղիացի սպաներ զըկած էր

1057

(1) Մլք-Քարթէլ, Պամ. Աքդ ԳԼ ԺԱ :

պաշարելոց օգնութեան և առաջնորդութեան, և յորս մեծ անուն ստացաւ Էլարբա Փողգինկըր: Բայց քան զցամաքային օգնութիւնը աւելի մեծ ազգեցութիւն ըրաւ Պարսկային ծոցին վրայ անգղիացի նաւատորմի մը երևնալը: Դա՛հը յետ 10 ամիս պաշարման, հարկ եղաւ որ վախով թողու ետ դաւանայ:

3. ԱՆԳՂԻՍՏԻՔ ԳԵՊ Ի ՔՍՊՈՒԼ. — ԱՆՍՏՈՐ ՆՍՆՍՆՁ: — Հէրաթի պաշարմամբ աւելի համոզուեցան Անգղիացիք որ ինչ կարևորութիւն ունէր Ընկերութեան համար Աֆղանիստան, և լորտ Օքլանտ հաստատեց իր մտաց մէջ այս նպատակիս համար, տկարացնելու Մէհէմէտի զօրութիւնը, Դա՛հ-Սուլթանի պաշտպան ելլալով, և զինքը նորէն իր աթոռին վրայ դարձնելով. միանգամայն Եէյխերուն դաշնակցութեան մէջ մտնալով, ահաւոր պարիսպ մը բարձրացնել Ռուսաստանի դիմաց: Այս բանիս համար 1838ի Ռընձիթ Սինկի հետ դաւինք մը դրած էր, որով Դա՛հ-Սուլթա Լահօրի ինքնակալին պիտի թողուր զՔաշմիր, Փէշաւէր և Ալգոլ. փոխադարձաբար Ռընձիթ Սինկի ալ կը խոստանար բանակ մը զսկէլ յԱֆղանիստան դանկիայ հնազանդեցնելու Դա՛հ-Սուլթանի. անգղիացի զօւնդեր ալ պիտի օգնէին Ռընձիթ Սինկի և արշաւանքին պիտի մասնակցէին: Քսանուկէց հաղար հոգեով բանակ մը անցաւ Ինդոսը, իրեն զօրավար ունենալով ՂՍիբ Ճոն Քէն և առաջնորդ Պըրնս՝ կտրիճ ճանապարհօրդը:

Բանակը նախ տիրեց Սինտի որուն Էմիրը թշնամութիւն ցուցուցեր էր. Ապրիլի մէջ ալ տիրեց Քանտահարի: Անգղիացիք շարունակելով ընթացքնին տիրեցին նաև Կիւզնէի և Ճէլալապատի զոր կը պաշտպանէր Տոսդ-Մէհէմէտի որդւոց մին Աքպար խան, որուն անունը ցայտօր սոսկուսին կը շնչէ յԱնգղիա, և յետոյ Քապուլի վրայ ուղղուեցան: Տոսդ-Մէհէմէտ իր բանակէն Լքէալ թողուց մայրաքաղաքը և Հնդկա-Քուշ Լէրանց մէջ ապաւինեցաւ: Անգղիացի բանակը Օշոստոս Դին Քապուլ մտաւ Դա՛հ-Սուլթանի հետ և հոն հաստատուեցաւ աւելի իբրև Անգղիացւոյ հպատակ մը քան

1829

1835

Թադաւոր: Անգղիացիք ՚ի դարձին տիրեցին նաև Քէլաութի որ Պէլուճիստանի մեծ քաղաքներէն մէկն է (1):

Սակայն Տոսդ-Մէհէմէտ, զոր Պախարայի խանը դերի բռնէր էր, կըրցաւ փախել և յԱֆղանիստան եկաւ. ոտք հանեց իր կուսակիցները և ստիպեց ՂԱնգղիացիս նոր զօրք զրկելու: Երկու անգամ յետ քաջութեամբ կուռելու, տեսնալով որ անկարելի էր Անգղիոյ զօրութեան դէմ դիմանալ, Տոսդ-Մէհէմէտ վերջապէս անձնատուր եղաւ Մէքնէկդընի, որ զինքը սպառնով ընդունելով, Հնդկաստան զրկեց:

Բայց Աֆղանիստանի մէջ անպակաս էին թշնամութիւնք նախ ընդդէմ Դա՛հ-Սուլթանի որ օտարին միջամտութեան պատճառ եղեր էր, և երկրորդ ընդդէմ օտարին. ապստամբութիւնը ծագեցաւ ՚ի Քապուլ Եյիբմէր 2ին. և խռովութեան մէջ հրացանի հարուածով մը սպանուեցաւ Ալէքսանդր Պըրնս: Անգղիացի զօւնդերը հազիւ կըրցան քաղքէն գուրս բանակեալը պապաւնիլ, ուր հինգ հազար հոգի երկու ամիս խիստ պաշարուսն քաշեցին ընդդէմ 50 հազարի, որոնց հրամանատարն էր Աքպար խան: Այս պաշարման վիճակին մէջ Էլքիխտըն անգղիացի հրամանատարը տեղի տալով Մէքնէկդընի յորդորանաց Աֆղաններուն հետ յանձն առաւ դաշնախօսութիւն մը ընելու: Աքպար խան նուիրակները ընդունեցաւ այնպիսի անարդանօք ինչպէս աշխարհակալ մը կ'ընդունի իր յետին ծառաները: Պայման առաջարկուեցաւ, որ անգղիացի դաւնդերը թողուն մէկէն ՂԱֆղանիստան, Տոսդ-Մէհէմէտ և իր ընտանիքը դառնան յԱֆղանս, Դա՛հ-Սուլթա ելլայ ՚ի բաց Հնդկաստանէն, և անգղիացի սպայիցմէ ամանք Քապուլ պատանդ մնան: Մէքնէկդըն ուշացուց պայմանաց ընդունելութիւնը կամ մերժումը, մինչդեռ հարկ էր օձապարել, վասն զի ձմեռը կը յառաջէր. վերջապէս Աքպար խան

1840

1841

(1) Մըք-Քարթեյ անգղիացի անուանի պատմագիրը, մեծապէս կը սողտանէ Անգղիոյ բռնած ճամբան յԱֆղանիստան. որ առանց հրախրուելու, օտար երկրի խնդրոց մէջ միջամտութիւն կ'ընէր:

նորէն առաջարկեց որ Անգղիացիք իրեն հետ դաշինք դնեն օգնելու իրեն ընդդէմ օտար իշխանաց. միանգամայն Շահ-Սուլթան անուամբ միայն թագաւորէր և իրեն վեղեր ըլլայ Աքպար խան: Մէքնէկզըն սիրով ընդունեցաւ այս առաջարկութիւնը, «մինչդեռ անգղիացի մը չէր կրնար ընդունել այսպիսի նախատական պայմաններ որ և իցէ պարագայի մէջ» կ'ըսէն անգղիացի պատմագիրք: Երկրորդ օրը գնաց տեսնուելու Աքպար խանի հետ հետը երեք սպայ առած: Խօսակցութեան միջոց յանկարծ նշան մը տրուելով, վրանին յարձկեցան և բռնեցին:

Աքպար խան ինքնին բռնեց զՄէքնէկզըն և աործանակով մը, զոր նա ընծայած էր, հարուածելով սպաննեց. միւս իր կատաղի մեծամեծքը, յարձկեցան և դանակով կտոր կտոր ըրին մարմինը: Երեք սպայիցմէ մէկն ալ սպաննուեցաւ, միւս երկուքը գերի տարուեցան:

Այս ահաւոր դիպուածին յաջորդեցին ուրիշ բազմաթիւ նախատական դէպքեր զորս զանց կ'առնուէր յիշատակել մինչև Էլֆինսզըն զօրավարը բողբոջին յուսահատած ստիպուեցաւ դաշինք մը ստորագրել Աքպար խանի հետ, որով Անգղիացիք պիտի թողուն իր կիրքը և Տոսդ-Մէհմէտ ազատ պիտի թողուէր: Աֆղանք ալ նահանջեց ապրուստը պիտի ձարէին: Այս պայմաններով Էլֆինսզըն թողուց զՔապուլ 1842 Յոնուար 6ին, առանց ուրիշ երաշխաւորութեան մը, անապատ և ձիւնալից ձամբով մը, Էսաէն միշտ հալածող ունենալով անգուժ թշնամի մը: Եթէ ուղենայինք պատմել այս ահաւոր նահանջին դէպքերը՝ մեր պատմութեան համառօտութենէն դուրս կ'ելլայինք. նահանջ մը կամ լաւ ևս ըսել փախուստ մը որուն նմանը չկայ բնաւ ազգի մը պատմութեան մէջ: Աֆղանք պատանդներ կ'ուզէին և պաշար չէին տար, ամեն օր քանի մը հոգի կը մեռնէին. թող ձամբան ունեցած գուպարածներն Կիլիզնէրէն: Աքպար խան պահանջեց և առաւ իբրև պատանդ ազնուական կանայքը, և առջայք որոնց մէջ էին նաև տիկինն Մէքնէկզըն և տիկինն Սէլ, որ յետոյ այս աղետալի անցից օրագրութիւնը

գրած է: 16,500 անձինքէ որոնք թողուցեր էին զՔապուլ, 300 միայն հասաւ 'ի Եուստուլուք. Էլֆինսզըն տեսութիւն մը խնդրէր էր Աքպար խանի հետ որ զինքը գերի բռնեց: Եւ սակայն շատ արկածից մէջ Աքպար խան իր մեծամեծներէն շատ աւելի մարդասէր դատուեցաւ, և դոնեայ իր հովանաւորութեան ներքեւ եղած գերիները ապրեցան: Բանակին թշուառ մնացորդքը հարկ եղաւ որ յետին անգամ կուռն Եուստուլուքի կիրճերուն մէջ. յետոյ բաժնուեցան այլ և այլ ձամբաներով ձէլալապատ հասնելու համար և ամեն կողմ՝ խողխողուեցան. մէկ անձ մը միայն հասաւ վերջապէս 'ի ձէլալապատ և էր վիրաբուժն Պրայալն: Այս ահաւոր դասը կ'ոչնենային Անգղիացիք իրենց միջամտութեան համար Ասիոյ խնդրոց մէջ:

4. ՎՐԵԹԻՆԿՐՈՒԹԻՒՆ: — Սակայն ահաւոր եղաւ իրենց վրէժխնդրութիւնն ալ, յԱնգղիա խորհրդարանը միաձայն հաւանութեամբ սահմաներ էր փութով 45,000 ղենուոր հասցնելու 'ի Հնդկաստան, և լորտ Էլէնսզըն կ'ըրա Օքլանտի կարիճ և հաստատամիտ յաջորդը, տեսաւ որ հարկ էր մեծ արութեամբ կուռն: Երկու զօրավարք Փուլըք և Նոգ՝ զանազան կողմէ մտան յԱֆղանիստան, մին անցնելով Քիպըրի կիրճերը որոնք անառիկ կը կարծուէին, միւսը օգնութեան հասաւ Սէլ զօրավարին որ ձէլալապատի մէջ պաշարուած էր յԱքպար խանէ և մեծ արութեամբ կը գիմանար: Աքպար խան յաղթուեցաւ և բանակը ցրուեցաւ, այն ատեն երկու զօրավարք չուեցին Քապուլի վրայ, ուր մտաւ Փուլըք զօրավարը Սեպտեմբեր 15ին և 'ի վրէժ մահու Մէքնէկզընի Քապուլի վաճառանոցը այրեց. Իսգուլիցի մէջ ահաւոր ջարդ մը ըրին առանց խնայելու կանանց, ծերոց և տղայոց (1). յետոյ լորտ Էլէնսզըն հրատարակեց որ Անգղիոյ պետութիւնը ազատ կը թողուր զԱֆղանիստան իր

1842

(1) Իսկ Աքպար խանի գերիները, յետ երկար տառապելու, յետ ամբողջ ամբողջ փոխադրուելու, վերջապէս կաշառելով իրենց վերակացուն, փախան փուլըք զօրավարին բանակը: Այս տառապանոց մէջ վախճաններ էր արդէն Էլֆինսզըն:

կառավարութեան մէջ և կը քաշուէր 'ի Հնդկաստան իր սահմանաց մէջ: Ծանօթութեամբ տեղ զոր ապստամբ սպաններ էին, դուրսեցաւ նորէն գահուն վրայ Տոսթ-Մէհմէտ որուն ազատութիւն արուեցաւ. պատերազմի ծախք Աֆղանիստանի վրայ 15 միլիոն տուգանք դնելով:

Ծ. ՌՈՒՍՍԵՅ ԱՐԵՄԻԱՆԻՔԻ ԽՂՎՅՈՒՆ ՎՐԱՅ: — Արջափ որ ալ այնչափ կը լինար այս միջամտութիւնը, սակայն Ռուսաստան նախանձոտ աչքով դիտեր էր Անգլիացւոց արշաւանքը՝ և վախնալով որ անկէ վերջը դէպ 'ի Թուրքաստան չանցնին, ինքը ուղեց կանխել. մինչև այն ատեն իր ամեն արշաւանքը դէպ 'ի Հնդկիս, ձախող դացեր էին, անոր համար մտածեց ուրիշ նոր ձամբով մը յառաջելով անցնել 'ի Թուրքաստան, 'ի Պուխարա և մինչև 'ի Խիվա, որ Ասիոյ ամենէն հարուստ քաղաքներէն մէկը համարուած էր և կեդրոն կարաւաններու (1): Արդէն առաջուրնէ Աննա կայսրուհւոյն ժամանակէն հնազանդած էին Խաղախները, և Աւրախ վրայ շինուեր էր Օրէնպուրի քաղաքը, որ կարաւաններուն և վաճառականութեան կեդրոն մը դարձեր էր: Ռուսը շարունակէր էին դարձեալ աշխարհակալութիւննին դէպ յԱրջայս աշխարհակալութիւններէն խրախուսեալ, որոնք բնականաւոր պատճառ մը չէին եղած յԵւրոպայ, սահմանցին իրմէ 'ի Խիվա, պատերազմի պատճառ բերելով քանի մը ուսու հպատակաց կողմադրելը կարաւանաց հետ, և Փէրովքի զօրավարին յանձնուեցաւ այս արշաւանքը: Օրէնպուրիէն 290 միլոն պէտք էր Խիվա երթալ:

Փետր. 1840

(1) « Ռուսաստան ժիշ դարէն 'ի վեր ստուգապէս միտքը դրած էր շտեմարան մը ըլլալ երկուց աշխարհաց վաճառականութեան, և այս մտածութիւնը իրեն քաղաքական գնացից հաստատուն կանոն մը եղաւ: Ասոր համար կարևոր էր ձեռք բերել Սեր-Տարխա և Արմու-Տարխա, այս յետնս իրեն առջի ընթացքին մէջ դարձնել և կապել զայն Վոլկայի հետ, և այսպէս 900 միլոնով հազարակցութեան չքանք մը բանալ, որուն մէկ ծայրը ըլլայ 'ի Բեդրուրի, միւսը Հնդկա-Պուշ, այս մեծ մտածութեան գործադրութիւնը անկարելի չէր երևնար »: Revue des deux mondes 1875 փետր. 15:

ըն համար: Փէրովքի 7,500 հոգւով ձամբայ ելաւ և 12 կտոր հրանօթով, հեծելովք և բեռնակիր ուղտերով: Կէս ձամբան չհասած, մեծամեծ փոթորիկներու հանդիպեցաւ և անբաւ ձիւներու բռնուեցաւ: Զմեռը երթալով կը սաստկանար և ջերմաչափը զրոյէն 40 աստիճան վար իջեր էր. քիչ օրէն սղաթերն ալ ցրտէն սկսան մեռնել: Փէրովքի բոլորովին յուսաբեկ նահանջի հրաման առաւ դէպ յԷմպա, և եթէ Խրիվա Խաղախներուն օգնութիւնը չըլլար, հարկ պիտի ըլլար ամբողջ պաշարը ձամբան թողուլ, և կէս մը ցրտէն կէս մը անօթութեանէն սպառիլ: Փէրովքի համար Խիվայի արշաւանքը նոյնը եղաւ, ինչ որ Նարոլէոնի համար Մոսքուայինը, կ'ըսէ քաղաքացի պատմաբիւր մը: Այսու հանդերձ առջինին պէս ապարդիւն չմնաց: Խանը այս արշաւանքէն զարհուրած, մահ սպանացաւ ամեն խիվացւոց որ անկէ վերջը ուսու հպատակի մը ազատութեան դպչի և 415 դերինները արձրեց: Այն ատեն Ռուսաստան պիտի կարենար Խիվայի վրայ տիրել երբ ձամբաներ կարենար բանալ, և այլ և այլ կէտերու վրայ կայարաններ հաստատել:

Ծ. ՌՈՒՍՍԵՅ ՊՍԵՆՐԱՅՄԸ ՁԻՐԻՔԵՐՆԵՐՈՒՆ ԷՆՑ: — Միանգամայն Ռուսաստան ուղեղով Տիբեթէն մինչև Անձովը ձամբայ բանալ, կը կռուէր Վովկատու և Տաղըստանի լեռնականաց հետ, որոնք իրենց անկախութեան սիրով վառուած ընդ երկար մրցեցան Ռուսիոյ Պետեթեան հետ: Այս ցեղերուն մէջ գլխաւորն էր Չէրքէզներունը, կարիճ՝ յաղթահասակ ժողովուրդ մը որ միշտ վարժած ազատութեան և աւազակարայ կենաց, չէր կրնար Ռուսաստանի լծոյն ներքև խոնարհիլ:

Այս դարուս մէջ ասոնց գլխաւորներէն մէկն եղաւ Մուլա Մոհամմէտ, որ յետ բազում կռիւներու Ռուսաց ձեռքը ընկեր էր: Իր յաջորդը Ղալի Մուլա, Ռուսաց շատ վնասներ հասցնելէն վերջը ձեռքի ամբողջ ապաւիններ էր զոր անառիկ կը համարէր. Վիլիամսոնֆ և Ռոզէն ուսու զօրավարները զինքը եկան պաշարեցին և պատուարաց տիրեցին: Ղալի Մուլա ծածուկ ձամբով մը բերդէն դուրս ելաւ, սակայն Ռուսը զինքը պաշա-

1855

րեցին և ստիպեցին որ անձնատուր ըլլայ. Ղազի Մուլ-
 րահ յանձն չառաւ և ընկերացը հետ մեռաւ հոն քաջու-
 թեամբ: Մէկ հոգի միայն ապրեր էր այս պատերազմէն
 և էր Ծամիլ՝ որ յաջորդեց յետոյ Հասան Բէկի, յաջորդ-
 Ղազի Մուլահի: Ծամիլ Բէկ որ 23 տարի Ռուսաց պար-
 տասեցնողը եղաւ և որուն քաջութիւնքը հնչեցին բոլոր
 յԵւրոպա, իբրև հին դիւցազանց գործեր, Կովկասու և
 Տաղստանի լեռնականքը միացուց ընդդէմ հասարակաց
 թշնամւոյն, և ամենուն աչքին մարգարէի կերպարանք մը
 առաւ: Ետ մը կռիւններ բրաւ Ռուսաց դէմ և զանա-
 զան բերդեր կանգնեց, մինչև որ Վարանձով իշխանը,
 անդադար հալածեւոյ լեռնականքը, ցրուեց և բաժնեց
 Ծամիլի բանակը, որուն քով մնացին միայն Չէրքէզներէն
 մաս մը և Լէզիկները: Եթէ Ծամիլ Սէվաստոպոլի կռուոյն
 միջոց նորէն ոտք ելլար և միացնէր լեռնականքը, կրնար
 անկասուածիւնը ձեռք բերել, ուսկից բոլորովին զը-
 կուեցաւ երբ Ալեքսանդր կայսրը Եւրոպիոյ Տէրու-
 թեանց հետ խաղաղութեան դաշինք դրած, բանակ մը
 ղեկեց Չէրքէզներուն վրայ, որուն հրամանատարն էր
 Բարիադինսքի իշխանը: Ծամիլ յետ ընդ երկար մրցե-
 լու՝ վերջապէս հետը 45 հոգի մնացած ըլլալով, անձ-
 նատուր եղաւ Ղազարէվ հայկազն գնդապետին, որ
 էր այս արգեանց համար փութով զօրավարի ատիճան
 ընդունեցաւ (1): Ռուսը զմայլած Ծամիլի վրայ, այնպէս

1842

(1) « Դա Սիւնեաց քաջերի հարազատ որդին ժէներալ Յովհան-
 նես Լազարէվն էր, որ ուր երթար առանձին պարձանքով կը
 յայտնէր իր զարբաղի լինելը, որ հին Սիւնեաց դաւառի դը-
 խաւոր մասն է, կրելով Սեղախ անուն... Ս. Պետերբուրգի
 կայսերական պալատի պատկերազարդ դահլէ՛ի մէջ, մինչև այսօր
 կայ Գ. Ֆիլիպովի նկարած պատկերը, որը ներկայացնում է Եա-
 կայ Պ. Ֆիլիպովի նկարած պատկերը, որը ներկայացնում է Եա-
 կայ Պ. Ֆիլիպովի նկարած պատկերը: Իշխան Բարիադինսքին նստած
 միւլ անձնատուր լինելու բողկն: Իշխան Բարիադինսքին նստած
 է մի բարձր բարի վրայ շքապատուած քաղմութիւ ժէներալներով,
 որոնք զարմանքով նայում են Ծամիլի հետ եկող Լազարէվի վրայ:
 Լազարէվի պատկերը այդ տեղ շատ ճիշդ է հանուած:

Սոս գնդապետը իսկոյն ստացաւ ժէներալի ատիճան. իսկ
 մի քիչ ժամանակից յետ աւելի բարձր պատիւ, բայց մի ցաւով
 դէպքից յետ, որ պատահեց այդ փառաւոր պատմական անցքից
 և որ առաջ էր եկած իր անվիճէր բնա-
 մի քանի տարի յետոյ, և որ առաջ էր եկած իր անվիճէր բնա-

ընդունեցան զինքը ինչպէս արժանաւոր էր: Կայսրը
 իրեն թոշակ մը կապեց և Եամիլ Գալուկա քաջուե-
 ցաւ, ուսկից յորդորեց իր ազգակիցքը հանդարտեւոլու և
 հակամիտեւոլու Աստուծոյ սահմանած ճակատագրին.
 որով առ ժամս՝ ինքնիշխանութեան յուզմունքները դա-
 դրեցան:

7. ՉԻՆԱՍՏԱՆ ԵՒ ՄՆԳՂԻԱ: — Ռուսիոյ և Մնգղիոյ
 Ասիոյ մէջ ունեցած մրցմունքը միայն Աֆղանիստանի և
 Հնդկաստանի համար չէին, այլ գլխաւոր կէտերէն մէկն
 ալ էր նաև Չինաստանի և Ճափոնի վաճառականութիւ-
 նը: Չինաստան որ գրեթէ ամբողջ Արևելեան Ա-
 սիա կը կազմէ, հեռի կ'ապրէր բոլորովին Եւրոպական
 հաղորդակցութենէ, իրեն սեպակական կարգօք և սով-
 բուածեամբ: Մինչ բոլոր Եւրոպա սահմանագրական
 վարչութիւն կը գոչէր, ի Չինաստան՝ ուր նահապետա-
 կան կեանք մը դեռ յոտին կայր, կայսրը երկնից որդի,
 միակ ուղղիչ էր երկրի: Ինքն էր ամենայն ինչ և որուն կա-
 մաց ահնարկման չհպատակիլը ոչ միայն անհնազանդու-
 թիւն էր՝ այլ և ամպարչտուութիւն, և երբ թագաւորը
 խօսէր իր արքունեաց՝ հարկ էր որ ամենը դետին խոնար-
 չէին, և երկու հազար տապարաւոր պաշտօնեայք միշտ
 իրեն կարապետէին: Եթէ թագաւորէն վերջը կը տրուէր
 նաև պատիւ մասնաւոր անձանց՝ զիտնականաց էր. և
 թագաւորն իր ամենակարող իշխանութեամբն հանգերձ
 անոնց միայն պիտի յանձնէր պաշտամունքը, զորս գիտ-
 նականք կ'առաջարկէին և որոնց ներեալ էր բուէ ճշմար-
 տութիւն և խրատել զթագաւորս: Ժողովուրդը վեց
 կարգ բաժնուած է, մանաւորները, զինուորքը, բանա-
 սէրք, երկրագործք, արհեստաւորք և վաճառականք:
 Ճոխ և խիստ օրէնսդրութիւն մը ունին որ շատ դարերէ
 ՚ի վեր կը տևէ և որը ծանօթ են ՚ի բաղմաց: Տարազրեալ է
 ամեն նորութիւն, որով և կը խորշին յԵւրոպացուց և

ւորութիւնից, նա դատապարտվեց մշտնջենական արտօրի Կովկասու
 Բարու քաղաքը: Ինն տարի այդ տեղ անցնելուց յետ, կրկին
 հանդես եկաւ վերջին պատերազմին...» Գրիգոր Նիկողոսեան ՚ի
 Մախա լրագրի. 1881 Փետր. 12:

զերենք անկարօտ կը համարին անոնց քաղաքակրթութեան և արուեստից, անոր համար որ և իցէ գետապանութիւն սկսեալ նախ Մեծն Պետրոսի ժամանակէն, այնաջող ընդունելութիւն մը ունեցեր էին՝ և Ռուսք հազիւ կրցեր էին ընդունիլ որ սահմանադրին մօտ Քիւրքաք քաղաքը շտեմարան մը ըլլայ վաճառականութեան, երկուց Պետութեանց մէջ: Ռուսք կը գնէին զլիւսւորապէս խաշնդեղ և չայ որ 200 տարի առաջ գրեթէ անծանօթ, այսօր բոլոր աշխարհ սփռուած բերք մ'է: 1806ին Ռուսաստան 500 հոգով կազմեալ նուիրակութիւն մը ուղեց զըզիւնի Բէքին, որ երբ պատուարաց գիմաց հասաւ, պատուէր ընդունեցաւ նուազելու մինչև 70 հոգի, յետոյ չուղելով թագաւորին դիմաց ճակատին ինն անգամ գետին զարնել, ըստ երկրին արարողութեան, առանց երկից որդին տեսնալու ետ դարձան, նոյնը պատահեցաւ նաև լորա Մըքարթնէյի զոր զըզած էր Անգլիա: Եւրոպացուց համար հազիւ բաց էր Քանթոն ծովային քաղաքը անցեալ դարուն վերջը, այն ալ տարւոյն մէջ որոշեալ ժամանակներ միայն և Եւրոպացիք չէին կրնար քաղաք մտնալ. իսկ ցամաքէն արգելեալ էր վաճառականութիւն ընել բաց 'ի Ռուսիոյ հետ: Սակէ զատ Ռուսաստան կրցաւ ունենալ նաև Բէքինի մէջ արքիմանարիտ մը և նուիրակութիւն մը: Անգլիա որ նախանձոտ աչօք կը տեսնար այս չնորհքը, ինքն ալ նոյնը փորձեց նախ 1816ին լորա Մըքարթնէի և յետոյ 1834ին Նէփըրի ձեռօք, սակայն իր ամեն առաջարկութիւնքը մերժուեցան:

1756-66

Չինաստան անցեալ դարուն վերջը ունեցեր էր իրեն իշխող զՔեան-Չունի ժողովրդասէր և ողորմած թագաւորը, որ իր իշխանութիւնը տարածեր էր մինչև 'ի Պարսկաստան, առեր էր զՌիպէթ Նէփալէացուց ձեռքէն և իր ցեղին մէջ ամենէն կտրիճ թագաւորաց մին եղեր

1756-1822

էր. իր յաջորդին Քիա-Քինկի թագաւորութիւնը աղմուկալից և լի դաւաճանութեամբ ժամանակ մը եղեր էր, որով և խիստ կանոններ գրուեր էին ընդդէմ որ և իցէ

1816

ընկերութեանց, և 10,270 հոգի բանտ դրուեր էին իբրև

գլխապարտք: Իր յաջորդը Դաօ-Քուանք մեծ թշնամի երկւցեր էր քրիստոնէութեան և որուն ժամանակ ծագեցաւ Երկրինի կռիւը:

8. ԱՓՈՒՆԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄ: — Անգլիացիք Չինաց հետ յարաբերութեանց միջոց ներս մտուցին ափիոնը՝ զոր առատութեամբ Հնդկաստանէն կրնային հանել և Հընդկաստանի դաշտերը փոխանակ ցորենի խաշխաշով գոցուեցան: Չինացիք շատ սիրով ընդունեցան այս փասաբեր բուսոյն գործածութիւնը, որ ոչ միայն մաւաւրական կարողութեանց վրայ կ'ազդէր, այլ նաև առողջութիւննի աւերելով, կեանքերնի կը կարճեցնէր: Որչափ որ Չինաց բերումը առ այն կը շատնար, այնքան Հնդկաստանի եկամուտը կ'աճէր: 1815ին մինչև 1817, 3,200 արկղ մտուցեր էին 'ի Չինաստան: 1837ին այս արկղներուն թիւը 37,000 հասեր էր, որոնց արժէքն էր 80 միլիոն Ֆր: Չինաց վարչութիւնը տեսնալով որ վաճառականութեան մէջ շատ էր երկրին մուտքը քան արտահանութիւնը, արդէն 'ի վաղուց արգելած էր ափիոնի վաճառումը, հիմա խստիւ նոյնը պատուիրեց, այն ատեն ափիոնը միայն վաճառանէնդութեամբ (1) սկսաւ ներս մտնալ: Բայց այս վաճառանէնդութիւնը ամենայն ազատութեամբ կը գործուեր և մանտարիններէն շատերը իրենց առանձնական շահուն համար համախոհ էին: Դրամը երթալով կը սակսեր 'ի Չինաստան, 1838ին Անգլիացիք մտուցին 'ի Չինաստան 4,375,000 լիպր գրեթէ 105,000,000 Ֆր (2): Դաօ-Քուանկ կայսրը բարկացած ընդդէմ Բաբարոսոս, որոնք օգնէր յարգել չէին գիտեր, մտածեց վերջ մը տալ խնդրոյն, և իբրև կայսերական գործակատար, լիակատար իշխանութեամբ

1837

(1) Contrabbando.
 (2) Անգլիացի պատմագիրը կ'ուզեն հաստատել որ Չինաց վարչութեան ոչ այնքան հոգն էր ափիոնի վաճառականութիւնը և կամ ժողովրդեան բարոյական վնասը, որչափ կը խիթար որ այն միջոցով Եւրոպիոյ քաղաքակրթական գաղափարը շտարածուին. և լորա Փալմերոն կը հարցնէր որ ի՞նչ Չինաց վարչութիւնը անկեղծ էր, ինչո՞ւ չարգելուր խաշխաշի մշակութիւնը 'ի Չինաստան:

ՂԱԿԻՆ մանտարինը Քանթոն նաւահանգիստը զըկեց, ուր միայն ներեալ էր Եւրոպացոց վաճառականութիւն ընել: Անգղիոյ Տէրութիւնը այս միջոցիս հրատարակած էր, որ բնաւ չէր ուղեր օգնել իր հպատակաց օրինազանցութեան այնպիսի երկրի մէջ, որուն հետ վաճառականութիւն ունէր, որով և ամենայն վնասուեղեալ այն վաճառականութեան մէջ, ինքը պատասխանատու չէր: Բայց շատ ուշ. «այս օրէնքը, կ'ըսէ անգղիացի գրիչ մը, ամիսներով և տարիներով առաջ պետք էր հրատարակել»: 1836էն 'ի վեր Էնգլոք նաւապետը Քանթոնի մէջ անգղիական վերատեսուէն էր, և ահա յանկարծ Մարտի վերջի օրերը ուրիշ օտարաց հետ միաբան վաճառատեղեաց մէջ փակուեցաւ, զորիկ 'ի պաշարուց և 'ի ծառայից: Ժողովուրդը և զինուորը մահ կը սպառնային եթէ իրենց չյանձնուէր նաւերուն մէջ դանուած ամիրանը: Էլլըգ 22, 283 արկղ ամիրոն յանձնեց Տէրութեան, որուն իրաւամբ վարչութիւնը փոխարէն չըրաւ, արգելուած ըլլալով:

1859

1859 Յունիս

1840 18 Յունիս

Տակաւին վէճը հաշտութեամբ կրնար ըմնալ, սակայն Սնգղիա ինդիբը տարբեր կերպարանք մը առեր էր, իբրու եթէ Ղինացիք կը նեղէին կամ կ'անիրաւէին ընդդէմ անգղիացի վաճառականաց և Քանթոնի գիմաց անգղիացի նաւատորմի մը զըկուեցաւ: Անգղիացիք աշխուժով սկսան պատերազմը, և Յուլիսի մէջ տիրեցին Ղիուզան կղզւոյն: Էնգլոք Փէի-Նո գետին մէջէն սկսաւ յառաջել նաւերով որ մինչև Բէքին կը ասին: Կայսրը սարսափած, փախաբեցաւ դաշնախօսութեան մը, այն ատեն Անգղիացիք ետ դարձան և Քանթոնի վրայ 26 միլիոնի պարտք մը դրին: Պատերազմը լինցած կը համարուէր երբ իմացուեցաւ որ Ղինացիք հաշտուիլ կեղծեր էին զԱնգղիացիս մայրաքաղաքէն հեռացնելու և ժամանակ շահելու համար: Անգղիացիք մեծաբոյն բաղնաման մը պատրաստուեցան. Սիր Հէնրի Փոգգին կըր լիակատար իշխանութեամբ, Վիկտորիա Թագուհւոյն ընդհանուր դործակատար անուանուեցաւ. Փերբըր ծովակալը՝ նաւատորմին հրամանատարութիւնը

ընդունեցաւ: Ղինացիք ալ պատրաստուեցան քաջութեամբ դէմ դնելու, կայսրը կը սպառնար մինչև 300,000 զինուոր զըկելու Մեծին Բրիտանիոյ վրայ: Անգղիացիք եռանդեամբ սկսան կռիւր և տիրեցին նորէն Ղիուզանի և Իմոյի որ անառիկ կը համարուէր, և սահմանեցին նաւատորմաւ Եանկ-չէ-Քիանի գետին մէջ մտնալ որ Բէքինի ամենայն պաշար բերող ջրանցքն էր: Եանկ-չայի առմամբ գետը բացուեցաւ իրենց, աւարի առին Ղինկ-Քեանկ-Յու քաղաքը և Եանքինի գիմաց երեցան: Այս բանիս վրայ զարհուրեցաւ արքունիքը և կայսրը վուժաց դաշնախօսութիւնքը սկսելու որ ստորագրուեցաւ Եանքինի գիմաց Քոնստալ նաւուն մէջ: Այս դաշնաց համեմատ Ղինաստան երեք տարուան միջոց 120 միլիոն Ֆր. պիտի վճարէր Անգղիոյ, և պիտի բանար ասնայն օրաբակնաց Քանթոն, Էմու, Յու-չու-Յու, Նինկիօ և Եանկ-չայ նաւահանգիստները: Անգղիոյ կը տրուէր Քանթոնի ծոցին մէջ Նոնկ-Քոնկ կղզին և հիւպատոս պիտի ունենար կայսրութեան հինգ մեծ նաւահանգիստներուն մէջ. ասիկ զատ կանոնագրութիւն մը հաստատուեցաւ մաքրի վրայ և հաւասարութիւն երկուց Պետութեանց պաշտօնական յարաբերութեանց մէջ: Իսկ Ափիոնի վրայ բնաւ խօսք չէղաւ, և Անգղիացիք յաղթականք, յայտնապէս վաճառանենդութեամբ սկսան նորէն մտցնել զայն: 1844ի առջի չորս ամիսներուն մէջ Ընկերութիւնը զըկեր էր 8,190 արկղ, որուն գինն կ'ըլար 26,252,000 Ֆր. կայսրը նորէն ջանաց յորդորմամբ, արգելքով և դաշամբ խափանել, բայց անկարելի եղաւ: Փոգգինի կըր խորհուրդ կուտար օրինաւոր հրատարակելու այն շահավաճառութիւնը և կանոնաւոր մաքսով մը հարստութեան գուռ մը բանալ իր երկրին, սակայն այս օրտակար բայց «վնասակար» շահուն տեղ կայսրն ալ առաջարկեց Ընկերութեան որ եթէ ետ կենային ամիրոն մշակէին, տարին 74 ու կէս միլիոն յանձն կ'առնուր վճարելու: Յիրաւի անտեղի էր առաջարկութիւնը, բայց ո՞ր կողմը կը դանուէր աշխուականութիւնը և բարոյակարն:

6 Օգոստ. 1841

ԲՅՈՒԼ
1844

9. Գաղղիոց ԳԱՇԻՆՔԸ ԶԻՆԱՍՏԱՆԻ ՀԵՏ: — Գաղղիոյ վարչութիւնը որ 'ի սկզբան անտարբեր աչքով զիտեր էր Անգղիոյ և Չինաստանի կռիւը, յետ Նանքինի դաշանց ուզէց 'ի նպաստ օտար Տէրութեանց եղած յոգուածը իր շահուն ալ գործածել, և 1844ի մէջ Չինաստանի հետ վաճառականութեան դաշինք դրաւ: Յետոյ կիցօ, նախագահ Պաշտօնարանին, դեսպանութիւն մը զրկէց, որուն գլուխն էր Տը Լակրընէ, որ Չինաց պաշտօնէից հետ նորոգէց 'ի Վամփա նոյն դաշինքը, զոր գրած էին Անգղիացիք 'ի նպաստ ամենայն օտարականաց: Բաց ասկէ, երեք կայսերական հրովարտակներ ալ խնդրէց և ընդունեցաւ 'ի նպաստ քարոզաց, որոնք մինչև այն ատեն հալածուած էին: Այս հրովարտակաց առաջինը՝ կը ներեր չինացոյ մը ընդունիլ քրիստոնէական կրօնքը, երկրորդը՝ քրիստոնէական կրօնից նշան կը ճանչնար Ս. Իսաչը և պատկերները. երրորդը՝ քրիստոնէից կը դարձնէր իրենցմէ յափշտակուած եկեղեցիները, բաց յանոնց՝ որոնք բակոտի կամ՝ հասարակաց շինուց վերածուեր էին: Արջափ որ Պետութիւնը յետոյ իր այս խոստմունքները չպահէց, սակայն առ ժամս քարոզէք կրցան մնալ առանց նեղութեան և տարածել ուղղափառութիւնը: Մեծագոյն ազատութիւն մը թէ 'ի Չին և Թէ 'ի Ճափոն աւելի յեանագոյն ժամանակաց պահեալ էր:

10. ՃՍՓՈՆ: — Եւ արդարև Չինաստանէն աւելի խստութիւն 'ի գործ դրած էր և կը դնէր ընդդէմ օտարականաց և մանաւանդ ընդդէմ Եւրոպացոց՝ Ճափոնի վարչութիւնը:

Երբ առաջին անգամ Եւրոպացիք ծանօթացան այս երկրին սովորութեանց և օրինաց, կը տիրէր հոն միայնակ իշխան մը իբրև բացարձակ ինքնակալ փախի կամ փախօտիտոյ: Ժամանակ անցնելով այս իշխանութիւնը կալուածատիրական ձև մը առեր էր, և բազմութիւ հարստութիւնը ձևացեր էին զանազան քաղաքներու մէջ, յորս թէպէտ առաջնութիւնը և գլխաւորութիւնը միշտ Ետոյի արքունեացն էր, սակայն վարչութեան մէջ ազ-

դեցութիւն ունեցողք աբբունի հաղարապէտք էին, զորս իրենց լեղուով քայտան կը կռչէին:

Տակաւին անցեալ դարուն վերջերը և այս դարու սկիզբը, Հոլանտացիք միայն կրնային մօտենալ Տէսիմս կղզեկին, և հոն սահմանեալ վաճառուց առուտուր ընել: և Թէ յանկարծ օտար նաւ մը երևար նաւահանգստի մը մօտ, փութով նաւատորմէ մը կը պաշարուէր: Ռուսք 1804ին, և Անգղիացիք 1808ին, 1811ին և 1819ին փորձ փորձեցին վաճառականութեան դաշինքով մտնալ 'ի Ճափոն, սակայն ինդիերքնին մերժուեցաւ, և Եւրոպացիք յետ միանգամ Չինաստանի դէմ ըրած փորձերնէն խրախուսուելու, քանի մը տարի վերջը նոյնը պահանջեցին 'ի Ճափոնէ և վերջապէս ստացան բռնութեամբ և զինուք, ինչպէս պիտի տեսնանք 1854ին ղիպաց մէջ:

Գ Լ Ո Ի Խ Ի Ս

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԱՌՄԱՌԻՏ ԵՒ ՄԷՀԻՄԵՏ ԱԼԻ

1. Տաճկաստանի միմասկը: — 2. Սերպիս. — Չեռնի-Գեորգ: — 3. Միլոշ Օպրեկովիչ: — 4. Մուտալիս, Վալարիս: — 5. Պատերազմ ընդ Եգիպտոս և ընդ Տաճկաստան: — 6. Ռուսաստանի միջամտութիւնը: — Հաշտութիւն: — 7. Գաշկարդարիւն 'ի Հիւնքեար Խոկիլեախ: — 8. Բարեկարգութիւնը Մուշրան Մաննուտի: — 9. Փոխարքային կրկին ապստամբիլը: — Եիզիպի պատերազմը: — Ման Մուշրան Մաննուտի: — 10. Մուշրան Ապտիշ-Մեհիս: — Կիւրնուտի օրենսդրութիւնը: — 11. Եշրուպիյ Պետոքիանց միջամտութիւնը և դաշինք 'ի Լուսորա: — 12. Յոզովուք 'ի Գադիս և 'ի Գերմանիս: — 13. Պերոքի և Արիսի զնդակախոսումը: — Գադիսի Պաշտօնարանին բռնած ընթացքը: — Պալմանք հաշտութիւն: — 14. Գաշկարդարիւն և եղուցներու:

1. ՏԱՃԿԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ: — Որչափ որ Սուլթան Մահմադ յաջող գանուեցաւ ներքին բարեկարգութեանց և մեծագործութեանց մէջ, նոյն բաղքը չունեցաւ յարտաքին պատերազմունս, յորս չունեցաւ ժամանակին յարմար զօրավարներ: Տեսանք Յունական ազատութեան խնդիրը, տեսանք Ռուսաստանի հետ կռիւնները յԵւրոպա և յԱսիա. աւելցնենք ասոնց վրայ քիչ մերջը Սելիպտոսի փոխաբքսյնի հետ ունեցած պատերազմները, յորս մեծամեծ փրասներ կրեց: Այս ար-

տաքին դժբաղդութեանց վրայ ներքին դժբաղդութիւնք ալ պակաս չէին և մանաւանդ հրդեհները, որոնք մայրաքաղաքին մեծ պատիժը և աղէտքը եղած են 'ի հնուց յայսօր: 1831ին ահաւոր կրակ մ'եղաւ նախ 'ի Չուգուր յետոյ 'ի Սամսթիա և 'ի Թաթաւլա որուն երրորդ մասը այրեցաւ: Այս կրակներուն հաւասար և աւելի փրաս հասուց մաղձախտը որ նոյն տարին շրջեցաւ Եւրոպիոյ ամեն կողմը: Եւ որովհետև առաջին անգամն էր որ կ'երևար այս ահաւոր հիւանդութիւնը, անոր համար թէ բռնուողներուն վրայ և թէ չբռնուողներուն վրայ հաւասարապէս յուսահատութիւնը կը տիրէր, և այնքան երազ էր հարուածը՝ որ և ոչ իսկ ժամանակ կը թողուր դարմանի: Աղտեղի և աղքատ փողոցներու մէջ աւելի ճարակեցաւ ախար և թէպէտ Պետութիւնը ջանաց օգնել անոնց, բայց անկարելի էր հասնիլ այնքան բազմութեան: Երեք ամիս տևեց հիւանդութիւնը, Սեպտեմբերէն Կեպտեմբեր, և երեք ամիսուան մէջ անհամար ընտանիքներ արտասուեաց մէջ ձգեց. մանաւանդ որ մինչև այն տառն, տակաւին Պետութիւնը արգելարան հաստատած չէր: Յետոյ Տաճկաստանէն անցաւ յԱրևմուտս Երկնից այս մեծ պատիժը, ամեն կողմ մեծամեծ զոհեր ընելով: 'Իեռ այս դժբաղդութիւնքը չմոռցած, Սուլթան Մահմադ բռնագատուեցաւ նորէն պատրաստուել պատերազմի, հարկատու գաւառաց ոմանց ինքնիշխանութեան յուզմունքը ընկճելու, յորս նոյնպէս թէ դրամական և թէ ժողովրդեան կորուսաներ ըրուա:

2. ՍԵՐՊԻՍ. — ԶԵՆՆԻ ԳԵՈՐԳ: — Յունական ապստամբութիւնը և ինքնիշխանութիւնը իրեն գրգիռը ունեցաւ Դանուբի եղերքը բնակող ազգաց մէջ 'ի Մուտալիս, Վալարիս և 'ի Սերպիս. որոնք արդէն այս գարուս սկիզբէն սաք ելած էին: Նախ Սերպիսցիք Սուլթան Սելիմի ժամանակ Քըջախներուն աւարառութիւններէն ազատելու համար Ռուսաստանի դիմեց էին: Կայսրը իրենց խոստացաւ ամենայն օգնութիւն ընելու Բարձրագոյն: Դրան միջոցով եթէ իրենք նուիրակութիւն մը զրկեն 'ի Կ. Պոլս: Այն ա-

1050
Փեար.

աւեն նուիրակութիւն մը մեկնեցաւ 'ի Կ. Պօլլա որ խընդ-
րեց Սէրպիացւոց յանձնուելու բովանդակ բերդերը և
երկու միլիոն զուրուշ, ենիչէրիներուն գեմ՝ ըրած պատե-
րադմեներուն համար: Այս պահանջներն բերե նա-
խատիքը մը համարուեցան, նուիրակները բանա գրուե-
ցան և Նիշի Հաֆըզ փաշան հրաման ընդունեցաւ մտա-
լու 'ի Սէրպիա: Սէրպիացիք մինչև այն ատեն փափա-
քած էին ենիչէրիներէն միայն ազատիլ, հիմա որոշեցին
անկախութեան համար կուուիլ: Հաֆըզ փաշա յաղ-
թուեցաւ, և ատեան մը գումարուելով՝ Սէմանտրիա,
բոլոր Սէրպիացիքը գօչեց յաղատութիւն: Փութով Պոս-
նիոյ և Ալշպանիոյ փաշաները մտան 'ի Սէրպիա հրով և
սրով, բայց Ձէնի-Գէորգ (1) 15,000 անձինք ժողովուե-
լով, երկու փաշայից վրայ ալ մեծ յաղթութիւն մը
ըրաւ 'ի Չապաց: Երոտրայի փաշան աճապարեց և Սէր-
պիացւոց առաջարկեց որ առանձին վարչութիւն մը ու-
նենան և վճարեն Բ. Դրան 600,000 Ֆիորլին և Պելլերա-
տի դղեկին մէջ օսմանեան պահակապանք նստին: Այս
առաջարկութիւնքը ընդունելի եղան. բայց Սուլթանը
չուղեց զայն ստորագրել. այն ատեն Ձէնի-Գէորգ ախ-
րեց Պելլերատի և պաշարեց դղեակը: Պելլերատի Սելէյ-
ման փաշան անօգնական մնալով անձնատուր եղաւ, այն
պայմանաւ որ ազատ ելլայ դղեկէն, բայց հաղիւ քաղա-
քէն քանի մը մղան հեռացեր էր, ղինքը խողովուցին:

Ասիկայ նշան մը եղաւ ահաւոր և անգութ կոտոր-
ածի մը ընդգեմ՝ Տաճկաց առ հասարակ, նաև ծերոց,

1300

(1) Երբ Սէրպիացիք Բարձրագոյն Դրանէն ապստամբեցան Սուլ-
թան Սելիմի ժամանակ, իրենց առաջնորդ ընտրեցին զԳէորգ Փե-
դրովիչ որ 1787 ին Աստրիացւոց բանակին մէջ զինուորեր էր ընդ-
դէմ Տաճկաց, և զոր Ձէնի-Գէորգ կը կոչէին կամ Գարա ճորճի:
Սէրպիայէն Աստրիա փախած ժամանակ իր հօրը հետ, երբ Սափե
ախուճըք հասան և հոն մակուկի մը կը սպասէին որ զիրենք պիտի
անցներ, հայրն չուզելով թողուլ իւր ծննդեանը երկիրը, սկսաւ
աղաչել զորդին որ չփախան, յետոյ աղաչանքէն ապառնայեաց անցաւ
որ զիրենք պիտի մտաներ, այն ատեն Գարաճորճի սպաննեց հրա-
ցանի հարուածով մը իր հայրը ըսելով « Լաւ է որ դու միայն մեռ-
նիս, քան մինք ամենինս »: Այս դէպքը միայն կարող է ցուցու-
նել Սէրպիոյ ազատարարին բնաւորութիւնը:

կանանց և տղայոց, և Սէրպիա անիշխանութեան մէջ
մնաց վոյվոտաներուն ձեռքը, որոնցմէ իւրաքանչիւրը
առանձին տեղի մը սկսաւ իշխել, Ձէնի-Գէորգ 'ի Շու-
մատրիա, Միլոշ Օպրէնովիչ 'ի Ռուսանիք, Վոնիցա 'ի Սէ-
մանտրիա և այլն: Վերջապէս մտածեցին ազատիլ այս
անիշխանութեան և 12 անձանցմէ ատեան մը հաստա-
տեցին, որ սակայն զօրութիւն մը չունենալով, քիչ հնա-
զանգողք ունէր: Ոմանք կը փափաքէին նորէն Տաճկաս-
տանի հետ միանալ, ստանալով այն իրաւունքները,
չորս կը վայելէին Դանուբեան գաւառք. ուրիշները
կը փափաքէին, Աւստրիոյ, Գաղղիոյ և կամ Ռուսիոյ
հովանաւորութեան ներքև մտնալ. Ձէնի-Գէորգ Նա-
բալէոնի ընծայեց Տաճկաստանի Սլաւաց հովանաւո-
րութիւնը. կայսրը սպաստանեց այս ընծայութեան՝
զրկելով ոսկեզարդ թուր մը: Իսկ Աղէքսանդր խոր-
հուրդ զէնք և գրամ տուաւ և մեծադոյն խոստմունք-
ներ ըրաւ, եթէ Ռուսիոյ հովանաւորութեան ներքև
մտնային: Այսու ամենայնիւ Սէրպիացիք 1809 ին Միլոշ
և Տոպրիւնիճի առաջնորդութեամբ բաղխեցին զՏաճիկս
Նիշի կողմանէ, մինչդեռ Ձէնի-Գէորգ մտեր էր 'ի
Պոսնիա և պաշարեր էր շխովի-Պազար: Սակայն երէք
իշխաններուն ալ ձեռնարկութիւնքը ձախողեցան. Ձէն-
ի-Գէորգ թողուց զՊոսնիա, և Պոսնիացիք պաշարե-
ցին Ղոսնիցա: Սէրպիա յետին կէտին հասած կը համա-
րուէր, վոյվոտաներէն շատերը կը սնդէին զԱղէքսանդր
Չարը իրենց իշխան հռչակել, 1810 ին Յունուարի մէջ
ընդհանուր ազգային ժողովք մը գումարուեցաւ, որ
սակայն տարաձայնութեանց պատճառաւ արգիւնք մը
չունեցաւ, միայն նուիրակներ զրկուեցան Ռուսաց բա-
նակը օգնութիւն խնդրուելու համար: Մի և նոյն միջոցին
Նիշի փաշան 30,000 զօրք աւերեց դաշտերը և առաւ
ամուրները: Ձէնի-Գէորգ սակայն այս անգամ յաջո-
ղեցաւ և մեծ յաղթութիւն մը կատարեց, և զՏաճիկս
Տրինա գետէն անդին վանեց, որ Պոսնիոյ և Սէրպիոյ
սահման մ'երաւ: Այս յաղթութեան վրայ ծերակոյտը
իրեն բարձրագոյն իշխանութիւն տուաւ բոլոր միւս

վոյվոտաներուն վրայ, և Ջէննի արքայից իրեն հակառակորդքն և սահմանադրութեան մը հիմը դրաւ: Նիշի փաշան առաջարկեց Ջէննի-Գէորգի զինքը իբրև իշխան երկրին անուանել տալ 'ի Սուլթանէն, այն պայմանաւ որ թողու Ռուսիոյ պաշտպանութիւնը և մտնայ Տաճկաստանի ներքև: Բայց Գէորգ չուզեց գործել առանց Ջարին հաւանութեան, և փաշային առաջարկութիւնքը զրկեց առ Ջարը: Երկրորդ տարին Պուքրէշի գաշանց մէջ Ռուսաստան կը լքանէր 'ի սպառ զՍերպիա Օսմանեան պետութեան ձեռքը: Սերպիացիք զայրացած չուզեցին ճանչնալ այն գաշինքը և Գէորգ 'ի զէն կոչեց զԺողովուրդը. բայց անկէ վերջը ամեն ջանքերնին անգուտ եղաւ. Տաճիկք տիրեցին երկրին մինչև 'ի Մորավա:

1815

Ջէննի-Գէորգ փախաւ 'ի Մաճառստան և անտի 'ի Ռուսաստան. և Տաճիկք անկելով նաև զՍէմանտրիա և զՊելլիրատ տիրեցին ամբողջ Սերպիոյ. և վոյվոտաներէն շատերը որ Աւստրիա փախեր էին, հօն բռնուեցան իբրև կալանաւորք Պետութեան:

3. ՄԻՂՏ-ՕՊՐԷՆՈՎԻՉ: — Յետ ամբողջ Սերպիա նուաճուելուն, քիվանը ջանաց երկիրը հանդարտեցնել. բայց այն պաշտօնեայք որոնք իրենց առաջին պաշտաման կը գառնային մեծ վրէժինդրութեան ոգւով շարժեցան, և 300 Սերպիացիք սպաննուեցան 'ի Պելլիրատ: Ապրստամբութիւնը փութով ծագեցաւ, որուն գլուխ կեցաւ Միլոշ-Օպրէնովիչ որ մեւս վոյվոտաներուն պէս փախած չըլլալով, Ռուսներէ իշխան դրուած էր 'ի Տաճկաց: 1815ին Արմաւենեաց տօնին օրը Ժողովուրդը 'ի զէն կուչեց, յաղթեց Ալպանիացոց գունդի մը 'ի Մայտան, և ոտք հանեց Պելլիրատ և Վալիէվո նահանգները: Յետ ամբողջ տարի մը պատերազմելու, յորս գրեթէ միշտ յաղթուեցան Տաճիկք, վերջապէս Ռումելիոյ փաշայն Մարապըի Միլոշի հետ գաշանց իջաւ, որով թշնամութիւնը դադրեցան և նուիրակք զրկուեցան 'ի Կ. Պօլիս: Նուիրակութիւնը շատ սիրով ընդունուեցաւ և Սերպիացոց ընդհանուր ներումն շնորհուեցաւ, միանգամայն

Մարապըի Պելլիրատի փաշա կ'անուանուէր և Սերպիացիք իրաւունք ունէին տուրքերը Ժողովուրդու, իրենց բարձրագոյն իշխան մը դնելու, ինչպէս զինուորական և քաղաքական իշխանները, ազատութիւն երկրին կրօնից և սովորութեանց: Այս պայմաններով Սերպիա ինքն իշխան կրնար համարուել: Միլոշ բարձրագոյն իշխան անուանեցաւ, որ հեռացուց արքայով կամ մահուամբ իրեն հակառակ վոյվոտաները, հաստատեց մասամբ մը Ջէննի-Գէորգի սահմանադրութիւնը. իշխաններ աւուանեց որոնց թռչակ մը կապեց, և անկէ վերջը երկիրը կառավարեց իբրև բացարձակ տէր: Աքքէրմանի դաշամբք աւելի հաստատուեցան այս իրաւունքները մասնաւոր յօդուածով մը, որովք Սերպիոյ մէջ կը հաստատուէր՝ ազատութիւն կրօնից, ընտրութիւնն իր իշխանաց, ինքնօրէնութիւն գրամական անտեսութեան և վաճառականութեան. և արգելք մահապատիւնաց ընակիլ դաւառաց մէջ, որով բերդերը միայն կը մնային Տաճկաց (1): Սերպիացոց ինքնօրէն վարչութիւնը Յունական խնդրոյն աւարտելովը և Աքրիանուպօլայ դաշնագրութեամբ աւելի ամրացաւ, յորում Ռուսաստան բոլորովին ինքնիշխան անուանելու աւել զՍերպիա, պահելով Բարձրագոյն Դրան հպատակութիւնը անուամբ միայն: 1830ին Սուլթանը՝ հրովարտակ մը կ'ուղղէր Միլոշի, որով զՍերպիա ինքնօրէն կը թողուր, անուամբ միայն հպատակ Օսմանեան Պետութեան և ընդ հովանաւորութեամբ Ռուսիոյ: Տաճկաստանի 500,000 Ֆրպիտի տար իբրև հարկ. և պատերազմի ժամանակ 12,000 զօրք և Օսմանեան պահանջող զօրք պիտի ունենար Պելլիրատի մէջ: Միլոշի արուեցաւ նաև ժառանգական իշխանի տիտղոսը որ պիտի կառավարէր իր երկիրը ծերակու-

1807
1826

1827
6 Նոյ

(1) Երբ 1817ին Յոյնք ապստամբեցան Ջէննի-Գէորգ թողուց զՔիէվ ուր առանձին կ'ապրէր և դէպ 'ի Սերպիա դիմեց երկիրը ապստամբեցնելու, միանալով Յունաց ընկերութեան հետ, և զՏաճիկս վանելու յԱսիա, բայց Սերպիա հասնելուն պէս խողովորուեցաւ Միլոշի նուիրակներէն, որ 'ի վարձ այս գործոյս հաստատուեցաւ իր բարձրագոյն իշխանութեան մէջ:

1850
27 Յունիս

տին հետ միասին որուն անդամք 17 էին: Մերջ 1834ին Գաղղեական սահմանադրութեան նման սահմանադրութիւն մը առւաւ իր երկրին, սակայն ներքին երկպառակութիւններէ բռնադատեալ 1839ին հրաժարեցաւ իշխանութենէն 'ի նպաստ իր Միլան անդամնիկ որդւոյն որ փութով մեռնելով, ընտրուեցաւ անոր տեղ իր երկրորդ որդին Միքայէլ, որ Կ. Պօլիս գնաց, ընդունելու իշխանութիւնը, և Աստուլ-Մէճիտ մեծ սիրով ընդունեցաւ զինքը և ընծայներով դարձուց իր հայրենիքը: Բայց իր մօրը խորհրդով թշնամացաւ Տաճկաց հետ, և երկու անգամ անոնցմէ յաղթուելով, փախաւ 'ի Ջէմլին. և Աւստամանակեայ վարչութիւն մը իշխան անուանեց 1842ին զԱլեքսանդր Փէդրովիչ կամ Քարա-Ճիորաձովիչ, որդի համբաւանուն Չէռնի-Գէորգի: Սակայն ժողովուրդը ստոր վարչութեան վրայ ալ շատ արժեքոհ էր, որովհետև շատ սիրելի էր Օսմանեան Պետութեան: Ալեքսանդր ստիպուեցաւ հրաժարելու և իր տեղը յաջորդեց նորէն ծերն Միլոշ-Օպրէնովիչ. և երբ մեռաւ սա, իր Միքայէլ որդին, որ արդէն երեք տարի իշխած էր, իր հօրը տեղն անցաւ: Տաճիկ Տէրութիւնը 1866ին՝ Պէլկրատի մէջէն պահանջող զօրքը հանեց:

1846

4. ՄՈՒՏԱՍԻԱ, ՎԵՂԵՐԻԱ: — Մոլտաւիա երկայն ժամանակ (1352-1338) իր առանձին իշխանները ունեցեր էր, երբ Սուլթան Սիւլէյման Բ. տիրեց անոր: Անկէ վերջը Սուլթանները իրենց հասփոտար կամ Էյլիպաներ կը զբիւնէին կառավարութեան համար, զորս յոյն Ծանարիողներէն կ'ընտրէին (1): Վալաքիա ալ 1421էն 'ի վեր Տաճիկ Պետութեան հարկատու էր և իրաւունք ունէր ընտրել և ձգել իւր հասփոտարները: 1716ին անուանի փանարիող մը՝ Նիկողայոս Մաւրօ-դորտազօ, հասփոտար անուանուելով երկիրը շատ բարդաւաճեցուց: Մեծին Պետրոսի ժամանակէն արդէն ըսկրներէն Ռուսաց հետ իրենց պատուութեան վրայ խօսիլ և Եաշի դաշամբը Ռուսը հովանաւորութիւն մը ստացաւ

(1) Բնակիչք Ֆէնէր թաղին որ 'ի Կ. Պօլիս:

Մոլտաւիոյ վրայ, որով Բարձրագոյն Գուռը պիտի անուանէր Մոլտաւիոյ և Վալաքիոյ իշխանքը. որոնց իշխանութիւնը եօթը տարի պիտի տւէր և Գուռը զանոնք չէր կրնար պաշտօնընկէց ընել առանց Չարին հաւանութեան: Սակայն Փասվան-Յըլուզի ապստամբութենէն վերջը Ռուսներն ալ ուղեցին Նարոէնի հովանաւորութեան ներքև իշխանութիւն մը կազմել. և երբ Նարոէն չընդունեցաւ, այն ատեն Վալաքիա իրեն իշխան ընտրեց Ղիսիսիւնդի և Մոլտաւիա զՄորուսի, զորս Բարձրագոյն Գուռը չճանցաւ և ինքը անուանեց անոնց տեղ զԱլեքսանդր Սուլցօ և Կալէիմաքի, զորս մերժեց Ռուսաստան: Հարկ եղաւ որ Բարձրագոյն Գուռը տեղիք ապ' և իսիսիւնդի և Մորուսի նորէն հաստատուեցան, մինչև որ Սեպասդիանի որ Նարոէնէն յԱրևելք ընդհանուր նուիրակութեան զրկուեր էր, և Պուքրէշ բնակեցով տեսեր էր Ռուսներուն սէրը առ Ռուսա, համարեց իբրև մասնիչ դատելու երկու հոսփոտարները, որոնք պաշտօնընկէց եղան. իսիսիւնդի Ռուսաստան փախաւ առ Չարը և իր ծեր հայրը գլխատուեցաւ. իսկ Մորուսի Կ. Պօլիս քաշուեցաւ: Ռուսաստան աւելի մեծամեծ խնդրոց զբաղեալ, առ ժամս լռեց: Սակայն քիչ վերջը Միքէլոն զօրավարը բռնեց այն նահանգները և որչափ որ թիւսիցի դաշնադրութեամբ Ռուսը պիտի թողուին զայնս, սակայն դաշնադրութիւնը 'ի գործ չգրուելով, Ռուսը շարունակեցին իրենց տիրապետութիւնը մինչև 1810, յորում թշնամութիւնքը սկսելով ընդ մէջ Բարձրագոյն Դրան և Ռուսիոյ, Քամիսքի զօրավարը առաւ Վաւնա, Պաղարձըք և Սիլիսդէ: Այն ատեն մեծ Վէզիրը հաշտութիւն խնդրեց, և Ռուսը պահանջեցին զՄոլտաւիա, Վալաքիա յԵւրոպա, և զՎրաստան յԱսիա: Սուլթան Մահմուտ մերժեց պայմանները և ստացաւ Գաղղիոյ և Աւստրիոյ բարեկամութիւնը. որով Ալեքսանդր ուղեց դաշնախօսութիւնը սկսիլ և ստորագրուեցան Պուքրէշի դաշնութիւնը որ հաստատեց Եաշի դաշամբը Մոլտաւիոյ և Վալաքիոյ արուած իրաւունքները. նոյնը ըրաւ նաև Ալեքրէմանի

1807

1815

26 Մայիս

դաշինքը 1826ին : Իսկ Ազրիանուպոլսոյ դաշինքը ընդարձակեց այս երկու նահանգաց իրաւունքները, և հոսփոտարները պիտի ընտրուէին զկեանս, և չէին կրնար պաշտօնընկէց ըլլալ՝ բայց եթէ մեծ պարագայի մը մէջ, և այն հասանութեամբ Բարձրագոյն Գրան և Ռուսիոյ պիտի վճարուէր միայն տարին 2 միլիոն ղուրուշ Բարձրագոյն Գրան : Այս պայմանները հաստատուեցան նաև Բեդրպուրկի դաշամբ 1834ին : Աւելի յետնագոյն ժամանակի մը պահեալ էր այս երկու մեծ դաւառաց միութիւնը Ռոսիայի անուան ներքև :

Սուլթան Մահմուտ կորնցուց նաև զԱլճէրի, որուն տիրեցին Գաղղիացիք, և թէպէտ զրկեր էր շիթաքիւր ծովակալը միջնորդութիւն մ'ընել Գաղղիացոց և տէյին մէջ, սակայն Գաղղիացիք մտիկ չըրին, և ծովակալը դարձաւ 'ի Կ. Պոլիս : Սակայն այս պատերազմներէն աւելի մեծագոյն վնաս պատճառեց Եգիպտոսի դէմ պատերազմը :

Տ. ՊԱՏԵՐՈՋՄ ԸՆԴ ԵԳԻՊՏՈՍ ԵՒ ԸՆԴ ՏԱՃԿԱՍՏՍՆ : — Արդէն տեսանք Մէհէմմէտ Ալի թէ երկրագործական և թէ զինուորական բարեկարգութիւնքը : Տեսանք զԻպրահիմ փաշա իր որդին որ արժանապէս թէ Վահապեանց դէմ կուոյն մէջ և թէ 'ի Յունաստան կարիճ զօրավարի անուն ստացեր էր : Մէհէմմէտ Ալի իր որդւոյն Յունաստանէն դարձէն 'ի վեր կը ջանար երկիրը ընդարձակել : Միանգամայն նոյն միջոցին շատ բարեկարգութիւններ մտուցեր էր իր Եկամտից, գանձուն և արքունեաց մէջ, յորում ամենայնի իրեն խորհուրդատու եղեր էր հայկազուն իշխան մը զմիւռնացի Պօղոս Պէյ Եւսուֆեան զոր 1833ին պաշտօնեայ կարգեր էր վաճառականութեան և Արտաբին գործոց : Ի Յունաստան ըրած օգնութեան փոխարէն Պետութեանէն կրեաէ ընդունել էր . արդէն իր ձեռքն էր նուպիոյ մաս մը, Արաբիոյ կէտը . կը պահէր միայն Ստորէք, զոր ամենակարևոր կը համարէր Մէհէմմէտ Ալի Եգիպտոս ազատ փոխարքայութիւն կամ վարչութիւն մը հաստատելու համար : Արդէն Եգիպտոսի

բոլոր երկիրները իր ձեռքն էին իբրև յաջորդ և ժաւանդ Մէհմուքներուն զորս ընթեր էր (1), և ինքն էր միակ կալուածատէր երկրին, որուն Եկամուտը եռապատիկ շատցուցեր էր, արմուեաց տեղ բամբակի մշակութիւն հաստատելով և ամեն Եկամտից վաճառականութիւնը իրեն միայն սեպհականելով : Եւ որչափ որ այս շահաւոր և վաշխառու միջոցով կրցեր էր դրամ բաւելցնել իր մեծամեծ ձեռնարկութեանց, այսու հանդերձ Ֆէլլահները յետին թշուառութեան հասեր էին . 1831ին անոնցմէ 6,000 փախան յԱսորիս առ Ալպուլլահ հիւշա, որ երբեմն բարեկամ էր Մէհէմմէտ Ալի և հիւմա թշնամի, որովհետև Եգիպտոսի պախտիկ վաճառաներկութիւնը թոյլ կուտար, և չէր ուզած Լիբանանու մայրիները զրկել Մէհէմմէտ Ալիի պահանջեց ուրբեմն Ասորոց լու համար : Մէհէմմէտ Ալի պահանջեց որ Ֆէլլահները իրեն դարձնէ, բայց Ալպուլլահ չպատասխանեց, որ Սուլթանին հպատակքը, ալսա էին ուզած երկիրնին բնակելու : Մէհէմմէտ Ալի զայրացած, Սուլթան Մահմուտէն հրաման խնդրեց երթալ

(1) Մէհէմմէտ Ալի առնաւուտ ըլլալով, իր փառաւեր խորհրդոց միշտ խոչընդոտն կը տեսնար միմուր մեծամեծներն և զունդերը, անոր համար 1811ի Մարտ 1ին երբ իր որդին Թոսուտ փաշա Վահապեանց դէմ պիտի երթար, կասկածելով որ իր հաւատարիմ զորաց հեռաւորութիւնը իր իշխանութեան տկարութիւն մը չբերէ, բոլոր միմուր զունդերը հանդիսի մը հրաւիրեց իր պալատը իբրև 'ի պատիւ Թոսուտ փաշայի մեկնելուն : Յետ մեծ սիրով և շաղկապութեամբ զանոնք ընդունելու, մեկնած ժամանակնին զամեն ալ խողովողէ տուաւ նեղ ճամբաներու մէջ իր Առաւուտներն : Կոյն բանը կատարուեցաւ նաև Եգիպտոսի ուրիշ գաւառներն, միայն ազատ մնացին գաղղիացի Մէհմուքները : Մէհէմմէտ Ալիի համար կը պատմեն որ այս կոտորածին միջոց իր մտերմին Լազոզու Մէհէմմէտի հետ սենեակը քաշուեր էր, տփոցն, տխուր, լուռ, ապշած նայուածքով մը, և երբ ամենէն սաստիկ Տրացիոյ հարուածը լսեց, վրան մարտիկը եկաւ և ջուր խնդրեց : Սակայն միշտ իրեն իբրև պարսաւ մը յիշուած է այս կոտորածը, անձնական շահուն համար ըլլալով, մինչ Սուլթան Մահմուտի մեծ փառք բերած է Ենիշէրեաց կոտորածը՝ հասարակաց փրկութեան համար ըլլալով, և այն պատճառաւ ինքնին Սուլթանը աներկիւղ գլուխ կեցած էր գործոյն :

պատժելու Ասորուոց փաշան, նա մանաւանդ որ Ապտուլ-
լաս, Սուլթան Մահմուտէն ալ ապստամբեր էր, չու-
ղելով իր գաւառին մէջ մտցնել զինուորական բարեկար-
գութիւնները : Սուլթանը կ'ուզէր առանց պատերազմի
լմնցնելու ինքերը և Եգիպտոսի փաշային պատասխանը
յապաղեցուց. սակայն Մէհմեթ Ալի չուղեց սպասել և
Իպրահիմ փաշա երազ յարձկեցաւ և տիրեց Գազայի,
Եաֆայի և առանց լքանելու մաղձախտին ըրած Զարդէն
եկաւ պաշարեց զԱքիա որուն Նաբուէն անդամ չէր
կրցած տիրել և անով անառիկ անունը ժառանգեր էր :
Սուլթան Մահմուտ լսելով Իպրահիմ փաշային անհրա-
ման յառաջելը, թէ զՄէհմեթ Ալի և թէ զԻպրա-
հիմ խան (1) Տէրութենէ ապստամբ հրատարակեց :
Իպրահիմ յետ վեց ամիս պաշարման յարձակմամբ
առաւ զԱքիա և զԱպտուլլաս փաշան ալ բռնելով մեծ
պատուով զոկեց յԵգիպտոս : Յետոյ գնաց Յոպպէ,
առաւ զԵրուսաղէմ, Տրապուզիս, և Յունիսի 15ին ալ
մտաւ 'ի Բամասկոս : Ի զուր փորձեց Հալէպի փաշան
իր ընթացից արգելք մը դնելու և 20,000 հոգուով Հէմսի
քով զարնուելով կորսնցուց իր վրանները, պաշարը
20 թնդանօթ և 5,000 դերի . միանգամայն Իպրահիմի
ձեռքն ինկան փաշային և Օսմանեան Պետութեան Ատե-
նին թղթակցութիւնները, որով իմացաւ տիվանին խոր-
հուրդքը ընդդէմ 'իւր հորը : Սուլթան Մահմուտ նոր
բանակ մը զրկեց 36,000 զօրքով որուն կը հրամայէր
Հիւսէյին փաշա, ենիչէրլինեբուն ջախջախիչը, որուն
ընդառաջ էլաւ Իպրահիմ Պէլլամի մօտ, 'ի մէջ Անտիո-
քայ և Աղէքսանդրիոյ, և այնպիպի մեծ յաղթութիւն
մը կատարեց որ Հիւսէյին փաշայի քով հազիւ 10,000
զօրք մնաց : Հիւսէյին փաշա Բերիա քաջուեցաւ, բայց
տեսնալով որ քաղաքացիք Իպրահիմի կ'ուզէին մատնել
քաղաքը՝ թողուց եկաւ յԱնտիոք և Իպրահիմ առանց
պատերազմի մտաւ 'ի Բերիա. անկէ չուեց Անտիոքի վրայ
ուսկից փախեր էր Հիւսէյին յԻկոնիոն և տիրելով Ան-

1853
Մայիս

(1) Սուլթան Մահմուտ Իպրահիմ փաշային այս չքեղ տիւ-
րուը առած էր վաճապեանց դէմ յաղթութեանց համար :

տիոքի հասաւ 'ի Փոքրն Ասիա, Իկոնիոնի զիմաց, ուր
հասեր էր Ռեշիտ փաշա Ալպանիոյ հանդարտեցնողը .
զոր Սուլթան Մահմուտ զօրեր էր Հիւսէյինի տեղ
60,000 զօրքով : Գեկտեմբեր 21ին մինչ մեծ մառախուղ
մը պատեր էր բանակները, Իպրահիմ փողերը հնչեցնե-
լով ահաւոր կրակով մը Ռեշիտի բանակին վրայ ինկաւ,
շատ մարդ հարուածներէն ինկան, շատ մ'ալ փախան,
մաս մ'ալ գերի ինկաւ, որոնց մէջ էր նաև Ռեշիտ փա-
շա : Իպրահիմ փաշա յետոյ մտաւ յԻկոնիոն կամ 'ի
Ղոնիա, գնաց առաւ զԱտանա և զՍիս, և երազ երազ հա-
սաւ տիրեց Մագնեսիոյ, Պալլաքքէջի, Այսոքնի, Գաղա-
տիոյ, շահեցաւ զՉմիւսուսացիքը իրեն հպատակելու, ա-
ռաւ շրճութասիա որ 100 մղոն միայն հեռու է 'ի մայրա-
քաղաքէն և բանակեցաւ 'ի Պիլէճիկ. և որչափ որ քովը
գտնուող Եւրոպացիք խորհուրդ կուտային դիմել Ս.
Պոլսոյ վրայ, սակայն Իպրահիմ չհափաղեցաւ :

6. ՌՈՒՍՍՍՏՍՏՅԻ ՄԻՋՄՏՏՈՒԹԻՒՆԸ . ՀԱՏՏՈՒԹԻՒՆ : —
Իպրահիմի այսպէս արագ և յանդուգն ընթացքը մեծ
ազնեայ պատճառեց մայրաքաղաքին մէջ, վարկուց
նաև Եւրոպիոյ Պետութիւնքը : Աւստրիա և Անգլ-
ղիա կ'ուզէին որ Օսմանեան Պետութիւնը մնայ իր
ամբողջութեան վիճակին մէջ : Գաղղիա թէպէտ կարևոր
կը համարէր Օսմանեան Պետութեան ամբողջութիւնը
Եւրոպիոյ հաւասարակշռութեան համար, բայց միան-
գամայն չէր ալուզեր Եգիպտոսի խնարհումը՝ անոր փա-
շային վրայ ունեցած համակրութեանը համար, որ զի-
նուորական ամենայն կարգաւորութիւնքը Գաղղիայէն
առած էր : Ռուսաստան հեռուանց կը դիտէր, այս դէպ-
քերէն օգուտ մը քաղելու : Պետութիւնը կ'ուզէին միջ-
նորդութիւն մ'ընել, բայց Մէհմեթ Ալի անպատճառ
կը պահանջէր զԱսորիս և Ստանայի նահանգը : Սուլթան
Մահմուտ այս տաղնապին միջոց Ռուսիոյ դիմեր էր (1),
և ահա Սև ծովէն նաւատորմիկ մը վապորի մէջ կը

(1) Պերպլերեան վարժապետը կ'ըսէ, որ այս բանիս խորհուրդ
տուողն եղեր էր հայկազուն Պեղձեան Յարութիւն սեպուհն :
Պամ. Հայոց, ԳԼ ԽԷ :

մտնար, և բանակեցաւ Եւլա լեռան ստորոտը 'ի Հիւն-
քեար Խոկէլէսի, Թարապիոյ և Պէշլիւբտէրէ զիւղերուն
դիմաց: Ուրիշ զօրքեր ալ Բանուբի կողմէն անցան ցա-
մաքէն օգնութեան դալու: Այն ատեն Եւրոպիոյ ամեն
դեսպանները 'ի Կ. Պօլիս ձայներնին բարձրացուցին.
Ռուսէն՝ Գաղղիոյ դեսպանը և լորտ Փընսընպի Անդղիոյ,
բողոքեցին որ նաւատորմիդը հեռանայ, որ կատարուե-
ցաւ և Ռուսք քաջուեցան 'ի Սիդէպօլի: Միանգամայն
դեսպանները կրկնապատկեցին իրենց ջանքը հաշտու-
թեան համար, և Սուլթանը զՌեշիտ էֆէնսի զօրից առ
Իպրահիմ և յետ չորս օրուան հաշտութիւնը կատա-
րուեցաւ (1): Իպրահիմ փաշա ետ քաջուեցաւ Փոքր
Ասիայէն և Մէհէմէտ Ալի ընդունեցաւ Օսմանեան
Պետութենէն Ատրուոց չորս փաշայութիւնքը՝ Հա-
լէպ, Դամասկոս, Գրեմիլի և Աքբիս, պայմանաւ հար-
կը վճարելու. դարձեալ Ատանա Իպրահիմի կը տրուէր
իւր առանձին կալուած (2): Այսպիսի հաշտութիւն մը,
առ ժամս ստորագրուած, ծանր էր Սուլթան Մահ-
մուտի համար: « Կը մեռնիմ, կ'ըսէր օր մը Անդղիոյ
դեսպանին, բայց անպատու հաս չեմ թողուր ապստամբ
հպատակ մը »:

7. ԻՍԽԱՆՈՒՍՈՒԹԻՒՆ Ի ՀԻՒՆՔԵԱՐ ԻՍԿԵԼԵՍԻ: — Սուլ-
թան Մահմուտ մեծ ընդունեցութիւն ըրեր էր Ռուսաց
բանակին և շնորհակալութեան թուղթ գրեր էր առ Նի-
կողայոս կայսրը. բայց աստի Օսլըֆ կոմսին հետ, հրամա-
նատար Ռուսաց ծովային եցամաքային զօրաց, Յուլիս 8ին
դաշնակցութիւն մը ստորագրեց 'ի Հիւնքեար Խոկէլէսի,
եօթը տարուան համար, որով երկու Պետութիւնք մէ-

(1) Այս հաշտութեան դաշնախօսութեանց մէջ այնպիսի մեծ
ճարտարութիւն ցուցուց Պօղոս Պէլը, որ եւրոպացի լրագրիք
վկայեցին եթէ ոչ մի Եւրոպիոյ խորհրդական կրնար այնպիսի
դժուար խնդիր մը այսպէս շուտով և յաջողութեամբ ընցնել
« Ինչպէս ըրաւ այս խորագէտ և մեծահանճար Հայս »:

(2) Իպրահիմ փաշա Աւնուուսներու դունդ մը զօրեր էր
նուաճելու նաև Չէլթունի ազատ Հայերը, որոնք սակայն միանա-
լով Թիւրքմէններու հետ՝ ինքնիշխանութիւննին պաշտպանեցին,
և ցրուեցին առնաւուտ ջոկատները:

Ջերնին պաշտպանողական և վանողական դաշն կը գնէին:
Կար նաև ծածուկ յօգուած մը, որով Բարձրագոյն Դու-
ռը Չանաք-Քալէսի անցքը պիտի արգելուր Ռուսի
Թշնամի պատերազմական նաւու: Այսպէս Ռուսաստան
Պոքրէնէ դաշամբ շահեր էր զՊետարապետ. Ագրիա-
նուպօլսոյ հաշտութեամբ Բանուբի բերանը բացեր էր,
Հիւնքեար Խոկէլէսիի դաշնակցութեամբ ալ կ'ապա-
հօնար հարաւային կողմէն ամեն Թշնամիներէ: 1834
Յունիս 29 տարի մը վերջը ուրիշ դաշնախօսութեամբ մը
ստորագրեալ 'ի Բեքրպուրի, Ռուսք կը թողուին զՎա-
լաքիս և Մոլտավիս, և կը ստանային յԱսիա Արեւմտայն
նահանգը և քաղաքը:

8. ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆՔ ՍՈՒՂԹԱՆ ՄԱՀՄԱՌԻՏԻ: — Սուլ-
թան Մահմուտ պատերազմներէն քիչ մը դադար առ-
նելով, նորէն իր խնամքը երկրին բարեկարգութեան դար-
ձուց. այցելութեան ելաւ դաւառաց և անձամբ զննեց
Վաանայի, Եուսմայի, Սիւնդրէի և Ռուսաճուքի բերդա-
քաղաքները և զննուորաց վիճակը: Պարութաի պաշի
Յովհաննէս Ամիրայն զօրից որ երթայ Եւրոպիոյ ամեն
կողմերը պալատի, դիտէ և քննէ և հոն եղած յառաջա-
դիմութիւնքը բերէ 'ի Տաճկաստան: Ներքին վարչու-
թեան մասին պահանջէին իրեն կարիճ խորհրդատու-
ներ, որոնց թուոյն մէջ կը ցանկամ յիշել նաև Պէդէան
Յարութիւն Ամիրայն, Տիւղեան Յակոբ և Կարապետ
չէլէպիք, զորս դարձուցեր էր յաբսօրանաց և յետնոյն
հետ մասնաւոր մեծ ընտանութիւն մը ունէր, Պարութ-
աի պաշի Սիւեոն Ամիրայն, Պալեան Գրիգոր Ամիրայն
արքունի ճարտարապետը, և ուրիշ նշանաւոր հայազգի
անձինք, որոնց խորհրդովը հաւանեցաւ Հոռովեական
Հայոց ալ առանձին ազգապետ և նախագահ եպիսկոպոս
մը տալու և վերջացնելու դաւան հալածանքները (1): Կը
փափագէր և հրամայէր էր որ իր հպատակք ինչ կրօնքէ

(1) Այս հալածանաց ինչպէս նաև Ազգերուս բաժանման
Պատմութիւնը, աւելի Եկեղեցական պատմութեան վերաբերելուն
համար, զանց կ'ընենք յիշատակելու: Հոռովեական Հայոց առաջին
եկեղեցին եղաւ Ս. Փրկիչ, օծեալ յամին 1834 Յուլիս 14:

1832
8 Յուլ.

1837

1850

ալ որ ըլլան հաւասարապէս վայելէն քաղաքական իրաւունքներ: Անոր համար վերջնէլ տուաւ նոյն իսկ զգեստուոց խորուժիւնքը և այն առանձնաշնորհուածութիւնքը զորս մահմէտականք միայն ունէին:

Իր ամենէն մեծ կարգաւորութեանց մէկն կամ առաջինն և որ քրիստոնէից մէջ մանաւանդ անմոռաց պիտի մնայ, մաղձախտի և ժանտախտի համար դրած արգելաբանք եղաւ, որուն համար մեծ ընդդիմութիւն գտաւ ՚ի մոլեռանդն մահմէտականաց, սակայն իր սովորական հաստատամտութեամբ վճռել տուաւ գենպետին որ ամենեւին հակառակ չէր զուրանին զգուշանալ այն մահերէն, և արգելարաններ շինեց դրսէն եկաւորաց համար (1):

1358

Մեծ փոյթ ունեցաւ որ կաշառակրծուժիւնը վերցընէ քարձրագոյն պաշտօնէից մէջէն, և ՚ի խրատ աւնոնց Վասաֆ էֆէնտի իր ատենադպիրը ամբաստանեալ կաշառակրծութեամբ, արքորեց ՚ի Վառնա. քիչ վերջը նաև զՓէրթէվ էֆէնտի որ արքունի ատենին գլուխ էր: 1838ին ալ առաջին անգամ մեծ հանդիսով Կ. Պօլսը նաւարանին մէջ շինուած շրգենաւ մը ծով իջաւ, որուն ճարտարապետ կեցած էր ամերիկացի մը: Սուլթան Մահմուտ հրամայեց որ ուրիշ ալ գեռ շինէ: Կանգնեց դարձեալ Ստամբուլէն դէպ ՚ի Վալաթիա յՈւնգարուսուէն յԱզապագուսու կամուրջը, որով մեծ գիւրուժիւն եղաւ անցուգործի: Պէյօղլուի մէջ ալ ընթերցարան մը հաստատեց ուր փափագողք կարենան գտնալ ամեն ազգի օտար լրագիրներ: Ահա այս և տակաւին ուրիշ բաղմամբիւ բարեկարգութեանց համար վերանորոգող տնտեսութեանց ժառանգած է:

9. ՓՈԽԱՐԲԱՏԻՆ ԿՐԿԻՆ ԱՊՍՏՄԵՐԻԸ. — ՆԻՋԻՊԻ ՊՍՏԵՐԱԶՐԸ. — ՄԱՀ ՍԱԽԹՍԵ ՄԱՀՄՈՒՏԻ: — Սակայն

(1) Սուլթան Մահմուտ ենիշերիններուն հետ միարան ջնջեց հրդեհաշիջիցները և բեռնակիրները, որոնք մահմէտականք էին և մեծ շիտթութիւն կը հանէին մայրաքաղաքին մէջ. անոնց տեղ հրաւրեց Անատուլի և Փոքր Ասիոյ հայերը այս պաշտամանց համար, զիրենք արքունական հարկէ ազատ ընելով մայրաքաղաք գտնուած ժամանակին: Արով բաղմամբիւ Հայք ղիմեցին ՚ի Կ. Պօլս:

Սուլթան Մահմուտի և Մէհէմէտ Ալիի մէջ եղած խընդիրը լուր էր առժամս քան ըմբեցեր էր: 1834ին սկիզբները զանազան ապստամբական յուզմունքներ ելան ընդդէմ բացարձակ վարչութեան Իպրահիմ փաշային և Նասպլուղի, Երուսաղէմի և Յեբրոնի ժողովուրդք, մինչև ցայն ժամ ազատք՝ չէին կրնար համադուել զինուորագրութեան. մի և նոյն միջոցին ապստամբեցան նաև Եմէն և Հէճազ: Սուլթան Մահմուտ այն ատեն յարմար գտեց և Ռէշիտ Մէհէմէտ փաշա հրաման ընդունեցաւ Սեբասիոյ գունդերով մտնալ յԱսորիս: Բայց Իպրահիմ այս միջոցիս իր սովորական երազութեամբ ընկճեր էր ապստամբութիւնքը և բռնեց էր Ռաքա գաւառը յայսկոյս Եփրատայ և Օրֆա յայնկոյս Եփրատայ, որով երկու բանակները առանց կռուի զմայցէ ղիմոց գտնուեցան: Մէհէմէտ Ալի բողոքեց այն ատեն Եւրոպիոյ որ Սուլթանը և Ռուսաստան են պատերազմ գրգռողք և թէ ինքը ուրիշ բան չփափագիր բայց եթէ իր որդւոց և սերնդոց ապահովցնել Եփրատի փաշայութիւնը: Սուլթան Մահմուտ կը հաւանէր այս մասին. կը թողուր նաև իրեն զԱքիս և զԻրիփոլի, այն պայմանաւ որ ետ դարձնէ Ասանա և ուրիշ քաղաքները: Մէհէմէտ Ալի մերժեց և սկսաւ տուրքն ալ չվճարել, այն ատեն Սուլթան Մահմուտ արգէն վտայցած սուլի գաշամբ և միտքը հաստատ դրած իր անուան նախատինքը սրբելու, Հաֆըզ փաշային պատուիրեց անցնելու զԵփրատ, նոյն հրամանը ընդունեցաւ նաև պատերազմասէր Իպրահիմ փաշա իր հօրմէն: Բայց այս անգամ իրեն կը պատուիրուէր թողուլ զՓոքր Ասիա, որով տիրեց Մալաթիոյ, Գարփուսի, Օրֆայի և Տիգրանակերտի. և երկու բանակները որ գրեթէ 40,000 զօրքէ կազմեալ ճակատեցան Նիզիպի քով: Երկու կողմանէ ալ քաջութեամբ զարնուելով յաղթութիւնը ընդ երկար անորոշ մնաց, Իպրահիմի Ասորոց գունդերէն ոմանք սկսեց լին խոյս տալ, երբ գեւցազն եզիպտացին թուրք ձեռքը, ահաւոր կրակի մը տակ փախրստականաց ղիմոց պատնէշներ բարձրացնելով, զա-

1859
21 Ապ.

նոնք կը ստիպէ ետ գառնալ և կարգէրու մէջ մանալ և
 ահաւոր խառնուրդ մը կը սկսի, յորում Հաֆըզ փաշա
 իր ամենայն արուժեամբն հանդերձ կը յաղթուի թող-
 լով դաշտին վրայ երեք փաշա, 160 թնդանօթ, 20,000
 հրացան, 9,000 գերի, իր վրանը, կահկարասիքը, մինչև
 իր աղամանդեայ նշանները, մեռեալք և վերաւորք
 4,000էն աւելի էին. իսկ իպրահիմի կողմէն 300ի չափ
 կը դնեն միայն դրիչք: Հաֆըզ փաշա ցրուած գունդերը
 ժողովուելով, քաշուեցաւ դէպ 'ի Մարաշ, մինչդեռ Ի-
 պրահիմ փաշա չուեց յԱնթապուր հասաւ իրեն Սուլթ-
 մարաջախտի համհարզ մը իր հօրը Մէհմէտ Ալիի
 թղթով, որ կը պատուիրէր սպասելու տակաւին: Ի-
 պրահիմ մեծ ահաճութեամբ հնազանդեցաւ իր հօրը
 և գոհ եղաւ միայն բռնելու զՄարաշ և Օրֆա. և չի
 չուեց Ղոնիոյ վրայ:

Նիզիպի պարտութեան գոյժը Կ. Պօլիս հասնելէն
 քանի մը օր առաջ մեռեր էր Սուլթան Մահմուտ, Սու-
 մանեան Պետութեան թագաւորաց եթէ ոչ մեծ աշխար-
 հակալներէն մէկը, սակայն առաջին բարեկարգիչը: Իր
 թաղման ժամանակ ժողովրդեան ցուցուցած մեծ ցաւը
 անկեղծ վիայութիւն մ'էր հասարակաց ղգացման, երես-
 նամեայ թագաւորութեան միջոց տեսած բարութեանց:
 Ափսոս որ այնպիսի ժամանակի մէջ իշխեց յորում Օսմա-
 նեան Պետութիւնը այն սիրելի և կամ լու ևս ըսել այն
 կարեկցութեան աչքով նայուած չէր, ինչպէս մեր օրերը:

10. ՍՈՒԼԹԱՆ ԱՊՏԻՒԼ-ՄԷՃԻՏ. — ԿԻՒԼՆԱՅԷՆՈՐԵՆԸՍ-
 ԳՐՈՒԹԻՒՆԸ: — Սուլթան Մահմուտ երկու որդի կը
 թողուր Ապտիւլ-ՄէՃիտ և Ապտիւլ-Ազիզ. անդրանիկը
 Ապտիւլ-ՄէՃիտ 18 տարուան յաջորդեց իրեն հօրը,
 այսպիսի դժուարին ժամանակի մէջ: Սակայն իր բռնե-
 լիք խոհեմ ճամբան դահ էլլալուն պէս երևցաւ Կիւլ-
 հանէի Լանլիմբուլ կամ օրէնսդրութեամբ: Եւ յիրաւի
 մեծ ուրախութեան օր եղած է, ինչպէս կը յիշեն մեր
 ծերունիք և ականատեսք Նոյեմբեր 3ը, յորում Պետու-
 թեան բոլոր իշխանաւորաց և պաշտօնէից, ինչպէս նաև
 օտար դեսպանաց և ամեն կրօնքի ներկայացուցչաց առ-

8359

ը և Սուլթանին անուանի պաշտօնեայն Ռեշիտ փաշա
 կարդաց հուշակաւոր Կիւլհանէի օրէնսդրութիւնը, որ
 կրնար կոչուիլ թուղթ այն բարեկարգութեանց զորս
 Ապտիւլ-ՄէՃիտ պիտի պահէր և պիտի հաստատէր:
 Կիւլհանէի օրէնսդրութիւնը՝ Ս. կ'ապահովցնէր բոլոր
 Պետութեան հպատակաց անխտիր՝ կեանքը, պատիւը
 և ինչքը. Ի միակերպ և կանոնաւոր եղանակ մը կը հաս-
 տատեր արօց հաւաքման. Գ օրինաւորապէս կարգի կը
 դնէր զինուորագրութիւնը և զինուորաց ծառայութեան
 միջոցը. Դ կը վերցնէր մենավաճառութիւնը (1). Ե կը
 հրամայէր որ սուրբերը պահանջուին ըստ հարստու-
 թեան անհատի. Չ կը խոստանար ցամաքի և ծովու զե-
 նուորութեան ծախուց կարգ դնել յիւրաքանչիւր տե-
 ղիս. Է կը հրամայէր որ ամենայն դատաստան կատա-
 րուի հրապարակաւ ըստ քաղաքական և կամ իրծնական
 օրինաց. Ը որ ամենայն հպատակ ունենայ սեպհական
 կալուածք, զորս կարենայ ծախել և թ' որ եղեւնաւորի
 մը ժառանգները իրենց յաջորդութեան իրաւունքէն
 չջրկուին: Յիրաւի այս բարեկարգութիւնք հիմակուան
 սեսութեամբք տակաւին փափաքելի մասեր մեզ կը
 ցուցունեն, սակայն պէտք էնք դատել զայնս իրենց
 ժամանակին յորում արուեցան, և զոր դիտնալով յա-
 ջորդ Սուլթանները ջանացին աւելի ընդարձակել բարե-
 կարգութեանց հրովարտակքը:

Սուլթան Ապտիւլ-ՄէՃիտ թագաւորութիւնը Նի-
 զիպի պարտութեան դուժով սկսաւ. անոր վրայ աւել-
 ցաւ նաև նաւատորմին մասնութիւնը: Վասն զի Սուլ-
 թան Մահմուտի մահուամբ արքունեաց մէջ ամենէն
 մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ Խոսրով փաշա, զոր Սուլ-
 թանը մեծ վէղիւր անուաներ էր և որ Ահմէտ փաշա
 ծովակալին հրաման զրկեց 'ի Կ. Պօլիս դառնալու:
 Ահմէտ փաշա որ Խոսրովի հետ թշնամի էր, իր կենաց
 դարան մը կասկածելով, գնաց յԱզիզսանդրիտ առ Մէ-
 հմէտ Ալի, պատճառ բերելով որ Եգիպտոսի փաշային

(1) Monopole.

հետ միացած կ'ուզէր Ռուսաց ազգեցութիւնը ջանքախել որոնց կուսակից էր նաև Խոսրով, և որչափ որ Եւրոպիոյ հիւստոսոք կը ջանային համոզել Վէհէմմէա Ալի, նաւաստորմիզը ետ զրկել, ինքը պատասխան կուտար որ այն ատեն ետ կը դարձնէ երբ իրեն Եգիպտոսի ժառանգական իշխանութիւնը տրուի և Խոսրով փաշա պաշտօնընկէց ըլլայ:

11. Երբ Ռուսաց Պետերոսեանք Մեծապետութիւնը ետ Գ. Շուրի ԻԼՈՍՏՐԱ: — Այսպիսի վիճակի մէջ Ապառիլ-Մէճիա կը հաւանէր հաշտութեան դաշինքներուն վրայ խօսելու, երբ Եւրոպիոյ Պետութիւնը յանկարծ միաբան խնդրոյն մէջ մտան: Անգղիա կը խիթար որ Իպրահիմ Կ. Պօլիս հասնի, որով և Ռուսաստան վազէ զայն ազատելու: Գաղղիա միշտ Մէհէմմէա Ալիի համակրութեամբ կը վախեր որ շատ ընդարձակելովը յետոյ ջնախջախուի: Յուլիսի 27ին Գաղղիոյ, Անգղիոյ, Բրուսիոյ Աւստրիոյ և Ռուսաստանի դեսպանք միաբան խնդրոյն չինեցին և զայն ներկայացուցին Բարձրագոյն Գրան, որով կ'իմացնէին թէ Բարձրագոյն Գուռը որոշումն չընէ այս խնդրոյն վերաբերեալ առանց իրենց գիտութեանը:

1839

Ամբողջ տարին բանագնացութեամբ անցաւ: Անգղիա և Գաղղիա սկզբունք դրած էին Օսմանեան Պետութեան ամբողջ և անկախ պահպանութիւնը: Լորտ Փալմերսթըն չէր ուզեր որ Սուլթանի ձեռքէն երկիր առնուելով Մէհէմմէա Ալիի տրուի, որով կը սկարանար Օսմանեան Պետութիւնը: Ռուսաստան ինքզինքը համազեալ կը ցուցունէր այս արամբանութեան, որովհետև աւելի կ'ընտրէր հանգարած անգլո-թուրքի անյագ դրամը մը ունենալ: Գաղղիա չէր դադարեր միշտ նոր առաջարկութիւններ ընել, որոնք նպաստաւորք էին Մէհէմմէա Ալիի, և որպէս զի կարենայ Անգղիոյ հետ միաբանել, Լոնտրայի դեսպանութենէն զՍեպտաբրիանի կանչեց և զրկեց զԿիզո, որ մեծ հեղինակութիւն ունէր խորհրդարանին մէջ, դարձեալ իր հանձարովը, ծանրաբարոյութեամբ և նորադանգ ըլլալով կը յուսար որ լաւ ընդունելութիւն գտնայ յԱնգղիա:

Այս միջոցիս Նրմուրի դքսին օժտին համար առաջարկութիւնը խորհրդարանին մէջ մերժուելով, Պաշտօնարանը ընկաւ և, նոր Պաշտօնարանին դուրս կեցաւ Դիէր, որ իրեն առաւ Արաաբքին գործոց պաշտօնէութիւնը: Այնքը համարեցան որ յանգուգն որոշուելու մը Արևելեան ինդիեր առաջ պիտի մղէր:

Գաղղիա հակասական գիւրքի մէջ էր, 27ին ծանուցմամբ խոստացած էր համաձայնել միւս Տէրութեանց և միանգամայն ետ չէր կենար առանձինն Մէհէմմէա Ալիի նպատեղին և չէր ուզեր որ Ատրիք ետ առնուի: Գարձեալ եթէ պատերազմ՝ կարևոր ըլլար՝ Լուի-Ֆիլիպի բացէ 'ի բաց կը մերժէր: Ի զուր Կիզօ կը ջանար համոզել զլորտ Փալմերսթըն, որ ինչ չնչաւ էր Ատրիքը թողուլ Բարձրագոյն Գրան ձեռքը, որ իր ազգեցութիւնը մինչև հոն չէր կրնար հասցնել, որով և անկարգութիւնք կը գործուէին: 'ի զուր կը բռնագատէր որ Ատրիքը Օսմանեան Պետութեան ձեռքէն առնուելով, իր պաշտպանեալ փաշային տրուի: Անգղիացի պաշտօնէին նպատակը աւելի պարզ էր. չէր ուզեր Հնդկաստանի ճամբան Գաղղիոյ հովանաւորութեան ներքև եղող վարչութեան մը թողուլ և Ռուսի ազգեցութիւնը կ'ուզէր խափանել միանգամայն զայրացած էր Եգիպտոսի փաշային որ բամբակի մշակութեամբ մեծ շնաս հասուցեր էր իրեն և չէր թողուր նոր ճամբայ մը բանալ 'ի Հնդկաստան ընդ Կարմիր ծով և ընդ Եգիպտոս, և Գաղղիոյ հետ չկարենալով միաբանել, որոշեց բաժնուել անկէ և միաբանել միւս Պետութեանց հետ: Այսու հանգերձ դեռ փոփոխակի բարեկամութիւնք կը շարունակէին, և Անգղիա սիրով յանձն առաւ որ Գաղղիա միջնորդ ըլլայ Սիկիլիոյ ծծուկներին վաճառականութեան համար Նափոլիի թագաւորին հետ ունեցած խնդրոյն մէջ: Եւ մեծ փուլով ընդունեցաւ Գաղղիոյ աղերսը որ կը խնդրէր՝ Նաբոէօնի մարմինը Ս. Հեղինէն փոխադրել ի Բարիզ՝ Չինուարաց անկէլանոցը:

1840
26 Ապր.

Դիէր կը յուսար որ խնդրոյն երկարելովը Մէհէմմէա Ալի և Սուլթանը մէջերնին ուղղակի դաշնախօսու-

Թիւն ընեն, որով Գաղղիա ալ իր պատուովը կ'ազա-
տէր 27ին ուրիշ Պետութեանց հետ միաբանելու ըրած
խոստմունքէն, առանց աւրուելու փոխաբային հեա-
Յունիսի վերջերը Խոսրով փաշան, մեծ Թշնամի Մէ-
հեմէտ Ալիի, ինկնալով վէզիրութենէն, փոխաբայն
բերումն ցուցուց նաւատորմիդ ետ դրկելու և բանազա-
ցուցութիւնը սկսելու: Ասով աւելորդ կ'ըլլար Պետու-
թեանց միջամտութիւնը: Լորտ Փալմէրսթըն ամբաստա-
նեց զԳաղղիա որ իր սեպհական շահուն համար յառաջ
կը միշտ ուղղակի գաշնախօսութիւնը, և ինքն ալ ընդու-
նելի ըրաւ իր մէկ պատրաստած ծրագիրը Ռուսիոյ,
Բրուսիոյ և Աւստրիոյ, ծածուկ 'ի կիզոյն, և Ասորոց
մէջ նոր ապստամբութիւն մը ընդդէմ փոխաբային,
աւելի նպատեց իր խորհրդոյն:

Եւ ահա յանկարծ կիզ Յուլիսի 17ին հրաւիրուե-
ցաւ 'ի ըրտ Փալմէրսթընէ Արտաքին գործոց պաշա-
նէութեան պալատը, ուր հաղորդուեցաւ իրեն, յան-
գէտս Գաղղիոյ, չորս Պետութեանց Յուլիսի 15ին ըրած
գաշնիքը: Արջափ որ Գաղղիոյ մեծ նախատինք էր այս,
սահայն արժանացեր էր իր վարանեալ և երկմիտ քաղա-
քավարութեամբ:

Յուլիսի 15ին գաշնագրութեան մէջ հինգ յողուածք
կային: Սուլթանը պիտի շնորհէր Մէհեմէտ Ալիի Ե-
դիպտոսի փաշայութեան վարչութիւնը իրեն և իր սե-
րնդոց. դարձեալ քանի որ կ'ապրէր, պիտի ունենար Ա-
բիայի հրամանատարութիւնը քաշի տիտղոսով, ասկէ
զատ Հորաւային Ասորոց կառավարութիւնը: Մէ-
հեմէտ Ալի ետ պիտի կանչէր եգիպտացի դունդերը
Արաբիայէն, Մէքքէ և Մէտինէ սրբազան քաղաքնե-
րէն, Ճիտակէն, և Ստանա նահանգէն: Եթէ չընդունէր
20 օրուան մէջ այս առաջարկութիւնքը, կը կորսնցնէր
Աբիայի փաշայութիւնը, իսկ Թէ բողոքովն մերժէր
այն ատեն գաշնակից Պետութիւնք գործադրել պիտի
տային զայն բւնութեամբ, և անմիջապէս Անդղիոյ և
Աւստրիոյ նաւերը Միջերկրականի վրայ Եդիպտոսի
Ասորոց հետ հաղորդակցութիւնը պիտի կարէին: Իսկ

1840

Թէ Մէհեմէտ Ալի կ. Պօլսոյ վրայ գար, գաշնակեցք
ըտ խնդրոյ Սուլթանին, պիտի միաբանէին պաշտպան
կենսալու Վասիոբի, Չանաք-Քալէսիի նեղուցներուն,
մայրաքաղաքին և Օսմանեան Պետութեան: Բայց այս
նաւերուն մուտքը արտաքոյ կարգի դէպք մը պիտի հա-
մարուէր և ամենևին պիտի չտանանէր Օսմանեան Տէրու-
թեան կանոնաց, ըտ որում օտար Տէրութեանց պատե-
րաղմական նաւերը չէին կրնար նեղուցներուն մէջ մըա-
նալ: Այս յետին մասը Անդղիա ջանացեր էր ընդու-
նելի ընել, Հիւնքեար Իսկէլէսի գաշնակցութիւնը ա-
պարգիւն ընելու համար:

12. ՅՈՒՐՄՈՒՆԻ Ի ԳԱՂԴԱ ԵՒ Ի ԳԵՐՄԱՆԻԱ: — Չորս
պետութիւնք, որ առանց Գաղղիոյ մէջերնին այս որոշու-
ղութիւնը ըրեր էին, զԳաղղիա ալ չբարկացնելու հա-
մար, դեսպանին յիշատակագիր մը ուղղեցին, յորում
կը բացայայտէին Թէ ինչ պատճառաւ առանց Գաղղիոյ
այս որոշողութիւնքը ըրած էին, միանգամայն կը յու-
սային որ այս բաժանումը սակաւատե պիտի ըլլար և
անշուշտ Գաղղիա գաշնախօսութեան պիտի յորդորէր
գիտաբայն, ընդունելու Լոնտոնի գաշնեց պայման-
ները: Սակայն գաղղիացի ազգը մեծապէս զգաց այս
նախատինքը: Կենդանացան Անդղիոյ դէմ հին ատելու-
թիւնք, Տէրութիւնը ստիպուեցաւ աւելի հաստատ ո-
րոշողութիւն մ'ընել, զօրաց թիւը մէկէն 500,000ի բար-
ձրացուց. տպագրութիւնը աւելի կը բորբոքէր ոգինե-
րը, և Յուլիսի Յեղափոխութեան տարեդարձին ազ-
գային ամեն օրերը Մարսելէն լուեցաւ: Լուի-Նաբո-
լէոն ալ յարմար ժամանակ համարեցաւ երկրորդ փորձ
մ'ալ ընելու, բայց հազիւ նաւէն ելաւ 'ի Պուլոններ, ընա-
օգնական չքանալով, բւնութեցաւ և ատենակալաց ատենը
ղնիքը բանտարգելութեան դատապարտեց Համ դղեկին
մէջ ուր դրուած էին երբեմն Կարոլոսի պաշտօնեայք և
ուսկից փախաւ 1846ին: Բարիզու պարսպաց շինու-
թեան օրէնքն ալ որ այնչափ երկար վէճերու նիւթ եղած
էր, իբրև ամենակարևոր ընդունելի եղաւ և Սեպտեմբ-
բեր 13ին աշխատութիւնք սկսան: Ի՛նչ օր վերջն ալ երբ

1841
30 Մայ

Լուրի-Ֆիլիփի կառքով կ'անցնէր ընտանեաց հետ, Գոն-
գորտ հրատարակին մէջ վրան ատրճանակ պարպուե-
ցաւ : Բունուեցաւ յանցաւորը որ Տարմէս անուամբ
երկրտասարդ մ' էր և ատենակալաց ատեանը զինքը մա-
հուան դատապարտելով, սպաննուեցաւ :

Այս աղբային յուզմունքները 'ի Գաղղիա իրենց
արձագանգը ունեցան 'ի Գերմանիա. հոն ալ լսուեցան
Աւնդի և Քէօնէրի երգերը որոնք զքաղաքացիս 'ի
պաշտպանութիւն կը կոչէին ազատ հռենոսեան Գեր-
մանիոյ : Կարծես թէ այս յուզմունքները անցեալ ա-
տելութիւններէն և ներկայ կախենքէն աւելի ուրիշ
սպագայ յուզմունքներ կը գուժէին, երթալով 1848ը
կը մտենար :

13. ՊԵՐՈՒԹԻ ԵՒ ՍՔԻՍԵՏԻ ԳՆՊԱՅԱԿՈՅԻԼԸ • ԳՅԱ-
ՂՈՅՑ ՊԱՇՏՈՆԱՐԱՆԻՆ ԲՈՆՍԵՐ ԸՆԹԱՅԻՐԸ • — ՊԱՅՄԱՆՔ ԸՍՏ-
ՏՈՒԹԵԱՆ : — Չորս դանակից Պետութեանց հիւպա-
տաները Բարձրագոյն Դրան նուիրակի մը հետ միաբան
Օքոստոսի 16ին ծանուցին Մէհէմէտ Ալիի Լոնարայի
դանախօսութեան պայմանները : Մէհէմէտ Ալի չուզեց
տեղիք առ « Թրով միայն կը դարձնեմ, ըսաւ Գաղղիոյ
հիւպատոսին, ինչ որ թրով ստացեր եմ » : Սահմանեալ
օրերը անցան և տիվանը վճռեց իր անկումը և իրեն ծա-
նուցուեցաւ Սեպտեմբեր 2ին : Փութով թշնամութիւնք
սկսան : Անգղիացուց նաւատորմիդ կը յառաջէր Սօթըոց
գիմաց, առանց խախտուելու Գաղղիոյ նաւատորմէն
որ գիմացին պիտի պաշտպանէր և 'ի Սաղամիսն քաջուած
կեցեր էր : Սեպտեմբեր 12ին Նէյփըր ծովակալը սկսաւ
թնջանութիւն ծեծել զՊէրութ միաբան աւսարիացի (1)
և տաճիկ նաւերու : Գաղղիացի Սիւլէյման փաշա Իպրա-
հիմի տեղապահը յետ արութեամբ կռուելու չկրնա-
լով պաշտպանել զՊէրութ և վախնալով որ Իպրահիմի
հետ հաղորդակցութիւնը կորսնցնէ քաղքին թիկունքը
քաջուեցաւ, յետոյ տեսնալով պաշարուց պակասու-

թիւնը և զննուորաց հիւանդութիւնքը, անձնատուր
եղաւ Սգոյֆֆըրտ անգղիացի ծովակալին և դնաց միա-
նալու Իպրահիմ փաշային, որ վտանգաւոր դիրքի մը
մէջ կրնար համարուել շատ մը Էմիրներու իրմէ ապրա-
տամբէնուն պատճառաւ, որոնք զինքը պաշարելով և
հետը կռուելով 1,500 դերի բունեցին 20 թնդանութ ստա-
ցան և հրամանատարին գրօջը : Այն ատեն Իպրահիմ
ստիպուեցաւ քաջուել դէպ 'ի Չահէ և իր նահանջին
միջոյ 'ի զուր ջանաց հրատարակութեամբ ժողովուրդը
իրեն նորէն միացնել : Անգղիացի, աւսարիացի և օսմա-
նեան նաւերը յետ տիրելու դիւրաւ Պէրութի, Աքիայի
գիմաց հասան և ահաւոր կրակ մը սկսան թափել քաղ-
քին վրայ : Երեք ժամ տևեց կրակը, սակայն զարհուրե-
լի մնասներ հասուցեր էր. վառօղի շտեմարան մը պայ-
թելով քաղքին երրորդ մասը կործանեց և 2,000 մարդ
իր աւերակաց սակ թաղեց : Երկուսացիք հարկ եղաւ որ
թողուն քաջուին, արգէն Լագաքիէ, Գորգոզա, Գրի-
փոլ, Սայիա և Տիւրոս դաշնակցաց ձեռքը անցեր էին և
Նէյփըրի նաւատորմիդ երեցաւ Ալեքսանդրիոյ գիմաց :

Փոխարքային այսպէս շուտով յաղթուելը, մեծ աղ-
բեցութիւն ըրաւ Գաղղիոյ վրայ : Իհէր կ'ուզէր զօ-
րութեամբ գործել, ընդդէմ կարծեաց Լուրի-Ֆիլիփի, և
պատերազմի հակամէտ էր. սակայն խաղաղութեան կու-
սակցութիւնը յաղթանակեց, և Հոկտեմբեր 8ին Իհէր
ժանադուժ ըրաւ, որով Գաղղիոյ Տէրութիւնը, յԱս-
րիս հանդիպածները պարբերաբար աբաժ չէր համարեր-
բայց թէ աւելի առաջ մղուէր փաշային դէմ կռուը և
ուզէին իրմէ յափշտակել զԵգիպոսս, այն ատեն ինքը
այս բանս Արեւելքի հաւասարակշռութեան դէմ կը հա-
մարէր և կը ստիպուէր միջամտելու : Որչափ որ Լուրի-
Ֆիլիփի այսպիսի ուժով լեզու մը բռնած էր, սակայն
բնաւ պատերազմի միտք չուներ և անոր համար որոշած
էր Պաշտօնարանը փոխելու : Խորհրդարանին բացման
Իհէր կ'ուզէր որ թագաւորը յիշէ պատերազմի պատ-
րաստութեան կարևորքը և անոնց յաջող ելքը : Լուրի-
Ֆիլիփի ջնդուանեցաւ խնդիրքը, այն ատեն Իհէր իր հրա-

(1) Աւսարիացի նաւատորմին հրամանատորն էր արշղոփան
Փերախիանուս որ մեծ արութիւն և հմտութիւն ցուցուց թէ
Սայիտ անման և թէ ամբողջ պատերազմին միջոց :

ժարականնը տուաւ և Կիզօ կանչուեցաւ Լինտրայէն մասնակից ըլլալու նոր Պաշտօնարանի մը որուն նախա- գահն էր Սուլդ մարաշխատը:

Սակայն նաւատորմին Աղէքսանդրիոյ դիմաց երևնալը մեծ ազդեցութիւն ունեցեր էր Մէհէմէտ Ալի վրայ որ փափագեցաւ Նոյեմբեր 27ին աւ ժամանակեայ դաշնա- դրութիւն մը ընելու Նէյփըրի հետ, որով կը ստիպուէր թողուլ զՍոորիս և նաւատորմիցը ետ դարձնել: այն պայմանաւ որ դաշնակից Պետութիւնը ալ ապահովցնեն Եգիպտոսի ժառանգական իշխանութիւնը՝ իրեն և իր սերնդոց: Բոլոր Կ. Պօլսի զայրացաւ Նէյփըրի ըրած դաշնաց վրայ, առանց Բարձրագոյն Դրան հրամանին, որով և Ապտիւլ-Մէճիտ ստիպուեցաւ մերժելու դաշինքը: ներք: Տիվանը կը համարէր և կը պահանջէր պաշտօն- ընկէց ընել զՄէհէմէտ Ալի: Սակայն դաշնակից Տե- րութիւնը որ հաւան էին այն դաշնաց, ստիպեցին ըզ- Բարձրագոյն Դուռը զայն ընդունելու և դաշնախօսու- թիւնը սկսան: Որով և Փետրուար 12ին հրովարտակով մը Սուլթան Ապտիւլ-Մէճիտ զՄէհէմէտ Ալի՝ Եգիպ- տոսի ժառանգական կուսակալ կը ճանչնար:

1841

Հրովարտակին մէջ ծանր բացատրութիւնք կային զոր յետոյ ամբոց Զունիսի 1ին հրովարտակով, որով զգես- տաւորումն կը տրուէր կուսակալութեան: Այս հրովար- տակին զօրութեամբ Մէհէմէտ Ալի իշխան կ'ըլլար Ե- գիպտոսի և Նուպիոյ, և այս երաւունքը կ'անցնէր իր սերնդոց արական ճիւղին մէջ: Բարձրագոյն Դուռն ալ իբրև իշխան և տէր, իրաւունքը կ'ունենար եգիպտացի բարձր պաշտօնեայք անուանելու, որոնք հաղարապե- տէն վեր ըլլային: Փոխաբայն ալ իր կողմանէ կը ստի- պուէր Պետութեան ընդհանրական օրէնքները պահել և ծովու և ցամաքի զօրութիւնը չջատցընել առանց հրա- մանի Սուլթանին: Մասնաւոր հրովարտակով մ' ալ հարկը կարգի դրուեցաւ:

14. ԴԱՇՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ՆԵՂՈՒՑՆԵՐՈՒ:— Սուլթանին և իր հպատակին մէջ խնդիրը այսպէս աւարտուէն վերջը, Աւստրիա և Բրուսիա Եւրոպիոյ խաղաղութիւնը ամ-

բապնդելու համար փափագեցան որ Գաղղիա ալ մաս- նակցի իրենց միաբանութեան. Սուլդ-Կիզօ Պաշտօնա- ըանին փափագն ալ արդէն այս էր. միայն Յուլիս 15ին դաշնախօսութեան ամեն հետևանքներէ ազատ ըլլալու համար, դաշնակցաց հետ նոր դաշնախօսութիւն մը ըրին որ ըսուեցաւ Դաշնագրութիւն Ինքնաշարժ: Այս դա- շամբք հինգ մեծ Պետութիւնք կը ճանչնային որ Սուլ- թանը իրաւունք ունենայ արգիլելու ամենայն ազգաց նաւերուն մուտքը Վրասիոյ և Չանազ-Քալէսի մէջ: Ատով կ'ոչնչանար բոլորովին Հիւնքեար Իսկէլէսիին ծա- ծուկ յօդուածը և Ռուսը Ա և ծովուն մէջ կը փակուէր, միանգամայն Օսմանեան Դուռը Չարին ազդեցութեան էլլալով, Արևմտեան Պետութեանց հովանաւորութեան ներքև կը մտնար: Այսպէս կը ըմնար առ ժամս Արևելեան խնդիրը, ուսկից բաց յԱնգղիոյ, ամենքը քիչ շատ տըժ- դոս մեկնեցան:

Ապտ-էլ-Քատէր. Փոմարէ Թագուհին

1. Ալձերի. — Ապտ-էլ-Քատէր. — Գաղղիացիք Մասքարայի վրայ կը բայէին. — Մագտայի պարտուրիներ. — Գրոզէլ մարաշախտը. — Գոստանդիևայի պաշարումը: — 2. Տամրըմն զօրավարը. — Գաթնայի դաշնադրութիւնը. — Գոստանդիևայի առումը: — 3. Երկարէր դրուներ: — 4. Պիժօ զօրավարը. — Զմայայի կռիւր: — 5. Պատերազմ 'ի Մարոք. — Իզլիի կռիւր: — 6. Վէրջիև պատերազմուներ. — Ապտ-էլ-Քատէրի նուաձախը. — Ալձերիի վարդաբանը: — 7. Գալոյի կղզիև. Փրիլար. Փոմարէ քագուհին:

1. Ալձերի. ԱՊՏ-ԵԼ-ԳԱՏԵՐ. ԳՈՂԳԻԱՅԻՔ ՄԱՍՔԱՐԱՅԻ ՎՐԱՅ ԿԸ ԲԱՅԷԻՆ. — ՄԱԳՏԱՅԻ ՊԱՐՏԱՆԴՈՒՆԵՐ. — ԳՐՈՉԵԼ ՄԱՐԱՇԱՒԱՅԻՔ. — ԳՈՍՏԱՆԴՈՒՆԱՅԻ ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ: — ԼՐԵԻՆՎԻ ԳԱՏՐ ԵՂԱԾ ԺԱՄԲՆԱԿ ԱԼԾԷՐԻՆ ԱՂԽԱՐՀԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆԸ ՍԿԱԾ ԳՈՒԱԸ, և ԳԱՏԷՆ ԽՆԿԱԾ ԺԱՄԱՆԱԿ ՀԱՂԻՍԻՐԱՎԵՏՈՒԹԻՒՆԸ ԸՄԵՅԱԴ ԿՐՆԱՐ ՀԱՄԱՐՈՒԼ:

Ապտ-էլ-Քատէր որ այսչափ երկար ժամանակ Գաղղիացուց խոջնդոսն պիտի ըլլար իրենց աշխարհակալութեանց մէջ, մահմետական կրօնաւորի մը որդի էր, որ Մասքարայի քովերը կը բնակէր և մեծ ազդեցուծիւն ունէր ժողովրդեան վրայ. Ապտ-էլ-Քատէր կը տրիժ դաստիարակութիւն մը առած էր, և արդէն Գաղղիացուց դէմ շատ դուստարածներու մէջ նշանաւոր դըռնուելով, այլ և այլ ցեղեր իրենց առաջնորդ ճանչցած էին զինքը, և Ապտ-էլ-Քատէր գնաց հաստատուեցաւ

'ի Մասքարա և քեչ վերջն ալ գաշնէր մը գրաւ Տէմրէլ զօրավարին հետ որով Էմիր տիտղոսը ստացաւ և Մասքարայի ու բոլոր Արևմտեան Ալձերիի Պէյուլթիւնը:

Գաղղիոյ Տէրութիւնը գոհ չէր այս դաշնաց վրայ, արդէն շատոնց կը մտածէր զօրաւոր վարչութիւն մը հաստատելանդ. և վերջապէս սահմանուեցաւ զբիկէլ հոն ընդհանուր վարիչ մը որ իրեն օգնական հրամանատար զօրավար մ'ունենայ, ինչպէս նաև ծովային հրամանատար մը, ընդհանուր գործակալ մը, զինուորական վերատեսուչ մը և վերակեցուց մը ելեմտից: Աւաջին ընդհանուր վարիչն եղաւ կոմսն Տրուէ ա' Էրլոն' Հասարակապետութեան և Կայսրութեան զօրավարներէն մին' որ մեծ խնամք տարաւ էրկրին' հաստատելով ոստիկանութիւնը, հասարակութիւնը և վարժարան մը 'ի Թունուզ: Եւ որպէս զի նուազեցնէ Գաղղիոյ դրամական ծախքը, բնիկ տեղացուցմէ կանոնաւոր ջօրք ժողովելով, գունդ մը կազմեց ափի անուամբ:

Տէմրէլէ գաշնէրը մեծ ազդեցութիւն մը տուեր էր Ապտ-էլ-Քատէրի. Տրուէ ա' Էրլոն Տէմրէլէ տեղ գրաւ զԻրէզէլ զօրավարը, հրամայելով միանգամայն Էմիրին ընթացքը խափանելու որ արդէն տիրեր էր Մէտէասի և Միլիանասի, և Գաղղիոյ գաշնակից ցեղերուն հետ կը կռուէր: Իրէզէլ Մասքարայի վրայ քալեց, սակայն 2,500 հոգուով պաշարուեցաւ Ապտ-էլ-Քատէրի ձիււորներէն և մեծ վնաս կրեց: Յետոյ երբ Մագտայի ճահիճներուն կողմանէ նահանջը կը կատարէր Սիկի ափանց վրայ ընդ մէջ Մասքարայի և Օրանի, կրկին անգամ յարձիկեցան Արաբը, և Գաղղիացիք երկրորդ անգամ յաղթուելով 300 մարդ կորսնցուցին, նոյնչափ վերաւոր և իրենց կարասին: Այսու ամենայնև Գաղղիացիք շատ քաջութեամբ կռուէր էին և Ապտ-էլ-Քատէր կռուոյն մէջ 3,000 մարդ կորսնցուցեր էր: Տրուէ ա' Էրլոն ետ կանչեց զԻրէզէլ զօրավարը, սակայն այս պարտութեան լրոյն վրայ ինքն ալ կանչուեցաւ 'ի Գաղղիա և վարչութեան մէջ զինքը մոխանակեց Գլոզէլ' որ մարաշախտութեան գաւազանը ընդուներ էր, և որուն արդէն ծանօթ էր Ալձերի:

1858
9 Դեկտ.

1858
10 Նոյ.

Գլուղէլ վրէժխնդրութեան ոգևորով վառուած առջի
օրէն միաբը դրած էր Մադատայի պարտութիւնը՝ յաղ-
թութեամբ մը մոռցնել տալ: Արդէն Օսկէանի դքսին
ներկայութիւնը, որ մարաջախտին հետ եկած էր, մեծ
խրախոյս մ' էր զօրաց, և փութով հրաման արուեցաւ
Մասքարայի վրայ չուեցու: Յետ այլ և այլ յարձակ-
մանց և կռիւններու տիրեցին քաղաքին զոր մահմէտա-
կանք ըբեր փախեր էին և զայն այրեցին: Երկրորդ ամ-
սոյն մէջ ալ տիրեցին Գլուղէլին, ուր մարաջախտը պա-
հանորոգք թողուց զԵգիպտոս Գազէնէն: Անկէ վերջը
աչքը դարձուց յԱրևելս ուր Գոսգանդինայի պէջը կը
ջանար Ապտ-էլ-Քատէրի պէս անկախ ըլլալ: Դեռ քա-
ղաքին վրայ չգացած անոր պէջ անուանեց քաղաքին
դէր կարիճ՝ զինուորական մը Եուսուֆ անուամբ իտա-
լացին, որ Ալճէրիի պաշարման միջոց մեծ նպաստներ
ըրած էր Գաղղիացոց իր հաւատարմութեամբն և քա-
ջութեամբը: Գլուղէլ կը ճաննար որչափ դժուարին էր
այնպիսի քաղաքի մը տիրել և նոր զօրք խնդրեց 'ի
Քաղղիոյ. սակայն Պետութիւնը հրաման միայն կը զըր-
կէր յառաջելու, առանց օգնութեան. և հարկ եղաւ որ
հետը առած 10,000 զօրօք սկսի արշաւանքը, իրեն ըն-
կեր ունենալով Նըմուրի դուքսը: Բանակը յետ անըւր
վաստակոց Նոյեմբեր 20ին Գոսգանդինայի զիմացը հա-
սաւ և 21ին պարսպաց մտեցած ժամանակը արշաւեցաւ
տեսնալով անոր ամրութիւնքը՝ և պարսաստութիւնքը
զոր հայրենասէր և մոլեռանդն ժողովուրդ մը սխալ
պաշտպանէր: Գլուղէլ յայտնի տեսաւ որ բաւական զօրք
և միջոց մը չունէր այնպիսի քաղաք մը կանոնաւոր կեր-
պով պաշարելու և որոշեց յարձակմամբ առնուլ զայն,
ուսկից եթէ վրիպէր, հարկ էր նահանջ զարնել: Յար-
ձակմունք սկսան և յետ դիւցազնական քաջութեանց,
յորում վերաւորուեցաւ նաև Գրէզէլ զօրավարը, հարկ
եղաւ նահանջը հրամայել, որ թէպէտ շատ դժուարին,
սակայն անվրդով արուժեամբ և մեծ հմտութեամբ կա-
տարեց Գլուղէլ: Արաբք ամեն կողմէն պաշարեցին զիրենք,
և յառաջապահ դուռը, որոնց կը զօրավարէր Շան-

1857
Փետր.

1856
18 Յուլ.

կառնիէ, ստիպուեցաւ կռուելու և ջրուեց թշնամեաց
գունդերը մեծ արուժեամբ, և Նոյեմբեր 30ին գաղղիացի
բանակը մտաւ 'ի Պոն, ուսկից մեկնէր էր 10ին հետը
կրէլով իր վերաւորեալքը և աւարառութեանէ արդանքը:

2. ՏԱՄՐԸՄՈՆ ԶՕՐԱՎԱՐԸ. — ԴԱՅՆԱՅԻ ԴՄՇՆԱԳՐՈՒ-
ԹԻՒՆԸ. — ԳՈՍԿԱՆԳԻՆՍԱՅԻ ԱՌՈՒՄԸ: — Գոսգանդինայի
արշաւանաց ձախող ելքը, Գլուղէլի իշխանութեանէ անկ-
ման պատճառ եղաւ և վարչութիւնը զբեկեց զՏամբըմն
զօրավարը: Միանգամայն զբեկուեցաւ յՕրան ընդարձակ
իշխանութեամբ և անկախ 'ի վարչէն Պիւժօ Տըլա ֓իլ-
քոնըրի զօրավարը որ արդէն անցեալ տարւոյն մէջ Սիկի
ափանց վրայ յաղթութիւն մը ըրեր էր, ընդդէմ Ապտ-
էլ-Քատէրի:

Պիւժօյի յանձնուած էր կամ մինչև ցվերջին կէտ
կռուել և կամ պատուաւոր և վճռական հաշտութիւն
մ' ընել: Պիւժօ՝ Դաֆնայի մտ դրաւ էր բանակը, ուր
Ապտ-էլ-Քատէր նուիրակ զբեկեց դաշնախօսութեան մը
համար, որ աւելի Էմիրին օգտակար էր քան Գաղղիոյ, և
իրեն ձեռքը կը մնային Օրանի և Իրաքի վարչութիւնքը,
ինչպէս նաև Ալճէրիի մաս մը: Գաղղիա այս շահը միայն
կ'ունենար որ առ ժամս ամենայն կողմանէ հանդարտ էր
և կրնար ներքին բարեկարգութիւններ ընել:

Դաֆնայի դաշնագրութիւնը Ապտ-էլ-Քատէրի հետ
եղած ըլլալով, բնաւ խափանարարէր Գաղղիացոց Գոս-
գանդինայի դաւառին մէջ կրած պարտութեան նախա-
տինքը վերցնելու: Այս անգամ Տէրութիւնը, ըստ վար-
չին խնդրանաց, արշաւանքին համար կարեւորը հոգաց:
Ընդհանուր սպարապետ էր Տամբըմն զօրավարը և իրեն
ձեռաց ներքև կը զօրավարէին առանձին զնդերու վրայ՝
Նըմուրի գուքսը. Գրէզէլ և Ռուլէր զօրավարները,
Գոմպ հաղարապետը, հրազնուց հրամանատարն էր
Վալէ զօրավարը և ճարտարապետութեան Յլէօրի: Բա-
նակը Հոկտեմբեր 1ին մեկնելով Պոն քաղաքէն, 6ին Գոս-
գանդինայի զիմացը հասաւ և 12ին պատնէքը լմնցաւ:
Տամբըմն նախ մարդ զբեկեց քաղաքին որ հնազանդի,

բայց անիկայ կտրիճ պատասխանով մը մերժեց զայն, իմացնելով թէ պատրաստ էր կռուելու մինչև արեան յետին չիթը: Տամբըմնն էր ձի հեծած Նըմուրի դքսին և իրեն հետ թարկեալ սպայից հետ, որոնց մէջ սկսեք էր նշանաւոր ըլլալ երիտասարդ սպայ մը՝ Մաք-Մահան, կը պտըտէր պատրաստութիւնքը զինելու, յանկարծ թըշնամեաց գնդակ մը իր կեանքը յափշտակեց (1):

Հրամանատարութիւնը փութով հնազոյն զորավարին անցաւ որ էր Վալէ զորավարը: Զօրքը արութեամբ կը կռուէր իր զորավարին մահուան վրէժը առնելու համար և յարձակմունքը սկսաւ ըստ կարգադրութեան Տամբըմննի և առանց ուշ զնելու ականներուն պայթելուն, յորս մեծ բազմութիւն մը կը թաղուէր, մտաւ վերջապէս քաղաքը, ուր փողոցէ փողոց անցնելու համար հարկ էր նոր յարձակմունքներ ընել, այնքան թըշնամին հայրենասիրութեամբ և արութեամբ կը կռուէր և այնքան Գաղղիացիք լինէին անձնասիրական ոգով մը: Փողոցները դիականց բլուր դարձեր էին և պատերը արեամբ ներկուէր էին: Վերջապէս Գաղղիացիք տիրեցին, և Հոկտեմբեր 13ին եռադոյն դրօշը կը ծածանէր քաղքին մղկթաց վրայ: Գոսգանդինայի սէյը՝ Ահմէտ քանի մը հարիւր ձիաւորներով անապատը փախեր էր, միւս փախչող բնակչաց հրաման տրուեցաւ դառնալու և բնակելու իրենց տուները: Այս առման մէջ Գաղղիացուց կողմանէ 14 սպայք և 139 զինուորք մեռեր էին նոյնչափ մ'ալ վերաւոր: Վալէ 2,500 զինուոր պահանորդ թողուց 'ի Գոսգանդինա, և ինքը Պոն քաշուեցաւ: Գոսգանդինայի առմամբ կամակար հնազանդեցան շատ մը ցեղեր և գաւառներ:

3. ԵՐԿԱԹԵՂ ԳՐՈՒՆՔ: — Վալէ յետ ավազովելու նոր աշխարհակալութիւնքը 'ի Պոն' ընդունեցաւ ընդհանուր վարիչ և մարաշխտ անուանուելուն հրովարտակը: Իրեն իշխանութեան միջոց Ալճէրիէ ժողովուրդը

(1) Իր մարմինը փոխադրուեցաւ 'ի Գաղղիա և շքով թաղուեցաւ յԱնկերանոցը:

բազմացաւ և Գաղղիացիք իրենց տիրած երկիրներուն մէջ ապահովցան: 1838 տարին հանգարտութեամբ անցաւ: 1839ին Վալէ միտքը դրաւ ձեռնարկէն Գոսգանդինա երթալու անցքը բանալ, որուն համար հարկ էր անցնել զՊիպան կամ Երէսէէ դրոշմը: Ասիկայ կիրճ մ'էր լեռանց մէջ, երկու կողմանէ ահաւոր ժայռերով պատեալ, և որոնց մէջ բնիկք պահուածութեամբ, կարող էին կրակով սպասել թշնամուցին: Հռովմէական բանակք բնաւ անցած չէին այս կիրճը և օսմանեան գունդերը և կարաւանք հազիւ Պերպլերներուն ծանր տուրք մը հատուցանելով, կը համարձակէին անցնելու: Վալէ մարաշխտը Օուլէանի դքսին հետ միաբան սահմանեց որ զընտուի այս կիրճը: Գունդը Սեպտեմբեր 18ին ճամբայ ելաւ և Հոկտեմբեր 28ին հասաւ կիրճը, զոր անցնելու համար վեց ժամ դրաւ: Բանակը իր սուկներուն ծայրերով կըձին ահաւոր պարսպաց վրայ փորագրեց ինչ որ ըրեր էր երբեմն 'ի բրգունս, Բանալ Գաղղիան 1839: Բնիկները այս մեծ յանդգնութեան վրայ ապշած հաղիւ համարձակեր էին հրացանի քանի մը հարուած պարպել: Գունդը Սեպտեմբեր 2ին մտաւ 'ի ձեռնարկը:

Մինչդեռ ասոնք կը գործուէին, Ապտ-էլ-Քատեր տեսնալով թշնամուցն այսչափ զորանալը յԱլճէրի, կարևոր համարեցաւ յայտնապէս կռուելու: Ամեն ցեղերու նուիրակներ զրկեց, զանոնք « սրբազան պատերազմի» մը հրաւիրելով: Իր հրատարակութեանց մէջ, մերթ զօրավարի մը կերպարանք կ'առնուր և մերթ մարգարէի մը, մահապաշտ սրտերը աւելի գրգռելու համար:

Արդէն թշնամութիւնք սկսեք էին 'ի Միտիճա յՕրան, Մազակրան և 'ի Մոսգանկանէմ: Գաղղիացիք ստիպուեցան քաղաքաց պատուարներուն մէջ քաշուել: Փետրուար ամսուն 12,000 Արաբք պաշարեցին զՄազակրան որուն պահանորդը 123 զինուորք կը բաղկանար և որոնց կը հրամայեր Լըլիէվը: Մոլեգին յարձակմունքները չորս օր տևեցին յորս Արաբացուց կողմանէ հինգ վեց հարիւր մարդ ինկան ընդ մեռեալ և ընդ վերաւոր: Այսպիսի գիւցաղնական պաշտպանութիւն

մը զարմացուց զԳաղղիա, զԷւրոպէ և զԹշնամին ան-
 դամ: Աւրիչ կողմեր ալ նոյնպիսի քաջութեամբ Գաղ-
 ղեացելք կը կռուէին, յորս մեծապէս արիացան Լուսի-
 Ֆիլիպի երկու որդէքը Օսլէանի և Օմալի դքսերը: Վալէ-
 մարաջախար յետ տիրելու Գոսդանդինայի, յետ այս-
 պիսի մեծ ապստամբութեան մը դէմն առնելու, քաշուե-
 ցաւ իր պաշտօնէն (1):

4. ՊԻԻԺՕ ԶՐՐԱՎԱՐԸ. — ԶՐՐԱՍՅԻ ԿՈՒԻՐԸ. — Գաղ-
 ղեոյ Տէրութիւնը Վալէի տեղ կտրիճ անձ մը անուանեց
 վարիչ, որ քիչ վերջը Ալէքէրի աշխարհահալաց դուստ
 պիտի անցնէր, և էր Պիւժօ զօրավարը որուն կը յանձ-
 նուէր ընդհանուր վարչութիւնը: Պիւժօ իր առջի սա-
 րիները կայսրութեան պատերազմաց մէջ անցուցեր էր,
 կտրիճ սուանց յանդգնութեան, արթուն և զիւտաւոր
 միտք մը, և ասոնցմէ աւելի ճարտար զանոնք 'ի գործ
 վարելու: Իշխանութեան հասած օրէն փոխեց վարչու-
 թեան եղանակը. բոլոր ցրուեալ բանակները մէկի վե-
 րածեց և այսպէս իր ձեռաց ներքև ունեցաւ 100,000
 հոգուով բանակ մը. և մինչ մէկ կողմանէ Պարսիկէ տ' Իլ-
 լիէ զօրավարը կը նուաճէր զստորին Շելիֆ և կ'այրէր
 բերդերը, միւս կողմանէ Պիւժօ կը նուաճէր Արաբները
 Միլանահէ քով, կը տիրէր Մասքարայի, Պոկարի, և
 Սախայի:

Ապտ-էլ-Քատէր թէպէտ և կորսնցուցած էր իր
 գաւառները, սակայն չէր յուսահատեր կռուելէն.
 Հարկ եղաւ 1842ին պատերազմները նորէն սկսիլ: Ապտ-
 էլ-Քատէր ցեղէ ցեղ ընթանալով, յանուն կրօնից շա-
 տերը ոտք հաներ էր ընդդէմ Գաղղիացուց, և քիչ առ-

(1) Իր վարչութեան ժամանակ Գաղղիոյ Տէրութիւնը խնդրեց
 'ի Քահանայապետէն, և Գրիգոր ԺՊ, ըստ աղաչանաց Տէրութեան,
 եպիսկոպոսական աթոռ մը հաստատեց 'ի ճէղպիլի Էքսի մետրա-
 պօլլին իրաւասութեան տակ: Այսպէս Ափրիկէ նորէն Ֆրիստո-
 նեայ երկիր մը կը դառնար և կը նորոգուէին առջի դարուց Ս.
 Կիպրիանոսի և Ս. Օգոստինոսի յիշատակները: Ճէղպիլի առա-
 ջին եպիսկոպոսն եղաւ Գեր. Տիւրիւշ: 1867ին ճէղպիլի մետրա-
 պօլլական աթոռ եղաւ և իրեն իրաւասութեան ներքև հաստա-
 տուեցան Օրանի և Գոսդանդինայի եպիսկոպոսներ:

1841
 21 Փետր.

նուան մէջ բանակ մը կազմեր էր: Իր մեծ գործունէնու-
 թիւնը՝ հաւասար աշխոյժ կը չնչէր 'ի Պիւժօ, որուն
 եռանդեան կցորդ էին Լամորիսիէր, Շանկաունիէ, Պար և
 Պըտո զօրավարները, Եուսուֆ և Մորիս հազարապետ-
 ները և պատանի դուքան Օմալի: Պիւժօ այսպիսի աշ-
 խոյժ օգնականներով սահմանեց պատերազմը մղել մինչև
 'ի յետին ծայր և վերջին հարուած մը տալ Էմիրին:
 Մարաջախար Մայիսի ճամբայ ելաւ Օմալի դքսին հետ
 որ շարժական գնդերուն կը զօրավարէր: Ապտ-էլ-Քա-
 տէր, որ մասնաւոր քաղաք մը չունէր մէջը պաշտպա-
 նուելու, տեսակ մը շարժական քաղաք կազմեր էր իրեն
 համար, ուր կը գտնուէին իր ընտանիքը, գանձերը և
 իրեն մնացած հաւատարիմքը. այս էր ահա արաբական
 բառով Զճալ կոչուածը բանակած Գանկէնի աղբե-
 րաց քով: Ընդ ամենը 20,000 հոգի էին, յորս 5,000
 թէթևակէն ղինուորք որոնցմէ երկու հազարքը ձիա-
 ւորք էին: Օմալի դքսին յանձնուեցաւ քննելու այս բա-
 նակը անմիջապէս, որպէս զի Զճալն ամբողջովին աւելի
 հեռաւոր տեղ մը չփոխադրուի: Գուքը առանց սպասե-
 լու միւս գնդերուն, իր քովի որսորդները երկու մաս
 կը բաժնէ. մէկ գունդը կը զրկէ Թշնամեոյն առաջը
 կտրելու, միւսովոր 500 հոգիէ կը կազմուէր, կ'իյնայ
 Ապտ-էլ-Քատէրի բանակին վրայ: Գուքը « Իմ ցեղէս
 ընաւ մէկը յետս չէ ընկրկած » պատասխան տուէր էր
 Եուսուֆի որ իրեն խորհուրդ կուտար անվրէպ սպասե-
 լու միւս գունդերուն, և յիբաւի մեծ յանգգնութեան
 գործ էր 500 հոգուով այսպիսի բազմաթիւ ճամբարի
 վրայ դիմելու, սակայն այսպիսի յանգուգն և անակըն-
 կալ արշաւանք մը, տակնուվրայ ըրաւ զԹշնամին: Ի զուր
 Արաբը կ'ուղէին կուուիլ վրաններուն մէջէն, հարկ կ'ըլ-
 ւոյ որ փակցն անապատին խորերը. ասանց թուոյն մէջ
 էր նաև Ապտ-էլ-Քատէր, իր մայրը և կիներ, և մնաց թըլ-
 նամուոյն ձեռքը 4,000 գերի, շատ մը աւար, Էմիրին վրա-
 նը, թղթերը, գանձը, դրօշը, Թնդանթ մը և շատ մը
 թանկագին նիւթեր: Լամորիսիէր ալ որ գիմացէն ճամ-
 բան գոցեր էր, շատ մը գերի և աւար ձեռք ձգեց. Օմալի

1845

1845
 16 Մայիս.

գըսին այս յանդուգն հարուածը մեծ փառք եղաւ իրեն և մեծ ազդեցութիւն ըրաւ բնիկ ցեղերուն վրայ որոնք թողուցին զլէմիրը . Ապտ-էլ-Քատէր յուսահատած ստիպուեցաւ ապաւինիլ ՚ի Մարոք: Այս կռուոյն վրայ, Պիւժօ մարաթախտութեան գաւազանը ընդունեցաւ . Օմալը դուքսը, Լամորիսիէր և Շանկառնիէ ալ զօրապետք դնդի անուանուեցան:

5. ՊԱՏԵՐԱՅՄ Ի ՄԱՐՈՔ. — ԻԶԼԻԻ ԿՈՒՆԻՐ: — Մարոքի կայսրը Մուլէյ-Ապտեր-Քահման Քաղղիացւոց այսպէս զօրանալը հաճոյական աչքով մը չէր կրնար տեսնալ և այս ներկայ վիճակին մէջ թէպէտ յայտնապէս չէր հարձակեր թշնամանալ Քաղղիացւոց հետ, սակայն կը վախէր միանգամայն որ զԱպտ-էլ-Քատէր թողուով իրեն դէմ ելլան բոլոր մահմեդականք . անոր համար նախ ծածոնկ, ապա յայտնապէս սկսաւ պատերազմը և իր դուռները անցան սահմանադուր: Պիւժօ՝ Մարոքի բանակին ընդ առաջ քալեց, որոնց հրամանատար էր Սիտի-էլ-Մամուն կայսեր ազգականներէն մէկը, բանակին մէջ էր նաև կայսեր որդին, և ստիպեց զանոնք սահմանէն քաշուիլ և ինքը մտաւ յՈւխտատ: Մարոքի բանակին ետևէն հասնելու համար, հարկ էր անցնիլ Իլլի դէտը և դիմացի բլուրները ելլալ, որոնց վրայ էր Մարոքի բանակը և արդէն հեռուանց կը տեսնուէր կայսրորդուոյն շքեղ հովանոցը՝ նշան դերագոյն իշխանութեան: Պիւժօյն զօրքը 10,000 էր մինչ թշնամուոյնն էր 25,000, մեծաւ մասամբ կտրիճ ձիաւորք: Քաղղիացիք առանց ուշ գնելու երկնատեղաց ահաւոր կրակին, անցան գետը և միանգամայն կռուելով և մարդկելով ելան բլուրներուն վրայ: Պիւժօ յետ բլուրներուն տիրելու, հրամայեց հեծելազօրուն բազմութեան վրայ դիմել: Հոն ահաւոր տեսարան մը կը բացուի և կրակէ անձրև մը կը թափի Քաղղիացւոց վրայ: Մարոքի հեծեալք կ'ուզէն թշնամեաց շինացն առնուլ, սակայն կը ստիպուին թողուլ բանակը և անբաւ աւար, յորս կը գտնուէր նաև կայսրորդուոյն հովանոցը, և փախչիլ անապատը:

Մովուն կորմանէ ալ Ժոանսիլին իշխանը թնդանօթ-

ներով կը ծեծէր զԻանձէրի, որուն բերդերը կործանելէն վերջը, Մոկատորի վրայ գնաց, որ Մարոքի վաճառակա նութեան կեդրոնն էր: Անգղիա՝ Քաղղիոյ ծովային զօրութեան աճելէն վախցած, ուղած էր այս նաւական կռուոյն դէմն առնուլ զկայսրը ջանալով համադրել ետ կենալու պատերազմէն, բայց իր ջանքը պարապի գացեր էր, որով և Քաղղիա յոչ կամն Անգղիոյ յայտնապէս նաւերը հասուցեր էր Մարոքի դիմաց: Կայսրը Իլլիի պարտութենէն և նաւատորմին յառաջելէն զարհուրած, ստիպուեցաւ հաշտութիւն խնդրելու, որ փութով կատարուեցաւ Հոկտեմբեր 26ին: Ըստ այսմ գաշտնց եթէ Ապտ-էլ-Քատէր նորէն մտնար ՚ի Մարոք, Ապտեր-Քահման կը ստիպուէր զանիկայ Քաղղիացւոց մատնելու: Քաղղիացիք ալ Մոկատորէն և Ուխտատայէն պիտի քաշուէին (1): Որոշուեցան գարձեալ Մարոքի և Ալձէրիի սահմանները երկուց կողմանց հաւանութեամբ . Պիւժօ մարաթախտը Իւլլի մեծ յաղթութեան վարձք՝ դուրս Իւլլի կոչուեցաւ:

6. ՎԵՐՁԻՆ ՊԱՏԵՐԱՅՄՈՒՆԻՐ. — ԱՊՏ-ԵԼ-ԳԱՏԵՐԻ ՆՈՒԱՅՈՒՆԻՐ. — Ալձէրիի վարձուութիւնը: — Որչափ որ Մարոքի կայսրը խօսք առեր էր մերժել իր երկիրներէն զԱպտ-էլ-Քատէր, այսու հանդերձ իրեն համար դժուարին կէտ մ՝ էր Էմիրը վաճառելը, յորում նաև կրօնական մաս մ՝ ալ կը մտնար: Ապտ-էլ-Քատէր թէպէտ հեռացաւ Քաղղիոյ սահմաններէն, սակայն չէր դադարիր արաբական ցեղերը գրգռելու, որոնցմէ ոմանք Պու-Մաձձա Շէրիֆին առաջնորդութեամբ ապստամբեցան, սակայն Քաղղիացիք գիւրաւ նուաճեցին (2):

(1) Քաղղիա այս պատերազմին ծախքը չէր պահանջած Մարոքէն, զԱնգղիա աւելի չգայրացնելու համար. գարձեալ Պիւժօ խորհուրդ կուտար չպահանջել զայն, որովհետև Ապտեր-Քահման կարող չէր վճարելու, և կայսեր դէմ մեծ աժգոհութիւնք ըլլալով, չըլլայ թէ ժողովուրդը ձգէ զիրքը և զԱպտ-էլ-Քատէր կայսր անուանէ, Այս ամեն պատճառները ծածկելու համար խորհրդարանին մէջ երեսփոխան մը ըսեր էր, որ Քաղղիա դրամի պետք չունի և թէ քաւական հարուստ է Քաղղիա իր փառքը վճարելու համար:

(2) Այս կռիւններէն մեկուն մէջ տխուր դէպք մը ազօտացոյց

1845
18 Մարտ

Ապտ-էլ-Քատէր 1847ին սկիզբները նորէն երևեցաւ: Օրան ապստամբեր էր և Ճէմնա-Ղազուայի հրամանատարը Մոնդանեաք՝ յանդգնութեամբ ուղեւորվ Ապտ-էլ-Քատէրի դիմացն ելլալ չորս հարիւր հոգեով, ինքը մեռաւ, զնդին մեծ մասը գերի ինկաւ և հաղիւ 15 հոգի կրցան գառնալ 'ի Ճէմնա-Ղազուա: Լամորիսիէր և Քալէնեաք զօրավարները Պիւժօյի հեռաւորութեան միջոց ջանացին վտանգին դիմացն առնուլ, հասաւ մաւրաջախտը և յաղթութիւնը Քաղղիացուց կողմն անցաւ: Ապտ-էլ-Քատէրի զօրավարը զինքը թողուցին, ՊուՄաձձա հնազանդեցաւ, և Փղբը-Քէապիլ որ դեռ չէր խաղաղած, ընկճեցաւ: Ապտ-էլ-Քատէր կրկին անգամ Մարք ապաւինեցաւ և փախստեան միջոց բարկութեանէն 300 գաղղիացի զինուոր սպանեց, որոնցմէ շատը Մոնդանեաքի պահանորդներէն էին (1): Իր քաջուելովը Ալճէրի բոլորովին Քաղղիոյ ձեռքը կը մնար: Պիւժօ մաւրաջախտը այն ատեն ամենայն ինամք տարաւ երկիրը գաղղիացնելու. սակայն երբ վարչութեան համար իր առաջարկեալ եղանակը ընդունելի չեղաւ, այն ատեն Տէրութենէն ինգրեց և դարձաւ 'ի Քաղղիա հետը տանելով իր քաջութեանց համբաւը և փառքը, որուն համար արաբական ժողովուրդք իրեն Էլ-Բեպիբ (մեծ) տիտղոսը տուեր էին: Իր տեղը վարիչ անուանուեցաւ Լուի-Ֆիլիպի որդին՝ Օմալի դուքսը:

Նոր յոյս մը ծագեցաւ անխոնջ Ապտ-էլ-Քատէրի սիրտը: Մարքին մէջ ջանացեր էր զկայսրը ձգելու գահէն, բայց չարջողեցաւ և ստիպուելով փախչելու, քաջուեցաւ Պէնի-Անասէն ցեղին քով, ուր դեռ հաւատաւ

Փէլիսիէ զօրավարին անունը որ այնքան նշանաւոր եղած էր յիդըլի. արաբացի գունդ մը Տակրայի այրի մը մէջ ապաւիներ էր: Փէլիսիէ մուտքը խուճերով գոցեց և կրակ տուաւ անոնց որպէս զի Արաբք ստիպուին ելլալու: Այսպէս այն եղկեւելներէն հինգ հարիւրը մեռան ոմանք ծխէն խղզուելով, և ոմանք կրակէն այրելով:

(1) Կը պատմեն որ զերեաց սպանութեան համար կոճղի տեղ ծառայեր էր անկելոյ մը մարմին, որ արդէն մեռած կը համարուեր, և էր այս կռանջան զօրավարը՝ տակախին կենդանի, և որ այս ապագայով բազմութիւն հարուածներ ընդուներ է:

1847
12 Ապր.

րիմներ ունէր. անտի ուղեւորվ գէպ հարաւ դիմել ճամբան գոց գտաւ Լամորիսիէր զօրավարէն, որուն հետ էին Քալէնեաք զօրավարը, Պազէն հրամանատարը, Մոնդապան և Մաք-Մահուն հազարապետները. ամենն ալ ապագային մէջ անուանիք: Ապտ-էլ-Քատէր յամենուստ պաշարուած, տեսաւ որ բնաւ փախստեան ճար չկար և անձնատուր եղաւ Լամորիսիէրի որ արդէն իրեն ներումն խոստացած էր: 24ին Լամորիսիէր և Քալէնեաք, զինքը ներկայացուցին Օմալի դքսին. « Կ'ուղէի առաջուընէ ընել այս գործս, ըսաւ Էմիրը. բայց սպասեցի Աստուծոյ սահմանեալ ժամուն »: Գուքսը հաստատեց Լամորիսիէրի խոստումը և իրեն ըլծիցը համեմատ « ազատ պիտի թողուէր քաջուելու կամ յԱքիս և կամ յԱղէքսանդրիտ, այն հաստատ յուսով որ թագաւորը հաստատութիւն պիտի տայ այս խոստման »: Ապտ-էլ-Քատէր իր միակ և յետին նժոյզը Օմալի դքսին ընծայեց:

Սակայն Լուի-Ֆիլիպի չարքեց իր զօրավարին և որդուոյն խոստմունքը. պատճառ բերելով թէ Տաճկաստան դեռ չէր ընդունած Ալճէրիի աշխարհապետութիւնը և դարձեալ չէր կրնար առաջարկել փոխարքային այնպիսի վտանգաւոր հիւր մը: Գժբաղք Էմիրը տարուեցաւ նախ 'ի Թուլուն ուր հասաւ Յունուար 29ին, բոլոր իր ընտանիքով, անկէ փոխադրուեցաւ Լամալի բերդը, յետոյ Փօ դղեակը և վերջապէս Ամպուլաղի դղեակը մերձ 'ի Պլուա, ուր մնաց մինչև որ ուրիշ վարչութիւն մը 1852ին բանալով իրեն աշտարակին դրուները, ազատ թողուց զինքը առանց պայմանի մը: Ապտ-էլ-Քատէր ալ այս վեհանձնութեան փոխարէն միշտ երասխտագէտ սիրտ մը ունեցաւ առ Քաղղիացիս. անկէ վերջը Օսմանեան պետութեան զանազան քաղաքները բնակեցաւ, մասնաւոր 'ի Պրուսա մինչև այս քաղաքիս ահաւոր երկրաշարժը 1855ին: Այն ատեն անցաւ 'ի Կ. Պոլսի, յետոյ 'ի Քամախուս (1):

(1) ՅԱսորիս Տրուզներուն կատարութեան դէմ դքրիտոննայս պաշտպանելուն համար 1860ին Լէժիոն օճէօրի մեծ խաչը ընդու

ԳԼԿՊ.

1848

Այսպէս կը ըմնար բոլորովին Ալճէրիի աշխարհակալութիւնը, սակայն 'ի Գաղղիա մեծ խնդրոյ նիւթ էր թէ էնչ վարչութեան ձև հարկ էր տալ: Երկու առաջարկեալ եղանակք կային: Պիւժօ զինուորական գաղթականութեան ձև մը տալ կ'առաջարկէր, ինչպէս երբեմն Հռովմայեցիք. և Լամբրիսիէր քաղաքական գաղթականութեան: Վերջապէս գաղթականութեան դրուժիւնը մերժուեցաւ և սահմանուեցաւ զինուորական վարչութիւն մը հաստատել: Ետևով զանազան քաղաքներ շինուեցան կամ նորոգուեցան գաղղիական անուններով, ինչպէս՝ Օմալ, Օսլէանվիլ, Ֆլիքիփրվիլ: Ետ մը աւաններ և գեղեր հաստատուեցան և քիչ ժամանակի մէջ Ալճէրի թէ վաճառականութեամբը և թէ ձեռագործներով Գաղղիոյ մաս մը դարձաւ:

Սակայն երկրին ընդարձակութեան համար շատ նուազ է բնակիչը, ընդ ամենը, 3,000,000 կը հաշուի, որոնցմէ 200,000ը Եւրոպացիք են. որով երկիրը դեռ մշակութեան շատ կարօտութիւն ունի. այսու հանդերձ առատութեամբ կը մատակարարէ բամբակ, ծխախոտ, ձիթապտուղ և զանազան խէժեր: Արգինեան ջրհորոց ալ բացմամբ, օստիսները բազմացան և օր օրուան վրայ անպատը բարեբեր և կանաչազարդ երկիր մը կը դառնայ:

7. ԻՍԵՂԻՒԿՂՅՆ. — ՓՐԻՉՅՐ. — ՓՈՄՍՐԻ ԹԱԳՈՒՀԻՆ: — Գաղղիա ուղեւով Անգղիոյ նման բազմացնել իր վաճառականութեան կէտերը հեռուոր երկիրներ, 1841ին տիրեր էր Մատակառարի մօտ Նոսի-Պէ կղզոյն: 1842ին Անժուանի սուլթանէն Մոզամպիլիքի ջրանցքին մէջ Մայոթ կղզին ստացաւ: Արդէն 1833ին ալ ուղած էր Նոր-Ջեղանտիոյ մէջ ալ տեղ մ' ունենալ, [բայց Անգղիա բողոքելով որ այն կղզին Բրիտանական իրաւանց ներքեւ է, Գաղղիա ետ քաշուեցաւ: Այն ատեն Գաղղիա իր աչքը Մարգիդեան կղզիներուն վրայ գարձուց, ուր

նեցաւ 'ի Գաղղիա: 1863ին այց ելաւ Եգիպտոսի գաւառաց, 1867ին գնաց Բարիզու աշխարհահամաժողովին. և Գաղղիա-բրոսիական պատերազմին սկիզբը գրեց առ Նաբոլէոն Գ. ինդրելով որ զիպքը հրամանատար դնէ ափրիկեցի գունդերուն:

Անգղիա բնաւ պահանջուեց մը էէր կրնար ունենալ, ուր ուղղափառ քարոզիչք շատ ատենէ 'ի վեր մեծանեղութեամբ կ'աւետարանէին: Տիւ-Փըզի-Թուար Էն-Թաճովակալը հրաման ընդունեցաւ երթալ տիրելու: Տիւ-Փըզի-Թուար յետ իր հրամանը կատարելու, յաւաջ վարեց սահմանը դէպ Ղնկերութեան կղզիքը, որոնք Մարգիդեան կղզիներէն քիչ հեռու էին և շատ օգտակար կրնային ըլլալ, մանաւանդ Բախրի կղզին՝ որ այն խմբին մէջ ամենէն նշանաւորն էր, աթոռ Փոմարէ-Թաբուհուլոյն, դուսար Փոմարէ Թաբուլոն որ քարոզիչներէն քրիստոնէութիւնը ընդուներ էր և մկրտուեր էր 1819ին, յետոյ հիմներ էր նաև տպարան մը 'ի Բախրի: Այս ամեն պարագայից պատճառաւ բնականապէս բոլորովին անգղիացի քարոզչաց աղգեցութեան ներքեւ էր: Տիւ-Փըզի-Թուար ջանաց և կրցաւ Գաղղիոյ համար ալ շահաւոր դաշինքներ դնել: Բայց Փոմարէ այս դաշնաց գրեթեց, Գաղղիացոց բնակութիւնքը աւրջողիեցան և սասցուածքը կողպսուեցան: Այն ատեն Տիւ-Փըզի-Թուար հաստատ իշխանութիւն մը պահանջեց, զոր թէ մերժէր Թագուհին, կը սպառնար տիրել կղզոյն: Փոմարէ սպառնալքներէն վախցած Գաղղիոյ ընծայեց Ընկերութեան կղզեաց հովանաւորութիւնը: Ծովակալը այս հովանաւորութիւնն ընդունեցաւ Սեպտեմբեր 9ին, և Գաղղիոյ Տէրութիւնը զայն հաստատեց յետագայ Ապրիլի մէջ: Ծովակալն ալ յանձնեց զայն Պրիւս նաւապետին, զոր Մարգիդեան կղզեաց վարիչ անուաներ էր, որ ունէր միանդամայն Ովլիանոսի մէջ գաղղիական երկիրներուն խնամակալութիւնը, և դործակատար Փոմարէի քով: Բայց էրը Տիւ-Փըզի-Թուար Նոյեմբերի եկաւ Գաղղիոյ հաստատութիւնը խնացնելու Թագուհույն, Փոմարէի ամենայն դիտաւորութիւնքը փոխուած գտաւ, անգղիացի քարոզչաց և վաճառականաց գրգռութեամբ, որոնց գլուխ կեցած էր քարոզիչ դեղաժամաւ մը՝ Փրիւշար անուամբ, որ միանդամայն հիւպատոսի տիտոս ալ ունէր: Թագուհին յայտնեց որ բռնի Գաղղիոյ պաշտպանութիւնը ընդուներ էր և 'ի նշան իր ազատութեան,

1842

1845

իր բնակութեան վրայ իր սեպհական գրօջը պսակեալ
կանգնեց :

Այս ատեն Տիւ-Փըբի-Թուար, առանց հրաման ու-
նենալու 'ի Գաղղիոյ, տիրեց Դաիդիի Նոյեմբեր ճին, և
անախ վանտեց զՓրիչար: Փոմարէ ալ Փրիչարի գրգռու-
թեամբ թողուց զկղզին և Անգղիոյ նաւ մը ապաւինե-
ցաւ. Փրիչար բռնուեցաւ և գետնայարկ զինուորանոցի
մը մէջ բանտուեցաւ:

Այս րաներս մեծ յուզումն պատճառեցին յԱնգ-
ղիա: Սուրբ գրոյ ընկերութիւնք, որոնց անդամ էր Փրի-
չար, ձայներնին բարձրացուցին: Գաղղիոյ Տերութիւնն
ալ վախնալով որ ասով երկու Տերութեանց մէջ եղած
ներդաշնակութիւնը կորսուի, պարսաւեց ծովակալին
անհրաման ըրածը, հրատարակելով որ ինքը միայն կղզւոյն
հովանաւորութիւնը ունէր ըստ 1842ի գաշանց. մինչև
խորհրդարանին մէջ սահմանուեցաւ գրամ հատուցանել
Փրիչարի իր վաճառականական քաջած վնասուն համար:

Վարչութեան ընդդիմակացք և գրեթէ բոլոր ազգը
տրանջաց այս խոնարհութեան վրայ. ձանձրացեր էին
ամեն բանի մէջ զԱնգղիա հաճեցնելէն. սակայն Լուի-
Ֆիլիքի խոհեմ ճամբայ մը զայս համարեր էր, պատե-
րազմէ խորշելու համար:

Եւրոպա մինչև և ցամհն 1848

1. Անգղիա. Վիկտորիայի քագաւորելը : — 2. Գանատայի ապստամբութիւնը. Էսմայիքս: — 3. Ամուսնոջիւն քագաւորելը. Նոր օրէնքներ: — 4. Վարչութիւն յԱնգղիա. Ռուպրոյ ֆիլի: — 5. Օ' Բուեկ. Բարձրակարգ արմուտաց օրինաց: — 6. Բրուսիա. Փրիչարիկոս-Գոշիկչմու Գ: — 7. Ազատական բողոքներ: — 8. Աւստրիա. Փերտիսկաուսու Գ: — 9. Կալիցիա աշտորիական. Խառնութիւն 'ի Գրագոյի: — 10. Գրագոյի սասարակապետութեան բարձրութիւն: — 11. Սպանիա. Ամուսնոջիւն քագաւորագուց :

1. Անգղիա. Վիկտորիայի քագաւորելը: — Յանգղիա 20 Յուլիս
1837ին վախճաներ էր Գուլիէլմոս Գ, որով կը լմնար
Անգղիական պատմութեան հին դարը: Վասն զի որչափ
որ ալ Գուլիէլմոս Գ. և իր նախորդքը սահմանա-
դրական թագաւորի անուն ունէին, այսու հանդերձ զա-
նազան անգամ առանց արկածից պահանջելուն 'ի գործ
գրեր էին սեպհական կառքերնին, պաշտօնեայքը մո-
փոխելով և կամ Հասարակութեանց այլևայլ անգամ
տուած քուէին ընդդիմանալով: Սակայն եթէ Գու-
լիէլմոս իրեն գուրս Գլէրէնսի ազատագրուի իշխանի
մը անուն ստացեր էր, և 'ի մեծ զարմացումն ամենե-
ցուն, մինչև համարձակեր էր լրտեսուն ատենին հակա-
ճառութեանց մէջ յայտնապէս նախատել անարգական
խօսքերով իր եղբարքը, դահը հասնելէն վերջը մեծ

Ծանրութիւնն ցուցուցեր էր և հանդարտութիւն. աւելի լաւ թագաւոր էր քան իշխան (1):

Գուլիշլիմա Գ. որդի չունենալով Անդղիոյ թագը կ'անցներ իր չորրորդ եղբորը դստեր, որ էր իշխանուհին Սիւքսանդրինա Վիկտորիա (2) ծնեալ 1819ին Մայիս 23ին որով այն ատեն հազիւ ութնամսեայ էր: Իր հայրը՝ գուբան Քէնդի, իշխանուհւոյն ծննդենն քիչ ամիս վերջը մեռեր էր և իր այրին ամեն խնամք ըրեր էր դստեր դաստիարակութեան համար: Գիւլեր էր երբ իր հօրեղբորը մահուան լուրը տարին իրեն Քէնթըրպրիկ արքեպիսկոպոսը և Պետութեան առաջին պաշտօնակալը, որ արտասուալից ընդունեցաւ թագաւորութեան համեմու լուրը: Թագադրութիւնը կատարուեցաւ երկրորդ տարին Յունիսի 28ին մեծ շքեղութեամբ, յորում կը գտնուէին ամեն Պետութեանց զեապանները (3): Թագաւորութեան առաջին ստորագրած բարեւ

(1) Կը պատմեն որ իր մահունէ երկու օր առաջ Յունիս 18ին, յիշեց որ Ուաթերլուի տարեդարձն էր, և մեծ փափագ ցուցուց դռնեայ այն օրը միայն ապրելու. յետոյ խնդրեց որ բերնն այն դօրը զոր ուրիշ տարեդարձի մը իրեն յղած էր գուբան Ուելլինդոնի, և ձեռքը դնելով դօրչին արձույն վրայ, ըսաւ որ խնոր դպրեւորը վերակենդանութիւն մը կը զգայ: Կը փափագէր նաև Ուաթերլուի ինջոյից մասնակից դառնուիլ. բայց Ուելլինդոնի դօքսը պատշաճ դատեցաւ այս անգամ՝ զանց ընելու ինջոյքը և թագաւորին յղեց միայն իր մաղթանքները: Գուլիշլիմա սակայն ստիպեց որ սեղանը կատարուի ըստ սովորութեան, և դքսին բարեկամական պարզ ուղեքձ մը զրկեց փափագելով որ այն օրը ուրսն օր մը ըլլայ բոլոր կոշնականաց:

(2) Իր հայրը անունը Ալեքսանդրինա զրբեր էր 'ի շնորհս կայսեր Ռուսիոյ, բայց թագուհին դահը ամբաստանուուն պէս միայն Վիկտորիա անունը գործածեց:

(3) Գաղղիոյ կողմանէ մասնաւոր զեապան զրկուած էր Սուլդ մարալիտար որ զանազան անգամ կ'ուտեր էր ընդդէմ՝ Անդղիոյ 'ի Սպանիա, 'ի Լիւզդէն և 'ի Ուաթերլու ընդ Նաբոլէոնի: Սուլդ մեծ ընդունելութիւն գտաւ յԱնդղիացոց, որոնք շատ անգամ բազմութեամբ « կեցցէ Սուլդ գոչեցին »: Կ'ըսեն որ այս եռանդագին ընդունելութիւնը արտասուալց պատճառ եղաւ ծնր մարալիտար, և երբ յետոյ ժամանակաց Գաղղիոյ խորհրդարանին մէջ երեւոյթաններէն ոմանք կը յանդիմանէին զԱլեք իրեն ծայրայեղ կողմակից անդղիական դաշնակցութեան, Սուլդ հրատարակեց

կամուտեան թուղթը եղաւ իր միակ մնացած հօրեղբորը Գրմարլլանտի գբսին հետ՝ Էրնէտը-Ալգոստոս, որ Վիկտորիայի գահ ելլալովը, կը ստանար Հաննովէրի թագաւորութիւնը. և անդղիական ազգը, ըստ իրեն գրացոց, մեծ ուրախութեամբ կը բաժնուէր երկրէ մը, որուն հետ բաց 'ի նոյն թագաւորէ ուրիշ մէկ զօգ մը կամ շահ մը չունէր:

Վիկտորիայի թագաւորութեան առաջին օրերը ընդհանուր Անդղիա յուզման մէջ էր, չճանչնալով տակաւին մատաղահասակ թագուհւոյ մը բանելու ընթացքը այսպիսի մեծատարած իշխանութեան մը գլուխ. սակայն երբ շարունակաբար տեսնուեցան իր ուղիղ և ազատ տեսութիւնքը, այն ատեն բաղմոցաւ վստահութիւննին, առաւել քան նախնի թագաւորաց վրայ և ստուգիւ վայելեցին սահմանադրական թագաւորութիւն:

2. ԳՈՒՍՏՍՅԻ ՍՊՍՏՍԲՐՈՒԹԻՒՆԸ. — Որչափ որ Վիկտորիայի գահ բարձրացած ժամանակ յիւշանտա կը շարունակէին յուզմունքները, սակայն խորհրդարանին համար մեծազոյն մտածութեան նիւթ էր Գանատայի ապստամբութիւնը:

Թէպէտ և Գանատա Ուլֆի յաղթութենէն վերջը Գաղղիայէն Անդղիոյ անցեր էր, սակայն Ստորին Գանատայի մեծազոյն մասը Գաղղիացիք էին, որոնք բնականապէս տխուր և նախանձոտ աչքով կը տեսնային քիչ քիչ իրենց կարգաց բարձումը և անոնց տեղ բրիտանականաց փոխանակելը. անդղիացի դաղթականք ալ աժգոհ էին որ Պետութիւնը շատ դանդաղութեամբ կը գործէր այս նորոգութիւնքը և իրենք բնաւ մաս մը չունէին վարչութեան մէջ: Անդղիական Պետութիւնը դարման մը տանելու գիտաւորութեամբ 1791ին Գանատա երկու մաս բաժնած էր Վերլին և Ստորին, իւրաքանչիւրը սեպտական վարչութեան կարգօք, ունենալով վա-

որ ինքն ալ եռանդուն պաշտպան էր անդղիական դաշնակցութեան, և յիշելով լնտրա գտած ընդունելութիւնը, աւելցուցեր է. « Սորվեցոյ յարդել զԱնդղիացիս պատերազմի դաշտի վրայ, սորվեցոյ զանոնք յարդել 'ի խաղաղութեան »:

ըիջ մը և դորճադիր ատեան մը անուանեալ յԱնգղիոյ, օրէնսդիր ատեան մը՝ որուն անդամք ընտրուած էին 'ի Պետութենէն ցկեանս. միանգամայն նաև ժողովք մը երեսփոխանաց որուն անդամք կ'ընտրուէին չորս տարուան համար, հաստատուեցան նաև եկեղեցականաց առանձնաշնորհութիւնքը:

Այս բաժանմունքը բնաւ ոգիները միացնելու արդիւնք մը չունեցաւ: Ստորին Գանատա ուղեց միշտ դարկիացի մնալ և Վերինը անգղիացի. միանգամայն շարունակ ընդդիմութիւն կար ընդ մէջ մեծագոյն մասին օրէնսդիր ժողովոյն անգամոց, զորս կ'անուանէր Անգղիոյ Պետութիւնը, և ընդ երեսփոխանս անուանեալս ժողովըրդէնէն, և առաջինքը միշտ կ'ազարակէին յետոց առաջարկութիւնքը: Տժգոհութիւնքը երթալով բազմացան և տեսնելով որ Անգղիոյ վարչութիւնը կ'ուղէր գոհացնել զիրենք յայտնապէս բողոքեցին ընդդէմ Պետութեան, և Ստորին Գանատայի ապստամբութեան գլուխ կեցաւ Յովսէփ Փափինս: Մեծ խռովութիւն մ'ալ ծագեցաւ 'ի վերին Գանատա զոր ճարտարութեամբ հանդարտեցուց դաւառին վարչիք Սիր Ֆրանսիս Հէտ:

Սակայն ապստամբութեան լուրը մեծ յուզումն պատճառեր էր յԱնգղիա և մանաւանդ 'ի խորհրդարանին. սահմանուեցաւ զրկելու 'ի Գանատա կարևոր անձ մը իրաց վիճակը տեսնալու և դատելու համար, և ընտրութիւնը լորտ Տարրըմի վրայ ինկաւ, որ լորտերուն ասանին պարծանքներէն մէկն էր: Լորտ Տարրըմ հասաւ 'ի Գեպէք և փութով դիկատորրի իշխանութիւն զգեւնլով, ծանուցումն ըրաւ որով լիովին ներսումն շնորհեց ամենուն, բայց 'ի գլխաւորաց՝ որոնցմէ ոմանք արդէն փախեր էին, և զոմանս բռնելով Պէրմաւտա զրկեց: Լորտ Տարրըմի բռնած ընթացքը 'ի թէ փրկեց զԳանատա սակայն իրեն մեծապէս մտանցովան զի յԱնգղիա խորհրդարանին մէջ ծանր ամբաստանութիւնք ծագեցան այսպէս ինքնահրաման դրծելուն վրայ, իրեն թշնամի կուսակցութիւններէն: Լորտ Տարրըմ ամբրիկացի լրագիրներէն իմացաւ որ

1053

Պետութիւնը զինքը թողուցեր էր, և յետ բողոքելու ընդդէմ՝ Անգղիոյ վարչութեան, առանց հրամանի սպասելու, ճամբայ ելաւ: Երբ Փլիմթթ հասաւ, թէպէտ և Պետութիւնը բնաւ իրեն ընդունելութեան պատրաստութիւն մը ըրած չէր, ինչպէս էր սովորութիւնը, այնու հանդերձ ժողովուրդը մեծ ընդունելութիւն ցուցուց և հասարակաց կարծիքը 'ի նպատ էր իրեն: Լորտ Տարրըմ ներկայացաւ լորտերուն ատենին և յետ հաշիւ տալու Գանատայի վիճակին վրայ, առաջարկեց նաև պէտք եղած բարեկարգութիւնքը: Վարչութիւնը ընդունեցաւ իր խորհուրդներէն շատերը և քաղցրութեամբ հանդարտեցուց Գանատայի ժողովուրդը:

Հաղիւ ըմպեր էր այս խնդիրը, Եամայիքայի հրովարտակին վէճը ծագեցաւ որ պատճառ եղաւ Մէլլըրն Պաշտօնարանին անկման: Գերութեան բարձմանէն վերջը, ծանր կուգար գերեաց տէրերուն, օրինաց առջև հաւասար դանուիլ իրենց գերիներուն հետ, նա մանաւանդ որ սևերէն մեծ մասը տակաւին ըմբռնած չէր իր ստացած իրաւունքները. և տէրերը այս աքիտութիւնը իրենց նպատաւունելով, կը շարունակէին հարստահարութիւնները: Այս պատճառաւ ստեպ տարածայնութիւնք և վէճք պակաս չէին ընդ մէջ Եամայիքայի ատենին և Պետութեան վարչին մէջ: Ասոր դարման ասնելու մտքով Մէլլըրն Պաշտօնարանը առաջարկեց որ հինգ տարուան մը չափ դադրի Եամայիքայի սահմանադրութիւնը և վարչութիւնը բոլորովին յանձնուի վարչին և իրեն երեք խորհրդակիցներուն: Այս դարմանը Ռոպըրդ Փիլի և պահպանողականաց անտեղի երեցաւ և Պաշտօնարանը քուտարկութեան մէջ հաղիւ հինգ քուտով կըցաւ յալթեւ: Այսպէս արհամարհուած տեսնալով հրաժարեցաւ, և թագուհին զՈւէլլինկոն դուքսը կանչեց նոր Պաշտօնարանը կազմելու, որ թագուհւոյն առաջարկեց զՌոպըրդ Փիլ: Փիլ Պաշտօնարանը յանձն առած ժամանակ միտքը գրած էր իուլանտական խնդիրն ալ ըմպնել և պահանջեց որ թագուհւոյն տիկնութենէ հեռացուին երկու տիկնայք, որոնց եղբարքը պաշտօն մը ունեցեր

1050

էին յԻսլանտա առջին Պաշտօնարանաց ժամանակ: Որովհետև, կ'ըսէր, թագաւորաց ժամանակ ամեն Պաշտօնարանի անկման միջոց կը փոխուէին նաև այն պաշտօնակալք, որոնք քաղաքական ազդեցութիւն մը ունէին, նոյն պայմանին մէջ կրնային համարուել տիկնայք, թագուհւոյ մը իշխանութեան միջոց: Վիկտորիա Փիլի պահանջումը ժխտեց, Փիլի փութով հրաժարեցաւ և 'ի մեծ գոհութիւն թագուհւոյն Մէլպըրն նորէն կանչուեցաւ Պաշտօնարանը կազմելու:

1840
30 Փետ.

3. ԱՊՐՈՒՍՏՈՒԹԻՒՆ ԹԱԳՈՒՆՆՈՅՆ. ՆՈՐ ՕՐԷՆՔՆԵՐ: — Քիչ վերջը կ'ամուսնանար Վիկտորիա իր ազգականին՝ Ալպերդ Սաքս-Գոպուրկ-Վոթայի իշխանին հետ: Վարչութիւնը իրեն նախ Անուսի Էլսան տնտեսու և Խնամանակաւ թէ յանկարծ մեռնէր թագուհին: Ալպերդ իր կենաց բոլոր ընթացքին մէջ թէպէտ Սնդիկոյ ժողովքագեան սէրը չկրցաւ շահիլ, սակայն ցուցուց որ արգարև արժանի էր Վիկտորիայի մեծ սիրոյն և համարման, և որուն վարչութեան մէջ բնաւ չմտնալով առանձին խորհրդակցան մը միայն եղաւ և միանգամայն ազնիւ հայր մը իւր որդւոց: Թագուհին 1842ին Փոնսդիլ-Գիլըն Հայլ գացած ժամանակ վրան ատրճանակ մը պարպուեցաւ, որ բարեբաղդարար վրիպեցաւ, և թագուհին մեծ արութիւն ցուցուց այս պարագային մէջ: Գաւառանին անունն էր Ջոն Պրանսիս 22 տարուան երիտասարդ մը, որ մէկէն բռնուեցաւ. և որչափ որ գատաստանը մահ վճռեց, այսու հանգերձ ըստ փափագանաց թագուհւոյն գլխապարտութիւնը ցկեանս արսորի փոխուեցաւ: Պատուհասին այսպէս թէթեւալը պատճառ եղաւ ուրիշ դաւաճանութեան մը քիչ օր վերջը, որուն հեղինակն էր Պին անուամբ մէկը, որ սակայն երբ կ'ուզէր տալը ճանակը պարպել, զօրագոյն ձեռք մը որ հոն մտ էր բռնեց իրեն բաղուկը: Ատրճանակին մէջ գնտակի տեղ կաւի կտորուանք գտնուելով, վարչութիւնը Պինի դաւաճանութիւնը աւելի յիմարի քան դաւաճանի գործ դատեց, և Սիր Ռոպըրդ Փիլ նոր հրովարտակ մը հանեց սրով այս տեսակ դաւաճանութիւնը պիտի պատժուէին

եթմամեայ աքսորով և կամ բանտարգելութեամբ մինչև 2 տարի դարձեալ « յանցաւորը յայտնի կամ առանձին պիտի ծեծուէր այնքան և այն կերպով ինչպէս որ ատեանը որոշէր, միայն թէ երեք անգամէն աւելի պիտի չըլլար (1) »:

Այս միջոցին մէջ պատժական օրինաց մէջ նորոգութիւններ եղան. 21 արկածից մէջ մահը կը վերցուէր և տեղը կը գրուէր բռնի աքսոր 'ի գաղթականութիւնս, ուր չափաւոր գնով իրենց երկիր մը կը տրուէր: Նշանաւոր եղաւ դարձեալ Անգլիա իր արտաքին Պետութեանց հետ յարաբերութեամբ յորս մեծացաւ ըրտ Փալմերսթընի՝ Արտաքին գործոց պաշտօնէին ազդեցութիւնը. իսկ թէ ինչպէս ջանաց Ռուսիոյ տարածուելուն խոչընդոն ըլլալու, ինչպէս շարժեցաւ Մէհեմէթ Ալի ինգրոյն մէջ, ինչպէս նաև յԱֆղանիստան և 'ի Չինաստան, արգէն տեսնք զանոնք, յորս իրեն արթուն ճարտարութեամբ, անուանի քաղաքագիտի համբաւ ստացաւ Փալմերսթըն:

Այսու հանգերձ Պաշտօնարանը մեծ տաքնապի մէջ էր ներքին խնդրոց համար, որոնք իրեն անկման պատճառ եղան: Ս' Քոնէլ կրցեր էր ստանալ որ յԻսլանտա ալ ընտրութիւնը կանոնաւոր կերպով ըլլան: Վարչութիւնը ընդունեցաւ այս խնդիրը, բայց և բուէարկութեան իրաւունքը ընդարձակեց. իջեցնելով իրաւունքը հինգ սղերին եկամտից: Ռոպըրդ Փիլ հնգի տեղ ութ աւաճարկեց և փութով ընդունելի եղաւ խորհրդարանին:

Քիչ օր վերջը Ելեմտից և ցորենոյ գնոյն պատճառաւ, Պաշտօնարանը մէկ միայն քուէ մը աւելի ունենալով ցրուեց ղխորհրդարանը, բայց նորէն ընտրութիւնը մեծաւ մասամբ իրեն հակառակ եղան, և Ռոպըրդ Փիլի առաջարկութիւն մը Ստորին խորհրդարանին մէջ 94 քուէ առաւելութիւն ունենալով և 72՝ լրտերուն խորհրդարանին մէջ, Պաշտօնարանը հրաժարեցաւ և Ռո.

(1) Տակաւին ցայսօր կան յանցանք որոնց պատիմը յԱնգլիա ձեծն է:

պըրդ Փիլի յանձնուեցաւ նորէն վարչութեան գլուխ անցնելու:

4. ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ ՅԱՆԳՂԻՍ. — Ռոգըրոփ փիլ: — Ասիէ վերջը ամբողջ Վիկտորիայի թագաւորութեան ժամանակ Անգլիոյ վարչութեան պատմութիւնը ուրիշ բան չէ բայց եթէ քաղաքաբնական մրցմանց յաջորդութիւն մը: Երկու անձինք շատ տարիներ զիմացէ զիմաց ճակատած են, որոնցմէ մին գլուխ է վարչութեան, միւսը գլուխ ընդդիմակացից, և իւրաքանչիւրը ըստ յաղթութեան կը փոխէ տեղը. յաղթողը կ'անցնի գլուխ վարչութեան և յաղթուողը ընդդիմակացից: Վիկտորիայի թագաւորութեան սկիզբը նշանաւոր նախագահ եղաւ վարչութեան լորտ Մէլլըրն որ ընդ երկար վայելեց թագուհւոյն վստահութիւնը, առանց մեծ կարողութիւն մը ունենալու, կարենալով շահիլ մեծագոյն մասը 'ի խորհրդարանի:

Սակայն անդիլական վարչութեան նոր կերպարանք մը առուղն եղաւ Ռոպըրդ Փիլ որ ուսուցմանից եղած էր լորտ Պայրընի, յետոյ հազիւ 21ամեայ էր Գէնդրըլ աւանը զինքը երեսփոխան ընտրեք էր: Լորտ Լիվըրուզ զինքը Խալանտիոյ վարիչ անուանած ըլլալով, մեծ խոհեմութիւն և հանդարտութիւն ցուցուց և ուղղափառաց եկեղեցիներ հիմնեց, բայց ազնուականաց մասէն ըլլալով, տասանորդաց խնդրոյն մէջ անդիլական եկեղեցիներէն, Լոնարա եկաւ. ուր լորտ Լիվըրուզ զինքը Ներքին գործոց պաշտօնեայ անուանեց և զոր պահեց մինչև ցամա 1827: Եւ ահա այս ժամանակէս կը սկսի իր պատմեական կեանքը, յորում՝ բոլորովին նոր ընթացք մը բռնեց: 1829ին երբ ուղղափառաց աղատութիւնը առաջարկեք էր, ազնուականք և աղատականք առհասարակ իրեն դէմ խօսեք էին, մինչև իւր ընտանիքն անգամ. այսու հանդերձ ինքը հաստատուն մնացեք էր իր գաղափարաց վրայ և հազիւ տարի մը վերջը նորէն կրցաւ ստանալ ազնուական մասին համարմունքը, որոնց գլուխ ալ կեցաւ: Բայց թողով ազնուապետա-

1622

կան տիպոսը պահպանողական որոշեց կոչուելու, պահպանող 'ի քաղաքական գաղափարս և աղատ վարչութեան և օրէնսդրութեան գաղափարաց մէջ, որով և կուուեցաւ ընդդէմ՝ քաղաքական բարեկարգութեանց, որոնք իրեն ծայրայեղ երեցան և յորս ընկերական շահ մը չէր տեսնար: Փութով այնքան զօրացաւ իր կողմնակցութիւնը, որ մինչև Գուլիելմոս Գ. և Վիկտորիա զանազան անգամ հրաւիրեցին զինքը վարչութեան գլուխ անցնելու, ուսկից հրաժարեցաւ այլևայլ պատճառաւ: Լորտ Մէլլըրնի Պաշտօնարանին վերջին խնդրներէն մէկն եղած էր Գաստիալիութեան օրէնքը որով Պաշտօնարանը աւելի բազմութիւ թշնամիներ յարոյց իրեն: Վարչութիւնը որպէս զի աւելի տարածէ կրթութիւնը հասարակ ժողովրդեան մէջ, սահմաններ էր ամեն կողմ վարժարաններ բանալ. յորս ամենեկին կրօնական խորութիւն չնայուի և Ստորին խորհրդարանին մէջ թէպէտ մեծ եղան հակառակութիւնք, այսու հանդերձ 2 քուէից առաւելութեամբ յաղթեց առաջարկը, ոչ նոյնպէս լորտերուն առեւին մէջ, յորում՝ Քէնթըրպրիի արքեպիսկոպոսին առաջարկութեամբ աղերս մը գրուեցաւ առ թագուհին, խնդրելով ետ աւնուլ Հրամանը: Սակայն թագուհին հաստատեց նորէն Հրամանը և այսպէս վերջացաւ խնդիրը: Տարի մը վերջը խորհրդարանին մէջ Աղատ վաճառականութեան խնդիրը յաւնելով, Սիր Ռոպըրդ Փիլ առաջարկեց վստահութեան քուէ տալ Պաշտօնարանին, և մէկ քուէով միայն յաղթուելով, հարկ եղաւ որ Պաշտօնարանը հրաժարի: Խորհրդարանը լուծուեցաւ և վարչութեան գլուխ կանչուեցաւ 'ի թագուհւոյն Ռոպըրդ Փիլ:

1859

Ռոպըրդ Փիլ վարչութեան մէջ իրեն օգնական ունէր շատ նշանաւոր անձինք՝ լորտ Սթանլէ՝ (յետոյ լորտ Տերպի) Գաղթականութեանց, Սիր Ճէմս Կրէմ՝ Ներքին գործոց. լորտ Լինալըստ իբրև լորտ Ատենադպիր. Ռուլլինկոն դուքսը, որ առանց մասնաւոր պաշտօնեութեան մը, Պաշտօնարանին մէջ ուղեց մասնալ, լորտ Էյլըրտին Արտաքին գործոց, և վերջապէս Կլէտսըն որ

օրմը Փիլէսոնց նշանաւոր գլուխ մը պիտի ըլլար, պաշտպան ազատ վարչութեան:

1841

Ռոպլըրդ Փիլի Պաշտօնարանին սկիզբը ծագեցաւ Եփէզեօնաց յաւանակ: Օքսֆորտի համալսարանին յուսուցչաց ոմանք հակամիտութիւն մը ցուցուցեր էին դէպ յուղղափառութիւն և գլխաւորապէս ուսուցիչն Յովհաննէս Հէնրիկոս Նիւման: Այնքան մեծ էր Նիւմանի համբաւն և աղբեցութիւնը որ խնդիրը տարածուեցաւ ամեն կողմ: նա մանաւանդ որ, ինչպէս կ'ըսէ Կլէտարըն, իր պարզ և ընտիր ճառախօսութեամբ զամենը առ ինքն գրաւեր էր: Համալսարանի տեսչութիւնը փութով արգելք դրաւ իրեն և Փլըրսի գրուածոց վրայ: Փլըրսի լռեց, բայց Նիւման ուրիշներով գարծաւ յուղղափառութիւն (1):

Փիլ աղէկ վիճակի մէջ չէր գտնար Անգղիոյ ներքին վարչութիւնը. նախկին Պաշտօնարանը 50 միլիոն պարտք թողուցեր էր գանձուն մէջ, և հինգ տարի դժբաղդ հունձքերուն պատճառաւ երկիրը թշուառութեան մէջ էր, և ցորենոյ չափը 72 շիլլինի բարձրացեր էր, մի և նոյն ժամանակ աշխատաւորաց թոշակները իջեր էին. առնոք որ 18 շիլլին կը շահէին, հիմայ բունագատեալ էին վեցով դոհանալու, մեծ էին ասոնցմէ առաջ եկած աժգոհութիւնը և անկարգութիւնը, և որչափ որ Պետութիւնը հրովարտակով մը ջանացեր էր դէմն առնուլ, բայց 'ի դուր: Ռոպլըրդ Փիլ նախ գանձուն պակասը լեցնելով միւս տարին երբ խորհրդարանը գումարուած էր տօնախմբելու Կալէսի իշխանին ծնունդը, առաջարկեց արմատեաց գիները իջեցնել մեծապէս, և միանգամայն որպէս զի ասով գանձուն պակաս մը չի պատճառուի, առաջարկեց նոր տուրք մը, որով երեք տարուան միջոց ամենայն բերք 150 սղերլինէն վեր արժեքով 3 0/0 առուակ վճարէ: Այն ատեն Ռոպլըրդ Փիլի հակառակորդ երեցան Փալմերսդըն, Ճոն Ռուսսէլ, Վիլլըրս, Գոպարն, և ուրիշներ, ինչպէս պիտի տեսնանք:

(1) Լևոն Ժ.Գ. Քահանայապետը 1879ին զինքը Հոովմեական Եկեղեցւոյ ծիրանաւոր կարգեց:

Փիլ վերջը հանգիստեցան Անգլիացւոց կրած ձախորդութիւնքը յԱֆղանիստան ինչպէս ըսինք, որոնք մեծ հարուած պատճառեցին ինչպէս էր, և օգնեց Ճոն Ռուսսէլի և Ռէօպէրի ընարութեանց մէջ եղած նենդութեանց:

5. Օ' ԳՈՆԷԼԻ ԴԱՍՏՍԱՆԸ. — ԲԱՐՔՈՒՄՆ ԱՐՄՏԵԱՅ ՕՐԻՆԱՅ: — Սակայն Անգլիոյ վարչութեան համար ամենէն մեծ մտածութեան նիւթն էր Իսլանտիոյ խնդիրը, որուն ժողովրդեան կրածները պատճառք էին Օ' Գոնէլի կրակոտ բողոքոյն: Օ' Գոնէլ որուն նման վաւագուն և ազգու ճարտասան մը բնաւ կամ քիչ անգամ երեցեր է Անգլիոյ խորհրդարանին մէջ նոյն խնդիւցութեամբ իրեն հակառակորդաց, այն հռչակաւոր մեծագունար ժողովոց մէջ յորս հարիւր հազարաւորք կը դատուէին, կը քարոզէր իր դորաւոր ձայնով և խօսիւքը Իսլանտիոյ առանձին վարչութեան մը յոյսը, և խսպառ աղաւտութիւն ուղղափառաց. և այս յետին խնդրոյն մէջ իրեն օգնական ունէր նաև բազմաթիւ քաղաքագէտ և ճարտասան անձինք 'ի խորհրդարանէն: Օ' Գոնէլ իր ճառերուն մէջ բնաւ անձէ մը ակնածութիւն չունէր և հաւատարմապէս կը գրգռէր իսլանտական ժողովուրդը ընդդէմ պաշտօնէից և ընդդէմ թագաւորութեան խնդրութիւնը 'ի սկզբան լռեց այս խօսից համար. բայց երբ Հոկտեմբեր 8ին մեծ դումարում մը ծառուցեր էր Օ' Գոնէլ, դումարումը խափանուեցաւ, և Օ' Գոնէլ թեպէտ պատուիրած էր ամբօսին վարչութեան հրամանին հնազանդիլ, այսու հանդերձ Տըպլինի դատաստանարանին զիմաց կանչուեցաւ իր բարեկամաց հետ և մէկ տարուան բանտի և 2,000 լիւրա սղերլին տուգանքի դատապարտուեցաւ. ուրիշներն ալ աւելի թեթեւ տոյժերու: Օ' Գոնէլ բողոքեց այս վճռոյն դէմ լորտերուն ատենին, և լորտերը, թերևս վասն խոհմութեան, անպարտ արձակեցին: Սակայն իր բողոքը չներկայացաւ երբեք խորհրդարանին, նա մանաւանդ Օ' Գոնէլ անկէ վերջը իր ազգեցութիւնը շատ կորսնցուց նոյն խնդիր հայրենակցաց մէջ, որոնք առջի եռանդը

1845

վրան չէին տեսնար: Օ՛ր Գնուել յետ այնքան վաստակոյ, չտեսնելով իր յուսացած արդիւնքը, մեծապէս վշտացած և քիչ մ'ալ ՚ի տկարութեանց բռնադատեալ, ուղեց քաջուել ՚ի Հոռովմ, բայց հաղիւ ճիւղովս հասեր էր, մեռաւ ՚ի հիւանդութենէ, թողով ետանդուն ատենախօսի և ուղղափառ հայրենասիրի մը անուն:

Ռոսպրդ ֆիլ Իռլանտիոյ աղետից դէմն առնելու համար երկու օրէնք առաջարկեց Սիր Ճէմն Կրէմի ձեռքով, յորս մեծապէս կը տեսնուէր իր անկողմնակցութիւնը. նախ խնդրեց որ Մէյնուեթի վարժարանին թուշակը (որ Իռլանտիոյ ուղղափառ եկեղեցականաց համար էր) 125,000 Ֆրանքէն 600,000 հասցուի, յետոյ ուրիշ երեք աշխարհական վարժարաններ ուղեց հաստատել, բայց առջի օրէնքին համար մեծ ընդդիմութիւն կրեց յանդիմանանց, և երկրորդին համար յուղղափառաց: Քիչ վերջը Պաշտօնարանին դէմ հակառակութիւն ծագեցաւ, որովհետև Նեբրէն գործոց պաշտօնէայն լորտ Կրէմ, Մածծինիի եկած նամակներէն շատը բացեր էր. բայց վարչութիւնը պարագայքը յուշուցուելով, ինքնինքը արդարացնելով, խաղաղեց յուղմունքը: Արտաբնասակաւ ալ մեծ յաջողութիւններ ունեցաւ ֆիլի վարչութիւնը, և բազմապիւթ Նէյփրը ծովափալը, ում նման քիչ ունեցած է Անդրիա, Էմիլներուն ձեռքէն կ'առնուր ՚ի Հնդկաստան զՇանտ, որուն համար միշտ վէճք կային և դաղթականութեանց կը միայնէր:

Սակայն ամենը անհամբերաբար կը սպասէին ջորենի վրայ առաջարկելը օրինաց, և վերջապէս Դեկտեմբեր 2ին Ռոսպրդ ֆիլ առաջարկեց վերջնելու արմտեաց վրայ եղած օրէնքը: Ընդդիմակացք մեծ ետանդեամբ հակառակ մրցեցան և խորհրդարանը չընդունեցաւ, որով Ռոսպրդ ֆիլ չբաժարեցաւ և թագուհին յանձնեց լորտ ճոն Ռուսակէի նոր Պաշտօնարան մը կազմելու. բայց չյաջողեցաւ և թագուհին նորէն զՌոսպրդ ֆիլ կանչեց Պաշտօնարանի դուռն:

Նոր խորհրդարանը բացուեցաւ Յունուարի մէջ, և Ռոսպրդ ֆիլ առաջին նիստին բացատրեց խնդրոյն ինչ

վիճակի մէջ գտնուելը. յետ ինն օր երկար և բուռն հակաձառուութեանց յորս ֆիլի դէմ կտրե՞՞ հետորներ հանդիսացան Տիղրաէլի և լորտ Պէնդինք, Ռոսպրդ ֆիլի առաջարկութիւնը ընդունելի եղաւ և ջորենի վաճառականութիւնը երեք սարիէն բոլորովին ազատ պիտի ըլլար ՚ի մեծ խնդութիւն աղքատ դասուն. Ռոսպրդ ֆիլի արմտեաց օրէնքը այս շահը ունեցաւ որ եբբ բոլոր Եւրոպա 1848ին յուղեալ էր ընդդէմ իշխանութեանց, Անդրիոյ ժողովուրդը նոր ստացած օրէնքով դո՛հ, սիրով կը հպատակէր վարչութեան:

6. ԲԻՐՈՍԻԱ. — ՓՐԵԿԵՐԻԿՈՍ-ԳՈՒԼԻԷԼՄՈՍ Դ. — Փրէդերիկոս-Գուլիէլմոս Դ. գահը ելած ժամանակ զբրուսիա կրօնական և մտաւորական յուղման մէջ կը գտնար և զանոնք առ ժամն հանդարտեցնելու համար կարևոր տեսեր էր թագաւորութեան առջի օրէն իր նախորդին խոսամունքները ինքն ալ նորոգել ազատութեանց և սահմանագրութեանց համար: Իր ճարտարխօսութիւնը և գիտութեան համբաւը, մեծ յոյս տուած էին բոլոր ազգին, որով և դահ էլած ժամանակ ազգ և թագաւոր միասիրտ կրնային համարուիլ: Ինքն ալ մեծ սիրով կը յիշէր ստէպ 1813ին յիշատակները, Միլոսոգէրի, Շոպշոնի և Հարտընպէրկի անունները, որոնք բրուսիական արատութեան ակոյտանքն եղած էին: Առնդ և Եահն իրենց նախկին պաշտօններուն մէջ դրուեցան, ընդհանուր ներուամն չնորհուեցաւ կուսակցութեանց՝ և Գորնիոյ ու Փոզէնի արքեպիսկոպոստէնք իրենց աթոռ դարձան: Տպադրութեան ընդարձակ ազատութիւն մը տրուեցաւ, լրագիրք՝ Եւրոպիոյ քան զամեն ուրիշ երկիրները բազմացան ՚ի Բրուսիա, և առաջին անգամ՝ Արուսեալից մեծ աշխարհահանդէս մը կատարուեցաւ ՚ի Պէռլին 1844ին, յորում կը տեսնուէր ամբողջ Գերմանիոյ յառաջագիմութիւնը յետ մաքսական միաւորութեան (1):

(1) « Ամենայն որ զՓրեդերիկոս-Գուլիէլմոս Դ. իբրև Մեսիա մը կը տեսնար Գերմանիոյ, ինքն ըլլալով միայն այն իշխանը որ կրնար այսպիսի առաքելութիւն մը կատարել այն ատեն ամենուն մտաց մէջ պայծառ ծագեցաւ այն գաղափարը որ Բրուսիա բնական զլուս մ'է Գերմանիոյ »: Փրեսսն, Պատմ. Բրուսիոյ:

1847
25 Մայիս

1846

1840

Բոլոր Բրուսիոյ այսպէս ոգևորուած ժամանակ յայտնի է որ ինչ զգացմամբ լռեց ժողովուրդը (Թագաւորին կենացը դէմ՝ փորձ մը: Այս փորձը ընտրը կը կոչուէր Ձէյն՝ երբեմն չահապ Ստորկովի, որ Պէտլին եկած էր Պաշտաման մը մէջ մանալու և Թագաւորին գիմած էր. փափաղին չհասնելով, Յուլիս 26ին Թագաւորին անցնելու ժամանակ վրան կրկին հարուածով ատրճանակ մը պարպեց որ բարեբաղդաբար վրիպեցաւ, և Ձէյն գլխատման դատապարտուելով դատաստանարանէն, գլխատուեցաւ Բեկեմբեր 14ին ՚ի Սփանտու, Թէպէա Թագաւորը փափաղած էր ներելու:

7. ԱԶԲՏԱՍԱՐՆ ԲՈՂՈՒՔՆԵՐ: — Որչափ որ բարձր Բրուսիա սարսափ ցուցուց այս եղևոան վրայ, և մեծ ուրախութիւնք կատարուեցան չյաջողուուն համար, այսու հանդերձ այս ձախորդ դէպքը նշան մը եղաւ և սկիզբն ուրիշ տժգոհուութեանց:

Երբ 1841ին գաւառական ժողովք բացուեցան, վարչութեան պաշտօնեայն ծանուցեր էր Թագաւորին յետին հրովարտակը որով կ'ուզէր գոհացնել հասարակաց իղձը: Ժողովոյ հակաձառուութիւնք կրնային հրատարակուել, սակայն առանց անուան. և ամեն երկու տարին հեղ մը կրնային գումարուել այս ժողովքները: Գարձեալ իւրաքանչիւր գաւառ քանի մը նուիրակ պիտի զնկէր, և ասոնք Պէտլին ժողովելով պիտի հոգային սահմանել այն խնդիրները որոնք գաւառական ժողովոյ մէջ անորոշ մնացեր էին: Այսու հանդերձ այս շնորհքները ժողովքդեան ուղածները չըլլալով տժգոհութիւնք լռեկայն շարունակեցին: Ապրիլի 9ին հին Բրուսիոյ նուիրակք Թագաւորին աղերս մը ներկայացնելով, տպագրութեան առաւելագոյն ազատութիւն խնդրեցին: Գաւառական ժողովք կը արանջային որ Բրուսիոյ մէջ պատահածներուն վրայ ստորջլուրեր առնելու համար, հարկ էր օտար աղքաց տպագրութեան դիմել: Հռենոսեան գաւառքն կը պահանջէին որ իրենց որոշողութիւնք հրատարակուին ՚ի լրագրոց, քաղաքական հակաձառուութիւնք աղաս ըլլան և տպագրութեան յանցանքը եղևոանց մէջէն

1841

վերցուի: Արևմտեան Բրուսիոյ ժողովքները կը պահանջէին որ ամբողջ Թագաւորութեան մէջ մէկ միայն օրէնսդիր ատեան ըլլայ. նոյն խնդիրը մեծամեծ յուղմունքներով կը պահանջէին Փողէնի ժողովքները: Թագաւորը չուզէր սեղիք տալ, նա մանաւանդ անորոհ հրատարակեց 1815ին Հրամանն: Կրօնական ազատութիւնք տւելի սահմանափակ եղան, Եէյպլ՝ Պրէսլաւի համալսարանին ուսուցիչը հին լուսեարական ըլլալուն համար պաշտօնընկեց եղաւ. տպագրութեան խտուութիւն սկսաւ. Հեկէլեանի մը արգելուեցաւ Հանգիստրան մը հրատարակել, որովհետեւ այս վարդապետութիւնը կը զարտուղէր Պետութեան վարդապետութեանէն: Բազմացան Պոպմայն Բրիստոն կոչուած ընկերութիւնք, Բաբէլմայն լուսայ աղանդաւորք արգիլուեցան, ինչպէս նաև ուրիշ նոր աղանդներ. Թէպէտ ամենէն նոր կրնար համարուել Աւետարանականութիւնը հաստատելիք հօրմէն:

1842

Այսու հանդերձ երբ 1846ին Լեհացիք ապստամբեցան Փրեդերիկոս Գուլիէլմոս որ արգէն մեծ յարուսն ցուցուցած էր այս դժբաղդ ժողովսդեան և իրենց աղստ հրաման տուած էր լեհացի լեզուին գործածութիւնը և ուսումը, այս պարագային մէջ ալ Աւստրիոյ և Ռուսիոյ պէս չուզէր վրէժխնդրութեան ոգևով շարժիլ և մինչգետ Աւստրիա սրով և տանջանք կը նեղէր պատերազմեալքը, Բրուսիա ուղեց որ գատաստանով վճուուի յանցանքին. 254 ամբաստանեւոյ մէջէն 134ը անմեղ հրատարակուեցան, 8 հոգի միայն մահուան դատապարտուեցան, որոնց մէջ էր նաև Լուդովիկոս Միլերոսլաւսքի, բայց այս վճիռն ալ գործադրութիւն չունեցաւ, դատապարտեալք միայն բանտ գրուեցան. ուսկից աղասեցան յետոյ 1848ի Յեղափոխութեամբ:

Սակայն այս դժութեան նշանակները բաւական չէին ամբողջ ոտք ելած ժողովուրդ մը հանդարտեցնելու, և մինչ Փրեդերիկոս հանդարտութեամբ կ'ուզէր քայլել յազատութիւն, գաւառական ժողովք՝ օր մը առաջ ամբողջապէս կ'ուզէին ստանալ: 1847ի Թագաւորական հրովարտակ մը կոչէր էր ընդհանուր աղքային ժողովը որ պիտի

5 Փետր.

գուժարուէր Ապրիլ 11ին : Ամենուն միտքը այս նիւթը գրաւած էր . նա մանականգ որ առաջին անգամ բոլոր Բրուսիոյ գաւառք 'ի մի կը գուժարուէին . Թէպէտ Թաւաւորին իշխանութեան բնաւ չէին կրնար դպչել : գարձեալ Թաւաւորը ամենայն ինչ այնպէս կարգադրած էր որ այս ժողովքը ազգային երեսփոխանաց գուժարման կերպարանք մը չառնու : Նիստերը սկսելուն բոլոր գաւառաց բողոքները միացան Թաւաւորէն ինդրելու, որ իրենց իշխանութիւն արուի քննելու վարչութեան հաշիւները, հասարակաց պարտքը, արոց բաժանմունքը, իշխանութիւն 'ի գործ դնելու իրաւունքնին, և ամեն տարի գուժարուէլու : Թաւաւորը տեսնալով որ մինչև այն ատեն ըրած զնշուամերով հանդերձ բնաւ ոգիները դոճ չէին, մերժեց խնդիրքնին և Յունիս Չկին նիստերը դոցուեցան 'ի մեծ աժգոհութիւն աղատականաց, որոնք քիչ վերջը սիրով ընդունեցան 1848ի յեղափոխական յուզմունքը :

1855

8. ԱՒՍՏՐԻԱ. — ՓԵՐՏՒՆՆԵՏՈՍ Գ. — Փրանկիսկոս Բիմահուամբ Աւստրիոյ վարչութիւնը նոր ձև մը չէր առնուր, արդէն յանձնած էր իր որդւոյն բնաւ փոփոխութիւն մը չմտցնել և ամենայն վտահաւթիւն ունենալ Մէդէնիք իշխանին վրայ : Փերտինանտոս ոչ միայն զուրկ էր իր հօրը մտաւորական կարողութիւններէն, այլ և մարմնով ակար և լուսնոտ, անկարող էր կառավարութեան, անոր համար կարևոր դատուեցաւ ինամակալ ժողովք մը հաստատել ըստ յորդորանաց նաև Նիկողայոս Չարին . և այս Պետութեան ժողովոյն մէջ մտան Գլամ Մարդինեց կայսեր ղննուորական համհարը, Մէդէնիք իշխանը, Գրովորագ, դարձեալ Լուգովիկոս և Փրանկիսկոս-Աարլոս արչիդուքսերը : Այս ժողովոյն յանձնուեցաւ հոգալ Պետութեան գործերը առ ժամ մինչև որ Թաւաւորը աւողջանայ, որով և պաշտօննին տևեց մինչև անոր հրաժարիլը : Խնամակալ ժողովոյն մէջ միութիւն մը չըլլալով զանաղան Թերի քայլեր ըրաւ վարչութիւնը : Այսու հանդերձ Թաւաւորութեան սկիզբը եղան նաև աղատական գործեր, ինչպէս

նէրու մն շնորհուեցաւ քաղաքական յանցաւորաց, Սերպիոյ մէջ հիւպատոսութիւն մը հաստատուեցաւ, Թէպէտ և այս նահանգը ազատամբեր էր ընդդէմ օրինաւոր իշխանութեան : Յունաստանի հետ նաւարկութեան գաշինք մը հաստատուեցաւ և քաղաքագիտական յարաբերութիւնը նորէն սկսան Փորթուգալի հետ :

9. ԿԱՒԻՅՈՒՄ ԱՒՍՏՐԻԱԿԱՆ. — ԽՈՌՎՈՒԹԻՒՆ Ի ԳՐԱԳՈՎԻՄ. — Աւստրիա այս միջոցիս զբաղած էր ընկճելու իւր Հիւսիսակողմը ծագած խռովութիւն մը, և նոր աշխարհակալութեամբ իրեն երկրին միացնել Գրագովիոյ հասարակապետութիւնը :

Կալիցիա՝ գեռ կալուածատիրական օրինօք կը կառավարուէր . ժողովուրդը չորս յատուկ խումբ կը բաժնուէր Ա. Աւագք . Բ. Ապետք կամ Ալունուականք՝ առանց տիտղոսի մը . Գ. Քաղաքացիք . Կ. Գիւղացիք : Այս կարգերէն միայն առջի երկուքը կրնային կալուածոց տէր ըլլալ և միւսերը ստիպուած էին մշտնջենաւորապէս վարձուոր մնալու : Ունէին դարձեալ Աւագաժողով մը որ տարին անգամ մը կը խմբուէր և յորում, առանց վիճման, արոց վերաբերեալ կայսեր հրամանքը կը հրատարակուէին . և մինչ Պետութիւնը կը ստիպէր զազնուականս՝ խտուածեամբ ժողովել աւուրքերը, և դատաստանական պատիժքը 'ի գործ դնել, ինքը այն խտուածիւնքը կակղացնելու և զժողովուրդը յինքն յանկուցանելու համար, շատ անգամ շնորհներ կ'ընէր . որով որչափ ինքը սիրելի կ'ըլլար, այնչափ ատելի կ'ըլլային ազնուականք, իրև Թշնամիք ստորին կարգաց : Շատ անգամ աւագք աղաչեցին Վէննայի վարչութիւնը՝ վերցնելու իրենցմէ այս կալուածատիրական ատելի իրաւունքները և կարգաց հաւասարութիւն մտցնելու . սակայն վարչութիւնը իր շահուն գէմ համարեցաւ այսպիսի փոփոխութիւն մը : 1843ին աւագաժողովը նոյն խնդիրը դարձեալ ըրեր էր առ Պետութիւնը որ հարևանցի պատասխաններ տուեր էր : Եւ որովհետև Կալիցիայի գիւղացւոց մեծ մասը Ռուսիէն էր, որոնք ուղղափառ յունածէք էն, և իրենց սեպհական

ընդուն ունին, զարմանք չէր որ այս զանազանութեամբ ասկուակհանաց և գիւղացւոց մէջ աւելի սաստիկ ըլլար ասեկութիւնը: 1846ին այլ և այլ անգամ՝ աւսարիական կալիցիոյ մէջ խռովութիւններ ծագեցան. աղնուականք Աւսարիոյ դէմ՝ կ'ուզէին ելլալ և գիւղացիք ընդդէմ՝ աղնուակհանաց:

Գրադովիա՝ զոր Պետութիւնք 1815ին ազատ հասարակապետութիւն մը անուաներ էին, այս խռովարարներէն զմասն ընդուներ էր և երկու կողմին ալ հաշտութեան և ազատութեան յոյսեր տուեր էր: Արդէն ինքն ալ մեծապէս տագնա, սրովհետև 1830էն ՚ի վեր նախ Ռուսիա և սպա Աւսարիա երկու անգամ՝ երկրը զօրօք բանած էին հսկողութեան պատրուակաւ, ծածուկ ապստամբութեան կը պատրասուէր: Սակայն աւսարիական Ոստիկանութիւնը իմացաւ զայն. Գրադովիոյ մէջ բանտարգելութիւնք սկսան և Գոլին զօրավարը քաղաքը բռնեց: Այսու հանգերձ Փետրուար 22ին, յետ քանի մը հրացանի հարուածոց, Աւսարիացիք իրենց ղինուք և վարչութեան պաշտօնէիք քաշուեցան, թող զքաղաքը խռովութեան մէջ: Գիւղացիք զբռուած ընդդէմ՝ աղնուակհանաց, գաւազանօք, մանդաղներով և ժանեօք աղնուակհանաց վրայ գիմեցին և անինայ կոտորեցին ծեր և աղայ, ՚ի Գարնով, Պոքնիա, Սանորեց, Փրցեմիլս և Սամպոր (1): Միայն Գարնովի սահմանաց սպանելոց թիւն եղաւ ընդ աղնուակհան կամ կալուածատեր և անոնց սպասուողը 1,458 հոգի:

10. Գրադովիոց ՀԱՍԱՐԻԱԿԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ԲՈՐՔՈՒՄԸ: — Այս խռովութեան ըտրը տարածուելուն պէս, Նիկոլաշոյս միշտ պատրաստ ընկճելու յեզափոխութիւնքը, իր գունդերը հասուց ՚ի Գրադովիա, յորոց ժամ մը վերջը հասան Աւսարիացիք. և յետ թեթև կուիւ մը

(1) Յակոբ Չէլա անուամբ այս աւազակաց զլխաւորներէն մէկը օրուան մը մէջ Պոկուոց ընտանեացմէ 17 անձինք սպաննեց, ծեր հօրմէն որ 87 տարուան էր փնչու 14 տարուան տղայն: Ռուբէն հաւուր տեսարաններ կը նկարագրեն մեզ դարձեալ ժամանակահին լրագիրք:

1846
10 Փետր.

ընելու ՚ի Կոտով 80 գրադովիացի բռնելով խողխողեցին: Փութով քաղաքը պաշարման վիճակի մէջ գրուեցաւ. բայց Աւսարիոյ Պետութիւնը խոհեմութիւն համարեցաւ փոխանակ բռնութեան, քաղցրութեամբ շահիլ գիւղացիքը և քիչ ժամանակ վերջը նաև այն մարգասպանաց ոսկեայ միտալներ արուեցան յորս և Չէլայի. կայսրը մեծ շնորհակալութիւններ զրկեց նաև առ Փերտի նանտոս դուքս Էսդէյի, որ յուզմունքը նուաճեր էր: Յետոյ փութով Պետութիւնը ջանաց բարեօրել ստորին կարգաց վիճակը: Եւ սակայն խռովութեան ոգիները տակաւին կը մնային և Հոկտեմբեր 6ին Ստատին կոմսը որ մասնաւոր նուիրակ զրկուած էր, բանադատուեցաւ քաղաքին մէջ սպաւերազմի օրէնքը հաստատելու:

Նոյեմբեր 11ին Փերտինանտոս Ա. հրովարտակով մը ծանոց որ անկէ վերջը Գրադովիոյ հասարակապետութիւնը կը վերցուէր և Աւսարիոյ երկրին կը միանար և Նոյեմբեր 16ին Գասդիլոնէ զօրավարը կը հասնէր այս հրովարտակը ՚ի գործ ղնելու: Անգղիա և Գաղղիա բողոքեցին Վիննայի որոշմանց դէմ, որուն հաւան էին Բրուսիա, Ռուսաստան և Աւսարիա. Մէդէանքը համարձակեցաւ ըսելու որ կայսրն Փերտինանտոս « ոչ միայն իր իրաւունքը ՚ի դործ կը ղնէր ասով, այլ նաև պարտքը կը կատարէր իր շահուց պահպանութեան համար: »

Հաղիւ այս մտածութիւնէս ազատած Աւսարիա, ստիպուեցաւ իր հայեցուածքը յիտալիա դարձնել և ղիտել անոր մէջ եղած ոգւոց շարժմունքը:

11. ՍՊԱՆԻԱ. — ՄՍՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ: — Ի Սպանիա որչափ որ քաղաքական պատերազմը վերջացեր էր սակայն առանձնական ապստամբութիւնք կը շարունակէին. և Իսթուրիցի Պաշտօնարանը չկրցաւ ունենալ այն մեծ ազդեցութիւնը ՚ի սպառ խափանելու ամենայն յուզմունք: Զօրավարն իրիարդ, Էսփարգէրոյի կուսակիցներէն մին՝ Սպանիա էր, Վիկոյ, Գուէ և Կուարտիա քաղաքները իր կողմը անցեր էին, Բոնդավէդրայի մէջ վարչութիւն մը կազմուէր էր. հաղիւ Գոնդա զօրավարը կրցեր էր յաղթել ապստամբելոց մերձ յԱդորիա:

1847
5 Օգ.

1046

չունեցան, միայն Անգղիոյ դեսպանը Պիուզընը Փայմէրս-
 Թընի կողմանէ ծանոյց որ այս ամուսնութեամբք Գաղ-
 ղիոյ աթոռը բնաւ իրաւունք մը երբեք չէր ունենար
 Սպանիոյ դահունն. որուն սպանիացի Պաշտօնարանը
 պատասխան տուաւ՝ թէ օտար դեսպանք բնաւ թագա-
 ւորութեան ներքին գործոց մէջ մտնալու իրաւունք
 չունէին: Այսպէս կը լինար, առանց Իզապէլայի կամ-
 քը հարցնելու այս խնդիրը, որ ժամանակին ամեն քա-
 ղաքագիտաց միտքը բռներ էր և որ յետ ժամանակաց
 մեծ հետեանքներ ունեցաւ 'ի Սպանիա:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ի Գ

Կ ի զ օ Պ ա շ տ օ ն ար ա ն

1. Կիլո Պաշտօնարանը. — Բարիգոս պարիսպ-
 ները. — Գեներալի դասը: — 2. Իրաւունք այցելութեան.
 — 3. Օռլեանի դրսին մասը: — 4. Խորհրդարանի
 մէջի ընդդիմութիւնը: — 5. Պախարակեալք: — 6.
 Կրօնական խնդիրք. Յիսուսեանք: — 7. Գաղղիոյ
 զինակը 1848ի Յեղափոխութեան առաջ. — Փախար-
 քարեկարգութեանց:

1. Կիլո ՊԱՇՏՕՆԱՐԱՆԸ. — ԲԱՐԻԳՈՒ ՊԱՐԻՍՊՆԵՐԸ.
 — ՓԵՆԵՐԵՆԻ ԴԱՍԸ. — Տեսանք որ Դիէր Արեւելեան
 խնդրոց պատճառաւ ստիպուէր էր թողուլ զՊաշտօ-
 նարանը, և Լուի-Ֆիլիպի նոր Պաշտօնարանին դուրս
 դրած էր Սուլթ մարաշխաթը, և Կիլոյի յանձնուէր
 էր Արտաքին գործոց պաշտօնէութիւնը: Այս Պաշտօ-
 նարանը որ հոկտեմբերի 29ի Պաշտօնարան անուամբ կը
 կոչուի, Լուի-Ֆիլիպի թագաւորութեան պատմութեան
 մէջ առանձին և ընդարձակ մաս մը կը կազմէ, նախ որով-
 հետեւ տեւեց մինչև ց 1848, 'ի բաց առեալ մէկ երկու փո-
 փոխութիւնք. երկրորդ՝ որովհետև Լուի-Ֆիլիպի Կիլոյի
 ձեռքով ինքը կը կառավարէր. և որչափ որ Պաշտօնա-
 րանին նախագահը Սուլթ մարաշխաթն էր, սակայն իրօք
 Կիլո էր, որ ճարտարիտութեամբ, գաղափարաց յըս-
 տակութեամբ և հաստատամտութեամբ, մեծ ազդեցու-
 թիւն ունէր թէ թագաւորին խորհրդոց և թէ խորհրդ-
 արանին մէջ: Իր քաղաքագիտական գաղափարաց մէջ
 աւելի սահմանադրական էր քան զԴիէր, և կ'ընդունէր
 թագաւորին միջամտութիւնը վարչութեան մէջ, մինչ-

1840
20 Հոկտ.

գեռ Դիէր պարզապէս քարոզած էր որ «Թագաւորը կը
Թագաւորէ, չկառավարէր (1)»:

Այսու հանդերձ Հոկտեմբերի Պաշտօնարանը Բա-
րիզու պատուարաց խնդրոյն մէջ մեծ նպաստ դաւա-
րերն նախորդէն և նոյն իսկ 'ի Դիէրէ (2): Արդէն այն
յանձնաժողովը որուն առաջարկութիւնը յանձնուած
էր, իրեն կողմանէ խորհրդարանին ներկայացնող ըն-
տրած էր զԴիէր, որ Յունուարի 10ին պայծառ և ու-
ժով ճարտասանութեամբ մը բայայայտեց խորհրդա-
րանին դիմաց իր գաղափարքը: Յուշուց պատուարաց

1841

(1) « Le roi règne ne gouverne pas » .

(2) Այս միջոցիս հասա 'ի Բարիզ Նաբոլէոնի մարմինը: « Լա
Պէլէֆու առանց արկածի մը Գաղղիայէն Ս. Հեղինէ հասեր էր
և Հոկտեմբերի 13ին բացին դագաղը. մարմինը անբողոքին ան-
ձնա գտան և նոյնութիւնը հաստատելէն վերջը, քառապատիկ
դագաղի մէջ զոցած շոգենաւին կամուրջին վրայ տարին և եր-
կորդ որը ջահափառ սենեակը ինչոցն: Հոկտեմբեր 18ին Լա Պէլէ-
ֆու և Լաֆալէր կը մեկնէին Ս. Հեղինէէն: Ճամբան լտեցին
որ Յուլիսի 13ին դաշանց պատճառաւ կրնար ըլլալ որ Անգղիոյ
հետ պէտք ըլլար կռուիլ: Ժոանովիլ իշխանը յայտնապէս ըսաւ,
որ իժէ թշնամութիւն ըլլուէր, նաւը օդը պիտի հաներ, և բո-
լոր նաւատիրը հաւանեցան: Գոյեմբեր 29ին նաւերը Շերպուր էր
տան, Գեկտեմբերի 8ին կայսերական դագաղը Գրոմմաթի շոգե-
նաւին վրայ դրուեցաւ որ Հալը հասնելով, անտի Սէնի մէջ մտաւ
մինչ 'ի Գուրպըվուա, ուր հասա 14ին: Յուղարկաւորութեան
շքեղ հանդէսը 13ին սահմանուած էր: Բոլոր Բարիզու և մեր-
ձաւոր ազգային պահապանք, մայրաքաղաքին և շքեկայից պա-
հանորդը կանչուած էին ներկայ ըլլալու դագաղին անցքին որ
Գուրպըվուային մինչև Անկելանցը պիտի երթար: Թէպէտ և
շատ ցուրտ էր, սակայն անհամար բազմութիւն մը լեցուեր էր
տուները և շքեկայութեան անցքերը: Կայսրութեան բազմաթիւ
ճեր զինուորներ, իրենց նշանադրեալ շիններ էին և կը հետեւէին
դագաղին, որով նոր տեսակ տեսարան մը կը տեսնուէր: Ժոանովիլ
իշխանը դագաղակիր կառաց առջևէն կ'երթար, և իր երկու կող-
մը չարուած էին Լա Պէլէֆուլի նաւատիրը: Երբ Անկելանցը հա-
տան, իշխանը թագաւորին յանձնեց դագաղը. հանգստեան պաշ-
տօն մը կատարեց Բարիզու արքեպիսկոպոսը Անկելանցին եկե-
ղեցոյն մէջ, ներկայութեամբ պաշտօնէից: Նաբոլէոնի դագաղը
եկեղեցւոյն մատրան մը մէջ դրուեցաւ մինչև գերեզմանի մը շինու-
թիւնը, որ կատարուեցաւ տասը տարի վերջը: » Լա Վալլէ. — Հրա-
տարակութիւն 1840:

կարևորութիւնը, որովհետև ամենայն թշնամի կը ջա-
նար տիրելու Մայրաքաղաքին, և Բարիզ սահմանադրւնէն
հաղիւ 60 մղոն հեռու ըլլալով, առանց գետ մը արգելք
ունենալու, գիւրաւ թշնամին կրնար տիրել. դարձեալ
Բարիզ միակ կեդրոն էր Գաղղիոյ և անոր կենդանական
շարժումը տուողը: Վուպան և Նաբոլէոն անգամ ճանչ-
ցան պարսպաց կարևորութիւնը. 'ի զուր էր այն երկիւղը
որ Տէրութիւնը ներքին յուզմանց ժամանակ այն պա-
տուարները իրեն պաշտպանութեան կրնար գործածել,
ապստամբութիւն մը նուաճելու համար բերդերու պէտք
չկայ, իսկ մեծ յեղափոխութեան մը ժամանակ, ոչինչ
են: Ասոնք էին Դիէրի գաղափարքը: Իրեն հակառակ
խօսողաց մէջ նշանաւոր էր Լամարթին, որ դեռ այն մի-
ջոցին, պահպանողական մասին մէջ էր: Լամարթին բա-
նաստեղծական ոգւով մը կ'ըսէր որ « Գաղղիոյ ոյժը իր
ժողովրդեան և բանակին վրայ կը կայանայ, պաշտպա-
նութիւնը աղէկ են համբերող ժողովրդեան մը համար և
ոչ Գաղղիացւոց պէս եռանդուն ազգի մը »: Ուրիշ մը
ցուցուց որ զօրաց աւելի վճատութեան առիթ էին պա-
րիսպները, որոնք անոնց վրայ պիտի գնէին յոյսերին,
և թէ մայրաքաղաքը միանգամ անձնատուր ըլլար, բո-
լոր հարաւային Գաղղիա ալ զո՛ս պիտի ըլլար անոր, մինչ
դեռ բանակը պատուարներէ դուրս ետ ետ քաշուելով
կրնար կռուիլ: Գեռ ուրիշ այլ և այլ պատճառներ ալ
բերուեցան, սակայն Ապրիլի մէջ Արևելեան խնդրոյն և
Անգղիացւոց դէմ ատելութեան զայրացմամբ օրէկքը ըն-
դունելի եղաւ: Եւ որովհետև զանազան էին կարծիք,
ոմանք կ'ուզէին պարզ պատուարով մայրաքաղաքը շըր-
ջապատել. ուրիշները, ինչպէս նաև Սուլք մարաջախտը,
առանձին բերդեր կ'ուզէին գնել Բարիզու շուրս կողմը,
որոշուեցաւ որ պարիսպը միաշար շինուի, և այլ և այլ
կէտերու վրայ ուր որ կարևոր զետուէր բերդեր հաս-
տատուէին, և մեկէն 150 միլիոն Ֆր. գումար մը առա-
ջարկուեցաւ և ընդունելի եղաւ 'ի խորհրդարանէն:

Աւստեմբերի 13ին Օմալը գուբըր Ափրիկէէն դառ-
նալով Թի գնդին հետ, որուն հազարապետ եղած էր,

առանց տարիքը ունենալու, մեծ շքով Բարիզ մտաւ : Իր եղբարքը Նըմուրի դուքսը և Ժոաննվիլի իշխանը, իրենց արքունական շքով և զորավարօք ընդառաջ գացած էին : Ժիլ դուենդը եօթը տարի մեծ քաջութեամբ թեան : Գունդը Սէնդ-Անդուան թաղէն կ'անցնէր երբ յանկարծ հարուած մը ըսուեցաւ և տեղապահ-հաղարայեալին ձին մահացու վերաւորած ընկաւ : Չարագործը « Բարեկամք » կ'աղաղակէր, բայց ոչ ոք օգնեց իրեն և բռնուեցաւ : Գունդը շարունակեց ճամբան և հասաւ 'ի Իւլլըրի ուր կը սպասէր իրեն թագաւորը : Չարագործին անունը Քէնիսէ էր, արդէն ուրիշ անգամ երեք տարի բռնիաշտառութեան դատապարտուած, և ծածուկ ընկերութեանց մասնակից : Քէնիսէ մահուան դատապարտուեցաւ, իր համասոհներէն երեք հօգի աքսոր զրկուեցան և երեք հօգի ալ 10 տարուան բանտի դատապարտուեցան : Բայց Քէնիսէի պատիժն ալ յետոյ աքսորի փոխուեցաւ :

2. ԻՐԱՒՈՒՆՔ ԱՅՅԵԼՈՒԹԵԱՆ : — Գաղղիա այս միջոցին նորէն խնդրոյ մէջ էր արտաքին Տէրութեանց հետ : Եստոնց 'ի վեր իրաւանք սոյելուեան անուամբ դաշնագրութիւն մը կար, որով պատերազմական նաւեր պատերազմի Ժամանակ կրնային քննել յԱվիլիանոսի վաճառական նաւերը : Տեսանք յետոյ որ այս իրաւունքը նորոգեց Անգղիա նոյն իսկ խաղաղութեան Ժամանակի համար, դերեաց վաճառականութեան դէմ անձեռու պատճառաւ : Այս դաշինքը որ Գաղղիոյ և Անգղիոյ մէջ էր՝ միւս Տէրութիւնը չընդունեցան մինչև ց 1840, յորում Անգղիա Գաղղիոյ նպաստելով նոր դաշինք մը հաստատեց . 1841ի դաշամբք այս այցելութեանց տեղերը կը շատնային, և կը նուազէին այն պարտքերը, զոր այցելուք ստիպեալ էին պահելու : Գաշնագրութիւնը պիտի ստորագրուէր 1842ի Փետրուար 20ին : Բայց և 'ի Գաղղիա հասարակաց կարծիք սաստիկ զոյրացեր էին և անոր արդիւնքը տեսնուեցաւ խորհրդարանին վիճմանց մէջ, յորս նշանաւոր հանդիսացաւ մանաւանդ երիտասարդ

1837

երեսփոխան մը Պիլյօ, որ քիչ վերջը « Տապար Կիզլի խօսից » տիտղոսը ընդունեցաւ : Այս վիճաբանութեամբք տեսնուեցաւ որ երկիրը ոչ միայն Իեկտեմբեր 20ին դաշինքը չէր ընդունէր, այլ կը մերժէր նաև առաջնները : Ինչպէս ըրած էին նաև Միացեալ-Յահանգք յԱմերիկա, որոնք իրենց նաւերուն վրայ հսկողութիւն կ'ընէին : Պաշտօնարանը ստիպուեցաւ նոր բանադնացութիւններ սկսել և խնդիրը ըմբար 1845ին դաշնագրութեամբ մը, որով Գաղղիա կը ստիպուէր Անգղիոյ հաւասար նաւեր հաստատել հսկողութեան համար Ամերիկէի եղերքը, 'ի մեծ փրսս դրամական : Եւ այդէլուեան իրաւանք միայն նաւուն որ աղքէ ըլլալուն և ինչ գրօշ ունենալը ստուգելուն վերածուեցաւ :

20 Մայիս

Պաշտօնարանին ընդդիմակացք որոնք օր օրուան վրայ աւելի կը զորանային խորհրդարանին մէջ, երկու առաջարկութիւն ըրին ընտրութեանց բարեկարգութեան համար . առաջինը կը պահանջէր որ ամեն երեսփոխան երբ հասարակաց պաշտաման մը հասնի, նորէն ընտրութիւնը ընտրողութեան իրաւունքը կը շնորհէր այն ամեն քաղաքացւոց որոնք երբեք ցանկին մէջ կը գտնուէին . սակայն երկու օրէնքն ալ, թէպէտ ոչ մեծ բաղմուտեամբ, մերժուեցան :

1842

3. ՕՌԻԵՄՆԻ ԴՊՍԻՆ ՄԱՆՐ : — Բոլոր Գաղղիա ընտրութեանց զբաղած էր երբ յանկարծ տարածուեցաւ Օւլէանի դքսին մահուան դոյժը : Փերսինանտ ա' Օւլէան արքայորդին, Գաղղիոյ արևմտեան կողմը ճամբորդութեան ելլելու մտքով, Բարիզէն Նեյտի կ'երթար, իր ընտանեաց հրաժեշտի ողջնը տալու : Երկու ձիով թեթև կառքի մը վրայ էր, յանկարծ ձիերը կը խրախուրդուէին և կը կատարէին Մայիէօ դրան առջև, իշխանը վեր կը կանգնի զանոնք հանդարտեցնելու և դուրս ցատքիլ ուղեւոր կ'իլինայ և գլուխը յատակին կը զարնուի : Փութով գեղավաճառի մը կրպակ կը տարուի, ուր կը հասնի բոլոր արբունական ընտանիքը : Քանի մը Ժամ վերջը իշխանը առանց ինքզինքը դանալու կը վախճանի 32 տարուան : Բոլոր Գաղղիա յուզեցաւ այս դոյժին վրայ, մանաւանդ

1842

15 Յուլիս

որ շատ սիրելի էր իր աղատական դաղափարաց համար, ինչպէս ամենայն դուքս Օւլէանի նախ քան զԹագաւորելէ: Երկու աղայ կը թողուր, Բարիզու կոմսը (ծն. 1838) և Շարդրի դուքսը (ծն. 1840): Երազ խորհրդարանը խմբուհեցաւ և Բարիզու կոմսին աւագութեան տարին 18խ հաստատուեցաւ. և եթէ յանկարծ Լուի-Ֆիլիփ մեռնէր, Նըմուրի դուքսը իբրև մերձաւոր արեանաւոր իշխան, Թագապահ խնամակալ պիտի ըլլար: Եղան նաև առաջարկութիւնք Օւլէանի դքսուհւոյն յանձնել խնամակալութիւնը, և ասոնց մէջ էր նաև Լամարթին, կամ ուրիշ որ և իցէ իշխանի մը զոր աղքը ընտրէ, բայց Նըմուրի դուքսը իր անսիրելութեամբ հանդերձ, նախագահ համարուեցաւ:

4. Խորհրդարանի Գեղի ԸՆԴՊԻՄՈՒԹԻՒՆԸ. — ԼԱՄԱՐԹԻՆ. — ԱՄՈՒՍԻՆՈՒԹԻՒՆՔ ԱՐՔԵՍԵԱՐԱՅ: — Խնամակալութեան խնդրոյն, ինչպէս նաև խորհրդարանի բացման առ թագաւորը Պատասխանին քուէարկութեան մէջ կը տեսնուէր կուսակցութեան մը օրէ օր զօրանալը, և որ վերջնայէս պատճառ պիտի ըլլար 1848ի Յեղափոխութեան: Ամեն կողմնակցութեան կարիճ ճարտասաններ բեմը կը յաջորդէին Լուի-Ֆիլիփի կառավարութեան դէմ խօսելու համար. Կառնիէ Փաժէս նոր մեռեր էր, սակայն յաջորդէր էր իրեն Լըարիւ Ռուլէն. Լամարթին երբեմն պահպանողական, հիմա դուգցես քարոզիչ մը դարձեր էր ընդդէմ վարչութեան և բերան ընդդիմակաց ուրիշ բաղմութիւ երեսփոխաններու. և մինչ երբեմն համախոհ օրինաւորական կուսակցութեան, յորում մեծ համբաւով կը փայլէին Պէրիէ, ար Փալլու, Մոնդալամպեր, հիմայ 'ի սպառ հեռանալով աջակողմեաններէն ձախակողմեան հասարակապետականաց մէջ խառնուեր էր:

Ապրիլ 20ին Լուի-Ֆիլիփ պատկեց Գլէմանդին՝ իր երրորդ դուստրը, Սաբս-Գոպուրկի Օդոստոս իշխանին հետ: Քիչ օր վերջն ալ ժողովի իշխանը ամուսնացաւ 'ի Ռիո-ժանէյրօ, Պրագիլի կայսեր՝ Տօն Փետրոյի քրոջ հետ: Անդրիոյ մէջ Ժողովրդական մասը յաղթելով, Գաղ-

ղիոյ և Անդրիոյ մէջ աւելի դիւրին եղան յարաբերութիւնը և ըրտա Փալմէրսթընի յաջորդեց ըրտա Էպլըտին: Լուի-Ֆիլիփ այս առթով Անդրիոյ թագուհին հրաւիրեց 'ի Գաղլիա, և Վիլիտորիա հրաւէրը ընդունելով, հինգ օր եկաւ անցնելու յէօ դղեակը. այս այցելութեան փոխանակեց Լուի-Ֆիլիփ երկրորդ տարուան Հոկտեմբերի մէջ: Թագուհին զինքը ասպետ Ջանկապանի անուանեց:

Տ. ՊԱՍՏՐԱԿԵԱՐ (1). — Օրինաւորականաց մասը իր յոյսէն և դաղափարներէն բնաւ ետ չէր կէցած: Ելոյն Ժամանակին Պորտոյի դուքսը, որ նաև Շամպորի կոմս անունը առած էր յետ դնելու 1821ին այն հարուստ կալուածքը, Անդրիա գնաց, և երկու հազարէն աւելի օրինաւորականը, որոնց մէջ կային նաև երեսփոխանք ալ, Լոնարա դացին իրենց յարգանքը մատուցանելու: Բնական է այս գործը անհաճոյ էր վարչութեան և ամենը կը սպասէին որ Պսակի խօսից մէջ ասոր վրայօք յիշատակութիւն մ'ըլլայ: Եւ սակայն Լուի-Ֆիլիփ աւելի պատրաճ դատեցաւ բողոքովին լուէ: Հակառակ երեսփոխանք զայն չէին մոռցած և խորհրդարանը իր Պատասխանին մէջ կ'ըսէր որ « Գաղլիոյ և ձեր մէջ եղած միութիւնը անլուծանելի է, և իղձմանքը կը պատարակէ յանցաւոր ցոյցերը (2): Յուլիսի Յեղափոխութիւնը պատուհասելով երգմազանցութիւնը, զերգումը սըրբացուց 'ի մեզ »: Այս Պատասխանին, մանաւանդ պախաւհէլ բառին վրայ մեծ վէճ և յուղումն ծագեցաւ խորհրդարանին մէջ, վասն զի Պաշտօնարանը ասով կ'ուղեր նախատել զօրինաւորականքը, որոնք փոխադարձաբար կը յանդիմանէին զԿիչօ որ երբեմն իրենց կարծեաց ընկեր, Կանթ դացեր առ Լուգովիկոս ԺԼ. և հիմայ զիրենք կը պատարակեր. Պէրիէ բեմը կ'ըլլայ, « Ձեմ ուղեր, կ'ըսէ, յիշել անցած եղածները, չեմ ուղեր հարցընել

(1) Les flétris.

(2) Այսինքն ուղիղ խղճմտանք մը կը դատապարտէ այն ամեն ցոյցերը զոր օրինաւորականք բնոր էին առ Հենրիկոս Ե. որ հակառակ էր ներկայ վարչութեան:

1845

7 Մայիս

1847
2-7 Փետր.

ինչ որ կ'ըլլան, ուրիշ ատենուան կը թողում այն անձինքը որ զվեղ կ'ամբաստանեն: Կ'ամբաստանուինք իբր թէ 'ի քաղաքական մասին կորսնցուցած ըլլանք մեր բարոյական զբաշուումը. Այ՛, եթէ զինեալ Քաղղիոյ դուռը դռնուէինք, զինեալ թշնամեաց մէջ, թագաւորի մը քաղաքական խորհուրդներ աւելու... Գթբաղաւթ թիւնը միայն դացինք բարեւելու»: Կը խօսին ուրիշ ճարտասանք ալ մինչև որ կարգը Կիղոյի կը հասնի: Կիղօ հանգարտաբայլ բեմը կ'ելլայ և խորին լուսութեան մէջ, « Բեմը ելլայ՝ կ'ըսէ, անձնական խնդրոյ մը համար պատասխանելու. Զեր զիմաց գանուողը՝ ոչ վարչութիւնն է, ոչ ներկայ Պաշտօնարանը և ոչ Արտաքին գործոց պաշտօնեայն, այլ պարզ ինքնին Կիղօ... Արդէն ըսեր եմ՝ խորհրդարանին մէջ ինչ պատճառու Կանթ երթալու (1)»: Այս բառը մեծամեծ շփոթից նշան կ'ըլլայ, ամեն կողմանէ բարձրաձայն աղաղակներ կը լսուին: Կիղօ անվախ կը կենայ բեմին վրայ, վեց անգամ կը սկսի խօսքը, և վեց անգամ նոյն բառին վրայ կ'ընդհատի. « Կ'ուզէք զօրութիւնս ստառել, բայց արութիւնս չէք կրնար». կը բողոքէ որ բանութիւն կը մացնեն խօսից աղատութեան դէմ: Վերջապէս « Լաւ ուրեմն, կ'աղաղակէ Օտիլոն Պարօ, թողուցէք որ յայտնի պատմէ իր նախատինքը և մենք ալ արեանանք մինչև վերջը լսելու»: Այս խօսից վրայ լուսութիւնը կը տիրէ: Կիղօ այն ատեն կը բոցատրէ իր Կանթ երթալուն պատճառը որ չողբքութեան համար չէր, և կ'աւելցընէ որ ս'ը և իցէ ընդդիմութիւն զինքը պիտի շարգելու յարատեութեամբ պաշտպանելու 1830ին հիմնեալ սահմանադրական Պետութիւնը, և կը լմացնէ այս գուռղ խօսքերով. որոնք պատմութեան մէջ նշանաւոր մնացած են. « Գալով Զեր նախատանաց, արհամարհութեանց և յայտնի ու ծածոնկ ցամանց, որջալի կ'ուզէք շատցուցէք և բարդեցէք, անոնք բնաւ իմ արհամարհութեանս չեն հասնիր»:

(1) Կիղօ ուրիշ առթով 1841ին արդարացուցած էր իր Կանթ երթալը առ Լուգովիկոս ժԸ:

Պատասխանին մէջ պատարալէ բառը պահուեցաւ և այն երեսփոխանք որոնց կը նայէր այս բառը, իրենց հրաժարականները տուին. սակայն նորէն ընտրուեցան և վարչութիւնը չկրցաւ յաղթանակել:

Կիղոյի բարեկամք 'ի յիշատակ այն նշանաւոր գումարման, միտալ մը նուիրեցին իրեն. սակայն իր անունը քաղաքականապէս աւելի նախատինք կրեց քան անոնցը, զորոնք ուղեց պախարակել:

Յամին 1843ի Պսակի խօսից Պատասխանին մէջ ալ միայն հինգ քուէից առաւելութեամբ վերցրուեցաւ Տերութեան դէմ գանդաւոր, Փրիչարի խնդրոյն մէջ բռնած ճամբուն համար: Կիղօ այս քուէից վրայ կ'ուղէր հրաժարիլ, բայց թագաւորը բռնագտեց մնալու. հաւանեցաւ, սակայն անկէ վերջը իրեն կողմնակից խորհրդարան մը ունենալու համար հարկ եղաւ որ ընտրութեանց ժամանակ երեմն բռնի միջոցներու դիմէ:

6. ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐԻ. — ՅԻՍՈՒՍԵԱՆՔ: — 1843ի Բարեկու աբբեպիսկոպոսը թագաւորին պաշտօնական այցելութեան և խօսակցութեան մէջ խնդրեր էր որ երկրորդակարգ կրթութեանց ալ ազատութիւն տրուի: Թագաւորը այս խօսից պատասխան չէր տուած, և աբբեպիսկոպոսին խօսածն ալ Մանիքէի մէջ չհրատարակուեցաւ. սակայն կղերական լրագիրք զայն հրատարակեցին և մեծամեծ վէճերու նիւթ եղաւ ազատական և հակառակ լրագիրներու: Կրթութեան ազատութեան վրայի վէճերը երթալով ծանր կերպարանք մը առին, մանաւանդ երբ յայտնի տեսնուեցաւ որ Յիսուսեանք Քաղղիոյ մէջ հաստատուած էին: Վերանորոգութեան միջոց տեսանք որ վարչութիւնը Միարանութեան ձեռքէն դաստիարակութիւնը աւեր էր. Յիսուսեանք այնպիսի բաղմադրալ գործէ մը զըկուած, իրենց խնամքը դարձուցին քարոզութեան, խոստովանահայրութեան և ուսումնական վաստակոց վրայ, և քիչ ատենուան մէջ այնչափ բաղմացան որ Քաղղիոյ մէջ երկու մեծ մաս բաժնուած էին: Արատականք մեծապէս զայրացան, Միշըլէ և Քինէ չէին դադրեր իրենց դատախօսութեանց

մէջ զիրենք նախատեղէն, և վերջապէս Իիէր Մայիսի 2ին իննգիւր խորհրդարանին հանեց. նախ Յիսուսեանց զէմ՝ զանազան ելած Հրամանները մէջտեղ բերելով՝ ՚ի սկզբնէ մինչև վէրանորոգութեան ժամանակ. յետոյ առաջարկեց որ Տէրութիւնը այն Հրամանները ՚ի գործ դնէ: Պաշտօնարանը պատասխանեց, որ այն յիշատակեալ ամեն օրէնքները չէին մոռցուած, և թէ Պաշտօնարանը զանոնք ՚ի գործ կը դնէ ըստ պարագային: Խորհրդարանին մեծագոյն մասը ընդունեցաւ Իիէրի առաջարկութիւնը, սակայն մեղմացնելով զանազան ծանր պայմաններ, զորս կը պահանջէին ազատականք: Քայց վարչութիւնը եկեղեցական խնդրոյ մը մէջ խոհեմութեամբ ուղեւորվ գործել, ՚ի Հռովմ՝ զըկեց խաղացի հռչակաւոր Ռոսսի քաղաքագէտը, որ Գաղղիոյ քաղաքացի գրուած էր, և անդամ Հասարակաց կրթութեան, խընդրելու քահանայապետէն որ Յիսուսեանց հրամայուի, պահելու Տէրութեան Հրամանքը: Քահանայապետն պատուիրեց Միաբանութեան գլխաւորին ՚ի Գաղղիա որ Պետութեան օրինաց յարմարին, և Տէրութիւնը արգիլեց անոնց քսանէն աւելի միաբան բնակելու: Արգիլեց նաև Քինէի իր ՚ի ճեմարանն Գաղղիոյ ըրած դասախօսութեանց մէջ ընդդէմ խօսել Յիսուսեանց: Քինէ զայրացաւ և ուսուցչութեան հրաժարականը տուաւ, զոր վարչութիւնը սիրով ընդունեցաւ. թէպէտ ազատականք մեծապէս զայրացան այս հարուածիս վրայ:

Քիչ առաջ Գաղղիոյ մէջ ուրիշ նոր կրօնական ընկերութիւն մը հաստատուեր էր, ընկեցիկ տղայոց և աղքատաց օգնելու համար, որ իր պաշտպանին անուամբ կոչուեցաւ, ընկերութիւն Սրբոյն Վինչէնցիոսի Պաւլայեցոյ, որուն մեծ արդիւնքը և սրբազան գործը տարածեցին փութով ոչ միայն յԵրոսոս, այլ ընդ համօրէն տիեզերս Բոք Գոնուէան:

7. ԳՐԱՂՈՅ ՎԵՃԱԿ 1848Ի ՅԵՂԱՓՈՒՈՒԹԵՆԻ ԱՌԱՋ. — ՓՈՒՔԱՔ ԲԱՐԵԱՐԳՈՒԹԵՆՅՑ: — Սուրբ ծերացած ըլլալով քաջուեր էր Պաշտօնարանին նախադահութե-

նէն (1), արդէն միայն անուամբ ունեցեր էր, և Կիլիզ Պաշտօնարանին գլուխ անցնելով, բնաւ քաղաքագիտական գործոց փոփոխութիւն մը չէր եղած: Որչափ որ դեռ խորհրդարանին մէջ բազմութիւնը իր կողմն էր, սակայն այս բազմութիւնը մեծագոյն չարիքէն փոքրագոյնը ընտրելով, իր կողմը կեցեր էր, և առաջին օրը որ բարեկարգութեան արշարոյս մը տեսնար՝ զինքը պիտի լքաներ: Մեծ էր նաև ժողովրդեան տժգոհութիւնը, 1848 և 46ի հնճոց ձախորդ երթալուն պատճառաւ մեծամեծ չփութութիւններ ելան: Վարչութիւնը չէր ուզեր օտար երկրի ցորենին գինը նուազեցնել. հարկ եղաւ որ քաղաքաց առանձնական ոստիկանութիւնք մեծամեծ զոհեր ընեն նախ մինչև որ համոզեն զՏէրութիւնը գինը նուազեցնելու համար: Այսու հանգերձ ձմեռուան մէջ խռովութիւնք աւելի շտտցան. տեղ տեղ ցորենի առուսուրը խափանուեցաւ, ուրիշ տեղ շտեմարանները աւարի առնուեցան և նաւերուն մէջէն բռնութեամբ յախչապկուեցան: Այս նիւթական տժգոհութեանց պատճառ, քաղաքականքը համարուեցան: Ամենը կ'ուղէին որ ընտրութեանց մէջ կաշառակրծութիւնք խափանուին. պաշտօն ունեցող անձինք խորհրդարան չմտնեն. ազատութիւն արուի կրթութեան, դատաստանաց մէջէն վերցուն օրինազանցութիւնք, միով բանիւ նոք բարեկարգութիւնք ըլլան: Կիլիզ վսեմութեամբ ատենախօսութեան մը մէջ ըսեր էր « որ ամենայն քաղաքակաշտութիւն Ձեզ յառաջադիմութիւն կը խոստանայ, բայց պահպանողական քաղաքականութիւնը միայն զայն Ձեզի պիտի տայ »: Սակայն անոնք ունայն և ապարդիւն խօսքեր երևցեր էին. և մեծագոյն մասի երեսփոխաններն մէկը՝ Տէմուսսո, խորհրդարանին մէջ կը հարցնէր թէ քանի որ Հոկտեմբերի Պաշտօնարանը իշխանութեան մէջ է, ինչ ըրած է, և կը պատասխանէր. « Ոչինչ, ոչինչ, ոչինչ », որ յետոյ իբր յատկացեալ անուն մը մնաց Կիլիզի Պաշտօնարանին:

(1) Սուրբ պաշտօնէն քաջուած ժամանակը, ընդհանուր մարաջխատ փաղոսը ընդունեցաւ, զոր Գիւրենէն ետքը մարդ չէր կրած:

Այն էր դժբաղդուութիւնը որ մեծամեծ անձանց և պաշտօնէից վրայ ամբաստանութիւնք կային, 'ի մեծ դայ-
 Թակղուցութիւն բոլոր ազգին: Էմբլտը Ժիրարտէն խորհրդը-
 դարանին մէջ հրատարակեց որ Պաշտօնարանը ասեմա-
 կալութեան ամբողջ մը ծախու հաներ է. երբ Պաշտօնարա-
 նը կը ժխտէր զայն, այն տառն յայտնեց որ նոյն առաջար-
 կութիւնը իրեն ալ եղեր է, այն պայմանաւ որ Փոէս լրա-
 դրին մէջ Պաշտօնարանին գէմ չխօսի, և կիջօ ընդունե-
 յաւ ըսածը միայն յաւելլով որ շատոնց եղած էր և թէ տը
 Ժիրարտէն զայն ընդուներ էր: Բիւզ վերջը ամբաստա-
 նուեցան Իէսօք, երբեմն պաշտօնեայ Հասարակաց աշ-
 խատութեանց և Տէփան-Գիւպիէր զօրավարը, երբեմն
 պաշտօնեայ պատերազմին. Գիւպիէր Փարմանդիէ ա-
 նուամբ գործակատարի մը և Փէլլափրա ելեմօտից գոր-
 ծակալի մը միջոցով, կաշառք տուեր էր Հասարակաց
 աշխատութեանց պաշտօնէին, Գուհընանի մէջ աշխա-
 տանք մը ունենալու, և Իէսօք կաշառք ընդուներ էր:
 1847
 14 Յօւլ. Զօրավարը դատապարտուեցաւ դաղղիական քաղաքա-
 ցիութիւնը կորսնցնելու և 40,000 Ֆր. տուգանք վճա-
 րելու. նոյն պատուհասը ունեցաւ նաև Փարմանդիէ իբր
 համախոհ, Իէսօք ալ կը կորսնցընէր քաղաքացիութեան
 իրաւունքը, 9,400 Ֆր. տուգանք պիտի վճարէր, և երբե-
 տարի բանտ պիտի մնար: Փէլլափրա փախեր էր: Եր-
 կրորդ օրը Իէսօք ատրճանակ մը պարպեց իր գլխուն,
 բայց միայն թեթև վէրք մը կրցաւ ընդունիլ: Ուրիշ ա-
 հաւոր յանցանք մը աւելի զայրացուց և սոսկացուց
 զժողովուրդը. Փրազլինի դքսուհին դուստր Սեպասդիանի
 զօրավարին, իր սենեկին մէջ գտնուեցաւ ահաւոր կեր-
 պով յօշ յօշ սպաննուած. և այս սպանութիւնը ընողը,
 իր ամօտինն էր Փրազլինի դուքսը, որ երկու տարի ա-
 21 Օգոստ. ուղ Քաղղիոյ ատենակալ անուանուեր էր. բռնեցին
 զնրքը, բայց բանտին մէջ թոյն առնելով մեռաւ. թէպէտ
 այս կերպ մահը շատ կատակածներ ծնուց շատերուն միտ-
 քը: Երկու ամիս վերջը Քաղղիոյ Նափուլի եղած դէս-
 պանը Դրէսոն՝ ամեւելով իր վիզը կտրեր էր, զայրացած,
 կ'ըսեն, Պաշտօնարանին բռնած ճամբուն և իրեն զրկած

հրամաններուն վրայ: Վերջապէս այս տխուր տարին կըն-
 քուեցաւ Լուի-Ֆիլիքի սիրելի քրոջը Ատէլայիա իշխա-
 նուհւոյն մահուամբ որ իր եղբորը խորհրդականն էր և
 խրատտու: Իր անբաւ հարստութիւնը բաժնուեցաւ
 եղբորորդուոց և թոռանց մէջ, այն պայմանաւ որ այն
 կալուածները յետոյ Տէրութեան կալուածոց մաս չըլ-
 լան: Որչափ որ Պուրպոնեան անդրանիկ ցեղը մեծա-
 մեծ անձնական զոհեր ըրեր էր Քաղղիա ընդարձակելու
 համար, Օսլէանի ցեղը ընդհակառակն ջանաց ընդար-
 ձակելու աւելի անձնական ստացուածքները:

Ահա այս վիճակին մէջ էր Քաղղիա 1848ի Յեղափո-
 խութեանէն առաջ:

Պ Լ Ո Ւ Խ Ի Ն

Պիրոս Թ. Եւ Իտալիա

1. Իտալիա. — Պիրոս Թի քանակապետութեան սկիզբը: — 2. Քարյո Աշպէրոյ և Լեոյոյո: — 3. Յուզմունք 'ի վեներիկ և 'ի Միլան: — 4. Յուզմունք 'ի Հարաւայիկ Իտալիա: — 5. Սանմակարտիս:

1. ԻՏԱԼԻԱ. — ՊԻՐՍ Թ. Ի ՔԱՆԱԿԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՍԿԻԶԲԸ: Տարուէ տարի ազատութեան և յեղափոխութեան ուղին ծածուկ ընկերութեանց ձեռքով մեծապէս կը տարածուէր թերակղզւոյն մէջ: Ի Սիրակուսա, 'ի Գաթանիա, 'ի Նափոլի՝ ազատականք ոտք էլէր էին և շատ մը բանտարկելութեամբ հազիւ առ ժամանակ մի դադրեր էր յեղափոխութիւնը. Աւստրիա ամենայն հսկողութիւն կ'ընէր 'ի Հիւսիս, և Փէրտինանտոս 'ի Հարաւ: Այս ազատական շարժմանց մէջ 1844ին նշանաւոր դեմոստրացան երկու վեներական եղբարք Պանտիէրա մականուամբ, և Գոմինիկոս Մօրօ սրտնք արդէն աւստրիական զինուորութեան մէջ աստիճաններ ունէին: Ասոնք նախ Փորժու ապաւինելով, հոն իրենց հետ ժողովուրդ ուրիշ երիտասարդներ և առ ոսն հարկանելով իրենց ազգականաց աղերսքը և արտասուքը, նաւով հասան յԻտալիա և ցամաք ելան Կոտրոնի քով. սակայն բռնուեցան պահապաններէն և Գոգէնցա տարուելով հոն ինը հոգի մահուան դատապարտուեցան յորս և Պանտիէրա եղբարք, որոնք « Կեցցէ՛ ազատութիւն » գոչելով դահձին հարուածը ընդունեցան: Այս յեղափոխական շարժմունքներն սակայն հակառակ էին մտաց հանդարտաբարոյ ազատականաց որոնք կը ցանկային նոյնպէս օտարաց վանումը բայց

առանց յեղափոխութեան, և այս յուզման գլուխ կ'ուզէին տեսնալ զնոյն իսկ զիտալացի իշխանս. և առ այս կը միտէին իրենց բանիւք և գրուածօք երկու նշանաւոր ազատականք Չեղարէ Պալլօ և Վինչենցօ Ճիօպէրդի: Գրիգոր ժՉ. Ռուած ըլլալով ցնծութեամբ հնչեց բողոք յՌոսալիա Մասդայի Ֆէրրէգրի ծիրանաւորն քահանայապետ ընտրուելը, որ ծիրանաւորաց ժողովոյն մէջ քաղաքական բարեկարգութեանց փափաքող խումբէն էր. և իր ընտրութիւնը Հռովմ և բովանդակ Իտալիա հռչակեց շքեղ լուսաւորութեամբք և բաղմամբիւ ժողովրդական տօներով: Երբ քահանայապետը որ Պիրոս Թ. անունը ստացաւ՝ ծնած էր 'ի Սինիկալիա յամին 1792. ետանդուն և աշխոյժ, բայց և բարեպաշտ երիտասարդութեան մը վերջը ընտրեր էր եկեղեցական վիճակը և նախ քարոզութեամբ 'ի Քիլի՝ յետոյ առաջնորդութեամբ առաքելական Ս. Միքայէլ Հիւրանոցին 'ի Հռովմ, աշնուութեան, զիտութեան և սրբութեան համբաւ ստացեր էր. փութով Սփոյէզոյն արքեպիսկոպոս ընտրուեցաւ 1827ին, և 1832ին Իմոլայի, և 1840ին ծիրանաւոր: Այնքան ժողովուրդք կը զմայլէին իր բարութեան վրայ որ շատ անգամ անունը յիշելու տեղ բարի ծիրանաւորը կ'ըսէին. և յիրաւի այս անուանակոչութիւնը գերագոյն եղանակաւ պահեց մինչև ցմահ: Պիրոս Թի քաղաքական կենաց առջի գործն եղաւ Յուլիս 1ին արձկել 4,000 զուկցերացի զինուորքը զորս մեծապէս կ'ատէին Հռովմայեցիք. և 15ին հրամանով մը ներումն շնորհեց քաղաքական յանցաւորաց. Պաշտօնարան մը կազմեց, Պետութեան ատեան մը և ուրիշ բարեկարգութիւններ: Քահանայապետին բարեպարտութեան այս նշանակը մեծ ծափահարութեամբ ընդունելի եղաւ ժողովրդեան, որ շքեղ լուսաւորութիւններով հռչակեց իր գոհութիւնը. Իտալիոյ ամեն կողմը հնչուեցան « Կեցցէ՛ Պիրոս Թ » և 'ի պատիւ իրեն շինուեցան երգեր որոնք ամենուն բերանը կը լսուէին: Լուի-Ֆիլիբի, Սուլթան Ապտիւլ-Մէձիտ, Միացեալ Նահանգաց նախագահը և ուրիշ վեհազունք ուրախակցութիւններ ըրին, և Քահանայապետը շարու-

1846
17 Ես. Եփ

նակեց իր խնամքը իւր հպատակաց վրայ. մեծամեծ օգնութիւններ եղան աղքատաց և հրաման արուեցաւ նորոգելու Պօղոսիոյ համալսարանը:

2. ԳԱՐԼՕ ԱԼՊԵՐԴՕ ԵՒ ԼԵՈՓՈՆՏ: — Փութով Գա-
հանայապետը իր հետոց նմանող ունեցաւ ՂԳարլօ Ալպերգօ, որ դաստիարակութեան դպրոցներ հաս-
տատեց, օրէնսդրութիւնքը կարգաւորեց և բանակը զօրացուց, և յետոյ զԼէոփոլա Գոսքանայի դուքսը որ այս անգամ Մէդէնիքի սպառնալիքներէն չվախնա-
լով, ինքն ալ մտուց Պիոս Թի բարեկարգութիւնքը: Ամեն կողմ խոհական աղատականք դոճացան և հան-
դարտեցան առ ժամս. անոնցմէ ծայրայեղներէն մին՝ Մոնդանէլլի, խորհուրդ կուտար լռել առ ժամս սահ-
մանադրութեան վրայ. բարեկարգութեանց շարժումը Հուովմէն սկսեր էր և կը փափագէր որ հուովմէական ծրագրին հետեին ամենը. « Լա է, կ'ըսէր, երեք քայլ Հուովմայ հետ, քան չորս առանց անոր »: Կոյնը ուրիշ բաւերով կ'ըսէին նաև Չէզարէ Պալպօ և Մաս-
սիմօ տ' Ածէլիօ:

Գիշ վերջը Հուովմայ աշնուապետական ազատականք Պօրկեղէ, Ալտոսրանտինի և Ռոսսիլիօղի նուիրակու-
թեամբ խնդրեցին Քահանայապետին քաղաքական զե-
նուորութիւնը կազմելու, և Պիոս Թի զիջաւ ընելու այս շնորհքը ընդգէմ իսկ Ճիծծի ծիրանաւորին կարծեաց, որ այս առթիւ հրաժարելով իր պաշտօնէութեանէն և Պիոս Թի իր տեղը անուանեց ՂԳարբիէլ Ֆէրրէգրի: Ամիջա-
պէս երկրորդ օրը լսուեցաւ որ Մէդէնիք ամրացու-
ցեր էր Ֆէրրարայի պահանորդքը և գոճ չըլլալով քաղ-
քին դռնկին պահպանութեանէն, Օքոստոս 13ին ազգային պահպանաց ձեռքէն յափշտակեր էր քաղքին գրանց պահպանութիւնը. փութով Ֆէրրէգրի ծիրանաւորը զօրաւոր կերպերով բողբեց այս գործոյս դէմ՝ 'ի Վէն-
նա և իր հայրենակցաց կ'ըսէր որ « Յուցունէնք Եւրոպիոյ որ մենք մեղի կարող ենք »: Սակայն Գաղղիոյ միջա-
մտութեամբ կուռոյ մը վախը փարատեցաւ և քաղքին գրունքը նորէն յանձնուեցան հուովմայեցի զօրաց:

1317
Յուլիս

Եթէ քահանայապետը, եթէ իր պաշտօնեայքը մտա-
դիր էին բարեկարգելու քաղաքական վարչութիւնը, ծածուկ յեղափոխական ոգիներ զայն տապալելով կ'ու-
ղէին ինքնակամ և ինքնիշխան վարչութիւն մը հաստա-
տել և այն ատեն « կը յառնէր հրապարակաց և սրճա-
նոցներու իշխանութիւնը. յափշտակելով Ժողովրդեան սրբազան անուանը, նորելուկ ծափահարութեանց յաջոր-
դեցին զգուռմն ոչ ընդգէմ հասարակաց (Թշնամույն, այլ և ընդգէմ մերոց, և ալ չէին գովուէր Պիոս Թի, Գար-
լօ Ալպերգօ և Լէոփոլա բարեկարգիչները այլ . . .) » (1) Ամբոխին պահանջմունքները երթալով շատցան: Գարլօ Ալպերգօ որ յայննպէս խոստացեր էր Յիսուսեանց ամենայն ապահովութիւն, բանագատուեցաւ զանոնք արտաքսելու. և մինչ զեղեցիկ բանակ մը միտ պատրաստ ունէր, քաղաքաց մեջ հարկադրուեցաւ ազգային պա-
հպաններ կազմելու: Ի Հուովմ Պիոս Թի իբրև դան-
դաղ կ'ամբաստանուէր իրեն բարեկարգութեանց մեջ, և « Կեցցէ Պիոս Թի » ձայներուն « Կեցցէ սահմանա-
դրութիւն և անկախութիւն » յաջորդեցին. իր կենացը գէմ դաւաճանութեան ձայն մը էլլալով, ժողովուրդը զէնք առաւ և Չիչէրուաքիօ կառապետը ժողովրդեան գլուխ կեցաւ: Քահանայապետը ցրուէլ առաւ ամբոխը, և շարունակեց խոհեմ ընթացքով իրեն բարեկարգու-
թիւնքը յորս կ'օգնէր իրեն Փէլլէկրինօ Ռոսսի Գաղղիոյ դեսպանը և կը խրախուսէր հայրն Վէնգուրա Թէագրին-
ներուն ընդհանուր աբբայն: Փիեմոնթի և Գոսքանայի հետ մտքասկան դաշնադրութիւն մը կազմեց, գումա-
րուեցաւ նաև Խորհուրդը, և որչափ որ յիրաւի ամենէն կարևոր խնդիրները Սրբազան Ժողովոյն ձեռուած էին, սակայն հաշիւներուն և արոց վերաբերեալ խնդիրքը Քահանայապետին ուղղակի պիտի առաջարկուէին. Թէ 'ի Հուովմ և Թէ ուրիշ քաղաքներ Ռոսսիկանութեան կառավարութիւնը գրեալթէ ամբողջ աշխարհականաց արուեցաւ:

(1) Չէզարէ Գանդու. Պոմ. յետին երեսուն ամաց ԳԼ Ա.

1847

Լէօնիդա ևս ընդունեցաւ նոր Պաշտօնարանի մը աւաջարկութիւնը, քաղաքական պահանջներ, դաւաճական ընտրող ժողովքներ, և աղքատի ներկայացուցիչ ժողով մը: Եւրոպիոյ Պետութեանց մէջէն Գաղղիա կը փափաքէր թէ զաղտտականս դո՛հ ընել և միանգամայն չթշնամանալ Աւստրիոյ հետ: Անգղիա միաբան ընդ Բրուսիոյ կը խոստանար ամենայն նպաստ Գարլո Աւպերդոյի, և լորտ Փալմէրսթըն՝ Մինքօ դեսպանին ձեռքով զայն կ'ապահովցընէր թագաւորին: Սահայն Անգղիա կ'ուղէր աղքեցութիւն ունենալ առանց երբեք պատերազմի ստիպուելու, անոր համար երբ Մարի-Լուիզի մահուամբ Փարմայի մէջ շփոթութիւն ելաւ և Աւստրիա զօրք հասուց զայն խաղաղցընելու, և դրաւեց զՓոնդրէմոյի և զՖիլիքցանօ, Գաղղիա՝ սպանիական ամուսնութեանց զբաղած՝ զԱւստրիա չուղէք գրգռել ընդդիմութեամբ մը. և լորտ Փալմէրսթըն յորդորեց Իոսքանայի դուքսը բնաւ չբողբելու: Իտալիոյ ազատականք աւելի գրգռուեցան թէ օտարաց և թէ իտալացի իշխանաց դէմ, Նորապաշտ Իսպանիոյ գլխաւորք աւելի գրգռեցին իրենց զայրոյթը ամեն կողմ՝ հուշակելով Մածծինի սկզբունքները:

3. ՅՈՒՋՄՈՒՆՔ Ի ՎԵՆԵՏԻՊ, Ի ՄԻԼԱՆ:— Սահմանադրական և ազատական գաղափարք փութով տարածուեցան նաև այն երկիրները յորս տակաւին բացարձակ իշխանութիւնը յոսին կայր, ինչպէս Երկուց Սիկիլիայց թագաւորութեան մէջ և 'ի Վենետիկ-Լոմպարտիա: Յիրաւի որչափ որ Երկուց Սիկիլիայց թագաւորութիւնը խեղճութեան մէջ էր, բայց ճարտարութիւնք և գիտութիւնք մեծապէս կը յառաջէին Աւստրիոյ կալուածոց մէջ: Կենաց դիւրութեամբ ժողովուրդք քաղաքական ազատութեանց պէտք մը կը զգային և այս ոգին աւելի բորբոքեր էր ուսուսնական ժողովքով մը 'ի Վենետիկ ուր կը գանուէին իտալական մեծամեծ հայրենասէր հանձարներ յորս և Ձեղարէ Քանդու: Նածածարի և Մանին փաստաբանը առաջարկեցին որ Կայսրութեան աղերս մը տան օրինաւորապէս 'ի դործ դնելու 1815ին

1848
Եւրոպա

ասպրիտան հրամանը որով Միլան և Վենետիկ իրաւունք ունէին իրենց արոց հաւանութեան և զինուորական ծառայութեան, ընկի հայրենեաց մէջ: Նիքոլօ Թոմազէոյ գիանականաց գումարման մէջ յԱլէքէոյ ցուցուց որ Պետութեան հրամանքը տպագրութեան համար այնչափ խիստ չէին ինչպէս որ հիմայ 'ի դործ կը դրուէին: Մէկէն Թոմազէոյ և Մանին բռնուեցան և բանա դրուեցան: Միլանու մէջ ալ Կայսրութք աւստրիացի արքեպիսկոպոսը մեռած ըլլալուն իրեն յաջորդ ընտրուէր էր Գեր. Ռոմիլի: Ոստիկանութիւնը շքեղ ընդունելութիւն մը ուղեց ընել իր հովուին, յիշեցընելով միանգամայն իր հրովարտակին մէջ Միլանու երջանիկ ժամանակի աւնուանի հովիւք՝ որոնք միանգամայն մեծ սէր ունեցեր էին հայրենեաց վրայ յորս և Ս. Կարլոս Պորրոմէոս: Վարչութիւնը խուճութեան մը կարողապէս համարեցաւ այս ձայնը և երբ ժողովուրդք Փիլացա Ֆոնդանայի քով գումարուած էր, Պոլցա գնդապետը իր խումբին հետ սուր բացած ամբոխին վրայ դիմեց և շատ անձինք վիրաւոր ինկան. փութով նոր արքեպիսկոպոսը դիմեց և ժողովուրդեան մէջ կենայով հանդարտեցուց կռիւը. բայց երկրորդ օրը սկսան բանտարգելութիւնք, և որչափ որ յետոյ գրեալթէ ամենն ալ արձկուեցան, սակայն ամբողջ չկրցաւ երբեք մոռնալ այս յանկարծական յարձակումը որով և բաղմնապատիկ աւելցաւ օտար վարչութեան դէմ ատելութիւնը: Իմացաւ այս ոգին Լոմպարտիա-Վենետիկի փոխարքայն Ռանիէրի արշիգութքը և իր զինուորական ընդհանուր հրամանատարը Ռատեցքի Ֆէլտ-մարաջախտը նոր օգնական գունդեր խնդրեց 'ի Վենետիկ, և փութով երկիրը բանակեաղի մը ձև առաւ: Եւ որչափ որ Ռատեցքի արտաքսապէս զգուշութեան համար միայն կը հուշակէր զայն, սակայն Գարլո Աւպերդօ ալ 10,000 նոր պահեստի զինուոր դրօշ տակ կուէց և արդէն բաղմնութիւ ազատաւեքը Աւստրիոյ և Նափոլիի հողէն դիմած էին 'ի Փիէմոնթ:

1847
Նոյ.

4. ՅՈՒՋՄՈՒՆՔ Ի ՀԱՐԱՒԱՍՏԻՆ ԻՏԱԼԻԱ:— Լոմպարտիա-Վենետիկի մէջ ազատականաց յուզեալ միջոցը արդէն

1847

Հարաւային կողմը ապստամբութիւնը սկսեք էր: Նա-
 փողի մէջ Սեպտեմբեր 1ին ժողովուրդը ոտք ելաւ,
 Ռէճճիօ և Մէսսինա իրեն հետեւեցան: Սիկիլիոյ մէջ մեծ
 էր խռովութիւնը և ժողովուրդը առանձին վարչութիւն
 մը պահանջեց Սիկիլիոյ համար և Ղրուճճիէրօ Սէդրիմօ
 նախագահ անուանեց այն Յանձնաժողովոյն որ պիտի
 կառավարէր ՂՍիկիլիա: Փերտինանտօ խոստացաւ Յու-
 նուար 12ին Սէրրա Գաբրիլա դուքսը զրկելու բարե-
 կարգութեանց համար, բայց ժողովուրդը չտեսնալով
 խոստման կատարումը եռագոյն դրօշը բացաւ և Յու-
 նուարի 12ին Փերտինանտօի ծննդեան տարեգարձին
 օրը փողոցներուն մէջ ապստամբութիւն հանեց, որուն
 գլուխ կեցած էր Լա Մադա անուամբ մէկը: Յաջորդ-
 օրերը անխափան նոյն խռովութիւնները տեւեցին մինչև
 որ հասաւ Սոժէ զօրավարը 10 պատերազմական նաւով
 և հինգ հազար հոգեով, արքայեղբօր Սեբուիլա կոմսին
 հետ: Ժողովուրդը կրցաւ նաւատորմին և ներսի պա-
 պահապանաց հաղորդակցութիւնը կտրել և արեւց թա-
 դաւորական պաշտօնին: Փերտինանտօ զարհուրած՝ իր
 Ոստիկանութեան պաշտօնեայն զՏէլ Գարրէգոօ զրկեց,
 խորհրդարան մը խոստանալով, Սիկիլիոյ մէջ ընդհանուր
 զինուորական հրամանատար մը և ընդհանուր ներուսն:
 Սակայն ապստամբները գոհ չեղան և Յունուար 26ին
 Փերտինանտօի ձեռքը միայն մնացած էր բոլոր կղզւոյն
 մէջ միայն Մեսսինա: Ի Նափոլի, 27ին, 10,000 հոգի
 դրօշ բացած փողոցները լեցուեցան և երբ հրաման
 տրուեցաւ Ռուպերթի զօրավարին Սանդ՝ Էլմօ բերդէն
 քաղաքը ռմբակոծել, զօրավարը թէպէտ միշտ հաւա-
 արիմ Պուրպոնեանց, իր պաշտօնէն հրաժարեցաւ:
 Թագաւորը կը յուսար որ Աւստրիացիք օգնութեան
 հասնին ըստ իւր խնդրանաց, բայց օգնութիւնքը յա-
 պաղեցան որով և Նափոլիի վարիչ Սգաաէլա զօրավարը
 կարևոր ցուցուց Փերտինանտօի զինանելու և սահմա-
 նադրութիւն մը տալու: Տէլ Գարրէգոօ Ոստիկանու-
 թեան պաշտօնեայն, և մեծ մտերիմ՝ Փերտինանտօի,
 պէսոր զրկուեցաւ: 28ին առաւօտը նոր Պաշտօնարան մը

կազմուեցաւ որուն գլուխ էր Սէրրա Գաբրիլա, և 29ին
 Թագաւորը խոստացաւ տալու սահմանադրութիւնը,
 ասով էրը ելաւ պարտելու քաղաքը, շքեղ ընդունե-
 լութիւն գտաւ 'ի քաղաքացւոց:
 Փետրուարի 10ին սահմանադրութիւնը հրատարա-
 կուեցաւ 'ի Նափոլի որ շատ մասամբ Գաղղիական
 1830ին սահմանադրութեան օրինակ մը կրնար համա-
 բուել: Պետութեան միակ կրօնք կը հռչակէր հռոմէա-
 կան ուղղափառ վարդապետութիւնը, ուրիշ կրօնք չէին
 կրնար պաշտածուիք ունենալ: Երկու խորհրդարանք,
 ընարաժողովք և ընտրութեան իրաւունք ինչպէս ուրիշ
 սահմանադրութեանց մէջ: Նափոլիի սահմանադրութեան
 լուրը մեծ տազնապ պատճառեց Պետութեանց որոնք
 կ'ուզէին որ և իցէ քայլ դեպ յազատութիւն արդե-
 լուլ 'ի զուր Ռուսաստան Նեւէլլօտի ձեռքով և Սւս-
 արիա Մեդեանիքի միջոցով ընդդէմ բողոքեցին: Կիջօ
 անգամ՝ Գաղղիոյ երեսփոխանաց խորհրդարանին մէջ
 կ'ըսէր որ «Տահաւին տասը քսան տարի հարկ է որ
 Ռաալացիք կարենան սահմանադրութիւն մը ընդունե-
 լու»: Ընդհակառակն լրրտ Փալմէրսթըն իր դեսպան-
 ներուն ձեռքով կը մղէր Ռաալոյ իշխանիքը ազատակա-
 նութեան մասին մէջ ստորնագոյն չգտնուիլ քան զՓեր-
 տինանտօ: Եւ յիրաւի ոչ այնչափ Փալմէրսթընի ազդե-
 ցութեամբ քան ինքնակամ հաւանութեամբ իշխանք
 հետեւեցան Փերտինանտօի օրինակին: Պիոս Թ. կը
 ծանուցանէր որ «Ի բաց առեալ ՂՄաւառոյս, բնաւ
 չենք մերժեր որ և իցէ պէտք եղած նորութիւն մը»:
 Սակայն ժողովուրդը չի գիտցաւ իր ժողովրդասէր
 քահանայապետին յարգը և պահանջները այնքան
 սաստիկացուց, մինչև Ֆերրէգոլի ծիրանաւորը բռնադա-
 տուեցաւ հրաժարելու և իր տեղը նախագահ անցաւ
 պաշտօնէից Պոֆոնտի ծիրանաւորը: Երբ ժողովուրդը
 նորէն աղմկելով պահանջեց որ պաշտօնեայք բոլորովին
 աշխարհիկ ըլլան, Քահանայապետը զինաւ և Պաշտօնա-
 րանին մէջ մտան Կոմսն Փազոլինի, Սգուրպլինէգոլի փաս-
 տարանը, և Դէանդի իշխանը: Քիչ վերջը մտան նաև

Պաշտօնարանին մէջ Մինկէգդի և Իէբի, Սնդոնէլի նախագահ եղաւ և Մէծծոֆանդի ծիրանաւորը պաշտօնեայ Հասարակաց կրթութեան: Մարտի 14ին ալ սահմանադրութիւնը հրատարակուեցաւ:

1848

Գոտրինի մէջ Գարլօ Ալպէրդօ Փետրուարի 8ին հրովարտակ մը հանեց որով կը ծանուցանէր սահմանադրութեան մը հիմունքը: Մէծ եղաւ Ժողովուրդեան ուրախութիւնը և թագաւորը սրտեռանդն ծափահարութիւններ ընդունեցաւ երբ սահմանադրութեան անին առթիւ զօրահանդէս մը կը կատարէր: Նոյն իրեր կունը պալատը դառնալուն պէս լսեց Փետրուարի Յեղափոխութիւնը 'ի Գաղղիա: 1848ին սկիզբները Լիվոնոյի Ժողովուրդը աղմկած ռաբ էլաւ և ինքնադուր Յանձնաժողով մը կազմեց որուն գլուխ եղաւ Փրանկիսկոս Կուէրրացիի նախագահ և վանելու զԱւստրիացիս, որոնց գալուստը մերձաւոր կը կարծուէր: Տէրութիւնը Ռիտոլֆի պաշտօնէին յանձնեց ապստամբութիւնը նուաձնելու, Լիվոնոյի աղքային պահապանք չհնազանդեցան Կուէրրացիի, որ բռնուելով ուրիշ գլխաւորներու հետ Իլպա զոհուեցաւ: Քիչ վերջը լսելով մեծ դուքսը որ Փերտինանտոս ալ սահմանադրութիւն մը սուտէր էր, ինքն ալ Փետրուարի 17ին հրատարակեց իր քաւառաց մէջ: Երկու խորհրդարանը և ատեանը, աղատութիւն ամենայն կրօնից և վաճառականութեան, անժառանգ (1) կալուածոց տուրքը Պետութեան ամեն կողմ կը տարածուէր, որով Իոսեֆանայի սահմանադրութիւնը աւելի ընդարձակագոյն կրնար համարուել քան զուրիշ Իտալիոյ սահմանադրութիւնքը:

Եթէ 1848ի Յեղափոխութեան նշանը Գաղղիա սուտաւ, կը տեսնանք որ արդէն ոգիները առ այն բերեալ էին Եւրոպիոյ զանազան կողմեր:

(1) Սնժառանգ կալուածք (Mani morte) կը կոչուին այն ստաւոյնք որոնք բարոյական ընկերութեան մը վերաբերելուն համար և կամ ուրիշ պատճառաւ, ժառանգէ ժառանգ չեն անցնիր, որով ժառանգական տուրք չեն վճարեր: Անոր համար Պետութիւնը այս երկիրներուն համար մասնաւոր տուրք մը վճարեց:

Մտաւորական Յառաջադիմութիւն

1. ԺԹ. Գար : — 2. Գարդիս. Տիկիկն Սյալ,
Շարսպիսան, Լանարրիկ, Վիկտոր Հիւկօ : — 3.
Ռարիշ Լյանաւոր փկպասան քերրոյր : — 4. Երգիծա-
բանութիւն. Գուրիկ, Պերսեժէ : — 5. Վկպասանութիւն.
Ժորժ Սանտ, Տիւնա և այլր : — 6. Պատմութիւն
— Իմաստասիրութիւն և ձարսարխօտութիւն :

1. ԺԹ. ԴԵՐ : — Գարուս առաջին յիսնեկին Պատ-
մութիւնը չինքած, կարեւոր կը տեսնանք և անվրէպ կա-
րեւոր քաղաքական դիպաց շարայարութեան քով, դնել
նաև մտաւորական յառաջադիմութեան պատմութիւնը :
Եւ յիրաւի եթէ ներկայ դարերնիս մատենագրութեան
մասին Յունական և Հռովմէական ոսկեդարերէն և դերա-
գոյն հանձարներէն յոյժ նուազեալ կը գտնուի և որոնց
հասնիլը անկարելի է, սակայն բազմաթիւ մտաւորա-
կան դիւտերու մասին հետ, անհամեմատ վեր է քան
զամենայն ժամանակս և պարագայս :

Շոգեշարժ մեքենայք, հեռագիրք, էլեկտրական
հնարքներ, ձայնագիրք, դարուկէս առաջ անհնարին մեղ
երևցած, այսօր առ հասարակ ամենուն մտաց պայծառ
հնարագիտութիւնք կը տեսնուին : Անբաւ հին գրու-
թիւնք, ձեռագիրք և յեշտակարանք մեղ անիմանալի
էին և կամ կորուսեալք 'ի սպառ, և ահա պատմու-
թիւնը նոր կերպարանք մը կը գլխնու, և կարծես թէ 'ի
մեռելութենէ 'ի կենդանութիւն կը յառնեն Նիսուէ,
Բարեւն, Արի, Պոմպէա, Հերգուլանոն, Պերսէպօլիս և

Մեմֆիս: Աշխարհագրութիւնը մեզի նոր ժողովրդոց անուններ կը ծանուցանէ. և Աստղաբաշխութիւնը երկնային նոր լուսատուներով և աստեղական և ուրիշ լուսատու մարմնոց գրութեամբ կը հիւայնէ զմեզ:

Եթէ կայ իր մը յորում աւելի յետամնացութիւն կը տեսնենք, է ուղիւ իմաստասիրութեան տարածումը, որ ուղղիչ է և պէտք է ըլլայ ամենայն գիտութեանց և որ զերեկը 'ի նկատմանութեան հանելով որ դարուս ամենէն մեծ վերջն է, աւելի գերագոյն նպատակի մը ուղղէ: Եւ ահա աս թերութիւնս պիտի տեսնենք նաև առանձին առանձին ազգաց վրայ խօսելու ժամանակնիս: Եւ նախ դաղըականէ կ'ուղենք սկսիլ, որովհետև տակաւին այս դարուս սկիզբն իր աղքեցութիւնը մեծ եղած է ուրիշ ազգաց մատենագրութեանց վրայ, և անոնց օրինակ մը եղած է:

2. ԳՅՂՂԻՍ: — Տիկիճն Սղալ. Եաքոպիան. Լաւաքիճն. Վիկտոր Հիլիօ: — Բնաւ երկրի մը մէջ մատենագրութիւնը այնքան միացած և այնքան մեծ աղքեցութիւն չունի քաղաքականութեան վրայ ինչպէս 'ի Գաղղիա: Երբեմն իշխան է քաղաքագիտութեան և երբեմն գերի, բայց միշտ անբաժան անոր հետ կցորդեալ: «Գոհ չըլլար մտածելով միայն, կ'ըսէ Վէպեր, կը ջանայ մտածածը փութով 'ի գործ դնել (1)»: Եւ ասոր արգիւնը մը կրնանք համարել նաև այսքան նուագ իր վարչութեան փոփոխութիւնը, միշտ ժամանակի գաղափարաց համեմատ ուղեւով նոր վարչութեան ձև մը հաստատել:

Յեղափոխութեան վերջը երբ Նաբոլէոնի ինքնակալ իշխանութեան ներքև ձևացաւ սահմանադրական ոգին, զայն արծարծողաց մէջ ամենէն նշանաւորներէն մին եղաւ տիկիճն Սղալ (2) (1766-1817) Նէքերի գուստը որուն դահլիճը թէ մատենագրական և թէ քաղաքագիտական ժողովարան դարձեր էր. մինչև Նաբոլէոն, որ

(1) Վէպեր, Պոմ. Ժամանակակից Մատենագր.
(2) Madame Necker-Stael.

չէր կրնար տանիլ որ և կցէ ընդդիմութեան մը, զինքը Բարիզէն պատրեց: Իւր գրութիւնը երեք մաս կրնան բաժնուիլ. քաղաքագիտականը, իմաստասիրականը և բանաստեղծականը, յորս մեծ հաջակ ունեցան երկու վիպասանութիւնը Տեյլէին և Գոբին, և առաջնոց մէջ Խորհրդածոնութիւնք 'ի վերայ գաղղիական Յեղափոխութեան, Ի վերայ դաստիարակութեան, Ազգայնութեան իրից 'ի վերայ երջանկութեան մարտոյ և Պեպոնութեանց, Մարեմագրութեան յարաբերութեան ընդդիմութեան կարգաց հեռ, և հաջակաւոր Գերմանիա գրութիւնը, յորում բաղում գովութեամբ Գերմանիոյ վրայ խօսելուն համար Նաբոլէոն շայրացած, արգիլեց անոր մուտքն 'ի Գաղղիա: Նաբոլէոնի անկմանէ վերջը տիկիճն Սղալ դարձաւ 'ի Բարիզ, ուր դարձեալ մեծ աղքեցութիւն ունեցաւ իր բարեկամաց վրայ, որոնց թուոյն մէջ էին իւր փեսայն Պրոլէր դուբըր, Պէնժամէն Գոնտըան և Կիլիօ: Սակայն 'ի Գաղղիա մեծ կարևորութիւն կը տեսնուէր կրօնական և բարոյական ոգւոյն վերականգման յընկերութեան, և որուն համար մեծ աղքեցութիւն պիտի սկսէր մեծանուն գրիչն Եաքոպիան (1768-1848) որ 'ի Գաղղիա քրիստոնէական վիպասանութեան հիմնադիրն եղաւ: Եաթոպիան Պրոթանէի ուրիշ ազնուականաց պէս Յեղափոխութեան սկիզբը յմտնելիս ապաւիներ էր, ուսկից դարձաւ Հիւսպտոսութեան սկիզբը՝ Ծոնդան (1757-1821) հետտոր քերթողն հետ որ հեղինակ է հասալք սրբին, Պարսէլ և Ներբու Ռալիլիւնի գրութեանց:

Եաթոպիանի անունը փութով հաջակուեցաւ նախ 'ի չէրին Գաղղիոյ, ապա հրատարակութեամբ Արալայի որ մաս մ'էր Նալէյ ընդարձակ վիպասանութեան և Ռոնէ վիպաց. բայց մեծ եղաւ համբաւն և պատիւը երբ Ոգի Գիտութեան հրաշալի գրուածքը 'ի ըլլայ հանեց, յորում քերթողական, իմաստասիրական և պատմական գրքով քրիստոնէական վարդապետութեան ջատագովութիւնը կը գրէր: Իր վիպասանական հանձարը տեսնուեցաւ դարձեալ 'ի Յեպին Ապէնոբրաթ և Վլայս գրող մէջ, զոր գրեց յետ երկար ճանապարհորդութեան մը 'ի Յունաստան,

յԵբելպոսու և յԵրուսաղէմ՝ և յորում՝ կ'ուզէ ցուցընել եթէ որքան գերազայն են քրիստոնէական կատարելութիւնք քան զհեթանոսականս : Այս ուղևորութեանց առթիւ գրած է նաև ճանապարհագրիչ և Պանդիպոսութեան յԵրուսաղէմ յորում կը տեսնուի հեղինակին ունեցած եռանդուն զգացմունքը սուրբ տեղեաց վրայ :

Եսթոպրիանի ոճը միշտ ընտիր է, նոր, գեղեցիկ և իրեն յատուկ : յիրաւի չունի միշտ նոյն բարձրութիւնը և վեմտութիւնը, այսու հանգերձ միակերպութեան մէջ անգամ փափկութիւնը կը պահէ :

Միշտ հաւատարիմ թագաւորական սկզբանց, Յեղափոխութեան անկման ժամանակ թշնամի չէր երևցած Հիւսպատոսութեան, բայց Անկիէնի դքսին անիրաւ մահուանէ վերջը անհաշտ թշնամացաւ Նաբոլէոնի հետ, որով և Պուրպոնեանց գարձը իրեն համար նոր կեանք մ'էր և որոնց ժամանակ տեսանք իր մեծ ազդեցութիւնը : Վերոնայի արքայաժողովոյն ալ զրկուելով իբրև նուիրակ, գրած է Արայաթողոյն պարմաւիտնը : Յուլիսի Յեղափոխութենէն վերջը խորհրդարանէն ելաւ, և թեպէտ շատ ջանաց Լուի-Ֆիլիպի զինքը շահէլու, բայց անկարելի եղաւ : միշտ պաշտպանեց պուրպոնեան անգլանիկ ցեղին իրաւունքը մինչև Պէրիի դքսուհոյն վիպասանական վերջը : Իր յետին գրութիւնն եղաւ 'Նմարս անդրապի գերեզմանաց (1) որ իր մահուանէ վերջը հրատարակուեցան ըստ իւր փափաքանաց :

Եսթոպրիանի քրիստոնէական քերթողութեան ոգին շարունակեց Ալփոնսու Լամարքի (1790-1869) ծնեալ 'ի Մագոն : Իր նախկին գրուածոց մէջ (Խոյնառի փերթոզախի, Կոր խոյնառի փերթոզախի, Կրօնախն և փերթոզախի համայնախոյնառի) կրօնական, վառվառուն և պերճ ոգւով երգեալ քնարերգութիւնք մեծ ազդեցութիւն ունեցան երիտասարդութեան վրայ : Եսթոպրիանի պէս ինքն ալ թագաւորական ըլլալով, երգեց Կարլոս Ժի Բազարոսութիւնը : և Յուլիսի յեղափոխութեան համար վըշ-

(1) Mémoires d'outre-tombe.

տացած, իր կնոջ հետ որ անգղիացի էր, և դատեր հետ, կատարեց ճանապարհորդութիւն մը յԱսորիս և 'ի Պաղէսախի, զոր 'ի գարձին՝ նկարագրեց քերթողական եռանդով մը արևելեան երևակայութեամբ պճնեալ : Անկէ վերջի գրութեանց մէջ ալ չենք տեսնար կրօնական եռանդուն գրիչը և Ժոսէին և Անիոն հրէշախից շիշոզախի-փարերգութիւնները նոր պարագայ մը կը կազմեն իր կենաց մէջ : Դեռ 30 տարուան երեսփոխան ընտրուելով խորհրդարանին մէջ, թողուց քիչ քիչ օրինաւոր կողմը և իջաւ մինչև 'ի աւսիպետութիւն, և իր այս փոփոխութեան արգասիք մը կրնանք համարիլ ժիւրնալէնանց Պարմաւիտնը : Փութով ընդդիմակացից գլուխ եղաւ և իր պերճախօսութեամբ 1848ին Յեղափոխութեան մէջ ամենէն նշանաւոր անձանց մէկն : Այս Յեղափոխութենէն վերջը նորէն քաշուելով յառանձնութիւն, բայց 'ի զանազան գրութիւններէ գրած է նաև Պարմաւիտն Վերանորոգման, և Խոսքալանաւիտնաք :

Եսթոպրիանի և Լամարթիսի պէս նոր վիպասանական քերթողութեան դպրոցին երրորդ գլուխն ալ Վիկտոր Հիւկօ (1802-) ինքն ալ քաղաքագիտական կենաց մէջ մասն ունեցաւ և զանազան անգամ փոխեց կարծիքը : Իր առաջին քնարերգակ բանաստեղծութեանց մէջ (Կոստոք և Պարերգութիւնք) (1) եռանդուն թագաւորական մը կը տեսնուի և այն պատճառաւ իսկ Լուգոփիկոս Ժլէն տարեկան թոշակ մը ընդունեցաւ : յետոյ մեծ զմայլող մ' եղաւ Նաբոլէոնի զոր երգեց գեղեցիկ նուազաց մէջ : Լուի-Ֆիլիպի ժամանակ ատենակալ անուանուեցաւ և անգամ Կաղղիոյ ճեմարանին և յետոյ 1848ի Նասարակապետութեան միջոց երեսփոխան Ազգային Ժողովոյն : և այսքան իր կարծեաց փոփոխութեան պատմութիւն մը կրնայ համարուիլ իր թշուառքը : Վիկտոր Հիւկօ նշանաւոր եղաւ իբրև քնարերգակ քերթող, իբրև թատերերգու և իբրև վիպասան, բայց ամենէն աւելի առաջին մասին մէջ ականաւոր գտնուեցաւ : Իր Կոստոք, Արեւելայոց, Աշնան

(1) Odes et Ballades.

սեբեռ, Այգոն երգի, Ներսիս յայն, Ճաստագայլի և Սպորտի
 հիանալի են մերթ շքեղ պերճախօսութեամբ, մերթ
 ճոխ նկարագրութեամբ տեղեաց և անձանց, ինչպէս
 յՄընէկայս, և մերթ գողտրիկ և ներքին փափուկ
 զգացմունքներով: Սակայն իր թատերգակ գրութեանց
 մէջ նոյն յաջողակութիւնը չունի, մինչև շատ անգամ 'ի
 ցնորականս կը դիմէ և 'ի տղայականս, ուղեւով շատ
 անգամ կերպաւորել կամ 'ի գոյ ածել զիւական, ծաղ-
 րական և անգութ սկզբունքներ: Իր թատերգութեանց
 մէջ նշանաւորք են Գրոմուէլ, Էանանի, Թագաւորն զուար-
 ճանայ (1), Լալիբեթիս Պորճիս, Մարիան քը Լորճ, Պարբալճը որ
 յեախնն է թէ ժամանակով և թէ արժեքով: Վիպա-
 սանութիւնքն ալ, 'ի բաց առեալ 'Կորը-Տամ քը Փարբ
 որ անուն ստացաւ, նոյն թերութեամբք լի են, միշտ
 տարօրինակ և բանադատ տեսարաններ կը փնտռէ, զար-
 հուրեցնելու համար ինչպէս 'ի Յեթին օր դասապարտելոյ
 'ի ճակ:

Փետրուարի Յեղափոխութենէն վերջը Ազգային Ժո-
 ղովոյն անգամ ընտրուելով, հասարակապետական եռան-
 դուն ճարտարախօսութեամբ անուանի եղաւ և միշտ
 թշնամի հանգիստացաւ Լուի-Նաբոլէոնի նախագահու-
 թեան. այն պատճառաւ 1851 Դեկտեմբեր 2ին ստի-
 պուեցաւ Գաղղիայէն փախչիլ և իր թշնամիէն աճնու-
 լիէժն համբաւաւոր երգիծական 'Կաբուէնի Փոքր (2) գրու-
 թեամբ և Պարոնիստի անուանեալ քերթութեամբ: Քիչ
 վերջը հրատարակեց Վէպի դարոց և Թուստոս (3) վիպասա-
 նութիւնը և գրութիւն մը Շէքսպիրի վրայ: Սէտանի
 պարտութենէն վերջը թողուց Ճրօսի կղզին ուր քա-
 շուէր էր և դարձաւ 'ի Բարիզ:

3. ՈՒՐԻՇ ՆՇՆՆԱՌՈՐ ՎԻՊԱՍՍՆ ՔԵՐԹՈՂՔ: — Երեք
 մեծանուն քերթողներէն վերջը Գաղղիա ունեցաւ դար-
 ձեալ բազմաթիւ անուանի քերթողներ յորոց միայն
 սկանաւորները յիշենք. կոմսն Ալֆրէտ սը Վիգէր

(1) Le roi s'amuse.
 (2) Napoléon le Petit.
 (3) Les Misérables.

(1798-1863) Թարգմանիչ Շէքսպիրի դործոց և հեղե-
 նակ զիւցազնեղգակ-քնարերգութեանց (Տօբիթիս, Էլուս,
 Մովէս, Չիւն) ինչպէս նաև Սէն-Մար, Գերուէիան, Զի-
 նոորակն Քիտուէիան և Կանալ քաւ վիպասանութեանց,
 նշանաւոր յստակ և բանիւրուն ոճոյն պատճառաւ: Տէրան
 (1791-1871). Սեմի Պիոլ (1804-1869) անուանի վիպա-
 սան բանաստեղծ և յետոյ քննադատ պատմագիր, Ալ-
 ֆրէտ սը Միւսէ (1810-1857) փայլուն և շնորհալից այլ
 մեղի գրիչ և ախաւաւոր վարք. Ռեպուլ հացադործը
 (1796-1864) հետևող Լամարթիին. Թատերգութեան բա-
 նաստեղծն Անսըլ (1794-1854). Եղուարի Դիլբրըդի
 (1807-1867) ընտիր բանաստեղծ ու վիպասան, որ երբեմն
 լի է բարձր սկզբունքներով: Քանուեցան նաև քերթո-
 ղուհիք յոր նշանաւոր են Էլիզա Միքրէոր (1809-35)
 իր վշտաց ախուր և սրտաուռչ նուագերգուն. տիկինն
 Տէպորտ-Վալմար (1787-1859) գողտրիկ և զգայուն
 բանաստեղծութեանց հեղինակը. դարձեալ Ամալիլ Դաս-
 դիւ (1798-1849). Սօֆի Կէյ, և իր հանձարեղ դուս-
 տրը Տէլֆից Կէյ (1781-1855) որ հարմարացաւ անուա-
 նի Էմիլ Ժիրարան լրագրապետին: Էտիար Քիգէ
 (1803-1875) իր թատերգական բանաստեղծութեամբք
 (Լովէր, Պրոմէիս), ուղեւով գերմանական վիպասանու-
 թիւնը մոցնել 'ի Գաղղիա, չափազանցութեանց մէջ
 ընկաւ, ինչպէս նաև գերակոմսն տ' Սուլիգուր (1789-
 1856) քերթող և վիպասան. և Փրեդերիկոս Սուլի
 (1800-47) (Կրիկ Դիմիտրի): Ընդ հակառակն Քամիլի սը
 Միքրը իր պարզ, ընտիր և սրտաւարժ ոճով (Ռալ-
 նոորակն սէնիէիս սը Իոյէ (1), Աստիտի Բորբը (2), Սի-
 դերիս օրիորդ) Պէրնարան սը Սէն Փիէրի կը մտենար:
 Նաև ճինեղացին Հոստուլի Դեօֆիէր (3) (1799-1846)
 իր զուարճալի ուղեւորութեանց մէջ մեծ յստակութիւն
 և գեղեցկութիւն կը ցուցունէ:

(1) Voyage autour de ma chambre.
 (2) Le Lépreux de la cité d'Aoste.
 (3) Töpffer.

Այս քերթովներէն կրնանք զանազանել զանոնք որոնք ջանացին գարձեալ պահէլ չին ընտիր ոճը (1) Ինչպէս Առնօ (1766-1834), Ժուի, Լըկուվէ, Ռընուար (1765-1853) Ժանլիս (1746-1830) Լըմէքսիէ (1771-1840) . բայց ամենէն նշանաւորներէն մին կրնանք համարել, զՊազիմիր աըլա Վիգներ (1793-1843) որ իր չքնաղակերտ Փարիս գրուածեան մէջերգէց Յուլիան Յեղափոխութիւնը և անուանի եղաւ իր ողբերգութեամբը յորս յիշէնք Երէնդին + Սիէլիոյ (2), Տօն Ժուան Աստուծոյ (3), Լուրմիէիս ԺԱ, Երասարգոյ որդիքը, Լուրմիէի Ժամանակ ընդմեջ Տը, Սիէի Դուստրը (4) : Աղեքսանդր կիքո (1788-1847) որ գրէց Մախբայեցիքը, Փոքր Սալայար (5), Քրիստոսեանիս Խնամասիրտութեան պարմութեան և Մենաստան Վիլմարէնի (6) քերթութիւնը : Աղեքսանդր Սուլմէ (1786-1845) գողար եղբերգութեանց հեղինակ (Աղբար Դուստր) (7), և զանազան ողբերգութեանց յորս նշանաւորներէն մէկն է Ժան Կ' Արթ . գարձեալ երկու գիւցազներգութեան ձևով գրեալ քերթութիւնը, Աստուծոյին Կրօնք, և Ժան Կ' Արթ : Նշանաւոր է գարձեալ Պաուր Լորմիան (1770-1854) Օսիանի քերթութեանց ընտիր թարգմանութեամբ, որ յետ կորսնցելու իր աչուքները գեղեցիկ ոտանաւորով թարգմանեց նաև Յորայ գիւրքը :

Ընտիր քերթութեան անուանի գրիչներէն մէկն ալ կրնանք համարել զՓոնսար (1814-1867) որ կը սկսէր իր համբաւը Լուրմիէի թատերգութեամբ, և մեծ ծափահարութեամբ, բայց Ռէնուսի մէջ հոմերական պարզութիւնը չափազանցութեան կը ասնի : Եւգենիս Սգրիպի (1791-1861) հանձարեղ, հնարագիււտ և գեղեցիկ թատերգութեանց մէջ ալ մեծ հմտութիւն կը անուանի աստարանները ախորժեղի ընկրու, բայց քերթողական

- (1) Classique.
- (2) Les Vêpres Siciliennes.
- (3) Don Juan d'Autriche.
- (4) La fille du Cid.
- (5) Le Petit Savoyard.
- (6) Cloître de Villemartin.
- (7) La Pauvre fille.

մեծ արժէք մը չունին : Համբաւ ստացաւ գարձեալ Վիգի պատմական թատերգութեամբ : Աղեքսանդր Տիւմա ալ ունեցաւ իր թատերգութիւնը (Հեյնրիխ Գ, Դիւսիէնէսի, Կալիգուլա) յորս սակայն Վիկտոր Հիւկոյի թերութիւնը կը անուանին :

4. Երգիծութեան Պերսիէ, Պերսիէ : — Վիկտուանական և թատերգական քերթութեանց յաւաքելու ժամանակ երգիծաբանութիւնն ալ կ'ունենար իր հետևողը, յորս ժամանակով առաջիններէն մին էր Լուդուիկ Պերսիէ (1772-1825) կարծե՛ հեղինակ, որ նախ արի զինուորական մ' էր, բայց զայն թողալ որ նախ արի զինուորական մ' էր, բայց զայն թողալ 'ի բաց, իր կծու բայց ընտիր գրելը և լեզուն դործածեց իր բաց, իր կծու բայց ընտիր գրելը և լեզուն դործածեց ընդգեմ վարչութեանց մինչև որ պարսաստիւնի (1) հրատարակելով, յանկարծակի սպանուեցաւ իրեն տանը շրջակայքը :

Մակայն քան զՊուրիէ աւելի մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ Պետրոս Յովհաննէս Պերսիէ (1780-1857) որ խոնարհ ընտանեաց զաւակ ըլլալով, գիտէր թէ ինչ կերպով պիտի գոյւնէր և գրգռէր ժողովրդեան սրտին թեւերը : Արհամարհեց ամենայն պատիւ և խոստմունք Պետութեան կողմանէ և միշտ փափագեցաւ իր ժողովրդական վիճակին մէջ մնալ և իր աշխոյժ, զուարթ, ազատասէր և վաւախ հանձարով մեծապէս շնչասեց վերանորոգման և Լուի-Ֆիլիպի թագաւորութեան : Ինքը երգէց ժլ գարուն իմաստասիրութիւնը (Աստուծո՛ Բարի Տարրան) ազատութեան սէրը (Դիոնիսի, Հիէն ալիէր) Նաբոլէոնի վրայ ունեցած եռանդը (Երէս հրապարակութեամբ (2), Յուլի Ժողովրդեան) ծաղրածութիւն հին սովորութեանց (Մարգիւն Գարբաս, Քարգիւն) մեծ եռանդ մը ժողովրդեան ազատութեան և երջանկութեան համար (Սրբազան Դաստիարակութեան Ժողովրդոց . Փոխուլ գործէնք) : Երգէց գարձեալ Զուարթալից գոհութեանը, աղբարիս Լուստաստութեանը, Իմ հասարակագիտութեան, Բոթի Պոնդան, Յովհաննէս Էսթր : Երբ Լուստաստութեան, Խեղճ ինչ և այլն :

- (1) Pamphlet.
- (2) Les deux grenadiers.

5. Վիդուսսենոիթիոն (1). Ժորժ Սանտ, Տիւմա և ալլը: — Որչափ որ քերթողացմէ մաս մը ռամկէն բարձրացած ըլլալով, անոր կենաց այլ և այլ մասերը հարեւանցի կերպով նկարագրեր էին, սակայն տակաւին ընտանեկան կենաց ամէն պարագայք տեսարանի վրայ առնուած չէին, և առաջին եղաւ Օմորէ Պալլաք (1799-1850) որ ընտիր և հետաքրքիր ոճով մը նկարագրեց իր գրութեանց մէջ ընտանեաց մը և ընկերութեան կեանքը 'ի դարուս (Կիմն Երեմեաթայ, Աքար Ծնողք) և որուն համբաւը հնչեց բոլոր Եւրոպա: Սակայն զինքը շատ գերազանցեց և ընկերական վիպասանից առաջիններուն կարգն անցաւ Տիկիճճ Տիւտրվան այնքան հաջակուած Ժորժ Սանտ (1804-1876) անուանակոչութեամբ: որ իր ազնուական, ծանր, պարզ և ճշգրիտ նկարագրութեամբը, մտայնել տուաւ նոյն ճիւղի բոլոր գրութիւնները: Հիպոթիզ (2) իր առաջին ընտիր վիպասանութիւնը եղաւ, ուսկից վերջը հրատարակեց նաև Վալիդի, Միմն, Անարէ, Լեոն Լեոնի, Յալի, Լիւիս, Լալիւիս, Մարգիշ և Վիլլեմի, Չեան Գարէ, Յեպիմն Աքիմի և Մեթու: Սակայն իր անթիւ կատակերգութեամբը հանդերձ մեծամեծ թերութեանց մէջ կը գտնուի 'ի բարոյական սկզբունքս, ուղեւոր որ մարդ իրաւունք ունենայ գոհացնելու իր սրտին կրից և բնութեանց հաճոյքը, որով իր վիպասանութիւնը ընկերութեան և երիտասարդութեան շատ մը վնասներու պատճառ եղան: Ինքն ալ այս իր ըրած վնասը տեսնալով յետին գրուածոց մէջ ջանաց ուղղութեան և կրօնից զիմել, ինչպէս կը տեսնանք 'ի Սոլիբիթիոն, Ուլրաթիոն, Գոնսուեւ և Ռոսուլլաթի Իմաստին: Գրեց դարձեալ Գալլիանի ընկերք, Մալադն Անփիոյ (3): 1840էն մինչև 1853ի ժամանակ գրած Զրլիլի աս Գն (4), Փրանկիսիս Գալի, Փոքր Փաթիտ, Չանգալիսիս (5) վիպա-

(1) Roman.
 (2) Indiana.
 (3) Le meunier d' Angibault.
 (4) La mare au Diable.
 (5) Les maitres sonneurs.

սանութիւնք, յորս կը նկարագրէ մասնաւորապէս Պերրի դաւառին ժողովրդոց կեանքը:

Ժորժ Սանտի ստացած համբաւը ունեցաւ իր նախանձորդները և հետևորդները, յորս դժբաղդաբար անուանի գանուեցաւ նախ Եւգիճեոս Սիւ (1804-1857) իր Խորհուրդք Բարիլու (1), Եւլն Տահայոս Դէշ, Թախասիան Կրեայ (2) և Գաթիլ Մարգիշ վնասակար վիպասանութեամբը և որոնք մեծապէս պատճառ եղան բարուց ապականութեան և 1848ին Յեղափոխութեան: 1851ին Պետութեան հարուածէն վերջը ստիպուեցաւ փախչելու 'ի Գալլիոյ և մեռաւ յԱննրսի միշտ հառաչելով Բարիլու զուղեւորութեանց: Իմիլ Սուվեդըր (1806-1854) որուն Վիպասանութիւնք ընտանեաց դրոց մէջ աւելի ծանրութիւն կը տեսնուի: Սակայն ասոնցմէ աւելի մեծ համբաւ ստացան պատմական և նկարագրական մասին երկու Տիւմայք, Հայր և որդի:

Աղեքսանդր Տիւմայի (1803-1870) ամենէն պայծառ ժամանակն եղաւ Լուի-Ֆիլիպի թագաւորութիւնը յորում մեծ պատիւներ գտաւ Օուլէանի ցեղէն և ժողովրդէնէն, իր անհամար լրագրաց մէջ հրատարակած պատմութիւններով և վէպերով, զորս յետոյ 'ի մի հաւաքեց (Երեք Կրոնասիլիք, Դերասիմն Պաթլուս, Կոմն Մանդիլիս Գոյի, Թագոսիլի Մարգալիս) և այլն: Մեծ սէր ունեցաւ նաև թէատրոնի և շատ անգամ ինքնին գլուխ կեցած էր անոնց: Իր ուղին Աղեքսանդր Տիւմա (1824-) հօրը շաւղաց հետևեցաւ և ինքն ալ իր վիպասանութիւններէն շատը (Տիկիմն Գամելայոյ) (3) և այլն թատրոնական տեսլարանաց փոխեց: Թեթեւ ընկերութեանց մէջ մեծ յարգ ունեցաւ նաև Փուլ Գոս:

Ասոնցմէ վերջը կրնանք շարայարել ուրիշ կարգ մ'ալ վիպասանից որոնք երկրորդակարգ համբաւ մը ստացած են, ինչպէս Խոմոն Ալու (Արթի Յանասարս, Աքայն

(1) Les mystères de Paris.
 (2) Le Juif-Errant.
 (3) La Dame aux Camellias.

լէրանց) (1), Ամհտէ Ալաք, Արախօ Գարր, Սարտու, Փոնտոն տը Գերայլ և այլն: Աւելի նշանաւորութիւն ունին Վիկտոր Շերպուլիէ (Իլլապէլլա Կամ Վիպասանու-Ռէան համեստ Ինոյ ՏՃ), Օգդավ Ֆոյէ (Սիպիլ (2), Վէպօ Բլաւա-Էրիփասարգի ՏՃ (3), Էրքման և Շարքիան երկու Ալլասա-Ղորէնացիք (Չիսուրէան 1813, Տիլիս Թեբէլա, Բարէլիան Փրի, Պապմուսէան գեղացոյ ՏՃ յարն 1789: Փափուկ գրիչ մը ունի դարձեալ Մերիմէ իր վիպասանութեանց մէջ:

6. ՊՍՏՄՈՒԹԻՒՆ: — Քերթուածեանց և վիպասանութեանց հաւասար պատմութիւնն ալ իր մշակողքը ունեցաւ 'ի Գաղղիա, և եթէ կայ իր մը յորում աւելի ջանք կարեոր կը տեսնուի անկողմնակցութիւնն է, յոր շատերը բնական բերմամբ կը գծեն: Այնքան բազմութիւն են պատմագրաց անուանքը որ ստիպուած ենք միայն ամենէն նշանաւորները յիշատակել ինչպէս Կիզօ (1787-1874) որուն բազմութիւն են երկասիրութիւնը յԵրոպա և 'ի Գաղղիա քաղաքախնամութեան ցառալարիմութեան վրայ և յոր իմաստասեր մտաց հետ կը տեսնանք միշտ ճմարտութիւն մը: Միլլը (1798-1874) որուն Գաղղիոյ Պապմուսէան մէջ որչափ որ ուղղութիւն կը տեսնանք, նոյնը չենք նկատեր իւր յետագայ գործոց մէջ: Սիմոն տը Սիգմանտի բազմահմուտ պատմիչը (ծն. 'ի Ճիներա 1773-1842) որուն Իրալանդի հասարակագիտութեան և Գաղղիացոց պապմուսէանը իրենց ցուրտ ոճով հանգերձ միշտ մեծ յարգ պիտի ունենան:

Մեծ հմուտութիւն և ճարտարութիւն ունի նաև Օկիլապէն Գիերրի (1795-1856) Պապմուսէան արեւելեանութեան Անփոխոյ 'ի Գորմանփացոց, Պապմուսէան և Միլլը վեանց: — Իր եղբայրն ալ Ամհտէ Գիերրի որ գրեց Գաղղիոյ նախկին ժամանակաց վրայ և Բիւզանդիոնի կայսերութեան ժամանակին վրայ: Հանքի Մարդեգ (1870) որուն Գաղղիոյ Պապմուսէանը Թէպէտ արժանաւորութեան համար պսակուեցաւ Ճեմարանէն, սակայն հակառակորդ ըլլաւ:

(1) Le Roi des montagnes.
 (2) Sibylle.
 (3) Roman d'un jeune homme pauvre.

լով ուղղափառութեան շատ տեղի բնական նախապաշար մունքներէ ինքզինքը աղքեալ կը ցուցունէ. նոյնը կը տեսնանք նաև 'ի Լուի Պլան (1811-) մատենագիր և ամկասետական և ընկերամիտ որ ծածուկ ընկերութեանց վրայօք շատ մը տեղեկութիւններ տուաւ մեզ իր Տառնուս 1830-1840 պապմուսէան մէջ: Ասոնցմէ աւելի համբաւ ստացաւ հաշտական նախագահն Գաղղիոյ Հասարակապետութեան ԱտոյՖ Գիեր (1797-1877) որ նախ Վերանորոգման միջոց գրեց Յեղափոխութեան պապմուսէանը հասարակապետական ոգւով և յետոյ Հիպոպոստութեան, Կառուութեան պապմուսէանը սահմանադրական գաղափարներով: Յեղափոխութեան պապմուսէանը գրեց նաև մեծ ճարտարութեամբ Միլլը (1796) և Գաբուէանի պապմուսէանը Լանգրէյ: Արժանի են յիշատակութեան դարձեալ կոմս Սեմը-Օլէր: Տօնու, Ֆարիէլ, Ռեքուար, Ամփէր, Նիգար հմուտ քննադատը, Ժեկըրէ և մանաւանդ Սեմը-Պոլ որուն հրատարակութեան Գոնսղիզիստիոնէն մէջ հրատարակուեցուն համար Խոստիցութեան Էրիտալաքի (1) կոչուեցան, որոնք մեծապէս հետաքնին և կրթիչ են մտաց: Պատմագրաց կարգը կրնանք դասել նաև Շարպիան որուն Պապմուսէան Բնութեան Ընդհանուր պատմութեան մաս մը կը ընան համարուիլ:

Միլո (1767-1839) Թէպէտ գրեց Խալալաց Պապմուսէանը բայց իր անունը աւելի մեծցաւ ընդհանուր կենսագրական բառարանով (2). Երանի (ծն. 1793) գրեց Գաղղիոյ Պապմուսէանը, Մոնղալապիեր Արեւմտեան Միանցանց նշանաւոր պատմութիւնը և Ս. Եղիսաբէթի Հանգարացոյն վարդ: Ռոնրպալիեր (3) հմուտութեամբ Ելեղեցական ընդհանուր պապմուսէանը հրատարակեց: Օտեգ (4) Լոսփէրի, Կալէիէի, Հիւրիէի Բի և Լիւսի ժի ժամանակի վրայօք շատ մը վրիպակներ շտկեց: Նշա-

(1) Causerie de Lundi.
 (2) Biographie générale.
 (3) Rohrbacher.
 (4) Audin.

նաւոր են դարձեալ տը Սեւ-Վիկտոր, Փիքօ, Արքօ տը Մօնդոր և Գոքքըվիլ (1805-1859) որ գրեց Ռոմանտիզմը։ Բիւն, ՆԱԲԵՐԷԻՍ, Պարմա-Բիւն Լադոմիլիոս ԺԵԻ, Հին Վարլաւեան և Յեղափոխութեան։ Տը Ֆալու որ Լադոմիլիոս ԺԻԻ վարդ հրատարակեց և միանձն փիլիսոփայ (1) (ծն. 1814) որուն Ս. Լէֆէի վարդ և ուրիշ հմուտ գրութիւնքը կը ստուգէին Բենեդիկտեանց 'ի հնոց ստացած գիտութեան համբաւը։ Պատմական մեծ արդիւնք ունին նաև Հանդիսարան Եր- հոց աշխարհաց (2) և Շքեմարան նկարախան (3) պարբերա- կան թերթերը։

7. ԻՄՍՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՃԵՐՏԱՐԹՕՍՈՒԹԻՒՆ : — Իմաստասիրութիւնը 'ի Գաղղիա երեք ուղղութիւն ու- նեցաւ՝ ազգափառ, համալսարանական և հայ-հրճական։ Առջի ճիւղին մէջ մեծ անուն ունեցաւ դերակոմսն Տը Պոնգալ (1753-1840) և Յովսէփ տը Մեսնը (ծն. 'ի Շամպերի Սալոյիոյ 1754-1821) որ երկար ժամանակ Սարաենիոյ դեսպան եղաւ 'ի Բեդրպուրի։ Այս երկու իմաստասէրը ալ 'ի քաղաքագիտութեան մեծապէս պաշտպան ըլլա- ըով որինաւորութեան իրենց գրութիւնքը կողմնակցու- թեան մը ոգիէ առաջ եկած համարուեցան, այսու հան- դերձ ոչ մի կուսակցութիւն կը ժխտէ իրենց բարձր հան- ճարը։ Ասոնց յաջորդեց հաչականուն քահանայն Լամբը- նե (4) (1782-1854) որ յետայնքան բարի մշուած մը տալու ուղղափառ իմաստասիրութեան՝ յետոյ զարտուղեցաւ։ Քահանայն Պոդեհ ընտիր գրեց, ժերպրեք եպիսկոպոս փեր- փինեանի, քահանայն Սալիգնիս յետոյ արքեպիսկոպոս յՕշ, Գեր. Փարիզիս, եպիսկոպոս Լանկրի, ապա Առասի, Գեր. Աֆրը արքեպիսկոպոս Փարիզու։

Իսկ համալսարանական իմաստասիրութիւնը թողու- յէր էր ժ՛լ դարուն նիւթականութիւնը (5) և հիմն կը

(1) Պետ Թ. յամին 1865 զինքը Հոովմեական Եկեղեցոյ ծե- րանաւոր անունեց։
 (2) Revue des deux mondes.
 (3) Magasin Pittoresque.
 (4) Lamennais.
 (5) Matérialisme.

դիմէր յօգեկանութիւն (1). 'ի Գաղղիա ընտրական իմաստասիրութեան գլուխ կեցան Գուգեհ, Սեուս, Տա- միքոն և այլք. իսկ ընդ հակառակն Միլլըի և Խոկար Գիհե և բազմութիւ կրիտասարգ ուսուցիչք, անկրօն և նիւթական վարդապետութիւնը ջանացին նորոգել։

Կայսրութեան ժամանակ խօսից ազատութիւն չըլ- լալով հստատրութիւնը այն բարձր կէտին չհասա- ինչպէս Վերանորոգման և Լուի-Ֆիլիպի ժամանակ։ Թողլով 'ի բաց զըբազան պերճախօսութիւնը յորում անմահացաւ նախ Հ. Լագոքտեր 'ի Գոմիինիկեանց. յե- տոյ քահանայն 'Բոմպարօ և Հ. Ռափիհեան յիսուսեան երբեմն անուանի փաստաբանը, քաղաքական բեմն ալ մեծամեծ հստատրներ ունեցաւ թէ երեպոխանաց և թէ ատենակալաց Ժողովոյն Տեղ։ Տը լա Պարտոնէի, Ֆուա գորավարին, Ռուայիէ Գոլարի յաջորդէր էին երկու Պերիեհերը հայր և որդի, Գիէր, Կիգօ, Օտիլոն Պարօ, Տիֆոք, Սոգէ, Մոնդալանսպէր, Պիլլօ, Լա- մարքիս, Արաիօնքը, Տիլփեհ, Վիլիէհ, Փայլէ, Պա- բոլ, Ժիւլ Ֆալլը, Մարի, Ծե-տե-գ՝ Անթ, Նոթան- Սեհ-Լորան, Կառնիէ Փաթեա, և Լըտրիս Ռոլլիէհ։ Յիրաւի ուսուցչութեան բեմին վրայ չէին տեսնուեր՝ Վիլլօ, Վիլ- մէն և Գուգէն՝ Վերանորոգման փայլուն եռապետքը, սակայն Սեհ Մարգ ժիրարտեհ, Նիգար, Ժեռիլգէ, Լապի Պոդեհ, և Լը Նորման նորէն կը շքեղքնէին զայն. Վիլ- մէն կը հրատարակէր իր պատմական ընտիր գատողու- թիւնքը։ Մինչդեռ Միլլըի և Խոկար Գիհե անկրօն բայց վաւրուուն ճառախօսութեամբ առ ինքեանս կը ձգէին բազմութիւ կրիտասարգներ, ընդհակառակն Փրեդերի- կոս Օզանամ կը հոչակուէր իր խորին քրիստոնէական սկզբամբ Տանդէի և գերմանական ուսման վրայ գրելով։

Այս էր ահա համառօտիւ դարուս Գաղղիոյ մատենա- գրութեան յիսնամեայ վիճակը։

(1) Spiritualisme.

Ա Ն Գ Ղ Ի Ա

1. Սկոտլանդի քերթողք, Վալրեյ-Սոդոյ: — 2. Լորա Պայրըն. — Թոմմաս Մոռը և Շեյլի: — 3. Ռոբըտ Անուսակի քերթողք և քնարերգակր: — 4. Ամերիկացի քերթողք: — 5. Վյայասսուոյթիս:

1. ՍԿՈՎՏԼԱՆԴ ԲԵՐԹՈՂՔ, ՎԱԼԹԵՐ-ՍՈՊՈՂ: — Ութն տասներորդ դարուն վերջի կիսին մեջ անգղիական մատենագրութիւնը տակաւ կը սկսի գաղղիականին ազդեցութենէն ազատիլ, և առաջին եղաւ Սկոտլանդի որ իսպառ թոթափեց զայն. ուր երկրին դիրքը, բնութեան գեղեցիկութիւնը, հին աւանդութիւնը և նահապետական կեանք մը զանազան հանձարներ զարթուցեր էին նոյն իսկ հասարակ ռամկին մէջ: Ժամանակաց առաջ երթալով այս ժողովրդական քերթողք սկսան իրենց երգերը ընդօրինակութեամբ մերձաւոր գաւառները տարածել և այս տեսակ քերթողաց մէջ առաջինը եղաւ Էլիէն Ռամսէյ (1685-1758) որուն հետեւեցաւ Լոքըրթի Թերկըսոն¹ որուն սկոտլանդական երգոց մեծ քերթողական հանձար կը տեսնուի, ինչպէս մեծ գեղեցիկութիւն Աննա Պաստի (կոչուած նաև Լէտի Լինսէյ) պարերգութեանց մէջ: Սակայն սկոտլանդական ազգային և ժողովրդական սիրելի քերթողն եղաւ Լոքըրթի Պըրքնս (1759-1796) շեւականը, որուն ազբատ վիճակը և քաջած վտերը աւելի ներշնչումն տուին իր հանձարոյն: Անհամար սպագրութիւնք եղան իր գրուածոց շատ լեզուով և միշտ զմայլելի եղան իրեն եռանդուն, նոր, յստակ, փոփոխ, զգայուն և երևակայոտ ոճոյն համար: Պըրքնսի գրած զմայլումը զուրիշներն ալ խրախուսեց նոյն ձամբուն

հետեւելու, և սկոտլանդի բազմաթիւ հանձարներուն մէջէն մեծ պատուով կրնանք յիշել Յովնանա Պիլի (1765-1851) բարեկամահի վալթէր-Սոդոյի, ոչ միայն իր սկոտլանդական երգերով անուանի՛ այլ և Բարբերգոմէսմէթ 'ի վերայ երէջ. որմնագիրն Էլիէն Քեքըքըմ (1784-1842), Յալոր Հոկ (1776-1835) կոչուած նաև հովիւ Եդրիքի, որ խրախուսեալ 'ի վալթէր-Սոդոյէ ինքզինքը բանաստեղծութեան տուաւ և փութով համբաւ ստացաւ. իր ամենէն նշանաւոր գործն է Տեմալմէթիս Իլլիսիս (1), որ հաւաքածու մը կրնայ համարուիլ պարերգութեանց ունի նաև ժողովրդական երգոց մէջ երգիծական և վերատառութեան մասեր, բայց յայտմ աւելի նշանաւոր գանուեցաւ Թոմմաս Հոկպըրն. (հօրեղբայր անուանի նկարչին) որ գրեց շատ մը թատերգութիւններ, յորս անուանի է մանուանդ Տրոյիս Իրքսնու՛ճ, որուն ներկայացումը բլրոյ մը կողմն վրայ մութ երկինքով երեք օր տևեց, և ներկայնողք էին ամբողջ ժողովրդասպետութեան մը անձինքը: Բոլոր քովի երկիրներէն անհամար անձինք գիմած էին տեսնալու այս ահաւոր և նորօրինակ անտարանը: Բայց արդի անգղիական մատենագրութեան վրայ ամենէն մեծ ազդեցութիւն ունեցողն և վիպասանական վարժարանին՝ Ժամանակով և հոչակով առաջին եղաւ Վալրեյ-Սոդոյ (Ուոզը-Սըոյ) Էտիմպըրիցին (1771-1832). բազմաբեղուն և նորագիւտ հանձարմը՝ որ իր պատմական վիպասանութեամբ նկարագրեց ազատաբար իր երկրին բարքը և բնութիւնը և նորէն կենդանացուց անձինքը: Իր համբաւը նախ հոչակեցին Պարբերգոմէսմէթ և Երգ յեպիս պոետի: Յետոյ 1808ին երևցաւ Մարտինս կամ Վեպ Գլաբիէ Գիլիսի (ուր Սկոտլանցիք 1593ին յաղթուեր էին) և երկու տարի վերջը իր ամենէն նշանաւոր գործերէն մէկը Տիլիս լմի: Բայց պարերգութիւններէն աւելի նշանաւոր եղան իր պատմական վիպասանութիւնքը որոնց նիւթքը մեծաւ մասամբ Միլլին դարէն ընտրեց և զորս սկսաւ հրատարակել 1814ին. Ուոլքըն (2),

(1) The Queen's wake.
(2) Waverley.

Կայ-Մէննէրինի, Հնածախը, Ռոպոպոյ (1), Բանաթ Էպիսկոպոսի, Հարոն Լաճընոսի, Այվընի (2) Գրէանի Գրէնէլաորնի, Բոնի-Դին Տորաորա և ուրիշ գրուածիւններ, ամենն ալ մէկմէկէ նշանաւոր իրենց նկարագիրներով. բայց աղէկները անոնք են որոնց տեսարանն է յԱնգղիա կամ 'ի Սկովտիա: Կենաց վերջը դրամական պէտք ունենալով հրատարակեց Անա Կէրլապոյն, Ռոպոպո Բարիլո, բայց մեծ յարգ մը չունին: Գրեց նաև պատմական երկասիրութիւններ ալ, յորս իր կողմնասիրութեամբը անուանի եղած է Կաբոլէնի շարք, ինչպէս նաև Սիոպոյ պատմութիւնը: Պատմական երկասիրութեանց մէջ աւելի յարգ ունին կենսագրութիւնները:

2. Լարս Պայրըն. — Թովմաս Մուր և Եիլի: — Սկովտիոյ մէջ քերթողութեան յառաջելու միջոց յԱնգղիա ալ ամեն ջանք կ'ըլլուէր աղգային քերթողութեան ոգին արծարծելու, յորում այնչափ նշանաւոր գրանուէր էին Թովմաս, Եուսկ, Կլավրտ, Թովմաս Կրեյ, Օլիվըր Կլավիք, որուն Լաբալապոն (3) և Երեք Վեթիլեպի (4) դրօսեցուցիչ և զգացմամբ լի պատմութիւնը, ձեռքէ ձեռք կը պտըտէին: Անցեալ դարուն անուանի եղբոր էր դարձեալ դժբաղդն Թովմաս Չեդդըրըն (5) (1752-1770) որ թշուառութեան պատճառաւ ինքզինքը թունաւորեց. որ ահաւին ութևասանամեայ մեծ համբաւ ստացեր էր իր պարերգութեամբը, զորս իբրև նախնեաց գրութիւն մը նախ հրատարակեր էր: Սակայն Անգղիոյ արգի բանաստեղծից մէջ առաջին տեղին ունի օտար աղգաց առջև՝ Լարս Պայրըն (1788-1824) որ իր բանաստեղծական ամենայն յատկութեանց հետ միացուց վառվառուն և այլակերպ երևակայութիւն մ' ալ: Իր զայրացկոտ և տարօրինակ բարուց պատճառաւ չլինալով զսպել մտաց զգացմանց զեղմունքը, աննպատակ և թա-

(1) Rob Roy.
 (2) Ivanhoe.
 (3) The deserted village.
 (4) The vicar of Wakefield.
 (5) Chatterton.

փառական կեանք մը անցուց մինչև որ մեռաւ 'ի Միտլոնկի: Մնաւ 'ի Լոնտրա և շուտ կորսնցնելով իր հայրը, մայրը աղքատութեան պատճառաւ ստիպուեցաւ քաշուել 'ի Սկովտիա, մինչև մեռնելով իր մեծ հօրեղբայրներէն մին, հարուստ Ժառանգութեան մը հետ ստացաւ նաև լորտի և առենակալի պատիւը, և այն ստեն մայրը նորէն գարձաւ յԱնգղիա, որգւոյն ուսումնական դաստիարակութիւն մը տալու: Յետ հինգ տարի Հարրովի դպրոցը կենալու, գրեց Երազը որ մեծ ընդունելութիւն չգտաւ, ինչպէս և Պարապալէան Ժամբը. և ամբոխին այս դատման վրէժն առաւ երգիծաբանական գրութեամբ մը: 1809էն մինչև 1811 իր Հոսիչաուուդ բարեկալին հետ ճամբորդութեան ելաւ 'ի Յունաստան, յԱլպանիա, 'ի Տաճկաստան. և այս առթով Ելլեսպոնտոսը լողալով կարեց 'ի Սեստոսէ յԱպիտոս: 1812ին յետ իր առաջին ճառախօսութիւնները ընելու 'ի Բարձրագոյն խորհրդարանը, հրատարակեց Հարոպ Գանթան (1) երգերը որոնք մեծ ծափահարութեամբ ընդունելի եղան և հետեւեալ տարին իբր յիշատակ մը իր ճանապարհորդութեան յԱրևելք, գրեց զԿեալապատմութիւնը, ինչպէս քիչ վերջը, Հարոն Լապոպոյ (2), Հէնն և Լարս: 1814ին երևցան Երբայանի մեղեդիները, յորս հին երբայական ոճով կ'ողբայ տիրութեամբ դժբաղդ ժողովուրդը իր անցելոյն վրայ: 1815ին երբ Աննա Իդապելլա Միլպէնք-Կօէլի հետ ամուսնացաւ, ակսեր էր գրել Կաբոլէնի պաշարումը և Փարիլիս: Ապա բաժնուելով իր կնկանէն, ուսկից միայն աղբիկ մը ունեցեր էր, ծախեց բոլոր իր Ժառանգած ինչքը և թողուց զԱնգղիա ուր բնաւ պիտի չգառնար: Հուկոսի վրայ ճամբորդութեան միջոց շարադրեց Մանուի Հարոպի երրորդ երգը և ձիննայի լճին վրայ Շինի բնաբարձեալը և Մանգրէպի մաս մը: Կոյն աչուեր անցաւ 'ի Վենետիկ և իր անընկճելի միտքը աննջուէր համար Միլթարեանց Ս. Ղազար մայրավանքը յաճա-

(4) Childe Harold.
 (2) Bride of Abydos.

խելով, հայերենի ուսուցմը սկսու և դիւրուածեամբ փոխեց յանգլիարէն Կորնթացւոց անվաւեր Գ թուղթը: Արեւտիկ եղած միջոց Խոսակոյ գեղեցիկ բնութենէն շնչեալ, Մանուէ Հարութի չորրորդ երգը գրեց, ինչպէս նաև Պէտի զուարճալի պատմութիւնը, Մոծեփթա և Գովեստ Վէնեփի որ լի է ազատական ոգւով, և ասոնցմէ ետքը Տոն Ժուսան Բերնաթիւնը որ Պայրընի մտաց ստոյգ նկարագիրն է, զոր գրեց առանց նպատակ մը ունենալու թերթութիւն գրելու, յորում կը տեսնուին ընտիր լեզուով և ոտանաւարով մարդկային սրտի կիրքերը, ցաւը, յուսահատութիւնը և կենաց երգիծաբանութիւնը, որոնք ամենը մէկէն արուեստական միութիւն մը կը կազմեն: 1820ին Հաւալեննա գնաց ուր գարձեալ անկարգ զեղև կեանք մը անցուց և շարագրեց Մարիո Ֆալիէրո, Սարտանաբալ, Երիտ Ֆոսֆորիէրը և Կայէն: Սուղէյ արքունեաց թերթողը ծաղրեր էր զՊայրըն և իր բարեկամները. Պայրըն պատասխանեց երգիծաբանական ոճով Երեայի ընդհանուր դաստիարակի գրութեամբ: Յետոյ իր սիրուհւոյն հետ Փիլիպ երթալով հոն կորսնցուց իր Ելիի բարեկամը և այս միջոցներուն գրեց զՎալիս: Զանձրացած 'ի կենաց և 'ի մարդկութենէն զոր կ'ատեր, տաղանդոցած դարձեալ յամենայն հաճոյից յորս կը կարծէր երջանկութիւն մը գտնալու, իր անտանելի դառնութիւնը փարատելու յուսով 1823ին անցաւ 'ի Յունաստան որպէս զի ինքն ալ իր ինչքով և արեամբ օգնէ ազատութեան զոր այիքան անգամ վառվառն անդերով երգեր էր. և Սուլիցիներուն գունդի մը, զոր ինքը կազմեր էր, հրամանատար եղաւ. բայց լէփանդոյի վրայ դիմած ժամանակ ջերմէ բռնութելով մեռաւ 36 տարուան: Անգլիացի բարձր կղերը չուղեց ընդունել իր մարմինը 'ի Ռուսգմինութըր, որով և գիւղի մը եկեղեցւոյն մէջ թաղուեցաւ: Պայրընի թերթութեանց ամենէն մեծ յատկութիւնն այն է որ ընթերցողը փութով կը զգայ և կ'իմանայ հեղինակին մտքը, անկեղծութիւնը և զգացմունքը և կը զգենու անոնց ոյժը:

Ուրիշ մեծ թերթող մ'է նաև Թովմաս Մուր Իււանտացին (1780-1852) որ երկար ժամանակ լորս Պայրը-

նի բարեկամ եղած էր և իր թերթողական ընթացքը սկսեր էր թարգմանելով Անակրէոնի եռանդուն և աշխոյժ փոքրիկ թերթութիւնը, և որուն նմանեցաւ իր փոքրիկ թերթութեանց մէջ (1). ապա իր զմայլեցուցիչ Խալանասիան Վըլեթիէրով (2) քնարերգակ և աղբային բանասերզութեան մէջ առաջին տեղին ստացաւ. իր հայրենասէր քնարը հրաշալի ստանաւորով կ'երգէ մերթզուարթ և մերթ ախուր, կ'ուրախանայ և կուլայ, կը զայրանայ և կը բողբէ: Իււանտացի թերթութեանց քով կրնան գրուել իր Սբբալան և Ագֆայի երգերը: Մուր զայրացած ընդդէմ անգլիացի աղնուականաց որոնք ինամբ չուէնին իր դժբաղք հայրենեաց, գրեց ԵրիբաՊան Բընոյ պարոնալը (3), Խալանասի ընթանալ յը նամիէրը (4): Նոյն միջոցին հրատարակեց գարձեալ իր Արեւելեան թերթութիւնը Լաւա Ռոսս (5) որ իր գործոց զլուին է և որ չորս մաս կը բաժնուի. Քուրիէլ մարգրէն Խորասանի, Աբսայուլիան և Փեթի, Կրոնպալապ, Լայն Արեթ: Արոնց հաւասար կրնայ համարուել նաև Սէր Հրեպալիայ որ լի է գեղեցիկ և արեւելեան երեւակայութեամբ: Այս թերթութիւններէն վերջը գրեց Եպիտարեան Վիպասանաթիւնը, ինչպէս նաև արձակ ոճով Յիւսոփափրոս Ռոս նասադեփին, Յիւսոփափրոս Երա Երոսարտ Փիոյիբուր, յորս կողմնակցութիւն կը տեսնուի: Գրեց գարձեալ Ռոզնորոսիան Խալանասի աղնասիանի մը 'ի խնդիր կրօնից, որ ջատագովութիւն մ'է ուղղափառ վարդապետութեան. գրեց նաև թերթող և պերճախօս Երիտուկի (1751-1816) վարքը, որուն գրուածոց մէջ ամենէն լաւ և աշխոյժն կը համարուի Գորոյ գայիթիլիան: Մուր մեծ կրթութիւն մտաց և մեծ փորձ ունէր աշխարհի, և այս պատճառաւ կենաց ամեն դժուարութեանց մէջ կը սպահեր իր զուարթութիւնը, և ամեն գառն պարագայից մէջ իր

(1) Tom Little's.
 (2) Irish melodies.
 (3) The two penny post bag.
 (4) Letters of the Fudje-family in Paris.
 (5) Lalla Rookh.

սլատուաւոր կերպը և աղաս ոգին : Այսու հանգերձ չէր ղերծ նախապաշարմունքներէ առ օտարս . իրեն համար ալ Քրիտանիա աւետեաց երկիր մ'էր և Ժողովուրդը ասանձնաշնորհէալ :

Համբաւով ըլից ստորին բայց զարտուղի սկզբունքներ ունեցաւ՝ իր մեծ հանձարովն հանդերձ Փերսի Պիլ Ծեղլի (1) (1792-1822) որ Պայրընի սկեպտականութիւնը փոխեց իր գրութեանց մէջ՝ ի համայնատուածութիւն և յանաստուածութիւն . և այս իր անկրօն դադափարաց պատճառաւ Օքսֆորտի համալսարանէն մերժուեցաւ , ինչպէս իր հայրենական տնէն ալ , չօրը կամաց գէմամուսու նութիւն մը կատարելուն համար : Անկէ վերջը խռովեալ և դառն կեանք մը անցուց , մինչև Լիվուռնոյէն Լէրիչի նաւարկելու ատեն յանկարծական ալեկոծութենէ մը խղզուեցաւ : Մարմինը ծովեզերքը գանուելով , իր բարեկամը լորտ Պայրըն այրել տուաւ և աճիւնը Հուովմըրկեց զնեղու Գայիոսի կետափոսի բուրգին մէջ : Ծեղլի անհանգարաւ բնաւորութիւնը կը տեսնուի նաև իր գրուածոց մէջ , ՚ի Թագոսի Մաս (2) զոր տակաւին 17ամեայ գրեց , սեպհական բայց միանգամայն և վայրենի կնիք մը կը տեսնուի , յորում մարդուս անսահման ազատութիւն ուղեւորով առ՝ կրօնական և բարոյական մոլար սկզբանց մէջ կ'իյնայ : Աւելի ծանրութիւն մը ունի յԱշարուր կամ Ոգի Բայնութեան : Պրոմէթէոս Արջախալ (3) և Ելլադա Թատրերգութիւնըը յունական ազատութեան համար գրեց , դարձեալ խալական պատմութեանէ մաս մը Թատրերգութեան ձևով (Չէնլի) և Ապոստոլոսի Իսլամի (4) յերկուտասան երգս որ Ծեղլիի ամենէն ընդարձակ գործն է , յորում կըրկոտ ոգի մը կը տեսնուի մարդկային ազատութեան և երջանկութեան ՚ի խնդիր : Իսկ Արոնայի եզերերգութեան մէջ կ'ողբայ ձոն Բիքս (5) (1796-

- (1) Percy Bysshe Shelley.
- (2) Queen Mab.
- (3) Prometheus unbound.
- (4) Revolt of Islam.
- (5) John Keats.

1822) էրիտասարգ . քերթողը որ վախճանէր էր ՚ի Հուովմ և որ հեղինակ է այլ և այլ փոքր բանաստեղծութեանց , և գրած է Էնթասիմը և Հայիերիան : Ծեղլիի երկրորդ կինն ալ ջանացած է հրահանգել ՚ի բանաստեղծութեան և գրած է Յոսսիքալայն և Կոր Պրոմէթէոս : Այս բանաստեղծից հետ րոնք ըլից շատ բնակեցան յԻտալիա , կրնանք յիշել Ուոքքը Սիվիե Լեհաըր (1775-1854) որ գաղափարական ազատութեամբ վառեալ լատին և անգղիացի ոտաւորներով երգեց զայն (Կոստոս Դիւյալմիսիս , Խոսովոս Լիւսիս Էրեաս Կայետա , Հելլենիսիս) : Կուուեցաւ ՚ի նպաստ ազատութեան ՚ի Սպանիա և օգնեց ընհ և մաճառ սլանդիստելոց ՚ի Ֆրանսիայ :

3. ՈՒՐԻՇ ԱՆՈՒՍՆԻ ՔԵՐԹՈՂՔ ԵՒ ՔԵԱՐԵՐԳԱԿՐ : — Այս գարուն սկիզբը բնական և պարզ նկարագրութեամբ նշանաւոր գանուեցաւ Գեորգ Գրեպ (1) (1754-1832) (Գիւալ , Ասան , Տեքր Էիլեյցոս) : Աւելի ազնուական , բարձր և բնական են բանաստեղծութիւնըն Գուլիելմոս Ուոքքը վարտի (2) (1770-1850) : Ինչպէս նաև քերթութիւնըն այն Գպրոցին որ Լճալի գրեց կրցուած է , յորս ամենէն նշանաւոր գրիչը եղան բաց ՚ի Ուոքքը վարտ որ իրենց պարագլուխն էր , Գուլլիք (3) (1772-1834) Սուդի (4) (1774-1843) և Ուիլլիք (5) (1788-1754) : Ուոքքը վարտի երգոց մէջ ամենէն գովեալն է Արասիս (6) . Գուլլիքի չանձարը աւելի կը փայլի ՚ի Գրիքեպը որ իր գլուխ գործոցն է և ՚ի Ծեր նասասիս : Սուդի , նշանաւոր եղաւ գիւցաղնական և քնարերգական քերթութեան մէջ : Սպա նիա ճանապարհորդութեանէ մը վերջը հրատարակեց Թալլա կործանիլ արաբական վէպը . աւելի համբաւ ստացաւ Անէծք Բեհամայ՝ լի բնութեան և հնդկային սովորութեանց գեղեցիկ նկարագրութեամբ : Փութով իր համ-

- (1) Crabbe.
- (2) William-Wordsworth.
- (3) Koleridge.
- (4) Southey.
- (5) Wilson.
- (6) The Excursion.

բաւոյն վրայ արքունեաց քերթող տիտղոսն ընդունեցաւ. բայց անկէ վերջը դրած պատմական գործերը մեծ նշանաւորութիւն մը չունին, յորս են Պապմտեմարիի Պրալիքի, Վարդ Կեւոնի, Պապերալժ թերախոյնայն : Ուիլյամի անուանի գրուածքներն եղան՝ Արմաւելեաց Կղզին (1), Ժանապարհի քաղաք (2), յորում շատ մը թատերադրական տեսարաններով կը նկարագրէ Լոնտրայի ժանտախտը յամին 1666, Լոյս և սպառնալիք, յորում կան սկովաական ժողովրդական վէպեր. դարձեալ շատ յօդուածներ գրեց Խասարիս Շախարանայ մէջ (3) :

Այլ կը դերազանցէ զասոնք իր գիւտերով, երևակայութեամբ և ընարութեամբ Սամուէլ Ռոքքս (1763-1855) և իր փափուկ սիրելի նկարագրութիւնք՝ եղբերգական ոճ մը կ'առնուն (Ռախտեմիտի ցոլոյ, Ճանապարհորդութեան Գոլոմոյի, Ժաքսլէի և Իրաւի) : Ռոճըրսի ոճով բայց աւելինուազ կրակով թովմաս Գեմիպըլ (4) (1777-1844) շարագրեց Ռախտեմիտի ցոլոյ (5) քերթութիւնը. յորում այնքան սրտաշարժ սրտով դրած էր Լեհաստանի մաս մաս բաժնուելը մինչև Գոշուգ կարգալու ժամանակ կ'արտասուէր : Յետ երկար ընակութեան մը 'ի Գերմանիա Անգլիոյ Ծովային ընտիր բանաստեղծութիւնը գրեց և Պապերալժ Հոնիլիքի որուն ներկայ գտնուէր էր. հրատարակեց յետոյ Օ' քոնորայ Ուսարը (6), Կերտրուս Ուսարի (7), Թեոթոթի : Գեմիպըլի բանաստեղծութիւնը ընտիր ոճոյն և դեղեցիկ լեզուին համար աւելի յարգ ունին քան իրենց բարձր իմաստից համար : Այսու հանդերձ պակաս չեն զգացմամբ լի կտորներ : Ճեմա Մեդկոմբի (1771-1854) կրօնական մտածմունքը և զգացմունքները բացատրելու համար քերթողութիւնը ձեռք առաւ և յայնմ բաւականապէս նշանաւոր գտնուեցաւ, թէպէտև լրագրապետ էր. Սալմաները վերածեց. գրեց դարձեալ, Պապերալժի Հեւոնի, Կալի-Վոնի, զիւնան աշխարհ, Կրեւոնիտ, Փելիտան Կղզին : Մընգկոմբի նման էր կրօնական զգացմամբ և բարեպաշտութեամբ բայց առաւել վառվռուն Միս Ֆելիքիա Հիմենս (1) քերթողուհին (1794-1835), որ բոլոր Անգլիոյ քերթողուհեաց մէջ նշանաւորներէն մէկը կրնայ համարուել իր խորին զգացման և բանաստեղծական ընտիր ոճոյն համար. շարագրեց վեամ ոճով Սիթի Էրիբը և Չայն Ժոլմըրիտան, Երեկոթի փաւերմոյ, և Սրբալի սնարանայ (2) մէջ նկարագրեց աղիուական ոտանաւորով քսոթեալսպանիացւոյ մը պատանեկութեան արկածքը : Գարձեալ իր շարականաց, երգոց, պարերգութեանց և ուրիշ քնարերգակ բանաստեղծութեանց մէջ բարձր միտք մը կը ցուցնէ : Կրնայ քերթողուհեաց կարգը գասուել Էլիզա Լեմարն քերթողուհին (1804-1838) որ գրեց շատ մը վերաստանութիւններ և դիւցազնական քնարերգակ բանաստեղծութիւններ (Յանիարժախոս Բերտոլդին, Բաղդաթիտի սպիտակ) : Լեմարն Հարաւային Աֆրիկէի կուսակալին կերը ըլլալով մեռաւ աղանիւ մը թունաւորեալ, իր վերջին երգն եղած է Բեւոնի սասուը, յորում մեծ եռանդ և աշխոյժ կը գործածէ : Նշանաւոր են դարձեալ երկու քերթողուհիք Գարուիքա Նորդըն (ծն. 1808) և Ելիսաբէթ Պրաուվինի (ծն. 1809) : Առաջինը շարագրած է Յաս Բոլալիայ (4), Աման Ու Երգը (5). Մանուի Կղզոյ որով կ'ուզէր իմանալ Կալէսի իշխանը. Նորդըն իր ուժով և կրկնք լի ոճոյն համար քերթողուհեաց լոյս Պայլը կուսուած է : Իսկ Պրաուվինի իր նուագներուն համար հաւասար գասեալ է Միլտոնի և Ուորաստրոսի, մեծ փափուկութիւն ունի և զգացումն իր երևելի գործն է թարգմեր

- (1) The Isle of Palms.
- (2) The City of Plague.
- (3) Blachwoode Magazine.
- (4) Campbell.
- (5) Pleasures of Hope.
- (6) O' Connor's child.
- (7) Gertrude of Wyoming.

թիւնը ձեռք առաւ և յայնմ բաւականապէս նշանաւոր գտնուեցաւ, թէպէտև լրագրապետ էր. Սալմաները վերածեց. գրեց դարձեալ, Պապերալժի Հեւոնի, Կալի-Վոնի, զիւնան աշխարհ, Կրեւոնիտ, Փելիտան Կղզին : Մընգկոմբի նման էր կրօնական զգացմամբ և բարեպաշտութեամբ բայց առաւել վառվռուն Միս Ֆելիքիա Հիմենս (1) քերթողուհին (1794-1835), որ բոլոր Անգլիոյ քերթողուհեաց մէջ նշանաւորներէն մէկը կրնայ համարուել իր խորին զգացման և բանաստեղծական ընտիր ոճոյն համար. շարագրեց վեամ ոճով Սիթի Էրիբը և Չայն Ժոլմըրիտան, Երեկոթի փաւերմոյ, և Սրբալի սնարանայ (2) մէջ նկարագրեց աղիուական ոտանաւորով քսոթեալսպանիացւոյ մը պատանեկութեան արկածքը : Գարձեալ իր շարականաց, երգոց, պարերգութեանց և ուրիշ քնարերգակ բանաստեղծութեանց մէջ բարձր միտք մը կը ցուցնէ : Կրնայ քերթողուհեաց կարգը գասուել Էլիզա Լեմարն քերթողուհին (1804-1838) որ գրեց շատ մը վերաստանութիւններ և դիւցազնական քնարերգակ բանաստեղծութիւններ (Յանիարժախոս Բերտոլդին, Բաղդաթիտի սպիտակ) : Լեմարն Հարաւային Աֆրիկէի կուսակալին կերը ըլլալով մեռաւ աղանիւ մը թունաւորեալ, իր վերջին երգն եղած է Բեւոնի սասուը, յորում մեծ եռանդ և աշխոյժ կը գործածէ : Նշանաւոր են դարձեալ երկու քերթողուհիք Գարուիքա Նորդըն (ծն. 1808) և Ելիսաբէթ Պրաուվինի (ծն. 1809) : Առաջինը շարագրած է Յաս Բոլալիայ (4), Աման Ու Երգը (5). Մանուի Կղզոյ որով կ'ուզէր իմանալ Կալէսի իշխանը. Նորդըն իր ուժով և կրկնք լի ոճոյն համար քերթողուհեաց լոյս Պայլը կուսուած է : Իսկ Պրաուվինի իր նուագներուն համար հաւասար գասեալ է Միլտոնի և Ուորաստրոսի, մեծ փափուկութիւն ունի և զգացումն իր երևելի գործն է թարգմեր

- (1) Mrs. Hemans.
- (2) The forest sanctuary.
- (3) Browning.
- (4) The sorrows of Rosalie.
- (5) The undeing one.

գոմբիան ագարանայ, ուր քնարերգակ ոճով կ'երգէ Ա. զամ Եւայի գրախտէն աքսորուելը. քերթողն համբաւ ունի նաև իր էրիկն ալ Ռապրոդ Պրաուվեիկն, որուն քերթուածիւնքն մեծ ոյժ ունին, թէպէտև մ'Թին գաղափարներով լին: Կան ուրիշ երկու բանաստեղծք ալ այր և կին՝ Մարիամ և Գուլիելմոս Հաուիդ, որոնք սակայն առաջնոց նշանաւորութիւնը չունին: Յիշենք դարձեալ Լայի Հընդ (1784-1859) անուանի քննարատ, երգիծարան և ազատական գրիչ որ մեկ յօգուածի մը համար Գեորգայ (Գ) իշխանին խնամակալութեան ժամանակ յամին 1812, դատապարտուեցաւ սուգանքի և երկու ասրի բանտի: Իր նշանաւոր գրութիւնն է Պաքմաիւն Ռիֆիէի, յորում առնելով Տանգէի մէջէն Ֆրանչէսքոս ա Ռիմֆիի մասը, շքեղ տեսարան մը ձևացուցած է. հրատարակեց դարձեալ Պայրընի վրայօք Յիշատակարաններ և զանազան գեպեր: Կրնանք դարձեալ մեծ պատուով յիշել Էպեմեդըր Էլլիք (1781-1849) հեղինակ Կոստոպոլիսի աքսորեացի (1) գրուածոյն, լին կրակոտ նկարագրութեամբ թշուառութեանց, թովմաս Հուտ, Ռապրոդ Փոլլըք (1798-1847) որ գրեց յոսմանի ընթացք, Ուիլիամ Գեմեան (1785-1848), խեղանգամ ուսուցիչն Անտոնութրի վարժարանին, հեղինակ Անպէր Չոնալ (2) գիւցագնական-կատակերգակ քերթուածեան և ուրիշ բանաստեղծութեանց: Ուիլիամ Մոքքրուէլ (1797-1835) գողտրիկ գրիչ մը, Պոուլըք (1762-1850), հեռու Սուգէի ոճոյն: Այժմ Անգղիոյ քերթողաց մէջ հանձարով և համբաւով առաջին է Ալֆրետ Գեմեիք (3) (ծն. 1809) որդի անգղիացի եկեղեցականի մը: Ինքն ալ Ուորաստրոֆի և Սուգէի պէս արքունեաց պսակեալ քերթողն է. իր բանաստեղծութիւնքն են՝ պարերգութիւնք, քնարերգութիւնք, գիւցագողերգութիւնք, եղերերգութիւնք, երևակայութիւնք, երևոյթք և հրահանգիչ նիւթեր. որոնք մեծ

(1) Cornlaws rhymes.
 (2) Anster fair.
 (3) Tennyson.

յարգ ունին իրենց գեղեցիկ ընտիր ոճոյն, լեզուին և զգացման պատճառաւ. իր ընդհանուր կերպը եղերերգական է բայց Պայրընէ տարբեր ոճով. Դեննիսըն տխրութեան մէջ անգամ ալ անոյժ է, մինչ Պայրըն կրթու և վայրենի: Ի Յիշագրի գեղեցիկ եղերերգութիւնը զոր յիշուալի գրած է՝ ի յիշատակ հանգուցեալ բարեկամի մը, Իշխանուհին Մոսար և Արայ Արդար վիպասանութիւնը հրատարակուեցան իրեն ամբողջական գործերէն դուրս. արժանապէս գովուած է դարձեալ Խրիմու պատերազմին ի Պալլասիա հեծելոց յարձակումք: Իր վերջին գործերէն մէկն է Ենոպ Արիէն յորում կը տեսնուի որ որչափ ալ հասակին կորովութիւնը պակաս է սակայն միաքը միշտ դարձեալ կարող է նորանոր գեղեցիկ բանաստեղծութեանց:

Սակայն Անգղիա յետին դարուս մէջ չունեցաւ թատրերգական մասին մեծամեծ քերթողներ. և կրնանք յիշել միայն Լիւր Գիէ որ գրեց շիլլոն և զՌոսալան, Ճեմա Գեքիտեմ Նովլըք գերասանը (1784-1862) որ իրեն օրինակ առաւ զՏեքսթիլ (Վեգիէիոս, Գայիոս Գրալոս, Գուլիելմոս Թելլ, Ալբերտ Ժեմ, Մոսալիլ, Սեբոստրոս Բեան, Պատաս ալլիսիոս): Միլման (1794-1865) սրբազան պատմութեան ընտրեց իր նիւթերը, Բաղասար, Ալիսի Երաստալի, և մեծ համբաւ ստացաւ Ֆոթիս ողբերգութեամբ: Իրաւագէտն թովմաս Գալֆուրք (1785-1854), խորհրդարանի նշանաւոր ճարտասանը Ճոն որ Ալիէնայի կայսրանորդ ջանաց կենդանացնել յունական ոճը. նոյնպէս օրիորդն Միքսարք շատ մը թատրերգութիւնք գրեց յորս ամենէն աղէկն է Ռիէնի: Աւելի գովուած են ընտիր նկարագրութիւնքը Անգղիոյ գիւղական կենաց վայր:

4. ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՔԵՐԹՈՂՔ. — Ամերիկա չունեցաւ այնքան բաղմնութիւ բանաստեղծներ ինչպէս Անգղիա, սակայն կրնանք արժանապէս յիշատակել Պրայկեդ (ծն. 1794) քերթող հանգարտ կենաց, բնութեան և մարդոյ: Հոքարտ Հեքիկոս Տեմը (ծն. 1787) նկարագրող բնութեան և քան զամենեսին առաւել երևակայոտ Լոնկ.

Ֆելլով (1) (ծն. 1807) : Իր գլխավոր քերթողական գործն է Իշխաններն, որ գրեթէ ամենայն եւրոպական լեզուով թարգմանուեցաւ, յորում կը պատմէ դաղղիացի մշակաց վիճակը յԱրկազիա և ՚ի նոր Սկոտիա, և ուսկից բռնուած թեամբ արտաքսեցան յԱնգլիացոց : Լոնկֆելլովի քերթուած թեանց մէջ շատ ընտիր և կրօնական կտորներ կան, բայց չենք կրնար զինքը մեծ քերթող մը կոչել : Որովհետև ամենամեծ ծանօթուած թիւն ունէր օտարազգաց մատենագրութեան մասնական գերմանականին, անոր համար պակաս չեն նաև նմանողութիւնք և յարասութիւնք : Թարգմանած է նաև Տանդէի դժուրքը ընտիր ոտանաւորով : Հայտնի է (2) արձակ վիպասնութիւնը գերմանական կեանքը կը ներկայացնէ : Իր գրուածոց մէջ յատուկ կնիք ունեցողն է Երջ Հայալարայի, յորում հեղինակը ջանացած է հնդկային գիւցազներգութիւն մը ստեղծել :

5. Վիգստունթիւն : — Որչափ որ վիպասնական մատենագրութիւնը անգլիական բարձրագոյն դասու ժողովրդեան ամենէն սիրելի առարկայն էր, սակայն Վալթէր-Սոքրի բնաւ մէկը չհաւասարեցաւ պատմական վիպասնութեանց մէջ, և իր հետևողաց մէջ թէպէտ ճիմն ճիս գրիչ մը ունի, սակայն մեծապէս ստորին կը մնայ քան զառաջինը : Վալթէր-Սոքրէ վերջը անգլիական վիպասնութեան մէջ առաջին տեղին ունին Պիովլըր (3) Տիքքէնս (4) և Թիքքըրէ (5) : Պիովլըր լորտ Լայգըն եւրոպական համբաւ ստացաւ իր վիպասնութեանք, յորոց առաջինը Փէլհամ հրատարակեց 1827ին և որուն յաջորդեցին, Ե-գիլէսս Փրամ, Էրնէտր Մալլարու վերս, Գիւլեր և վերջին առաջի Պոմպէայ, Գուս Կո Ռիլէյն, Ծանոնի, Յեպիէն ՚ի պարոսս, Հարուս, և Իմ պարմոնիանս : Գեղեցիկ լեզու մը ունի, սուր միտք մը և աղէկ ձանաչու-

(1) Longfellow.
 (2) Hyperion.
 (3) Bulver.
 (4) Dickens.
 (5) Thackeray.

ղութիւն մարդկութեան, և ընտիր ոճ, սակայն կը պակասին ոյժ և զանազանութիւն յատկութեանց և երբեմն ճշգութիւն : Նշանաւոր է դարձեալ իր Անգլիա և Անգլիացիք երկատիրութիւնը և Կէստրոնք :

Կարպոս Տիքքէնս, որ կոչուած է նաև անգլիացի Պալզաք (1812-1870), իր համբաւը ստացաւ Լոնքոնի սպասեթիմերով և Երազիք Բլիւնլէ (1) սուր զիտողութիւն մը ունի, առատ երևակայութիւն, երգիծանող և աշխոյժ միտք մը որովք կը պատմէ Փիւլիսի և Իւր երէք բարեխմայ արիւծքը : Ընտիր ոճ մը ունին դարձեալ Դուսիլ Գեթիքըֆիլս, Օւիլեր Դուսիս, Նիգուսս Նիլիսի, Տոմպի և որդի, Մեր իոթիս բարեխմայ, Փարիսի Տորիլ, Պարմոնիանս Ժնիդէան, Ծանօնիանս ավերիան, Նիւրս Իպուս : Տիքքէնսի վիպասնութիւնք բարի ազդեցութիւն մը ունեցան ժողովրդեան վրայ, որովհետև կը կուտէր ամենայն տեսակ զեղծմանց հետ : Ուիլլիամ Միք. փիս (Թիքքըրէ (1811-1864) նոյն տեսակ նիւթոց վրայ գրելով բոլորովին տարբեր ոճ մ' ունի : մինչդեռ Տիքքէնս աւելի ժողովրդական էր, Թիքքըրէ բարձր վիճակներու մէջ սպրած է : Կը տեսնուի սակայն սուր և կիրթ միտք մը և զիտողութեան հետ նրբին երգիծանող մը : Իր նշանաւոր գործերն են Արդուք Փէնթիմիս, Տոնալաճասս անայնուիանս, որ ճշգրիտ և ծաղրածու նկարագիր մ' է անգլիական անձնասէր և կեղծաւոր ընկերութեան, Հէնրէ Էսմոսս, որ պատմական վիպասնութիւն մ' է Աննա թագուհւոյն : Գրած է դարձեալ Նորիլ, Վիրգիլիանս : Ինքը հիմնեց և մինչև ցմահ շարունակեց Գարիլի շտեմարնս որագիրը : Տիքքէնս մեծ ճարտարութիւն ունի ժամանակին կեանքը հաւատարմութեամբ նկարագրելու, Թիքքըրէ միանգամայն կուտայ անոնց պատճառքը, կը ցուցունէ անոնց սիրտը և բարքը : Տիքքէնս եթէ չկրնար այս մասին հաւասարել Թիքքըրէի, սակայն գիտէ լայնել զմեզ, մինչ կարող է նաև մեծապէս զուարճացնել : Երկու անուանի վիպասններուս մէջէն Տիք-

(1) The Posthumous papers of the Pickwick Club.

քէնսի ընթերցումը առ հասարակ տարածուած է, թէպէտ շատ աւելի խորութիւնն և արուեստ կայ թէք-բերէի մէջ:

Ամերիկացին Յակոբ Ֆէնիսօր Գուլփըր (1) (1789-1851) վիպասանը նշանաւոր գանուեցաւ (Լըբէ, Ու-բըրուէ և Քալն) Ամերիկայի բնութեան և Հնդկաց բարուց նկարագրութեամբք: Եւ որովհետև ծովային նիւթերը միշտ սիրելի եղած են Անգլիացւոց, անոր համար շատ հեղինակներ կը գանանք այս նիւթոյս վրայ խօսող. յորս կրնանք անուանել նաւապետն Մէրիադ Հօլ (2) և Ուիլյամ: Մեծ անուն ստացաւ ճանապարհորդութեանց նկարագրութեամբք Լէոնի Մարկան: Բազմաթիւ վիպասանութիւններ գրեցին Հուր, Ուարրէն, Գուլփիլմուս Էնգուորթ, Ուիլիքի Գուլփիս և Միս Պրէտարն: Յետին երկուքը կը կազմեն Չֆայնֆէլան կոչուած վարժարանը: Գոլլենսի գրութեանց մէջ անուանիներն են Կէնն 'ի Սոլիթալ (3), Ալֆրէ Լաֆրանկէ: Միս Պրէտարն նի գրուածոց մէջն շատ տարածուածքն են Գաղափարի Օկէր Կիֆոլ, Պարլամենտ Դոնալդ: Յիշենք ևս կարուստ Լիվըր Լաֆանկէ, Ուայր Միլլի, Չարլս Ռիս: Ասոնցմէ աւելի համբաւ ունի Գիցկուիլի Հայֆէլը. քերթուածը յորում կը նկարագրէ Գրիստոնէութեան և հեթանոսութեան մէջ եղած կռիւը Գրիստոնէութեան առջի ժամանակքան զինքն աւելի նշանաւոր Դրոլլուի և Տ'իզրակի (1805-81) (Լըբարիս, Էնֆիլդ): քաջ հռետոր խորհրդարանի, լրագրէր գրող, և հուսկ Անգլիոյ Պետութեան առաջին պաշտօնեայ լրոր Պիքսոնֆիլտ ախորատի. որուն սակայն վիպասանութիւնքը քիչ մը արուեստակեալ են: Վիպասանից կարգը կրնանք յիշել նաև զըւարթա-միս և նրբամիտ գրիչն Չարլս Լիմպ (1775-1834) որ ծանօթ է իբրև գողտրիկ քնարերգակ, թատրերգու և մանաւանդ իբրև հեղինակ վիպաց և պատմութեանց

(1) Cooper.
(2) Marryat.
(3) The woman in white.

(Լիթա), որ և Եւրոպիի թատրերգութեանց մաս մը ընտիր արձակի վերածեց: Ամերիկացին Ուոլլիքիսոն Իրվինգ (1783-1859) որ յետ ուղևորութեան մը յԵւրոպա նկարագրեց Սքոտլենդ գրող մէջ ժողովրդոց սովորութիւնքը և յապկութիւնքը. և յԱմսթարս սպանիական վիպասանութեան մէջ, Սպանիոյ վիճակը Մաւրիտանացւոց ժամանակ: Գրեց դարձեալ ընտիր ոճով Տան Պրէսպիտի և Պապուսիան ուղևորի մը, յորս բնութեան նկարագրութեանց մէջ մեծ վարպետութիւն կը ցուցունէ: Ասոնցմէ վերջը գրեց նաև պատմութիւններ զարգարեալ վիպասանական ոճով (Լըբ-Լորթ, Գուլմաս, Մոհամէթ):

Բայ ասոնց կան նաև բազմաթիւ կանայք, որոնց վիպասանութիւնք շատ մը բարոյական սկզբունքներ կը բովանդակեն. յորս կրնանք յիշել Յովհաննէս Աւադէ, Միս Մարդիս, Լէոն Պիտսիքիզոն, Միս Մարչ, Միս Վուտ, Միս Եուկ, Միս Կասքիլ, Միս Գալանա և Լէոնի Յուլիքոն: Գան զասոնք աւելի նշանաւոր են Պրոնգի (կէղծեալ անուամբ ծանօթ Գերբերպիլ) որ գրած է զԹէ Ալը. և Էվլիս օրիորդը (կէղծեալ անուամբ Ճըրն Էլիք) որ թէքքըրէի յաջորգած կը համարուի իր խորին, աշխուհական, և զբօսեցուցիչ ոճոյն համար: Նշանաւոր գանուեցան դարձեալ երկու Ամերիկացիք. Եդիսարէր Աէրթըր և Պիլըր Սոլվորտն Ալբար Թոմասին քննէ մեծ անուն և ազդեցութիւն ունեցաւ և պատրաստեց և գրգռեց ոգիները 'ի սպառազատութիւն տալու գերեաց:

6. ՊԱՄՈՒԹԻՒՆ: — Անգլիա ունեցաւ նաև իր նշանաւոր պատմագիրները մանաւանդ Ազգային մասին մէջ. Շարն Դարնըր (1768-1847) և Ճոն Լիցկարտ (1769-1831) բազմահատրեան Անգլիոյ պատմութեան գրեցին, և յետնոյս գրուածոց մէջ մեծ արհեստ և անբաւ հրատարակութիւն կը տեսնուի: Հալլամ մեծ անկողմնակցութեամբ և մեծ հմտութեամբ Անգլիոյ Սահմանադրութեան պատմութեանը գրեց, ինչպէս նաև Միլլէն դարու Պետութեանց և Մարէնագրութեան պատմութեան մը: Նիվըր գրեց թէքարիչոյ պատմութեանը: Դիտլիք Սիտլիոյ ընդարձակ պատ-

մուծիւն մը. անուանի քննադատն Ալիսոն (ծն. 1795-1881) Եւրոպիոյ վիճակը Գաղղիոյ Յեղափոխութեան ժամանակ, ինչպէս Տրնդի առանձին Բաղադրութեան վարժ դրեց: Բայց զամենը կը դերազանցէ լորտ Մըգոլի (1800-1860) հմուտ, անկողմնասէր Անգլիոյ պարսնութեանը, որ մահուան պատճառաւ աւանդ անկատար մնաց: Ամերիկայի պատմագրաց մէջ կրնանք յիշել Փրեսքոզ (1790-1859) (Ալիսարհայտութեան Մեծագոյնի և Բերտի), և Պեքքրոֆտ (Պարսնութեան Բացելու Պեքքրոֆտի և Վերիոյ):

Անգղիա ունեցաւ դարձեալ իր կորիճ ատենաբանները, որոնք մեծ զարգ եղան իր խորհրդարանական վարչութեան: Արդէն Պըքք, Ֆարս, Փիք, Շերիտոն, Էրսքին Ուիլսոն, Կրադոն և Գոպրան, ատենաբանութիւնը իր բարձրագոյն կէտին հասուցեր էին. իրենց յաջորդեցին, թէ ոչ հաւասար, սակայն առանց շատ ստոր մնալու Բեքքրոֆտ, Կրեմլի, Պրոուս, լորտ Կրիչ, սիք Մաքիսոն, դերակոմսն Մեյլըրն, Փլըքքը, Ռոպըրդ Փիլ, Ս' Գոնկլ, Շայլ, Մըգոլի, լորտ Սգանլի, Ճոն Ռուսսել, սիք Ուիլսոն Ֆոլլըր, սիք Ֆրուսիս Պըստլ, Ֆոլկերի Հըմ, Հալիչ, Փալմերսթըն, սիք Պուլլըր, լորտ Լեքե և այլք:

Գ Ե Ր Մ Ա Ն Ի Ա

- 1. Գերմանական մատենագրութիւնը դարձու սկիզբը. — Ռիխտեր: — 2. Քեռեկեր, Սոնդ, Ուիլսոն. Ռիխտեր: — 3. Բնարեղբայրներ և Թատրերգութիւնը: — Հայն: — 4. Սատրիսիքի քերթողը: — 5. Քերթողութիւնը: — 6. Պատմագիրք:

1. ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԵՐ ԴՅՐՈՒՍ ՍԿԻԶԲԸ: ԺԸ դարուն վերջերը Վայմար և Ենն մատենագրութեան և քերթողութեան ժողովրան մը դարձած էին ուր փո-

գիտակի փայլէր էին մեծամեծ հանձարներ որոնք հիմնադրեր էրէր էին դերմանական մատենագրութեան բայց երբ անակնկալ մահ մը յափշտակեց Չիլլէր և հազուադէպ մը վերջը զգերմանական զարմանալի հանձարը զկեթէ, երբ Ենայի պատերազմն ալ այս մահերուն վրայ աւելցաւ, այն ատեն այդ ուսումնական ժողովը բոլորովին ցրուեցաւ: Բայց ինչպէս երբեմն Բիւղանդիսնի անկմամբ գիտութիւնը յԵւրոպա տարածուեցան, այսպէս ալ Վայմարի ինկնալով, մատենագրութիւնը սիւսեցաւ բոլոր Գերմանիա և փութով տեսնուեցան ընդհանուր շարժման արդիւնքները 'ի ձեռն վիպասանութեանց որոնք ժողովրդեան մէջ սկսան սիւսուել: Եւ յայտմ նախ հուշակուեցաւ շեքսթ (1738-1821) որ 'ի ձեռն վիպասանութեան տարածեց իր ունեցած դազակարները, ինչպէս ըրաւ նաև Հիլփիլ մերթ ծանր, մերթ ծիծաղական ոճով. Օգոստոս Գիւսթէ (1738-1817) որ Սքեանի նմանեցաւ իր շնորհաբարութեան Գաղղիոյ հարստային գաւառացի մէջ, Բայց զատնը մեծապէս դերազանցեց Յովհաննէս-Պոդոս Փրեդերիկոս Ռիխտեր 'ի Վիւնսիալը (1763-1825). պոետիկուց հանգրտ, ազնուաբարց և դաշտային միայնութեան մէջ սպրած, իր ամեն դրուածոցը մէջ պահեց այս կենաց պարզութիւնը և ազնուական զգացմունքները: Որով իրեն համար շատ անգամ ամենայն իր ծիծաղական կերակոյ: Այսու հանդերձ իր առաջին դրութիւնը (Պարսկերէ Բնութեան, Կրեմլիական դարս, Բնութեան 'ի Բնութեան ստատայի), իրենց նորորինակ ոճոյն համար մեծ ընդունելութիւն չգտան. և այն ատեն թողով առջի ոճը, դրսեցուցին վիպասանութեանց անցաւ և յորտ աւելի փայլեցաւ իր հանձարը: Ի Բնութեան Փիլսոփայի վիպասանութեան դիւցազնը մարդարանի ուսուցիչ մ' է: Սիլվեթայի ազգագրաց փոստաբանին ամանութեանը և հանը (1) լի է ընտանեկան կենաց գեղեցիկ նկարագրութեամբ. Էսթերոնի մէջ բանաստեղծական կերպ կայ, ինչպէս գեղեցիկ նկարագրութիւն 'ի

(1) Armenadvokaten Siebenkäs.

Տիբոն և նորօրինակ երևակայացեալ գաղափարք Վաստիս անք յմարտութեան (1)։ Իր յեանի գործերը (Պարսապարտական վարձարան բարոյական, Սեւեհա կամ անմահութեան հոգնայ մեծ արժեք մը չունին)։ Ռիխարդէր դառն աղքատութեան քաշեր էր, մինչև որ Տալպեղիկ իշխան արքեպիսկոպոսը իրեն տարեկան թողակ մը կապեց 1000 ֆրանկ և զոր յետոյ շարունակեց Պալիերայի թագաւորը։ Իր մահուանէն վերջը զբոսեցուցիչ վիպասանութեան ետևէ քիչ հոգի եղան և միայն կրնանք յիշել զՕգոստոս Լանկայան, Առաղիսս Քիսկիկէ, Իրնեսդ Վակներ։

Ընդհանուական վիպասանագիրք մեծապէս առատացան, յորս կրնանք թուել նաև Գերմանիոյ երկու մեծ հանձարքը Երկեր և Կեթէ։ Մեծ համբաւ ստացաւ դարձեալ իբր հիմնող վիպասանութեանց Նովալիս Փրեդերիկոս (1772-1801) քնարերգակ քերթողը (Երգ սա գիւշեր (2), Յուլիոս 'ի Շարփուսիէրէ (3), հոգնոր երգ, Փուլի Ժաւանց, Հեյրիտ Օֆերէրիսի), և մասնաւոր երկու Երկերէ կղբաբար Գուլիելմոս և Փրեդերիկոս։ Գուլիելմոս (1767-1845) ուսուցիչ եղաւ 'ի Պոն և համբաւ ստացաւ թէ իբր քննադատ և թէ իբր քերթող (Գասախոսութեանք 'ի վերայ Լապրերգիան արուեստի և մարտագրութեան, Բնարերգայի և Լապրերգայի քերթութեանք, Լապրմանութեանք 'ի Շարփիէրէ 'ի լափոս, 'ի վերայ հնդկային և սանսքրիտ մարտագրութեան)։ Փրեդերիկոս ալ (1772-1829) գրեց մեծ հմտութեամբ Պարսութեան հին և նոր Մարտագրութեան և Գասախոսութեանք Ժամանակային Պարսութեան յորս կը պաշտպանէ Հուովմեական եկեղեցին։ Երկու Երկերէ կղբաբար ալ մեծ արդիւնք և համբաւ ունին իբր քննադատք և իրենք էին Անկեօ գիտնական լրագրին հրատարակողք։ Անուանի եղաւ նոյնպէս Լուդովիկոս Գիք (1773-1853) որ ժողովրդական վիպասանութիւնը թատերգութեան վրայ առաւ (Ճենովեֆա, հոգնախնոս, Փորդոսապոս)։ Իր ծերութեան միջոց գրեց դարձեալ Պարսութեանք յորս

(1) Die Flegeljahre.
 (2) Hymnen an die Nacht.
 (3) Julie von Charpentier.

առանց գիւտաւոր հանձար մը ունենալու պատմելու կերպին մէջ անմասն յատուութիւններ ունի։ Իր Պանդըսպարսիան Փրանկիսիսի Սրբերապարտի գրուածոց մէջ իրեն օգնական ունեցաւ Ղվաքեցրոզը (1772-1797) որ ժամանակէն առաջ վախճանեցաւ և թողուցած է մեզի խնորհ 'իբր աբնէսպից Բանիին մը սրբի։

2. Քիթոնէր, ԱՌՆԴ, ՈՒՀՎԱՆՏ, ՌԻԽԻՐԸՏ։ — Դարուս սկիզբը ազատութեան ձայնը և պատերազմները ունեցան իրենց աղքեցութիւնը նաև գերմանական մատենագրութեան վրայ, և աղքային ոգին և ետանդը անուանի ըրին Քիթոնէրի, Ուհրանի, Աւնդի, Ռիւլըրտի հայրենասիրական քերթողութիւնքը։ Քիթոնէր ծնաւ 'ի Տրեզաւ յամին 1791, և համբաւ ստացաւ նախ իր ողբերգութեամբը (Կանալ քոմիտ, Իքվիճ, Ռոյնապա, Յրիի), անուանի են դարձեալ իր Բնար և Սար քնարերգութիւնքը։ Քիթոնէր ինքնակամ զինուոր երթալով, հայրենեաց համար պատերազմելով ինկաւ։

Լուդովիկոս Ուհրան (1787-1862) իր առաջին Հայրենասիան քերթութեանք (1) հրատարակեց 1815ին, 1819ին Վիւրգեմպերկի խորհրդարանին երեսփոխան ընտրուեցաւ, յորում ընդգիմանկաց մասէն եղաւ այսու հանգերմ մեծամեծ պատիւներ ընծայուեցան իրեն Գերմանիոյ արքունիքներէն, զորս մերժեց և մինչև ցմահ պահեց ժողովրդենէն ստացած սերը։ Նշանաւոր են նոյնպէս իր Բնարերգայի քերթութեանքը, պարերգութեանք և վէպերը, ինչպէս նաև ժողովրդական հին երգոց հաւաքումը։ Մաւրիտիոս Անդ (1769-1860) իր Ոգի Ժամանակին (2) գրութեանը համար հալածուելով՝ ապաւինեցաւ 'ի Սոքոզով, յետոյ 'ի Իեդրպուրի ուր ամեն ջանք ըրաւ Երայնի հետ զԵրմանացիս յարուցանելու ընդգեմ Նաբոլէոնի աշխարհակալութեան (Հուլիոս, Վարդապետութեան շինարարի)։ 1818ին ուսուցիչ անուանուեցաւ ժամանակակից պատմութեան 'ի Պոն. յետոյ ստիպուեցաւ թողուլ քաղա-

(1) Vaterländische Gedichte.
 (2) Geist der Zeit.

քահան պատճառաց համար: Իր վերջին գրուածոց մէջ անուանի են նոյնպէս Շուշիի պարմա-նի-նիսից կոստասի Գ. կոստասի Աստուծոյ Գի ծանախ, և Պանդիպոս-նիսի ընդ պահան Շուշի:

Փրեդերիկոս Ռիլիքըր (1789-1866) 1826ին ուսուցիչ անուանուեցաւ Արևելեան լեզուաց յերևանկէն, ուսկից 1841ին ելաւ: Իր առջին քերթուածիւնքը հրատարակած էր Ֆրայմուհա Ռայմար կեղծեալ անուամբ: Շատ մը քնարերգակ բանաստեղծութիւններ գրեց այլև այլնիւթոց վրայ, թարգմանեց դարձեալ կամ հետեցաւ արևելեան քերթուածանց և գրեց կրօնական բանաստեղծութիւններ: Անուանի է գարձեալ իբր քնարերգակ քերթող կոմսն Օգոստոս Հալեբոնաւէ, որ սակայն նոյն յաջողութիւնը չունեցաւ իր կատակերգութեանց և երգիծաբանութեանց մէջ: Ունիւցաւ, Անգլ և Օգոստոս, Շիլլերի և Քեօսնիերի հետ գերմանական ժողովրդոց համար սիրելի ընթացանութիւնքը եղած, և բոլոր վիպասանից և անոնց հետեղաց ջանքը ապարդիւն մնային:

ՔՆՍՐԵՐԳԱՅ, ԹԱՏՐԵՐԳԱՅ ՔԵՐԹՈՂ: ԵՒ ՊԱՏՄԻՐ: — Քնարերգական և թատերական քերթողութեան մէջ համբաւ ստացաւ իր ակուր թատերգութեամբը Չարաիա Վերսէր (1768-1823) (24 Փետրուարի, Մայրն Մալիսի) որ բազմաթիւ հետեղներ ունեցաւ. յորս մասնաւորապէս Քուլիս եղբարքը և Հեմրիկոս Քլայսոյ (1776-1811) որուն Արիստի պարբերութիւն մէջ հայրենասիրական մեծ խանգ կը տեսնուի: Ասոնցմէ աւելի համբաւաւոր են քնարերգութեան մէջ Շեքսպիարի (1783-1817) զինուոր քերթողը, որուն բանաստեղծութեանը մէջ քրիստոնէական և ուղղափառ դէպքմանց բարձրութիւնք լի են. Սպեկմէն (1763-1840), Քոզլիարպըն, Պակիլարըն՝ Տանիմարացի (1776-1826) եռանդուն բայց անհաստատ քերթողը. Դիմ Մէքէմպուրկցին, (Ռաբանի) Մադիսոն (1761-1831) որուն եռանդուն ոճը և քաղցր տիրութիւն մի միացեալ ընտիր ոճոյ մը հետ, զինքը մեծ քերթողաց կարգը գրած են: Առաջադէպ ՚ի Գամիս.

ոյ (1781-1838) հաշակաւոր իր Պետրոս Շիլլի վիպասանութեամբ, յորում արքայականի մը վիշտերը կը նկարագրէ: Գրած է նոյնպէս Պանգոսի զոհարար, և Սալաս և կոմէն քերթողական վիպասանութիւնքը: Ասոնցմէ վերջը կրնանք դասել զՅով. Այիսկնդորֆ (1788-1857), Սալիս պարոնը, Օնլեկլիկեր Տանիմարացին, որ Գերմանիոյ և Աքանտինաւիոյ գիշարանական ժամանակաց վրայ գրեց: Առաջին Միլիեր (1774-1829) Հուլիան (1778-1845) (Ռաբերգոն-Քալիս), Քրեկ, Կրիլիարցըր (1790-1872): Պարոն տըլա մոդ Յուրի բազմաթիւ դուն վիպասանը (Գիտարի հիստորի). Շիլց, Աիլի (Գիտարաւանաց) և Շուլց: Իսկ պատմողաց մէջ անուն ստացան Կրիլիան Պրեկուսո (1777-1842) (Հիստորիոնի Փրեկի), Արիմ յԱւսիմայ (1784-1831) մեծ սիրող ժիջին դարուց որ գրեց շատ մը վիպասանութիւններ և ժողովրդական բանաստեղծութիւնք. և Հոֆման (Օլարալի Գիլի և այլն):

Քերթողութիւնը իրեն հետեղներ ունեցաւ նաև իշխանը և թագաւորը. Լուդուիկոս Պաիերայի թագաւորը, գրեց համարոյ վաճառայի, որոնք հարիւր կենսագրութիւնք են այն ակնաւոր անձանց որոնց կիսարձանները գրաւ ինքը իր շինած շքեղ վաճառայի մէջ: Իշխանն (յեւոյ թագաւոր) Յովհաննէս Սարսնիոյ՝ որ թարգմանեց ՚ի չափս գերմանական Տանգէի Ապոստոլային Բարբերգոն-Քալիս իր երեց քոյրն ալ Ամալիա (1794-1870) անուանի է շատ մը կատակերգութեանց համար: Սարսնիոյ Օգոստոս Բ թագաւորն ալ որ մեռաւ 1854ին անուանի է իբրև գրիչ բուսաբանութեան վրայ: Պարոն Միլիս Պիլիկիկաւգէն ալ (1806-1871) ծանօթ իբրև քերթող, Փրեդերիկոս Հարմ անուամբ նշանաւոր եղաւ իր եռանդուն դէպքմամբ թատերգութեամբքը. (Կրիլիս, Ռաբիս Գիտարաւանաց, Մարիլիս հասկնաւ): Այս նոր քերթողաց երգչու ժամանակ տակաւին կ'ապրէր Գերմանիոյ թէ ոչ առաջին սակայն ամենէն տարօրինակ հանձարը՝ Կեթե որ իր Յաւադի Բ մասով կը ցուցուներ ազգին որ դեռ կենդանի էր յինքն հին

Եռանդը և թէ ինքը ստահելով իր նախկին ոճը կը դատաւարտէր այն նոր ոճերը որոնք իրեն ազգին թեթեւք կ'երեւային: Իսկ իր ոճոյն և իր հանձարոյն հետևողներման նող մը կրնանք համարել զՀենրիկոս Հայն (1799-1856) մեծահանձար քերթողը որ մեծ փառք ստացաւ իր Ռայչուիլտերով, Էրֆարանով և ուրիշ բանաստեղծութեամբք: Իայց այս փառքը կորսնցուց յետոյ թեթեւ գրութեամբք յորս կը ծաղրէ ամեն կրօնք. ինքը 'ի հրէութենէ յաւատարմանակնութիւն փոխուէր էր առանց մէկ համոզման մը: Իր գրութեան թոյնը հաճոյական կերպարանքով մը ծածկուած ըլլալով աւելի վտանգաւոր է: Իւր յետին բազմաթիւ գրութեանց մէջ անուանի են Սրահ, Գաղաշիւ և Նոր Էրֆարանք: Ինչպէս նաև Գերմանիա եռանդուն գրութիւնը և Վէյպֆերան: Հայն տառապեալ հիւանդութեամբ նորէն առ կրօն գործաւ, զոր կը նկարագրէ իր յետին մէկ գրութեանց մէջ (Վիպասան): «Իայց իր բերնին մէջ աղօթքն անգամ 'ի հայհոյութիւն կը փոխուի: Հայն մեղի փորձ մ' է որ առանց իմաստուն բարուց և ընտիր զգացմանց չկրնար մէկը կատարեալ և անբիծ քերթողութիւն մը ստեղծել, և արհեստաւոր մը մեծ ըլլալու համար նախ պէտք է ըլլայ իրրև մարդ, իթէ կ'ուզէ հասնիլ գերագունին» (1): Հայնի ժամանակահից բայց ոչ հանձարով կրնանք գասել նաև զԼուդուիկոս Պեթրս ազատական գրիչը: Վոլֆանկ Մեքցել (1798-1873) որ իբրև զՊեթրս հակառակ գրեց կեթէի: Կարոլոս Կուցրով (ծն. 1811-) որ շատ մը ժամանակահից վիպաց և լրագրաց գրիչ եղած է. 1864ի ուղեց ինքզինքը սպաննել, յետոյ բժշկուելով շարունակեց նորէն իր գրութիւնքը: Թեոդորոս Մուրդ (ծն. 1807-) որուն Գերմանիան մարտնչութեան վրայ գրութիւնքը մեծ կարևորութիւն ունին, իր ամուսինն ալ թիւիք Միւրկլախ (1814-) շատ մը վիպասանութիւններ գրած է Ժորժ Սանտի ոճով. Փերտիմանոս Վիլհելմ (1806) նշանաւոր է իր ընտիր ոճովը (Ալոպոսիսա-

(1) Վէյպեր, Պամ. Մատնագրութեան:

Ռեան յիշատակաւ, Վէյպ և Մանայ, և այլն). Հենրիկոս Լապե, Լուդոֆ Վիկարի (1803): Գեորգ Հերպիկ (1817-1875) համբաւաւոր իր ազատական գրութեամբք (Վերբաուրանք Կենդանոց, Տը, Ինչպէս նաև Ռեյնար Էրեկստ Փրոյց (1810). նոյնպէս Հենրիկոս Ալգուստոս Հոֆման (1798-1874). իր Երգերով և Նոսագներով, և ամենէն աւելի Ժողովրդական Երգերով: Փրանկիսկոս Տիեկլայդ (1814) իր Վէյպերով և Տան Պատնէլէյքի ողբերգութեամբ: Գերմանիոյ յետին ազատական գրիչներէն մին եղաւ նաև Փերտիմանոս Ֆրայլեկրաու (1810-1877), որ իր աւանդական տական գաղափարաց համար բնակեցաւ ընդ երկար Միւրդան, իր քնարերգութեանց մէջ ճոխ և արևելեան երևակայութիւն մը կը տեսնուի որով և գեղեցիկ նկարագրութիւնք: Նոյն քաղաքական պտրագայից մէջ գտնուեցաւ նաև Կոֆրեոս Վիլհելմ (1815-), որուն ամենէն ընտիր քերթութիւնն է Օբեան. Հանս Իպէլս գրութեան մէջ ալ կը նկարագրէ իւր պանդխտական կեանքը 'ի Լոնտրա:

3. ԱՌՍԵՐԻԱՏԻ ԳԵՐԹՈՂՔ: — Գերմանական քերթողաց մեծ գրիչու եղած էր ազատութեան հառաչանքը, մինչդեռ Աւստրիա կէս մը վարժեալ իր հանդարտ կառավարութեան և կէս մ' ալ Մէգէռնիքի հակողութեան ներքե ճնշեալ, նոյն զգացմունքները չէր կրնար ունենալ ինչ որ Գերմանիոյ ուրիշ գաւառները: Այսու հանդերձ ինքն ալ ունեցաւ նշանաւոր բանաստեղծներ յորս աւուանիք են Յովհաննես Վրիստիմանոս Յեուլից (1790-1862) իր քնարերգութեամբք և թատերգութեամբք, Կոման Անտոն Ադերսանդր Ալեքսպերի (1806-1877) որ նախ համբաւ ունեցաւ իր Յեպին ասպէս գիւցազներգութեամբ, յետոյ պարերգութեամբք և Ալեքսի քնարերգութեամբք: Նիլսուլ 'ի Սթրէլենոյ (1802-1850) իր գրութեանց մէջ (Վեյպերֆուրանք, Երգ Լեւայ, Փաստ, Սալմարուա, Ալեքսիս), ճոխ ընտիր և գեղեցիկ երևակայութիւն մը կը ցուցունէ. կը պահի միութիւնը: Բնատանկան վրտաց համար հիւանդանալով ուղեղը մեռաւ յիմարանոցի մը մէջ: Յովհ. Լաուիլաուս Փիքեր (1772-

1847) նախ պատրիարք Վենետիցոյ, յետոյ արքեպիսկոպոս Էլրլաւի որ զիւցազնեւորգական ոճով երգեց Կարողութի արշաւանքը 'ի Թոււուղ, ինչպէս նաև Ռոբորթ Հասբերտսնի և Օրտուարի պատերազմը: Ունի նաև շատ մը պատմական, Թատրերգական և քնարերգական գրութիւններ: Նշանաւորք են գարձեալ Էլիոն Էպերդ (1801) և Կրիլիպարցեր (1790-1872), իգնատիոս Փրեդերիկոս Գաադելլի (1781-1862) պատերազմական նուազներովը անուանի. ինչպէս նաև Լուդովիկոս Փրանկիսկոս Տայննարտադայն (1794-1859) իր Թատրերգութեամբք:

4. ՊԵՐԹՈՂՈՒՆԻԷ: — Գերմանիա ունեցաւ իր քերթուհուհիքն ալ, որոնք չհասան սակայն այն բարձրութեան ինչպէս 'ի Գաղղիա: Յետարևա կրնանք յիշատակել Աննիդա 'ի Տրոսդ Հիւլֆոֆէ (1798-1848) վկայատան քնարերգակ: Ռաքիլ (1771-1833) համբաւաւոր իր յիշատակարաններով, կենսագրական նկարագրութեամբք և նամակագրութեամբք (Գիբս յիւրաքանչիւր վասն բարեխառն իւրոյ, հասարակական Ռոբերտ շիլլերայն-Բեան) : Եղիսաբեր Աննիմ Պիդիլիմա (1785-1859) նշանաւոր կեթէի վրայ գրած ներբողներով: Ասոնցմէ աւելի համբաւ ստացաւ կամուսնին իդա ի Հանն-Հանն (1805) ծանօթ ամենուն իր ազատ գաղափարներով և իր ճանապարհորդութեանց գեղեցիկ նկարագրութեամբք: Հաւասար կրնանք դասել Էրեն ղՊաննի Լիվալտ ի Գեոգիկուպերկե (1812) որ 'ի հրեանթեան գարձեր էր 'ի քրիստոնէութիւն. — Նշանաւոր է նոյնպէս Գարլոդա Սոֆիա Սդիկից (1834) քերթուհուհի որ իւր քերթող Հենրիկոս Սդիկից աւմուանոյն քերթութեան ասուր նիւթ մը տալու համար ինքնքր սպաննեց: Սակայն այս անձնանուիրումը մեծ արդիւնք մը չունեցաւ. իւր ամուսինը անկէ վերջը շարունակեց Թափառական կեանք մը յորս գրած է՝ Ուջոյն առ Պեռլին, Երաւ ապագային և այլն: Կրնանք գարձեալ յիշել քերթողուհեաց մէջ ղՊարլիմա Փիլիլեր ի վեգնայ (1769-1843), Յովհաննա Շոփեհաւեր (1766-1838) Ազոստա Փալցով, Ֆանի Դառնով, Լուիզա Կալի, շուեանցին Փրեդերիկա Պրիմեր, որուն վկայատանու-

Թեան մէջ մեծ ճարտարութեամբ նկարագրուած է Եուեւտաց ընտանեկան կեանքը: Թերեզա Սոքուլ, Գուլիլիմիմա Հանք (1785-1862) ընտիր վիպատանուհին. Էլմիանա Չեցի (1783-1856), Ատկայիտ 'ի Ստէլլերֆոտե, Լուիզա Փիեոնիսի (1803-1873) որ գրեց ՂԱպեար և Իւլիսա: Թատրերգական քերթութեան մէջ համբաւ ստացաւ Գարլոդա Պիլի Ֆայֆեր (1800-1868), իրմէ տկար զտնուեցաւ Էլիզա Եմիտ, որուն գրութիւնքը (Յոթոս Սիւրիւսայնի, Մախալէլի) Քոդցեպուեի գրուածոց պէս միայն վայրկենական աղբեցութիւն մը ունին: Նշանաւոր է ընտիր գրիչ մ' է գարձեալ Սդիլա կուպերդի:

5. ՊԱՏՄԱՌՈՒՄ: — Գերմանիոյ պատմագրաց մէջ առաջիններէն մէկն կրնանք համարել ղՊիերդուր Գեարգ Նիպուր (1776-1831) որ նախ Եղայնի հետ ջանացեր էր հայրենասիրական ոգին արծարծել 'ի Գերմանիա-1816էն մինչև 1823 Բրուսելոյ պաշտօնեայ ղԵլուեցաւ 'ի Հաովմ, ուր ինքնքր բոլորովին հնութեան խուզարկութեանց տուաւ և իր հասման Պարմա-Բեամբ նոր կերպարանք մը տուաւ և մեծ լոյս Հաովմայ Պատմութեան: Քրիստափոր Ելուսեր (1776-1861) որ Հայաեղպերկի համալսարանին ուսուցիչ էր՝ գրեց Ընդհանուր պարմա-Բեան մը, ինչպէս նաև ղանագան յիշատակարաններ պատմութեան և մատենագրութեան վրայ. Կարալոս Ռոդերք (1775-1840) Ընդհանուր Պարմա-Բեանը իրեն միջոց առաւ իր ազատական գաղափարները տարածելու համար, մինչդեռ Հենրիկոս Լիո (ծն. 1799) նորաղնդ պատմագիրը մեծ հակառակորդ մը երևցաւ ազատական գաղափարաց. ինչպէս նաև ուրիշ երկու նորաղնդ աստուածաբանք Հուրդեր և Կֆեորեր որոնք յետոյ գարձան յուղափառութիւն: Հուրդեր, (ծն. 1786) գրեց Ընդհանուր Գ. և Կֆեորեր (վախ-1861) որ գրեց Ելիզաւայ Պարմա-Բեան մը, Գրիգոր է և Պարմա-Բեան Կարալուեանց: Հիլեր (1760-1842) իր Գաղափարք 'ի վերայ հին բաղադարմա-Բեան և վաճառականութեան գրուածքով նոր ծանօթութիւններ տուաւ մեզի. ինչպէս Գուլիլիմոս վալմալ (1784-1866) հեկլեանական հասմանք, գրեց նաև Գաղղիոյ Յեղափոխութեանը,

և Վիճակ Բարգասաճեւոյ համարէն ժողովրդոց : Գրիստափոր Տահլման ալ գարուս նշանաւոր տեսական քաղաքագէտներէն մին (1785-1860), յետ շքեղ համբաւ մը ստանալու իր Տանիմարայի պարմոնէիմար, գրեց զարձեւալ անգղիական և զաղղիական յեղափոխութեանց վրայ՝ անոնցմէ քաղաքագիտութեան դաս մը հանելով վարչութեանց վրայոք : Կարոլոս Ալգոստոս Վարնահիկն յինսէ (1785-1858) ազատական երիտասարդութիւն մը ունեցաւ, 1809ին Ասիէրնի և Վահրամի պատերազմաց մէջ հոռուեցաւ և Շրայնի հետ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ զԳերմանիա Գաղղիոյ դէմ զարթոնցանելու 1813ին : Յետոյ թողով զինուորութիւնը քաղաքական կենաց մէջ մտաւ և Հարտընպերկի հետ Վեննայի արքայաժողովը ղեկուսեցաւ : Իր գրութեանց մէջ նշանաւորքն են, Վենսագրական յիշատակարանօք, Վեանօք Վիւրերբէրքի պարալիքն, ինչպէս նաև Աղէքսանդր Հոլմպոլզի հետ ունեցած թղթակցութիւնքը : Արևելագէտն Համմեր ֆուրկըրալ (1774-1857) գրեց Օմանեան պարմոնէիան մեծ հմտութեամբ : Պատմագրաց անուն ստացան գարձեւալ Լուտեն, Վոյկո, Սդեցեկ, Փրեդերիկոս Ռամեր (1784-1873) որ հռչակաբաններու պարմոնէիան գրեց, Լեոփոլտ Ռանք (ծն. 1795) որ պատմութեան ոճը ամենաբարձր կէտի մը հասուց 'ի Գերմանիա և շատ հետևողներ ունեցաւ : Մեծ համբաւ ստացաւ նաև Գեորգ Կոֆրետոս Յերվիցուս (1805-1871) իր խորին հմտութեամբ Գերմանական գերմոնիան պարմոնէիան մէջ, ինչպէս նաև 'ի Շեֆֆեր և Ժ.Թ. դարուն պարմոնէիան մէջ : Հեքիքիոս Փերդօ (ծն. 1795) պարսէ Շրայնի և Կենյուէնա ճարտարապետի վարաց մէջ, պատմութեան ընդարձակ և կարևոր մասի մը վրայ կը խօսի, ինչպէս նաև Գերմանիոյ պարմոնէիան յիշատակարանօք որուն ինքը միայն ուղղիչ էր : Կարևոր տեղեկութիւնք կան նաև Հասսեր, Գրայչք և Սիպիլ պատմագրաց գրոց մէջ : Արհալո Շեֆեր բայ 'ի իր Գերմոնիան նշանաւոր գրուածքէն գրեց նաև Եսթնիական պարմոնէիան : Վայց գրեց Շեֆֆերի հռչակայի պարմոնէիան : Տրայսեկ (ծն. 1808) պարմոնէիան Մեթիս Ալեքսանդրի և Պարմոնէիան

հէլլենականութեան : Գրած է նաև Բրոնիանիան քաղաքագիտութեան պարմոնէիանը, յորում հռչակած է Եօրք զաղղիացի տիրապետութեան մեծ հակառակորդը : Մարս-Տուքեր (ծն. 1812) մինչև հիմայ չորս միայն հատոր հրատարակած է հին պարմոնէիան վրայոք, յորս Արևելեայ ազգաց վրայ կը խօսի մինչև Պարսկային պատերազմը, իրեն ախոյեան մը եղաւ Գուրցիուս (ծն. 1814) իր Յոնական պարմոնէիանք : Թեոդորոս Մամբըն (ծն. 1817) որ մեծ ճարտարութեամբ և հմտութեամբ գրեց հռչակայ Պարմոնէիանը, աւանդ որ շարունակութեան մեծ մաս մը՝ տարի մը առաջ սպառեց անգուծ հրդէհ մը : Մեծ արդիւնք ունին Պատմութեան մէջ նաև իրենց խորին քննութեամբքն Կիլլպրիխ ուսուցիչ համալսարանին Մոնպոլ, Նից, Վալդեմայս և Վեպեր :

Ի Տ Ա Լ Ի Ա

1. Գերրոյուրիան Երուսիլա, Վիկտոր Ալֆիերի.
- Վիլեկեցո Մոնդի և ալլք : — 2. Վիպասանուրիան.
- Մակնոնի, Մասսիսո տ' Ամերիո, Թոմասո Կրուսի :
- 3. Պասուուրիան : — 4. Իմաստասիրուրիան :

1. Գերթոլոիութիւն ՅԵՏԱԼԻՍ. ՎԻԿՏՈՐ ԱԼՖԻԵՐԻ, ՎԻՆԱՅՈ ՍՈՆՈՒ ԵՒ ԱՅԼԻՔ : — Գերթոլութիւնը, իտալական հանձարոյն սիրելագոյն մասերէն մին եղաւ, յորում անցեալ դարուն մէջ մեծ համբաւով ծաղկեցան Ափսոսոր Ծեմո, Մեղասղագիօ, և իր յաջորդ Բասիլ, որ իր նախորդին ծանր կերպը թողով ծաղածու և զբուսեցուցիչ ոճը ընտրեց. բայց շքմարիտ կատակերգութեան մշուսն տուողքն եղան վենեակցի քերթողքն Կալտոնի և երկու Կոծի եղբարք, ինչպէս ողբերգութեան՝ Վարանի, Սիպիոն Մաֆֆի իր Մերոպեալ և քան զնա առաւել կոմսն Վիկտոր Ալֆիերի (1749-1803) իտալական Թատրերգութեան ամենէն սեպակ

կան ստեղծող միտքը, և որ յաղնուական ծննդոց սե-
րեալ, գրեց ընդդէմ մեծամեծաց և իշխանութեանց: Վայ-
րագ, անհանդարտ և բուռն բնութեամբ ամեն մէկ բըս-
նաւոր մը նկարագրած ժամանակ, կարծես ինքզինքը
կը նկարագրէ. ազատութեան մեծ լրէժինդիր՝ իրեն
ամեն թատրերգութեանց մէջ կոխ մ' է շարունակ ընդ
թագաւոր և ընդ ժողովուրդ. ստեպ պերճախօս մ' է
քան քէրթող, 'ի բաց վտարեց բազմութիւ դերասանքը
և ամեն խաղ իր ոգին զգեցեալ է: Յետ առաջին եռանդը
Հանդարտելու, թողուց ողբերգութիւնքը և այն ասէն
գրեց իր կէանքը: Փիեմենթի մէջ խալական քերթու-
թեան մղումն տուած ժամանակ, նոյնը կը կատարէր 'ի
Միլան Յովսէփ Փարիսի (1729-1793) որ բանաստեղ-
ծութիւնը դործի մ' առաւ տարածելու իւր զգացմունք-
ները. լի և հոծ են սիրով և ասելութեամբ իր քեր-
թութիւնքը, յորս առաջին տեղին գրաւած է միշտ Օրը:
Այսու Հանդերձ ԺԲ դարու մէջ կը տեսնուի տակաւին
գաղղիական աւելի արուեստական և աւելի խիտ ոճոյն
ազգեցութիւնը և Հեռուողութիւնը, և Սէֆիէրիսի հա-
ւասարիմ մնաց այս ոճոյն իր հայրենասիրական խանդե-
րովն հանդերձ. և ուսկից առաջին անգամ համարձա-
կեցաւ շեղելու Յովն. Փիեմենթի ողբերգակ բանաս-
տեղծը (1751-1812) որ ազատ ոճ մը ընտրեց: Իր կրտսեր
եղբայրը Իպպոլիդո Փիեմենթի (1753-1828) աղ-
մկալից ժամանակաց մէջ գրեց սիրուն և տխուր և շնոր-
հալից քերթութիւնները, ինչպէս նաև քնարերգակ
բանաստեղծութիւններ և նամակներ յորս բաց ընտիր
Հմտութենէ մը կը տեսնուի նաև խորութիւն, ուժով
զգացմունք մը և համոզեալ կրօնական ոգի մը, դար-
ձեալ երկու եղբայր ալ ծանօթ են իրենց շնոց թարգ-
մանութեամբ և մասնաւորապէս Հոմերոսի. ընդհա-
կառակն գրեթէ մուցուած են Իպպոլիդո թատրեր-
գական գրութիւնքը, յորս բազում քնարերգակ պա-
րեր կան և երգեր: Ողբերգութեան ասպարիզին մէջ
չատ աւելի փայլեցաւ իր գեղեցիկ, դիւրասահ, բազմա-
բեղուն և երևակայտ սողերով Վիցինցո Մոնիի,

(1754-1828) (կաւորարտ Մանգրէթի, Արիստոթէլ), որ յետ
նախկին համբաւոյն գրեց Գաղղիոյ Պաստըլիզ դեսպանին
սպանութեան առթիւ 'ի Հոմ Պաւլիէրոս քերթու-
թիւնը, լի գեղեցիկ իմաստներով ընդդէմ գաղղիական
յեղափոխութեան, և զոր սյրեցին Միլանու ուսմիա-
վարք: Ժամանակ անցնելէն վերջը կայսերական քեր-
թող անուանուելով 'ի Նարբոնէ և արքունի պատմիչ,
Մոնդի չողքորթ երգովք բարձրացուց Իսալիոյ տիրա-
պետողը և առ Փրանկիսկոս կայսեր գրած Երգու ար-
քունեաց համար գրած ուրիշ բանաստեղծութեանք
ստացաւ թոշակ մը մինչև ցմահ: Ի բաց առեալ զՄիլան-
ցի Յիւլիէ Պիլլարի (1786-1858) յունական խաղուց
հռչականուն թարգմանիչը և զԱնտրեա Մաֆֆիի (ծն-
1802) կենեքի, Եիլէրի, կեթէի, Միլանի, Պայրընի
և Անակրէնի գեղեցիկաբան թարգմանիչը, Մոնդի իր
ընտիր լեզուին ուրիշ նմանող և հետեող մը չունեցաւ:
Գաղղիացոց իշխանութեան միջոց Մոնդի քիչ մը ժա-
մանակ ուսուցիչ եղաւ նաև Իտալական մասենագրու-
թեան 'ի Փաւիա: Այս պաշտաման մէջ իրեն յաջորդեց
Ուկո Ֆոսքոլօ (1777-1827) Զանգացի բուռն և ազատա-
սէր բանաստեղծը, որուն Դիէպէս, Այաս և Ռիլիարբա
ողբերգութիւնները աւելի հայրենասիրական զգացմանց,
քան ոճոյն համար նշանաւորք են: Այս իր կարծեաց
համար թեպէտ յամենուստ հալածեալ այսու հանդերձ
չխորշեցաւ 'ի Լիոն յանդուգն խօսակցութիւն մը ընել
առ Նարոլէոն իբրև երեսփոխան Իտալիոյ 'ի Խորհրդեան:
Սակայն փութով համոզուեցաւ որ իր ամեն ջանքերը և
յոյսերը անօգուտք էին և իր այս ցաւը արտասուօք հիւ-
սած է Երիտո սիբիլեաց նամակներուն մէջ կամ 'ի Յեպի Ռուզի-
Յակրո- Օրդիս, ինչպէս յետոյ ինքը կուէց: Սակայն
Թոսթոլլի անունը մեծ կը հնչէ իր Գեբեպմաս քերթու-
թեամբ, նամակի ոճով գրեալ առ Իպպոլիդո Փիեմե-
նթի, յորում տխուր արտասուեաց մէջ կը տեսնուին
չատ ճշմարտութիւնք զորս կը զգար ինքը, և յուսա-
հատ ցաւ մը: Թոսթոլլ իր կէանքը սպառնացեալ տեսնա-
լով Միլանու վարչութեանէն խոյս տուաւ 'ի Լոնարո ուր

մեռաւ 1827ին: Յիտալիա քերթողքն եղան նախ ազա-
տուութեան համար պատերազմողք, և իրենք պատրաս-
տեցին այն յեղափոխութիւնը որ զիտալիա այս օրուանս
վիճակին մէջ գրաւ: Նոյն հայրենասիրական ոգին աւելի
զգայուն և ազնուական ոճով մը կը դանսանք Յակոբ Լեո-
փարտի կոմսին (1798-1837) առ Իսպանիա նուիրած եր-
գին մէջ: Առ Աճէտ Գոյ, նուագը որ ոճովը և վտանու-
թեամբ կը գերազանցէ քան զուրիշ իրեն բանաստեղծու-
թիւնը, և իտալական քնարերգութեան ամենէն ազ-
նուական կտորներէն մին է: Լէոփարտի այս նուագը
գրեց երբ Սոյ գտաւ Կիկերոնի պատարհապաշտութեան
գրութիւնը, և այս նիւթս առիթ կ'առնու իրեն ող-
բայու՝ հայրենեաց վրայ, և անցեալ շքեղութեանց պատ-
մութեամբ կը ջանայ զարթոցանել հայրենասիրական
ոգին՝ որուն համար կը վտասակէր նաև Պաղղիսոպա
Նիքքովիցի Փիզացին (1785-1861) ուսուցիչ 'ի գրա-
տան Ֆիրենցիէի, իր ողբերգութեամբք որոց նիւթքը
նախնի պատմութեան և գիցաբանութեան ընտրած էր
(Պաղղիսոպա, Մեդիս, Երդոս և այլն) բայց այն ատեն մեծ
ծափահարութիւն գտաւ երբ դարձաւ հայրենական պատ-
մութեան նիւթոց, ինչպէս Անտոնիո Ֆոսարիսի, Ճիովաննի
քոմ Փրոլիքս, Լոպոլիտո Մօրօ, Ֆիլիփթօ Սարորի, և մանա-
ւանդ Առնալքօ քոմ Պրէշիա: Ազնուաբարոյ և սրտաշարժն
Սիլվիօ Փելլիքս (ծն. 1789-1854) նախ բանաստեղ-
ծի անուն ստացաւ ողբերգութեամբք, յորս անուանի
է մանուանդ Ֆոսարիս քոմ Ռիփի, զոր 'ի Տանդէէ առ-
նելով, աւելի գեղեցիկացուց: Ժամանակին հայրենասիրու-
թեան ոգիէն ինքն ալ վառուած Միլանու մէջ հայրենա-
սիրական պարբերական մը հաստատեց, սակայն իր այս
ազատասիրութեան և հայրենասիրութեան համար թէ
ինքը և թէ Մարոնկելի քերթողը, հարկ եղաւ որ շատ
տարիներ տանջուին Վենետիկ և Սփիւլերիի բան-
տերուն մէջ, և այս ասանամեայ բանտարկելութիւնը
սրտաշարժ կերպով նկարագրած է իմ բանաբան գրքին
մէջ: Յետ տան ամաց հիւճեալ հիւանդութեամբ, վեր-
ջասպէս ապա արձրկուեցաւ և իր քաջած վիշտքը և սա-

ուսպանքը աւելի սէր մը շնչեցին ազատութեան և ա-
տելութիւն ահաւոր օտարին: Ճիովաննի Պերլի Միլան-
ցի ազատամիտ քերթողը (1790-1851) ինչպէս նաև
Սիլվիօ Փելլիքս, Թոմազօ Կրոսսի և ուրիշ երիտա-
սարգք մասն կը կազմէին Նորաբարոյ Իտալիայ, որոնք
իրենց գաղափարքը կը ծաւալէին խաղաղաբար Պար-
բերականին միջոցով: 1820-1821ին Յեղափոխութեան
ձախողելով, Պէրլէ ստիպուեցաւ յաքսոր դիմելու և
ընդերկար բնակեցաւ 'ի Գաղղիա, 'ի Պէշիա, յԱնգ-
ղիա, ինչպէս նաև քիչ մը ատեն 'ի Պոն և 'ի Պէռլին, միա-
բան ունենալով զմարդէզն Սրբոնադի Վիսքոնդի, ո-
րուն հետ դարձաւ յիտալիա 1830էն վերջը, երբ Աւս-
տրիոյ խստութիւնքը մեղմացան. և անոր համար ժա-
մանակին ոգւոյն անցնելով իր քաղաքագիտական բա-
նաստեղծութիւնքը նոյն ընդունելութիւնն չգտան. այ-
սու հանդերձ դարուս իտալական ընտիր քերթու-
թիւններէն մին համարուած է Փալսոպալանի Պարիս, զոր
գրած է Պէրլէ վիպասանութեան ոճով նկարագրելով
զգայուն սրտով մը Պարկայի հասարակապետութեան
գիւցազնական անկումը: Քերթողական փառք մը ստա-
ցաւ նաև Ֆրանկեսքօ Ճիաննի (1776-1822) հետևող
Մեդաոգազիոյ և քերթող կայսերական Նաբուէսի Ա-
Սկրիլլի (1788-1836), Փիէրո Ճիաննոն (1872), Ճիու-
զեփիէ Ճիուադի (1809-1850) որ երգիծաբանական քեր-
թութեամբք ուղեց իտալացուց բարքը շտկել. խօսեցաւ
ընդդէմ՝ ազատականաց, խօսեցաւ ընդդէմ՝ մեծամեծաց,
ծաղրեց զամենը և ամեն բան: մինչև այնպիսի գաղափար
մը տալ որ այս ղէնքը իր ձեռքը գործի մ'էր չարու-
թեան քան ուղղութեան. սակայն իր ընդունի և մտա-
ծութեանց բնականութեան և պարզութեան համար
միշտ անուանի քերթողաց կարգը պիտի դասուի: Մեծ
յարգ ունին դարձեալ Իտալի Պերդրոդիի ոտանուոր
պատմութիւնքը. Թոմազօ Կրոսսիի ազնուական, փա-
վուկ և զգայուն ոտանաւորքը, որոնք պերճ և զանազան
կերպարանք մը կ'առնուն Լոպոլիտոյ յառաջին խաղաղա-
թիւն քերթութեան մէջ: Ասոնց յաջորդեցին Գանթու և

Փարգաճօ, ինչպէս նաև Ճիւղագնի Փրայի և Ալեքարո Ալեքարի, Ֆելիքի Ռոմանի և այլ բազում վիպասանական քերթողք: Բայց քան զսոսա շատ աւելի գերազանցեց քերթողական ոճով մը Աղեքսանդր Մանճոնի (1785-1873) իր սրբազան Շարափանօ, յորս եռանդուն ուղղափառ և բրիտանեայ ոգի մը կը տեսնուի, զբաժեալ սուրբ գրոց իմաստիւք և քնարերգական քերթուածեամբ, և երկու ուղեբերութեամբ (Կոնստանտնուպոլս և Աթէնք) որոց ընտիր ոճոյն վեմուածեամբ և զգացմանց զանազանութեամբ ինչպէս նաև քնարերգական սարերով, իտալական մատենագրութեան առաջին պարճանքերէն մին կրնայ համարուիլ: Իսկ երբ գրեց Նարոյնի մատենագրութեան հինգերորդ գրքը, այն առևն բոլոր Եւրոպայ խոնարհեցաւ քերթողին զիմաց, և կեթէ ինքնին զայն թարգմանեց գերմաներէն:

2. ՎԻՊԱՍՏԱՆՈՒԹԻՒՆ. ՄԱՍՏՈՒՍՑ՝ ՍԵՒԼԻՅՈՒ, ԹՈՄՍՁՈ ԿՐՈՍՍԻ: — Սակայն Մանճոնի անունը անմահացնող իր խօսեցեալն (1) եղաւ որ հաւասարապէս ամեն ազգաց վիպասանութեանց մէջ առաջին տեղին գրաւեց և զվիպասանութիւնն իր բարձրագոյն կէտին հասուց: Մանճոնի վիպասանութեանը նիւթ ընտրեց կենաց ամենէն սովորական և բնական էջերը, և անով ամեն դասու մարդկութեան ընթերցանելի և ազգարար գրքոյի մը կազմեց: Ինչ պարզութիւն տեսարանաց, ինչ բնականութիւն, ինչ ծանրութիւն և վեմուածիւն, ինչ զանազանութիւն անձնական նկարագրութեանց: Մանճոնի խօսակցեալքը միշտ օրինակ մը նիւթ մնայ վիպասանութեան, որուն ցարգ ոչ ոք հասաւ և օրէ օր աւելի յուսահատելի պիտի ըլլայ հասնիլը, որովհետև ինչպէս կ'ըսէ գրիչ մը « Մանճոնի զայն թափեց, ապա կոտորեց կաղապարը »: Իրագրիչի վիպասանութիւնը կոչուեց Մանճոնի, խօսակցեալքին շարունակութիւն մը կրնայ համարուիլ, սակայն յոյժ ստորին արժէքով:

Հայրենասիրական ոգին աւելի բորբոքեց զմատենա-

(1) I Promessi sposi.

գիրս վիպասանութեան միջոցով վաւելու երկասարգաց սրտերը. և Կուկրացցի (1804-1873) այս ոգւով շնչեալ գրեց Պէնէլէնքի պարբերալը, Ֆիլէթիքի և հոռիայ պաշարաւը: Ինչպէս ուրիշ վիպասանութիւնք ալ՝ որոնք շատ ստորին են, սակայն Կուկրացցիի ոճոյն և զգացմանց մէջ միշտ չափազանցութիւն մը տիրած է, որ վերջնապէս ծայրը չհասած կը սարտասեցնէ զընթերցողը. և մինչ Մանճոնի վիպասանութիւնը սէր կը շնչէ և սուրբ բարոյական մը, Կուկրացցիինը առեւտութիւն կը քարոզէ և վրէժխնդրութիւն: Եմանօրինակ նիւթովք և հայրենասիրական ոգւով շատ աւելի յաջողեցաւ քան զԿուկրացցի, հեռի մնալով սակայն 'ի Մանճոնեայ' հոգապաշտ քաղաքագէտ Մասսիմօ տ' Աժելիօ (1798-1866) իր Էրտօրէ Ֆիլէթաֆա և Նիւօք Կէի Լաֆֆ վիպասանութեամբ, յորս ինքն ալ կը ջանայ զարթուցանել իտալական սրտից մէջ իրենց նախնի գառաց եռանդը: Թոմագօ Կրոսսի՝ Մարգօ վ' Լաուրի աշուտական վիպասանութեամբ և Չեքարէ Բանբու Մարիէրիտա փոստերալ վեպքով: Հոգապ մը ունեցան նաև Թոմագիոյ Տոստա Կ' Ալեւել: Վարեգիյի Օթալէր, Լանկիդիի Գալա Կելա Ռոսի գեղեցիկ արձակ գրութեամբ: Յետ Փելլիքոյի, տ' Աժելիոյ և Մանճոնեայ, կրնանք յիշել Փիլիքո Ճիարտանի և Աղեքսանդր Փարալիա: Ընտանեկան վիպասանութեան մէջ համբաւ ստացաւ նաև Բարքաճօ, որուն ամենէն նշանաւոր գրութիւնն է Կոնստանտնուպոլս և գողարիկ պատմութիւնը. կրնանք յիշել դարձեալ զՏալլ Օնկարօ (1808-1873), զՎիլլար Պերքեցիօ ճենովայի եռանդուն և ազնուազգաց գրիւն, Անտոն Յալիսա Պարիլի, Սալվաթօր Յարիսա, Փերտիմանաս Պագի, Փալօ Մանդեկացցա, Գալօ Պիլիքոյաճօ, Մասքիանի, Փեդրուլիլի տելլա Կադիքիա և ուրիշ շատերը:

Իտալիոյ ներկայ արձակ գրութեան ոճոյն մէջ գերազանցեց զամենը՝ Փիլէմոնթեյի հեղինակն Իտալանտօ տե Ամիլիս (1846-) որուն թէ Չիտաբաֆան Ինայ նկարագրեքը, և թէ ուղեորութիւնքը 'ի Սպանիա, Մարգօ, Լոսթոս, հոլանթս և 'ի Կ. Պօլէս՝ ամենն ալ մէկմէկ զընկու

գործոց դարձան մատենագրութեան, և ինչպէս կ'ըսէ Տէ Կուսէրնազիս, ինքը կրնայ գլուխ համարուել նոր ոճոյն որ տակաւ տակաւ կը յաւնէ յիտալական մատենագրութեան:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ: — Թէ ԺԸ դարուն և եթէ ԺԹ դարուն մէջ պատմութիւնը ունեցաւ իր հետամուտքը յիտալիս, որոնք իրենց խուզարկութեամբ և գրութեան: Արդէն անցեալ դարէն Լուզովիկոս Մուրադօրի իր Ժամանակագրութեանց հաւաքմամբ և տարեգրիներով իտալական պատմութեան հիմը գրեք էր. իրեն հետևողք ջանացին իտալական այլ և այլ գաւառաց պատմութիւնը լուսաւորել: Լուիգի Չիպրարիօ (1802-1870) Սալոնիոյ պարմաթիանը գրեց. Ճիաննիկ Կաթուի Ռաֆաէլիանոս պարմաթիանը յեղափոխական ոգով, անոր համար ապաստանէ ապաստան խոյս տալով վերջապէս կեանքը լինցուց Դուրինի բանտերուն մէջ: Կոմս Սանդորքի տի Սանդա Ռօզա (1783-1825) կռուելով յունական ազատութեան համար գրեց Իպսիլիոյ յոյս: Կոմս Փրեդերիկոս Աքլոփիս (1798-1878) իր հռչականուն Իպսիլիան օրէնագրութեան պարմաթիամբ, և Հերոնիմոս Իրապուսքի, մեծ հմտութեամբ և ճշտութեամբ գրեց Իպսիլիան մարմաթիանը մինչև 1700: Լուիգի իկոս Սալի գեսպան 'ի Կ. Պօլիս, քափագելով ճինովացուց ոգւոյն մէջ զարթուցանել իրենց նախնեաց յիշատակները՝ գրեց ճինովացի փողբանանութեան պարմաթիանը 'ի Կալուբա: Աւելի մեծ համբաւ ստացաւ Չեզարի Քաթրոն իր բազմաձևու Ընդհանուր պարմաթիամբ, յորում մեծ ճարտարութեամբ 'ի մի կը ձուլէ ընդհանուր պատմութիւնը. Չեզարի Պալպօ (1789-1853) Իպսիլիոյ յոսով և պարմաթիան խոյմաթիան բայց քան ըստս աւելի Կարլուսնի ռիսերիմ թշնամի գրիչն Գարլօ Պոդդա (1766-1837), որ իբրև քաղաքագէտ փիլիսոփայութի, և անդամ օրէնագիր ատենին 'ի Բարիզ կըրնար խորին տեսութիւններ ունենալ Պետութեանց ոգւոյն և իտալիոյ վիճակին վրայ. այսու ամենայնիւ եթէ իր պատմութիւնը իւր ոճոյն և լեզուին համար հաւաքա-

ծուներու զմայլելի յօդուածներ կ'ընծայէ, ոչ նոյնպէս Պատմութեան, չափազանց կուսակցութեան ոգով գրած ըլլալուն համար. Պոդդայի հաւասար անուննի գրիչ է նաև Գոլլիգրա (1775-1831) որ իտալիոյ յեղափոխական շարժմանց 1820ին 'ի հարաւ գլուխ կեցած ըլլալով իբրև հրամանատար սպարապետ, Պրիւնի բանտերը զրկուեցաւ, ուր կորսնցուց իր երկաթեայ առողջութիւնը և վերջապէս նորհուեցաւ իրեն Յիրէնցէ քաղուել ուր գրեց Կաթուի Ռաֆաէլիանոս պարմաթիանը 1734էն 1825, և որոնք հրատարակուեցան իր մահուանէ վերջը: Միքայիլ Ամարի (ծն. 1806) Երէնիս Սիլիէոյ պատմութիւնը այնքան հայրենավառ ոգով գրեց որ ստիպուեցաւ փախստեամբ ապրիլ 'ի Բարիզ, մինչև 1854 իր ուսմանց զբաղեալ, և երբ հրատարակեց Սարաֆինոսոյ պարմաթիանը, Իպսիլիանոսն իրեն նորհուեցաւ դառնալ 'ի հայրենիս և պաշտամանց մէջ մտնալ: Մեծ հմտութեամբ գրեց դարձեալ Գարլօ Դրոյա Լոմպարդոյ յոյս յամենայն իրաւիս, Իպսիլիոյ Սուլեոյ պարմաթիանը. Լուիգի Գարլօ Ֆարիգի (1812-1866) Հոմիս հասարակութեան պարմաթիանը, Փասքուալի Վիլլարի, Հերոնիմոս Սալոնարոյի յամենայն լուս, Գարուդդի, Վաննուլլի, իրենց Պարմաթիանք. Չիքոնիարա և Սերվադիքօ Արուստիոյ պարմաթիանը, Հայրն Դոսդի իր բազմութիւ պերճախօս գրութիւնը, Մարիլի Կոմսոնոյն, Լոմպարդիան դաւանց, Յոնական ճեղնաթղ. Հայրն Ալիոնոս Գափիկիադրօ գրեց Սերոնոնի Կաթարիէ Սիլեանոյն և Սերոնի Փիէր Տափանոյի պարմաթիանք. Սեդրիմարի իր Մարմաթիան դասարանութիանք, ինչպէս նաև Տէ Սանքրիս, Ճիո Գափիոնի իր ընտիր փիլիսոփայութեան պարմաթիանը ու Երգիկոս Ալպիի (ծն. 1817) կը սկսէր հրատարակել Վեպիլեան դիպտաոյ յարաբերութիանք, զոր յետոյ շարունակեցին Պարոսի և Պերլի:

4. ԻՄՍԱՏՄՈՒԹԻՒՆ: — Իմաստասիրութիւնն ալ մեծ յառաջագիմութիւններ ըրաւ և յորում մեծ համբաւով ծաղկեցան նախ Կալուսիփի (1770-1846), որ կռուեցաւ ընդդէմ Գանթի գրութեան և յիտալիս նո-

րողէց իմաստասիրութեան ուսմունքը, սպա Գերեմիայն Մամիսնի (1800-), Մեկքիոսի Ճիոյա, Դամիսիկոս Ռուսնոզի, Ճիոսգիփի Գամիսնիոսի, Ռուսիքո Պանկի, բայց քան զամենեւին առաւել քահանայքն Ռոզմիսնի (1797-1855) և Վիկեցնա Ճիոպերի (1801-1852): Այս երկու իմաստասէրք թէպէտ դրուածեամբ մեկմեկու հակառակ, սակայն միարան էին հակառակելու դերմանական իմաստասիրութեան. ջանացին իմաստասիրութեանը բրիտանականութեան հոգաւարեցնելու, և առանձին դպրոցներ կազմեցին: Ճիոպերի, ա' Աթիլիօ և Զեգարե Պալպօ նշանաւոր են դարձեալ իրենց քաղաքագիտական դրուածեամբ:

Ռ Ո Ւ Ս Ա Ս Ս Ա Ն

- 1. Քոնիոյ, Տերթաղիկ, փոշրիկ, Կոկոյ և այլք
- 2. Պրակք: — 3. Պատմութիւն-Քարտղիկ:

1. ՌՈՒՍՍՅԱՆ: — Քերթոզը: — Աղեքսանդր և Նիկողայոս կայսերաց ժամանակը ինչպէս հարուստ պատմական գէպքերով, նոյնը եղաւ նաև 'ի մատենագրութեան. Պօղոս կայսեր ժամանակը այնքան զօրացեր էր օտար մատենագրութեան ազգեցութեանը, մինչև կայսրը բռնադատուեր էր արդիւնելու յօտար ճանապարհորդութեանը: Աղեքսանդրի ժամանակ մրցումն կը սկսի ընդ մէջ օտար և ազգային մատենագրութեան, և յետինս կը յաղթանակէ և նոր դար մը կը սկսի: Քոնիոյ (1768-1844) Ռուսաց ախորժալուր և ժողովրդական քերթողը իր Առաքիլութիւն եթէ ոչ հաւասար՝ գոնեայ ոչ նուազ համբաւ մը կը ստանար քան զԱլֆանդէն, ուսկից մեծաւ մասամբ քաղած է իր առակաց նիւթը: Այնոյ յաջողութեանը ունեցաւ իր կատակերգութեանց մէջ (Օրհնագոյ Վարժարանը, Շախմարան նորոգութեանց): Օգրեմ (1770-1816) երբեմն գեղատպեա 'ի բանակի, բայ յընտեր

ոճով ողբերգութեանց (Մահ Օւէի, Երեմոս, Ամէն, Ֆիլիս, Փաւլիսի) գրեց նաև 1807ին Տէրթի Տանսոյ, յորում նկարագրած է Ռուսաց կռիւները ընդդէմ՝ Թաթարաց, ակնարկելով մերձաւորագոյն նմանօրինակ մրցմունք մը ընդդէմ՝ Նարոյէոնի. սոյն ոգին կը տեսնուի նաև Փոյարտի ողբերգութեան մէջ գրեալ 'ի Քրիստոսովսքի: Ժուքովսքի բանաստեղծը արդէն 1806ին երգեր էր այս կռիւները (Երգ սաղաքէի 'ի վերայ յաղթական դամբանաց Սըլասոյ). նոյնը ըրաւ նաև 1812ին (Ասպալէնի 'ի բանալի Ռուսաց): Եւ Ռուդոփոյից (1765-1816) Գաղղիացոց յիսերիմ՝ Թշնամի՝ տակաւին Թշնամութեանը չսկսած նոյնօրինակ ողբով կը մէկը զՌուսոս: Սակայն քան զսասա աւելի համբաւ ստացաւ Տերթաղից (1743-1816), որ երկար ժամանակ Պետութեան ծառայութեանն էր ըրած էր թէ 'ի բանակի և թէ 'ի քաղաքական պաշտամունս, և հուսկ ինքզինքը Մուսայից ապրով կը հրատարակէր իր Շաքալեթը առ Ասպալ, և Նուսֆի 'ի վերայ արքայաման Գաղղիացոց: Տերթաղիին իրեն սեպհական և յատուկ ոճ մը կազմած է և բնաւ չուզեր հետևիլ թէ հնոց և թէ նորոց: Սահուն և դիւրբնութեանը ոճ մը ունին նաև Թատրերգութեանը և արձակ դրուածները: Սակայն քերթութեան մէջ քան զինքը աւելի պիտի յառաջէր Աղեքսանդր Փուլքից, ոչ միայն Ռուսաստանի այլ և Եւրոպիոյ անուանի քերթողներէն մին (1799-1837). Փուլքիին իրեն քերթութեանը նիւթ ընտրեց Ռուսաց ժողովրդական վիպասանութեանները, ինչպէս են Ռուսլան և Ալիսիմիլա քնարերգութեանը. Կալանաւոր Կովկասն, Ալեքիւն Պարլէ Սարայի սրտաշարժ արձագանք մը թաթար վիպասանութեանց, Եթէիլէ Օւէիլի, Փուլքալայի գիւցաղներգութեանը և իրեն գլուխ գործոցը՝ Պրիս Կոթաանօ ողբերգութեանը: Փուլքիին 38ամեայ մենամարտութեան մը մէջ սպաննուեցաւ: Կատակերգութեան ալ իր մշակողն ունեցեր էր, և Ֆոնվիլիցն փութով քերթող անուն ժառանգեր էր. հաւասար յաջողութեան և համբաւ ստացաւ քիչ վերջը կայսերական անձնապահապետ սպայից մին՝ Լերմենգոֆ (1811 մեռեալ մենամարտութեամբ 1841ին).

Լերմոնզոֆ եռանդուն և ճշմարտա ոճով երգած է Կովկասու բնական գեղեցկութիւնքը և վեմուութիւնքը: Իր գրուածոց մէջ նշանաւորը են Երֆ Իւան Վարխիլեւ Զարի, Չեքուեյուսին, Իսայել պէ, և Վրաստանութիւն մեր ժամանակին արձակ վէպքը, Փոլցոֆ միշտ նոր աւարկաներ գտնալով ժողովրդական անանդութեանց մէջ, և Կրիպոյտոֆ իր հռչականուն կատակերգութեամբ (Շար Կանճար ունեւուլան շեսու): Սակայն կատակերգութիւնը իր բարձրագոյն աստիճանին հասուց Նիկոլայու Կոկոլ, որ նախ Գիւլագիւսոյ երեւոյթնք, ապա Ռեւիւտը, Վերալու և ուրիշ բնութիւն վերջին կատակերգութեամբ ճոխացուց ուստական մատենագրութիւնը: Իր վերջին նշանաւոր գրութիւնը եղաւ Մեւեւս ոգիտ արձակ քերթութիւնը, յորում կը նկարագրէ ուսու ընկերութեան թերութիւնքը և վերքերը: կը պատմեն թէ Փուշքին որ նախ յորգորեր էր զԿոկոլ այսպիսի գործոյ մը ձեռք զարնել, երբ առաջին անգամ լսեց ընթերցումը, դռեր է. «Ո՛վ տէր, ո՛րքան ահաւոր է եղեր մեր Ռուսաստանը»: Կենաց վերջերը վրան մտլճոտութիւն մը եկաւ, և ընդ երկար նախ բնակեցաւ 'ի Ղուովմ: յետոյ գնաց 'ի Ս. Երկիր, և ապա քաշուեցաւ 'ի Մոսքուա, ուր մեռաւ 52ին հիւճեալ անդադար ծովերէն և հսկմունքներէ: Մինչ ուսու ժողովուրդը ծափահարութեամբ կը պատուէր Օսոլովսքիի (ծն. 1820-) կատակերգութիւնները (Ալթաբուսիւնը արտ մը է, Փոլուրիւ, Անն Զարի էր քեւէ Էնայ, Իրէնէն հալուի մը լատուոր) կը պատրաստուէին ապագային մէջ հռչակուելու Հերսեմ կամ Իսկիստեր (1839-1870) ծանօթ իր բազմազգի և բազմալեզու Երկասիրութեամբք: Կոնլարոֆ, (1823-) որուն Սովբուսիս պարմութիւն վիտասանութիւնը զհնդի նախն առջ կարգի վիպասանից կարգը դասեց: հրատարակեց դարձեալ Օպուսով և Կորճանուս: Սոլլոխիւպ (1814-) նախ Երկու հատոր պատմութիւններ հրատարակեց, որոնք մեծ ընդունելութիւն գտան: յետոյ գրեց զանազան լրագրաց մէջ, և մասնաւորապէս 'ի Ռուսագայեա Պէսիս: Ընկերագրեցաւ նաև Տիֆլիսու Աշխարհագրական ընկերութեան վաստակոց: Սակայն իր անունը թէ է

Ռուսաստան և թէ առ օտարս հռչակուած է իր պատմութիւններովն և վէպերով յորս նշանաւոր են Երէկ և այսօր, Դարանդաս, և կատակերգութիւն մը՝ Բարեխանութեան նշան ճ: Դուրիսեմիֆ (1818-) նախ ներքին գործոց պաշտօնարանը մտու և անուն ստացաւ ազգային երգերով, սակայն Կոկոլի վրայ քննադատական գրութիւն մը հրատարակելով արտարանց դատապարտուեցաւ, ուսկից աղատեցաւ Աղեքոսիւր Բի միջնորդութեամբ, որ այն միջոցին տակաւին իշխան էր: Անկէ վերջը Դուրիսեմիֆ մոտիմակի բնակեցաւ 'ի Գերմանիա և 'ի Գաղղիա, և իր գրուածները այս երկու երկիրներուն մէջ մեծ ընդունելութիւն գտան: Բազմութիւ են իր Երկասիրութիւնքը, յորս յիշեք միայն Պարմութիւն դարձի ճ, Ռուսիոյ Էնայ ճ, Հարս և որդիք և այլն: Անուանի կ'ըլլային դարձեալ Կրիկոբովիլ (Պանդիսեալ), Փիսիսքի (Փէլերուսիլի), Լիէիթ) Տոստիպի (Ալթաբուսիլի):

2. Պրուպ: — Գիտնական հաւաքմունքներ ձևացան, յորս անուանի է մանաւանդ Պէսիլիս, յորում Գոլիլով կ'ընթեւունը իւր առակները և Տերտավին իր նուագները, մինչ վիպասանական գրիչք ժուքովքի, Տաչքով, Աւլարով, Փուշքին, Պուտով, Վիտցեմիլ իշխանը կը հիմնէին զԱրգամազ: Այս հաւաքմունքները ունեցան իրենց երկասիրութիւնները: Ռուս մարմնագրութեան բարեխան հրատարակեցին իրենց Վասպիլը: Օտեսայի Հնարուսիս ընկերութիւնը, Խարքովի Գիտութեան բարեխան, Խաղանի Հայրենի մարմնագրութեան ընկերութիւնը, մեծ մղում մը տուին արձակ գրութեան, բազմութիւ լրագիրներ սփռուեցան 'ի Փէթրպուրկէ: Գրօփոքօֆ 'ի Գեմիլիսի կը հրատարակէր իր Պալադաս շան դամբանիսքը, յորում կը պարտուէր մեծապէս զազղիական ազգեցութիւնը, և կ'երանէր շունը որ համալսարանին մէջ ուսեալ չէր, քաղաքագիտութիւն չէր գիտեր և ընաւ Վոլգէր չէր կարդացած: Մոսքուայի մէջ աւելի էր մասնաւորական յուզմունքը: Գարամզին կը հրատարակէր Եւրոպիոյ Լրագրքը, Մաքարով Մոսկուայի Հերմուր: Ռուս անխառն շինարար հաստատուեր էր 1813ին վերաւորեալ զինուորաց համար,

Սերգիս Կլիմքա (1788) բաց 'ի իր վիպասանութիւննէ, բէն և զինուորական գրութիւններէն՝ աղքային ոգին, մերթ արասքին աղքեցութեանց դէմ կռուելով և մերթ խաշահրութիւն մը քարոզելով ընդդէմ Նաբոլէոնի իր քոզրիկ նամակներով զորս բանակաց մէջ կը գրէր զինուորական վրանին ներքև: Երբ Ռուսաստան արշաւանքէն յաղթական ելաւ և Ռուս նոտրիլը իր նպատակին հասաւ, այն ատեն յաջորդեց իրեն Կրէչի հայրենեաց պատիւը, որ շարունակեց 'ի հեռուստ սարակին, բռնաորդին և սասպակոց դէմ կռիւը. « Հիմակուրնէ վայելէ, կը գրէր առ աշխարհակալն, հիմակուրնէ վայելէ այն անմահութիւնը որուն արժանի ես, հիմակուրնէ գիտցիր եթէ ապագայք որչափ կ'ատենք անունդ, դահու վրայ նստած ես 'ի մէջ կայծականց և բոցոյ, ինչպէս սատան գժոխոց կեզրունը գօտեորեալ մահուամբ, աւերով, մոլեղնութեամբ և հրով »: Եւ էրբ պատերազմական զինուոց ձայները դադրեցան, տակաւին կը շարունակէր 'ի Ռուսաստան, Գաղղիոյ կամ լաւ ևս ըսել Նաբոլէոնի դէմ անհաշտ սիրը, և արդէն այս մատենագիրք բաց 'ի գրէ սուր ալ գործածէր էին ընդդէմ յառաջիկան: Ժուրովքի կռուերէր 'ի Պորտին. Պաղիուէքոֆ մասնակցեր էր 1807ի և 1813ի պատերազմաց և վերաւորուեր էր 'ի Հոյլսպերի. Փէքին մեւեր էր 'ի Լայպցիկ. Վիտցեմբի և Եաքովպոյ իշխանները Խաղախներուն հետ զինակցեր էին. Կլիմքա յՕփտլէնիէ, որոնց մէջ ուղեր էր գրուել նախ Քարամզին առ սելնէ գրելով իր յառաջացեալ հասակը: Յայանի է որ այսպիսի մատենագրաց կիրքը պիտի տեսնուեր նաև իրենց գրուածոց մէջ: 1823ին Կրէչ և Պուլկարին կը հաստատուին հիասխային մեղան. իշխան Պիլիւնսքի հռչականունը քննադատը հաւասարապէս վատտակակից էր Դիպարանին, հայրենեաց սարեգրոց և ժամանակաշին, որուն վաստակողաց մէջ էր նաև Փուշքին: Փոլէվոյ 'ի հեռագրի, Նաւեճտին 'ի հեռագրէն կը մրցէին վիպասանական և հին ընտիր ոճոյ վրայ, և Սլաւասէլը՝ Մոսկովոյոյ մէջ Սլաւեան աղքաց միութեան ինդիրը կը յարուցանէին:

3. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ: — Վիպասանական ոգւոյն արթն-

ցած ժամանակ պատմական ուսմունքն ալ նոր մղում մը կը զգենուեր, և Քարամզից (1763-1827) կը հրատարակէր Ռուսիոյ հայրենական Պատերազմէն: Քարամզին նախ համբաւ ստացեր էր քերթողական գրութեամբ, որոնք մուսուլեցան իրեն 12 հատոր պատմութեան 'ի լոյս գալովը, և որուն վերջին հատորը գրուած է 'ի Պուլտոֆէ, որ կը հասցընէ զպատմութիւնը մինչև 1560: Քարամզին այս գործոյն համարը ջրջեցաւ բովանդակ Եւրոպա, և ամենէն լաւագոյն աղբիւրներէն ջանացած է քաղել հետաքրքրական պատմածները. եթէ խորին հմտութիւն չկայ մէջը, սակայն ոճը ախորժրնութուն է, ծանր, աղնուական և վսեմ. եթէ ուղենք պակասութիւն մը գտնալ, երբեմն միակերպութիւնն է ոճոյն, և հայրենեաց մեծ սիրոյն պատճառաւ քիչ մը կողմնասիրութիւնը: Քարամզինի գրութիւնը մեծ ընդունելութիւն գտաւ եթէ 'ի Ռուսաստան և եթէ ընդ բովանդակ Եւրոպա. գլխաւոր աղբերը մութով զայն թարգմանելով աւելի ծանօթացուցին: Աւելի յետին են ժամանակա Սոլա վիկոյ և Փոլէվոյ:

Իմաստասիրութիւնը նուազ մշակեալ գիտութիւնն եղաւ, և յորում միայն ակնաւորք գտնուեցան վերջի ժամանակաց մէջ Իվան Քիրիլևիչսքի, Սլէքսիս Քոմիաքոֆ և Փոկոսից, իրենց ալ վրէժխնդիրք պահպանելու Սլաւական սկզբունքները և մուսք չատու օտար իմաստասիրութեան: Ոչ նոյնպէս իրենց իրեք յաջորդ իմաստասէր Պիլիւսքի և Կրանովսքի որոնք մասնաւոր գիտմամբ յարեմուտս դիմեցին օտար իմաստասիրութիւնքը մոցնելու 'ի Ռուսաստան: Նա մանաւանդ Ադիքսանք Հերնէն անհանգարտ և ազատական իմաստասէրը որ Միքայիլ Պաքուէն ուրիշ իմաստասիրի մը հետ յուղեց և վրովեց բոլոր Ռուսաստան: Փիսսարկի հետեղ եղաւ դրական վարդապետութեան և դանիկայ առաջ մղեց, և զոր կը ջանայ այժմ՝ ուղղել Լեսսկիլ:

Ս Պ Ա Ն Ի Ա

Քերթովոյի Թիֆլիսի Երթնայի Գործոց Կոմիտէի Կողմէն: — Սպանիական քերթովոյի Թեան ճոխագոյն մասը Թատրերգականն է, և բազմաթիւ գրիչք որոնք իրենց կեանքը տակաւին չեն կնքած՝ հարիւրաւոր գրուածոց հեղինակք են: Գուրգուսըն Ռիվաս (1791-1865) որ արդէն Մարիապոլսոյ յայտնաբերման (1) հաջակ ստացեր էր, աւելի փառաւորուեցաւ երբ հրատարակեց Տոմազո կամ Չորոթիան ճակատագրի և Միխայիլ Կոնստանտինովի Գաղափարական պատմութեան մէջ ալ մաս ունեցաւ և 1836ին իսպանիացի պաշտօնարանին մէջ մտաւ իբր Պաշտօնայ Երթնայ Գործոց: Ռիվասի հետ կրնանք դասել զհաջականուն քաղաքագետն և քերթով Մարգիբեկ տէր Ռոզա (1789-1862), որուն քաղաքական կեանքը արդէն տեսած ըլլալով յիշենք ժիւնի որ մեծ համբաւ ունեցաւ նաև իբր քերթով: Մարգիբեկի բազմաթիւ գործոց մէջ անուանիքն են նախ Մարտիան, Գոսպարնի քան և Տայնի քան զիւր զիւր կատակերգութիւնը գրեալ ՚ի խրատ մարց: Վիլիամ Գոսպարնի քան զոր 1834ին ներկայացուց: Այս անունի Թատրերգուաց յաջորդեցին Պրիդոն տէր լու Հիբրերու (1796-1873), Ժիլի Զարադ, Հարցեցալիւ և Զորիլա, առաջինը 1824ին սկսաւ իր քերթովական համբաւը և 150 գործ հրատարակեց, յորոց մաս մը Թատրերգութիւնք են, կատակերգութիւնք, ինքնադիրք և կամ Թարգմանեալք, յորս մեծ ճարտարութիւն կը ցուցուն նա մանաւանդ ՚ի կատակերգութեան: Ժիլի Զարադ 1835ին սկսաւ իր քերթովական համբաւը Պլանոս պարտիան ընտիր ողբերգութեամբ: Երկրորդ տարին ազատական գաղափարաց աշակերտելով զանազան Թատրերգութիւնք գրեց, յորս նշանաւորք եղան Կարոս Բ և հետի-

(1) Moro exposito.

լառ, և մանաւանդ Ռոզմարիոս, Տոմազո քերթովոյ, Էլ կրան գաղիքան, Կիւրման Էլ Պոնտո: Ժիլի Զարադի Թատրերգութեանց մէջ կը նկատուի իր մեծ ճանաչողութիւնը մարդկային սրտի զգացմանց, որով և գիտէր տեսլարանին վրայ անոնց արդիւնքը: Գրած է նաև պատանեկութեան համար ընտիր սպանիական մատենագրութիւն մը: Զորիլա և Հարցեցալիւ աւելի ջանացած են ազգային ոգին զարթոցանելու, առաջինը եռանդուն և երկրորդը հմուտ և շքերիտ ոճով: Հարցեցալիւ համբաւը հաջակող եղաւ նախ Սիբիլի Գիբիլի, որուն յաջորդեցին Տոմազո Միլիան և Ալֆոնսո Ժոսֆիլո որ գողարիկ և ընտիր ոճով պատմած է Օլիւրայի Թագաւորութեան ծագումը: սակայն Սիտի վերաբերեալ մասանց մէջ զարտուած է: Զորիլայի նշանաւոր գրութիւնն է Էլ Ռաֆաէլի ՚ի էլ Ռեյ, որուն զիւցաղն է Պետրոս Անդրէթ, և յորում կը տեսնուի հեղինակին վաւրճան երեակայութիւնը: Ուրիշ նորագոյն քերթովներէն կրնանք յիշել նախ զՏոմազո Մանուէլ Գամալո ի Պարոս, որ բաց յողբերգութեանց ՚ի ըյս ընծայած է երեք նշանաւոր պատմական Թատրերգութիւններ Ճիան հեմպոս, Յիմարնիան Սիբիլա և 1857ին Լա պոլս քերթով: Տոմազո ի Կիլիազ հրատարակեց Գոսպարնի նահապետք: Յիւրեք գարձեալ Փլոքեդիո Սանը և տիկիբեկ Զիլիա Պոնի որ Յիբրեան Գապալիքո պաշտօնաւոր անուամբ շատ մը ընտիր վեպքեր գրած է, և յորս մտուցած է Անտալուսիոյ քերթովական ականգութիւնք: Վիպասանութեան մեծ միջոցն տուին Հուսարա ի Սալամանքա, Էլքրոզուրա, Մարգիբեկ տէր Ռոզա, Էսփրոնգետա, Եոզե տէր Վիլիլազ: Պատմական երկասիրութեանց մէջ կը գտնանք Պարնիան յոսման, պարտիան և յեղափոխութեան ՚ի Սպանիա զոր գրեց կոմեն Գիբիլի: Սպանիոյ Ազգայնացող պարնիանը, գրեալ ՚ի Կոնսալո Մարնե: Սպանիա ընդ Պարնիանի ՚ի Գարվայալէ, Պարնիանի մահաբան հարստութեան ՚ի Սպանիա զոր գրեց Փարուալ տէր Կայանիս: Իսկ յիմաստասիրութեան մեծ համբաւ ստացան իրենց պայծառ և հմուտ ոճով Պալմես և Տոնոցո Գորդես:

ՓՈՐՐԹՈՒԳՈՒԼԻ բազմաթիւ բերթողաց մէջ համբաւուով յիշուած է նախ Օգոստինոս տէ Մաւետո, որուն Աբելեյ գիւցաղներգութիւնը ներկայ դարուց ամենէն գեղեցիկ գիւցաղներգակ գրութիւնը համարուած է յոմանց, և որուն նիւթը նոյն է ընդ Լուսիաօր: Կան դարձեալ ուրիշ գիւցաղներգութիւնք: Պրահայեֆիս գրեալ 'ի Ռոք Գարվալոյ Մորիէրա: Ալմէյտա Կարրեդ բերթութիւն մը գրած է 'ի պատու Գամօէնսի. և բանաստեղծական վիպասանութիւնը կոչուած Աբալեֆիս: անուն ստացած է նաև Մազիքո տէ Ալպուրուէրք իր Փորթութեամբ չորսուականց համար: Իսկ Թատրերգական մասին մէջ նշանաւոր գանուեցաւ նախ Յովն Միք. Կաֆեզ, որուն հաշտ Գասարո ողբերգութիւնը գլուխ գործոց համարուած է Փորթութեամբ Թատրերգութեան, ինչպէս նաև Փետրո Եօլագոյի Յալմանայ բնակեան Թատրերգութիւնը, և Վիլիհիյո կոմսուհու Օպիմ ողբերգութիւնը: Փորթութեամբ աղբային յատուկ ոճին համար վաստակեցաւ դարձեալ մասնաւորապէս զանազան հրատարակութեամբ Փիմեդիա տէ Ալուզա:

ՇՈՒԷՏ, ՏՍՆԻՄԱՐԲԱ, ՊԵԼՃԻԱ, ՀՈՒԱՆՏԱ

Այս դարուս սկիզբէն Եուէտ թօթափեց 'ի մատենագրութեան դաղիական աղբեցութիւնը, և այս միման գլուխ կեցաւ Ադդերպոմ որ 1807ին Ուփսալայի մէջ հաստատեց մատենագրական ընկերութիւն մը Աբալեյ յորըըմմաթ և որուն կաճառորդք իրենց աշխատութիւնը կը հրատարակէին Փալեֆէմ Գուֆերոս կոչուած երկու պարբերականաց մէջ, և ասկէ այս դպրոցին հետևողք Փոսթրալիս կոչուեցան: Հրատարակեցին դարձեալ Էրկու կարևոր գրութիւններ. Օրսֆէր շուէպոյի մասնագրութեան և Տօմար քերթողի: Ըճմարանական վարժարանէն զատ ձևացաւ նաև Գոթացի վարժարանը (1) որուն նշանաւոր անձն եղաւ Ե. Գ. Կիէր (1783-1847) որ միանգա-

(1) Այս դպրոցէս էին Վալլէ սրբազան բերթոյն, որ մեռաւ 1859ին, և Պրահայեֆ (1772-1847) որուն հոգևական մանր բերթութիւնը առ հասարակ տարածեալ են:

մայն բանաստեղծ և պատմաբան, գրեց Եուէտի պատմութիւնը. իրմէ ոչ նուազ համբաւ ունեցաւ եպիսկոպոսն Եապիաս Գիէիքեր. նաև Լիքի (1776-1839) որ գրած է 'ի Վեյս Գիո, և ինչպէս Եաֆն 'ի Գերմանիա, ինքն ալ 'ի Եուէտ մեծ մըուսն առած է մարմնակրթմանաց: Ալգ. Աֆցիլիու (ծն. 1785) միարան ընդ Կէյէրի հրատարակած է Եուէպոյի ժողովրդական երգերը և գիւցաղական ոճով գրած է Եուէպոյի ժողովրդական սանդուղիները. որ թէպէտ անաւարտ մնացին՝ սակայն մեծ յարգ ունեցան: Ինն Պիքոպ (ծն. 1796) շատ ծանօթ է ճալագագի Եուէտի բերթութեամբ: Նիքաեուեր (վախճ. 1839) քնարերգակ ոճով գրեց Արսայն Ենիոս, Արիօն յանպապի, Եսիէրիս և Թատրերգակ հանձար մը անսուեցաւ 'ի Հանեան Սաւեյն: Մեծ մատենագիր է և բերթող դարձեալ Ադդերպոմ (վախճ. 1855) որ 'ի Կապոյթ Եուէտն և 'ի Կիլիս Երանուէտն բերթողական հանձար կը ցուցունէ և մատենագրութիւն 'ի Բեյրութ և 'ի Տէսսոնոյ Եուէտի: Յիշէր նաև զՍիպիլիլիու (վախճ. 1823) ընտիր քնարերգակ բերթողը և Վիլիալիս (1828) երգիծարան հանձարը, և ամենէն առաւել զիլիլիկիլիլի Ֆիլիլիստայնի մեծ բերթողը, որ շուէտացի լեզուաւ, եւանգոսն և անկեղծ հայրենասիրութեամբ և ճշգրիտ քնարերգութեամբ երգեց Եուէտաց ընդդիմութիւնը 1809ին ընդդէմ Ռուսական աշխարհակալութեան:

ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆՔ : — Կէյէրի պատմութեան մասին հետևեցան Սիպիլիլիլի (վախճ. 1861). Անդր. Ֆրիքսիլ որուն Եուէտացի պատմական վեպը ցոյսօր կը շարունակուին. Վիլիլիլիլի, բերթող, հնաստ և պատմագիր, գրեց Եուէտաց մատենագրութեան պատմութիւնը. և 23 հատոր Եուէպոյի կենսագրութեան բառարանէն մեծագոյն վաստակողներէն մին եղաւ. Գառլոն շարունակեց Կէյէրի սկսած Եուէտի պատմութիւնը: Հնաստական մասին ալ մեծ համբաւով շբեղացան Նելսոն ռուսոցիլը, և Սիլ որ խորին քննութիւններ ըրաւ Հիստորիայի վեպաց եւ նախին յիպոթիպոզ Լեոյ: Յիշէր դարձեալ երբ Վիպասանութիւններն, Օրիորոյն Ֆրիտերիգա Պրիտեր

գողարկել նկարիչ բարուց և բնութեան (Մէլքայան, Բարսեղյան և Կարապետ) և այլն. Իմիլիա Ֆիլիպարի Գառլեմ և Օրիորդն Նորրիցի:

Բայց այս ազգերէն որոնց մատենագրութիւնը իրենց պատմութեան համեմատ մեծ կարևորութիւն մը ունին, համառօտիւ նշանակենք Արևմտեան միւս փոքր պետութեանց մատենագրութիւնը:

ՏՍՆԻՄԱՐԲԱՅԻ զանազան գրիչներուն մէջ մեծ գովեստիւ կրնանք յիշել ՂԵՕԻԷԴԻԿԻԿ քաջ վիպասանը և թատերգուն (Արապիտի հիւսիսայ, հասն Գառլեմ) և այլն. Վերլաֆ, Շիբրեմ, Վիկեցեր պատմագիրները. Թումսըն և Վարսակ հնաստները:

ՊԵՂՃԻԱ չունեցաւ նոյն յառաջագիտութիւնը 'ի մատենագրութեան ինչ որ յարուէտտս և 'ի մշակութեան, և ասոր պատճառ տակաւին Ֆիլամիկ լեղուն յետամնացութիւնն է: Այսու հանդերձ կրնանք յիշել բազմութիւն հեղինակներ, յորս առաջին տեղին ունին Տէրգեմպի, Մարիտո, Փոքրիկ, Վարսակ, Քիւսս, Վան Հասսիլ և Վեհարեանաս քերթողները. Սիսուս արապիտը. Հանրի Գոլիպան, տը Լադո, Ֆան Ռայվիք, Վան Գերիսնովիկ և Վան Տիւզ վիպասանները. Ալմիսիք, կեռլախ, Նոդումպ, Առեմ, կալար, Պարոն և Մոք պատմագիրները:

ՀՈՒԱՆՏՍՈՅԻ ամենէն մեծ հանճարն եղաւ դարուս սկիզբը Պիլոքիցի, որ հաւասարապէս ամենազգի գրութեան մէջ անուանի դանուեցաւ: Իրեն ժամանակակից են համբաւով Բիլիքի, Հիլիքս, Սիպանաս, Լոյս և Գոլիկն քնարերգակ բանաստեղծները, Սիմոն և Պօքիք եղբերգակ քերթողները. Լոս անդերգալի բանաստեղծը, Հուլիոֆ, Հեմեք, Վան տեր Պոզ և Փալուս ուսուցանող քերթողք. Ֆոք երգիծաբանը և վերջապէս Լուլիոֆ որ մեծ անուն ստացաւ նկարագրութեանց մէջ: Ժամանակով աւելի յետին քերթողաց մէջ նշանաւորեն եղան Իսահակ Գոսդա, Վան տեր Հուլի, Թիք Հաար, Վան Լեմեքի, Պոկարդոս, Վիլիլիուս և այլք: Վիպասանութեան մէջ ալ մեծ համբաւ ստացաւ Մարիա Փոսդ:

ԱՍՏԵՂԱՌԵՏԻ եւ **ԱՇԽԱՐՀԱՌԵՏԻ**: — Աստեղաբանութիւնը քիչ ասորուան մէջ շատ մը մոլորակներով հարստացեր էր, որոց գտնէք եղբր էին կալ 1840ին, Տը Ֆայ 1842ին որ տեսաւ նաև Հալիլիցը (1833ին): Պեռուկ պեռլիցին (1784-1846) զբաղեցաւ աստեղաց հետաւորութիւնը չափելու. Էնք համպուրիցին (1791-1865) հաշուով ցուցուց քիչ ժամանակուան մէջ գիտաւորի մը գարձը: Մեծ զարգացումն կուտային դարձաւ աստեղաբանական ուսմանց Հիլիլ (1792-1871) և Էրե (ծն. 1801) 'ի Լոնտրա, Փոմիլիիտ տե Գոլիֆիս և յիսուսեան Հ. Օքքի (վաճ. 1878) 'ի Հոլմֆ. Փլանա (ծն. 1791) 'ի Բուլիւն և Փլադո 'ի Պրիւք. սէլ: Սփեմեք անգղիացին և Եագոպի ուսուցիչը մի և նոյն միջոցին կը հնարէին կալուանեան ելեկտրութիւնը. և Տը Լա Ռիվ ճինեւրացին զայն կենաց պէտքերուն գործածել կը սարկեցնէր:

Աշխարհագրութիւնը շոգեւորժ նաւերու միջոցաւ աւելի կը յառաջագիտէր, և երկրները աւելի կը մերձաւորէին մէկմէկու: Ի Գաղղիոյ Պարի տը սէն Վեմանց (1780-1846) կը ճանապարհորդէր Աֆրիկէի կղզիները և 'ի Մորէա. կեմար (1750-1848) յովիլիանիս, յիւլանտս և 'ի կրէօլանտիս. Տիմոն տ' Իւրվիլ (1790-1842) աշխարհիս շրջանը կը կատարէր. Ժաքքըմոն 'ի Հնդկաստան և 'ի մերձաւոր երկիրս, Եւգիենոյ Պոքի, յետոյ առաջնորդ Լազարեան միանձանց, յԱրևելս (վաճ. 1878): Ի Բրուսիոյ Ալեքսանդր Հուլիպուդ յԱմերիկա և յԱսիա. Էրեմպիքի յԵգիպտոս, յԱլիսիանիս, յԱրաբիա և 'ի միջին Ասիա. Պարք' յԱֆրիկէ: Անգղիացին Լիվիցիսոն յԱֆրիկէ, Ռաուլիսըն և Լէյարտ 'ի Պարսկաստան և 'ի Տաճկաստան Ասիոյ, որոնք անհամար ծանօթութիւններ տուին մեզ Ասորեստանի և Բաբելոնի վրայ: Կոման Անտուլ Տեմիտոֆ հմուտ ուղևորութիւն մը գրեց Հարաւային Ռուսաստանի և Ղրիմու: Աւելի յետագոյն ժամանակներու մէջ մեծ համբաւ պիտի ստանային Գամբրոն, Սիպիլի, շոքեացին Նոքտեմպեօլտ և Իսալիոյ ալիսարհագրական բնկերութիւնը:

Գ Ե Ղ Ա Ր Ո Ւ Ե Ա Տ Ք

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ : — Գեղարուեստից յառաջադիմութիւնը աղքի մը ատորժակին և յառաջադիմութեան միակ նշանակն է. և յԵւրոպա բաղմնութիւ ժողովրդոց մէջ առաջին տեղին ունին Գաղղիա, Իտալիա և Գերմանիա, որոնք առաջնութեան վրայ կը մըցին իրարու հետ :

Գաղղիոյ անուանի ճարտարապետք եղան Լըփեր, Հիդդորֆ որոնք աւարտեցին Սէն Վէնսան քը Փօլի շքեղ եկեղեցին. Հիւվէ որ շինցուց զՍաալէնը, Հիպպոլիտ Լըպա որ կառոյց շէտքը-տամ-տը-Լորէդ, Տիւպան որ շարունակեց Գեղարուեստից պալատը սկսեալ 'ի Տէպրէ, որ Պուլայի գղեակը նորոգեց և Լուվրի ճարտարապետք եղաւ յետ Փետրուարի յեղափոխութեան. Վիքրանդի իտալացին որուն արդիւնքն էն Մոնիէր և Սէն Սիւլփիս աղբիւրները 'ի Բարիզ, և Լուվրի աւարտումը, որ թէպէտ բնաւ չաւարտեցաւ. Լաստու և Վիռլի Լը-տիւք մծ ճարտարութեամբ վաստակեցան նորոգելու Սէնդ Ծափէլ, Սէն Ժերմէն տ'Օքսերուա և Նոյր-տամ եկեղեցիները : ՅԱնգղիա ալ ճարտարապետութիւնը աւելի կրօնական էր կամ Հասարակաց շէնուց. յորս յիշենք Խորհրդարանին պալատը զոր կառուցց Պերրի. Պերլմէլ (վախճ. 1849) գաղղիացին ալ թամիղի ստորին անցքը բացաւ :

Ի Գերմանիա՝ ճարտարապետութեան առաւել մըլումն Պալլիերա սուաւ խրատուեալ իր Լուդովիկոս Թագաւորէն. և մեծ պատուով պէտք ենք յիշել զՇէնքըլ (1781-1841) որ յետ երկար և զննող ուղևորութեանց 'ի Գաղղիա, յիտալիա և յԱւստրիա, Պետլին հաստատուեցաւ, ուր շինեց Թատրոնը, Թանգարանը, գղեկին կամուրջը, Փոչտամի դուռը, հրազնուց վարժարանը և այլն : Կրնանք յիշել նաև զԲլէնցէ, Շդիւլեր, Սդիբ,

Հիւպլ և զՀայտելոֆ : Ճարտարապետութեան մեծ մըլումն տուին գարձեալ երկու եղբարք Մելցոն և Սուլպիկիոս Պալաքէ, հրատարակելով Մելցն գարու շատ մը ճարտարապետական շինուածոց պատկերներ :

ԱՐՃԱՆԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ : — Արձանագործութեան երկու մեծ հանձարքը ստիպեալ ենք անուանել զԳաեղվա իտալացին և զԹորվալտեհն տանիմարբային : Գանովա ծնեալ 'ի Փոսսանեօ գիւղը (1787) իր ուսմունքը կատարեց նախ 'ի Վէնեաիկ, ուսկից յետոյ անցաւ 'ի Հաոլմ : Մարտէն Ս, երկու անգամ զինքը կոչեց 'ի Բարիզ, և կայսեր անկմանն վերջը բողոքեց և ստացաւ Լուդովիկոս ԺԼէն շատ մը գեղարուեստից նիւթեր : Բաղմնութիւ են իր վաստակքը, և յորս 176 հաս կը համբուին միայն աւարտեալք, զորս ամենն ալ անկարելի բլլալով անուանել, յիշենք նախ Կռֆ-ԺԳի շէրէն 'ի Ս. Պետրոս Հաոլմայ որ իր գլուխ գործոցն է. Արթի Պիտի Ձի, Երէ ծիբանաւորն դարձան, շատ մը Արթիներ, Երէ ծիբաններ, Կարնիէն Ա, իր Լեդիէն մայր և Կայսեր յորբեր. Այստ, Հիլբոր, Գեդարու և Իյարու և այլն. որոնք անհամար են : Գանովա Թէ իր զմայլոքը ունեցաւ և Թէ իր պարսաւադիրքը, որոնք իր արձանաց վրայ հին այրական ոյժը չեն տեսնար. սակայն որ և իցէ կերպով իր սուած զդացմանց և արուեստին համար, դարուս և շատ մը դարերու առաջին արձանագործք պիտի համարուի :

Թորվալտեհն (1779-1844) Գոփէնհայկի նաւաստիի մը որդի էր որ նաւերուն ծայրերու փայտերը կը քանդակէր. իրեն ձրիավարժ գեղարուեստից Թանգարանը մտնալով, 1794ին ստացաւ առաջին մըցանակը, որով և կրաւունք ունեցաւ Հաոլմ իրԹալու, ուր կատարելագործեց իր արուեստը : Իր ձեռագործքը Եւրոպիոյ ամեն կողմ փնտուելու շամար, անբաւ հարստութիւն ժողովեց, զոր յետոյ կտակաւ Թոլուց Քոփէնհայկի Թանգարանին զոր ինքը հիմնէր էր : Թորվալտեհնի խորհուրդքը միշտ իմաստունք են և գործագրութիւնը ճշգրիտ, միայն երբեմն խոչորութիւն մը կը նկատուի. Թէպէտ և չքնաղ արձաններ ալ շինած է, այսու հանդերձ աւելի

անուն ունի քանդակագործութեան մէջ: Իր զխաւոր գործերն են արձանքն Յասանի, Արեւի, Ընդհոյ, Մասայից, Ապրանի, Քրիստոսի և երկրորդան ստաւեւոյ, Պիոս Ըն գերեւանը 'ի Հռովմ, Փանդրոպոլիէն հեծեալ մահարձանը, Պաւլիկեայի Մասս իշխանինը 'ի Միւնիխ, Էլեւերիէն 'ի Երուզակարտ, Կարգիւնդէիէն 'ի Մայնց, և այլք: Հռովմ հաստատած վարժարանին մէջ ամենէն նշանաւոր աշակերտն եղաւ Գեհեքաճի:

Իսկ 'ի Գաղղիա անուանի եղան քան զայլս Փրատիկ (1786-1832) և Ռիւտ: Փրատիկ իր ուսումը Հռովմ աւարտեց, ուսկից դառնալուն պէս մեծ համբաւ ստացաւ վուժով, իր բազմաբեղուն, երազ և շնորհալից հանձնարոյն համար: Իր գործոց մէջ հռչակեալքն են, Նիպոէրտի, Փոբիէ, Ապրիլ մը որ 'ի Լիւքսամպուր կը գտնուի, Փիլիպս և Պրոմէթէոս 'ի Լիւքսամպուր, Երեւ շնորհմեբը 'ի Վերսայլ, Լատրիկոս ԺԸ և Կարոլոս Ժի կիտանգրինները և այլն: Ռիւտ ևս իր ուսմունքը կատարեց 'ի Հռովմ և հռչակուած է իր բազմաթիւ գործերով 'ի Գաղղիա, յորս ամենէն նշանաւորն է Կարոլոսանցի յիւրոյ մը որ ի Եսալայ իրտաի հեթ, բայց ունի բազմաթիւ խաւթեր, յորս ամենուն վրայ ալ մեծ ոյժ կը տեսնուի և շքաւթիւն: Իրենն է նաև Նէյ Կարոլոսի անդրին Օպսերվադուուտի հրապարակին մէջ ուր Նէյ ինկեր էր: Ուրիշ անդրիագործաց մէջ յիշենք դարձեալ Ղրլիսիսմի, Գալլիի, Մեհարսն, Էդիքս' որ ճարտարապետ էր փորագրող և քանդակող: ՅԱնգղիա մեծ համբաւ ստացաւ Ֆրաքսման գիւտաւոր և դեղեցիկ հանձար մը, որուն հրաշակերտներն են Գուլիէտի և Գուլիարի դամբանքն, Լըր Մանսֆելտիէն 'ի Վէստմինսթըր, Նեյլնի 'ի Ս. Պողոս և ուրիշ բազմաթիւ գործեր:

Ի Պեռլին և 'ի Միւնիխ անդրիագործութեան վարժարաններ կազմուեցան և մեծ համբաւ ստացաւ Եվանքալէն միւնիխցին մտաց առատութեամբ և երազութեամբ և հաւատար յաջողակութեամբ ամեն ազգ արձանաց մէջ: Իր անուանի գործոց մէջ են յիշենք Հեբմանի, Կարոլիսիէն 'ի վերայ հոմալայեայոց, Պաւլիկեայի պղնձէ ար-

ձանը, նոյնպէս Լատրիկոս Ա Տարալայի մեծ գըսին պղնձէ արձանը: Առանձին վարժարան կազմեց նաև Ետով քանդակագործը, և այլն:

ՊԵՏԱԿԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ: — Գարուս սկիզբը 'ի Գաղղիա յետ Դաւթի բազմաթիւ պատկերահաններուն մէջ են յիշենք նախ երկու Հոլանտացի եղբարքը Արի Եհֆֆեր և Հանրի Եհֆֆեր որոնք 'ի Գաղղիա ըրին ուսմունքնին, և որոնց գործերը անհամար են. առաջինը ընտանեկան նիւթեր ընտրեց և երկրորդը պատմական: Գժուարին է յիշատակել դարձեալ Տը Լա Ռուլի, Տը Լա գրուայի, Հորաս Վեռնի պատմական նկարքը, Լէօֆալտ Ռուպրի, որ ինք զինքը սպաննեց 'ի Վենետիկ, և ինկրեսի և Գորոյի ընտանեկան և գիւղական տեսարանագծութիւնքը՝ արդէն ամեն կողմ սփռուած ըլլալով 'ի ձեռն փորագրութեան և ըլսսանկարի, ամենուն ալ ծանօթք են: Ասոնցմէ քիչ նուազ համբաւով կը փայլեն Ժիքար և Ռեհեր: Աւելի յետնագոյն ժամանակաց մէջ մեծ համբաւ ստացան իբրև պատմական նկարիչք՝ Ֆրանսուէն, Լիհման, Ալֆրէտ և Դոնի Ժոհաննո, Գուդիւր, Ժիքամ, և իբր ընտանեկան նկարիչք Պիար Միլսոնի: 'ի կենդանագծութեան Վիեդր հալդեր և աիկինն Միլպիլ, կենդանիներ նկարելու մէջ Տեքամ և օրիորդն Ռոգա Պոնոն, և ծովային տեսարանաց մէջ Իգապի և Կիւտեն: Առաւել ուշ ժամանակի մը մէջ յայտ մասին եւրոպական ընդհանուր համբաւ պիտի ստանար հայազգի ծովանկարն Այվազովսի: Փորագրութեան մէջ ալ մեծ անուն ստացան Գալլամ զուիցերացին, որ միանգամայն անուանի տեսարանադիւծ է, և Տորէ:

Գերմանիոյ բազմաթիւ պատկերահաններէն յիշենք ՂՈՎԻԿայէր, ՂԻՈՆԵԼԻՈՒՍ՝ գերմանացի ամենէն հռչականուն նկարիչը, որուն գործոց մէջ միանգամայն մեծ իմաստասիրութիւն մը կը փայլի: Գոռնէլիուս իր ուսմունքը Հռովմ՝ կատարած է, և ուր թողուցած է շատ մը հրաշակերտներ, յորս Յոլեիայ պարմալիսը Բրուսիոյ պաշտօնէին պալատան մէջ, և Ս. Լուգովիկոս Եկեղեցոյն մէջ չորս մեծ որմնանկար պատկերներ: Ի Հռովմ դար-

ձեռք վաստակեցաւ ընդ երկար ուրիշ գերմանացի մեծ հանձար մ' ալ Շնար, որ Մասսիմի ամարաստանին մէջ նկարեց Արիստազոյի որմնանկարքը : Այս երէք անուանի պատկերահանները իրենց առանձին վարժարանները կազմեցին . 'ի ՏիւսսէլտորՖ' անուանի եղաւ Շորն, Հիւպեր և Վիլհելմսն 'ի Տրէզտա, Շիրմեր' 'ի Գաւլըս-րուհէ, 'ի Միւնիխ Հես, Շաւալտալֆ, Կեհլլի և առաւել քան զամենեսին Բաւարիա' Գոռնէլիուսի դպրոցին մեծագոյն հանձարը, որուն հրաշակերտ նկարները Գերմանիոյ ամեն կողմ սփռուեցան և ամեն կողմ զմայլելի եղան իրենց ճշգրտութեան, գունոց և դժերուն պատճառաւ :

Գարուս սկիզբը Անգլիոյ հռչակաւոր պատկերահաններէն Գուրնըր և Լորանս : Գուրնըր հերայարգարի մը որդի' 'ի աղայուութենէ մեծ բերուած ունենալով ուրուագծութեան, նախ տպարաններու մէջ աշխատեցաւ, յետոյ ինքզինքը պատկերահանութեան տուաւ և 10 ասրուան մէջ 39 նկար լծացուց : Նախ համբաւ ստացեր էր իբր ջրաներկ նկարող, ապա իւզաներկ պատկերահանութեան աշխատեցաւ և կէս դարու մէջ 200էն աւելի նկար լծացուց : Իր հրաշակերտքն են, Նա- Ռեյ յիւլի, Հերմէ և Արֆու և Անի-Վարտեր, զոր հեղինակը մշտ իր գլուխ գործոցը համարեցաւ . Ալեքսանդրովի, Օսթրիի քանդակներն հրաշակէն վերջ, Կարտուս, Ալիս և Երազմուտիան : Կը տեսնուի որ հեղինակը մշտ ազդեցութիւն ունեցող նիւթեր կը փնտռէր : Գուրնըրի պատկերաց յարգը իրենց բնականութեան մէջ է, ոչ զոր կ'օրինակէ, այլ ինքն իրեն սեպհական կնիքն ունի :

Յարգ ունեցան իրենց սեպհական ոճով Լեոն 'ի Պէլ-ճիոյ, Պրէ Սնդվերֆէնէ, Փիլիքս 'ի Կանթէ, Նալկց 'ի Շարլըրուայէ, Կալլէ և Վիլհէլմ 'ի Պրիւքսէէ, Վալփիերս Սնդվերֆէնէ և Բեհցեր :

Իտալիոյ անուանի նկարիչքն եղան Սիփիլաքի միլանցին զոր Նաբոլէոն Կոյսերական նկարիչ անուանեց, և որուն նկարել տուաւ իր յաղթութիւնը Միլանութեան դաւորական պալատան մէջ : Ինքը դարձեալ նկարած է բովանդակ Պոնաբարդ ընտանեաց և շատ մը զորավա-

րաց պատկերները : Պեհլիգուլի (1769-1844) Սրէցոյ ծնեալ, գլուխ կեցաւ ներկայ դպրոցին 'ի Գոքարնա, ազնուական և բարձր ոճ մը ունի, իր գիծերը յսակ են և գոյնը եռանդուն : Մեհիլիներուն մտարան գմբէթի նկարքը արուեստի հրաշք մը համարուած են, ինչպէս նաև Արէցոյի եկեղեցւոյն մէջն Յուգիթը և Փիլիպի պալատան մէջ Հերակլէսի սրահը : Իսկ Հաովմայ Դպրոցին ամենէն մեծ հեղինակն է Գամուլլիքի (1773-1844) որ իրեն հետևողութեան առարկայ ընտրած էր զՌաֆայել : Գամուլլիքի գործերէն յիշենք Պիոս Ի և հաովմական պատմութեան զանազան դէպքեր, ինչպէս հաւթուղտի Կարտուս Ալիլլէ, Սիլիոնի ծոփաւարները, Վիլհելմիոյ ճահը, Կեսարոս սպանախները, և այլն : Լոմալարտական դպրոցին գլուխ կեցաւ Հայես վենետիկցին (ծն. 1792) որ նախ 'ի Հաովմ իբրև գունոց հմուտ անուն ստացեր էր . իր նշանաւոր նկարներն են Գարնալեզո, Համբոյ Ռուօնի և Յուլիէրայ, Բերաբէ, Թանգրէս և Գլըրի-սա և Երի-Փոստալիէրը որ իր հրաշակերտքը կը համարին : Իսկ Վենետիկեան Դպրոցէն կրնանք յիշել զԼակտանտիոս Գուրեքնա, Ծոնա, Ինտուցո, Պուզադո և Սիլվաքի :

ԵՐԱՅԵՏՈՒԹԻՒՆ : — Արգէն անցեալ դարուն մէջ Հայքն, Մոզար, Մէհիլէ և այլք երաժշտութեան նոր կենդանութիւն մը տուեր էին . այս դարուս սկիզբը նոյն շարժումը արձարձ պահողներուն մէջ առաջիններէն մին եղաւ Պիոլլի հաւանուն երգահանը ծնեալ 'ի Պոն (1770-1827) : Նախ իր ուսուցիչ սկսաւ Վան տեր Էտիլի և Նէթի քով որոնք արքունեաց երգահանքն էին, յետոյ 1790ին աշակերտեցաւ Մոզարի և որուն կնիքը պահեց իր գործոց մէջ . իր Լեոնաւ թատերադր գերմանական երաժշտութեան հրաշակերտներէն մին կը համարուի, իր առանձնակները և երգերը անհամար են և յորս մեծ ներշնչում կը տեսնուի և գեղեցիկութիւն : Պէթովընի բարերարքը մեռնելով ինքն ալ դժբաղդ և մաղձոտ կեանք մը ունեցաւ : 1807ին ծերամ Պոնաբարդ Վեոդֆալիոյ թագաւորը զինքը իր արքունիքը

հրաւիրեց, բայց Ռոտովի արշիպեպոս Աւստրիայէն չհեռացընելու համար իրեն տարին 4,000 Ֆիորին թռչակ կապեց. անով հանդերձ տխուր կեանք մը ունեցաւ, և որչափ որ Լուզովիկոս ԺԲէն ալ ոսկեայ մետաղ մը ընդու նեցաւ, սակայն սաստիկ վշտացած էր որ Լուզովիկոս ԺԲ մեծ յարգ կուտար Ռոտովիին: Պէթովընի ժամանակակից էր նաև ուրիշ հռչականուն երգահան մը Եռւպըր ծնեալ 'ի Վեննա (1797-1828), որուն մեղեգեաց ոճով գրութիւնքը արգէն ծանօթ են աշխարհին ամեն կողմ, և յորս յիշենք Աստեպը, Ուլոյն Իւր Մարիամ, Երէկորի, Ուլոյն հրաժեշտի, Անբաբոն և այլն: Նոյն ժամանակաց մեջ կ'իյնայ ուրիշ գերմանացի երգահան մ'ալ Վեպեր, որ 12 տարեկան եղած միջոց սովորեալ վէջ սղոթն հրատարակած էր. իր անուանի գործերն եղան Գոսպընն անբաբոնաց, Պեբրո Ըճոյ, Ապոս հասան և այլն. և որչափ որ բազմաբեղուն միտք մը չունի, սակայն մեծ զգացումն ունի և կը ճանչնայ թատերագրութեանց արդիւնքը: Գերմանական գպրոցին մեջ անուանի եղան գարձեալ Լարրիկ, Մարլեր, Գեմեկ, Հիւմեկ, Մեգիլսոն Պերդալտի (1809-1847) որուն առանձնակները, քառեակները և միայնակ երգերը մեծ գեղեցկութիւն ունին. ինչպէս նաև Եռւմագի (1810-1856) Երեմիայոս Բիանը և Թաբերգոյան մուտքերը: Բայց զետիներս կը գերազանցեն Մէյերպեր, Վակներ և Լիսց: Մէյերպեր (1794-1864) ծնեալ 'ի Պեպլին իր երաժշտական ուսմունքը կատարեց Քլէմենտի և Ֆոկլէր քահանային քով: 17ամեայ Հեսսէ Տարնչատի արքունեաց երգահան անուանեցաւ, և այն ատենէն գրեց այլ և այլ թատերագրութիւնք. սակայն անոնք առաւել հռչակ ընդունեցան զորս գրեց Փարիզու թատրոնին համար. և էին հոբերտ Դեան, հոբոնորտ և Մարգարէն. և ամենէն վերջը 1865 զԱլբրիխտին: Փրեգերիկոս Գուլիէլմոս Դ Բրուսիոյ թագաւորը զինքը ուղղել արքունեաց երգոց անուանելով, այս առթիւ գրեց շատ մը սաղմոսներ, մեղեդիներ, չուր և այլն. գրեց նաև Բարիզու կատակերգութեան թատրոնին համար հիւսիսայ Ասքալ և Երեմիայ Փեր-

Քլէ: Վակներ Լայպցիկ ծնաւ 1813ին և իրեն երաժշտական ուսմունքը նախ ըրաւ 'ի Տրէզտա, և 1836ին ուղղել եղաւ Մակտեպուրիկ թատրոնին: Յետոյ 1841ին ճամբորդութեան միջոց քիչ մը ժամանակ կեցաւ 'ի Բարիզ ուր գրեց նախ Ռիէնդի և յետոյ Կասն Յոբերց և քիչ վերջը իր մեծկիլ Գանհադէրը, որով պիտի սկսէր նոր երաժշտական ոճը և կամ « սպազայ երաժշտութիւնը », և նոր վակներեան շառաչաւոր ասպարէզը: Գանհադէր նախ 'ի Երուզակարո ներկայացուցեցաւ երկու կայսերաց դալատեան, 'ի մեծ հիացումն Գերմանական ժողովրդոց. սակայն քիչ տարի վերջը հեղինակը Բարիզ զայն ներկայացընելով, բնաւ ընդունելութիւն մը չգտաւ: Նոյնը հանդիպեցաւ իրեն միւս թատերագրութեանց ալ, որոնք ընդհանուր մեծ ընդունելութիւն գտան 'ի Գերմանիա, և հազիւ քանի մը պաշտպանք յօտարս, և ինքը այս բանիս վրէժն ուղեց առնել գրելով Անհաբար-Բիան անուամբ կատակերգութիւն մը ընդդէմ Գաղղիոյ: Գրեց դարձեալ ուրիշ բազմաթիւ թատերագրութիւններ, որոնք բնաւ Գերմանիայէն դուրս չէլան և ընդհանրապէս շառաչակցք դատուեցան իր գործերը:

Ուրիշ անուանի երգահան մը եղաւ քահանայն Լիսց որուն դուստրը ամուսնութեան առած էր Վակներ: Լիսց դարուս առաջին գաշակահարը Ռեախիկ ծնաւ և իւր հօրմէն նախ ուսանելով երաժշտութիւնը՝ փութով մեծ համբաւ ունեցաւ իր տուած երաժշտական ճաշակաց մէջ իր փառքը ծայրագոյն կէտին հասաւ երբ հրատարակեց Սիբոյ Դաբալը 1825ին: Այնկէ վերջը Լիսց զանազան քաղաքներ պաշտեցաւ, և 1861ին Հաովմ քաղաքէն զնն ամուսնացաւ Վիդկենչային իշխանուհուհոյն հետ. ուսկից երկու դուստր ունեցաւ, բայց 1865ին վանք մտաւ և եկեղեցական աստիճանները ընդունեցաւ Հոհէնլոհէ եպիսկոպոսին ձեռքէն: Այսու հանդերձ երաժշտութիւնը 'ի սպառ չժողոց, և մերթ ընդ մերթ հրաշալի սաղմոսներ կը գրէ:

Գերմանիոյ հետ հաւասարաբայլ և մասամբ իւրք առաւել մեծաբայլ կ'ընթանար յերաժշտութեան նաև

Իտալիա, և յորս առաջին կը զանուի ժամանակով Յովակիմ Ռոսսինի ծնեալ 'ի Փէզարօ (1792-1868) և որուն հաջակը այնքան մեծ է, որ 'ի վեր կը մնայ քան զամենայն գովեալ: Ռոսսինի Իտալական երաժշտութեան մէջ նոր յեղափոխութիւն մը գործեց. և մինչ նախ մեծ ինամբ կար միայն երգի մասին, ինքը մեծ կարևորութիւն տուաւ և մասն երաժշտական գործեաց: Բազմաթիւ են իր թատերգութիւնները, յորս յիշենք զՊարպիէրէ քի Սելվիա, Չէնէրէնտու, Մարիլի քի Սապրան, Շաֆրամ, Մովսէս, Գոլէիւմս Թէլ, Մահմեթ Բ: Կարօլոս Թիպսակման առթիւ գրած Չոսին պատճառաւ արքունեաց երգոց տեսուչ կարգեցաւ, և իր կենաց մեծ մասը անցուց 'ի Գաղղիա: Իրեն ժամանակակից բայց աւանդ շատ սակաւակեացեղաւ Պելլիի, ծնեալ 'ի Գազանիս (1805) որուն փափուկ և յուզիչ գրիչը անմահացուցին 'նորմա, Փոսթիլանի, Սաննապոլա և Պէարթիէ քա Դիէրա թատերգութիւնները: Իր ոճը՝ բայց շատ աւելի արուեստ ունեցաւ անմահանունն Տագիճեղի պերկամացին (1797-1848), որ երկնային պարերգութիւնքը գոգչես յերկիր փոխադրեց. առատ միտք մը, միանգամայն ուժով հանձար. գրեց ամեն ազգ երգոց, բաղըր և ուժով, զուարթ և տխուր, և ամենուն մէջ ալ առ հասարակ յաջողեցաւ՝ և յուզիչ և զգայուն երաժշտութիւնը իր գերագոյն կեանքն հասուց 'ի Լոնէիս, յԱնա Պոլէնա, Փալերիոս և 'ի Լինքս քի Շամանի այնքան, մինչև գերազանցելը անմարթ է, և եթէ երբեմն կը նկատուին անհոգութիւնք, այն երազ գրութեան արգիւնք մ' էր քան ներշնչման. և այս իր երազութեան վերայ զարմանալի գէպքեր կը պատմուին: Իր թատերգութիւններէն յիշենք միայն հրաշակերտը, զՏոն Սեպաստիանօ, Մարիա քի Ռոհան, Պելլիալտօ, ճիմմա քի Վէրթի, Լա Փիլիսա քի Ռիճի. Քիլո, Մարիա քի Ռոսպիլի, Լոպրէզիա Պորճիա, և զաւելջաներուն մեջ Էլիէր քի Կոնի, Տոն Փոստոլլի, և այլն. այնքան վաստակեցուցած էր իր հանձարը որ մեռաւ յանգալով թեմէ և յափշտութեան. մահունէն տարի մը առաջ Վենիսի արքունեաց մատրան Ուզիչ անուանուեր էր:

Յես Տոնիճեղի մեծ համբաւ ունեցաւ նախ Մերգատանդի ճիւղարմէնք թատերգութեան գրիչը. Փալիիի՝ գեղեցկահիւս Սաֆօ թատերգութեան հեղինակը, յիշենք զարձեալ զՌիլի որուն Էպիպոսի Բապերբ բոլոր Եւրոպա ծափահարութեամբ ընդունեցաւ, Փեպրիլա շատ մը թատերգութեանց հեղինակը և Մարգրիտ Ռիա Պլասի երգահանը: Եւ ամենէն վերջը Վերտի փարմացին՝ որ ներկայ Իտալական երաժշտութեան և երգահանից առաջին հանձարն է. և թէպէտ ոչ միշտ նոյն ընդունելութիւնը գտած է, այսու հանդերձ անժխտելի է իր առատ, փայլուն միտքը և կիրթ տիրութեամբ: Իր համբաւը սկսաւ նախ Կոպուսթօ թատերգութեամբ 1842ին, որուն յաջորդեցին Լոպոպոսի, Անալիս Սուալիոսի, երկու Փոստիլի, Գրոպոսի, Մալիլի, Մալիսաքի, Ռիլի, Գրոպոսի, Գրոպոսի, Պալիսի Տոստի, Արոսի, Սիմոնի Պոստիլի, Փոստիլի, Փոստիլի, Ալիսա և ուրիշ բազմաթիւ թատերգութիւններ:

Իսկ 'ի Գաղղիա երաժշտութեան հանձարն եղան Քերուպիի, Պուալիո, Օպի և Կոնի: Քերուպիի Ֆրէնցացին (1780-1842) զոր շայտն և Պէթովին իրենց ժամանակին մեծագոյն երգահանը կոչած են, Գաղղիական երաժշտութեան նոր ոճ մը տուաւ գրելով շատ մը թատերգութիւններ և ութ պատարազի եղանակք, որոնք անմահացուցին իր համբաւը: Պուալիի գողտրիկ, դիւրին և տխուր ոճ մը ունի ընդհանրապէս, ընտանեկան վշտաց պատճառաւ իր հայրենիքը թողուցած ըլլալով 7 տարուան միջոց Ալեքսանդր կայսեր մատրան երգոց ուղղիչ եղաւ, ուսկից դառնալով յետոյ նորէն 'ի Գաղղիա գրեց իր թատերգութիւնքը, որոնք քիչ անգամ հիմայ տեսարանաց վերայ կը ներկայանան: Օպի գաղղիական երգահանից ամենէն ժողովրդականը և սիրելին, բազմաթիւ թատերգութիւններ և երգեր գրած է, յորս առաջին տեղին ունի հարի Փորթիլի, և որուն յաջորդեցին Սուալի, Փոստիլի, Տոնի և այլն: Օպի ոճը ընդհանրապէս թեմէ է, շտրկալից, առանց բարձր կնիք մը

ունենալու: Ընդհակառակն Կոնսո կրնայ մըցիլ Գերմանիոյ երգահաններն հետ. իր Զաւարի գրութիւնն յորում երգոց քաղցրութեան հետ մեծ արուեստ կը միացընէ, առանձին ժամանակ մը կը կազմէ դաղըրիական երաժշտութեան, որ աւանդ չունեցաւ իրեն արժանաւոր յաւորդներ: Անուանի են դարձեալ Կոնսոյի առանձնակները, յորս իր Երէնդիւր և ուրիշ զանազան երգեր: Արժանի են յիշատակութեան գարձեալ Ֆելիքս Գալիս, Նիտերմէյեր, Պերլիուզ:

Եթէ Գերմանիա իտալեա և Գաղղիա հաւասարապէս մըցեցան յերաժշտութեան, և թէպէտ Գաղղիա եղև անոնց օթևանը և խրախոյրը, սակայն առաջնութեան պատիւը անշուշտ անոր պիտի արուի որուն երկունքը հաւասարապէս ամեն կողմ ընդունելութիւն և զմայլումն դասու:

ՃԱՐՏԱՐՈՒԹԻՒՆ — ՇՈԳԵՇԱՐԺ ՄԵՔԵՆԱՅ — ԵՐԿԱԹՈՒՂԻՔ: — Եթէ մտանազրութեան և գեղարուեստից մէջ չենք կրնար մըցել հին դարուց հետ, սակայն ուսումնական գիւտերով մեծապէս կը գերազանցէ ժժ դարս քան զամեն անցեալը, այնպիսի հնարագէտ միջոցներով որոնք միշտ հիացուցած են զմեզ և պիտի հիացընեն: Եւ ամենէն աւելի բնագիտական ուսմունքն որ մեծապէս յառաջեց և կենցաղօգուտ արդիւնքներ տուաւ, և յորս առաջին կրնանք դասել շոգին՝ այսօրուան օրս կենսատու համայն ճարտարութեանց:

Շոգոյն զօրութիւնը արդէն ցուցուցեր էր նախ գաղղիացին Տրնի Փափեհ, և յետոյ մեծ յաջողութեամբ զայն գործածեր էին Նիւթոմբն և Գալլի անգլիացիք և մասնաւորապէս Ճեմա Ուոք:

Շոգոյն ամենէն օբտակար գործածութիւնն է հեռաւորութեանց բարձումը թէ 'ի ծովու և թէ 'ի ցամաքի. Զուլդոն անգլիացին որ նախ զայս մտածեց, ոչ յԱնգլիա և ոչ 'ի Գաղղիա ընդունելութիւն դանաղով, գնաց 'ի Միացեալ Նահանգս 'ի գործ դնելու շոգեվար նաւարկութիւնը. և իր մեռած ժամանակ (1815) արդէն Միացեալ-Նահանգաց գետերուն մէջ կը սուլէին

շոգեւարժ նաւակներ. նոյն փորձերը կրկնուեցան նախ յԱնգլիա մեծ յաջողութեամբ, և առաջին անգամ Տաօվըն (1818^ն) նաւարկութեան համար զայն գործածեց ընդ Կրեվըրըն և ընդ Լոնտրա: Ի Գաղղիա 1816 օգոստոս 20^ն Պերրի դքսին հարսանեաց առթիւ Տրժալֆուա նոյն փորձեց Սէնի մէջ, և փութով բազմաթիւ ընկերութիւնք ձևացան: Օդրիկ նաւապետը անոնցմէ մեկուն մէջ Անգլիա գնաց շոգեւարժ նաւ մը գնելու, և 'ի դարձին մեծ փոթորիկի մը հանգիպելով, կըցաւ յաջողութեամբ յաղթել ալեաց և անխնա հասնել մինչև Լուվրի գիմաց. ալ անկէ վերջը աներկբայ էր շոգւոյն գերազանցութիւնը քան զառագաստ:

Ամերիկայի նաւ մը յաջողութեամբ Սափանհայէն անցաւ 'ի Լիվըրուլ (1819), և 1825^ն անգլիացի շոգեւաւ մը Էնֆլըքթուլը Հնդկաց ճամբորդութիւնը ըրաւ: Անկից վերջը թէ գետերու և թէ ծովերու մէջ կանոնաւոր նաւարկութիւնք սկսան շոգեւաւերով. յետոյ Պետրոս Սոփաթ (1785-1857) կըցաւ նաւուղութեան և զանակին յարմարցնել զպտուտակը որուն համար իրմէ առաջ արդէն աշխատեր էր Տելլըրի: Շոգւոյն ձեռագործաց մէջ գործածուելովը, շատերուն մտքէն կ'անցնէր գործածել նաև զայն կառքեր քաշելու համար, և արդէն 1770^ն Գաղղիացի Յոփսեի Գիւնէր ճարտարապետը շոգեվար սայլեր շիներ էր, և յԱմերիկա (1790) Օլիվըր Էլլընս հնարող մեծածնշող մեքենային, շոգեվար կառքեր շիներ էր որոնք սովորական ճամբաներու վերայ կը քաշին:

Սակայն Իրիվիտիք և Վիլիամս առաջինքը եղան որոնք մտածեցին շոգեւարժ մեքենայն երկաթե ուղղեաց մէջ մացընել. ինչպէս կ'ըլլուէր հանքերու մէջ: Արդէն ժիլ դարէն 'ի վեր կը գործածուէին յԱնգլիա մետաղաց մէջ փայտէ շաւիղներ, որոնց մէջէն կը սահէին սայլերու անիւնքը. ժամանակ անցնելով փայտին ձուլածոյք փոխանակեցին և վերջապէս երկաթը. շատ մը ձեռագործական տեղեր կային երկաթուղիք, որոնց մէջէն ձիերը կը քաշէին կառքերը: Յետ օրը Իրեվիտիք և Վիլիամս ձիերուն տեղ շոգին գրին, և այն օրու ընէ (1804) երկաթուղին

կրնար գտնուած համարուել թեպէս այս իրենց գիւտը անմիջական արգասիք մը չունեցաւ: 1813^ն անգղիացի Պլէքքէք ճարտարապետը գիտեց որ չոգեշարժ մէքենային մեծ ծանրութիւն մը տալով աւելի կը նուազէր սահելը և անխնէրը ետ չէին դառնար: 1814^ն Գեորգ Սդեֆրեսըն (1781-1848) շինեց առաջին անգամ մեծ մէքենաները. և այս առաջին չոգեշարժ մէքենաները Քիլիւկուորգի մետաղաց մէջ գործածուեցան. այս առաջին չոգեշարժները չորս ժամուան մէջ էօթը մղոն կը կատարէին, որով ժամանակի շահ մը չկար, կառաց բազդատուութեամբ:

Գաղղիացի ճարտարապետը Սեկեց խողովակներով կաթասյ հնարեց, փոխանակ ամբողջովին ջուրը ջեռուցանելու, ղայն բաժնեց. կաթասյին մէջ գէպ 'ի երկայնութիւն խողովակներ դրաւ, որոնց մէջէն դուրս կը մղուէր սաք օգը: Այս խողովակաց միջոցները ջրով լեցուած էին, և այսպէս անոնց ջեռանելով աւելի մեծագոյն ջրոյ մահերեւոյթ մը կ'ընդունէր ջերմութիւնը, որով և աւելի չոգի և աւելի ուժ կը ստանար մէքենայն: Բոցն ալ արծարծելու համար Սեկեց վառարանին դիմաց հովահար մը դրաւ: Գեորգ Ստեֆրեսընի եղբայրը աւելի կատարելագործեց, խցանին խողովակին մէջ դարձուց չոգին, որ յետ ազդելու ջրհանի ցողոյն վրայ աւելի կ'երագէր նաև ձգուամը: 1828 Սնդղոյ մէջ չոգեշարժ մէքենայից մրցանք մը եղաւ. Ռուէր և Գեորգ Ստեֆրեսըն ներկայացուցին զլաֆիւսէ Սեկեցի ոճով շինած: 1829 հոկտեմբեր 6^ն Լաֆիւսէ քաւեց 129,42 քիլոկրամ ծանրութիւն ժամը վեց մղոն երագութեամբ, առանց բեռան 14 վայրկեանի մէջ երկու մղոն կ'ընթանար, և մըրցանակը ինքը ընդունեցաւ: Մէնչըսդրի երկաթուղին որ վաճառաց համար որոշուած էր, սկսաւ նաև ճանապարհորդներ տանիլ: Գաղղիոյ մէջ առաջին անգամ հանքային ածուխ կրելու համար հաստատուեցաւ երկաթուղին (1827ին): Տակաւին մինչև ցայսօր երկու թուրոյն գիւտը նոր մղումներ կը ստանայ, և մասնաւորապէս Ալէքսիս Սովաժի գիւտերով, և ջանացուեցաւ չոգւոյն

տեղ ուրիշ շարժիչ մը փոխանակել, ինչպէս էթերի չոգին, ջերմ օդ, և յայտմեծապէս հուշակուեցաւ Երիքսոն ամբրիկացի ճարտարապետը. Լընուար չոգւոյ տեղ ջանաց լուսաւորութեան կազմ գործածել խառնեալ ընդօգոյ և բորբոքեալ ելէքորական կայծով, յայտմեծ ինյոյողական շահ ալ կայ. սակայն այս ամեն ջանքերը արգիւնք մը չ'ունեցան և չոգին միշտ պահուեցաւ իբրև շարժիչ:

ԵՒՆԿՏՐՈՒԹԻՒՆ — ՄԱԳՆԻՍՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ — ՀՆՈՒՎԻՐ: — Արափ որ ելէքորական մեծ ջորութիւնը անցեալ դարու վերջերէն արգէն ծանօթ էր գիտութեան, սակայն անհնարին եղեր էր սակաւին անոր կամաւորուող ղութիւն մը աալ. և վրլքա առաջին անգամ 1800^ն իր բարդին միջոցով կրցաւ գիւրաւ ճկելի ելէքորութիւն մը արտաբերել: 1811^ն Սեմբիքք Հեռագրի գաղափար մը տուաւ, ելէքորութեամբ հոսանքը ուղղուելով ջերայից ամաններու մէջ յորս այբուբենի տառերը կը գըտնուէին: 1820^ն Իօբսդէտ զինեց և հաստատեց ելէկտորա-մագնիսականութիւնը: Եթէ մագնիսացեալ ասղի մը չորս կողմը վրլթայեան հոսանք մը անցնուէր, կը անտուէր ասղան շարժիլը և իւր դէպ 'ի հիւսիս ուղղութեան խոտորելը: Անիքը կրկնեց փորձը, և փութով հեռագրութեան ղայն գործածելու գաղափարը ունեցաւ: Արափօ ալ ճանչցաւ որ բարդի մը հոսանքը ուղղիչ թելը ելէկարացած միջոցը կրնայ մագնիսին դարձնել որ և իցէ անուշ երկաթի կտոր: Բարդին հոսանքը ուղղիչ թելով մը կը դարձնենք անուշ երկաթի բոլորաիքը, հոսանք մը կը թողունք և ահա ամբողջ զանգուածը կը մագնիսանայ, կը դադրեցնեն հոսանքը և ամենայն մագնիսականութիւն անեթաւոյթ կ'ըլայ: Չանգուածը ամեն անգամ որ կը մագնիսանայ, առ ինքն կը քաշէ երկաթէ որ և իցէ թիթեղ. և հազու մագնիսը զինքը կը թողու մէկէն իր առջի գիրքը կ'առնու, ասով որ և իցէ հեռաւորութեան մէջ անցուգարծ մը կայ, ձգուան և վանուան, որուն գիտողք եղան Սնիէր և Արափօ, և որն որ 'ի ձեռն մէքենականութեան ելէքորական հեռագիրը մեղ բերաւ յարդիւնս:

Սակայն տակաւին մեծամեծ դժուարութիւնք կային յաղթուելու. և մինչև 1854 հեռագիրը իր նախնական մանկութեան մէջ էր: Այս թուականէս առաջ Անգղիոյ մէջ գործածական հեռագիրը Ուիքսթընընցն էր, երկու ասեղով. իսկ 'ի Գաղղիա (1843^թ) վերջը Բարիլէն մինչև Ռուան հեռագրական դիմ մը գրուեցաւ Ֆաւա-Պիկէ ոճով, և տեւց այս մինչև 1844 Յունիս 11, յորում մը գուննելի եղաւ Մորսի գործիքը, որով տառերուն տեղ պզտի կէտէր կամ գիծեր կը նշանակուէին թղթի մը վրայ. և սիւնթով ամեն կողմը տարածուեցաւ այս ոճը: Այսու հանդերձ մարդկութիւնը տակաւին աժգոհ Մորսի ոճոյն վրայ ալ իրեն քիչ մը դանդաղութեան համար, նոր հնարքներ գիտեց և անգղիացին Հըմֆրի Տեյլի, Պէն ամերիկացին, Պէքուէլ անգղիացին և Հիւկ գաղղիացին ուրիշ գրութիւններ առաջարկեցին: Ֆիրենցացի Գաֆելի քահանայն ալ գտաւ համայնահեռագիրը (panté-légraphie). Ընալուծական թուղթ մը կ'առնուի, որուն վրայ շարժական սլաք մը կայ հորիզոնական գրով և հաղորդուած է բարձի մը հետ, և ինչ որ գծէ այն սլաքով թղթին վրայ՝ նոյն գիծերը յերևան կուգան կապուտ գունով, յուզարկած կայարաննիս. ասով շատ հեռու տեղեր կրնանք տալ գրոյ և ուրուագծութեան ձևեր ալ. կը մնար այս բանիս յաջողութեան համար շարժմանց հաւասարութիւնը հաստատել. և Գաղելի յաջողեցաւ ցուցանելու երկու ճառանկայ հարիւր մղոն հեռուորութեամբ ինչ աստիճան մէկ մէկէ տարբերելին: Պոնելի գտաւ տպագրող հեռագիրը. մէկմէկու համապատասխանող հինգ թիւեր կը գործածէ սանդղի պէս: Այս հինգ ծայրերը տպարանի գրերուն վրայէն անցնելով՝ որ գրին որ դպչի նոյնը կը տպուի թղթի մը վրայ միւս կայարանին մէջ:

ԵԼԵԿՏՐՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԵՍԵՆՈՒԹԻՒՆ Ի ՃԱՐՏԱՐՈՒԹԻՒՆՍ — ԿՍԼՎԱՆԵԱՆ ԵԼԵԿՏՐՈՒԹԻՒՆ — ՈՒՌԻՄՈՐՓԻ ԳՈՐԾԻ: — Մինչ շոգին գործարանաց մէջ իբրու զօրութիւն մը գործածուեցաւ, ելեկտրութիւնը 'ի գործ գրուեցաւ իբրև զօրութիւն և իբրև գործի: 1837^թ Սփեցետր անգլ.

ղիացին դիտեց որ վոլթայեան բարձի մը հասնիքը կըրնար ազդել մետաղն վրայ, և անոր ուղած տպագրութիւն մը տալ այս եղաւ սկիզբն Կալվանեան ելեկտրութեան. սիւնթով շատ մը մետաղներ հանուեցան և այն կերպը գործածուեցաւ նաև մետաղաց սկիզոծման և արծաթաղոծման համար. 1841^թ Տ. Ռուուզ կը հաղորդէր ձեմարանին՝ մետաղները արծաթաղոծելու և սկիզոծելու իր գիւտերը: Այս ժամանակէն վերջը ամենէն գեղեցիկ գիւտը Ռուսֆորքինն է, շինող բնադիտական գործիներու 'ի Բարիլզ, որ զարմանալի մեքենայ մը շինեց յօգուտ 'ի կիր առնուլ ելեկտրութիւնը թեւազրութեամբ: Այս մեքենայն որուն գործածութիւնը ամենագիւրին և ամենասովորական գարձած է, շտեմարան է պատրաստ և ազրիւր ելեկտրութեան որ և իցէ մեքենականութիւն գործածելու համար: Տ. Ռուուզորֆ որ արդէն շատ մը մետաղ ընդունել էր, 1862^թ ընդունեցաւ 50,000 Ֆր. մրցանակը զոր Նարուէն Գ սահմաններ էր ելեկտրականութեան ամենէն լուսագոյն կիրառութեանը ցուցունողին:

Ելեկտրական շարժումը մեծապէս յառաջեց նաև Ֆրանսանի ճշգրութեան բարակ գործերօք:

ԼՐԵՍ, ՓՈՐՈՍՔ, ԼՈՒՍՆԱՐՈՐՈՒԹԻՒՆ ԿՅՋՈՎ: — Ֆրէնքր վերանորոգման միջոց լուսոյ մտան շատ մը հեռաքննութեամբ վերջապէս կատարելագործեց փարոսները: Մասածեց անդադարձը սոսիսաձևի մէջ ապակիներ դնել այնպիսի դիրքով որ լուսաւոր ճառագայթք հորիզոնական դիրքով ճառանջեն: Ութը սոսիսաձեւք կաղմեցին գործիքը, այս միջոցով կարելի էր օգտակար ընել մինչև 19^{րդ} ճառագայթն ալ մինչդեռ միւս անդադարձք հաղիւ կեսը կը ճառանջէին: Մէկ միայն անպատահու թիւն ունէր, այսինքն ամբողջ լոյսը մէկ կէտի մը վրայ կը ճառանջէր, և Ֆրէնքր ասոր գարման տարաւ անուսանման շարժմամբ մը, որով անկարելի էր Փարոսի լոյսը ուրիշ որ և իցէ լուսոյ հետ չփոթել:

Ելեկտրական լուսոյ փորձերը պատճառ եղան բարւոքելու նաև Փարոսները: 1863^թ Հեյլ հրուանդանի

վրայ ելեկտրական լուսոյ Փարոս մը դրուեցաւ : 1785⁶⁰ Յիւլիի ւր Գոն քաղաքիւր ունեցաւ փայտի զտական կազով լուսաւորուածեան , և 1789⁶⁰ զիւտի հրովարտակը ընդունեցաւ , և առաջին անգամ 'ի Հավը եղաւ փորձը : 1793⁶⁰ անգղիացի ճարտարագետ մը հանքային ածխի կազով լուսաւորեց Ճէմս Առթի գործարանը : 1804⁶⁰ Աւիգոն քաղաքի Անգլիոյ մէջ ընկերութիւն մը կազմեց կազի լուսաւորուածեան : Ի Բարիդ 'ի սկզբան Աւինսորի զիւտը ընդունելութիւն չգտաւ , մինչև որ Լուգովիկոս ԺԼ Եր հո վանաւորութեանն ներքև առաւ և 1822⁶⁰ ընկերութիւն մը հաստատուեցաւ նպատակէք Շափագալի և ուրիշ ուսումնական և քաղաքագէտ անձանց , և անկէ վերջը կազի լուսաւորութիւնը միշտ յառաջեց և մտաւ ամենեկն պղտի քաղաքներու մէջ . արգէօք պիտի գայ ժամանակ որ իրեն տեղ փոխանակէ ելեկտրական լոյսը կամ Էլեկտրիկ Կոնքրէր . անսպառ են փորձերը , լոյսը միշտ աւելի սուղ :

ԼՈՒՍԱՆԿԱՐ : — Ամենէն սովորական դարձած զիւտերէն մէկն է նաև լուսանկարը , որուն առջին գանող եղան Նիեփս և Տակէր : Նախ Նիեփս գտաւ լուսոյ բնալուծական զրուածեան կէդրոնացումը արտաքին առարկայից պատկերը : Իր նախկին աշխատութիւնքը սկսաւ 1813⁶⁰ , 1814 , 1824⁶⁰ ին գլխաւորապէս դաշտեցաւ մթին սենեկի մէջ պատկերքը արտաբերել , և զայն կենդրոնացնել մետաղի վրայ , և թիթեղներ կազմեց փորագրութեան համար : Այս էր արեադրութիւնը : Յետոյ սկսաւ հաղորդակցութիւն ունենալ Տակէրի հետ գանալու Երևաքէսը : Տակէր կատարելագործեց Նիեփսի զիւտերը որ մեռաւ 1833⁶⁰ առանց իր այնքան խուզարկութեանց չբեղ արդիւնքը վայելելու : Տակէր զանոնք շարունակեց և 1839⁶⁰ վերջապէս կրցաւ հնարել լուսանկարը . փութով օրէկքով մը ցկեանս տարին 6000 ֆրանք Տակէրի կապուեցաւ և 4000 Նիեփսի օրգոյն : Մինչև այն ատեն դեռ անկենդան իրաց պատկերը կրնար առնուիլ , յետոյ ուրիշ կատարելագործութեամբ մը շնչաւորացն ալ սկսաւ առնուիլ : 1847⁶⁰

Պլանքար-Էվրար Թղթի վրայ լուսանկարը գտաւ : Լուսանկարը ոչ միայն հաճոյական իր մը դարձաւ , այլ նաև մեծագէտ օգտակար գիտութեանց :

Հիմայ Մեռէորականութեան գործընկերը իրենք իրենց կը նշանակեն իրենց զննութիւնքը : Ամենէն փօքր առարկայն ալ կարելի է խոչորացուցով մեծցընել , որով մեծ շահ եղաւ բնական պատմութեան :

Ուրիշ զարմանալիք մ' ալ է Էստրիլի յայնպէրը , որ կ'արտաբերէ մարդկային ձայնը և բառերը :

ԲՆԱՌՈՒԹՈՒԹԻՒՆԸ ԱՐՈՒԵՍՏՏՅՑ ՄԵՋ : — Արգէն Նաբոլէոնի Առաջնոյ ժամանակէն Շափագալ սկսեր էր բնալուծութիւնն ճարտարութեանց մէջ գործածել , և իրեն յաջորդ ունեցեր էր զԹիգար (1777-1857) որ գտեր էր խեցեգործութեան մէջ գործածուած կապոյտը որ իրեն անունը կը կրէ , ինչպէս նաև ծծմբական թթուութեամբ սորվեցուցեր էր զտեղ զանազան տեսակ իւղերը , անոնցմէ վերջընելով իրենց հոար : Աւելի մեծ արդիւնք ունեցաւ երկաթգործութեան մէջ զանազան երկրի պարարտութեանց կազմութեամբ : Յայտ նշանաւոր գտնուեցաւ նաև Շրվրեոլ որ մարմնոց լուծմամբ զանազանեց մէկմէկէ իւրային և պարարտային մասերը , ինչպէս նաև լուծեց Կուադէմալայի լեղակը : Իրմէ առաջ անկարելի էր ըստ կամ զանազան գունոց աստիճանները ունենալ . Շրվրեոլ յաղթեց այս գոգուարութեան , որով և մեծ մղում մը եղաւ ձեռագործական վաճառուց : Թէնարէն վերջը բնալուծութիւնը արհեստի աւելի մտեցուց Տրւմա (ծն. 1800) իր բաղմամբ զննողութեամբ , ինչպէս նաև Պալայ (ծն. 1802) : Այս անուանց վրայ աւելցընելու է Ֆրեմի , Տեփրե , Պերգելլի և Վիլիք : Ինալոյժք գտան նոր մետաղ մը զպաղէրաճինը որ երբեմն կրնայ արծաթի տեղ գործածուիլ : Սեգր-Գլեր Տեվիլ և Տեփրէ գտան պաղէրաճինը յառաջ բերելու կերպը : Ուրիշ անուանի բնալոյժներ եղան Պերսիլիուս շուեռացին և Տեվիլ անգղիացին : Յիշեմք ևս Մաթանտի հոչականուն բժիշկը և Տիփիլիպրէն վերաբոյժը : Մեծ անուն ստացաւ նաև Փաւ

դէօր, մանաւանդ օղնները և գինիները նոր եղանակով բարւոքելով:

Որթերուն հիւանդութեան դարման տարուեցաւ 'ի ձեռն ծծմբի: Միանգամայն բնաշուծութիւնը մեծ ծառայութիւն ըրաւ նաև դատաստանաց զանազան պարագայից մէջ:

Յ Ա Ն Կ

ԳԼՈՒԽ Ա. — ՇՈՄՈՆԻ ԴԱՇԵԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

1. Շոմոնի դաշնակցութիւն. — Գաշնակից բանակը գէտ 'ի Բարիզ	1
2. Բարիզու պաշտպանութիւնը	4
3. Բարիզու անձնատուր ըլլալը	6
4. Գաշնակցաց մուտքը 'ի Բարիզ	8
5. Թայրան և Պուրպոնեան Ս, վերանորոգումը	9
6. Նաբոլէոնին անկումը	11
7. Մայրաքաղաքին վիճակը. — Սահմանադրութիւն	14
8. Արդուայի կոմսին մուտքը 'ի Բարիզ	16
9. Նաբոլէոնի մեկնիլը 'ի Ֆոնդէնպլայէ և հասնիլը յԷլլա	17
10. Նաբոլէոնի բանակները	19
11. Արդուայի կոմսը կ'ընդունի զԾերակոյտը. — Գաշնիք 23 Ապրիլ	21
12. Լուդովիկոս ԺԸ կը թողու զՍնդղիա. Հրատարակութիւն 'ի Սէնդ Օւան	22

ԳԼՈՒԽ Բ. — ԱՌԱՋԻՆ ՎԵՐՄԵՈՐՈՒԹՅՈՒՆ

1. Լուդովիկոս ԺԸ 'ի Բարիզ. — Առաջին Պաշտոնարան	25
--	----

2. Բարիդու գաշնագրուածիւնը	27
3. Դաշնայ թուղթը	28
4. Գաղղիոյ ընդհանուր վիճակը	31
5. Եկեղեցական խնդիրք	33
6. Օրէնք տպագրութեան . — Դրամ թագաւորին . — Կալուածք պանդխտելոց	34
7. Ճանապարհորդութիւն թագաւորազուն իշխանաց	36
8. Փոփոխութիւնք պաշտօնէից	37
9. Ընդհանուր Եւրոպիոյ վիճակը	38
10. Զորս Պետութիւնք	40
11. Վեներայի արքայաժողովը	41
12. Բրուսիա, Ռուսաստան, Սարաբիա	43
13. Անգլիա	44
14. Տանիմարիա, Շաւիա, Սարբին-Նահանգ, Զուիցիերի	45
15. Գերմանական գաշնայնութիւն	46
16. Սպանիա . — Փորթուգալ . — Իսպանիա	47
17. Սրբազան Դաշնայնութիւն . — Փախուստ Նաբուէնի յԵլպայ	49

ԳԼՈՒԽ Գ. — ՀԱՐԻՐ — ԱՌԻՐՔ

1. Նաբուէնի յԵլպայ	50
2. Նաբուէնի Գաղղիա . — Խօսք առ արդէն . — Նաբուէնի Կրքնօպը	52
3. Նաբուէնի փախուստն ըստը 'ի Բարիզ . — Արքունեաց վիճակը . — Զինուորական հրամանատարութիւնք . — Նաբուէնի 'ի Լիոն	54
4. Նէյ մարաջախան բանակը . — Կայսեր կողմը կ'անցնի . — Նաբուէնի Գոնգիսպը	56
5. Բարիզը վիճակը . — Արքունեական ընտանեաց փախուստը	57
6. Պատճառք Մարտ 20ին Յեղափոխութեան . — Մուտք Նաբուէնի 'ի Բարիզ	59
7. Լուգովիկոս Ժը 'ի Կանթ . — Անկուղի մի դուքսը և դքսուհին 'ի Հարաւ	60

8. Դաշնակից Պետութիւնք 'ի Վեննա . — Վճիռ ընդդէմ Նաբուէնի	62
9. Գաղղիոյ հարաւային գաւառաց նուաճումը	63
10. Յաւելուած Կայսրութեան օրինաց	64
11. Յաւելուածոյն արդեցութիւնը . — Ֆուլէ	66

ԳԼՈՒԽ Դ. — ՌԱԹԵՐԱՌ

1. Պատերազմին հրատարակումը 'ի Բրուսիա	68
2. Անգղիոյ խորհրդարանին մէջ պատերազմին խնդիրը	69
3. Յիտալիա Միւրայի պատերազմը	70
4. Ալտասամբուութիւն 'ի Վաննա	71
5. Պատրաստութիւն պատերազմի 'ի Գաղղիա	72
6. Մայսի բանակը . — Խորհրդարանին բացումը . — Նաբուէնի կը մեկնի 'ի բանակն	73
7. Դաշնակից բանակները 'ի Հիւսիս	75
8. Գաղղիացի բանակին շարժումը	76
9. Պատերազմ 'ի Լիւնէ	77
10. Ուաթէրու	80
11. Երկրորդ հրաժարումն	88
12. Դաշնակիցք Բարիզը գիմաց . — Սէն-Գլուի գաշնիքը	90
13. Նաբուէնի Ս . Հեղինէ արսորուելը	91

ԳԼՈՒԽ Ե. — ԵՐԿՐՈՐԳ ՎԵՐԱՅՈՐՈՒՄՆ

1. Լուգովիկոս Ժը 'ի Կանթ	94
2. Լուգովիկոս Գաղղիա կը մանայ . Հրատարակութիւն Գամպրէի	95
3. Ուէլիկոս և Պլիւրը 'ի Բարիզ	96
4. Լուգովիկոս 'ի Բարիզ	97
5. Դաշնակիցք 'ի Բարիզ	98
6. Լուառի բանակը . — Դատապարտութիւնք	100
7. Ընտրութիւնք . — Ֆուլէ և Թայրան պաշտօնը կիցք	103

8. Պաշտօնարան Ռիշըլիեօ. — Բարեղու Բ դաշնադրու թիւնը և բացումը խորհրդարանի դումարմանց 104

9. Սպանու թիւնք 'ի Մարտիլիա, և սպանումն Պրիւն մարաջխախն 108

10. Խորհրդարանին ոգին. — Դատապարտու թիւն Լապէտուայէսի 109

11. Նէյ մարաջխախն դատաստանը և դատապարտու թիւնը 110

12. Ուրիշ դատապարտու թիւնք. — Ստեանք դատաւորի. — Օրէնք Ներելը 114

ԳԼՈՒԽ Զ. — ՄԻԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆՔ ՅԵՒՐՈՊԱ

1. Բրաւիա. — Աղատու թեան ոգին երբ. — Շրայն. 117

2. Բրուսիա Գաղղիոյ դէմ կը զինի 119

3. Լանտվէր և Լանտգուրմ զինուորու թիւնք . 122

4. Աղատական մասը կը յաղթանակէ 'ի Բրուսիա. — Դաշնակցու թիւն ընդ Ռուսիոյ . 124

5. Սահմանագրու թիւնք 'ի Գերմանիա 125

6. Տօն 'ի Վարդապետի. — Սպանու թիւն Գոգցէպուէի 126

7. Դաշնաժողով Գարլապատի և Վեննայի. — Աւագաժողով 'ի Ֆրանքֆորտ. — Լրումն կարգաց Գերմանական դաշնակցու թեան . 128

8. Աստրիա. — Յետին տարիները 129

9. Փրանկիսկոս և Մէդէսնիք. — Իրենց վարչու թիւնը յԱւստրիա և յօտար նահանգս 130

10. Աստրիա 132

11. Աղբարտու թիւն. — Ժողովրդական յուլմունք 134

12. Մահ Գէորգ Գի 136

13. Ռուսաստան. Աղէքսանդր. — Սահմանագրու թիւն Լէհաց 137

14. Աղբարտու թիւն Լալաշարէլի 140

15. Աղատականք. Տըգալ 141

16. Սպանու թիւն Պէրիի դքսին, Վիլլէլ պաշտօնարան 142

17. Մահ Մեծին Նաբուէոնի 'ի Ս. Հեղինէ 144

ԳԼՈՒԽ Է. — ՅԵՂԱՓՈՒՍՈՒԹԻՒՆՔ ՎԵՐՈՆԱՅԻ ԱՐՊԵՏԱԹՈՂՈՎ

1. Սպանիա. — Փերտինանտոս Է և Խորհրդարանը . 148

2. Գաղթականու թեանց բաժնու իլը 151

3. Յեղափոխու թիւն 'ի Սպանիա. — Ապստամբու թիւն զօրաց. — Ռիէկօ 153

4. Յեղափոխու թիւն և հակառակ-Յեղափոխու թիւն ընդ ըոլոր Սպանիա. — Սան-Միկէլ Խորհրդարանը 155

5. Աղբարտու թիւն Պետու թեանց 159

6. Փոլս-գալ. — Յեղափոխու թիւն 'ի Փորդու դալ. — Յովհաննէս Զ. 159

7. Հակառակորդք. Տօն-Միկէլ. — Տօն-Փէտրո. — Տօն-Մարիա տա Վերիա 160

8. Իսպանիա. — Քարպանարիները 161

9. Նախորդ. — Փերտինանտոս Ա. 163

10. Յեղափոխու թիւն 'ի Նախորդ և սահմանագրու թիւն 163

11. Աղբարտու թիւն 'ի Գրոսիա և 'ի Լայպախ. Միջամտու թիւն աւստրիական 164

12. Փիէմոնդի վիճակը 165

13. Յեղափոխու թիւն 'ի Փիէմոնդ 166

14. Վիկտոր Էմմանուէլ Ա կը հրաժարի. — Գարլո Ֆէլլէէ. — Նուաճումն Յեղափոխու թեան 166

15. Աղբարտու թիւն 'ի Վերոնա. — Միջամտու թիւն 'ի Սպանիա 168

16. Միջամտու թեան խնդիրը 'ի Գաղղիա 169

17. Գաղղիոյ բանակը 'ի Սպանիա. — Գատիչէի առումը. Խորհրդարանի լուծու իլը 171

18. Ռիէկոյի բունու իլը. — Գրքատէրոյի առումը. — Սպանիոյ նուաճու իլը 174

19. Մահ Աղբբասնդրի . — Իր կարգաւորու-
թիւնքը 176

ԳԼՈՒԽ Ը . — ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԳԱՂՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆՅ
ԻՆՔՆԻՇԻՍԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

- 1. Մեջին Ամերիկա ընդ իշխանութեամբ Սպանիա-
ցուց . — Անկախ ոստիկանութիւնք 179
- 2. Յեղափոխութիւնք 181
- 3. Սիմէոն Պօլիվար . — Պատերազմնք Աղա-
տութեան 183
- 4. Հասարակապետութիւն Գոլուամպոյ . — Լա
Փլադա . — Քիլի . — Պուէնոս Այրէս . —
Բէրու . — Յայսկոյս Փլադինեան . — Ու-
րակուա . — Փարակուա 185
- 5. Պօլիվարի դաշնակցութեան խնդիրը . — Իր
վրայ ամբաստանութիւնք . — Հրաժարիլը
և մահը 188
- 6. Մէքսիքո . — Օգոստինոս Ա . — Հրաժարի-
լը . — Սանդ-Աննա . — Անիշխանութիւն 191
- 7. Պրաղիլ 193
- 8. Ինքնիշխանութիւն Պրաղիլի . — Տօն Փէտրո Ա .
ինքնակալ 195
- 9. Յովհաննէս Ղի մահը և Տօն Փէտրոյի Փորդու-
լի գահէն հրաժարիլը . — Յեղափոխու-
թիւնք 'ի Պրաղիլ . — Տօն Փէտրո Բ 197

ԳԼՈՒԽ Թ . — ՅՈՒՆԵՍՏԱՆ . — ԲԱՐԵՈՒՄ
ԵՆԻՉԻՐԵԱՅ

- 1. Տաճկաստան . — Սուլթան Մահմուտ Բ . —
Ապստամբութիւն Էնիշէրեաց 200
- 2. Հալէթ 202
- 3. Յունաստան . — Մուսսէբբ . — Ընկերու-
թիւնք Ինքնիշխանութեան 203
- 4. Ալի Փաշա Տէփէտէլէնիլի 206
- 5. Իր ապստամբութիւնք . — Յունաց հետ միա-
նալու ջանքը 208

- 6. Յոյնք կ'ապստամբին . — Իփսիլանդի 209
- 7. Ապստամբութիւն 'ի Տաճկաստան . — Առա-
ջին նաւական կռիւնքը 210
- 8. Եանիայի առումը . — Յունաց քաջութիւն-
նքը 213
- 9. Մէհէմէտ Ալի . — Վահապեանց դէմ կռիւլը 214
- 10. Իպրահիմ Փաշա Յունաց վրայ կը զօրկուի . —
Եւրոպացի առանձնականք 'ի Յունաստան 215
- 11. Միստլունկիլի անկումը 217
- 12. Չինուորական բարեկարգութիւնք 'ի Կ .
Պօլիս 220
- 13. Ենիշէրինեբուն ապստամբութիւնը և ջըն-
ջուիլը 221

ԳԼՈՒԽ Ժ . — ԽՈՐՀՐԳԱՐԱՆԻ ԳԱՂՂԻՍ
ԵՆ ՅԱՆԳՂԻՍ

- 1. Լուգովիկոս ԺԸի վերջի տարիները . — Շաթո-
պրիանի անկումը . — Խորհրդարան դաեալ .
— Պաշտօնեայ եկեղեցական իրաց 225
- 2. Լուգովիկոս ԺԸի մահը և իր յատկութիւնքը 227
- 3. Կարոլա ժ 227
- 4. Օրէնք վասն սպայից . — Օրէնք Սրբապղծու-
թեան . — Լուի-Ֆիլիպի . — Դրամ վասն
դաղթելոց 228
- 5. Կարոլոսի օճումը . — Կուսակցութիւնք . —
Մահ Ֆուա զորավարի 230
- 6. Ս . Գովինիոսի կղզին 231
- 7. Իրաւունք անդրանկութեան . — Յոբէլեան . —
Յիսուսեանք 232
- 8. Օրէնք Տպագրութեան . — Յրուումս Աղ-
գային պահապանաց 234
- 9. Արգելք լրագրաց . — Վիլլէլ պաշտօնարանին
վերջին ամիսները . — Նոր ընտրութիւնք . —
Վիլլէլի անկումը 237
- 10. Մարդինեաք պաշտօնարանը 238

- 11. Ափսոսանք . — Գեորգ. Գ. — Դատաստան ընդ-
դէմ թագուհւոյն 238
- 12. Լորս Գէննինկ . — Ազատական ոգի 240
- 13. Ուղղափառութիւն յԱնգղիա 242

ԳԼՈՒԽ ԺԱ. — ՌՈՒՍԱՍԱՆ ԵՒ ՏԱՀԱՍԱՍԱՆ

- 1. Նիկողայոսի կայսրութեան սկիզբը . — Խոս-
վութիւն 247
- 2. Օրէնսդրութիւնը 247
- 3. Պատերազմունք ընդ Պարսս և ընդ Տաճիկս . 249
- 4. Եւրոպիոյ Տէրութիւնը յունական խնդրոյն
մէջ . — Լոնարայի դաշնադրութիւն 251
- 5. Սուլտան Մահմուտի չղջանիւր . — Նազա-
րինի նաւական պատերազմը 252
- 6. Գաղղիա բանակ մը կը զրկէ 'ի Յունաստան . 253
- 7. Ռուսք կ'արշաւեն 'ի Տաճկաստան Եւրոպիոյ
և Ասիոյ . — Գաշնադրութիւն Ազբիանու-
պոլսոյ 258
- 8. Վերջ յունական խնդրոյն . — Ոթոն Ա 259

ԳԼՈՒԽ ԺԲ. — ՀԱՅԳ ԸՆԴ ԻՇԻԱՆՈՒԹԵԱՄԲ
ՊԱՐՍԻՑ ԵՒ ՌՈՒՍԱՑ

- 1. Հայք 261
- 2. Գարսապաղու Մէլիքները 262
- 3. Ուրիշ Հայ իշխաններ 264
- 4. Հայք ընդ իշխանութեամբ երկոց Պետու-
թեանց 265
- 5. Պարսից և Ռուսաց կռիւները 267
- 6. Վրաց թագաւորութեան վերջնալը 268
- 7. Թշնամութեանց նորոգութիւր . — Կիւլիսա-
նի դաշնադրութիւնը 270
- 8. Հայաստանի վիճակը Պարսից մասին, մինչև
1827 271
- 9. Պատերազմունք — Մատթեան Հայ զօրա-
վարը 272

- 10. Ռուսք յԷջմիածին . — Սարտարապատի , Ե-
րեւանայ և Դավրիզու առումը 273
- 11. Հայք 'ի Պարսկաստան . — Ղազարոս Յ. Լա-
զարեան քաղաքապետ 'ի Դավրէժ 275
- 12. Գաշնախօսութիւն 'ի Տէճ կարկան . — Գա-
շնը Թիւրքմէնչայի 276
- 13. Հայոց դաղթականութիւնը 'ի Ռուսաստան . 277

ԳԼՈՒԽ ԺԳ. — ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԸՆԴ ԻՇԻԱՆՈՒԹԵԱՄԲ
ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ

- 1. Օսմանեանց բանակը 'ի Փոքր Ասիա 280
- 2. Փայքեւիքի բանակը . — Պատերազմին հրատա-
րակութիւնը 282
- 3. Ղարսի բերդը . — Առումը 284
- 4. Ժանտախտ . — Սիսալքալաքի առումը 287
- 5. Ալալիսայի պաշարումը և առումը 288
- 6. Պայէզիտի և ուրիշ անդէպց նուաճումը 291
- 7. Բարձրագոյն Դրան պատրաստութիւնքը . —
Ախլցիսայի կրկին պաշարումը 292
- 8. Զապօրիէի պատերազմը . — Օսման փաշա կը
յողթուի 'ի Հիւնքեար-Սու . — Քայինլիի
պատերազմը 294
- 9. Միլլի-Տիւզի պատերազմը . — Հագգի փա-
շային դերի բանուիւր . — Հասան Ղալէի
առումը 295
- 10. Էրզիրումի պաշարումը և առումը 296
- 11. Պուրտսովի մուսթը 'ի Բաբեդք . — Ի Քարդ-
կրած պարտութիւնը . — Սմբոյջ բանակին
չուն 'ի Բաբեդք . — Կիւմիւշխանէի առու-
մը . — Չու գէպ 'ի Տրապիզոն 288
- 12. Գուսարածք մինչև 'ի խաղաղութիւն 299
- 13. Ազբիանուպոլսոյ հաշտութիւնն 301
- 14. Տիւզեանց արդատոհմն 302

ԳԼՈՒԽ ԺԴ. — ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆ ՅՈՒԼԻՍԻ
Ի ԳՍՂԱԽԱ

1. Մարդինեաք Պաշտօնարանին տկարանալը և անկուսը	310
2. Փոլինեաք պաշտօնարանը. — Այս պաշտօնարանիս դէմ տժգոհութիւնք	311
3. Ալճէրիի կռուոյն պատճառք. — Պատրաստութիւնք. — Պարմոն սպարապետ. — Տէրութեանց միջամտութիւնը. — Բանակը ճամբայ կ'ելլէ. — Խորհրդարանին լուծուելը	313
4. Բանակը յԱլճէրի. — Սգաօլէ տափարակին կուրը. — Սուլթանիէ բերդին անկուսը	315
5. Նուաճուսն Ալճէրիի	316
6. Նոր ընտրութիւնք. — Պետական հարուած.	317
7. Յուլիսի հրամանները	318
8. Բարեգու մէջ յուզմանքը. — Յուլիս 26, 27, 28. — Լրագրաց բողոքը. — Մարմանի պաշտօնը. — Աշխատաւորաց շփոթութիւնը. — Պատնէջ փողոցներուն մէջ	319
9. Առուսն Լուվրի, Իիւլլըրիի և Արքեպիսկոպոսարանին. — Մորզըմար պաշտօնարան. — Օսլէանի դուքսը. — Օթէլ ար Վիլ	320
10. Կարօլոսի և իւ որդւոյն թագաւորութենէ հրաժարելը. — Ռամզուսիէի արշաւանքը. — Կարօլոս յԱնգղիա	326
11. Արգիւնք Վերանորոգութեան	329

ԳԼՈՒԽ ԺԵ. — ՀԵՏԵՒԱՆՔ ՅՈՒԼԻՍԻ
ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ

1. Լուի-Ֆիլիպ	331
2. Առաջին Պաշտօնարան. — Սահմանադրութիւն 1830ին	333

3. Գատաստան Կարօլոս Գի պաշտօնէից	334
4. Լաֆայէթի հրաժարելը. — Ընդդիմակացք. — Գոնտէի իշխանին մահը	335
5. Ալճէրի. — Մարաշխան Պուրմոն. — Գլուզէլ. — Պէրթէն և Սալարի հրամանատարք	337
6. Աւարաուութիւն Սէն-Ժէրմէնի տ' Օքսերուա և Արքեպիսկոպոսարանին	339
7. Պաշտօնարան Գաղիմըր Փէրիէյի	341
8. Պէճիա. — Յեղափոխութիւնք	341
9. Միջամտութիւնք Պետութեանց և Լոնարայի դումարուսը	343
10. Անվերայի առուսը. — Լէոփոլա թագաւոր Պէլճիոյ	345
11. Յեղափոխութիւն 'ի Լէհաստան	346
12. Ներքին խռովութիւն. — Նուաճուսն Լէհաստանի	351
13. Փիէմոնթ. — Գառլօ Ալպէրդոյի առջի տարիները. — Արշաւանք Սալոյիոյ	353
14. Նաբոլէ. — Փերտինանոս Բ	354
15. Գրիգոր ԺԶ Քահանայապետ. — Ապստամբութիւն 'ի Պոլսնիա և 'ի Ռոմանիա. — Աւսարիոյ միջամտութիւնը	354
16. Գաղղիացիք յԱսգոնա	356

ԳԼՈՒԽ ԺԶ. — ԱՋԱՏԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄՈՒՆՔՆԵՐ
Ի ՄԻՋԻՆ ԵՒՐՈՊԱ

1. Աւսարիոյ վեճակը	358
2. Մաճառաստան	360
3. Աղքային ոգւոյն արծարծիլը 'ի Մաճառաստան. — Աւագաժողով յամին 1825. — Զէյէնի, Տէաք, Գոչութ	362
4. Ալաք. — Պոհէմիա. — Գոլար	363
5. Գերմանիա. — Յեղափոխական շարժմանքներ և Սահմանադրութիւն	365

- 6. Բրտնիտ . Գաւառական օրէնք 366
- 7. Աւետարանականութիւն . — Կրօնական հաւատանք 368
- 8. Յովքբայն . — Բարեկարգութիւնք դրամական անտեսութեան . — Մահ Փրեդերիկոս Գուլիելմոսի Գ 370
- 9. Զոնիցերի . — Ժողովրդական մասին զօրանալը . 372
- 10. Շուէփ . Կարոլոս Ժ.Գ. — Օսկար Ա. 374
- 11. Տանիմարտ . Փրեդերիկոս Զ. — Քրիստիանոս Լ. 375

ԳԼՈՒԽ ԺԷ. — ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆ ՅԱՆԳՂԻԱ. — ՏՕՆ ԳԱՐԼՈՈ Ի ՍՊԱՆԻԱ

- 1. Անգլիա . — Գուլիելմոս Գ 377
- 2. Բարեկարգութիւն ընտրութեանց 378
- 3. Ալքատութիւն 381
- 4. Իսլանտա . — Օքոնէլ 382
- 5. Սպանիա . — Փերտինանտոս Է. և Գործադիր վճիռ 383
- 6. Գարլոսեանց և Քրիստինեանց կռիւները . — Յուստալա Քարէկուի 385
- 7. Սպանիոյ զանազան կողմեր խռովութիւնք . — Մէնտիծապալ, Գարբէրա, Կոմէլ 387
- 8. Սան ԻլարՖոնսի սահմանադրութիւնը 390
- 9. Էսպարդէրոյ, Մարոզո 391
- 10. Վերը քաղաքական պատերազմին 393
- 11. Ոստիկանութեանց օրէնք . Խնամակալութիւն Էսպարդէրոյի . Նարվաէլ . — Անկուսի Էսպարդէրոյի 394
- 12. Իզապէլայի թագաւորելը 396
- 13. Փորթուգալ . — Տոնա-Մարիա տա Կլորիա . — Սեպտեմբերեայք . — Սահմանադրութիւն . 398

ԳԼՈՒԽ ԺԸ. — ՊԱՇՏՕՆԱՐԱՆԻ ԼՈՒԻ-ՅԻԼԻՓԻ

- 1. Գաղիմիր Փէրիէ Պաշտօնարան . — Շիօթուութիւնք 'ի Լիոն, 'ի Բարիլ . — Մաղձատա . 401

- 2. Մոնղալիլէ Պաշտօնարան . — Պէրիէ դքսուհիսն 'ի Վանտէա . — Յուսիսի խռովութիւնք . 403
- 3. Սուլք Պաշտօնարան . — Պէրիէ դքսուհիսն բանուիլը և ազատ թողութիւլը 405
- 4. Վարչութեան դէմ տժգոհութիւնք . — Յայտնի և ծածուկ ընկերութիւնք 407
- 5. Յուզմունք 'ի Լիոն, 'ի Բարիլ և ուրիշ կողմեր . — Մահ Լա. ֆայէթի 408
- 6. Նոր ընտրութիւնք . — Պաշտօնարան Ժէրար . — Պաշտօնարան Երիցաւորաց . Դրամ Միացեալ Նահանգաց . — Չորեքկէն դաշնակցութիւն 410
- 7. Պրոքթը Պաշտօնարան . — Դժոխային մեքէնայ . — Օրէնք Սեպտեմբերի 412
- 8. Դիէր Պաշտօնարան . — Արման Գարէլ . — Մահ Կարոլոս Ժ 415
- 9. Մուլէ Պաշտօնարան . — Լուի Նաբոլէոն 'ի Սպարազուրի 416
- 10. Օթիաք և թողալք արքայազանց . — Ամուսնութիւնք . — Մահ Թայրանի, ծնունդ Բարիլու կոմսին 418
- 11. Պաշտօնարանի փոփոխութիւնք 421

ԳԼՈՒԽ ԺԹ. — ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ ԵՒ ՀՆԳՎԱՍՏԱՆ

- 1. Նատր-Շահի յաջորդքը 423
- 2. Բէրիմ խանէն մինչև Աղա-Մոհամմէտ 425
- 3. Աղա-Մոհամմէտ խան Խաճար, և Լուի ֆ-Ալի . 428
- 4. Խաճար Աղա-Մոհամմէտ խանի աշխարհակալութիւնք և իր մահը 429
- 5. Անդլիայի 'ի Հնդկաստան . — Ընկերութեան կառավարութիւնք 430
- 6. Լաչօրի թագաւորութիւնք և Ընդհանուր վարէք Ընկերութեան 432
- 7. Ֆէթհ-Ալի . — Աբաս Միրզա 434
- 8. Ֆէթհ-Ալիի օրդէքը 438
- 9. Մոհամմէտ Միրզա 439

ԳԼՈՒԽ Ի. — ԱՆԳՂԻԱՅԻՔ Ի ՔԱՊՈՒԼ. ՊԱՏԵՐԱԶՄ ԱՓԻՈՆԻ

- 1. Աֆղանիստան. — Տոսդ-Մէհմէտ 443
- 2. Պարսիկք կը պաշարեն զՀէրաթ 443
- 3. Անգղիացիք դէպ 'ի Քապուլ: — Ահաւոր նահանջ 444
- 4. Վրէժինդրութիւն 447
- 5. Ռուսաց արշաւանքը Խիւսյի վրայ 448
- 6. Ռուսաց պատերազմը Ձէրքէղներուն հետ 449
- 7. Զինաստան և Սնդղիա 451
- 8. Ափրինի պատերազմը 451
- 9. Գաղղիոյ դաշինքը Ձինաստանի հետ 456
- 10. Ճափոն 456

ԳԼՈՒԽ ԻԱ. — ՍՈՒԼՔԱՆ ՄԱՀՄՈՒՏ ԵՒ ՄԷՀԻՄՄԵՏ ԱԼԻ

- 1. Տաճկաստանի վիճակը 458
- 2. Սերպիա. — Ձէնի-Գէորգ 459
- 3. Միլըշ Օպրէնովիչ 462
- 4. Մոլտաւիա, Վալարիա 464
- 5. Պատերազմ ընդ Եփեսոսու եւ ընդ Տաճկաստան 466
- 6. Ռուսաստանի միջամտութիւնը 469
- 7. Դաշնագրութիւն 'ի Հիւնքեար Իսկէլէսի 470
- 8. Բարեկարգութիւնք Սուլթան Մահմուտի 471
- 9. Փոխարքային կրկին ապստամբելը. — Նիղիպի պատերազմը. — Մահ Սուլթան Մահմուտի 472
- 10. Սուլթան Ապուլու-Մէճիտ. — Կիւլհանի օրէնսդրութիւնը 474
- 11. Եւրոպիոյ Պետութեանց միջամտութիւնը և դաշինք 'ի Լոնտրա 476
- 12. Յուզմունք 'ի Գաղղիա և 'ի Գերմանիա 479

- 13. Պէրութի և Սքիայի գնդակահոծումը. — Գաղղիոյ Պաշտօնարանին բուսած ընթացքը. — Պայմանք հաշտութեան 480
- 14. Դաշնագրութիւն նեղուցներու 482

ԳԼՈՒԽ ԻԲ. — ԱՊՏԵԼ-ԳԱՏԵՐ, ՓՈՄՍՐԷ ԹԱԳՈՒՀԻՆ

- 1. Ալճէրի. — Ապտ-էլ-Գատէր. — Գաղղիացիք Մաքարայի վրայ կը քաղեն. — Մագտայի պարտութիւնը. — Գլուղէլ մարտնախոր. — Գոսգանդինայի պաշարումը 484
- 2. Տամբուսն զօրավարը. — Դաֆնայի դաշնագրութիւնը. — Գոսգանդինայի առուսը 487
- 3. Երկաթէ դրունք 488
- 4. Պիւժօ զօրավարը. — Զմալայի կռիւլը 490
- 5. Պատերազմ 'ի Մարոք. — Իղլիի կռիւլը 492
- 6. Վերջին պատերազմունքը. — Ապտ-էլ-Գատէրի նուաճուիլը. — Ալճէրիի վարչութիւնը 493
- 7. Դաիդիի կղզին. Փրիչար. Փոմարէ թագուհին 496

ԳԼՈՒԽ ԻԳ. — ԵՐՈՊԱ ՅԱՄՆ 1848

- 1. Անգղիա. — Վիկտորիայի թագաւորելը 499
- 2. Գանատայի ապստամբութիւնը. — Եամայիքա 501
- 3. Ամոնոնութիւն թագուհւոյն. Նոր օրէնքներ 504
- 4. Վարչութիւն Սնդղիա. Ռուլըք Փիլ 506
- 5. Օ'Քոնէլ. Բարձունի արմուտաց օրինաց 509
- 6. Բրուսիա. — Փրեդերիկոս-Գուլիէլմոս Դ. 511
- 7. Ազատական բողոքներ 512
- 8. Աւստրիա. Փերսինանտոս Դ. 514
- 9. Կալիցիա աւստրիական. Խոսովութիւն 'ի Գրապովիա 515

- 10. Գրագովիոյ Հասարակապետութեան բարձրաժողով 516
- 11. Սպանիա. Ամուսնութիւնք թագաւորազանց . 517

ԳԼՈՒԽ ԻԳ. — ԿԻՉՑ ՊԵՏՅՆԱՐԱՆ

- 1. Կիզօ Պաշտօնարանը . — Բարեգլու պարխապները . — Քէնիսէի դաւը 521
- 2. Իրաւունք այցելութեան 524
- 3. Օւէանի դքսին մահը 525
- 4. Խորհրդարանին մէջի ընդդիմութիւնը 526
- 5. Պախարակեալք 527
- 6. Կրօնական խնդիրք. Յիսուսեանք 529
- 7. Գաղղիոյ վիճակը 1848ի Յեղափոխութենէն առաջ . — Փափաք բարեկարգութեանց 530

ԳԼՈՒԽ ԻԵ. — ՊԻՌՍ Թ. ԵՒ ԻՏԱԼԻԱ

- 1. Իտալիա . — Պիոս թիւ քահանայապետութեան սկիզբը 534
- 2. Քարլօ Ալպերթօ և Լէօփոլտ 536
- 3. Յուզմունք 'ի վէնեաիկ և 'ի Միլան 538
- 4. Յուզմունք 'ի Հարաւային Իտալիա 539
- 5. Սահմանադրութիւնք 540

ԳԼՈՒԽ ԻԶ. — ՄՏԱՌՈՐԱԿԱՆ ՅԱՌԱՋԱՌԻ ՄՈՒԹԻՒՆ

- 1. ԺԹ Դար 545
- 2. Գաղղիա. Տիկինն Սաալ, Շաթոպրիան, Լաժարթիւն, Վիկտոր Հիւկօ 546
- 3. Ուրիշ նշանաւոր վիպասան քերթողք 550
- 4. Երգիծարանութիւն. Գուրիէ, Պէրանժէ 553
- 5. Վիպասանութիւն. Ժօրժ Սանտ, Տիւմա և ալլք 554

- 6. Պատմութիւն . — Իմաստասիրութիւն և ճարտարխօսութիւն 556

Ա Ն Գ Ղ Ի Ա

- 1. Սկովտացի քերթողք. Վալթէր-Սգոդ 560
- 2. Անգղիացի անուանի քերթողք 562
- 3. Լորտ Պայրըն . — Թոմաս Մուր և ուրիշ քնարերգակ բանաստեղծք 567
- 4. Ամերիկացի քերթողք 571
- 5. Վիպասանութիւն 572

Գ Ե Ր Մ Ա Ն Ի Ա

- 1. Գերմանական մատենագրութիւնը դարուսակիցք . — Ռիխտեր 576
- 2. Քէօսնէր, Ասնգ, Ուհլանտ, Ռիխլըրտ 579
- Քնարերգութիւնք և թատերգութիւնք . — Հայն 580
- 3. Աւսարիացի քերթողք 584
- 4. Քերթողութիւնք 584
- 5. Պատմագիրք 585

Ի Տ Ա Լ Ի Ա

- 1. Քերթողութիւն յԻտալիա. Վիկտոր Աւֆիէրի . Վինչէնցօ Մոնդի և ալլք 587
- 2. Վիպասանութիւն. Մանժոնի, Մասսիմօ տ'Աժէլիօ. Թոմազօ Կոսսսի 592
- 3. Պատմութիւն 594
- 4. Իմաստասիրութիւն 595

Ռ ՈՒ Ս Ա Ս Տ Ա Ն

- 1. Քալլըվ, Տէրժալին, Փուշթին, Կոկոլ և ալլք 596
- 2. Պրակք 599
- 3. Պատմութիւն . — Քարամզին 600

Ս Պ Ա Ն Ի Ա

1. Քերթողութիւնք և թատրերգութիւնք . . . 602
 2. Փորթուգալ 604
 Շուէտ , Տանիմարքա , Պելճիա , Հոլանտա . 604

Գ Ե Ղ Ա Ր Ո Ի Ե Ս Տ Ք

1. Ճարտարապետութիւն 608
 2. Արձանագործութիւն 609
 3. Երաժշտութիւն 613
1. Ճարտարութիւն — Շոքեշարժ մեքենայ —
 Երկաթուղիք 618
 2. Ելեքտրութիւն — Մագնիսականութիւն —
 Հեռադիր 621
 3. Կարլանեան ելեքտրութիւն 622
 4. Լայս , Փարոսք , Լուսաւորութիւն կաղով . . 623
 5. Բնալուծութիւնը արուեստից մէջ 625

«Ազգային գրադարան»

NL0177606

